

مرکز تحقیقات اسلامی

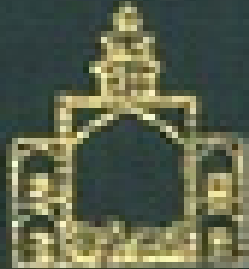
اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

۲۶۱

تجدید

تفسیر المیزان

استاد علامہ طباطبائی

مفتی اعظم ہند

جلد ۱۸

نیدرلینڈز اور روس کی دعا

چوتھم

۵۵۵۵۵
دعوات اہل اسلام

دعوات اہل اسلام کی دعا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ترجمه تفسیر المیزان

نویسنده:

محمد حسین طباطبایی

ناشر چاپی:

دفتر انتشارات اسلامی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۹	ترجمه تفسیرالمیزان (مکارم شیرازی) جلد ۱۸
۱۹	مشخصات کتاب
۲۰	(۴۲)سوره شوری مکی است و پنجاه و سه آیه دارد (۵۳)
۲۰	سوره الشوری (۴۲): آیات ۱ تا ۶
۲۰	اشاره
۲۱	ترجمه آیات
۲۲	بیان آیات مدار سخن در سوره مبارکه شوری و وجوه مختلفی که در باره حروف مقطعه قرآن گفته شده است
۲۲	اشاره
۲۴	حق مطلب در باره حروف مقطعه
۲۶	معنای اینکه فرمود: "كَذَلِكَ يُوحى إِلَيْكَ..."
۲۸	توضیح اینکه آیه: "تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقَيْنِ..." در مقام بیان عظمت وحی و کلام خدا است
۲۹	مقصود از استغفار ملائکه برای زمینیان (و يَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ) درخواست تشریح دین برای آنها است
۳۲	بحث روایتی (نقل و نقد روایاتی در باره حروف مقطعه قرآن)
۳۹	سوره الشوری (۴۲): آیات ۷ تا ۱۲
۳۹	اشاره
۳۹	ترجمه آیات
۴۰	بیان آیات
۴۰	اشاره
۴۰	دعوت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) جهانی، ولی تدریجی و مرحله به مرحله بوده است
۴۳	شرح مفاد آیه: "و لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلْنَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً" و نقد و رد وجوهی که پیرامون آن گفته شده است
۴۸	بیان انحصار ولایت در خدای سبحان و احتجاجاتی برای اینکه باید فقط خدا ولی گرفته شود
۵۰	تعلیل انحصار ولایت در خدای تعالی به اینکه "حکم فقط از آن او است"
۵۲	اثر یکتا پرستی و خدا را ولی گرفتن این است که انسان در تکوین و تشریح خدا را مرجع می داند
۵۳	احتجاج بر انحصار ربوبیت در خدای سبحان
۵۶	سوره الشوری (۴۲): آیات ۱۳ تا ۱۶
۵۶	اشاره
۵۶	ترجمه آیات
۵۷	بیان آیات
۵۷	اشاره
۵۸	معنای آیه: "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا..." و نکاتی راجع به انبیای اولوا العزم (علیه السلام) و جامعیت اسلام، که از این آیه استفاده می شود
۶۰	مقصود از اقامه دین و تفرقه نکردن در آن با توجه به اینکه بعضی شرایع احکامی مخصوص به خود داشته اند
۶۲	توضیح معنای آیه: "وَمَا تَفَوْفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ..."
۶۵	بیان آیه: "وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ..."

- ۶۹ مقصود از اینکه فرمود: بعد از آنکه دین خدا استجاب شد حجت منکران خدا باطل است
- ۷۰ بحث روایتی (دو روایت در باره شان نزول آیه: "وَالَّذِينَ يُخَالِفُونَ فِي اللَّهِ...")
- ۷۲ سوره الشوری (۴۲): آیات ۱۷ تا ۲۶
- ۷۲ اشاره
- ۷۳ ترجمه آیات
- ۷۴ بیان آیات
- ۷۴ اشاره
- ۷۴ مقصود از: "کتاب" و "میزان" در آیه: "اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ..."
- ۷۷ معنای اینکه فرمود: خدا به بندگان خود "لطیف" است
- ۷۸ مقصود از زراعت آخرت و زراعت دنیا و اینکه فرمود در زراعت آخرت می افزاییم
- ۸۱ توضیح و تفسیر آیه: "قُلْ لَا أَشْتَكُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى"
- ۸۲ بررسی اقوال مختلف مفسرین در باره مراد از مودت قربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله)
- ۸۷ بیان این وجه که مقصود از مودت قربی، محبت عترت و اهل بیت پیامبر (علیهم الصلاه و السلام) است
- ۸۹ اشاره به معنای اینکه خداوند بر حسن عمل می افزاید
- ۹۱ وجوه مختلف در معنای جمله "فَإِنْ يَنْشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ"
- ۹۴ بحث روایتی (روایاتی در باره اینکه در آیه مودت مراد از قربی اهل بیت رسول الله (صلی الله علیه و آله) است)
- ۹۹ سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۷ تا ۵۰
- ۹۹ اشاره
- ۱۰۰ ترجمه آیات
- ۱۰۳ بیان آیات
- ۱۰۳ اشاره
- ۱۰۴ سنت الهی در روزی دادن به مردم: "يُنزِّلُ بِقَدْرِ مَا يَشَاءُ"
- ۱۰۵ شباهت رزق مادی با معارف حقه و شرایع آسمانی، از نظر نزول و قسمت
- ۱۰۷ توضیحی راجع به "قدر" بودن خدای تعالی
- ۱۰۹ بررسی مفاد آیه "وَمَا أَسَابِكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبْتُمْ أَيْدِيَكُمْ... که وجود ارتباط بین گناهان و مصائب دنیوی را افاده می کند
- ۱۱۲ بیان آیات "وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ... که کشتی ها را به عنوان یکی از آیات خداوند به یاد می آورد
- ۱۱۵ صفات نیک مؤمنین: اجتناب از کبائر و فواحش، گذشت، دفع ظلم از یکدیگر و...
- ۱۱۸ وجه اینکه در جمله "وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا" عمل متقابل مظلوم در برابر ظالم را "سیئه" نامید
- ۱۱۹ مظلوم حق مقابله به مثل دارد گو اینکه صبر و گذشت فضیلتی برتر است
- ۱۲۱ وصف حال غیر مؤمنین در روبرو شدن با عذاب الهی
- ۱۲۲ معنای جمله "إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيَهُمْ" و اینکه گوینده آن کیانند و در کجا آن را می گویند
- ۱۲۴ مفاد جمله: "يَوْمَ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ" در باره قیامت
- ۱۲۵ توبیح انسان متنعّم سرگرم به دنیا
- ۱۲۶ بحث روایتی چند روایت در باره تقدیر روزی از جانب خداوند سبحان

- ۱۲۷ روایاتی در باره ارتباط مصائب دنیوی با گناهان، در ذیل آیه: " مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كُنْتُمْ أُيْدِيكُمْ..."
- ۱۳۱ سوره الشوری (۴۲): آیات ۵۱ تا ۵۳
- ۱۳۱ اشاره
- ۱۳۱ ترجمه آیات
- ۱۳۱ بیان آیات
- ۱۳۱ اشاره
- ۱۳۲ اقسام سه گانه وحی در آیه شریفه: " وَ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَخِيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ..."
- ۱۳۴ اشاره به وجه تعلیل نزول وحی از جانب خداوند به اینکه او " علی حکیم" است
- ۱۳۵ توضیح آیه: " وَ كَذَلِكَ أُوحِيَ إِلَيْكَ زَوْحًا مِنْ أَمْرِنَا..." و بیان مراد از " روح" و وحی آن
- ۱۳۸ معنای اینکه فرمود: " تو- قبل از نزول وحی- کتاب و ایمان را نمی شناختی" و جمع آن با اینکه رسول الله (صلی الله علیه و آله) قبل از بعثت هم ایمان داشته است
- ۱۴۰ بیان اینکه صراط خدایی که مالک آسمان ها و زمین است مستقیم و منتهی به سعادت می باشد
- ۱۴۱ بحث روایتی (روایاتی در باره اقسام وحی نازل بر پیامبر (صلی الله علیه و آله)، ایمان آن حضرت قبل از بعثت و...)
- ۱۴۵ (۴۳)سوره زخرف مکی است و هشتاد و نه آیه دارد (۸۹) -
- ۱۴۵ سوره الزخرف (۴۳): آیات ۱ تا ۱۴
- ۱۴۵ اشاره
- ۱۴۵ ترجمه آیات
- ۱۴۶ بیان آیات مفاد و غرض کلی سوره مبارکه زخرف
- ۱۴۶ اشاره
- ۱۴۸ شرح مراد از اینکه در وصف قرآن فرمود: " وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدُنِنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ"
- ۱۵۳ احتجاج بر ربوبیت و یگانگی خدای تعالی با ذکر بخشی از آیات تکوینی او
- ۱۵۵ مقصود از به یاد آوردن نعمت پروردگار پس از سوار شدن بر کشتی ها و چهار پایان
- ۱۵۷ سوره الزخرف (۴۳): آیات ۱۵ تا ۲۵
- ۱۵۷ اشاره
- ۱۵۷ ترجمه آیات
- ۱۵۸ بیان آیات
- ۱۵۸ اشاره
- ۱۵۹ رد و ابطال این پندار مشرکین که خدا فرزند دارد و ملائکه دختران خداوند
- ۱۶۱ احتجاج مشرکین برای بت پرستی خود با خلط بین اراده تکوینی و تشریحی خدای تعالی
- ۱۶۳ تقلید کورکورانه همواره مستند امم مشرک بوده است
- ۱۶۵ سوره الزخرف (۴۳): آیات ۲۶ تا ۴۵
- ۱۶۵ اشاره
- ۱۶۶ ترجمه آیات
- ۱۶۸ بیان آیات
- ۱۶۸ اشاره

- ۱۶۹ ----- معنای سخن ابراهیم (علیه السلام) به پدر و قومش: "إِنِّي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ" -----
- ۱۷۰ ----- وجوهی که در باره معنای آیه: " وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ لَعَلَّهُمْ يَُرْجَعُونَ " گفته شده -----
- ۱۷۲ ----- سخن مشرکین که در رد قرآن گفتند چرا بر یکی از بزرگان و توانگران نازل نشده و جواب به آنها با بیان اینکه روزی های مادی و معنوی را خدای تعالی تقسیم می کند -----
- ۱۷۷ ----- مقصود از اینکه فرمود: اگر مردم امت واحده نمی شدند، سقف خانه کافران را از نقره می کردیم و... -----
- ۱۷۸ ----- وصف حال کور دلان روی گردان از ذکر خدا، که قرین شیطانی دارند و در عین ظلالت خود را راه یافته می پندارند -----
- ۱۸۰ ----- بیزاری جستن کافر کور دل از قرین شیطانی خود در قیامت -----
- ۱۸۱ ----- وجوه مختلف در معنای جمله " وَ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنَّكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ " که خطاب به کفار و قرین های شیطانی آنها است -----
- ۱۸۴ ----- اقوال مفسرین در باره مقصود از اینکه خطاب به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمود: " وَ سَأَلْنَا مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا أَمْ جَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ " -----
- ۱۸۶ ----- بحث روایتی توضیحی در باره روایاتی که جمله " وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ " را به امامت ذریه ابراهیم (علیه السلام) تفسیر کرده اند -----
- ۱۸۶ ----- اشاره -----
- ۱۸۷ ----- روایتی در ذیل آیه: " وَ قَالُوا لَوْ لَا نَزَّلَ هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَوْمِئِثِينَ عَظِيمٍ " -----
- ۱۸۸ ----- روایاتی دیگر در ذیل برخی آیات گذشته -----
- ۱۹۰ ----- سوره الزخرف (۴۳): آیات ۴۶ تا ۵۶ -----
- ۱۹۰ ----- اشاره -----
- ۱۹۰ ----- ترجمه آیات -----
- ۱۹۱ ----- بیان آیات بیان آیات مربوط به ارسال موسی (علیه السلام) به سوی فرعون و فرعونیان -----
- ۱۹۵ ----- بحث روایتی روایتی در بیان مراد از خشم و رضای خدای تعالی -----
- ۱۹۸ ----- سوره الزخرف (۴۳): آیات ۵۷ تا ۶۵ -----
- ۱۹۸ ----- اشاره -----
- ۱۹۸ ----- ترجمه آیات -----
- ۱۹۹ ----- بیان آیات -----
- ۱۹۹ ----- اشاره -----
- ۱۹۹ ----- تفسیر و شان نزول آیه: " وَ لَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْثَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُونَ " و وجوه مختلفی که در این باره گفته اند -----
- ۲۰۴ ----- رد استبعاد کمالات عیسی (علیه السلام) توسط مشرکین، و بیان امکان تزکیه انسان تا سر حد ملک گونه شدن -----
- ۲۰۵ ----- مقصود از اینکه " عیسی علم به قیامت است " -----
- ۲۰۹ ----- سوره الزخرف (۴۳): آیات ۶۶ تا ۷۸ -----
- ۲۰۹ ----- اشاره -----
- ۲۰۹ ----- ترجمه آیات -----
- ۲۱۰ ----- بیان آیات -----
- ۲۱۰ ----- اشاره -----
- ۲۱۲ ----- بیان اینکه همه دوستان جز متقین در قیامت دشمنان یکدیگرند -----
- ۲۱۴ ----- معنای جمله: " فِيهَا مَا تُشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلذُّ الْأَعْيُنُ " در وصف بهشت -----
- ۲۱۶ ----- مراد از اینکه در جواب درخواست مرگ، به دوزخیان گفته می شود: "... اکثر شما از حق کراهت داشتید " -----
- ۲۱۸ ----- سوره الزخرف (۴۳): آیات ۷۹ تا ۸۹ -----
- ۲۱۸ ----- اشاره -----

- ۲۱۸ ترجمه آیات
- ۲۱۹ بیان آیات
- ۲۱۹ اشاره
- ۲۲۰ وجوه مختلف در معنای آیه: "قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ".....
- ۲۲۲ احتجاج بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت.....
- ۲۲۴ بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات گذشته مربوط به توحید).....
- ۲۲۶ (۴۴)سوره دخان مکی است و پنجاه و نه آیه دارد (۵۹).....
- ۲۲۶ سوره الدخان (۴۴): آیات ۱ تا ۸.....
- ۲۲۶ اشاره
- ۲۲۶ ترجمه آیات
- ۲۲۷ بیان آیات غرض و محتوای کلی سوره مبارکه دخان.....
- ۲۲۷ اشاره
- ۲۲۸ مقصود از نزول کتاب در "شبی مبارک" و بیان عدم منافات بین انزال (نزول دفعی) قرآن و تنزیل (نزول تدریجی) آن.....
- ۲۳۰ مراد از جدا شدن هر امر حکیم در شب قدر (فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ).....
- ۲۳۴ بحث روایتی (روایاتی درباره شب قدر و تقدیر امور در آن).....
- ۲۳۶ سوره الدخان (۴۴): آیات ۹ تا ۳۳.....
- ۲۳۶ اشاره
- ۲۳۷ ترجمه آیات
- ۲۳۹ بیان آیات
- ۲۳۹ اشاره
- ۲۳۹ اقوال مختلف مفسرین در باره عذاب دخان (فَأَرْتَقِبْ يَُوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ...)".....
- ۲۴۲ بیان آیات مربوط به امتحان و ابتلای قوم فرعون و بعثت موسی (علیه السلام) به سوی آنان.....
- ۲۴۷ مقصود از اختیار بنی اسرائیل بر عالمین.....
- ۲۴۸ بحث روایتی (روایاتی در باره عذاب دخان، و گرییدن زمین و آسمان).....
- ۲۵۰ سوره الدخان (۴۴): آیات ۳۴ تا ۵۹.....
- ۲۵۰ اشاره
- ۲۵۰ ترجمه آیات
- ۲۵۳ بیان آیات
- ۲۵۳ اشاره
- ۲۵۳ توضیح این جمله منکران معاد که گفتند: "إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتُنَا الْأُولَىٰ" و چند وجه در معنای آن.....
- ۲۵۶ اثبات معاد با بیان اینکه خلقت آسمان ها و زمین به حق بوده.....
- ۲۵۷ معنا و وجه اینکه در قیامت إغناء و نصرت نخواهد بود و مقصود از استثناء "إِلَّا مَنْ رَجِمَ اللَّهُ...".....
- ۲۶۱ توضیح مراد از اینکه فرمود اهل بهشت جز مرگ نخستین مرگی نمی چشند و جواب از اشکالی در باره استثناء "إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ".....
- ۲۶۴ بحث روایتی (روایاتی در باره "شع" ، شفاعت و...).....
- ۲۶۶ (۴۵)سوره جاثیه مکی است و سی و هفت آیه دارد (۳۷).....

سوره الجاثیه (۴۵): آیات ۱ تا ۱۳ ۲۶۶

اشاره ۲۶۶

ترجمه آیات ۲۶۶

بیان آیات غرض و مفاد کلی سوره مبارکه جاثیه ۲۶۷

اشاره ۲۶۷

وجه اینکه فرمود: "إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ... و آنچه حرف "فی" افاده می کند ۲۶۹

آیت بودن خلقت انسان و جنیندگان ۲۷۱

وجه اینکه هر دسته از آیات را به ترتیب برای "مؤمنین" "لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ" و "لِقَوْمٍ يَكْفُرُونَ" ذکر فرمود ۲۷۳

مقصود از ایمان به آیات خدا و معنای جمله "فَبِآيَاتٍ خَدِيبٌ بَعْدَ اللَّهِ وَ آيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ" ۲۷۵

وصف حال هر "أَقَاپِ أَيْمٍ" که به آیات خدا استکبار ورزیده استهزاء می کنند و... ۲۷۷

مفاد کلمه "منه" در جمله "و سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ" ۲۸۰

سوره الجاثیه (۴۵): آیات ۱۴ تا ۱۹ ۲۸۱

اشاره ۲۸۱

ترجمه آیات ۲۸۱

بیان آیات ۲۸۲

اشاره ۲۸۲

بیان آیه: "قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ" که اغماض از رفتار مشرکین را توصیه می کند ۲۸۲

مقصود از "کتاب" "حکم" و "بَيِّنَاتٍ مِنَ الْآخِرِ" که خداوند به بنی اسرائیل داد ۲۸۵

سوره الجاثیه (۴۵): آیات ۲۰ تا ۲۷ ۲۸۹

اشاره ۲۸۹

ترجمه آیات ۲۹۰

بیان آیات ۲۹۱

اشاره ۲۹۱

معنای اینکه فرمود: شریعت (یا قرآن) بصائر برای مردم و هدی و رحمت برای مؤمنین است ۲۹۲

توضیح اینکه بد کلران نه در حیات و نه در ممات با مؤمنان صالح العمل برابر نیستند ۲۹۴

احتجاج برای اثبات معاد با استناد به حق و عدالت ۲۹۵

معنای "اله" گرفتن "هوی" ۲۹۷

مفاد جمله: "وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ" و بیان عدم منافات بین ضلالت و علم ۲۹۸

معنای سخن متکران معاد: "مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ" و اشاره به چند قول در معنای این آیه ۲۹۹

معنا و تفسیر آیه: "هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنبِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ" و توضیحی در باره کتابت اعمال ۳۰۴

بحث روایتی چند روایت در ذیل آیه: "أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ" و "وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ" ۳۱۱

اشاره ۳۱۱

روایات و توضیحاتی در باره کتابت و استنساخ اعمال در ذیل آیه: "هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ..." ۳۱۲

(۴۶)سوره الأحقاف مکی است و سی و پنج آیه دارد (۳۵) ۳۱۵

سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۱ تا ۱۴ ۳۱۵

- ۳۱۵ - اشاره -----
- ۳۱۶ - ترجمه آیات -----
- ۳۱۷ - بیان آیات غرض و مفاد کلی سوره مبارکه احقاف -----
- ۳۱۷ - اشاره -----
- ۳۱۸ - احتجاج علیه پرستش بت ها و معبودهای زمینی -----
- ۳۲۲ - احتجاج علیه مشرکین که قرآن را افتراء به خدا دانسته رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله) را منکر شدند -----
- ۳۲۳ - معنا و مفاد آیه: "قُلْ مَا كُنْتُ بِدَعَا مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ" -----
- ۳۲۴ - نفی علم غیب از پیامبر (صلی الله علیه و آله) در جمله "وَمَا أَدْرِي..." از جهت بشر بودن او است و با اثبات علم غیب برای آن حضرت از طریق وحی منافات ندارد -----
- ۳۲۶ - بحثی فلسفی و دفع یک شبهه (در باره عالم بودن پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه (علیه السلام) به غیب، و اثر و رابطه آن با زندگی و رفتار ایشان) -----
- ۳۲۶ - اشاره -----
- ۳۲۷ - بیان اینکه علم غیب اثری در جریان حوادث خارجی ندارد -----
- ۳۳۰ - بیان -----
- ۳۳۰ - اشاره -----
- ۳۳۱ - مقصود از "شاهد من نبی اسرائیل" در آیه: "قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنَ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ..." -----
- ۳۳۲ - وجوه مختلف در معنای آیه: "وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ..." -----
- ۳۳۴ - بحث روایتی روایتی در باره مراد از "أَنَارَهُ مِنْ عِلْمٍ" و راجع به نزول آیه: "أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ..." -----
- ۳۳۴ - اشاره -----
- ۳۳۶ - روایتی در ذیل جمله: "وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ" و اشکالات آن -----
- ۳۳۷ - روایتی در باره نزول آیه: "وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ نَّبِيِّ إِسْرَائِيلَ..." -----
- ۳۳۹ - سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۱۵ تا ۲۰ -----
- ۳۳۹ - اشاره -----
- ۳۳۹ - ترجمه آیات -----
- ۳۴۰ - بیان آیات -----
- ۳۴۰ - اشاره -----
- ۳۴۱ - معنای آیه: "وَوَضَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِلَوْلَادِهِ إِحْسَانًا..." -----
- ۳۴۳ - دعا و درخواست توفیق شکر نعمت و انجام اعمال صالح و مرضی خدا -----
- ۳۴۴ - توضیحی در باره قبول بهترین عمل، در مقابل در گذشتن از سیئات -----
- ۳۴۶ - اشاره به اختلاف درجات مؤمنین نیکو کار و کافران بد کار متناسب با اختلاف نفوس و اعمال هر یک -----
- ۳۴۷ - وجوهی که در معنای جمله: "وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ" گفته شده است -----
- ۳۵۰ - بحث روایتی روایتی در باره حد اقل مدت حمل، و مراد از "بلوغ اشد" در ذیل آیه: "حَمَلَتْهُ أَهْمَةٌ كَرِهًا وَوَضَعَتْهُ كَرِهًا..." -----
- ۳۵۰ - اشاره -----
- ۳۵۲ - روایتی راجع به شان نزول آیه: "وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أَفْ لَكُمْ..." -----
- ۳۵۳ - دو روایت در باره کیفیت زندگی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در ذیل آیه: "أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا..." -----
- ۳۵۵ - سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۲۱ تا ۲۸ -----
- ۳۵۵ - اشاره -----

- ترجمه آیات ۳۵۵
- بیان آیات ۳۵۶
- اشاره ۳۵۶
- اقوال مختلف در باره اینکه "احقاف" در کجا واقع است؟ و توضیح گفتگوی هود (علیه السلام) با قوم عاد ۳۵۷
- عذاب قوم عاد و انقراض آنان ۳۵۹
- معنای اینکه فرمود قوم عاد متمکن بودند و سمع و ابصار و افنده آنان و نیز آلهه ای که می پرستیدند در جلوگیری از عذاب سودشان نبخشید ۳۶۰
- سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۲۹ تا ۳۵ ۳۶۲
- اشاره ۳۶۲
- ترجمه آیات ۳۶۲
- بیان آیات ۳۶۴
- اشاره ۳۶۴
- بیان آیاتی که استماع قرآن به وسیله عده ای از جن و بازگشتشان بسوی جنیان و دعوت کردنشان بسوی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) را حکایت می کند ۳۶۴
- معنای "اولوا العزم" و اقوال مختلف در باره تعداد انبیای اولوا العزم (علیهم السلام) و اینکه چه کسانی هستند ۳۶۸
- بحث روایتی (روایاتی در باره استماع قرآن بوسیله جن و ایمان آوردنشان و... و در باره انبیای اولوا العزم) ۳۷۱
- (۴۷)سوره محمد مدنی است و سی و هشت آیه دارد (۳۸) ۳۷۴
- سوره محمد (۴۷): آیات ۱ تا ۶ ۳۷۴
- اشاره ۳۷۴
- ترجمه آیات ۳۷۴
- بیان آیات ۳۷۵
- اشاره ۳۷۵
- اضلال و ابطال اعمال کافران، و در مقابل، برده کشیدن بر سینات مؤمنان صالح العمل و اصلاح قلب ایشان ۳۷۶
- امر به کشتن بسیار کفار در رویارویی و جنگ با آنها، و سپس اسیر گرفتن آنان ۳۷۸
- معنای اینکه خداوند کسانی را که در راه او کشته شدند هدایت و اصلاح بال می نماید ۳۸۰
- بحث روایتی (روایاتی در باره اسیر گرفتن کفار، و شان نزول آیه: "وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ...") ۳۸۱
- سوره محمد (۴۷): آیات ۷ تا ۱۵ ۳۸۲
- اشاره ۳۸۳
- ترجمه آیات ۳۸۳
- بیان آیات ۳۸۴
- اشاره ۳۸۴
- معنای اینکه فرمود: اگر خدا را یاری کنید خدا یاریتان می کند ۳۸۴
- توضیح اینکه در تعلیل نصرت مؤمنین و هلاکت کفار فرمود: خدا مولای مؤمنان است و کافران مولایی ندارند ۳۸۷
- وصف بهشتی که متقین بدان وعده داده شده اند ۳۹۰
- بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: "ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أُنزِلَ اللَّهُ" و بعضی آیات گذشته دیگر) ۳۹۱
- سوره محمد (۴۷): آیات ۱۶ تا ۲۲ ۳۹۲
- اشاره ۳۹۲

- ترجمه آیات ۳۹۳
- بیان آیات ۳۹۴
- اشاره ۳۹۴
- اثر متفاوت استماع قرآن در کفار مهر بر دل خورده و در مؤمنان هدایت یافته ۳۹۵
- مقصود از اشراط "علامات" قیامت و اینکه فرمود: علامت های قیامت آمده است ۳۹۶
- معنای اینکه خدا متقلب و مثنوی شما را می داند ۳۹۸
- معنای آیه: "طَاعَةٌ وَ قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ..." که در باره مؤمنان مریض قلبی است که از عمل به وظیفه قتال و جهاد سرباز می زدند ۳۹۹
- مقصود از کسانی که مرتدین به آنها وعده اطاعت می دادند ۴۰۲
- معنای اینکه منافقان بیمار دل به سیمایشان و در لحن قولشان شناخته می شوند ۴۰۴
- بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: "و مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ..." و در باره علائم قیامت، استغفار و صله رحم) ۴۰۶
- اشاره ۴۰۶
- روایاتی راجع به اینکه در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) دشمنی با علی (علیه السلام) علامت نفاق بوده است ۴۰۸
- سوره محمد (۴۷): آیات ۳۳ تا ۳۸ ۴۰۹
- اشاره ۴۰۹
- ترجمه آیات ۴۰۹
- بیان آیات ۴۱۰
- اشاره ۴۱۰
- مقصود از اطاعت خدا و اطاعت رسول (صلی الله علیه و آله) و مفاد جمله: "لَا تُبَيِّلُوا أَعْمَالَكُمْ" در آیه: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ..." ۴۱۰
- نهی از سازش و متارکه جنگ، و معنای جمله "و لَنْ يَبْرِكُمْ أَعْمَالَكُمْ" ۴۱۲
- نکوهش بخل ورزندگان از انفاق مال در راه خدا ۴۱۳
- بحث روایتی (روایاتی در باره: ابطال اعمال، صلح نکردن با کفار، و استبدال قومی دیگر- و إِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ...) ۴۱۴
- (۴۸)سوره فتح مدنی است و بیست و نه آیه دارد (۲۹) ۴۱۶
- سوره الفتح (۴۸): آیات ۱ تا ۷ ۴۱۶
- اشاره ۴۱۶
- ترجمه آیات ۴۱۶
- بیان آیات اشاره به مضامین سوره مبارکه فتح و انطباق آن با ماجرای صلح حدیبیه ۴۱۷
- اشاره ۴۱۷
- توضیح و توجیه اینکه مقصود از فتح مبین در آیه: "إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا" صلح حدیبیه است ۴۱۸
- شرح مقصود از غفران ذنب متقدم و متاخر پیامبر (صلی الله علیه و آله) در آیه: "لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ..." و ارتباط آن با فتح مبین ۴۱۹
- وجوه متعددی که در بیان معنی و مفاد آیه فوق گفته شده است ۴۲۱
- مراد از "سکینت" و انزال آن بر قلوب مؤمنین ۴۲۵
- گفتاری در باره ایمان و زیاد شدن آن (بیان اینکه ایمان علم و عمل- یا هم- است و شدت و ضعف ایمان ناشی از شدت و ضعف علم و عمل است) ۴۲۷
- اشاره ۴۲۷
- سخن کسانی که گفته اند: ایمان شدت و ضعف نمی پذیرد و عمل ربطی به ایمان ندارد و بیان ضعف و بی پایگی این سخن ۴۲۸
- معنای اینکه فرمود: جنود آسمان ها و زمین از آن خدا است ۴۳۱

- بیان ۴۳۲
- بحث روایتی روایاتی پیامون ماجرای صلح حدیبیه و نزول آیات: "إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا..." ۴۳۴
- اشاره ۴۳۴
- دو روایت در بیان معنای آیه: "لِيُفْزِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ..." ۴۴۴
- روایتی در باره مراد از "سکینت" و روایتی در باره اینکه ایمان عمل است و شدت و ضعف و زیادت و نقصان دارد ۴۴۶
- سوره الفتح (۴۸): آیات ۸ تا ۱۰ ۴۴۹
- اشاره ۴۴۹
- ترجمه آیات ۴۴۹
- بیان آیات ۴۴۹
- اشاره ۴۴۹
- معنای "بیعت" و اینکه بیعت با پیامبر (صلی الله علیه و آله) بیعت با خدا است ۴۵۱
- اقوال مفسرین در معنای جمله: "يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ" که در آیه مربوط به بیعت است ۴۵۲
- بحث روایتی (روایتی در ذیل جمله: "يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ" و روایتی در باره کیفیت بیعت) ۴۵۲
- سوره الفتح (۴۸): آیات ۱۱ تا ۱۷ ۴۵۵
- اشاره ۴۵۵
- ترجمه آیات ۴۵۵
- بیان آیات ۴۵۶
- اشاره ۴۵۶
- عذری که تخلف کنندگان از همراهی با پیامبر (صلی الله علیه و آله) آوردند و گفتند: اشتغال به سرپرستی اموال و خانواده هایمان ما را باز داشت و جواب به آنها که سبب واقعی تخلفشان سوء ظن و ترس از کشته شدن بوده است ۴۵۷
- مقصود از اینکه در باره متخلفانی که در خواستشان در مورد پیوستن به مجاهدان برای غنیمت گرفتن رد شد فرمود: جز اندکی نمی فهمند ۴۶۱
- سوره الفتح (۴۸): آیات ۱۸ تا ۲۸ ۴۶۴
- اشاره ۴۶۴
- ترجمه آیات ۴۶۵
- بیان آیات ۴۶۶
- اشاره ۴۶۶
- اشاره به اینکه مقصود از رضا و سخط خدا ثواب و عقاب او است و آیه: "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ..." اخبار از پاداش و ثواب بیعت کنندگان است ۴۶۶
- توضیحی راجع به تفریع جمله: "فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ" بر قلبش: "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ..." ۴۶۷
- مقصود از ناس در جمله "و كَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنْكُمْ" ۴۶۹
- اخبارات غیبی و پیشگویی هایی که در سوره فتح آمده است ۴۷۰
- بیان آیاتی که راجع به جنگ نکردن با مشرکین مکه و صلح با آنان است ۴۷۲
- مقصود از "كَلِمَةَ التَّقْوَى" و اینکه مؤمنین احق به آن و اهل آن هستند ۴۷۵
- بحث روایتی روایاتی در باره روز شجره و تجدید بیعت مسلمانان با رسول الله (صلی الله علیه و آله) ۴۷۸
- اشاره ۴۷۸
- همه شرکت کنندگان در بیعت روز شجره به پیمان خود وفا نکردند ۴۷۹
- چند روایت در باره مراد از "كَلِمَةَ التَّقْوَى" در جمله "وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى" ۴۸۰

- روایاتی راجع به ماجرای جنگ و فتح خیبر ۴۸۱
- فردا پرچم را به دست کسی خواهم داد که... ۴۸۴
- آوردن گوسفند مسموم یک یهودیه برای رسول الله (صلی الله علیه و آله) ۴۸۸
- سوره الفتح (۴۸): آیه ۲۹. ۴۸۹
- اشاره ۴۸۹
- ترجمه آیه ۴۸۹
- بیان آیه ۴۸۹
- اشاره ۴۸۹
- اوصاف کسانی که با پیامبر (صلی الله علیه و آله) بودند ۴۹۰
- وعده خدا به مغفرت و اجر عظیم شامل همه کسانی که با پیامبر (صلی الله علیه و آله) بودند (صحابه) نمی شود ۴۹۲
- نقل و رد این سخن که وعده مغفرت و اجر عظیم در آیه: "وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ..." شامل همه صحابه است ۴۹۴
- (۴۹)سوره حجرات مدنی است و هیجده آیه دارد (۱۸) ۴۹۷
- سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱ تا ۱۰ ۴۹۷
- اشاره ۴۹۷
- ترجمه آیات ۴۹۸
- بیان آیات مسائل و مطالبی که سوره مبارکه حجرات مشتمل بر آنست ۴۹۸
- اشاره ۴۹۸
- توضیح معنای جمله: " لا تَقْدَمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ " و بیان اینکه مفاد آن این است که هیچ حکمی را بر حکم خدا و رسول مقدم مدارید ۵۰۰
- وجوه مختلف دیگری که مفسرین در معنای جمله فوق گفته اند ۵۰۲
- مراد از اینکه فرمود: صدای خود را از صدای پیامبر بلندتر نکنید ۵۰۳
- توضیح راجع به جمله: " أَنْ تَخِيطَ أَعْمَالَكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ " و وجوهی که در باره ظهور آن در اینکه بدون کفرهم عمل حیط می شود گفته شده است ۵۰۴
- توضیحی راجع به نقش "خبر" در زندگی اجتماعی انسان و اقسام خبر و لزوم تبیین و تفحص در باره اخبار فاسق ۵۰۹
- لزوم پیروی از رسول الله (صلی الله علیه و آله) و وجه و سبب اینکه آن جناب نباید از دیگران اطاعت کند ۵۱۱
- امر به اصلاح بین دو طایفه از مؤمنین که به جنگ با هم پرداخته اند و تعلیل آن به اینکه مؤمنان برادر یکدیگرند ۵۱۴
- گفتاری در معنای اخوت ۵۱۵
- بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: " لا تَقْدَمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ " و " لا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ " ۵۱۸
- اشاره ۵۱۸
- روایتی در باره شان نزول آیه: " إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا " ۵۲۰
- حب همان دین است و دین همان حب است ۵۲۱
- چند روایت در باره اخوت ایمانی و شان نزول آیه: " وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا..." ۵۲۲
- سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱۱ تا ۱۸ ۵۲۵
- اشاره ۵۲۵
- ترجمه آیات ۵۲۶
- بیان آیات نهی از مسخره کردن یکدیگر و عیبجویی و بد زبانی کردن ۵۲۷
- اشاره ۵۲۷

- معنای جمله: "يُنْسِنُ اللَّاسِمَ الْقَسْوَقُ" ۵۲۸
- مقصود از "اجتناب از ظن" و مفاد قید "کثیرا" در آیه: "يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ..." ۵۲۹
- نهی از تجسس عیوب دیگران و از غیبت کردن و بیان مفسده غیبت و تجسس (وَ لَا تَجَسَّسُوا وَ لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا...) ۵۳۰
- توضیح دلالت آیه: "يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا..." بر نفی و رد تفاخر به انساب و نزادها و طبقات ۵۳۳
- توضیح اینکه تقوا تنها کرامت و امتیاز حقیقی است (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ) ۵۳۵
- معنای اینکه فرمود: به اعراب بگو ایمان نیاورده اید بلکه بگوئید اسلام آورده ایم ۵۳۷
- مؤمنان واقعی این چنین هستند ۵۳۹
- بحث روایتی روایاتی در مورد نهی از مسخره کردن یکدیگر، بد زبانی و تنازع به القاب، غیبت و سوء ظن، در ذیل آیات مربوطه گذشته ۵۴۲
- اشاره ۵۴۲
- چند روایت دال بر اینکه غیبت از زنا شدیدتر است ۵۴۶
- روایاتی در باره اینکه تنها ملاک فضیلت تقوا است ۵۴۷
- (۵۰)سوره ق مکی است و چهل و پنج آیه دارد (۴۵) ۵۵۰
- سوره ق (۵۰): آیات ۱ تا ۱۴ ۵۵۰
- اشاره ۵۵۰
- ترجمه آیات ۵۵۰
- بیان آیات محتوای سوره مبارکه ق ۵۵۱
- اشاره ۵۵۱
- اقوال مختلف در باره جواب قسم " وَ الْقُرْآنَ الْمَجِيدَ" ۵۰۵ ۵۵۴
- مفاد آیه: " قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ..." که در مقام رد سخن مشرکین مبنی بر استبعاد معاد است ۵۵۵
- مقصود از اینکه فرمود تکذیب کنندگان قیامت حق را تکذیب کرده در " امر مریخ" هستند ۵۵۷
- اشاره به برهانی که جمله: " وَ أَخْيَبْنَا بِهِ بُلْدَةَ مِثْنًا كَذَلِكِ الْخُرُوجِ، در رد استبعاد معاد توسط مشرکین متضمن است ۵۵۹
- بحث روایتی (روایاتی در باره کوه قاف و بیان اینکه این روایات غیر قابل اعتماد و مردودند) ۵۶۰
- سوره ق (۵۰): آیات ۱۵ تا ۳۸ ۵۶۲
- اشاره ۵۶۲
- ترجمه آیات ۵۶۲
- بیان آیات ۵۶۴
- اشاره ۵۶۴
- رد استبعاد اعاده خلقت و بیان امکان آن با استناد به وقوع خلقت نخستین ۵۶۵
- احتجاج به علم شامل و فراگیر خدای تعالی در خلقت اول و نزدیک بودن او به انسان ۵۶۷
- علم خدا به انسان از طریق فرشتگان کاتب اعمال ۵۶۹
- معنای اینکه فرمود: سکره موت" به حق" آمد ۵۷۱
- مقصود از سائق و شهیدی که در قیامت همراه هر کسی می آیند و بیان اینکه مخاطب آیه: " لَقَدْ كُنْتُ فِي غَلْبَةٍ مِنْ هَذَا..." کیست و مفهوم آن چیست ۵۷۲
- معنای آیه: " وَ قَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ" ۵۷۴
- پاسخ خدای تعالی به عدوی که قرین شیطنی مشرک دوزخی می آورد ۵۷۵
- وجوهی که در باره سؤال و جواب در آیه: " يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" و مفاد آن گفته شده است ۵۷۸

- ۵۸۰ وصف متقین و ورودشان به بهشت
- ۵۸۱ معنای اینکه در باره بهشت متقین فرمود: "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ"
- ۵۸۳ بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: "أَفَقَبِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ..." و در باره دو فرشته نویسنده حسنت و سینت
- ۵۸۳ اشاره
- ۵۸۴ روایتی دال بر اینکه خطاب "أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ" به پیامبر و علی (علیهما الصلاه و السلام) می شود
- ۵۸۶ چند روایت در ذیل آیه: "يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ... و راجع به اینکه در باره متقین در بهشت فرموده: "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ" و...
- ۵۸۹ سوره ق (۵۰): آیات ۳۹ تا ۴۵
- ۵۸۹ اشاره
- ۵۸۹ ترجمه آیات
- ۵۹۰ بیان آیات بیان آخر سوره که پیامبر (صلی الله علیه و آله) را امر به صبر و تسبیح خدا می کند و روز قیامت را به یاد می آورد
- ۵۹۲ بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: "وَسَيَخْبَدُ رَبُّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلِ الْغُرُوبِ" و مراد از "أَذْبَارِ الشَّجُودِ")
- ۵۹۴ (۵۱)سوره ذاریات مکی است و شصت آیه دارد (۶۰)
- ۵۹۴ سوره الذاریات (۵۱): آیات ۱ تا ۱۹
- ۵۹۴ اشاره
- ۵۹۴ ترجمه آیات
- ۵۹۵ بیان آیات بیان غرض و مفاد این آیات شریفه
- ۵۹۵ اشاره
- ۵۹۸ اشاره به اینکه سوگندهای چهار گانه در آیات: "وَالذَّارِيَاتُ ذُرُوءًا..." سوگند به همه اسباب مؤثر در تدبیر سراسر جهان است
- ۵۹۹ تاکید بر صدق و وقوع معاد و جزا
- ۶۰۰ معنای آیه: "وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْخَبِيكِ" و مقصود از اینکه کفار در "قَوْلٍ مُّخْتَلِفٍ" هستند
- ۶۰۱ وجوه مختلف در معنای جمله: "يُؤْتِكُ غَنَّهُ مِنْ أُنْفِكَ"
- ۶۰۴ توضیحی در مورد جمله: "أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ" که سؤال "خراصون" از زمان روز قیامت است
- ۶۰۶ معنای اینکه در وصف متقین فرمود: "كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ"
- ۶۰۷ بحث روایتی چند روایت در باره مراد از ذاریات، حاملات، جاریات و مقسمات
- ۶۰۷ اشاره
- ۶۰۹ روایتی در معنای "وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْخَبِيكِ"، "قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ"، "وَالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ" و مراد از "سائل" و "محروم"
- ۶۱۰ سوره الذاریات (۵۱): آیات ۲۰ تا ۵۱
- ۶۱۰ اشاره
- ۶۱۱ ترجمه آیات
- ۶۱۳ بیان آیات
- ۶۱۳ اشاره
- ۶۱۵ اقسام آیاتی که در انفس انسان ها هست و بر یکتایی خداوند در ربوبیت دلالت می کند
- ۶۱۷ وجوه مختلف در معنای اینکه فرمود: "وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ"
- ۶۱۹ گفتاری در کافی بودن رزق برای روزی خواران
- ۶۲۱ بیان

- ۶۲۱ -..... اشاره
- ۶۲۱ -..... داستان وارد شدن ملائکه مامور به هلاک ساختن قوم لوط بر ابراهیم (علیه السلام) و آنچه بین میزبان و میهمانان گذشت
- ۶۲۴ -..... آیتی که خداوند با عذاب قوم لوط و هلاکتشان بر جای گذاشت
- ۶۲۵ -..... اشاره به هلاکت فرعون و لشکریانش و هلاکت عاد، ثمود و قوم نوح (علیه السلام)
- ۶۲۷ -..... معنای آیه: "وَ السَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمَوَسِعُونَ"
- ۶۲۹ -..... بحث روایتی (روایاتی در باره آیات انفسی، رزق، ید داشتن خدا، و خلق زوجین از هر چیز و...)
- ۶۳۳ -..... سوره الذاریات (۵۱): آیات ۵۲ تا ۶۰
- ۶۳۳ -..... اشاره
- ۶۳۳ -..... ترجمه آیات
- ۶۳۴ -..... بیان آیات
- ۶۳۴ -..... اشاره
- ۶۳۴ -..... طغیان و استکبار، علیت مشترک تکذیب اقوام مکذب بوده است
- ۶۳۵ -..... بررسی مفاد آیه: "وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" و توضیحاتی در باره اینکه غرض از خلقت انس و جن عبادت خدا است
- ۶۳۶ -..... بیان اینکه الف و لام در "الجن و الانس" الف و لام جنس، و لام در "ليعبدون" لام غرض است
- ۶۳۹ -..... معنای آیه: "ما أريدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أريدُ أَنْ يُطِيعُونِ"
- ۶۴۱ -..... بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: "وَ ذَكَرْ فَإِنَّ الدَّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ" و آیه: "وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" و در باره طلب روزی)
- ۶۴۴ -..... درباره مرکز

سرشناسه : طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰.

عنوان قراردادی : المیزان فی تفسیر القرآن. فارسی

عنوان و نام پدید آور : ترجمه تفسیر المیزان / محمد حسین طباطبائی؛ ترجمه ناصر مکارم شیرازی ... [و دیگران].

مشخصات نشر : قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی؛ تهران: رجا، ۱۳۶۷.

مشخصات ظاهری : ۲۰ ج.

شابک : ۲۸۰۰۰ ریال (دوره کامل) ؛ دوره: ۹۶۴۶۲۸۶۳۵۶ ؛ ج. ۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۲۸ ؛ ج. ۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۳۵ ؛ ج. ۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۴۳ ؛ ج. ۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۵۱ ؛ ج. ۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۶X ؛ ج. ۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۷۸ ؛ ج. ۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۸۶ ؛ ج. ۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۹۴ ؛ ج. ۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۰۸ ؛ ج. ۱۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۱۶ ؛ ج. ۱۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۲۴ ؛ ج. ۱۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۳۲ ؛ ج. ۱۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۴۰ ؛ ج. ۱۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۵۹ ؛ ج. ۱۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۶۷ ؛ ج. ۱۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۷۵ ؛ ج. ۱۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۸۳ ؛ ج. ۱۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۹۱ ؛ ج. ۱۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۳۰۵ ؛ ج. ۲۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۳۱۳ ؛ ۱۶۰۰۰ یال (دوره، چاپ اول)

یادداشت : جلد ۱۲ کتاب حاضر توسط محمد باقر موسوی همدانی ترجمه و با همکاری انتشارات امیر کبیر منتشر شده است.

یادداشت : ج. ۱. ۲۳ (چاپ هفتم: ۱۳۸۶) (فیفا).

یادداشت : ج. ۱۲ (چاپ اول: بهار ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۷ (چاپ اول: تابستان ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۹ (چاپ چهارم: ۱۳۷۰).

یادداشت : عنوان عطف: ترجمه تفسیر المیزان.

عنوان عطف : ترجمه تفسیر المیزان.

موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

شناسه افزوده : مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵ - مترجم

شناسه افزوده : بنیاد علمی و فکری استاد علامه سید محمدحسین طباطبائی

رده بندی کنگره : BP۹۸/ط۲۵ م ۱۳۶۷ ۹۰۴۱

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۲۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۵۳۱-۶۸

ص: ۱

(۴۲) سوره شوری مکی است و پنجاه و سه آیه دارد (۵۳)

سوره الشوری (۴۲): آیات ۱ تا ۶

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) عسق (۲) كَذَلِكَ يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۳) لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ (۴)

تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۵)
وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِيفٌ عَلَيْهِمْ وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ (۶)

ترجمه آیات

به نام خداوند بخشنده مهربان.

حم (۱).

عسق (۲).

این چنین خدای عزیز حکیم به سوی تو و به سوی انبیای قبل از تو وحی می فرستاد (۳).

خدایی که آنچه در آسمانها و در زمین است ملک او است و او علی و عظیم است (۴).

(این وحی آن قدر عظیم است که مبدأ نزولش یعنی) آسمانها، نزدیک است از بالا شکافته شود و ملائکه هم (که می بینند خداوند بندگان خود را مهمل نگذاشته به منظور هدایتشان وحی می فرستد) او را تسبیح و حمد می گویند و برای سکنه زمین استغفار می کنند، و اعلام می دارند که بدانید خدا آمرزگار رحیم است (۵).

و کسانی که غیر از خدا اولیایی می گیرند باز خدا نگهدار آنها است و تو بر آنان وکالت نداری (۶).

ص: ۲

اشاره

این سوره پیرامون مساله وحی سخن می گوید که خود نوعی تکلم از ناحیه خدای سبحان با انبیاء و رسل او است. هم چنان که می بینیم در آغاز می فرماید "كَذَلِكَ يُوحى إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ..." و در آخر هم می فرماید "وَمَا كَانَ لِشَيْءٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا" - تا آخر سوره. و نیز در بین سوره هم چند نوبت سخن از وحی می آورد، یک جا می فرماید: "وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا..." جای دیگر می فرماید: "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا..." و نیز می فرماید: "اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ..." و همچنین چند نوبت در سوره سخن از رزق به میان آورده چون وحی خود رزقی است برای انبیاء.

بنا بر این مساله وحی موضوعی است که در این سوره محور کلام قرار گرفته. و اما مطالب دیگر از قبیل آیات توحید و صفات مؤمنین و کفار، و سرانجامی که هر یک از این دو فریق دارند، و بازگشتشان به خدای سبحان در روز قیامت، از باب "الكلام یجر الکلام حرف، حرف می آورد" می باشد، و منظور اولی سوره نیست.

این سوره در مکه نازل شده - مگر چند آیه آن که استثناء شده است، و آن آیه "وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ" تا آخر سه آیه، و یکی هم آیه "قُلْ لاَ اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمِوَدَّةَ فِى الْقُرْبى" تا آخر چهار آیه است که در باره اش - ان شاء الله - سخن خواهیم گفت.

"حم عسق" این پنج حرف از حروف مقطعه است که در اوائل چند سوره از سوره های قرآنی آمده، و این از مختصات قرآن کریم است و در هیچ کتاب آسمانی دیگر دیده نمی شود.

مفسرین - قدماء و متأخرین - در تفسیر آنها اختلاف کرده اند، و صاحب مجمع البیان، مرحوم طبرسی در تفسیر خود یازده قول از آنها در معنای آن نقل کرده.

(۱) این حروف از متشابهات قرآن است که خدای سبحان علم به آن را به خود اختصاص داده، و در ذیل آیه هفتم از سوره آل عمران فرموده: "تاویل متشابهات را جز خدا کسی نمی داند".

(۲) هر یک از این حروف مقطعه نام سوره ای است که در آغازش قرار دارد.

(۳) این حروف اسمایی هستند برای مجموع قرآن.

(۴) مراد از این حروف این است که بر اسماء خدای تعالی دلالت کنند. پس معنای

"الم" "أنا الله اعلم"، و معنای "المر" "أنا الله اعلم و أرى"، و معنای "المص" "أنا الله اعلم و افضل" می باشد. و در حروف "کهیصص" کاف از "کافی" و هاء از "هادی" و یاء از "حکیم" و عین از "علیم" و صاد از "صادق" گرفته شده- این مطلب از ابن عباس روایت شده است.

و حروفی که از اسماء خدا گرفته شده طرز گرفته شدنش مختلف است، بعضی از حروف از اول نام خدا گرفته شده- مانند کاف که از "کافی" است- و بعضی از وسط گرفته شده- مانند یاء که از "حکیم" است- و بعضی از آخر گرفته شده- مانند میم که از "اعلم" گرفته شده.

(۵) این حروف اسمایی از خداست اما مقطعه و بریده که اگر از مردم کسی بتواند آنها را آن طور که باید ترکیب کند به اسم اعظم خدا دست یافته، همانطور که از ترکیب "الر" و "حم" و "ن" "الرَّحْمَنُ" درست می شود، و همچنین سایر حروف. چیزی که هست ما انسانها قادر بر ترکیب آن نیستیم. این معنا از سعید بن جبیر روایت شده.

(۶) این حروف سوگندهایی است که خدای تعالی خورده، و مثل اینکه خداوند به این حرف سوگند می خورد بر اینکه قرآن کلام او است. و اصولاً حروف الفباء دارای شرافتی هستند، چون با همین حروف است که کتب آسمانی و اسماء حسنیای خدا و صفات علیای او، و ریشه لغت های امت های مختلف درست می شود.

(۷) این حروف اشاراتی است به نعمت های خدا و بلاهای او و مدت زندگی اقوام و عمر و اجلشان.

(۸) مراد از این حروف این است که اشاره کند به اینکه امت اسلام تا آخر دهر باقی می ماند و منقرض نمی شود، حساب جمل هم که نوعی محاسبه است بر این معنا دلالت دارد.

(۹) مراد از این حروف همان حروف الفباء است، چیزی که هست با ذکر نام بعضی از آنها از ذکر بقیه بی نیاز بوده، در حقیقت خواسته است بفرماید: این قرآن از الفباء ترکیب شده.

۱۰- این حروف به منظور ساکت کردن کفار در ابتدای سوره های قرار گرفته چون مشرکین به یکدیگر سفارش می کردند "مبادا به قرآن گوش دهید، و هر جا کسی قرآن می خواند سر و صدا بلند کنید تا صوت قرآن در بین صوتهای نامربوط گم شود" قرآن این جریان را در آیه "لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ..." (۱) حکایت فرموده. و گاهی می شد که در

ص: ۴

هنگام شنیدن صوت قرآن سوت می زدند، و بسا می شد کف می زدند، و بسا می شد صداهای دسته جمعی در می آوردند تا رسول خدا را در خواندن آن دچار اشتباه سازند، لذا خدای تعالی در آغاز بعضی از سوره های قرآن این حروف را نازل کرد تا آن رجاله ها را ساکت کند، چون وقتی این حروف را می شنیدند به نظرشان عجیب و غریب می آمد و به آن گوش فرا داده در باره اش فکر می کردند، و همین اشتغالشان به آن حروف از جار و جنجال بازشان می داشت، و در نتیجه صدای قرآن به گوششان می رسید.

۱۱- این حروف از قبیل شمردن حروف الفباء است می خواهد بفهماند که این قرآنی که تمامی شما مردم عرب را از آوردن مثلش عاجز کرده از جنس همین حروفی است که مدام با آن محاوره و گفتگو می کنید و در خطبه ها و کلمات خود به کار می بندید، باید از اینکه نمی توانید مثل آن را بیاورید، بفهمید که این کلام از ناحیه خدای تعالی است، و اگر در چند جا و چند سوره این حروف تکرار شده، برای این بوده که همه جا محکمی برهان را به رخ کفار بکشد. این تفسیر از قطرب روایت شده، و ابو مسلم اصفهانی هم همین وجه را اختیار کرده، و بعضی از مفسرین قرون اخیر نیز بدان تمایل کرده اند (۱).

این بود آن یازده وجهی که مرحوم طبرسی از مفسرین نقل کرده، و در بین این اقوال وجوه دیگر هم می توان قرار داد، مثلاً از ابن عباس نقل شده که در خصوص "الم" گفته است "الف" اشاره است به نام "الله" و "لام" به "جبرئیل" و "میم" به "محمد" (صلی الله علیه و آله). و نیز از بعضی دیگر نقل شده که گفته اند: حروف مقطعه در اوائل هر سوره ای که با آن آغاز شده اشاره است به آن غرضی که در سوره بیان شده، مثل اینکه می گویند حرف "نون" در سوره "ن" اشاره است به اینکه در این سوره بیشتر راجع به نصرت موعود به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) صحبت شده. و حرف "قاف" در سوره "ق" اشاره است به اینکه در این سوره بیشتر در باره قرآن، و یا قهر الهی سخن رفته. و بعضی دیگر هم گفته اند این حروف صرفاً برای هشدار دادن است.

حق مطلب در باره حروف مقطعه

اما حق مطلب این است که هیچ یک از این وجوه آدمی را قانع نمی سازد.

اما قول اول که ما در بحث پیرامون محکم و متشابه قرآن در اوائل جلد سوم این کتاب گفتیم که یکی از اقوال در معنای متشابه همین قول اول است، و در آنجا گفتیم محکم بودن و متشابه بودن از صفات آیاتی است که الفاظش بر معنایش دلالت دارد، (چیزی که هست از

ص: ۵

آنجایی که معانی آن الفاظ با عقاید مسلمه سازش ندارد، می‌گوییم این آیه متشابه است)، و باز در آنجا گفتیم که تاویل از قبیل معنا کردن لفظ نیست، بلکه تاویل‌ها عبارتند از حقایق واقعی که مضامین بیانات قرآنی از آن حقایق سرچشمه گرفته- چه محکاماتش و چه متشابهاتش- و بنا بر این نه حروف مقطعه قرآن از متشابهات می‌تواند باشد و نه معانی آنها از باب تاویل.

و اما ده قول دیگر که اصلاً نمی‌توان تفسیرش نامید، بلکه تصویرهایی است که از حد احتمال تجاوز ننموده، و هیچ دلیلی که بر یکی از آنها دلالت کند در دست نیست.

بله در بعضی از روایات که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت (علیه السلام) نسبت داده شده مؤیداتی برای قول چهارم و هفتم و هشتم و دهم دیده می‌شود که- ان شاء الله- در بحث روایتی آینده نقل آن و بحث در پیرامونش خواهد آمد.

نکته ای که در اینجا نباید از آن غافل بود این است که این حروف در چند سوره تکرار شده، یعنی در بیست و نه سوره حروف مقطعه آمده که بعضی با یک حرف افتتاح شده، مانند سوره "ص" و "ق" و "ن". و بعضی دیگر با دو حرف چون "طه" و "طس"، و "یس" و "حم" و بعضی دیگر با سه حرف چون "الم" و "الر" و "طسم" و بعضی دیگر با چهار حرف چون "المص" و "المر" و بعضی با پنج حرف چون سوره "کهیعص" و "جمعسق".

از سوی دیگر این حروف هم با یکدیگر تفاوتی دارند، و آن این است که بعضی از آنها تنها در یک جا آمده، مانند "ن" و بعضی دیگر در آغاز چند سوره آمده، مانند "الم"، و "الر" و "طس" و "حم".

با در نظر گرفتن این دو نکته اگر کمی در سوره‌هایی که حروف مقطعه سرآغاز آنها یکی است- مانند "الم"، "المر"، "طس" و "حم"- دقت کنی، خواهی دید که آن سوره‌ها از نظر مضمون نیز بهم شباهت دارند و سیاقشان یکی است، به طوری که شباهت بین آنها در سایر سوره‌ها دیده نمی‌شود.

مؤکد این معنا شباهتی است که در آیات اول بیشتر این سوره‌ها مشاهده می‌شود، مثلاً در سوره‌های "حم" آیه اول آن یا عبارت "تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ" است، یا عبارتی دیگر که این معنا را می‌رساند، و نظیر آن آیه‌های اول سوره‌هایی است که با "الر" افتتاح شده که فرموده:

"تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ" و یا عبارتی در همین معنا و نیز نظیر این در سوره‌هایی که با "طس" شروع می‌شود و یا سوره‌هایی که با "الم" آغاز گشته، که در بیشتر آنها نبودن ریب و

شک در کتاب به میان آمده، و یا عبارتی که همین معنا را می رساند.

با در نظر گرفتن این شباهتها ممکن است آدمی حدس بزند که بین این حروف و مضامین سوره ای که با این حروف آغاز شده ارتباط خاصی باشد، مؤید این حدس آن است که می بینیم سوره اعراف که با "المص" آغاز شده، مطالبی را که در سوره های "الم" و سوره "صاد" هست در خود جمع کرده. و نیز می بینیم سوره رعد که با حروف "الم" افتتاح شده، مطالب هر دو قسم سوره های "الم" و "الم" را دارد.

از اینجا استفاده می شود که این حروف رموزی هستند بین خدای تعالی و پیامبرش که معنای آنها از ما پنهان است و فهم عادی ما راهی به درک آنها ندارد، مگر به همین مقدار که حدس بزنیم بین این حروف و مضامینی که در سوره های هر یک آمده ارتباط خاصی هست.

و چه بسا اگر اهل تحقیق در مشترکات این حروف دقت کنند، و مضامین سوره هایی را که بعضی از این حروف در ابتدای آنها آمده با یکدیگر مقایسه کنند، رموز بیشتر برایشان کشف شود.

و ای بسا که معنای آن روایتی هم که اهل سنت از علی (علیه السلام) نقل کرده اند همین باشد، و آن روایت - بطوری که در مجمع البیان آمده - این است که آن جناب فرمود:

" برای هر کتابی نقاط برجسته و چکیده ای است، و چکیده قرآن حروف الفباء است" (۱).

معنای اینکه فرمود: "كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ..."

"كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَ إِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ... الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ" مقتضای اینکه گفتیم محور اصلی غرض این سوره بیان وحی و تعریف حقیقت آن و اشاره به هدف آن و نتایجی که دارد می باشد، این است که اشاره با کلمه "كَذَلِكَ" اشاره به شخص وحی باشد یعنی وحی خصوص این سوره به رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، در نتیجه تعریف مطلق وحی نیز هست، چون مطلق وحی را تشبیه کرده به وحیی که به آن اشاره نموده، و به مخاطب نشان داده، در نتیجه مضمون آیه مثل این می شود که بگوییم انسان مثل زید است، در اینجا نیز می فرماید: وحی بطور کلی مثل وحی همین سوره است.

و بنا بر این، جمله "إِلَيْكَ وَ إِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ" در معنای این است که فرموده باشد "الیکم جمیعا" یعنی نظیر وحی این سوره، به همه شما امت های بشری وحی می شد. و اگر

ص: ۷

اینطور نفرمود، برای این بود که دلالت کند بر اینکه وحی یک سنت الهی است که همواره در نسلهای بشر جریان داشته، و یک مطلب نوظهور و بی سابقه نیست.

و معنای آیه این است که: وحیی که ما به خصوص شما انبیاء یکی پس از دیگری می فرستیم، یک سنت جاری و دیرینه است، مثل همین وحیی که در گرفتن این سوره داری می بینی.

بیشتر مفسرین (۱) کلمه "کذلک" را اشاره گرفته اند به وحی، اما نه از آن جهت که وحی است، بلکه از جهت مفادی که دارد، و در حقیقت گفته اند اشاره به معارفی است که این سوره مشتمل بر آن است. آن وقت از این گفتار خود نتیجه گرفته اند که مضمون سوره چیزی است که خدای تعالی به همه انبیاء وحی فرموده، پس وحی این سوره وحیی است مشترک. ولی خواننده عزیز متوجه شد که غرض این سوره و سیاق آیاتش با گفتار این مفسرین سازگار نیست.

"الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ" - در این جملات از اسماء حسناى الهی پنج نام مقدس ذکر شده: ۱- عزیز ۲- حکیم ۳- علی ۴- عظیم ۵- "لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ"، و این جمله به معنای مالک است، و اگر نام مالک را اینطور مشروح ذکر کرده و نیز آن چهار نام دیگر را در اینجا آورد، برای این است که اصل وحی را و همچنین سنت جاری بودن آن را تعلیل کرده باشد، چون وحی عبارت است از قانون خداوندی که هدایتگر مردم است به سعادت دنیا و آخرتشان و هیچ کس و هیچ مانعی نیست که خدای را از تشریح چنین قوانینی باز بدارد، برای اینکه "عزیز" است، یعنی در هر چه اراده کند مغلوب هیچ چیز و هیچ عاملی واقع نمی شود.

و نیز خدای تعالی امر هدایت بندگان خود را مهمل نمی گذارد، و در آن سهل انگاری نمی کند، برای اینکه "حکیم" است، یعنی افعالش همه متقن است، و یکی از آثار متقن بودن عمل این است که عمل خود را طوری انجام دهد که به نتیجه برسد.

و نیز حق خدای تعالی است که در بندگان خود و امور ایشان به هر طوری که بخواهد تصرف کند، چون او "مالک" ایشان است، و نیز حق او است که بندگان به وظیفه پرستش او قیام کنند و او ایشان را به بندگی خود وادار سازد و امر و نهی کند، چون هم "علی" است، و هم "عظیم" ..]

ص: ۸

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۰. [.....]

پس هر یک از این پنج اسم سهمی در تعلیل اصل وحی دارند، و نتیجه مجموع آنها این است که خدای تعالی از هر جهت ولی بندگان است، و جز او ولی دیگری نیست.

توضیح اینکه آیه: "تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ..." در مقام بیان عظمت وحی و کلام خدا است

"تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ..."

کلمه "یتفطرن" از مصدر "تفطر" است که به معنای پاره پاره شدن است، چون کلمه "تفطر" که مصدر باب تفاعل است، از "فطر" گرفته شده، که به معنای پاره شدن و شکافتن است.

آنچه که از سیاق آیه و نظم کلام- که در باره بیان حقیقت وحی و آثار و نتایج آن است- به دست می آید، این است که مراد از "پاره پاره شدن آسمانها از بالای سر مردم" شکافتن آنها است به وسیله وحیی که از ناحیه خدای علی عظیم نازل می شود، و فرشتگان آن وحی را از همه آسمانها عبور می دهند تا به زمین نازل کنند، چون مبدأ وحی خدای سبحان است، و آسمانها به حکم آیه "وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَ مَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ" (۱) راه هایی است به سوی زمین.

و اما اینکه چرا جمله "یتفطرن" را مقید کرد به جمله "من فوقهن"؟ وجهش روشن است، برای اینکه وحی از ما فوق و بالای سر نازل می شود، چون از ناحیه خدایی نازل می شود که ما فوق هر چیز است، و علو و عظمتی مطلق دارد، قهرا اگر آسمانها شکافته شوند از بالا شکافته می شوند.

و نیز می خواهد امر وحی را بزرگ بدارد، از این جهت که وحی کلام کسی است که علی و عظیم است، پس از این جهت که کلام خدایی است دارای عظمت مطلق و آسمانها در هنگام نزول آن نزدیک به پاره پاره شدن می شود، و از این جهت که کلام خدایی است علی و دارای علو، اگر آسمانها پاره شوند از بالا پاره می شوند.

پس آیه شریفه در مقام بزرگداشت کلام خدا از این جهت که در هنگام نزولش از آسمانها عبور می کند، نظیر آیه شریفه "حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ" (۲) است که در مقام بزرگداشت وحی است، از حیث اینکه ملائکه حامل آن

ص: ۹

۱- و به تحقیق بالای سر شما هفت طبقه آفریدیم و ما از توجه به خلق غافل نیستیم. سوره مؤمنون، آیه ۱۷.

۲- تا آنکه ترس از دلهای ملائکه زائل شود، آن وقت از فرشتگان وحی می پرسند: پروردگارتان چه وحی کرده بود؟ می گویند: حق را، و او علی و کبیر است. سوره سبأ، آیه ۲۳.

به سوی زمین هستند.

و نیز نظیر آیه شریفه "لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ" (۱) است که در مقام بزرگداشت وحی است بر فرضی که بر کوهی نازل شود.

و نیز نظیر آیه شریفه "إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا" (۲) است که در مقام بزرگداشت آن از نظر سنگینی و صعوبت عمل آن است. این آن مطلبی است که سیاق، آن را به دست می دهد.

ولی دیگر مفسرین (۳) آیه را بر دو معنای دیگر حمل کرده اند:

اول اینکه مراد از "تفطر" پاره شدن آسمانها از جلال و عظمت خدای جل جلاله است، هم چنان که توصیف خدا به علی عظیم در آیه قبلی هم مؤید این معنا است.

دوم اینکه مراد شکافتن آسمانها از شرک مشرکین اهل زمین است، و از این حرفشان که می گفتند: "اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا خُدا فرزندی گرفته"، چون عین این کلام در سوره مریم نیز آمده، و فرموده: "تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ" (۴).

صاحبان این دو توجیه در باره قید "من فوقهن" دچار اشکال شده اند، و مخصوصا آنکه وجه دوم را اختیار کرده در باره توجیه قید مذکور به زحمت افتاده و همچنین در اینکه اتصال جمله "و الْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ..."، به ما قبل را چطور توجیه کنند دست و پا زده اند، که هر کس به کتب تفسیر آنان مراجعه کند بر این مطلب واقف می گردد.

مقصود از استغفار ملائکه برای زمینیان (و یستغفرون لمن فی الأرض) درخواست تشریح دین برای آنها است

"و الْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ" - یعنی فرشتگان، خدای را از هر چه که لایق به ساحت قدسش نیست منزّه داشته، و او را با شمردن کارهای جمیلش ثنا می گویند. و یکی از چیزهایی که لایق ساحت قدس او نیست همین است که امر بندگان خود را مهمل گذارد، و آنان را به سوی دینی که خود تشریح می کند، و از راه وحی ابلاغ می فرماید هدایت نکند، با اینکه این هدایت یکی از کارهایی است که انجامش از ناحیه خدا جمیل و پسندیده است. و از خدای سبحان درخواست می کنند که اهل زمین را بیمارزد. و معلوم است که حصول این آمرزش سببی دارد که قبلا باید حاصل شده باشد، و آن

ص: ۱۰

۱- اگر ما این قرآن را بر کوهی نازل می کردیم، آن وقت می دیدی که چگونه خاشع می شد، و از ترس خدا متلاشی می گشت. سوره حشر، آیه ۲۱.

۲- به زودی سخنی سنگین بر تو القاء می کنیم. سوره مزمل، آیه ۵.

٣- روح المعاني، ج ٢٥، ص ١١.

٤- سورة مريم، آيه ٩٠.

سبب عبارت است از پیمودن طریق بندگی، و آنهم احتیاج به هدایت خود خدا دارد. پس برگشت درخواست مغفرت برای اهل زمین به این درخواست است که خدا برای آنان دینی تشریح کند، و آن گاه کسانی را که به آن دین می‌گروند بیامرزد. پس معنای جمله مورد بحث این می‌شود: که ملائکه از خدای سبحان درخواست می‌کنند که برای ساکنین زمین از طریق وحی دینی تشریح کند، و آن گاه به وسیله آن دین ایشان را بیامرزد.

شاهد بر این معنا این است که جمله مورد بحث در خلال سیاقی واقع شده که در صدد بیان صفت وحی است. و نیز شاهد دیگرش این است که برای اهل زمین طلب مغفرت می‌کنند، و معنا ندارد ملائکه برای همه اهل زمین طلب مغفرت کنند، و از خدا بخواهند حتی مشرکین را که می‌گفتند "اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا" بیامرزد، با اینکه قبلاً از خود ملائکه حکایت کرده بود که "وَيَسْتَعْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا" (۱) پس ناگزیر باید بگوییم منظور از طلب مغفرت، طلب وسیله و سبب مغفرت است، و آن همین است که نخست برای اهل زمین دینی تشریح کند، تا سپس متدینین به آن دین را بیامرزد.

"أَلَا- إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ" - یعنی آگاه باش که خدای سبحان بدان جهت که متصف به دو صفت مغفرت و رحمت است، و او را به نام غفور و رحیم می‌خوانید، ساحت قدسش اقتضاء می‌کند که برای اهل زمین کاری کند و زمینه‌ای فراهم سازد که به مغفرت و رحمت او برسند و آن کار همین است که از راه وحی و رسالت دینی برایشان تشریح کند که به وسیله آن به سوی سعادت خود هدایت شوند.

بعضی از مفسرین (۲) گفته‌اند در جمله "أَلَا إِنَّ اللَّهَ..." اشاره‌ای است به اینکه خدای تعالی هم استغفار ملائکه را قبول کرده، و هم بیشتر از آن مقداری را که ملائکه خواسته‌اند مغفرت و رحمت می‌دهد.

"وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ" بعد از آنکه از آیات قبل استفاده شد که خدای تعالی تنها ولی بندگان خویش است، و جز او ولی دیگری نیست، و تنها او متولی امور سکنه زمین است که برایشان دینی تشریح کند، دینی که خودش بیسندد، و آن را به مقتضای اسماء حسنا و صفات علیائش از طریق وحی به انبیاء به ایشان برساند، و لازمه این ولایت آن بود که سکنه زمین غیر از او کسی را ولی خود

ص: ۱۱

۱- فقط برای مؤمنین استغفار می‌کنند. سوره مؤمن، آیه ۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲.

نگیرند، اینک در آیه مورد بحث به حال کسانی اشاره می کند که به غیر از خدا اولیایی برای خود درست کردند، و آنها را در ربوبیت و الوهیت شرکای خدا پنداشتند، آن گاه می فرماید:

خدا از آنچه این طایفه می کنند غافل نیست، و اعمالشان علیه خود آنان محفوظ می ماند، تا به زودی بر آن اعمال مؤاخذه شوند، و در این بین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هیچ مسئولیتی ندارد، چون به جز ابلاغ رسالت وظیفه ای ندارد، نه وکیل مردم است نه از اعمال آنان بازخواست می شود.

پس اینکه فرمود "اللَّهُ حَفِیْظُ عَلَیْهِمْ" معنایش این است که شرک آنان را علیه آنان حفظ می کند، و همچنین گناهان و اعمال فاسدی مترتب بر شرک ایشان است.

"وَمَا أَنْتَ عَلَیْهِمْ بِوَكِیْلٍ" - یعنی اعمال مردم به تو واگذار نشده تا تو آن را برایشان اصلاح کنی، و به این منظور به سوی دین حق هدایتشان کنی. این آیه شریفه لحن تسلیت دادن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است.

بحث روایتی (نقل و نقد روایاتی در باره حروف مقطعه قرآن)

در الدر المنثور است که ابن اسحاق و بخاری در تاریخ خود، و ابن جریر به سندی ضعیف از ابن عباس، از جابر بن عبد الله ابن رباب روایت کرده اند که گفت: روزی ابو یاسر بن اخطب با جمعی از مردان یهود به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عبور می کردند، در حالی که آن جناب اول سوره بقره را می خواند که می فرماید: "الْم ذَلِك الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ". از بین آن جمع برادر ابو یاسر، حی بن اخطب به آن جمع ملحق شد، و گفت: هیچ می دانید؟ به خدا سوگند من از محمد شنیدم که از جمله آنچه به وی وحی شده این را می خواند: "الْم ذَلِك الْكِتَابُ" پرسیدند راستی تو خودت شنیدی؟ گفت: آری.

پس یهودیان نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شدند و گفتند: ای محمد یادت نیست که در ضمن آنچه به تو وحی شده می خواندی: "الْم ذَلِك الْكِتَابُ"؟ فرمود: بلی درست است. گفتند: آیا جبرئیل این را از ناحیه خدا برایت آورده؟ فرمود: آری. گفتند: با اینکه خداوند قبل از تو هم انبیایی فرستاده، و ما سراغ نداریم که هیچ پیغمبری مدت سروری و مقدار عمر امتش را دانسته باشد غیر از تو که در این کلام خود از آن خبر می دهی؟ در همین بین حی بن اخطب به عده ای که همراهش بودند گفت: "الف" یک، و "لام" سی، و "میم" چهل، جمعا می شود هفتاد و یک، و آیا شما می خواهید به دین پیغمبری درآید که

مدت سروری اش و عمر امتش مجموعاً هفتاد و یک سال است.

آن گاه رو کرد به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و گفت: ای محمد آیا غیر از "الم" حرف دیگری هم هست؟ فرمود: بله، پرسید: چیست؟ فرمود: "المص" حی بن اخطب گفت: (عجب) این از اولی سنگین تر و طولانی تر است، چون "الف" یک و "لام" سی و "میم" چهل و "صاد" نود است که جمعا صد و شصت و یک می شود. ای محمد آیا غیر از اینهم هست؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: بله، پرسید چیست؟ فرمود: "الر" گفت اینکه از آن دو سنگین تر و طولانی تر است، چون "الف" یک و "لام" سی و "راء" دویست است که جمعا دویست و سی و یک می شود.

حال بگو بینیم باز هم هست؟ فرمود: بله "المر" حی گفت این دیگر از آنها سنگین تر و بلندتر است "الف" یک و "لام" سی و "میم" چهل و "راء" دویست که جمعا دویست و هفتاد و یک.

سپس حی بن اخطب گفت: ای محمد امر تو بر ما مشتبه شد نمی دانیم دوران نبوت کوتاه است یا بلند؟ آن گاه برخاستند که بروند برادر او ابو یاسر به او و همراهانش از علمای یهود گفت نظر شما چیست؟ آیا به راستی همه این مدت ها یعنی "۷۱" و "۱۶۱" و "۲۳۱" و "۲۷۱" را به محمد داده اند که جمعا هفتصد و سی و چهار سال باشد؟ آنها نیز گفتند: امر او برای ما مشتبه است.

راویان نامبرده معتقدند که آیات "هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ..." در خصوص همین یهودیان نازل شده (۱).

مؤلف: و نیز الدر المنثور قریب به این مضمون از ابن منذر، از ابن جریح نقل کرده.

قمی هم نظیر آن را در تفسیر خود از پدرش از ابن رثاب، از محمد بن قیس، از ابی جعفر (علیه السلام) نقل کرده (۲). و در این روایت نیامده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم حساب ابجد یهودیان و یا متشابه بودن حروف مقطعه را امضاء کرده باشد، خود یهودیان هم دلیلی برای گفته خود نیاورده اند، در سابق هم گفتیم که آیات متشابه قرآن غیر از حروف مقطعه ای است که در آغاز بعضی سوره ها آمده.

و در معانی الاخبار به سند خود از جویریة از سفیان ثوری روایت آورده که گفت: من

ص: ۱۳

۱- الدر المنثور، ج ۱، ص ۲۳.

۲- تفسیر قمی، ج ۱، ص ۹۷.

به جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (علیه السلام) عرضه داشتیم یا بن رسول الله (صلی الله علیه و آله) معنای این کلمات از کتاب خدای عز و جل که می فرماید: "الم"، "المص"، "الر"، "المر"، "کهیعیص"، "طه"، "طس"، "طسم"، "یس"، "ص"، "حم"، "حم عسق"، "ق" و "ن" چیست؟

امام صادق (علیه السلام) فرمود: اما "الم" که در اول سوره بقره است معنایش "انا الله الملك" است، یعنی منم الله سلطان. و اما "الم" که در اول سوره آل عمران است معنایش "انا الله المجید" است، یعنی منم خدای مجید. و معنای "المص" "انا الله المقدر الصادق" است یعنی منم خدای مقتدر صادق. و معنای "الر" این است که "انا الله الرؤف"، منم خدای رؤوف. و معنای "المر" این است که منم خدای محیی و ممیت و رزاق. و معنای "کهیعیص" این است که منم کافی و هادی و ولی و عالم و صادق الوعد. و "طه" خود یکی از اسماء رسول خدا است، و معنایش "یا طالب الحق الهادی الیه" است یعنی ای که طالب حق و هدایت کننده خلق به سوی آنی، ما قرآن را به سویت نازل نکردیم که خود را از اندوه برای کفار به سختی و مشقت بیندازی بلکه فرستادیم تا به وسیله آن نیکبخت باشی.

و اما "طس" معنایش "انا الطالب السميع" است، یعنی منم طالب شنوا. و اما "طسم" معنایش منم طالب شنوای مبدی و معید، و اما "یس" آن نیز یکی از اسماء رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و معنایش "یا ایها السامع للوحی و القرآن الحکیم انک لمن المرسلین علی صراط مستقیم" هان ای شنوای وحی و قرآن حکیم به درستی که تو قطعاً از فرستادگان خدایی که بر صراط مستقیم و مهیمن بر آنی است.

و اما "ص" نام چشمه ای است که از زیر عرش می جوشد، و همین صاد بود که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در معراج از آن وضو گرفت، و جبرئیل روزی یک بار داخل آن می شود و در آن فرو می رود، و سپس بیرون آمده بال خود را تکان می دهد، و هیچ قطره ای از بالش نمی چکد و نمی پرد، مگر آنکه خدا از آن فرشته ای خلق می کند، تا او را تسبیح و تقدیس و تکبیر و حمد بگوید تا روز قیامت.

و اما "حم" معنایش حمید مجید است. و اما "حم عسق" معنایش حلیم، مثیب (ثواب دهنده) عالم، سمیع، قادر، قوی، است. و اما "ق" نام کوهی است که محیط به زمین است و سبزی آسمان هم از آن است، و به وسیله آن کوه است که خدا زمین را از اینکه اهلش را بلرزاند حفظ کرده. و اما "ن" نام نهری است در بهشت که خدای تعالی دستور داد منجمد شو، منجمد شد، و مداد گشت و به قلم فرمود: بنویس قلم هم در کتاب لوح محفوظ سطرگیری

کرد، و آنچه که بود و تا قیامت خواهد بود همه را نوشت پس مداد از نور و قلم از نور و لوح هم لوحی از نور بود.

سفیان اضافه می کند سپس عرضه داشتیم: یا بن رسول الله! امر لوح و قلم و مداد را بیشتر برایم توضیح بده، و آنچه خدا به تو تعلیم داده تعلیم ده. فرمود: یا بن سعید اگر تو اهلیت برای پاسخ دادنم نداشتی جوابت را نمی دادم، پس (بدانکه) نون "ن" نام فرشته ای است که آن را به قلم که آن نیز فرشته ای است می دهد، و قلم هم به لوح که آن نیز فرشته ای است می دهد، و لوح هم به اسرافیل و اسرافیل به میکائیل و او به جبرئیل می دهد، و جبرئیل هم به انبیاء و رسولان خدا (صلوات الله علیهم). سفیان می گوید: آن گاه امام فرمود: برخیز که بیش از این برایت خطری است (۱).

مؤلف: ظاهر آنچه در این روایات آمده که غالب حروف مقطعه را به اسماء حسناى خدا معنا کرده، این است که این حروف از اسماء خدا گرفته شده، حال یا از اول آنها مانند "میم" که فرمود از ملک و مجید و مقتدر گرفته شده، و یا از وسط مانند "لام" از الله و "یاء" از "ولی"، پس این حروف مقطعه اشاراتی هستند بر اساس رمز، که هر یک به یکی از اسماء خدا اشاره می کنند، و این معنا از طرق اهل سنت از ابن عباس و ربیع بن انس و دیگران نیز روایت شده. ولی بر خواننده پوشیده نیست که رمز، اصولاً وقتی به کار برده می شود که گوینده نمی خواهد دیگران از آنچه او به مخاطب خود می فهماند سر در آورند، و به این منظور مطلب خود را با رمز به مخاطب می رساند تا هم مخاطبش بفهمد و هم دیگران نفهمند، و این اسماء حسناىی که در این روایت حروف مقطعه اوائل سوره ها را رمز آن دانسته، اسمایی است که در بسیاری از موارد از کلام خدای تعالی به آنها یا بطور اجمال و یا بطور تفصیل، تصریح و اشاره شده با این حال دیگر هیچ فایده ای برای این رمز گویی تصور نمی شود.

پس باید برای این روایات به فرضی که صحیح باشد، و به راستی از معصوم (علیه السلام) صادر شده باشد فکر وجه دیگری کرد، و آن این است که آن را حمل کنیم بر اینکه این حروف دلالت بر آن اسماء دارد، ولی نه به دلالت وضعی. در نتیجه رمزهایی خواهد بود که منظور و مراد آن بر ما پوشیده است، و به مرتبه هایی از آن معانی دلالت دارد، که برای ما مجهول است، چون آن مراتب نامبرده دقیق تر و رقیق تر و بلند پایه تر از فهم ما است.

مؤید این توجیه تا اندازه ای این است که یک حرف نظیر "میم" را در چند جا به چند

ص: ۱۵

معنای مختلف تفسیر کرده. و همچنین روایاتی که می گوید این حروف از حروف اسم اعظم است.

و اینکه داشت: " و اما قاف به معنای کوهی است محیط به زمین که سبزی آسمان از رنگ آن است... "، و نیز روایت قمی که در تفسیرش وارد شده، و نیز به چند طریق از طرق اهل سنت از ابن عباس و دیگران در این باره آمده، به نظر درست نمی رسد.

در بعضی از روایاتی که از ابن عباس نقل شده آمده: قاف کوهی است از زمرد، که محیط است بر دنیا، و دو طرف آسمان به آن کوه چسبیده، و کوه نامبرده پایه آسمان است. و در بعضی دیگر آمده خدای تعالی کوهی خلق کرده به نام کوه قاف، که محیط بر اقیانوسها است، و آسمان دنیا روی آن قرار دارد و در آنجا هفت زمین و هفت دریا و هفت آسمان است.

و در بعضی از روایات ابن عباس آمده: خدا کوهی خلق کرده به نام قاف که محیط بر عالم است و رگ و ریشه هایش تا صخره ای که زمین روی آن قرار دارد فرو رفته، هر وقت خدا بخواهد یک شهر یا قریه را دستخوش زلزله سازد به آن کوه دستور می دهد تا آن ریشه از ریشه های خود را که در زیر آن قریه واقع شده حرکت دهد، و در نتیجه در آن قریه زلزله ایجاد کند، به همین جهت است که می بینیم در یک قریه زلزله می شود، و قریه های مجاورش تکان نمی خورد.

علت درست نبودن این حرف این است که خیلی شبیه به اسرائیلیات است، (که در بین روایات ما رخنه کرده). و اگر جمله " خداوند به وسیله آن زمین را از اینکه اهلش را بلرزاند جلوگیری می کند " نبود، ممکن بود به نوعی تاویل روایت را اینطور توجیه کنیم، که مراد از کوه محیط بر زمین کره هوا است.

و اما اینکه داشت " طه " و " یس " از اسماء رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و تفسیری که برای این دو کلمه کرده بود، نیز باید به همان معنایی که ما در باره کوه قاف کردیم حمل شود، هم چنان که روایات بسیاری که از طرق عامه و خاصه وارد شده که " طه " و " یس " از اسماء رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، بر همین معنا حمل می شود.

و اما اینکه داشت " ن " نام نهری است که خدا آن را ممداد کرد، و قلم به امر او با آن ممداد بر لوح بنوشت، آنچه را بوده و تا قیامت خواهد بود. و نیز اینکه داشت: ممداد و قلم و لوح از نورند. و اینکه داشت: ممداد و قلم و لوح همه فرشتگانند، خود بهترین شاهد است بر اینکه آنچه از عرش و کرسی و لوح و قلم و نظائر آن در کلام خدای تعالی آمده، و آنچه که در کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه (علیه السلام) برایش تفسیر کرده اند، همه از باب تمثیل است، و منظور از این تعبیرها و بیانات نزدیک کردن معارف حقیقی است از افقی دور به افقی نزدیک تر به فهم مردم عامی، و خواسته اند یک امر غیر محسوس را به منزله محسوس

فرض نموده، آن وقت در باره اش حرف بزنند.

و نیز در معانی الاخبار به سند خود از ابو بصیر از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: "الم" حروفی هستند از اسم اعظم خدا که تکه تکه آن در قرآن آورده شده، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امام می توانند آنها را ترکیب نموده، اسم اعظم را درست کنند، آن وقت هر گاه با آن اسم اعظم دعا کنند مستجاب می شود (۱).

مؤلف: این مضمون به چند طریق از اهل سنت از ابن عباس و غیره نیز روایت شده، و ما در تفسیر سوره اعراف آنجا که راجع به اسمای حسنی بحث می کردیم، گفتیم که اسم اعظمی که اثری خاص به خود را دارد، از قبیل الفاظ نیست، و آنچه روایت در باره آن وارد شده که ظاهرش این است که اسمی است مرکب از حروف لفظی، باید به نوعی تاویل که مناسب با آن روایت باشد تاویل گردد.

و نیز در همان کتاب به سند خود از محمد بن زیاد و محمد بن سیار از امام عسکری (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: قریش و یهود قرآن را تکذیب کردند و گفتند: سحری است آشکار که خود محمد درست کرده، و خدای تعالی در پاسخشان فرمود: "الم ذلک الکتاب" یعنی ای محمد این کتابی که ما بر تو نازل کردیم، از همین حروف الفباء است که شما نیز لغات خود را از آن ترکیب می کنید، (اگر الفبای شما ۲۸ حرف است قرآن نیز ۲۸ حرف است نه بیشتر)، پس شما هم اگر راست می گوید مثل آن را بیاورید، و سایر گواهان خود را هم با خود همدست کنید- تا آخر حدیث (۲).

مؤلف: این حدیث از تفسیر امام عسکری نقل شده که سندش ضعیف است.

و در تفسیر قمی در روایات ابی الجارود از امام ابی جعفر (علیه السلام) آمده که در تفسیر جمله "يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ" فرمود: یعنی پاره پاره می شوند (۳).

و در کتاب جوامع الجامع در ذیل جمله "وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ" می گوید:

امام صادق (علیه السلام) فرمود: یعنی برای مؤمنین که در زمین هستند (۴).

مؤلف: در مجمع البیان (۵) از آن جناب روایتی به همین معنا آورده. و قمی (۶) هم آن را بدون آوردن نام آن جناب نقل کرده.

ص: ۱۷

۱- معانی الاخبار، ص ۲۳.

۲- معانی الاخبار، ص ۲۴.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶۸. [.....]

۴- جوامع الجامع، ص ۴۱۲.

٥- مجمع البيان، ج ٩، ص ٢٢.

٦- تفسير قمى، ج ٢، ص ٣٦٨.

اشاره

وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنذِرَ يَوْمَ الْجُمُعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ (۷) وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَ الظَّالِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا نَصِيرٍ (۸) أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَ هُوَ يُحْيِي الْمَوْتَى وَ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۹) وَ مَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ (۱۰) فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَ مِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۱۱)

لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۲)

ترجمه آیات

و این چنین به سویت وحی کردیم قرآنی عربی را تا مردم مکه و پیرامون آن را انذار کنی و از روز جمع (قیامت) که شکی در آن نیست بترسانی، روزی که دسته ای در بهشت و دسته ای در جهنم خواهند بود (۷).

اگر خدا می خواست می توانست همه را امتی واحد قرار دهد، اما (سنتش بر این قرار گرفته که) هر کس را بخواهد در رحمتش داخل سازد، و ستمگران هیچ سرپرست و یآوری نداشته باشند (۸).

آیا به راستی غیر از خدا اولیائی گرفته اند؟ در حالی که ولی (مردم) تنها خداست و تنها او مردگان را زنده می کند، و تنها او بر هر چیز قادر است (۹).

و در هر چیز که اختلاف کنید داوری در آن به عهده خدا است، متوجه باشید که این خدا است که پروردگار من است، و من تنها بر او توکل می کنم، و به سوی او باز می گردم (۱۰).

او که پدید آورنده آسمانها و زمین است، و از جنس خود شما برایتان همسرانی آفرید، و نیز برای چارپایان جفت خلق کرد، و به این وسیله نسل شما و چارپایان را زیاد کرد. هیچ چیزی مثل او نیست، و او شنوا و بینا است (۱۱).

کلیدهای رحمت آسمانها و زمین از آن او است، روزی را برای هر کس بخواهد گشاده می کند، و برای هر که بخواهد تنگ می گیرد، آری او به هر چیزی داناست (۱۲).

بیان آیات

اشاره

این آیات فصل دوم از آیات این سوره است که در آن نیز مساله وحی را معرفی می کند. چیزی که هست در این آیات وحی را از نظر نتایجی که مترتب بر آن است معرفی می کند، هم چنان که در فصل سابق خود آن را معرفی می کرد و به آن اشاره می نمود.

در این فصل می فرماید: غرض از وحی انذار مردم است، و مخصوصا اندازی که مربوط به روز قیامت است، روزی که همه مردم در آن جمع می شوند و گروهی به سوی بهشت، و گروهی دیگر به سوی آتش می روند.

چون اگر مردم به چنین روزی تهدید و انذار نشوند، دعوت دینی به نتیجه نمی رسد و تبلیغ دینی سودی نمی بخشد. آن گاه این نکته را بیان می کند که دو دسته شدن مردم چیزی است که مشیت خدای سبحان به آن تعلق گرفته، و به همین منظور دین را برای مردم تشریح کرده، و از راه وحی مردم را از روز جمع انذار نموده، چون او ولی مردم است، و آنها را بعد از مردن زنده می کند، و بین آنان در آنچه اختلاف می کردند حکم می فرماید.

آن گاه رشته کلام به مساله توحید ربوبیت کشیده می شود، و اینکه به جز خدای تعالی ربی نیست، چون صفاتی که رب باید داشته باشد مختص به خداست، و هیچ شریکی در هیچ یک از آن صفات شرکت ندارد.

دعوت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) جهانی، ولی تدریجی و مرحله به مرحله بوده است

" وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا " کلمه " کذلك " اشاره به وحیی است که از سیاق آیات قبل فهمیده می شود. و " أُمَّ الْقُرَىٰ "

مکه مکرمه است. و مراد از انذار مکه، انذار اهل مکه است. و مراد از "مَنْ حَوْلَهَا" سایر نقاط جزیره العرب است، یعنی آنهایی که در خارج مکه زندگی می کنند. مؤید این معنا کلمه "عربیا" است، چون می فرماید: بدین جهت قرآن را عربی نازل کردیم که عربی زبانها را انذار کنی.

در اینجا این سؤال پیش می آید که اگر غرض از نازل کردن قرآن فقط انذار عرب زبانها باشد با جهانی بودن قرآن نمی سازد.

جوابش این است که دعوت پیامبر اسلام در جهانی شدنش تدریجی و مرحله به مرحله بوده، در مرحله اول به حکم آیه شریفه "وَ أَنْذِرْ عَشِيْرَتَكَ الْأَقْرَبِيْنَ" (۱) مامور بود تنها فامیل خود را دعوت کند، و در مرحله دوم به حکم آیه شریفه "قُرْأَنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُوْنَ" (۲) مامور شده آن را به عموم عرب ابلاغ کند، و در مرحله سوم به حکم آیه "وَ أُوْحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأَنْذِرْكُمْ بِهِ وَ مَنْ بَلَغَ" (۳) مامور شده آن را به عموم مردم برساند.

یکی از ادله ای که می رساند که چنین مراتبی در دعوت اسلام بوده، آیه شریفه "قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ - تَا جَمَلَه - إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِيْنَ" (۴) است، چون آن طوری که از سیاق سوره برمی آید خطاب در آن به کفار قریش است، می فرماید: این قرآن هدایت و تذکر برای تمام عالمیان است و اختصاص به یک قوم و دو قوم ندارد، و چون کتابی است همگانی دیگر معنا ندارد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از عرب مطالبه اجر و پاداش کند.

علاوه بر اینکه در این معنا هیچ حرفی نیست که دعوت به اسلام شامل اهل کتاب و مخصوصا یهود و نصاری نیز می شود، (چون در قرآن بارها به اهل کتاب خطابها کرده، و ایشان را به پذیرفتن دین دعوت فرموده). و نیز مسلم تاریخ است که مردمی از غیر عرب اسلام را پذیرفته اند، مانند سلمان ایرانی، و بلال حبشی، و صهیب رومی.

بعضی از مفسرین (۵) گفته اند: مراد از جمله "مَنْ حَوْلَهَا" سائر اقوام بشریت غیر عرب است، و مؤید این احتمال آن است که از مکه تعبیر فرموده به "أُمَّ الْقُرَى" یعنی مرکز تمامی شهرهای دنیا و گر نه می فرمود: مکه.

ص: ۲۰

۱- سوره شعراء، آیه ۲۱۴.

۲- سوره حم سجده، آیه ۳.

۳- سوره انعام، آیه ۱۹.

۴- سوره ص، آیه ۸۶ و ۸۷.

۵- مجمع البیان، ج ۹، ص ۲۲.

و این آیه شریفه بطوری که ملاحظه می فرمایید وحی را از نظر نتیجه و هدفش معرفی می کند، که وحی عبارت است از انذار مردم از طریق القاء الهی، و نبوت هم همین است، پس وحی القایی است الهی به غرض نبوت و انذار.

" وَ تُنذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ " این جمله عطف است بر کلمه "تنذر" که در اول آیه است، و این عطف از قبیل عطف خاص بر عام است که معمولاً در مواردی اینطور عطف می کنند که خاص اهمیت مخصوص دارد، پس در آیه مورد بحث می خواهد بفرماید: ما این قرآن را بر تو نازل کردیم تا مردم را از خدا بترسانی و انذار کنی، و مخصوصاً از غضبش در روز قیامت انذار نمایی.

و کلمه "يوم الجمع" مفعول دوم برای جمله "تنذر" است، نه اینکه ظرف آن باشد، (توضیح اینکه: نمی خواهد بفرماید در روز قیامت انذار کنی بلکه می خواهد بفرماید: مردم را از روز قیامت انذار کنی و بترسانی). و منظور از "روز جمع" روز قیامت است که خدای تعالی در جای دیگر در باره اش فرموده: " ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ... فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَ سَعِيدٌ " (۱).

و جمله " فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ " در مقام تعلیل و دفع توهمی است که ممکن است به ذهن کسی بیاید، گویا فرموده: چرا از روز جمع انذارشان کند؟ آن گاه در پاسخ فرموده: برای اینکه در آن روز یک دسته بهشتی و دسته دیگر جهنمی می شوند، یعنی به دو دسته تقسیم می گردند، یکی سعید و دارای پاداش و دیگری شقی و معذب. پس باید انذار بشوند تا از راه شقاوت پرهیزند، و از پرتگاه هلاکت کنار آیند.

شرح مفاد آیه: " وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً " و نقد و رد وجوهی که پیرامون آن گفته شده است

" وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً... "

از آنجا که آیات این فصل در صدد بیان این معنا است که انذار مردم لازم است، به همین جهت نبوت یک حاجت ضروری بشر است، چون مردم در روز قیامت دو طایفه می شوند، و از آنجایی که در چنین مقامی زودتر از هر چیز این سؤال به ذهن می دود که اگر بهانه برای فرستادن پیامبران این است که عده ای از بندگان خدا دوزخی نشوند، چرا از همان اول مردم را یک جور خلق نکرد تا دو دسته نشوند و چرا بین آنها امتیاز قائل شد، تا بعضی بهشتی و بعضی دوزخی گردند، می خواست همه را یکسان و دارای یک صفت خلق کند، تا همه راه بهشت را طی کنند، و آن وقت احتیاجی به مساله نبوت و انذار پیش نیاید؟ لذا در

ص: ۲۱

پاسخ از این سؤال ذهنی فرمود: "و اگر خدا می خواست همه را یک جور خلق می کرد... " (و ان شاء الله به زودی روشن می گردد که چرا خدا نخواست).

"و لَكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَ الظَّالِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ" - کلمه "لكن" به اصطلاح استدراک است، می خواهد بفرماید ممکن نیست تمامی بشر امتی واحده باشند، به این بیان که سنت خدای تعالی بر این جاری شده که مردم یکسان نباشند، و نخواستی که یکسان و یک جور باشند، و دلیل بر اینکه می خواهد بفرماید سنت همیشگی خدا چنین است، جمله "يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ" است که چون با صیغه مضارع آمده بر استمرار دلالت دارد، و می فهماند که خدا همواره چنین است، نه برای یک بار و دو بار، و گر نه می فرمود: "و لكن أدخل من يشاء" و یا عبارتی نظیر آن.

در این آیه شریفه بین "من يشاء" و "الظالمون" مقابله افتاده، و این خود می فهماند که مراد از "من يشاء" غیر ظالمین است، در نتیجه معنا چنین می شود: خدا غیر ظالمین را داخل رحمت خود می کند، و اما ظالمین یار و مددکاری ندارند. حال بینیم منظور از "ظالمین" چیست؟ در سوره اعراف ظالمین را به معاندینی که منکر معاندت تفسیر نموده می فرماید: "فَأَذِّنْ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ" (۱).

و از سوی دیگر بین "داخل کردن در رحمت خود" و "بین ولی و یاور نداشتن کفار" مقابله انداخته، و می فهماند آنهایی که داخل در رحمت خدا می شوند، هم ولی دارند که و ایشان خداست، و هم نصیر. و در مقابل آنهایی که ولی و ناصر ندارند داخل در رحمت او نمی شوند، و نیز می فهماند مراد از رحمت، بهشت است، و لازمه نداشتن ولی و ناصر، جهنم است.

در نتیجه حاصل معنای آیه این می شود که: خدای سبحان نبوت و انذار را که نتیجه وحی است بدین جهت مقدر و مقرر کرد که می دانست به زودی یعنی در قیامت مردم دو دسته می شوند، لذا مقدر کرد تا مردم از داخل شدن در زمره دوزخیان پرهیزند.

و اگر خدا می خواست همه را یک امت قرار می داد و همه یک جور می شدند، و در قیامت دو دسته نمی گشتند، و آن وقت دیگر علت و بهانه ای برای فرستادن انبیاء و انذار خلق

ص: ۲۲

۱- پس جار زنی در بین آنان جار می زند که لعنت خدا بر ظالمان، یعنی آنهایی که از راه خدا جلوگیری می کنند و آن را کج و معوج می خواهند، و نیز به آخرت کفر می ورزند. سوره اعراف، آیه ۴۴ و ۴۵.

نبود، و نیز دیگر وحیی نمی شد، و لیکن خدای تعالی این را نخواست، بلکه سنتش بر این جاری شده که خودش متولی و عهده دار یک طایفه از مردم باشد، و آن طایفه غیر ستمگر است. خواست تا آنها را داخل در رحمت خود یعنی بهشت کند، و امر طایفه دیگر را که همان ستمگران باشند بر عهده نگیرد، و در نتیجه ولی و ناصری نداشته باشند و سرانجامشان به سوی دوزخ باشد، و از آتش خلاصی نداشته باشند.

پس از آنچه گذشت این معنا روشن گردید که مراد از یک امت کردن مردم این است که همه را یک جور خلق کند، حال یا اینکه همه را به بهشت ببرد، و یا همه را به دوزخ، چون خدای تعالی ملزم نیست به اینکه سعادت را داخل بهشت و اشقیاء را داخل جهنم کند، بلکه اگر می خواست می توانست این کار را نکند، و لیکن چون خواسته، می کند و بین دو فریق از نظر سرنوشت آخرت فرق می گذارد، چون سنتش بر این جریان یافته، و به همین نیز وعده داده، و او خلف وعده نمی کند.

و در عین حال باز هم قدرتش مطلق است، و به عمومیتش باقی است، و چنان نیست که دستبند به دست خود زده باشد، و نتواند احکام خود را تغییر دهد. پس جمله " وَ تُنذِرَ يَوْمَ الْجُمُعِ لَا رَيْبَ فِيهِ " تا آخر آیه دوم - در معنای آیه سوره هود است که می فرماید: " إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَةً لِّمَنْ خَافَ عَذَابَ الْآخِرَةِ ذَلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ " (۱) تا آخر هفت آیه - که لازم است به آنها مراجعه کنید و با دقت مطالعه بفرمایید.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: منظور از یک امت کردن مردم این است که همه را با ایمان کند و داخل در بهشت نماید.

در کشف گفته: معنای آیه این است که اگر پروردگار تو می خواست اعمال قدرت کند، و همه را مجبور بر ایمان کند می کرد، و لیکن او خواسته تا حکمت خود را اعمال کند، یعنی نخست، مردم را تکلیف کند، و وظائفی برایشان معین سازد، و آن گاه به اختیار خودشان واگذار نماید تا مؤمنین به اختیار خود داخل در رحمت او شوند، و منظور از " من یشاء " هم همین مؤمنینند، چون آنان را در مقابل ظالمین قرار داده، و ظالمین را بدون ولی و ناصر در عذاب خود رها کرده است.

ص: ۲۳

۱- در این خود آیتی است برای هر کس که از عذاب آخرت بترسد، آخرتی که روز جمع شدن مردم در یک جا است. سوره هود، آیه ۱۰۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۴.

صاحب کشف سبب بر گفته خود استدلال کرده به آیه شریفه " وَ لَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا" (۱) و به آیه " وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَمَأْمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا" (۲) و دلیل بر اینکه معنای آیه اجبار کردن مردم بر ایمان است، جمله " أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ" می باشد. (۳)

ولی گفتار زمخشری و استدلالش درست نیست، برای اینکه همانطور که ملاحظه فرمودید آیات شریفه در مقام تعریف وحی از حیث نتیجه و آثار آن است، و اینکه علت احتیاج مردم به وحی این است که مردم در قیامت دو دسته می شوند، و جمله " وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً" در این صدد است که بفرماید خدا مجبور و ملزم نیست که مردم را داخل در رحمت خود کند بلکه می تواند این کار را نکند. و برای رساندن این معنا کافی است که مردم را دسته دسته نکند، بلکه همه را یک امت بسازد، حال یا همه جهنمی و یا همه بهشتی. و اما اینکه همه را مؤمن بسازد، این دیگر مقتضای سیاق نیست.

و اما استدلالی که به آن دو آیه کرد، آن نیز درست نیست، برای اینکه سیاق آن دو آیه غیر سیاق آیه مورد بحث است. منظور از آن دو آیه گفتگو در باره ایمان اجباری نیست، و ما در این کتاب در تفسیر آن دو آیه همین معنا را مطرح نمودیم.

بعضی دیگر از مفسرین (۴) گفته اند: مناسب تر به سیاق آن است که بگوییم منظور از امت واحده کردن مردم، این است که همه را کافر کند، هم چنان که در آیه " كَانِ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ" (۵) منظور از امت واحده این است که مردم همه بی دین بودند، بعدا خدا انبیاء را برگزید و به سوی دین دعوتشان کرد.

پس معنای آیه مورد بحث این می شود که اگر خدا می خواست مردم را یک امت قرار می داد تا همه کافر باشند یعنی انبیایی به سوی ایشان گسیل نمی داشت تا انذارشان کنند، و هم چنان بر کفر خود باقی می ماندند، " وَ لَكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ" یعنی و لیکن چون خدایی است رحیم، و رحمتش اقتضاء دارد که اشخاص قابل رحمت را داخل در رحمت خود

ص: ۲۴

- ۱- و اگر می خواستیم به هر کسی هدایتش را می دادیم. سوره الم سجده، آیه ۱۳.
- ۲- و اگر پروردگار تو می خواست تمامی افراد روی زمین همه و همه ایمان می آوردند. سوره یونس، آیه ۹۹. [.....]
- ۳- تفسیر کشف، ج ۴، ص ۲۱۱.
- ۴- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۵.
- ۵- مردم یک امت بودند، بعدا خدا انبیاء را مبعوث کرد. سوره بقره، آیه ۲۱۳.

کند، لذا پیغمبرانی به سوی همگی آنان گسیل داشت تا اندازشان کنند، در نتیجه آنهایی که از دعوت انبیاء متاثر می شوند بشوند، و خدا در دنیا موفق به ایمانشان و اطاعتشان بفرماید، تا در آخرت داخل رحمتشان کند، و دسته ای دیگر که از دعوت انبیاء متاثر نمی شوند، یعنی ستمکاران، در دنیا کافر بمانند، و در آخرت به سوی دوزخ رهسپار شوند، بدون اینکه ولی و ناصری داشته باشند.

این تفسیر هم به نظر ما درست نیست، به دو دلیل:

اول اینکه مراد از امت واحده بودن مردم در آیه ۲۱۳ بقره، که آیه مورد بحث را به آن قیاس کردند، اتفاق تمامی مردم در کفر نیست، نمی خواهد بفرماید: مردم همه کافر بودند و پس از آن خدا انبیاء را برگزید (چون قبل از بعثت انبیاء ایمانی نبود تا کفری باشد) بلکه مراد همانطور که در تفسیر آن آیه در سوره بقره گذشت این است که مردم از نظر معاش اختلافی نداشتند. و به فرضی که ما تسلیم شویم و بگوییم: مراد همان است که شما گفتید، ناگزیر باید بپذیریم که بین این دو آیه تناقض روشنی هست، و آن این است که آیه مورد بحث می فرماید مردم متفرق بودند و همه یک جور نبودند، و آیه سوره بقره می گوید مردم همه یک جور بودند، و تفاوتی با هم نداشتند. و اگر این مفسرین در پاسخ اشکال ما بگویند: آیه سوره بقره دلالت دارد بر اینکه مردم به حسب طبع یک جور بودند، نه اینکه در خارج هم یک جور باشند، (و با در نظر گرفتن این نکته دیگر تناقضی پیش نمی آید، آن آیه می فرماید: مردم همه یک طبیعت داشتند، و این آیه می فرماید اگر خدا می خواست کاری می کرد که مردم در خارج هم یک جور باشند) این پاسخ درست نیست، برای اینکه لازمه اش آن است که در باره آیه سوره بقره بگوییم: مردم همه طبیعت کفر داشتند، در حالی که آیات زیادی از قرآن کریم دلالت دارد بر اینکه مردم بر حسب طبیعت و فطرت اصلی خود مؤمن بودند، مانند آیه شریفه " وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا " (۱).

دلیل دوم اینکه نتیجه این معنا آن است که جمله " وَ لَكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ " دیگر در مقابل جمله " وَ الظالمون... " قرار نگیرد، و گفتن این حرف دلیل می خواهد مگر اینکه چیزی در تقدیر گرفته شود، تا باز هم مقابله ای که کلام آن را افاده می کند محفوظ بماند.

ص: ۲۵

۱- و قسم به نفس و آن که او را نیکو بیافرید و به او شر و خیرش را الهام کرد. سوره شمس، آیه ۶ و ۷.

بیان انحصار ولایت در خدای سبحان و احتجاجاتی برای اینکه باید فقط خدا ولی گرفته شود

" أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ... فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ " کلمه " أم " به طوری که زمخشری (۱) گفته معنای انکار را می‌رساند.

بعد از آنکه در آیه قبلی این معنا را خاطر نشان کرد که تنها خدای سبحان عهده دار امور مؤمنین است، و ایشان را داخل در رحمت خود می‌کند، و اما ستمکاران، یعنی کفار معاند، سرپرستی ندارند، اینک در این آیه متعرض حال کفار شده که چگونه برای خود اولیاء و خدایانی گرفته، و آنها را به جای خدا می‌پرستند، با اینکه لازم بود خدا را ولی خود بگیرند و به دین او در آیند و او را پرستند.

لذا این عمل ایشان را انکار نموده، و بر لزوم پذیرفتن ولایت خدا استدلالهای پی در پی می‌آورد که یکی از آن استدلالها جمله " فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ... " است.

پس جمله " فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ " انکار سابق را که چرا غیر خدا را ولی گرفتند، تعلیل می‌کند، و این خود استدلالی است بر اینکه باید خدا را ولی خود بگیرند. و جمله " فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ " (به خاطر اینکه ضمیر " هو " در آن آمده) انحصار ولایت در خدا را می‌رساند، و می‌فرماید تنها و تنها ولی، خداست. و اصل ولایت داشتن خدا و انحصار ولایت در او، در آیات سابق که می‌فرمود: " الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ " به بیانی که در تفسیر همان آیات گذشت بیان شده بود.

و معنای آیه این است که: خدای تعالی ولی است، و ولایت منحصر در او است، پس بر کسی که ولی می‌گیرد واجب است او را ولی خود بگیرد، و از او به غیر او تجاوز نکند، چون جز او هیچ ولی وجود ندارد.

و جمله " وَهُوَ يُحْيِي الْمَوْتَى " حجت دوم بر وجوب ولی گرفتن خداست، و اینکه باید تنها او را ولی بگیرند. و حاصل این حجت آن است که غرض عمده در ولی گرفتن و به دین او متدین شدن و او را پرستیدن، رهایی از عذاب دوزخ و راه یابی به بهشت است در روز قیامت، و چون پاداش دهنده و عقاب کننده خدایی است که بشر را زنده می‌کند و می‌میراند، و در روز قیامت همه را برای جزای اعمالشان جمع می‌کند، پس واجب آن است که تنها او را ولی خود بگیرند، و اولیایی که خود، اموات و بی جانند دور بریزند، چون خود این اولیاء که یا سنگند و یا چوب، نمی‌دانند چه وقت مبعوث می‌شوند.

و جمله " وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ " حجت سوم است، و حاصلش این است که در

ص: ۲۶

باب ولایت، واجب است ولی قدرت بر ولایت و عهده داری اشخاص را داشته باشد، و بتواند امور آنان را اداره کند، و آن کسی که بر هر چیز قادر است خدای سبحان است و بس. و غیر خدا هیچ کس قدرتی ندارد مگر به همان اندازه که خدا به او داده، و تنها کسی که مالک هر چیز است خداست، و غیر او مالکی نیست مگر تنها آن مقداری را که خدا تملیک کرده، تازه آن مقدار قدرت که به او داده خودش نسبت به آن نیز قدرت دارد، و هر چه را تملیک کرده باز خودش مالک آن چیز هست، پس یگانه ولی، خداست و غیر او کسی ولی نیست.

" وَ مَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ " - این جمله حجت چهارم بر انحصار ولایت در خداست. و اصولاً باید دانست که حکم حاکم در بین دو نفری که با هم اختلاف دارند، به معنای آن است که حکم را محکم، و حق را که در بین آن دو نفر که به خاطر اختلافشان در نفی و اثبات مضطرب شده تثبیت کند. و اختلاف، گاهی در عقیده پیدا می شود، مثل اینکه یکی بگوید: خدا واحد است، دیگری بگوید بسیار است، و گاهی اختلاف در عمل و یا چیزی که مربوط به عمل است پیدا می شود، مثل اختلاف در امور زندگی و شؤون حیات. و بنا بر این، حکم از نظر مصداق با قضاء یکی می شود، اگر چه از نظر مفهوم مخالف یکدیگرند.

و این حکم و قضاء وقتی تمام می شود که حاکم به نوعی از ملکیت، مالک حکم و ولایت باشد، هر چند که دو طرف اختلاف این ملکیت را به او داده باشند، مثل اینکه دو نفر که با هم نزاع دارند به شخص ثالث بگویند: تو بیا و در بین ما داوری کن. و در بین خود قرار بگذارند که هر چه آن شخص گفت تسلیم شوند. در این مثال دو نفر طرف نزاع، شخص ثالث را مالک حکم کرده اند و از جانب خود تسلیم و قبول حکم را به او واگذارده اند تا آزادانه طبق آنچه به نظرش می رسد حکم کند. پس آن شخص ثالث ولی آن دو نفر در این حکم می شود.

و خدای سبحان مالک تمامی عالم است، و به جز او مالکی نیست، چون هر موجودی خودش و آثارش قائم به خدای تعالی است، و در نتیجه او مالک حکم و قضاء به حق است، هم چنان که خودش می فرماید: " كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ " (۱) و نیز فرموده: " إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ " (۲) و نیز فرموده: " الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ " (۳).

ص: ۲۷

۱- هر موجودی که فرض شود هالک و فانی است، مگر ظهور او. حکم تنها او را است، و به سؤییش برمی گردید. سوره قصص، آیه ۸۸.

۲- خدا هر حکمی اراده کند می راند. سوره مائده، آیه ۱.

۳- حق از ناحیه پروردگار تو است. سوره آل عمران، آیه ۶۰.

تعلیل انحصار ولایت در خدای تعالی به اینکه "حکم فقط از آن او است"

و حکم خدای تعالی دو جور است، یکی حکم تکوینی، و آن این است که پدیدار شدن مسببات را به دنبال اسباب قرار دهد، و وقتی موجودی در بین چند سبب قرار گرفت که بر سر آن نزاع داشتند، آن موجود را دنبال سببی قرار دهد که نسبت به بقیه اسباب سببیتش تام باشد. خدای متعال از یعقوب (علیه السلام) حکایت می کند که گفت: "إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ" (۱) که کلمه "حکم" در این جمله به معنای حکم تکوینی است.

و یکی هم حکم تشریحی است، مانند تکالیفی که در دین الهی در باره اعتقادات و دستور العملها آمده، و در آیه شریفه "إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ" (۲) به همین معنا آمده.

البته در این بین حکم سومی هم هست که ممکن است به وجهی یکی از مصادیق هر یک از آن دو حکم شمرده شود، و آن عبارت است از حکمی که در روز قیامت در بین بندگانش در آنچه اختلاف می کردند می راند، و آن این است که در آن روز حق را آشکار و اظهار می کند به طوری که اهل جمع همه حق را ببینند و به عیان و یقین مشاهده کنند، تا در نتیجه آنهایی که در دنیا اهل حق بوده اند، در سایه ظهور آن رستگار، و از آثارش برخوردار گردند. و آنهایی که در دنیا در برابر حق استکبار می ورزیدند، به خاطر استکبارشان و آثاری که در استکبارشان بود شقی و بدبخت شوند. و کلمه "حکم" در آیه شریفه "فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ" (۳) به همین معنای سوم است، (که گفتیم هم ممکن است آن را معنایی غیر آن دو معنا گرفت، و هم ممکن است آن را به وجهی یکی از مصادیق حکم تکوینی و به وجهی دیگر یکی از مصادیق حکم تکلیفی شمرد).

این را هم می دانیم که اختلاف مردم در عقاید و اعمالشان اختلافی است تشریحی که جز احکام تشریحی چیز دیگری نیست که این اختلاف را از میان بردارد. و اصلاً اگر اختلاف نبود قانون هم نبود، هم چنان که آیه شریفه "كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ"

ص: ۲۸

- ۱- حکمی نیست مگر برای خدا، و من بر او توکل می کنم. سوره یوسف، آیه ۶۷.
- ۲- حکمی نیست مگر برای خدا، و او فرمان داده که نپرستید مگر تنها او را، و این همان دین محکم است. سوره یوسف، آیه ۴۰.
- ۳- خدا در روز قیامت در آنچه که در باره اش اختلاف می کردند حکم خواهد کرد. سوره بقره، آیه ۱۱۳.

(۱) بدان اشاره می کند. پس روشن شد که حکم تشریحی و حق قانونگذاری تنها از آن خدای سبحان است، و تنها ولی در این حکم، او است، پس واجب است تنها او را ولی خود بگیرند و تنها او را بپرستند و به آنچه او نازل کرده متدین گردند.

و این است معنای جمله "وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ". و حاصل این حجت- که گفتیم حجت چهارم است- این است که آن ولی که پرستیده می شود و به دین او متدین می شوند باید کسی باشد که بتواند اختلافی که در بین پرستندگان پیدا می شود برطرف سازد، و آنچه از شؤون اجتماع آنان به فساد گراییده اصلاح کند، و ایشان را به وسیله قانون- که همان دین است- به سوی سعادت زندگی دائمی سوق دهد. و حکم در این مورد اختصاص به خدای تعالی دارد پس لازم است که تنها او به عنوان ولی اتخاذ شود و نه دیگری.

مفسرین در تفسیر جمله "وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ" تفسیرهایی دیگر دارند، بعضی گفته اند: این جمله حکایت کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که به مؤمنین خطاب کرد و فرمود: در هر امری که کفار، یعنی اهل کتاب و مشرکین، با شما اختلاف می کنند، آنها چیزی می گویند، و شما چیزی دیگر، حکم آن امر واگذار به خداست، و آن این است که مؤمنین را که حق به جانب ایشان است پاداش، و مبطلین را عقاب می کند- این قول را صاحب تفسیر کشاف ذکر کرده است (۲).

بعضی (۳) دیگر گفته اند: معنایش این است که هر اختلاف و نزاعی که می کنید، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را در آن حکم قرار دهید، و داوری دیگران را بر داوری آن جناب مقدم ندارید، و در حقیقت این جمله مطلبی را بیان می کند که آیه شریفه "فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ" (۴) بدان اشاره می کند.

ص: ۲۹

۱- مردم امت واحده ای بودند، خدای تعالی انبیاء را مبعوث کرد تا نیکان را بشارت دهند و بدان را تهدید کنند، و کتابی به حق با ایشان نازل کرد تا بین مردم در آنچه اختلاف می کنند داوری نمایند، هر چند که در باره آن کتاب اختلاف نکردند مگر خود آنهایی که کتاب بسویشان آمده بود، و مگر بعد از آنکه به حقانیت آن یقین داشتند، تنها از در دشمنی با یکدیگر اختلاف می کردند. پس خداوند آنهایی را که ایمان آوردند در آنچه اختلاف می کردند به اذن خود به سوی حق راهنمایی فرمود: سوره بقره، آیه ۲۱۳.

۲- تفسیر کشاف، ج ۲۵، ص ۱۶.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۶. [.....]

۴- پس اگر در چیزی نزاع کردید به خدا و رسول مراجعه کنید، و حکم مساله مورد نزاع را از خدا و رسول بخواهید. سوره نساء، آیه ۵۹.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: در تاویل هر آیه اگر اختلاف کردید، و آیه برایتان مشتبه شد، در بیان آن به آیات محکم کتاب خدا و به ظاهر کلمات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مراجعه کنید.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: معنایش این است که در هر مساله از مسائل علوم، اگر اختلافی برایتان پیش آمد که هیچ ارتباطی با وظائف و تکالیف شما نداشت، و راهی هم برای به دست آوردن حق مطلب نداشتید، بگویید "خدا داناتر است" مثلاً وقتی در مساله روح (جان) پرسیده بودند که روح چیست، همین دستور به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) داده شد: "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي" (۱) و آیه مورد بحث به اعتراف همه صاحبان اقوالی که گذشت کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، حال یا قرآن آن را از آن جناب حکایت کرده، و یا کلمه "قل" در ابتدای آن در تقدیر است، و تقدیرش: "قل و ما اختلفتم..." است.

و خواننده عزیز اگر در سیاق آیات مورد بحث دقت کند، و سپس به مطالب ما برگردد و در آن نظر کند هیچ شکی برایش نمی ماند که اقوال مذکور همه از درجه اعتبار ساقط است.

"ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ" این جمله حکایت کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که می فرماید:

این است الله که پروردگار من است، من بر او توکل می کنم، و به سویش برمی گردم. و کلمه "ذَلِكُمْ" اشاره است به همان حجت هایی که در این دو آیه بر این معنا اقامه شد که بر خلق واجب است تنها خدا را ولی خود بدانند، و لازمه ولایت خدا ربوبیت او نیز هست.

بعد از آنکه این حجت ها اقامه شد، رسول گرامی خود را دستور می دهد که در میان مردم اعلام کند: "من خودم تنها خدای را ولی خود می دانم، و به ربوبیت او - یعنی مالکیت تدبیری برای او - اعتراف می کنم". آن گاه دنبالش به آثار آن تصریح کرده، می فرماید: "عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ".

اثر یکتا پرستی و خدا را ولی گرفتن این است که انسان در تکوین و تشریح خدا را مرجع می داند

آری اثر یکتا پرستی و ولی نگرفتن غیر خدا، یکی این است که بر او توکل کنند، و اثر دیگرش این است که همواره به او رجوع می کنند، چون گفتیم منظور از این ولایت ولایت ربوبیت است، و این ولایت به دو نظام مربوط می شود، یکی به نظام تکوین به اینکه امور

ص: ۳۰

۱- از تو در باره روح می پرسند، بگو روح از امر پروردگار من است. سوره اسری، آیه ۸۵.

تکوین را تدبیر نموده، و اسباب و مسببات را طوری تنظیم کند که نتیجه اش پدید آمدن فلان موجود و بقاء آن و نیز مقدرات آن باشد. و یکی دیگر به نظام تشریح یعنی تدبیر اعمال انسانها به اینکه قوانینی و احکامی مقرر کند که اگر انسانها رفتار خود را در طول زندگی با آن قوانین تطبیق دهند، آن قوانین ایشان را به کمال سعادتشان برساند.

و معلوم است کسی که خدای را به تنهایی ولی خود می گیرد، هم در ناحیه تکوین و هم در ناحیه تشریح، امر تدبیر خود را مستند به او می داند، و در هر دو ناحیه او را مرجع خود می داند. در ناحیه تکوین از تمامی اسباب ظاهری منقطع گشته، و به هیچ سببی رکون و اعتماد نمی کند، چون خدا را یگانه سببی می داند که شکست ناپذیر است و سببیت هر سببی از او است، و این همان توکل است.

و در ناحیه تشریح هم در هر واقعه ای که در طول زندگی با آن روبرو می شود، به حکم خدا رجوع می کند، و این همان انابه است. پس معلوم شد که چگونه جمله "عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ" و جمله "وَإِلَيْهِ أُنِيبُ" دو اثر از آثار جمله "ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبِّي" است. و معنایش این است که من به خاطر آنکه غیر از خدا رب و ولی تدبیری ندارم، لا جرم در همه امور زندگی به او رجوع می کنم، هم در تکوین و هم در تشریح.

احتجاج بر انحصار ربوبیت در خدای سبحان

"فَاطَّرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ..."

بعد از آنکه تصریح کرد به اینکه خدای تعالی رب او است، چون حجت ها بر انحصار ولایت در او اقامه شد، اینک به دنبالش در این آیه و آیه بعدش اقامه حجت می کند بر اینکه ربوبیت هم منحصر در او است.

و خلاصه حجت مذکور این است که: خدای تعالی (به اعتراف خود شما مشرکین) پدید آورنده موجودات و فاطر آنها است، یعنی موجودات را او از کتم عدم بیرون می آورد و شما را نر و ماده خلق کرد، و از این راه عدد شما را بسیار کرد، و همچنین حیوانات را نیز نر و ماده آفرید، و از این طریق آنها را تکثیر نمود، تا شما (نسل به نسل) از آن حیوانات استفاده کنید، و این، هم خلقت است و هم تدبیر.

و نیز او سمیع است، یعنی آنچه از حوائج که مخلوقاتش دارند و (به دل و یا زبان سر از خدا) می خواهند، می شنود. و هر حاجتی که دارند البته به مقداری که استحقاق دارند بر می آورد. و نیز او بصیر است، یعنی هر عملی که خلق انجام دهد می بیند، و بر طبق اعمالشان جزایشان می دهد، و او کسی است که تمامی کلیدهای خزائن آسمانها و زمین را مالک است، خزینه هایی که خواص و آثار همه موجودات در آن ذخیره می شود، و با ظهور آن خواص

و آثار، ترکیب این نظام عالم محسوس صورت می گیرد. و نیز او است کسی که رزق روزی خواران را می دهد، و به مقتضای علمش آن را کم و زیاد می کند، و همه اینها همان تدبیر است، پس خدا رب و مدیر امور است.

پس معنای جمله " فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ " این شد که از پدید آرنده موجودات از کتم عدم است، آنهم بر اساس ابداع.

و معنای جمله " جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا " این شد که: او شما را نر و ماده آفرید تا با ازدواج مساله توالد و تناسل و زیاد شدن افراد صورت بگیرد. و معنای جمله " وَ مِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا " این شد که: چارپایان را هم نر و ماده آفرید " يَذْرُؤُكُمْ فِيهِ " یعنی در این قرار دادن، نسل شما را زیاد می کند. و خطاب در جمله " يَذْرُؤُكُمْ " هم به انسان است و هم به حیوان. و ضمیر " کم " را که مخصوص عقلاء است- به گفته زمخشری- از این جهت به همه برگردانیده که جانب انسانها را غلبه داده.

" لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ " - یعنی مثل خدا چیزی نیست، در نتیجه حرف " کاف " زائد است که تنها به منظور تاکید آمده، و نظائر آن در کلام عرب بسیار است.

" وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ " - یعنی حاجت ها و مسألت هایی را که خلق از او دارند می شنود، و اعمال آنها را می بیند، هم چنان که در باره مسألت خلق فرموده: " يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ " (۱) و در باره استجاب مسألت آنها فرموده: " وَ آتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ " (۲) و در باره بینایی اش به اعمال خلق فرموده " وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ " (۳).

" لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ... "

کلمه " مقالید " به معنای مفاتیح (کلیدها) است، و اثبات مقالید برای آسمانها و زمین دلالت دارد بر اینکه آسمانها و زمین گنجینه هایی هستند برای آنچه که در عالم به ظهور می رسد، و آنچه از حوادث و آثار وجودی که به وقوع می پیوندد.

" يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ " - بسط دادن رزق، به معنای توسعه آن است، و " قدر رزق " به معنای تضییق آن می باشد. و کلمه " رزق " به معنای هر چیزی است که بقاء روزی خوار بدان ادامه یابد، و حوائجش را برآورد تا هستی اش استمرار یابد.

و اگر در آخر این فصل جمله " إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ " را آورد، برای این است که اشاره

ص: ۳۲

۱- تمامی آنچه در زمین و آسمان است از خدا مسألت دارند. سوره رحمان، آیه ۲۹.

۲- و از تمامی آنچه را که از او می خواهید به شما می دهد. سوره ابراهیم، آیه ۳۴.

۳- و خدا به آنچه می کنید بینا است. سوره حدید، آیه ۴.

کند به اینکه مساله رزق و وسعت و تنگی آن بی حساب و از روی جهل گراف نیست، بلکه از روی علم است، چون خدای عالم به هر چیز، می داند که به هر روزی خواری چه رزقی بدهد، و چقدر بدهد، آن قدر که حال او اقتضاء کند، و آن رزقی را بدهد که حال رزق اقتضاء دارد به آن روزی خوار برسد، و نه تنها حال رزق و روزی خوار را در نظر دارد، بلکه اوضاع و احوال خارجی را هم که ارتباطی با رزق و روزی خوار دارند در نظر می گیرد، و این همان حکمت است. پس خدا اگر رزق کسی را فراخ و بر کسی دیگر را تنگ می گیرد، حکمتش آن را اقتضاء می کند.

اشاره

شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ (۱۳) وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَلَوْ لَا كَلِمَةُ سِبْقَتِ مَنْ رَبُّكَ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى لَفُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ (۱۴) فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ (۱۵) وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتَجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ (۱۶)

ترجمه آیات

برایتان از دین همان را تشریح کرد که نوح را بدان توصیه فرمود، و آنچه ما به تو وحی کردیم و به ابراهیم و موسی و عیسی توصیه نمودیم این بود که دین را بپا بدارید، و در آن تفرقه نیندازید. آنچه که شما مشرکین را به سوی دعوت می کنید بر آنان گران می آید، و این خدا است که هر کس را بخواهد برای تقرب به درگاه خود برمی گزیند، و کسانی را به سوی خود هدایت می کند که همواره در امور به او مراجعه نمایند (۱۳).

در دین تفرقه نکردند مگر بعد از آنکه به حقانیت دین یقین داشتند، و حسدی که به یکدیگر می ورزیدند و ادارشان کرد تفرقه کنند، و اگر حکم ازلی خدا بر این قرار نگرفته بود که تا مدتی معین زنده بمانند، کارشان را یکسره می کردیم، چون اینان که با علم به حقانیت، آن را انکار کردند باعث شدند نسلهای بعدی درباره آن در شکی عمیق قرار گیرند (۱۴).

و به همین جهت تو دعوت کن، و همان طور که مامور شده ای استقامت بورز، و دنبال هواهای آنان مرو، و بگو من خود به آنچه خدا از کتاب نازل کرده ایمان دارم، و مامور شده ام بین شما عدالت برقرار کنم، پروردگار ما و شما همان الله است، نتیجه اعمال ما عاید خود ما می شود، و از شما هم عاید خودتان، هیچ حجتی بین ما و شما نیست، خدا بین ما جمع می کند، و بازگشت به سوی او است (۱۵).

و کسانی که علیه ربوبیت خدا احتجاج می کنند بعد از آنکه مردم آن را پذیرفتند، حجتشان نزد پروردگارشان باطل است، و غضبی شامل حال آنان است و عذابی شدید دارند (۱۶).

بیان آیات

اشاره

این آیات فصل سوم از آیاتی است که وحی الهی را تعریف می کند. فصل اول در باره خود وحی بود و فصل دوم در باره اثرش، و این فصل آن را از نظر مفاد و محتوی تعریف می کند. و محتوای وحی عبارت است از دین الهی واحدی که باید تمامی ابناء بشر به آن یک دین بگردند، و آن را سنت و روش زندگی خود و راه به سوی سعادت خود بگیرند.

البته در این فصل به مناسبت، این را نیز بیان می کند که شریعت محمدی جامع ترین شرایعی است که از ناحیه خدا نازل شده، و نیز اختلافهایی که در این دین واحد پیدا شده از ناحیه وحی آسمانی نیست، بلکه از ناحیه ستمکاری و یاغی گریهایی است که عده ای با علم و اطلاع در دین خدا به راه انداختند. و نیز در آیات این فصل فوائد دیگری است که در ضمن به آنها اشاره شده.

" شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى " وقتی گفته می شود: فلانی " شرع الطريق " معنایش این است که راه را هموار، و از بی راهه متمایز کرد. راغب می گوید کلمه " وصیت " به معنای آن است که دستور العملی را همراه با اندرز و پند به کسی بدهی تا مطابق آن عمل کند، و ریشه این کلمه از این قول عرب

گرفته شده که می گوید "أرض واصله" یعنی زمینی که در اثر کثرت، گیاهانش به هم متصل است، و در معنای آن دلالتی بر اهمیت بدان هست، چون هر سفارشی را وصیت نمی نامند، بلکه تنها در موردی به کار می برند که برای وصیت کننده اهمیت داشته و مورد عنایتش باشد.

معنای آیه: "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا..." و نکاتی راجع به انبیای اولوا العزم (علیه السلام) و جامعیت اسلام، که از این آیه استفاده می شود

پس معنای اینکه فرمود "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا" این است که خدای تعالی بیان کرد و روشن ساخت برای شما از دین - که سنت زندگی است - همان را که قبلاً با کمال اعتناء و اهمیت برای نوح بیان کرده بود. و از این معنا به خوبی برمی آید که خطاب در آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امت او است، و اینکه مراد از آنچه به نوح وصیت کرده همان شریعت نوح (علیه السلام) است.

"وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ" - در این جمله بین نوح و رسول خدا (علیهما السلام) مقابله واقع شده و ظاهر این مقابله می رساند که مراد از آنچه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وحی شده معارف و احکامی است که مخصوص شریعت او است، و اگر نام آن را "ایحاء" نهاده، و فرموده "أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ" ولی در باره شریعت نوح و ابراهیم (علیهما السلام) این تعبیر را نیاورده بلکه تعبیر به وصیت کرده برای این است که وصیت همانطور که گفتیم در جایی به کار می رود که بخواهیم از بین چند چیز به آنچه که مورد اهمیت و اعتناء ماست سفارش کنیم، و این در باره شریعت نوح و ابراهیم که چند حکم بیشتر نبود صادق است، چون در آن شریعت تنها به مسائلی که خیلی مورد اهمیت بوده سفارش شده، ولی در باره شریعت اسلام صادق نیست، چون این شریعت همه چیز را شامل است. هم مسائل مهم را متعرض است، و هم غیر آن را (۱). ولی در آن دو شریعت دیگر، تنها احکامی سفارش شده بود که مهمترین حکم و مناسب ترین آنها به حال امت ها و به مقدار استعداد آنان بود.

التفاتی که در جمله "وَالَّذِي أَوْحَيْنَا" از غیبت به تکلم مع الغیر به کار رفته برای این است که بر عظمت خدا دلالت کند، چون عظماء و بزرگان همیشه از جانب خودشان و خدمتگزاران و پیروانشان سخن می گویند (و به "ما چنین کردیم و چنان می کنیم" تعبیر می آورند).

"وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى" - این جمله عطف است بر جمله.

ص: ۳۶

۱- و لذا می گوئیم: احکام اسلام پنج قسم است، واجب، و حرام، و مستحب، و مکروه، و مباح، که دو تای اول، آنهایی است که اهمیت دارد، و دو تای دوم اهمیتش کمتر از دو تای اول است، و در پنجمی، فعل و ترکش یکسان است. مترجم.

" ما وَصَّى بِهِ نُوحًا". و مراد از آن، شریعت‌هایی است که برای هر یک از نامبردگان در آیه تشریح کرده.

و ترتیبی که در بردن نام این پیامبران گرامی به کار رفته ترتیب ذکر است، لیکن مطابق با ترتیب زمانی، چون اول نوح بود، بعد ابراهیم، و بعد از آن موسی و سپس عیسی (علیه السلام). و اگر نام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مقدم بر سایرین ذکر کرد، به منظور شرافت و برتری دادن بوده، هم چنان که این نکته در آیه "وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ اِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ" (۱) نیز به چشم می خورد. و اگر در آیه مورد بحث اول نام شریعت نوح را برد، برای این است که بفهماند قدیمی ترین شریعت‌ها، شریعت نوح است که عهدی طولانی دارد.

از این آیه شریفه چند نکته استفاده می شود:

(۱) سیاق آیه بدان جهت که سیاق منت نهادن است - مخصوصا با در نظر داشتن ذیل آن، و نیز با در نظر داشتن آیه بعد از آن - این معنا را افاده می کند که شریعت محمدی جامع همه شریعت‌های گذشته است. و خواننده عزیز خیال نکند که جامع بودن این شریعت با آیه "لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَ مِنْهَاجًا" (۲) منافات دارد، چون خاص بودن یک شریعت با جامعیت آن منافات ندارد.

(۲) شرایع الهی و آن ادیانی که مستند به وحی هستند تنها همین شرایع مذکور در آیه اند، یعنی شریعت نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و محمد (صلوات الله علیهم)، چون اگر شریعت دیگری می بود باید در این مقام که مقام بیان جامعیت شریعت اسلام است نام برده می شد.

و لازمه این نکته آن است که اولاً قبل از نوح شریعتی یعنی قوانین حاکمه‌ای در جوامع بشری آن روز وجود نداشته تا در رفع اختلافات اجتماعی که پیش می آمده به کار رود. و ما در تفسیر آیه "كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ..." (۳) مقداری در این باره صحبت کردیم.

و ثانیاً انبیاپی که بعد از نوح (علیه السلام) و تا زمان ابراهیم (علیه السلام) مبعوث شدند، همه پیرو شریعت نوح بوده اند، و انبیاپی که بعد از ابراهیم و قبل از موسی مبعوث شده

ص: ۳۷

۱- به یاد آور آن زمان را که ما از انبیا میثاقشان بگرفتیم، و از تو و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم. سوره احزاب، آیه ۷.

۲- برای هر یک از شما شریعت و طریقه‌ای قرار دادیم. سوره مائده، آیه ۴۸.

۳- سوره بقره، آیه ۲۱۳.

بودند، تابع و پیرو شریعت ابراهیم بودند، و انبیاء بعد از موسی و قبل از عیسی پیرو شریعت موسی، و انبیاء بعد از عیسی تابع شریعت آن جناب بوده اند.

(۳) اینکه انبیاء صاحبان شریعت که قرآن کریم ایشان را "اولوا العزم" خوانده، تنها همین پنج نفرند، چون اگر پیغمبر اولوا العزم دیگری می بود باید در این مقام که مقام مقایسه شریعت اسلام با سایر شرایع است نامش برده می شد، پس این پنج تن بزرگان انبیاء هستند، و آیه شریفه "وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ اِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ" (۱) نیز مؤید این استفاده هایی است که ما از آیه مورد بحث کردیم.

مقصود از اقامه دین و تفرقه نکردن در آن با توجه به اینکه بعضی شرایع احکامی مخصوص به خود داشته اند

"أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا" - کلمه "أَنْ" در این جمله تفسیری است. و معنای "اقامه دین" حفظ آن است به اینکه پیروی اش کنند و به احکامش عمل نمایند، و الف و لام در کلمه "الدین" الف و لام عهد است، یعنی آنچه به همه انبیاء نامبرده وصیت و وحی کرده بودیم این بود که این دینی که برای شما تشریح شده پیروی کنید، و در آن تفرقه ننمایید، و وحدت آن را حفظ نموده، در آن اختلاف نکنید.

بعد از آنکه تشریح دین برای نامبردگان به معنای این بود که همه را به پیروی و عمل به دین دعوت کند، و اینکه در آن اختلاف نکنند، در جمله مورد بحث همین را به اقامه دین تفسیر نموده، و اینکه در دین خدا متفرق نشوند. در نتیجه حاصل معنای جمله این می شود: بر همه مردم واجب است دین خدا را به طور کامل به پا دارند، و در انجام این وظیفه تبعیض قائل نشوند، که پاره ای از احکام دین را به پا بدارند، و پاره ای را رها کنند. و اقامه کردن دین عبارت است از اینکه به تمامی آنچه که خدا نازل کرده و عمل بدان را واجب نموده ایمان بیاورند.

و مجموع شرایی که خدا بر انبیاء نازل کرده یک دین است که باید اقامه شود، و در آن ایجاد تفرقه نکنند، چون پاره ای از احکام الهی است که در همه ادیان بوده، و معلوم است که چنین احکامی ما دام که بشر عاقل و مکلفی در دنیا باقی باشد، آن احکام هم باقی است، و وجوب اقامه آن واضح است. و پاره ای دیگر هست که در شرایع قبلی بوده و در شریعت بعدی نسخ شده، این گونه احکام در حقیقت عمر کوتاهی داشته، و مخصوص طایفه ای از مردم و در زمان خاصی بوده، و معنای نسخ شدن آن آشکار شدن آخرین روز عمر آن احکام است نه اینکه معنای نسخ شدنش این باشد که آن احکام باطل شده، پس حکم نسخ شده هم تا ابد حق

ص: ۳۸

است، چیزی که هست مخصوص طایفه معینی و زمان معینی بوده، و باید آن طایفه و اهل آن زمان هم ایمان به آن حکم داشته باشند، و هم به آن عمل کرده باشند، و اما بر دیگران واجب است تنها به آن ایمان داشته باشند، و بس، و دیگر واجب نیست که به آن عمل هم بکنند، و معنای اقامه این احکام همین است که قبولش داشته باشند (۱).

پس با این بیان روشن گردید که امر به اقامه دین و تفرقه نکردن در آن، در جمله "أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ" به اطلاقش باقی است، و شامل همه مردم در همه زمانها می باشد.

و نیز روشن گردید اینکه جمعی از مفسرین آیه را مخصوص احکام مشترک بین همه شرایع دانسته اند، (و گفته اند شامل احکام مختص بهر شریعت نمی شود، چون اینگونه احکام به اختلاف امت ها مختلف می شود، و هر امتی بر حسب احوال و مصالح خودش احکامی داشته، و معنا ندارد که امت های بعدی هم آن احکام را اقامه کنند) صحیح نیست. چون گفتیم جمله "أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ" مطلق است، و جهت ندارد ما اطلاق آن را تقیید کنیم، و اگر اینطور بود که آنان گفته اند باید امر به اقامه دین مخصوص باشد به اصول سه گانه دین، یعنی توحید، نبوت و معاد، و بقیه احکام را اصلاً شامل نشود، چون حتی یک حکم فرعی هم سراغ نداریم که با همه خصوصیاتش در تمامی شرایع وجود داشته باشد، و این معنا با سیاق آیه "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ... " سازگار نیست، و همچنین با آیه "وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ فَتَقَطُّوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا" (۲) و آیه شریفه "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ" (۳).

"كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ" - مراد از جمله "مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ" آنچه ایشان را.

ص: ۳۹

۱- مثلاً حرمت شکار ماهی در روز شنبه در زمان حضرت موسی (علیه السلام) مخصوص بنی اسرائیل، و مردم آن روز بوده، و حالا که می گوئیم نسخ شده، معنایش این نیست که آن احکام ابدی بوده ولی ناسخ آن را باطل کرده، بلکه معنای نسخش این است که عمر این حکم تا آن روز بوده، و ما نیز به این حکم در ظرف خودش ایمان داریم، ولی عمل به آن مخصوص در همان ظرف خودش می باشد. مترجم.

۲- و این امت شما امتی واحد است و من پروردگار شما میم. پس از من بترسید، ولی امر خود را در بین خود تکه تکه کردند. سوره مؤمنون، آیه ۵۳.

۳- به درستی که دین نزد خدا تنها اسلام است، ولی اهل کتاب در آن اختلاف کردند با اینکه علم به آن داشتند، ولی به خاطر دشمنی با یکدیگر این اختلاف را در دین واحد خدا راه دادند. سوره آل عمران، آیه ۱۹. [...]

بدان می خوانی " دین توحید است که پیامبر عظیم الشان اسلام مردم را بدان دعوت می کرد، نه اصل توحید فقط، به شهادت آیه بعدی که می فرماید اهل کتاب در دین توحید اختلاف به راه انداختند. و مراد از اینکه فرمود " كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ " این است که پذیرفتن دین توحید بر مشرکین گران آمد.

" اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ " - کلمه " اجتباء " به معنای جمع کردن و به سوی خود جلب نمودن است، و مقتضای وحدت سیاق این است که ضمیر در هر سه کلمه " الیه " به یک جا برگردد، در نتیجه معنای آیه چنین می شود: خدای تعالی از بندگانش هر که را بخواهد به دین توحید - که تو بدان دعوت می کنی - جمع و جلب می کند، و هر که را بخواهد به سوی آن هدایت می کند. در نتیجه مجموع چند جمله " كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ، اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ " در معنای آیه شریفه " هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مَلَّةً أَيْبِكُمْ إِبْرَاهِيمَ " (۱) خواهد بود.

این بود نظر ما، ولی بعضی از مفسرین گفته اند: ضمیر در کلمه " الیه " دومی و سومی به خدای تعالی برمی گردد. این نظریه هم بد نیست، ولی نظریه ما مناسب تر است. به هر حال جمله " اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ - تا آخر آیه - " در این صدد است که اشاره کند به اینکه خدای تعالی بی نیاز از ایمان مشرکین است که این قدر از ایمان آوردن استکبار می ورزند. و این آیه نظیر آیه شریفه " فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ " (۲) می باشد بعضی دیگر گفته اند: مراد از جمله " مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ "، " ما تدعوهم الی الایمان به آنچه که مردم را می خوانی تا بدان ایمان آورند " است، که همان مساله رسالت می باشد، در نتیجه معنا چنین می شود که: مشرکین از ایمان آوردن به رسالت تو استکبار می ورزند. و آن وقت جمله " اللَّهُ يَجْتَبِي... " در معنای آیه شریفه " اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ " (۳) خواهد بود، و حال آنکه این معنا خلاف ظاهر آیه است.

توضیح معنای آیه: " وَ مَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ... "

وَ مَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ...

ضمیر در " تفرقوا " به " ناس " که از سیاق مفهوم است برمی گردد. و کلمه " بغی " به

ص: ۴۰

۱- او شما را جمع و جلب کرد و در دین زحمتی برایتان فراهم نکرد، بلکه به همان ملت و کیش پدران ابراهیم دعوتتان نمود. سوره حج، آیه ۷۸.

۲- اگر استکبار ورزیدند بدانند که آنهایی که نزد پروردگار تو هستند، شب و روز برایش تسبیح می گویند، و خسته هم نمی شوند. سوره حم سجده، آیه ۳۸.

۳- خدا بهتر می داند که رسالت خود را در چه شخصی قرار دهد. سوره انعام، آیه ۱۲۴.

معنای ظلم و یا حسد است. و اگر "بغی" را مقید کرد به کلمه "بینهم" برای این است که بفهماند ظلم و یا حسد در بینشان متداول بود. و معنای آیه این است که: همین مردمی که شریعت برایشان تشریح شده بود، از شریعت متفرق نشدند، و در آن اختلاف نکردند، و وحدت کلمه را از دست ندادند، مگر در حالی که این تفرقه آنها وقتی شروع شد- و یا این تفرقه شان وقتی بالا گرفت- که قبلا علم به آنچه حق است داشتند، ولی ظلم و یا حسدی که در بین خود معمول کرده بودند نگذاشت بر طبق علم خود عمل کنند، و در نتیجه در دین خدا اختلاف به راه انداختند.

پس منظور از اختلاف در اینجا اختلاف در دین است که باعث شد انشعابها و چند دستگی ها در بشر پیدا شود. و خدای سبحان آن را در مواردی از کلام خود مستند به بغی کرده. و اما اختلافی که بشر قبل از نازل شدن شریعت داشت، و باعث شد که خدا شریعت را تشریح کند، اختلاف در شؤون زندگی و تفرقه در امور معاش بود که منشأ اختلافی بود که بشر در طبیعت و سلیقه و هدف داشت، و وسیله شد برای نزول وحی و تشریح شرع تا آن اختلافات برداشته شود، و آیه "كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ" (۱) همانطور که در تفسیرش گذشت، به این اختلاف اشاره می کند.

"وَلَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى لَفُضِّبَ بَيْنَهُمْ" - مراد از کلمه ای که در سابق گذشت یکی از فرمانهایی است که خدا در آغاز خلقت بشر صادر کرد، نظیر اینکه همان روزها فرمود: "وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ" (۲).

و معنای آیه این است: اگر نبود این مساله که خدا از سابق این قضا را رانده بود که بنی آدم هر یک چقدر در زمین بمانند و تا چه مدت و به چه مقدار از زندگی در زمین بهره مند شوند هر آینه بین آنان حکم می کرد، یعنی به دنبال اختلافی که در دین خدا کرده و از راه او منحرف شدند، حکم می نمود و همه را به مقتضای این جرم بزرگ هلاک می فرمود.

در اینجا ممکن است کسی بگوید: این وقتی درست است که خدا اقوامی را هلاک نکرده باشد، و ما می بینیم که این قضا را رانده و اقوامی را هلاک کرده، و خود خدای تعالی داستان آنها را در کلام خود آورده. در باره هلاکت قوم نوح و هود و صالح (علیه السلام) جدا جدا حکایت کرده، و در باره همه اقوامی که هلاک شدند فرموده:

ص: ۴۱

۱- سوره بقره، آیه ۲۱۳.

۲- شما آدمیان در زمین قرارگاهی معلوم و عمری و مقدراتی معین دارید. سوره بقره، آیه ۳۶.

" وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بِالْقِسْطِ " (۱) با این حال دیگر آیه مورد بحث چه معنایی دارد؟

در جواب می‌گوییم: هلاکت و قضاهاایی که در باره اقوام گذشته در قرآن کریم آمده، راجع به هلاکت آنان در زمان پیامبرشان بوده. فلان قوم وقتی دعوت پیغمبر خود را نپذیرفتند، در عصر همان پیامبر مبتلا به عذاب می‌شده و هلاک می‌گردیده، مانند قوم نوح، هود، و صالح که همه در زمان پیامبرشان هلاک شدند، ولی آیه مورد بحث راجع به اختلافی است که امت‌ها بعد از درگذشت پیغمبرشان در دین خود راه انداخته‌اند و این از سیاق کاملاً روشن است.

" وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ " - ضمیر در " من بعدهم " به همان اسلافی برمی‌گردد که در آیه قبلی فرمود: با علم به حقانیت و یکی بودن دین در آن اختلاف کردند و کاسه ظلم و حسد خود را بر سر دین شکستند. و مراد از " الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ " نسلهای بعد از آن اسلاف و نیاکان هستند. پس مفاد آیه این است که:

آغازکنندگان اختلاف و مؤسسین تفرقه که با داشتن علم و اطلاع این اختلاف را باب کردند، آنچه را کردند از در بغی کردند و در نتیجه نسلهای بعدشان هم که کتاب را از آنها به ارث بردند، در شکی مریب (شکی که ایشان را به ریب انداخت) قرار گرفتند.

آنچه که ما در معنای آیه آوردیم مطالبی بود که از سیاق استفاده کردیم، ولی مفسرین حرفهایی بسیار زده‌اند که هیچ فایده‌ای در نقل آنها نیست و اگر کسی بخواهد بر اقوال آنان اطلاع یابد باید به کتبشان مراجعه کند. " فَلذَلِكَ فَادْعُ وَ اسْتَيْقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ... "

این جمله تفریع و نتیجه‌گیری از مطالب گذشته است که می‌فرماید: خدا برای همه انبیاء یک دین تشریح کرده بود، ولی امت‌ها دو قسم شدند یکی نیاکان که با علم و اطلاع و از در حسد، در دین اختلاف انداختند، و یکی نسلها که در شک و تحیر ماندند. به همین جهت خدای تعالی تمامی آنچه را که در سابق تشریح کرده بود برای شما تشریح کرد، پس تو ای پیامبر مردم را دعوت کن، و چون آنها دو دسته شدند یکی مبتلا به حسد یکی مبتلا به شک، پس تو استقامت بورز، و به آنچه مامور شده‌ای پایداری کن، و هواهای مردم را پیروی مکن.

ص: ۴۲

۱- برای هر امتی رسولی است، پس همین که رسولشان می‌آمد، در بین آنان حکم به عدل می‌شد. سوره یونس، آیه ۴۷.

لام در جمله "فلذلك" لام تعلیل است. و بعضی گفته اند لام به معنای "الی" است و معنای جمله این است که: پس به سوی همین دینی که برایتان تشریح شده دعوت کن، و در ماموریت پایداری نما.

کلمه "و استقم" امر از استقامت است که به گفته راغب (۱) به معنای ملازمت طریق مستقیم است، و جمله "و لا- تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ" به منزله تفسیر کلمه "استقم" است.

بیان آیه: "وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ..."

وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ

- در این جمله می فرماید: بگو به تمامی کتابهایی که خدا نازل کرده ایمان دارم. و در تصدیق و ایمان به کتب آسمانی مساوات را اعلام کن. و معلوم است که مراد از کتب آسمانی کتابهایی است که مشتمل بر شریعت های الهی است.

"وَأْمُرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ" - بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: لام در جمله "لاعدل" لام زائد است که تنها خاصیت تاکید را دارد، نظیر لام در "لنسلم" در جمله "وَأْمُرْنَا لِنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ" (۳). و معنای جمله مورد بحث این است که: و من مامور شده ام بین شما عدالت برقرار کنم، یعنی همه را به یک چشم بینم، قوی را بر ضعیف و غنی را بر فقیر و کبیر را بر صغیر مقدم ندارم، و سفید را بر سیاه و عرب را بر غیر عرب و هاشمی را و یاقرشی را بر غیر آنان برتری ندهم. پس در حقیقت دعوت متوجه به عموم مردم است و مردم همگی در برابر آن مساویند.

پس جمله "آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ" مساوی دانستن همه کتابهای نازل شده است از حیث اینکه باید همه ایمان آورند. و جمله "وَأْمُرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ" مساوی دانستن همه مردم است از حیث اینکه همه را باید دعوت کرد، تا متوجه شرعی که نازل شده بشوند.

بعضی (۴) دیگر از مفسرین گفته اند: لام در جمله "لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ" لام تعلیل است و معنای آن این است: این که من مامور شده ام بدانچه مامور شده ام بدین جهت بوده که بین شما عدالت برقرار کنم.

و نیز در باره عدالت بعضی (۵) گفته اند: مراد از آن، عدالت در داوری است. بعضی دیگر (۶) گفته اند: عدالت در حکم است. و بعضی (۷) دیگر معنای دیگری کرده اند، لیکن همه

ص: ۴۳

۱- مفردات راغب، ماده "قوم".

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۲۴.

۳- و مامور شده ایم تسلیم رب العالمین باشیم. سوره انعام، آیه ۷۱. (۴ و ۵ و ۶ و ۷) روح المعانی، ج ۲۵، ص ۲۴.

این معانی از سیاق آیه به دور است، و سیاق با آن نمی سازد.

"اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ..."

این جمله می خواهد مطالب گذشته، یعنی تسویه بین کتب و شرایع نازل، و ایمان آوردن به همه آنها، و تسویه بین مردم در دعوتشان به سوی دین، و برابر بودن همه طبقات مردم در مشمولیت احکام را تعلیل کند، و به همین جهت کلام بدون حرف عطف آمده، گویا مطلب دیگری است غیر مطالب گذشته.

پس جمله مزبور به این معنا اشاره می کند که: رب همه مردم یکی است، و آن، الله تعالی است، پس غیر او ارباب دیگری ندارند، تا هر کسی به رب خود پیوندد، و بر سر ارباب خود نزاع کنند، این بگوید رب من بهتر است، او بگوید از من بهتر است، و هر کسی تنها به شریعت پروردگار خود ایمان آورد، بلکه رب همه یکی، و صاحب همه شریعت ها یکی است، و مردم همه و همه بندگان و مملوکین یکی هستند، یک خداست که همه را تدبیر می کند، و به منظور تدبیر آنها شریعت ها را بر انبیاء نازل می کند، پس دیگر چرا باید به یک شریعت ایمان بیاورند، و به سایر شریعت ها ایمان نیاورند. یهود به شریعت موسی ایمان بیاورد، ولی شریعت مسیح و محمد (صلی الله علیه و آله) را قبول نکنند، و نصاری شریعت عیسی را بپذیرد و در مقابل شریعت محمدی (صلی الله علیه و آله) سر فرود نیاورد؟ بلکه بر همه واجب است که به تمامی کتابهای نازل شده و شریعت های خدا ایمان بیاورند، چون همه از یک خدا است.

"لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ" - این جمله به این نکته اشاره می کند که اعمال هر چند از حیث خوبی و بدی و از حیث پاداش و کیفر و ثواب و عقاب مختلف است، الا اینکه هر چه باشد از کننده اش تجاوز نمی کند، یعنی عمل تو عمل من نمی شود، پس هر کسی در گرو عمل خویش است، و احدی از افراد بشر نه از عمل دیگری بهره مند می شود، و نه متضرر می گردد، پس معنا ندارد که کسی را جلو بیندازد تا از عمل او منتفع شود، و یا یکی دیگر را عقب اندازد تا مبادا از عمل او متضرر شود. البته اعمال مردم درجات مختلفی دارد، و بعضی از بعضی دیگر بهتر و گران بهاتر است، اما ارزیابی و سنجش آن به دست خدایی است که به حساب اعمال بندگان خود رسیدگی می کند، نه به دست مردم و نه پیغمبر و نه افرادی پایین تر از او، چون مردم در هر رتبه ای که باشند بنده و مملوک خدایند و هیچ کس مالک نفس هیچ کس نیست.

و این همان نکته ای است که خدای تعالی در گفتگوی نوح با قومش نقل کرده که:

قومش گفتند: "أَتُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذُلُونَ قَالَ وَ مَا عَلِمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ إِنْ حِسَابُهُمْ إِلَّا عَلَى رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ" (۱) و نیز در خطابش به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: "ما عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ و مَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ" (۲).

"لا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ" - شاید مراد این باشد که هیچ حجت و دلیلی که دلالت کند بر اینکه بعضی از مردم بر بعضی دیگر مقدمند در بین ما نیست، تا یکی از ما با آن دلیل استدلال کند بر اینکه مقدم بر دیگران است.

احتمال هم دارد که این نفی کردن حجت کنایه باشد از نفی لازمه آن، یعنی خصومت، و معنای جمله این باشد که ما بر سر این، دعوا و خصومت نداریم که بین ما مردم تفاوت رتبه و درجه هست، برای اینکه رب همه ما یکی است، و ما همگی در اینکه بندگان یک خداییم یکسانیم، و هر یک در گرو عمل خویش هستیم، پس دیگر حجتی یعنی خصومتی در بین نیست، تا هر یک به خاطر به کرسی نشاندن دعوی خود آن حجت را اقامه کند.

از اینجا روشن می شود که معنایی که بعضی (۳) برای این جمله کرده اند درست نیست، و آن این است که "احتجاج و خصومتی نیست، چون حق روشن شده، و دیگر احتیاجی برای احتجاج و یا مخالفت نمانده، مگر اینکه کسی بخواهد با علم به حق عناد و لجاجت کند"، چون سیاق کلام و غرض از آن این است که بیان کند که پیامبر (صلی الله علیه و آله) مأمور شده بین خود و امتش برابری و مساوات اعلام کند، و در مقام این نیست که چیزی از معارف اصولی را اثبات کند، تا مفسر مذکور کلمه "حجت" را بر روشن شدن حق در آن معارف معنا کند.

"اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا" - مراد از ضمیر گوینده "نا ما" مجموع گوینده و مخاطب در جمله های قبل است. و مراد از اینکه فرمود: "خدا ما را جمع می کند" - به طوری که مفسرین گفته اند - این است که: خدا ما را در روز قیامت برای حساب و جزاء جمع می کند.

ص: ۴۵

- ۱- آیا به تو ایمان بیاوریم در حالی که عده ای بی سر و پا پیروت شده اند. نوح گفت مرا چه کار که افعال و احوال پیروانم را بدانم. اگر معرفتی دارید بدانید که حساب کار آنها بر کسی جز خدا نخواهد بود. سوره شعراء آیه ۱۱۱-۱۱۳.
- ۲- حساب مردم به هیچ وجه به دست تو نیست، و حساب تو هم به هیچ وجه به دست مردم نیست. سوره انعام، آیه ۵۲.
- ۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۲۵.

و بعید نیست که منظور، جمع کردن بین مردم در ربوبیت باشد، چون خدا رب جمیع است، و جمیع بنده اویند. و بنا بر این جمله مورد بحث تاکید همان جمله سابق است که می فرمود: "اللَّهُ رَبُّنَا وَ رَبُّكُمْ" و مقدمه و زمینه چینی است برای جمله بعد که می فرماید: "وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ" آن گاه مفاد هر دو جمله این می شود که: خدا تنها پدید آورنده ما است، چون رب همه ما است، و منتهای ما به سوی او است، چون بازگشت ما به سوی او است، پس هیچ پدید آورنده ای در بین ما بجز خدای عز و جل نیست.

مقتضای ظاهر این بود که در تعلیل بفرماید: "اللَّهُ رَبِّي وَ رَبِّكُمْ لِيْ عَمَلِي وَ لَكُمْ اَعْمَالِكُمْ لَا حِجَةَ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ" چون این جمله محاذی با جمله: "آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ" است، همانطور که آنجا فرمود: "بگو من ایمان دارم" در اینجا نیز باید می فرمود:

"اللَّهُ پروردگار من، و پروردگار شما است عمل من برای خودم و عمل شما برای شما است، و حجتی بین من و بین شما نیست و مامور شده ام که به عدالت رفتار کنم" ولی اینطور نفرمود:

بلکه فرمود: "اللَّهُ پروردگار ما و شما است" و خلاصه به جای "من و شما" فرمود:

"ما و شما" و این بدان جهت بود که کلام سابقش یعنی "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا..." و نیز جمله "اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ" می فهماند که در این میان مردمی هم هستند که به آنچه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایمان آورده ایمان دارند، و دعوت او را می پذیرند و شریعتش را پیروی می کنند.

پس مراد از کلمه "ما" در "ربنا" و در "لَنَا اَعْمَالُنَا" و در "بیننا" رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین به آن جناب است. و مراد از مخاطبین در جمله "و ربکم" و "اعمالکم" و "بینکم" سایر مردم یعنی اهل کتاب و مشرکین اند، و این آیه نظیر آیه شریفه "قُلْ يَا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللَّهَ وَ لَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوْا بِاَنَّا مُسْلِمُونَ" (۱) می باشد.

"وَ الَّذِيْنَ يَحِاجُّوْنَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتَجِيبَ لَهُمْ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ عَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ" کلمه "حجت" به معنای سخنی است که منظور از آن اثبات و یا ابطال چیزی باشد، [

ص: ۴۶

۱- بگو ای اهل کتاب بیایید پیرامون یک کلمه یعنی اینکه نباید به جز خدا کسی را پرستیم، و نباید چیزی را شریکش قرار دهیم، سخن خود را یکی کنیم، و دیگر در بین خود بعضی بعضی دیگر را به جای خدا ارباب نگیرند، و آن گاه اگر دیدی که باز هم اعراض کردند، بگو شاهد باشید که ما مسلمانیم. سوره آل عمران، آیه ۶۴. [.....]

و این واژه از ماده "حج" گرفته شده که به معنای قصد است. و کلمه "داحض" اسم فاعل از "دحض" است که به معنای بطلان و زوال است.

مقصود از اینکه فرمود: بعد از آنکه دین خدا استجاب شد حجت منکران خدا باطل است

و معنای آیه به طوری که گفته اند این است: کسانی که در باره خدا احتجاج و استدلال می کنند تا ربوبیت او را نفی و یا دین او را باطل کنند، (با اینکه مردم دعوت او را پذیرفته، و داخل دینش شده اند، چون حجتش روشن و واضح بود)، حجتشان نزد پروردگارش باطل و زایل است، و غضبی از خدا برایشان است و عذابی شدید دارند.

و ظاهراً مراد از اینکه فرمود: "بعد از آنکه استجاب شد" استجاب حقیقی است، به اینکه کسانی که دعوت او را استجاب کرده اند از روی علم و آگاهی و بدون شک و اضطراب استجاب کرده اند، و خلاصه، فطرت سالم انسانیت وادارشان کرده که استجاب کنند، چون دین با معارفی که در آن است فطری بشر است، و بدون هیچ درنگی آن را می پذیرد، البته در صورتی که فطرت (به خاطر عوامل خارجی) نمرده باشد.

هم چنان که فرموده: "إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ" (۱) و نیز فرموده: "وَمَا سَأَاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا" (۲) و نیز فرموده: "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" (۳).

و بنا بر این، حاصل معنای آیه این است: کسانی که در خدای تعالی و یا دین او احتجاج می کنند، و می خواهند بعد از آنکه فطرت سالم و زنده بشر آن را پذیرفته، و یا بعد از آنکه مردم به فطرت سالم خود آن را پذیرفته اند، خدا را نفی و یا دین او را باطل سازند، حجتشان نزد پروردگارش باطل و زایل است، و غضبی از خدا برایشان وارد خواهد شد، و عذابی که نمی توان گفت چقدر است خواهند داشت.

آیات سابق هم تا اندازه ای این وجه را تایید می کند، چون در آنها این معنا تذکر داده می شد که خدا دینی را تشریح کرد و انبیاء خود را بدان سفارش فرمود و برای اقامه آن دین از بندگانش هر که را می خواست انتخاب نمود. پس محاجه کردن در اینکه خدا دینی دارد که

ص: ۴۷

۱- دعوت ترا تنها کسانی اجابت می کنند که گوش شنوا دارند، و اما کفاری که فطرت اولیه شان مرده است خدا همه آنان را مبعوث می کند. سوره انعام، آیه ۳۶.

۲- سوگند به نفس تکامل یافته که پدید آورنده اش تقوی و فجورش را به وی الهام کرد. سوره شمس، آیه ۸.

۳- پس روی دل به سوی دین حنیف کن که همان فطرتی است که خدا مردم را بر آن فطرت بیافریده. سوره روم، آیه ۳۰.

در آن بندگان خود را به عبادت خود واداشته، کار باطلی است، و چون چنین است ممکن است بگوییم: آیه "اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ" در مقام تعلیل است، و حجتی است که حجت کفار را ابطال می سازد- در آن دقت فرماید.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: ضمیر در "له" به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برمی گردد و منظور از استجابت کنندگان، اهل کتاب است و منظور از استجابت آنان این است که اعتراف دارند که اوصاف رسول خدا و خصوصیاتش در کتب آسمانی آنان آمده. و مقصود از جمله مورد بحث این است که: محاجه اهل کتاب در باره خدا بعد از آن اعترافهایی که کرده اند محاجه ای است که در نزد پروردگارشان باطل است.

بعضی دیگر (۲) گفته اند: ضمیر در "له" به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر می گردد، و منظور از استجابت کننده، خود خدای تعالی است که نفرین آن حضرت علیه بزرگان قریش را مستجاب کرد و در جنگ بدر همه را بکشت. و نیز نفرین آن حضرت علیه اهل مکه را مستجاب کرد، و به خشکسالی و قحطی مبتلایشان نمود. و دعای آن جناب برای مستضعفین را مستجاب نمود و ایشان را از چنگال قریش نجات داد. و همچنین سایر معجزات آن حضرت که همه جنبه استجابت داشت.

ولی این دو معنی از سیاق آیه به دور است.

بحث روایتی (دو روایت در باره شان نزول آیه: "وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ...")

در روح المعانی در ذیل آیه "وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ..." از ابن عباس و مجاهد نقل کرده که گفته اند: این آیه در باره طائفه ای از بنی اسرائیل نازل شد که در صدد برآمدن مردم را از اسلام برگردانند و گمراه کنند، و بدین منظور می گفتند: کتاب ما قبل از کتاب شما نازل شده، و پیغمبر ما قبل از پیغمبر شما بود، پس دین ما از دین شما بهتر است. و در روایتی دیگر به جای کلمه "دین ما" آمده که: "پس ما از شما به خدا نزدیک تر و سزاوارتریم" (۱).

و در الدر المنثور است که ابن منذر از عکرمه روایت کرده که گفت: وقتی آیه شریفه "إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ" نازل شد، مشرکین مکه به مؤمنینی که با ایشان تماس داشتند

ص: ۴۸

گفتند: کتاب شما می گوید " همه مردم دسته دسته به دین خدا درمی آیند " پس شما هم از شهر ما بیرون شوید، چرا در اینجا مانده اید؟. آن گاه آیه " وَ الَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتَجِيبَ لَهُ... " در این باره نازل شد (۱).

مؤلف: مضمون این آیه با روایت هیچ تطبیق نمی کند، برای اینکه در داستانی که روایت نقل کرده احتجاجی در کار نبوده، و همچنین روایت روح المعانی هم وافی به توجیه جمله " ما استجیب له " نیست.

ص: ۴۹

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۴.

اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ (١٧) يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا وَيَعْلَمُونَ أَنَّهَا الْحَقُّ أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (١٨) اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ (١٩) مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ (٢٠) أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ وَلَوْ لَا كَلِمَةُ الْفَضْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٢١)

تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ (٢٢) ذَلِكِ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسِبَتْهُ نَزْدٌ لَهُ فِيهَا حُسَيْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ (٢٣) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (٢٤) وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ (٢٥) وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ (٢٦)

خدا همان است که کتاب را به حق و نیز میزان را نازل کرد، و تو چه می دانی شاید قیامت نزدیک باشد (۱۷).

آنهایی که ایمانی به قیامت ندارند در آمدنش عجله می کنند، و کسانی که ایمان دارند از آمدنش بیمناکند، و می دانند که حق است. تو آگاه باش آنهایی که در انکار قیامت لجبازی و اصرار می ورزند در ضلالتی سخت دور قرار دارند (۱۸).

خدا به بندگانش لطف دارد، هر که را بخواهد روزی می دهد، و او قوی و عزیز است (۱۹).

کسی که تنها بهره آخرت را می خواهد به بهره اش می افزاییم، و کسی که تنها بهره دنیا را می خواهد تنها از دنیا به او می دهیم، و دیگر در آخرت بهره ای ندارد (۲۰).

شاید این مشرکین شرکائی دارند که برایشان دینی تشریح کرده که خدا به آن اذن نداده؟ اگر کلمه فصل (و قضاء حتمی) نبود کار هلاکتشان یکسره می شد، و ستمکاران عذابی دردناک دارند (۲۱).

ستمگران را می بینی که از آنچه کرده اند بیمناکند، ولی بلائی همان کرده ها بر سرشان خواهد آمد، و کسانی که ایمان آورده اعمال صالح کردند در باغهای بهشت قرار گرفته، نزد پروردگار خود هر چه بخواهند دارند، و فضل بزرگ همین است (۲۲).

این است همان که خدا بندگان خود را بدان بشارت می دهد، بندگانی که ایمان آورده اعمال صالح کردند. بگو من از شما در برابر رسالتم مزدی طلب نمی کنم به جز مودت نسبت به اقباء، و کسی که حسنه ای به جای آورد، ما حسنی بر آن حسنه اضافه می کنیم که خدا آمرزگار و قدردان است (۲۳).

و یا (در باره همین مودت هم) می گویند به دروغ بر خدا افتراء بسته، (بگو) اگر من به خدا دروغ ببندم خدا اگر بخواهد مهر بر دلم می زند، و خدا بالآخره باطل را از بین برده حق را به وسیله کلماتش به کرسی می نشاند که او دانای به نهفته های دلها است (۲۴).

و همو است خدایی که توبه را از بندگانش می پذیرد، و از گناهان عفو می فرماید، و به آنچه می کنید دانا است (۲۵).

و دعای کسانی که ایمان آورده اعمال صالح کردند مستجاب نموده، از فضل خود بیش از آنچه خواسته اند می دهد: و اما کفار عذابی سخت دارند (۲۶).

این آیات فصل چهارمی است از آیات سوره، که وحی را تعریف می کند به اینکه آن دینی که به وسیله وحی نازل شده به صورت کتابی است که برای مردم نوشته شده و میزانی است که در قیامت با آن، اعمالشان سنجیده می شود، و بر طبق آن جزاء داده می شوند، و "جزاء حسن" خود نوعی رزق است، آن گاه رشته سخن به ثواب و عقابی که روز قیامت دارند کشیده شده است. در این فصل آیه مودت و آیاتی مناسب با آن نیز آمده.

"اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ..."

در چند فصل گذشته که گفتیم راجع به وحی صحبت می کند، هر فصلی با جمله فعلیه آغاز می شد، در یکی که صرفاً از وحی خبر می داد می فرمود: "كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ" و در دومی که غرض از وحی را بیان می کرد می فرمود: "وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ" و در سومی که آثار آن را بیان می کرد، می فرمود: "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ". ولی در این فصل که مساله انزال کتاب و میزان را توصیف می کند، سیاق را تغییر داده آن را با جمله اسمیه آغاز کرده می فرماید:

"اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ..." و لازمه آن این است که وحی را به نزول کتاب و میزان تعریف کرده باشد.

و شاید وجه این تغییر سیاق همان باشد که در آیه قبلی بیان کردیم که منظور از اینکه فرمود: "وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ" چیست. چون آن وجه اقتضاء می کرد خدای تعالی را برای اجتماع کنندگان اینطور معرفی کند که او کسی است که کتاب و میزان را به حق نازل کرد.

و لازمه آن این است که وحی را همانطور که توجه فرمودید به اثرش تعریف کند.

مقصود از "کتاب" و "میزان" در آیه: "اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ..."

و به هر حال مراد از کتاب، وحیی است که مشتمل بر شریعت و دین باشد، شریعت و دینی که در مجتمع بشری حاکم باشد. در تفسیر آیه "كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً..." (۱) نیز گفتیم که منظور از کتاب در قرآن کریم شریعت و دین است، و معنای "انزال آن به حق" این است که این کتاب حق محض است، و آمیخته با اختلاف های شیطانی و نفسانی نیست.

و کلمه "میزان" به معنای هر مقیاسی است که اشیاء با آن سنجیده می شود. و مراد از آن به قرینه ذیل آیه و آیات بعد همان دینی است که کتاب مشتمل بر آن است، و از این

جهت دین را میزان نامیده که عقاید و اعمال به وسیله آن سنجش می شود، و در نتیجه در روز قیامت هم بر طبق آن سنجش محاسبه و جزاء داده می شود. پس میزان عبارت است از دین با اصول و فروعش. و مؤید این وجه کلام دیگر خدای تعالی است که می فرماید: "لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ" (۱) چون ظاهر اینکه فرموده: "معهم با آنان" این است که مراد از میزان همان دین باشد.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند میزان به معنای عدل است، و اگر عدل میزان خوانده شده بدین جهت است که میزان وسیله برقراری انصاف و مساوات در بین مردم است و عدل نیز چنین است. آن گاه برای گفته خود چنین تایید آورده که در سابق در آیه: "وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ" کلمه عدل ذکر شده بود، پس معلوم می شود منظور از میزان همان عدل است.

لیکن ما این معنا را قبول نمی کنیم، برای اینکه در خود آیه هیچ شاهی بر این نیست که منظور از میزان، عدل باشد. و ما در سابق در معنای آیه "لاعدل" گفتیم که مراد از عدل این است که آن جناب در تبلیغ رسالت خود و در اجرای احکام خدا بین مردم فرق و تفاوت نگذارد، و خلاصه مراد از عدل برقرار کردن مساوات در بین همه طبقات است، نه عدالت قاضی و حاکم.

بعضی دیگر گفته اند: (۳) مراد از میزان همان ترازوی معروف است، که با آن سنگینی چیزی سنجیده می شود.

و خواننده خودش می داند که این تفسیر درست نیست.

بعضی دیگر گفته اند: (۲) مراد از میزان، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است.

البته ممکن است کلام این مفسر را به همان وجهی که ما آوردیم ارجاع داد، چون ما گفتیم مراد از میزان، دین خدا با اصول و فروع آن است، و معلوم است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مصداق تمام عیار آن است، چون ترازویی است که وزن دین داری تک تک امت به وسیله او سنجیده می شود و هر فردی که بیشتر به آن جناب شباهت دارد، دین دارتر، و هر فردی که کمتر شباهت دارد دینش کمتر است، ولی با این حال این توجیه با آیه ۲۵ سوره حدید که چند سطر قبل گذشت آن طور که باید نمی سازد.

ص: ۵۳

۱- ما فرستادگان خود را با آیاتی روشن فرستادیم، و با آنان کتاب و میزان نازل کردیم. سوره حدید، آیه ۲۵. (۲ و ۳) روح

المعانی، ج ۲۵، ص ۲۶.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۲۶.

"وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ" - از آنجا که کلمه "میزان" اشعاری به حساب و جزا و اشاره ای به روز قیامت داشت، از این رهگذر به مساله انذار منتقل شد، و ایشان را به آینده ای که در انتظارشان است، آینده ای که یا هول انگیز و یا نویدبخش است هشدار می دهد.

کلمه "یدری" از مصدر "ادراء" گرفته شده که به معنای اعلام است، و منظور از کلمه "ساعت" - به طوری که گفته شده - آمدن ساعت است، و به همین جهت کلمه "قریب" که خبر این مبتداء است مذکر آمده، و گر نه اگر منظور خود ساعت بود نه آمدن آن، باید می فرمود: "الساعة قریبه" پس معنای جمله این می شود که: ای رسول گرامی! توجه می دانی شاید آمدن قیامت نزدیک باشد. خطاب در آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، از این باب که آن جناب شنوای خطاب است، و گر نه منظور تمامی مردمند چون تمامی مردم شنوا هستند و انذار و تخویف آن شامل همه می شود.

"يَسْتَعْجَلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا..."

مراد از استعجال کفار به آمدن قیامت، استعجال از باب مسخره است، نه استعجال واقعی، که به راستی خواسته باشند قیامت زودتر بیاید، و این نوع استهزاء به قیامت در قرآن کریم مکرر از کفار حکایت شده، از آن جمله این است که می گفتند: "متی هذا الوعدُ إن کُنتم صادقین" (۱).

کلمه "مشفقون" جمع اسم فاعل از باب افعال است، و "اشفاق" به معنای نوعی ترس است. راغب می گوید: اشفاق عنایتی است که با خوف آمیخته باشد، چون مشفق کسی را گویند که مشفق علیه را دوست می دارد، و می ترسد بلایی به سر او آید، این حالت را که می ترسد محبوبش در معرض آسیبی واقع شود اشفاق گویند، و در قرآن فرموده: "وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ". و این کلمه هر جا با حرف "من" متعدی شود، معنای ترس در آن روشن تر می شود، و چون با حرف "فی" متعدی شود، معنای عنایت در آن روشن تر می شود، و از هر دو نمونه اش در قرآن هست، اولی مانند آیه ای که گذشت، و آیه "مُشْفِقُونَ مِنْهَا". و دومی مانند "إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ" (۲).

"أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ" - کلمه "یمارون" مضارع از "مضارع از".

ص: ۵۴

۱- سوره یونس، آیه ۴۸.

۲- مفردات راغب، ماده "شفق".

مصدر "ممارات" است، و ممارات به معنای پافشاری بر جدال است، و مراد از آن در اینجا این است که مشرکین در انکار قیامت پافشاری می کنند. و اگر فرمود: اینها در ضلالتی بعید هستند، بدین جهت است که طریق زندگی صحیح را گم کرده اند و از آن راه دور شده اند، برای اینکه زندگی مهم ترین چیزی است که باید در باره اش درست بیندیشند، در حالی که مشرکین زندگی را پایان پذیر و فانی تصور کردند، و به همین جهت به شهوات ناپایدار دنیا هجوم آوردند و سر و دست شکستند با اینکه زندگی بشر ناپایدار و پایان پذیر نیست، بلکه جاودانی بی انتهای است، و به همین جهت باید از دنیایشان برای آخرتشان توشه بگیرند، اما کفار راه را به خطا رفتند، و سرانجام به راه هلاکت افتادند.

معنای اینکه فرمود: خدا به بندگان خود "لطیف" است

اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ

در معنای کلمه "لطف" بویی از مدارا و آسانی عمل، و نیز بویی از دقت و باریکی آن چیزی که عمل بر آن واقع می شود نهفته، (مثلا پارچه لطیف آن پارچه ای است که با دقت ساخته شده، و تار و پودش از نخ باریک تشکیل شده، و باید با آن به مدارا رفتار کرد، و بافتنش هم زور و ضرب نمی برد) و فاعل چنین فعلی را که عمل به مدارا و دقت و سهولت می کند، و سروکارش در عمل با نخ باریک و دقیق و ماشین آلاتی دقیق و ریز است لطیف می خوانیم، مثلا می گوئیم هوا چقدر لطیف است، چون آن قدر سبک و رقیق است که به آسانی در منافذ همه اجسام نفوذ می کند، و به آسانی می تواند با اجزاء درونی آن اجسام تماس پیدا کند.

وقتی معنای واژه "لطیف" این شد اگر بخواهیم آن را در مورد خدای سبحان استعمال کنیم، به حکم اجبار باید خصوصیات مادی را از معنای آن حذف کنیم، چون خدا مادی نیست، آن وقت معنای اینکه خدا لطیف است این می شود: خدا با احاطه و عملش بر دقائق امور نائل می شود و در آن امور دقیقه با رفق و مدارا هر چه بخواهد می کند.

در این آیه شریفه رازق بودن خدا را نتیجه لطیف و قوی و عزیز بودن او قرار داده و فرموده: "چون خدا لطیف به بندگان خویش و قوی و عزیز است، ایشان را رزق می دهد" و این خود دلالت دارد بر اینکه می خواهد بفرماید: خدا به خاطر اینکه لطیف است، احدی از مخلوقاتش که محتاج رزق او است از او غایب نیست و از پذیرفتن رزقش سرباز نمی زند و به خاطر اینکه قوی است احدی او را از دادن رزق عاجز نمی کند، و به خاطر اینکه عزیز است کسی او را از این کار مانع نمی شود.

و منظور از "رزق" تنها مادیات نیست، بلکه اعم از آن و از موهبت های معنوی و دینی

است، که بعضی از بنندگان خود را که می خواهد از آن موهبت برخوردار می سازد. شاهد این مدعا آیه بعدی است که در آن هم سخن از موهبتهای مادی است و هم از موهبتهای معنوی و نیز آیه قبلی است که در باره نازل کردن کتاب و میزان سخن گفته است.

" مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ... "

کلمه " حرث " به معنای زراعت است، و مراد از زراعت آخرت، نتیجه اعمال است که روز قیامت به آدمی عاید می شود، و به عنوان استعاره آن را زراعت آخرت نامیده، مثل اینکه اعمال صالحه بذری است که می کارند تا در پائیز آخرت آن را درو کنند.

و مراد از اینکه می فرماید " هر کس زراعت آخرت را بخواهد زراعتش را زیاد می کنیم " این است که ما ثواب او را چند برابر می سازیم هم چنان که در جای دیگر فرموده: " مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا " (۱) و نیز فرموده " وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ " (۲).

" وَ مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ " - یعنی: و کسی که تنها نتایج دنیایی را در نظر دارد، و برای به دست آوردن آن می کوشد، و می خواهد که نتیجه عملش در دنیا عایدش شود، نه در آخرت، ما آن نتیجه دنیایی را به او می دهیم، و دیگر در آخرت بهره ای ندارد. و اگر این معنا را تعبیر کرده به اراده حرث، برای این بوده که اشاره کرده باشد به اینکه صرف اراده در به دست آوردن نتایج دنیا و آخرت کافی نیست بلکه اراده عمل هم می خواهد، هم چنان که در جای دیگر نیز فرموده: " وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى " (۳).

مقصود از زراعت آخرت و زراعت دنیا و اینکه فرمود در زراعت آخرت می افزاییم

در جمله قبلی به وضوح می فرمود " کسی که زراعت آخرت را می خواهد آن زراعت را با زیادتی به او می دهیم " ولی در این جمله مطلب را مبهم و گنگ آورده می فرماید و کسی که زراعت دنیا را بخواهد از آن به او می دهیم (نه همه آن را) و این اشاره است به اینکه زمام امر بسته به مشیت خدا است، چه بسا می شود که از دنیا بسیار می دهد، و چه بسا می شود که کم می دهد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: " مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ " (۴).

ص: ۵۶

۱- هر کس عمل نیکی کند ده برابر مثل آن دارد. سوره انعام، آیه ۱۶۰.

۲- خدا برای هر کس بخواهد چند برابر می کند. سوره بقره، آیه ۲۶۱. [.....]

۳- سوره نجم، آیه ۳۹.

۴- هر کس دنیای نقد و عاجل را بخواهد ما نیز در دادن نتیجه عملش عجله می کنیم، و هر چه بخواهیم و به هر کس بخواهیم چیزی می دهیم. سوره اسری، آیه ۱۸.

در این آیه شریفه التفاتی به کار رفته، چون در آیه قبلی خدای عز و جل غایب فرض شده بود، می فرمود: "خدا لطیف به بندگان خویش است، به هر کس بخواهد روزی می دهد و او قوی و عزیز است" و در آیه مورد بحث گوینده جمع فرض شده، می فرماید "نَزِدْ لَهُ زِيَادًا مِمَّا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ"، "نُؤْتِيهِ مِنْهَا زِيَادًا مِمَّا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ"، و این برای این بود که آن عظمتی را که دو کلمه "قوی" و "عزیز" افاده می کرد اینجا نیز افاده کند.

و حاصل معنای دو آیه این است که: خدای سبحان، لطیف به همه بندگان خویش است، دارای قوتی است مطلقه و عزتی مطلقه، بندگان خود را بر حسب مشیتش روزی می دهد، ولی با این تفاوت که در باره کسانی که هدفشان آخرت است، و برای آن کار می کنند خواسته که دنیا را بدهد، و مزد آخرتش را بیشتر از آنچه که عمل کرده اند بدهد، ولی در باره کسانی که هدفشان تنها دنیا است خواسته است تنها دنیا را بدهد و در آخرت بهره ای نداشته باشند.

از این جا این معنا روشن می گردد که آیه اولی هر دو طائفه را شامل می شود، هم اهل دنیا را و هم اهل آخرت را، و همچنین کلمه رزق هر دو قسم رزق را شامل می شود، هم رزق دنیایی را و هم آخرتی را، ولی آیه دوم، اجمال این آیه را به تفصیل بیان می دارد.

"أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ..."

بعد از آنکه بیان کرد که خدای سبحان کسی است که کتاب را به حق نازل کرده، و برای بشر دین را تشریح نموده که میزان اعمال آنان باشد، و او به لطف و قوت و عزتش هر کسی که آخرت را بخواهد و برای آن سعی کند خواسته اش را با زیادت به او می دهد، و کسی که تنها دنیا هدفش باشد و آخرت را از یاد ببرد، در آخرت نصیب نمی دهد، اینک در این آیه بی بهره بودن کفار در آخرت را مسجل می کند، به اینکه: دینی به جز آنچه خدا تشریح کرده وجود ندارد تا کفار عمل خود را مستند بدان کنند، و در نتیجه همان رزقی را که اهل ایمان در آخرت دارند داشته باشند، چون خدا شریکی ندارد تا در مقابل دین تشریح شده خدا و بدون اذن او دینی تشریح کند، پس هیچ دینی نیست مگر دین خدا و در آخرت هیچ رزق حسنی نیست مگر برای کسی که به دین خدا ایمان آورده، بر طبق آن عمل کرده باشد.

پس اینکه فرمود: "أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ"، در مقام انکار است، و جمله "وَلَوْ لَا كَلِمَةُ الْفَضْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ" اشاره است به کلمه ای که قبلاً از خدا صادر شده بود که آدمیان تا مدتی معین در زمین زندگی کنند. و این اشاره را هم دارد که جرم و گناه گناهکاران نافرمانی خدایی است بزرگ.

"وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ" - این جمله تهدید کفار است بر ظلمی که کردند و نیز اشاره است به اینکه از قلم خدا نمی افتند و از عذابش رهایی ندارند، حال اگر بین آنها قضاء نراند و در دنیا عذابشان نکند، در آخرت عذابی دردناک خواهند داشت. "تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَ هُوَ واقعٌ بِهِمْ..."

خطاب "تری" به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، البته نه به عنوان اینکه رسول خدا است، بلکه به عنوان اینکه شنونده است، در نتیجه شامل حال هر کسی که شایسته شنوایی داشته باشد می گردد. و مراد از "ظالمین" کسانی است که دین خدا را ترک کردند - دینی که خدا برای ایشان تشریح کرده بود - و از قیامت اعراض نمودند. و معنای آن این است که: همه بینندگان خواهند دید که ستمکاران در روز قیامت از آنچه کردند خائفند، و آنچه از آن می ترسیدند بر سرشان خواهد آمد و هیچ مفری از آن ندارند.

این آیه شریفه از آیاتی است که در دلالت بر تجسم اعمال خیلی روشن است. و بعضی از مفسرین گفته اند: در کلام چیزی حذف شده، و تقدیر آن چنین است: "مشفقین من وبال ما کسبوا ترسانند از وبال گناهانی که مرتکب شدند" ولی هیچ حاجتی به این تقدیر نیست.

"وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ" - در مجمع البیان گفته:

کلمه "روضه" به معنای زمین سبز و خرمی است که گیاهان در آن به خوبی می رویند، و کلمه "جنت" زمینی است که اطرافش درختکاری شده باشد، در نتیجه "روضات جنات" باغهای مشجری است که در وسط زمین سبز و خرم قرار دارد.

"لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ" - یعنی نظام دنیایی که هر چیزی به وسیله سببش پدید می آید، در آنجا جاری نیست و در آنجا این نظام برچیده شده. تنها سببی که در آنجا کارگر است اراده و خواست آدمی است. هر چه را بخواهد در همان آن خدا برایش خلق می کند، و این خود فضل بزرگی است از خدای سبحان.

"ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" - این جمله بشارتی است به مؤمنین صالح. و کلمه "عباد" را بر ضمیری که به خدا برمی گردد اضافه کرد تا بندگان صالح را احترام کرده باشد.

"قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" آن چیزی که درخواست اجر مزد در مقابل آن نفی شده، تبلیغ رسالت و دعوت دینی است. می فرماید: بگو در برابر اینها مزدی درخواست نمی کنم. و خدای تعالی این معنا را از عده ای از انبیاء از قبیل نوح و هود و صالح و لوط و شعیب (علیه السلام) حکایت کرده که در

ضمن سخنانی که به امت خود می گفتند، این را نیز خاطر نشان کرده اند که " و ما أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ " (۱) در سوره شعرا و سوره های دیگر باز از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حکایت شده که به امت خود فرموده: " و ما تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ " (۲) که در این جمله او را دستور داده مردم را خطاب کند به اینکه من از شما مزد نمی خواهم، و نیز فرموده: " قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ " (۳) و نیز فرموده: " قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ " (۴) و نیز فرموده: " قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ " (۵) در این آیه اخیر به علت مزد نخواستن اشاره کرده، می فرماید: قرآن تذکری است برای تمام عالم، نه برای یک طایفه معین، تا از آن طایفه مزد گرفته شود.

توضیح و تفسیر آیه: " قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى "

و نیز فرموده: " قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا " (۶) و معنای آن به بیانی که در تفسیرش گذشت این است که: مزد من این است که یکی از شما بخواهد راهی به سوی پروردگارش اتخاذ کند، یعنی دعوت مرا به اختیار خود بپذیرد، همین مزد من است، و خلاصه چیزی بجز دعوت در کار نیست، نه اجری و نه مزدی.

خدای تعالی در آیه مورد بحث- بر خلاف آیاتی که به عنوان شاهد ذکر گردید- اجری برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) معین کرده، و آن عبارت است از مودت نسبت به اقربای آن جناب، و این را به یقین از مضامین سایر آیات این باب می دانیم که این مودت امری است که باز به استجابت دعوت برگشت می کند، حال یا استجابت همه دعوت، و یا بعضی از آن که اهمیت بیشتری دارد. و به هر حال، ظاهر این استثناء این است که استثناء متصل است، نه منقطع، چیزی که هست باید بطور ادعاء مودت به ذی القربی را از مصادیق اجر دانست، پس دیگر حاجتی نیست به اینکه ما نیز مانند دیگران خود را به زحمت بیندازیم

ص: ۵۹

- ۱- من از شما در برابر رسالتم اجری نمی خواهم، اجر من تنها نزد پروردگار عالم است. سوره شعراء، آیه ۱۸۰.
- ۲- سوره یوسف، آیه ۱۰۴.
- ۳- بگو در برابر رسالتم هیچ اجری از شما طلب نمی کنم. سوره ص، آیه ۸۶.
- ۴- بگو آن اجری هم که از شما خواستم به نفع خود شما است و سودش عاید خودتان می شود. سوره سبأ، آیه ۴۸.
- ۵- بگو من در برابر این رسالت از شما اجری درخواست نمی کنم، این رسالت (و یا قرآن) جز تذکر برای عالمیان نیست. سوره انعام، آیه ۹۰.
- ۶- سوره فرقان، آیه ۵۷.

تا هر طور شده استثناء را منقطع بگیریم.

بررسی اقوال مختلف مفسرین در باره مراد از مودت قربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

مودت به ذی القربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به چه معنا است؟ اقوال مفسرین در معنای آن مختلف است.

بعضی از مفسرین (۱) - و به طوری که می گویند بیشتر مفسرین - گفته اند: خطاب در این آیه به قریش است، و اجری که در آن درخواست شده مودت قریش نسبت به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و نزدیکان ایشان از قریش است، و این بدان جهت بوده که قریش آن جناب را تکذیب می کردند و دشمن خود می دانستند، چون آن جناب - بر اساس آنچه که در برخی از روایات ذکر شده - متعرض خدایان قریش می شد، لذا خدای تعالی دستورش داده که از ایشان بخواهد: اگر ایمان نمی آورند حد اقل با او دشمنی نکنند، برای اینکه آن جناب با آنها قرابت و خویشاوندی داشته. و نیز آن حضرت را مورد بغض و کینه خود قرار ندهند و اذیت نمایند. پس بنا بر این تفسیر، کلمه "قربی" به معنای خویشاوند نیست، بلکه به معنای قرابت و خویشاوندی است، و حرف "فی" به معنای سببیت است.

ولی این تفسیر اشکال دارد، برای اینکه معنای اجر وقتی تمام می شود که درخواست کننده آن، کاری کرده باشد، و سودی به مردم رسانده باشد، و در ازاء آن مزد طلب کند، مزدی که برابر عمل عامل باشد، و در مورد بحث، اجر وقتی معنا دارد که رسول خدا قریش را هدایت کرده باشد، و ایشان ایمان آورده باشند، چون با فرض باقی ماندن در کفر و تکذیب دعوت آن جناب، چیزی از آن جناب نگرفته اند تا در مقابلش اجری بدهند، و به فرض هم که به آن جناب ایمان آورده باشند، تازه به یکی از اصول سه گانه دین ایمان آورده اند، نه به همه آن تا باز بدهکار مزد باشند، علاوه بر اینکه در همین فرض دیگر بغض و دشمنی تصور ندارد، تا ترک آن مزد رسالت فرض شود، و رسول خدا آن را از ایشان بخواهد.

و کوتاه سخن اینکه: در صورتی که پرسش شدگان در این سؤال کافر فرض شوند معنای اجر تصور ندارد، و در صورتی که مؤمن فرض شوند، دشمنی تصور ندارد تا به عنوان مزد بخواهند دست از آن بردارند.

این اشکال بنا بر فرضی که استثناء منقطع باشد و مودت قربی اجر نباشد بلکه حکمی جداگانه باشد نیز وارد است، چون درخواست اجر از مردم به هر حال وقتی تصور دارد که ایمان آورده باشند، چون در این فرض هم استدراک از جمله مورد بحث با همه قیودش می باشد (و)

ص: ۶۰

معنا چنین می شود: بگو من از شما هیچ مزدی نمی خواهم و لیکن مودت قربی را می خواهم) خوب دقت بفرمایید.

بعضی (۱) هم گفته اند: مراد از مودت نسبت به قربی همان معنایی است که از بیشتر مفسرین نقل کردیم، اما خطاب در آن به قریش نیست، بلکه به انصار است. آن گاه گفته اند:

انصار مالی برای آن حضرت آوردند تا به مصارف شخصی خود برسانند، در اینجا آیه مورد بحث نازل شد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آن مال را رد کرد، و چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در بین انصار خویشاوندانی از ناحیه سلمی دختر زید نجاریه، و از جهت مادرش آمنه- بطوری که گفته اند- داشت، لذا در آیه خطاب به انصار کرد، که من از شما مزد نمی خواهم تنها مزدم این باشد که با خویشاوندان من که در بین شما مودت کنید.

این تفسیر نیز صحیح نیست، برای اینکه دوستی و علاقه انصار نسبت به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به حدی شدید بود که دیگر حاجت به سفارش نداشت، و احدی در آن شك و تردید ندارد. چگونه ممکن است به انصار که از آن جناب وقتی که در مکه بود تقاضا کردند که به سرزمینشان مهاجرت فرماید، و در مدینه او را منزل دادند، و جانها و اموال و فرزندان خود را فدای او کرده، و در یاریش منتهای درجه کوشش را مبذول داشتند، و حتی به کسانی هم که از اهل مکه با آن جناب به مدینه آمده بودند احسان نمودند، و خدای سبحان در آیه " وَ الَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِثُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ " (۲) ایشان را ستوده و همه می دانیم که دوستی انصار با مهاجرین آن هم به این حد از دوستی تنها به خاطر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود آن گاه بفرماید: من از شما مزدی نمی خواهم مگر مودت به خویشاوندانم را.

و وقتی پایه علاقه و محبت انصار نسبت به آن جناب به این حد است، دیگر چه معنا دارد که خدای سبحان مامورش کند که از ایشان بخواهد نسبت به خویشاوندان مادریش که یک خویشاوندی بسیار دور است مودت بورزند؟

علاوه بر اینکه عرب چندان اعتنایی به خویشاوندان مادری یعنی خویشاوندان زنان خود ندارند، این عرب است که می گوید:

بنونا بنو ابناءنا و بناتنا بنوهن ابناء الرجال الأبعد

ص: ۶۱

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۰.

۲- سوره حشر، آیه ۹.

"فرزندان ما فرزندان پسران ما، و اما فرزندان دختران ما فرزندان مردان بیگانه اند."

و نیز می گوید:

و انما امهات الناس اوعیه مستودعات و للانساب آباء

"مادران مردم، ظرف و صدف پدید آمدن مردمند، و سلسله انساب تنها به وسیله پدران حفظ می شود."

آری، این اسلام است که زنان را در قرابت داخل و آنان را با مردان برابر، و نواده های پسری و دختری را یکسان کرده- که در مباحث گذشته در باره اش سخن رفت.

بعضی دیگر گفته اند: خطاب در آیه به قریش است. و منظور از مودت به قربی، مودت به سبب قرابت است، لیکن مراد از آن، مودت پیغمبر است، نه مودت قریش که در وجه اول آمده بود، و استثناء هم منقطع است، در نتیجه معنای آیه چنین است: بگو من از شما در برابر هدایتی که به سوی آن دعوتتان می کنم تا شما را به روضات جنات و خلود در آن برساند مزدی نمی خواهم، و پاداشی توقع ندارم، لیکن این علاقه ای که من به خاطر خویشاوندیم به شما دارم به من اجازه نمی دهد در باره شما بی تفاوت باشم، مرا وادار می کند که شما را به آن هدایت برسانم، و به آن روضات جنات رهنمون نمایم.

اشکال این وجه این است که: با تحدیدی که خدای سبحان در مساله دعوت و هدایت کرده نمی سازد، چون خدای تعالی در بسیاری از موارد در کلام مجیدش این معنا را مسجل فرموده که (وظیفه او تنها دعوت است)، و او مردم را به سوی خدا هدایت نمی کند، بلکه هدایت تنها به دست خدا است، و نیز او نباید به خاطر کفر کفار و رد دعوتش اندوهگین شود، چون وظیفه او تنها ابلاغ است. پس او نمی تواند بخاطر علاقه فامیلی که با خویشاوندان خود دارد آنها را هدایت کند، و یا به خاطر دشمنی و کراهتی که از دیگران دارد از هدایت آنها روی بگرداند.

و با این همه چطور ممکن است در آیه "قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ..." رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مامور کند که به کفار قریش اعلام نماید که علاقه اش به آنان به خاطر اینکه فامیل اویند، وادارش می کند که هدایتشان کند، نه به خاطر مزدی که از ایشان درخواست نماید؟! و بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از مودت به قربی، مودت خود قربی است، و خطاب در

ص: ۶۲

آیه به قریش و یا به عموم مردم است، و معنایش این است که: بگو من از شما مزدی نمی خواهم مگر همین که با اقبای خودتان مودت داشته باشید.

این وجه نیز اشکال دارد، و آن این است که مودت به اقربا بطور مطلق پسندیده نیست تا اسلام بشر را به آن دعوت کند، با اینکه قرآن صریحا فرموده: "لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ" (۱).

و سیاق این آیه شریفه نمی تواند مخصص یا مقید آیه مورد بحث باشد (تا معنای مجموع آن دو چنین شود که: من از شما مزدی نمی خواهم به جز محبت به خویشاوندانتان مگر اینکه آن خویشاوندان که یا پدران هستند یا فرزندان یا برادران دشمن خدا باشند) تا در نتیجه مودت قریش نسبت به اقبای مؤمن اجر رسالت قرار گیرد. بعلاوه وقتی منظور از این مودت، مودت خاصی باشد، یعنی محبت به خویشاوندان مؤمن، دیگر معنا ندارد تمامی قریش و یا تمامی مردم بدهکار چنین مزدی باشند، (چون تمامی افراد قریش چنین اقبایی ندارند، و همچنین تمامی افراد بشر چنین خویشاوندی ندارند، تا با مودت ورزیدن به او، مزد رسالت آن جناب را بدهند).

آری اسلام هرگز مردم را دعوت نمی کند به اینکه خویشاوند خود را به خاطر اینکه خویشاوند است دوست بدارند، بلکه آن محبت به خویشاوندی که اسلام بشر را بدان خوانده، محبت فی الله است، بدون اینکه مساله خویشاوندی کمترین دخالتی در آن داشته باشد. البته اسلام اهتمام زیادی به مساله قرابت و رحم دارد، اما به عنوان صله رحم، و اینکه با رحم قطع رابطه نکنند، و از دادن مال عزیز و مورد حاجت خود به ارحام فقیر مضایقه نمایند، نه به عنوان اینکه رحم خود را دوست بدارند، چون اسلام بر هر محبتی به جز محبت به خدا خط بطلان کشیده.

و ما نمی توانیم بگوییم که مودت به قربی در آیه شریفه کنایه است از همین صله رحم و احسان به ایشان و انفاق مال به آنان، چون در آیه شریفه هیچ قرینه ای نیست که دلالت کند بر اینکه معنای حقیقی مودت منظور نیست، بلکه صله رحم منظور است، چون صله رحم مساله

ص: ۶۳

۱- تو هرگز از بین کسانی که به خدا و روز قیامت ایمان آورده اند، کسی را نخواهی یافت که با دشمنان خدا و رسول دوستی کنند، هر چند که پدران و فرزندان و برادران و خویشاوندانش باشند، چون خدای تعالی ایمان را در دلهای آنان رسوخ داده، و با روحی از خود تاییدشان کرده. سوره مجادله، آیه ۲۲.

دیگری است و حب فی الله مساله ای دیگر.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: معنای "قربی" تقرب به خدا است، و "مودت به قربی" عبارت است از مودت به خدا از راه تقرب جستن به او به وسیله اطاعت و معنای آیه این است که: من از شما اجری نمی خواهم مگر همین را که به وسیله تقرب جستن به خدا به او مودت کنید.

اشکال این وجه این است که: بنا بر این وجه در جمله "إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" ابهامی خواهد بود که جا ندارد با آن ابهام خطاب به مشرکین شود، چون خلاصه مفادش این است که مردم با خدا تودد کنند، و یا ود و دوستی او را داشته باشند به اینکه به درگاهش تقرب جویند، و حال آنکه مشرکین منکر آن نیستند، چون مشرکین اگر آلهه خود را می پرستند به همین ملائک تودد با خدا و تقرب به سوی او می پرستند، و خدای تعالی از همین مشرکین حکایت می فرماید که گفته اند: " مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى " (۲) و نیز گفته اند:

" هُوَلَاءِ شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ " (۳).

پس اگر به گفته مفسرین مزبور معنای جمله "إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" تودد نسبت به خدا از راه عبادت است، باید آن را مقید کرده باشد به عبادت خدا به تنهایی، و بفرماید: شما که با پرستش بت ها می خواهید به خدا تقرب جوید، راه تودد و تقرب این نیست، بلکه راهش این است که تنها خدا را پرستید و من از شما جز این را توقع ندارم، و در چنین مقامی مهمل گذاشتن این قید با ذوق سلیم سازگار نیست.

علاوه بر اینکه در آیه شریفه کلمه "مودت" آمده، نه "تودد" و در کلام خدای سبحان سابقه ندارد که کلمه "مودت" اطلاق شده باشد بر تودد مردم نسبت به خدای تعالی و تقرب به او، هر چند که عکس این در کلام خدای تعالی آمده، و خدا را نسبت به بندگان ودود و دارای مودت خوانده، و فرموده: "إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ" (۴) و "وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ" (۵) و شاید ودود خواندن خدا از این باب باشد که کلمه مودت اشعار دارد بر اینکه دارنده این صفت نسبت به افراد مورد مودت، خود را متعهد می داند که مراعات حال آنان را نموده و از حالشان تفقد کند. حتی

ص: ۶۴

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۲. [.....]

۲- ما این بتها را نمی پرستیم مگر برای اینکه قدمی به سوی خدا نزدیکمان کنند، سوره زمر، آیه ۳.

۳- اینها شفیعان ما نزد خدایند. سوره یس، آیه ۱۸.

۴- سوره هود، آیه ۹۰.

۵- سوره بروج، آیه ۱۴.

بعضی از اهل لغت- بطوری که راغب حکایت کرده- گفته اند: مودت خدا نسبت به بندگان این است که مراعات حال ایشان را بکند.

و اشکال سابق هم به قوت خود باقی است. و اگر مودت فی القربی را تفسیر کنند به محبت های طرفینی مردم نسبت به یکدیگر در راه تقرب به خدا، به طوری که تقرب ها اسبابی باشد برای محبت در بین آنان، در جواب می گوئیم این محبت را هم مشرکین در تقرب های خود هر چند از نظر دین توحید باطل است دارند، و باز این قسم نمی تواند مزد رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باشد.

بیان این وجه که مقصود از مودت قربی، محبت عترت و اهل بیت پیامبر (علیهم الصلاه و السلام) است

بعضی (۱) هم گفته اند: مراد از مودت به قربی، دوستی خویشاوندان رسول خدا (صلی الله علیه و آله)- که همان عترت او از اهل بیتش باشند- است و بر طبق این تفسیر روایاتی هم از طرق اهل سنت، و اخبار بسیار زیادی از طرق شیعه وارد شده که همه آنها آیه را به مودت عترت و دوستی با آن حضرات (علیه السلام) تفسیر کرده، اخبار متواتری هم که از طرق دو طائفه بر وجوب مودت اهل بیت و محبت آن حضرات رسیده، این تفسیر را تایید می کند.

و اگر در یک طایفه دیگر اخبار که آن نیز متواتر است، یعنی اخباری که از هر دو طریق از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسیده، و مردم را در فهم کتاب خدا و معارف اصولی و فروعی دین و بیان حقایق آن، به اهل بیت (علیه السلام) ارجاع داده- مانند حدیث ثقلین و حدیث سفینه و امثال آن- دقت کافی به عمل آوریم، هیچ شکی بر ایمان باقی نمی ماند که منظور از واجب کردن مودت اهل بیت، و آن را به عنوان اجر رسالت قرار دادن تنها این بوده که این محبت را وسیله ای قرار دهد برای این که مردم را به ایشان ارجاع دهد، و اهل بیت مرجع علمی مردم قرار گیرند.

پس مودتی که اجر رسالت فرض شده چیزی ما ورای خود رسالت و دعوت دینی و بقاء و دوام آن نیست. پس بنا بر این تفسیر، مفاد آیه شریفه هیچ تغایری با آیات دیگر که اجر رسالت را نفی می کنند ندارد.

در نتیجه برگشت معنای آیه مورد بحث به این می شود که: من از شما اجری درخواست نمی کنم، چیزی که هست از آنجا که خدای تعالی مودت به عموم مؤمنین را که قرابت من هم از ایشانند بر شما واجب فرموده، من مودت شما را نسبت به اهل بیتم اجر رسالت می شمارم. و

ص: ۶۵

خدای تعالی در این معنا فرموده: "إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا" (۱) و نیز فرموده: "وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ" (۲) با این بیان فساد و بطلان گفتار آنهایی که بر این وجه ایراد گرفته اند روشن می گردد، آنها گفته اند (۳): نمی شود منظور از قریبی اهل بیت آن جناب باشد، برای اینکه مقام نبوت در مظان تهمت قرار می گیرد. مردم می گویند، پیغمبر خدا هم مانند سایر مردم مادی که برای تامین آتیه فرزندان خود تلاش می کنند دین خدا را وسیله معاش فرزندان و خویشاوندان خود کرده.

و نیز فساد و ایراد دیگرشان روشن می گردد، که گفته اند (۴): اگر معنای آیه، مودت به عترت باشد، با آیه "وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ" (۵) منافات دارد. وجه فسادش این است که گفتیم بنا بر این تفسیر، مودت اهل بیت ادعای اجر خوانده شده، و گر نه حقیقت آن همان چیزی است که سایر آیات این باب بر آن دلالت دارد و چیز دیگر غیر آن را نمی گوید، چون خواننده عزیز توجه فرموده که اجری که در این آیه درخواست شده، نفعی است که عاید خود بشر می گردد، نه عاید عترت. و دیگر مظنه تهمتی در کار نیست.

علاوه بر اینکه آیه مورد بحث بنا بر این تفسیر در مدینه نازل شده، و خطاب در آن به مسلمین است، و مسلمانان هرگز پیامبر خود را که با عصمت الهی مصون از هر خطا است، به چنین تهمتی متهم نمی کنند، چون به نبوت و عصمت او ایمان دارند، و دستوراتش را دستورات پروردگار خود می دانند.

و به فرضی که ممکن باشد مؤمنین به وی او را در این آیه متهم کنند، و به گفته شما چنین سفارشی مناسب به شان نبوت نباشد، باید همین اتهام و این ناسازگاری با شان نبوت در سایر خطاب های بسیاری که مشابه این خطابست جریان یابد، مانند آیات بسیاری که اطاعت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به طور مطلق بر امت واجب می کند، و باز مانند آیاتی که انفال را ملک خدا و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می داند و نیز آیاتی که دادن خمس را به اقربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) واجب می کند، و آیاتی که برای آن جناب در مساله ازدواج با زنان توصیه هایی می دهد، و آیاتی دیگر از این قبیل.

ص: ۶۶

- ۱- کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح کردند خدای رحمان به زودی محبتشان را در دلها می اندازد. سوره مریم، آیه ۹۶.
- ۲- مؤمنین و مؤمنات دوستان یکدیگرند. سوره توبه، آیه ۷۱.
- ۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۳.
- ۴- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۳.
- ۵- و هیچ گونه اجری از ایشان درخواست نمی کنی. سوره یوسف، آیه ۱۰۴.

علاوه بر اینکه خدای تعالی خودش در آیه بعد متعرض این تهمت شده، و از آن جواب داده و دفع کرده است، و فرموده: "أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ" که بیانش خواهد آمد- ان شاء الله تعالی.

و بر فرض که ما آیه را از چنین معنایی برگردانیم و به منظور دفع آن تهمت، معنای دیگری برایش بکنیم، اخبار بی شماری را که هم از طرق اهل سنت و هم از طرق شیعه در مورد مودت اهل بیت از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده چه کنیم؟

و اما اینکه گفته اند: این تفسیر با آیه "وَمَا تَشَاءُ لَهُمْ عَلَيْهِمْ مِنْ آجْرٍ" منافات دارد، جوابش از آنچه گذشت روشن، و بطلانش واضح گشت، چون مضمون آیه را اگر با آیاتی که درخواست اجر را نفی می کند مقایسه کنیم نظیر مضمون آیه "قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ آجْرٍ إِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا" (۱) می شود که در سابق ذکر شد.

زمخسری در کشاف بعد از آن که همین وجه را اختیار کرده، می گوید: حال اگر بررسی چرا فرمود: "إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ" و نفرمود "الا- الموده للقربى" و "یا- الا- موده القربى" در پاسخ می گویم برای اینکه عرب برای مودت ظرفی قائلند، مثلاً می گویند: لی فی آل فلان موده من در آل فلان مودتی دارم" و نیز می گویند "ولی فیهم هوی و حب شدید من در آنان عشق و محبتی شدید دارم" و منظورشان این است که افراد فلان قبیله مورد و محل محبت منند.

آن گاه می گوید: متعلق "فی القربى" کلمه "مودت" نیست، به خلاف اینکه فرموده باشد "الا- الموده للقربى" که در این صورت متعلق "للقربى" خود کلمه "مودت" است، و در آیه مورد بحث قهراً "فی القربى" متعلق به چیزی می شود که حذف شده، و تقدیر آن "الا الموده الثابته فی القربى مگر مودتی که ثابت باشد در قربى" می باشد (۲).

اشاره به معنای اینکه خداوند بر حسن عمل می افزاید

"وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ" کلمه "اقتراف" به معنای اکتساب است، و کلمه "حسنة" به معنای آن عملی است که مورد رضای خدای سبحان باشد، و در افزایش ثواب دهد، و کلمه "حسن" در مورد عمل به معنای سازگار بودن آن با سعادت آدمی، و با آن هدفی است که او در نظر دارد، هم چنان که "مساءت" و بدی و زشتی عمل، بر خلاف این است، و معنای "زیادتر کردن حسن عمل" این است که جهات نقص آن را تکمیل کند، و از این باب است زیادتر کردن ثواب عمل،

ص: ۶۷

۱- سوره فرقان، آیه ۵۷.

۲- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۲۰.

هم چنان که در آیه " وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ " (۱) و آیه " لِيُجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَ يَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ " (۲) به هر دو جهت نظر دارد، هم تکمیل نواقص، و هم زیادی ثواب.

و معنای آیه مورد بحث این است که: هر کس حسنه ای به جای آورد، ما با رفع نواقص آن و زیادی اجر حسنی بر آن حسنه می افزاییم که خدا آمرزگار است و بدی ها را محو می کند، و شکور است، خوبی های عمل را از عاملش ظاهر و بر ملا می سازد.

بعضی از مفسرین (۳) گفته اند: مراد از " حسنه " همان مودت به قربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و مؤید این احتمال روایاتی است که از ائمه اهل بیت (علیه السلام) وارد شده، که آیه " قُلْ لَا أَشْتَكُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا " - تا چهار آیه - در باره مودت به قربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شده، و لازمه این تفسیر آن است که این آیات در مدینه نازل شده و دارای یک سیاق باشد. و قهرا مراد از حسنه از حیث انطباقش بر مورد، همان مودت خواهد بود، آن وقت آیه شریفه " أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى ... " اشاره خواهد بود به سخنی که بعضی از منافقین که قبول آیه قبلی برایشان گران می آمده گفته اند، و این سمپاشی را در بین مؤمنین کرده اند، چون در بین آنان افراد ساده لوحی بوده اند که به سخنان منافقین ترتیب اثر می داده اند. و مراد از آیه سوم و چهارم که می فرماید: " وَ هُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ " - تا آخر دو آیه - توبه همان مؤمنین ساده لوح خواهد بود، که از قبول گفتار منافقین برگشته اند.

و در جمله " إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ " التفاتی از تکلم به غیبت به کار رفته، چون قبل از این جمله خدای تعالی گوینده بود، می فرمود ما چنین و چنان می کنیم، و در اینجا غایب حساب شده، می فرماید خدا غفور و شکور است. و وجه این التفات آن است که خواسته به علت غفور و شکور بودن خود اشاره کند، و بفرماید بدین جهت غفور و شکور است که " الله " است - عز اسمه.

" أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا ... "

کلمه " أم " منقطعه است، و سیاق کلام، سیاق تویخ است، و لازمه اش انکار این معنا است که آن جناب به دروغ چیزی را بر خدا افتراء ببندد.

" فَإِنْ يَشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ " - (معنای جمله قبلی این بود که منافقین می گویند:

ص: ۶۸

۱- و به طور مسلم بهتر از آنچه می کردند جزایشان می دهیم. سوره عنکبوت، آیه ۷.

۲- خداوند بهتر از آنچه می کردند جزای عملشان قرار داده، و از فضل خود بیشتر هم بدهد. سوره نور، آیه ۳۸. [.....]

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۳.

تو از پیش خود گفتی که باید به خویشاوندان مودت بورزند)، و معنای این جمله با کمک سیاق این است که: نه، تو به خدا افتراء نبستی و دروغگو نیستی، چون زمام هیچ امری به دست تو نیست تا بخواهی افتراء ببندی، و آنچه می گویی وحی است از ناحیه خدای سبحان، بدون اینکه خود تو دخالتی در آن داشته باشی، بلکه زمام امر بسته به مشیت خدای تعالی است، اگر خواست مهر بر دلت می زند، و باب وحی را به رویت می بندد، ولی او خواسته که به تو وحی کند و حق را بیان نموده و سنت خود را اجراء کند، چون سنت او چنین است که همواره با کلمات خود باطل را محو و حق را محقق کند.

وجه مختلف در معنای جمله " فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ "

پس اینکه فرمود: " فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ " کنایه است از اینکه امر، به مشیت خدا برمی گردد و ساحت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) منزله از این است که از پیش خود چیزی بگوید.

و این معنا- به طوری که ملا-حظه می فرمایید- با سیاق مناسب تر است، بنا بر این که گفتیم مراد از قریبی، قرابت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و توییح متوجه به منافقین و بیماردلان است.

البته مفسرین در معنای جمله مورد بحث وجوهی دیگر آورده اند که بعضی از آنها از نظر شما می گذرد:

۱- زمخشری در کشاف گفته: جمله " فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ " معنایش این است که اگر خدا بخواهد تو را از آنانی قرار می دهد که مهر بر دلهایشان زد، آن وقت است که بر خدا افتراء خواهی بست، چون کسی جز این گونه افراد بر خدا افتراء نمی بندد.

آن گاه می گوید: این اسلوب کلام، افتراء بستن را از مثل پیامبر بعید می شمارد و می فهماند که افتراء بستن چنین افرادی در بعید بودن، مثل شرک ورزیدن به خدا و داخل شدن در زمره کسانی است که خدا بر دلهایشان مهر زده، و مثالی که می توانیم برای این طرز حرف زدن بیاوریم، این است که بعضی از افراد امین که نسبت خیانت به او داده اند بگویند: مگر خدا دست از هدایتم برداشته و مرا تنها گذاشته و به خودم واگذار کرده، و مگر خدا دلم را کور کرده. در این مثال آن شخص امین نمی خواهد خذلان و کوری دل را برای خود اثبات کند، بلکه می خواهد از اینکه نسبت خیانت به او و به مثل او بدهند استبعاد نماید و بفهماند که دادن چنین نسبتی تهمت است بس بزرگ (۱).

ص: ۶۹

۲- بعضی (۱) گفته اند: معنای این جمله این است که اگر به این فکر بیفتی که بر خدا افتراء ببندی خدا مهر بر دلت خواهد زد و قرآن را از یادت خواهد برد، با این حال چگونه می توانی بر خدا افتراء ببندی. و این جمله می خواهد همان مطلبی را خاطر نشان کند که جمله "لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ" اگر شرک بورزی یقین بدان که خداوند عملت را بی ثمر می کند" در مقام افاده آن است.

۳- بعضی (۲) دیگر گفته اند: معنایش این است که اگر خدا بخواهد قلب تو را با داروی صبر قوی می کند تا در برابر آزار مشرکین از پای در نیایی، و اگر می گویند " او مفتری و ساحر است " ناراحت نشوی.

این سه وجه خالی از ضعف نیستند.

۴- بعضی (۳) گفته اند: معنایش این است که اگر خدا بخواهد مهر بر دلت می زند هم چنان که بر دل کفار زده، و این خود نوعی تسلیت است برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تا با مقایسه وضع خود با کفار متوجه نعمت خدا شود، و شکر خدا را به جای آورد.

۵- بعضی (۴) دیگر گفته اند: معنایش این است که اگر خدا بخواهد مهر به دلهای کفار و زبان ایشان می زند و عذابشان را زودرس می کند. و اگر به جای اینکه بفرماید " اگر بخواهد مهر بر دلهاشان می زند " فرمود: " اگر بخواهد مهر بر دلت می زند " که هم خطابست و هم مفرد، در حقیقت برای این بوده که خواسته است روی سخن را متوجه گوینده " او بر خدا افتراء بسته " کند، و بفرماید ای که چنین گفته ای اگر خدا بخواهد مهر بر دلت می زند.

" وَ يَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَ يُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ " - تعبیر به مضارع (بمحو: محو می کند، و یحق: ثابت می کند) برای این است که بر استمرار دلالت کند و بفهماند مساله محو باطل و احقاق حق سنتی است که خدای تعالی آن را با کلمات خود جاری می سازد. و منظور از " کلمات " همان وحی است که خدای تعالی به انبیایش می کند، و کلام ربوبی او است که مقاصد را به انبیایش تفهیم می کند. ممکن هم مراد از کلمات خدا، نفوس انبیاء باشد، چون این نفوس شریفه خاصیت کلام را دارند، کلام از منویات پرده برمی دارد، نفوس انبیاء هم رازهای غیبی را هویدا می سازد.

" إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ " این جمله " تعلیل جمله " يَمْحُ اللَّهُ... " است، می فرماید به

ص: ۷۰

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۲۹.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۲۹.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۵.

۴- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۵.

این علت باطل را محو و حق را احقاق می کند، که دانای به دلها و منویات آنها است، و می داند هر دلی چه استدعایی دارد، آیا استدعای هدایت دارد، و یا ضلالت، اقتضای شرح دارد، و یا ختم و مهر خوردن تا با انزال وحی و توجیه دعوت به سوی همه دلها هر یک را به مقتضای خود برساند.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: در آیه مورد بحث اشعاری است به وعده به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که به زودی او را یاری خواهد فرمود. این قول خیلی بی وجه نیست.

" وَ هُوَ الَّذِي يُقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ " وقتی گفته می شود " قبل منه " و " قبل عنه " هر دو به یک معنا است. در کشف گفته: وقتی گفته می شود: " قبلت منه الشیء " و " قبلت عنه " این تفاوت بین آن دو هست که در اولی آن چیز را مبدأ قبول خود و منشا آن قرار داده، و در دومی آن شیء را از وی عزل و جدا کرده (۲). این بود گفتار زمخشری (۳).

و در اینکه فرمود: " وَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ " تحریکی است بر توبه و هشدار است از ارتکاب گناهان. و معنای تحت اللفظی آن روشن است.

" وَ يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ " فاعل کلمه " يستجيب " ضمیری است که به خدای تعالی برمی گردد، و جمله " الَّذِينَ آمَنُوا... " به طوری که گفته اند (۴) در جای مفعول نشسته و حرف جر آن حذف شده، و تقدیرش " يستجيب الله للذين آمنوا " است، یعنی: خدای تعالی مستجاب می کند برای کسانی که ایمان آورده اند. بعضی (۵) گفته اند: فاعل آن کلمه " الذين " است، ولی این از سیاق آیه بعید است.

کلمه " استجاب " به معنای اجابت دعا است، و چون عبادت خود نوعی دعوت و

ص: ۷۱

- ۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۴.
- ۲- توضیح اینکه: در جمله " قبلت منه " هم قبول را می فهماند و هم اینکه این قبول از ناحیه فلانی آغاز شد نه دیگری و در " قبلت عنه " می فهماند شیء مقبول از او تجاوز کرد و به من رسید. - مترجم.
- ۳- تفسیر کشف، ج ۴، ص ۲۲۲.
- ۴- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۷.
- ۵- تفسیر کشف، ج ۲۵، ص ۲۲۳.

خواندن خدای تعالی است، لذا از قبول عبادت آنان تعبیر به "استجاب" کرده، به دلیل اینکه دنبالش فرموده: "وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ" چون ظاهر این جمله آن است که منظور از زیادت کردن فضل خدا، زیادت کردن ثواب باشد. و همچنین از اینکه در مقابل استجاب مؤمنین فرموده: "و کافران عذابی شدید دارند" این معنا استفاده می شود.

بعضی (۱) هم گفته اند: مراد این است که هر وقت او را بخوانند خدای تعالی دعایشان را مستجاب می کند، و هر وقت حاجتی بخواهند می دهد، و زیادت از خواسته شان را هم می دهد. ولی این معنا هم از سیاق آیه بعید است، و هم اینکه استجاب دعا را مخصوص مؤمنین می سازد، در حالی که مخصوص مؤمنین نیست.

بحث روایتی (روایاتی در باره اینکه در آیه مودت مراد از قربی اهل بیت رسول الله (صلی الله علیه و آله) است

در مجمع البیان از زادن علی (علیه السلام) روایت کرده که فرموده: در مورد ما در آل حم آیه ای است که می فرماید: مودت ما را حفظ نمی کند مگر کسی که ایمان به خدا داشته باشد، آن گاه آیه "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" را تلاوت فرمود.

طبرسی (رحمه الله علیه) سپس می گوید: منظور کمیت شاعر هم اشاره به همین آیه است که می گوید:

وجدنا لكم في آل حم آیه تاوها منا تقی و معرب

یعنی در آل حم آیه ای یافتیم که هر پرهیزکار و آشنا به لغت عرب آن را فهمید (۲).

و نیز در مجمع البیان گفته: حدیث صحیح از حسن بن علی (علیه السلام) رسیده که در خطبه ای که برای مردم ایراد کرد فرمود: ما از اهل بیتی هستیم که خدای تعالی مودت آنان را بر هر مسلمانی واجب کرده، و فرموده: "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" (۳).

و در کافی به سند خود از عبد الله بن عجلان از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که در تفسیر "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" فرمود منظور از "قربی" ائمه (علیه السلام) هستند (۴).

مؤلف: مضمون این روایت در اخبار بسیار زیادی از طرق شیعه از ائمه اهل بیت

ص: ۷۲

۱- تفسیر کشاف، ج ۲۵، ص ۲۲۳.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۲۹ و ۳۰.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۲۹ و ۳۰.

۴- روضه کافی، ج ۸، ص ۸۰.

(علیه السلام) روایت شده.

و در الدر المنثور است که احمد، عبد بن حمید، بخاری، مسلم، ترمذی، ابن جریر و ابن مردویه از طریق طاووس، از ابن عباس روایت کرده اند که شخصی از او از آیه "إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" سؤال کرد، سعید بن جبیر پیش قدمی کرد و گفت: منظور قربای آل محمد است.

ابن عباس گفت: عجله کردی، برای اینکه هیچ تیره ای از تیره های قریش نیست مگر آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در بین آنان قرابتی دارد، سعید گفت: پس ما قبل از اینکه در تفسیر این آیه بحث کنیم باید قبلاً معنای لغوی قرابت را بفهمیم چیست (۱).

مؤلف: در الدر المنثور این روایت به چند طریق دیگر، غیر از طریق بالا، از ابن عباس نقل شده، و ما در بیان آیه گفتیم که این معنا- که منظور از قرابت قرابت با قریش باشد- درست در نمی آید و با سیاق آیه نیز نمی سازد، و عجیب اینجا است که در بعضی از سندهای این روایت آمده که ابن عباس گفته: این آیه به وسیله آیه "قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنَّ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ" نسخ شده.

و نیز در همان کتاب است که ابو نعیم و دیلمی از طریق مجاهد، از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در معنای جمله "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" فرمود: اجری نمی خواهم مگر همین که جانب مرا در اهل بیت رعایت کنید، و آنان را به خاطر من دوست بدارید (۲).

و نیز در آن کتاب آمده که ابن منذر، ابن ابی حاتم، طبرانی، و ابن مردویه به سندی ضعیف از طریق سعید بن جبیر از ابن عباس روایت کرده، که گفت: وقتی آیه "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" نازل شد، اصحاب پرسیدند: یا رسول الله قربای تو چه کسانی اند که مودتشان بر امت واجب شده؟ فرمود: علی و فاطمه و دو پسران او (۳).

مؤلف: این روایت را طبرسی هم در مجمع البیان آورده، ولی به جای کلمه "ولداها دو پسران او" کلمه "ولدها اولاد او" آمده (۴).

و نیز در همان کتاب است که ابن جریر از ابی الدیلم روایت کرده که گفت: وقتی علی بن الحسین (علیه السلام) را به اسیری آوردند، و در بالای پله معروف دمشق نگه داشته بودند، مردی از اهل شام برخاست و گفت: حمد خدا را که شما را بکشت، و بیچاره تان کردن.

ص: ۷۳

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۵۰.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۷. [...]

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۷. [...]

علی بن الحسین (علیه السلام) در جوابش فرمود: آیا قرآن خوانده ای؟ گفت آری. فرمود: آل حم را خوانده ای؟ گفت آری، فرمود: هیچ خوانده ای "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" را؟ مرد ناگهان متوجه شد و گفت: شما همان قربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هستید؟ فرمود: بله ما هستیم (۱).

و نیز در آن کتاب است که ابن ابی حاتم از ابن عباس روایت کرده که در ذیل جمله "وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَبَةً" گفته: منظور از حسنه مودت آل محمد (صلی الله علیه و آله) است (۲).

مؤلف: در همین معنا روایتی در کافی آمده، وی آن را به سند خود از محمد بن مسلم از ابی جعفر (علیه السلام) نقل کرده است (۳).

و در تفسیر قمی آمده که: پدرم از ابن ابی نجران از عاصم بن حمید، از محمد بن مسلم برایم حدیث کرد که گفت: از امام باقر (علیه السلام) شنیدم که فرمود: منظور از قربی در آیه "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آن گاه می فرماید: انصار (مسلمانان اهل مدینه) نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفتند، و عرضه داشتند: ما شما را منزل دادیم و یاری کردیم، اینک مقداری از اموال ما را بگیر، و در رفع گرفتاریهایت مصرف کن، خدای تعالی در پاسخشان این آیه را فرستاد که:

"قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" یعنی مودت به اهل بیتم.

و سپس می فرماید: مگر نمی بینی که ممکن است مردی دوستی داشته باشد که در عین دوستیش با وی در دل کینه ای نسبت به اهل بیت او داشته باشد، در نتیجه دل او سلامت نخواهد داشت. خدای تعالی در این آیه خواسته است در دل رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چیزی علیه امتش نباشد، لا جرم مودت در قربی را بر امت واجب کرد، حال اگر به آن عمل کنند واجبی را انجام داده اند، و اگر ترکش کنند باز واجبی را ترک کرده اند.

سپس فرمود: انصار از حضور رسول خدا برگشتند در حالی که به یکدیگر می گفتند:

ما اموال خود را در اختیار آن جناب گذاشتیم و او نپذیرفت، و دستور داد در دفاع از اهل بیتش با دشمنانشان بجنگیم. و طایفه ای از ایشان گفتند: نه رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

ص: ۷۴

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۷.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۷.

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۳۹۱.

چیزی نگفت. طایفه ای هم کلام آن جناب را تکذیب نموده و آن را افتراء بر خدا خواندند و خدا تکذیبشان را در جمله "أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا" حکایت کرده، و سپس فرموده:

"فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ" یعنی: بگو اگر من بر خدا افتراء ببندم خدا مهر بر دلم می زند، "وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ" یعنی خدا باطل را هر چه هم صورت حق به جانبی داشته باشد باطل نشان می دهد، و حق را با کلماتش احقاق و اثبات می کند. و منظور از "کلماته" ائمه و قائم آل محمد (علیه السلام) هستند، "إِنَّهُ عَلَيْهِم بِذَاتِ الصُّدُورِ" (۱).

مؤلف: داستان انصار را سیوطی هم در الدر المنثور از طبرانی و ابن مردویه از طریق سعید بن جبیر آورده، و آن را روایتی ضعیف خوانده است (۲).

ص: ۷۵

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۷۵.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۷.

وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ نُنزِّلُ بَقْدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ (٢٧) وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ (٢٨) وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَأْبِهِ وَهُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ (٢٩) وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ (٣٠) وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (٣١)

وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ (٣٢) إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (٣٣) أَوْ يُوبِقْهُمْ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ (٣٤) وَيَعْلَمَ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ (٣٥) فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (٣٦)

وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كِبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ (٣٧) وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ (٣٨) وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ (٣٩) وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ (٤٠) وَلَمَنْ اتَّصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ (٤١)

إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٤٢) وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (٤٣) وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ وَتَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ إِلَى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ (٤٤) وَتَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَشِيعِينَ مِنَ الدَّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ وَقَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُقِيمٍ (٤٥) وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ أَوْلِيَاءٍ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيلٍ (٤٦)

اسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَأٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ (٤٧) فَإِنْ أَعْرَضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلَاغُ وَإِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَوَحَّ بِهَا وَإِنْ تَصَبَّهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ (٤٨) لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِمَانًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ (٤٩) أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ (٥٠)

و اگر خدا رزق را برای همه بندگانش فراخ می کرد در زمین طغیان می کردند، و لیکن هر چه را بخواهد به اندازه نازل می کند، چون او از وضع بندگانش با خبر و بینا است (۲۷).

و او کسی است که بعد از نومییدی خلق برایشان باران می فرستد، و رحمت خود را گسترش می دهد، و تنها او سرپرستی ستوده است (۲۸).

و یکی از آیاتش خلقت آسمانها و زمین و جنبندگانی است که در آن دو منتشر کرده، و او هر وقت بخواهد می تواند آنها را جمع آوری کند (۲۹).

و آنچه مصیبت که به شما می رسد به خاطر اعمالی است که به دست خود کرده اید، و خدا از بسیاری از گناهان درمی گذرد (۳۰).

و شما در زمین نمی توانید خدا را به ستوه آورید، و غیر خدا سرپرست و یآوری ندارید (۳۱).

و یکی دیگر از آیاتش کشتی های کوه پیکر جاری در دریاها است (۳۲).

چه اگر بخواهد باد را از حرکت نگه می دارد، آن وقت در وسط دریا بی حرکت می مانند، به درستی در این کشتی ها آیت هایی است برای هر خویشتن دار قدردان (۳۳).

و یا به جرم آنچه کرده اند عقابشان می کند، و او از بسیاری از گناهان اغماض می نماید (۳۴).

و آنهایی که در آیات ما جدال می کنند خود می دانند که فرارگاهی ندارند (۳۵).

پس آنچه در دست دارید از مادیات زندگی متاع دنیا است، و آنچه نزد خداست برای مردم با ایمان که بر پروردگار خود توکل می کنند بهتر و پاینده تر است (۳۶).

و نیز برای کسانی که از گناهان کبیره و از فواحش اجتناب می کنند، و چون خشم می گیرند جرم طرف را می بخشند (۳۷).

و کسانی که دعوت پروردگار خود را اجابت نموده، و نماز پیاپی دارند، و امورشان در بینشان به مشورت نهاده می شود، و از آنچه روزیشان کرده ایم انفاق می کنند (۳۸).

و کسانی که چون مورد ستم قرار می گیرند از یکدیگر یاری می طلبند (۳۹).

و کیفر بدی، بدی دیگری است مثل آن، و کسی که از کیفر دادن صرف نظر کند و به این وسیله طرف را اصلاح نماید، پاداشش به عهده خدا است که او ستمگران را دوست نمی دارد (۴۰).

و کسی که پس از ستم کشیدن انتقام گیرد بر او هیچ گونه مؤاخذه و عتابی نیست (۴۱).

گناه بر کسانی است که به مردم ظلم می کنند، و بدون داشتن بهانه ای و حقی می خواهند در زمین فساد و ظلم کنند، آنان عذابی دردناک دارند (۴۲).

البته اگر کسی صبر کند و ببخشد، این دو خصلت از خصال بس بزرگ است (۴۳).

و کسی که خدا گمراهش کند بعد از خدا دیگر سرپرستی نخواهد داشت، و تو ستمگران را خواهی دید که چون عذاب را می بینند می گویند: آیا راه برگشتی هست؟ (۴۴).

و می بینی ایشان را که بر آتش عرضه می شوند، در حالی که از شدت ذلت حالتی از خشوع دارند که با گوشه چشم و پنهانی به آن می نگرند، و آنهایی که ایمان آوردند می گویند: زیانکاران کسانی هستند که در قیامت هم خود را باختند و هم خاندان خود را. آری، بدانند که ستمگران در عذابی دائمی خواهند بود (۴۵).

و از اولیاء، غیر از خدا هیچ ولیی که یاریشان دهد نخواهند داشت، و کسی که خدا گمراهش کرده باشد هیچ راه نجاتی ندارد (۴۶).

(ای مردم) دعوت پروردگارتان را بپذیرید، قبل از آنکه بیاید روزی که از ناحیه خدا برگشت برایش نیست، در آن روز دیگر هیچ پناهگاهی ندارید، و نمی توانید جرائم خود را انکار کنید (۴۷).

حال اگر باز هم اعراض کردند، و این دعوت را اجابت نکردند، ناراحت مشو که ما تو را به نگهبانی آنان نفرستادیم، و توجز رساندن پیام ما وظیفه نداری. هر وقت رحمتی از خود را به انسان می چشائیم به آن خوشحالی می کند، و همین که آثار سوء گناهانش گریانش را گرفت کفران را از سر می گیرد، چون انسان کفران پیشه است (۴۸).

ص: ۷۸

ملک آسمانها و زمین از خداست، هر چه می خواهد خلق می کند، به هر کس بخواهد دختر و به هر کس بخواهد پسر می دهد (۴۹).

و یا هم پسرانی می دهد و هم دخترانی، و هر که را بخواهد عقیم می کند که او دانایی توانا است (۵۰).

بیان آیات

اشاره

صدر این آیات متصل است به داستان رزق دادن خدا به بندگان که در باره اش می فرمود: "اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ" و قبل از آن هم فرمود: "لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ" و ما در سابق اشاره کردیم به اینکه یکی از بزرگترین رزقها، دینی است که خدای سبحان در اختیار بندگان گذاشته و با در نظر داشتن این نکته گفتار این فصل داخل در گفتار فصل گذشته می شود که در باره وحی سخن می گفت، و به طور کلی آیات این سوره برای بیان آن ریخته شده، بعد از هر چند آیه یک بار برگشته به همان غرض اشاره می کند.

آن گاه پاره ای از آیات و دلایل توحید را که مربوط به رزق است - مانند خلقت آسمانها و زمین، و منتشر کردن جنندگان در آسمان و زمین، و خلقت کشتی ها که در دریا در حرکتند، و دادن فرزندان ذکور و اناث، و یا یکی از آنها را به هر که بخواهد، و ندادن هیچ یک از آنها را به هر که بخواهد - ذکر می کند.

و آن گاه می فرماید بعضی از رزق ها هست که تنها در دنیا می دهد، و به همه می دهد و آن رزقی است که با فنای دنیا فانی می شود. و بعضی دیگرش مخصوص مؤمنین است که در آخرت می دهد، و آن بهترین رزق و پایدارترین رزق است، و از همین جا به مناسبت، به ذکر صفات مؤمنین منتقل شده، حسن عاقبت آنان را بیان می کند، و نیز به اوصاف قیامت و عاقبت ستمکاران منتقل می شود، و شرح می دهد که در قیامت با چه هولها و وحشت ها و عذابها روبرو می شوند.

از اینها گذشته در خلال آیات، اجمالی از پاره ای احکام را بیان نموده، انذار و تخویفی هم می کند، و به حق دعوت نموده، و به حقایق و معارف بسیاری اشاره می نماید.

"وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ نُنزِّلُ بَقْدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ

کلمه "قدر" در مقابل کلمه "بسط" است. اولی به معنای تنگ گرفتن رزق و دومی به معنای وسعت دادن به آن است، در جمله سابق هم که می فرمود: "يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ" به همین معنا است. و کلمه "قدر" - به فتح قاف و دال، و هم به سکون دال- به معنای کمیت و حجم هر چیز است، و در جمله مورد بحث که می فرماید: "وَلَكِنْ يُنَزَّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ" به این معنا است. می فرماید خدای تعالی هر چه را بخواهد با کمیت و حجم نازل می کند. و به معنای کمیت و حجم معین هم می آید، مانند آیه "فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ" (۱).

کلمه "بغی" به معنای ظلم است. و کلمه "عباده" از باب به کار بردن ظاهر در جای ضمیر است، چون می توانست بفرماید "انه بهم خبیر بصیر" به خاطر اینکه در اول آیه کلمه "عباده" ذکر شده بود. و نکته ای که دوباره آن را ذکر کرد و به ضمیر آن اکتفاء نفرمود، این است که خواست به بیان خبیر و بصیر بودنش به حال بندگان اشاره کند، و بفرماید بدین جهت خبیر و بصیر به آنان است که مخلوق او و هیئتشان قائم به او است، و دیگر معقول نیست که محبوب از او بوده و برایش مجهول و ناشناخته باشند، و همچنین کلمه "عباده" خالی از این اشاره نیست که چرا خدای تعالی رزق بندگان خود را می دهد، چون بندگان اویند، و رزق بندگان به عهده مولایشان است.

و معنای آیه شریفه این است که: اگر خدای تعالی رزق همه بندگان خود را وسعت بدهد و همه سیر شوند، شروع می کنند به ظلم کردن در زمین، چون طبیعت مال این است که وقتی زیاد شد طغیان و استکبار می آورد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ" (۲).

و به همین جهت خدای تعالی رزق را به اندازه نازل می کند، و به هر کس به مقداری معین روزی می دهد، چون او به حال بندگان خود خبیر و بصیر است، می داند که هر یک از بندگانش استحقاق چه مقدار از رزق دارد، و چه مقدار از غنی و فقر مفید به حال او است، همان را به او می دهد.

سنت الهی در روزی دادن به مردم: "يُنَزَّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ"

پس جمله "وَلَكِنْ يُنَزَّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ" بیان سنت الهی در روزی دادن بر طبق حال مردم است، می فرماید: صلاح حال مردم در اندازه ارزاقشان دخالت دارد، و این با طغیانی که

۱- ما به هر چیز اندازه معین دادیم، پس در اندازه دهی هم بهترین اندازه دهندگانیم. سوره مرسلات، آیه ۲۳.

۲- انسان وقتی بی نیاز شود طغیان می کند. سوره علق، آیه ۷.

در بعضی ثروتمندان مشاهده می کنیم و می بینیم که روز به روز ثروتمندتر می شوند منافات ندارد، برای اینکه خدای تعالی غیر از آن سنت سنتی دیگر نیز دارد که بر سنت قبلی حاکم است، و آن عبارت است از سنت آزمایش و امتحان و در این باره فرموده: **نَمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ**

(۱)، و همچنین سنت سومی دارد، که آن سنت مکر و استدراج است، که در آن باره می فرماید: **"سَسَيَتَدْرَجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ وَأَمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ"** (۲).

پس سنت اصلاح، یعنی اندازه گیری رزق، سنتی است ابتدایی که با آن، حال انسانها اصلاح می شود، مگر آنکه خداوند بخواهد انسانی را در بوته امتحان قرار دهد که در آن صورت دیگر به طور موقت از سنت قبلیش چشم می پوشد، و در این باره می فرماید: **"وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ"** (۳).

و یا به خاطر کفران نعمت و تغییر آن، سنت قبلی خود را که دادن رزق به مقتضای صلاح حال او بود تغییر دهد، که در این صورت سنت دیگری به کار می برد، و آن این است که آن قدر رزقش را وسعت می دهد تا طغیان کند، و در این باره فرموده: **"إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ"** (۴).

شبهت رزق مادی با معارف حقه و شرایع آسمانی، از نظر نزول و قسمت

و همانطور که دادن مال و فرزندان و سائر نعمتهای مادی و صوری رزق مقسوم است، و هر کسی از آن قسمتی دارد، همچنین معارف حقه و شرایع آسمانی که منشأ همه آنها وحی است نیز رزق مقسوم است. آن نیز از ناحیه خدا نازل می شود، و خداوند به وسیله آن نیز مردم را امتحان می کند، چون همه در عمل به آن معارف و بکار بستن آنها یکسان نیستند، هم چنان که در بکار بستن نعمتهای صوری یکسان نیستند.

و بنا بر این، اگر چنانچه معارف الهی و احکام خدایی همگی یک دفعه نازل می شد، با در نظر داشتن اینکه شامل تمامی شئون حیاتی انسان است، مردم نمی توانستند آن را تحمل کنند، و قهرا به آن ایمان نمی آورند مگر تک تک از ایشان، و بدین جهت خدای

ص: ۸۱

- ۱- جز این نیست که اموال و اولاد شما وسیله آزمایش شما است. سوره تغابن، آیه ۱۵.
- ۲- به زودی آنها را به عذاب و هلاکت می افکنیم از جایی که درک آن را نمی کنند. روزی چند به آنها مهلت دهیم که همانا مکر و عقاب ما متین است. سوره اعراف، آیه ۱۸۲ و ۱۸۳.
- ۳- تا خدا آنچه در سینه ها پنهان دارید بیازماید و آنچه در دلها پنهان کرده اید آشکار سازد. سوره آل عمران، آیه ۱۵۴.
- ۴- خدا سنت خود را در باره هیچ قومی تغییر نمی دهد مگر آنکه آن قوم روش خود را تغییر دهند. سوره رعد، آیه ۱۱.

سبحان آن را به تدریج بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل کرد، تا مردم با پذیرفتن قسمتهای اول آن آماده شوند برای پذیرفتن قسمتهای بعدی. و در این باره فرموده: "وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ" (۱).

و همچنین این سنت را در معارف عالیه ای که در باطن معارف ظاهری و ساده دین نهفته جاری ساخته است، به همین نحو که گفتیم آنها را در باطن اینها قرار داده، چون اگر همه آنها را مانند اینها بی پرده بیان می کرد، عموم مردم طاقت تحملش را نمی داشتند و فهم آنان از درکش عاجز می ماند، و بدین جهت آنها را در باطن معارف ساده قرار داد تا افراد انگشت شماری که استعداد درک آنها را دارند، درک کنند. و هر دو سنخ معارف را در قالبی از الفاظ درآورده که هر کس به قدر فهم و ظرفیتش از آن الفاظ استفاده می کند، هم چنان که خدای تعالی این معارف را که در قرآن کریم است به بارانی مثل زده که از آسمان می ریزد، و دلهای مردم را به زمین های مختلف مثل زده که هر یک به قدر ظرفیت خود از آن استفاده می کند "أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَهُ بِقَدَرِهَا" (۲).

و همچنین احکام و تکالیف شرعی را یکسان بر همه مردم تحمیل نکرد، چون اگر می کرد بعضی از مردم تاب تحملش را نمی داشتند، و به همین جهت آنها را به مقتضای ابتلا-آتی که هر فردی از افراد دارد تقسیم کرد تا هر کس به تکلیفی که متوجه خود او است عمل کند.

پس روزی دادن از معارف و شرایع هم از هر جهت که فرض شود عینا مانند روزی دادن از مال و اولاد است که بین مردم تقسیم، و بر حسب حال فرد فرد آنان و به مقتضای صلاح ایشان تقسیم شده است.

"وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَطَبُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ" کلمه "قنوط" به معنای نومیدی، و کلمه "غیث" به معنای باران است. در مجمع البیان می گوید: "غیث" به معنای باران به موقع است که آمدنش نافع است، به خلاف کلمه "مطر" که هم به چنان بارانی اطلاق می شود و هم به باران زیان بخش، که در غیر موقع خودش بیارد (۳). و "نشر رحمت" به معنای منتشر کردن نعمت در بین مردم است، به این صورت.]

ص: ۸۲

۱- و قرآنی که آن را قطعه قطعه کردیم تا به تدریج آن را بر مردم بخوانی. سوره اسری، آیه ۱۰۶.

۲- خدا از آسمان آبی نازل کرد که در هر روزی به قدر وسعت و ظرفیتش سیل آب جاری شد. سوره رعد، آیه ۱۷.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۱. [.....]

که با فرستادن باران نباتات را برویاند و میوه‌ها را به بار بنشانند.

در این آیه از داستان روزی رساندن، به مساله توحید و آیات و ادله آن منتقل شده، چون مختصر مناسبی در بین بوده، و در آخر آیه دو اسم از اسمای حسناى خداى تعالى را آورده، و او را در برابر فعل جمیلش به "ولى" و "حمید" ستوده، و در آیه بعد هم تا چند آیه همین مساله توحید را دنبال کرده است.

"وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّهِ..."

کلمه "بث" به معنای منتشر کردن است، می‌گویند: "بث الريح التراب- باد خاک را متفرق کرد"، و کلمه "دابه" به معنای هر جنبه‌ای است که روی زمین حرکت کند. پس این کلمه شامل تمامی حیوانات یعنی جانداران می‌شود. و معنای آیه روشن است.

و از ظاهر آن برمی‌آید که در آسمانها نیز جنبندگانى هست، و اینکه بعضی (۱) جنبندگان آسمان را به ملائکه تفسیر کرده‌اند، صحیح نیست، زیرا اولاً آیه شریفه مطلق است، و نمی‌شود بدون دلیل آن را مقید به یک نوع جاندار کرد، و ثانياً اصولاً اطلاق کلمه "دابه" بر فرشتگان معهود نیست.

"وَهُوَ عَلَىٰ جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ" - این جمله اشاره است به حشر جنبندگانى که در زمین منتشر کرده. و اگر فرمود: "على جمعهم" و نفرمود: "على حشرهم" بدین جهت است که خواست این جمع در مقابل آن بث و پراکنده کردن قرار گیرد. و در اینکه ضمیر اولی‌العقل را به کار برد و فرمود "على جمعهم"، و نفرمود "جمعها" هیچ دلالتی نیست بر اینکه جانداران آسمان همه مانند انسان دارای عقلمند، چون همین مقدار کافی است که برای خود شعوری داشته باشند، و به حکم آیه "وَمَا مِنْ دَابَّهِ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ" (۲) همه جانداران دارای شعوری مخصوص به خود هستند.

توضیحی راجع به "قدیر" بودن خدای تعالی

کلمه "قدیر" یکی از اسماء حسناى خداى تعالی است که مرکز همه قدرتها است.

راغب می‌گوید کلمه "قدرت" هر گاه وصف انسان قرار گیرد نام هیئتی برای انسان است که با آن می‌تواند کاری را که می‌خواهد انجام دهد. و چون خدای تعالی با آن وصف شود،

ص: ۸۳

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۹.

۲- هیچ جنبنده‌ای در زمین، و پرنده‌ای که با دو بال خود پرواز می‌کند، نیست، مگر اینکه آنها نیز مانند شما امت‌هایی هستند، ما در این کتاب از هیچ چیز فروگذار نکردیم، و سپس همه آنها به سوی پروردگارشان محشور می‌شوند. سوره انعام،

معنای عاجز نبودن را می دهد. این کلمه تنها در مورد خدای تعالی بطور مطلق استعمال می شود، و تنها در مورد او است که می توان بطور مطلق گفت "قادر" است، و اما غیر خدای تعالی محال است کسی قادر مطلق باشد، هر چند که لفظ قادر بطور مطلق در باره آن اطلاق بشود. پس هر گاه بخواهیم غیر خدا را قادر بخوانیم حق کلام این است که بگوییم فلانی قادر بر فلان کار است. و اگر بگوییم فلانی قادر است، صرف تعبیر است و گر نه معنایش مقید است، چون آن کس، قادر بر کار معینی است، نه قادر مطلق. و به همین جهت است که غیر از خدا احدی به این صفت توصیف نمی شود، مگر آنکه به ضدش نیز توصیف می شود، چون غیر خدا هر که را فرض کنیم به هر کاری که قادر باشد، از کارهای دیگر عاجز است، تنها کسی که بطور کلی عجز از او منتفی است و به هیچ وجه متصف به آن نمی شود، خداست.

و کلمه "قدیر" به معنای آن فاعلی است که هر چه بخواهد می کند، و بر مقتضای حکمت هم می کند، نه زائد بر آن، و نه ناقص از آن، و به همین جهت صحیح نیست که غیر از خدای تعالی کسی به این صفت متصف شود: "انه علی ما یشاء قدیر- او است که بر هر چه بخواهد قدیر است". کلمه "مقتدر" نیز قریب المعنای با کلمه "قدیر" است و به همین معنا است جمله "عِنْدَ مَلِیْکِکَ مُقْتَدِرٌ" چیزی که هست در غیر خدای تعالی هم استعمال می شود، و در غیر خدا معنایش متکلف و مکتسب قدرت است، یعنی کسی که برای به دست آوردن قدرت خود را به زحمت می اندازد، و خود را قدرتمند وانمود می کند. (۱)

و حقا خوب معنا کرده، چیزی که هست در آنجا که گفت "و چون خدای تعالی با آن وصف شود معنای عاجز نبودن را می دهد" پیداست که سهل انگاری نموده، چون صفات ذاتی خدای تعالی از قبیل حیات و علم و قدرت معانی ایجابی هستند، نه سلبی برای اینکه عین ذاتند، و معقول نیست معنای سلبی عین ذات باشد، مثلا معنای حیات، نداشتن مرگ، و معنای علم، نداشتن جهل، و معنای قدرت، نداشتن عجز باشد این عقیده صابئین است، و لازمه اش این است که ذات خدا خالی از صفات کمال باشد.

پس حق مطلب این است که معنای قدرت در خدای تعالی نیز قدرت بر انجام هر کاری باشد که اراده کرده، و لازمه آن این است که مطلق عجز از ساحت او نفی شود.

بررسی مفاد آیه " وَ مَا أَصَابُکُمْ مِنْ مُصِیْبَةٍ فَمَا کَسَبَتْ أَیْدِیْکُمْ... " که وجود ارتباط بین گناهان و مصائب دنیوی را افاده می کند

" وَ مَا أَصَابُکُمْ مِنْ مُصِیْبَةٍ فَمَا کَسَبَتْ أَیْدِیْکُمْ وَ یَعْفُوا عَنْ کَثِیْرٍ " کلمه "مصیبت" به معنای هر ناملایمی است که به انسان برسد، گویی از راه دور به".

ص: ۸۴

قصه آدمی حرکت کرده تا به او رسیده است. و مراد از جمله "فَمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ" گناهان و زشتی‌ها است. و معنای جمله "وَيَغْفُوا عَنْ كَثِيرٍ" این است که خداوند بسیاری از همان گناهان و زشتی‌ها را می‌بخشاید.

خطاب در این آیه اجتماعی و متوجه به جامعه است، و مانند خطابه‌های دیگر منحل به خطابه‌های جزئی و به فرد اجتماع نیست، و لازمه اش این است که مراد از مصیبت هم مصائب عمومی و همگانی از قبیل قحطی، گرانی، و با، زلزله و امثال آن باشد.

پس مراد آیه این شد: مصائب و ناملایماتی که متوجه جامعه شما می‌شود، همه به خاطر گناهی است که مرتکب می‌شوید، و خدا از بسیاری از آن گناهان درمی‌گذرد و شما را به جرم آن نمی‌گیرد. پس آیه شریفه در معنای این آیات است: "ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ" (۱). "وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا" (۲). "إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ" (۳) و آیات دیگری که همه دلالت دارد بر اینکه بین اعمال آدمی و نظام عالم ارتباطی خاص برقرار است. به طوری که اگر جوامع بشری عقائد و اعمال خود را بر طبق آنچه که فطرت اقتضاء دارد وفق دهند، خیرات به سویشان سرازیر و درهای برکات برویشان باز می‌شود، و اگر در این دو مرحله به فساد بگرایند، زمین و آسمان هم تباه می‌شود، و زندگیشان را تباه می‌کند.

این آن حقیقتی است که سنت الهی اقتضای آن را دارد، مگر آنکه باز هم پای سنت دیگر به میان آید، همان سنت که گفتیم حاکم بر سنت رزق است، یعنی سنت امتحان و استدراج و املاء که در این صورت وضع صورتی دیگر به خود می‌گیرد، (و به جای چشاندن نمونه‌ای از آثار سوء اعمالشان، نعمت را به سویشان سرازیر می‌کند، تا به طور کلی با فساد خو

ص: ۸۵

۱- اگر فساد در خشکی و دریا پیدا شود، به خاطر گناهی است که مردم می‌کنند، و پیدا شدن آن برای این است که خداوند نمونه‌ای از آثار شوم اعمالشان را به ایشان بچشاند، شاید برگردند. سوره روم، آیه ۴۱.

۲- و اگر مردم شهرها ایمان می‌آوردند و تقوی پیشه می‌کردند، ما برکت‌هایی از آسمان و زمین برویشان می‌گشودیم، اما به جای ایمان و تقوی تکذیب کردند. سوره اعراف، آیه ۹۶.

۳- خدا نعمت‌های هیچ قومی را دگرگون نمی‌سازد، تا آنکه خودشان وضع خود را دگرگون کنند و رفتار خود را تغییر دهند. سوره رعد، آیه ۱۱.

بگیرند، و سراسر جهان برای نابودیشان یک جهت شده، عوامل و اسبابش برای منقرض ساختن آنان بسیج شوند)، هم چنان که فرموده: "ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ فَأَخَذْنَاهُمْ بَعْتَهُ وَهُمْ لَا يُشْعُرُونَ" (۱).

ممکن هم هست خطاب در آیه منحل به خطابه‌های جزئی و متوجه به فرد فرد بشر بشود، آن وقت مراد از "مصیبت" ناملایماتی است که متوجه جان و مال و فرزند و عرض تک تک افراد می شود و ناشی از گناهی است که هر کس خودش مرتکب شده، و خدا از بسیاری از آن گناهان درمی گذرد.

و به هر حال چه خطاب عمومی غیر منحل باشد، و چه عمومی منحل، از سیاق بر می آید که اولاً مؤمن و کافر را یکسان شامل می شود، و مؤید این معنا آیه بعدی است که بطور مسلم متوجه مؤمن و کافر است. و ثانیاً مراد از جمله "بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ" تنها گناهان و زشتی ها است، نه تمامی اعمال چه خوب و چه بد. و ثالثاً مراد از مصائبی که به انسانها می رسد آثار سوء دنیایی اعمال است، آثاری که بین آنها و آن اعمال ارتباط و تداعی خاصی است، نه جزای آخرتی اعمال.

با این بیان اولاً جواب یک شبهه در خصوص آیه شریفه، داده می شود. و ثانیاً تفسیری که بعضی در باره آیه کرده اند رد می شود.

اما شبهه ای که شده این است که بعضی (۲) گفته اند: اگر منظور از مصائب عموم مصیبت ها باشد، این عمومیت با مصائبی که انبیاء (علیه السلام) با آن مواجه شدند منتفی می شود، چون انبیاء (علیه السلام) معصوم بودند و گناهی نداشتند تا مستوجب آن مصائب گردند، و همچنین اطفال و دیوانگان مکلف به هیچ تکلیفی نیستند تا به خاطر مخالفت با آن تکالیف مستوجب مصائب شوند، پس ناگزیر باید از عمومیت آیه صرفنظر نموده آن را به مصائب انبیاء و اطفال و مجانین تخصیص زد.

جواب این شبهه این است: این که در آیه فرموده "بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ" و مصائب را مستند به گناهان کرده خود دلیل است بر اینکه خطاب در آیه متوجه کسانی است که صدور

ص: ۸۶

۱- سپس آن سختی ها را به آسایش و خوشی مبدل کردیم تا به کلی حال خود را فراموش کرده و گفتند آن رنج و محنتها به پدران ما رسید. ما هم به ناگاه آنان را به کیفر اعمالشان عقاب کردیم در حالی که از توجه به آن عقاب غافل بودند. سوره اعراف، آیه ۹۵.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۱.

گناه از آنان ممکن باشد، پس آیه شریفه از اول شامل انبیاء و افراد غیر مکلف نیست، و شامل نشدن آن از باب تخصص است نه تخصیص.

و اما تفسیری که برای آیه کرده این است که: به مقتضای این آیه باید تمامی گناهان همه مؤمنین آمرزیده شود، برای اینکه گناهانشان یا از آنهایی است که مصائب دنیوی را به بار می آورد، و عقوبتش را در همین دنیا می چشند، و یا از آنهایی است که مورد عفو قرار می گیرد، پس در آخرت هیچ گناهی ندارند.

وجه بی پایگی این تفسیر این است که (سیاق آن را در نظر نگرفته اند، و فقط مفاد تحت اللفظی آن را ملاک قرار داده اند و) آیه شریفه در مقام اثبات ارتباط بین مصائب و گناهان است، و تنها می خواهد بفرماید: گناهان آثار سویی هم در دنیا دارند، چیزی که هست بعضی از آن آثار به صاحبش اصابت می کند، و بعضی بخشوده می شوند، و به خاطر عواملی از قبیل صله رحم، صدقه، دعای مؤمنین، توبه و امثال آن- که در اخبار آمده- آثار آنها از صاحبش برمی گردد، و اما در باره آثار سوء آخرتی گناهان، همانطور که گفتیم آیه شریفه ساکت است، و در مقام اثبات یا نفی آن نیست.

علاوه بر اینکه گفتیم آیه شریفه نسبت به مؤمن و کافر عام است، و معنا ندارد نسبت به مؤمن مفادی، و نسبت به کافر مفادی دیگر داشته باشد. نسبت به مؤمن بفرماید گناهانش یا به وسیله مصائب و یا به وسیله عفو بخشیده می شود، و اما از کافر بخشوده نمی شود.

و بعد از همه این حرفها وجه اول بهترین وجه است.

"وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ" معنای این آیه شریفه روشن است، و با در نظر داشتن اتصالش به آیات قبل این نکته را می فهماند که: شما مردم نمی توانید خدا را عاجز کنید تا از رسیدن مصائبی که مولود گناهان شما است جلوگیری به عمل بیاورید، و شما به جز او ولیی که متولی امورتان شود، و بلاها و مصائب را از شما برگرداند ندارید، و نیز ناصری که شما را در دفع آن مصائب یاری کند نخواهد داشت.

بیان آیات "وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ..." که کشتی ها را به عنوان یکی از آیات خداوند به یاد می آورد

وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ

کلمه "جواری" جمع "جاریه" است که به معنای کشتی است. و کلمه "أعلام" جمع "علم" است که به معنای علامت است. و کوه را (از آن جهت که علامت راه ها است) علم می گویند، و اگر کشتی را به کوه تشبیه کرده به منظور افاده بزرگی آن بوده و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ..."

ضمیر در کلمه "یشا" به خدای تعالی برمی گردد، می فرماید: اگر خدا بخواهد باد را فرو می نشاند. و کلمه "رواکد" جمع "راکده" به معنی ثابت و پا بر جا است. و معنای آیه این است که: اگر خدا بخواهد باد را که وسیله حرکت کشتی ها است فرو می نشاند و کشتی ها در وسط اقیانوسها از حرکت باز می ایستد.

"إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ" - کلمه "صبر" در اصل به معنای "حبس" است. و کلمه "شکر" هم در اصل به معنای اظهار نعمت ولی نعمت به زبان یا به عمل است. و معنای جمله این است: آنچه که در باره کشتی های حرکت کننده بر پشت دریا به وسیله بادها گفتیم که مردم و مال التجاره آنان را از ساحل این دریا به ساحل آن دریا می برد، خود آیاتی است برای هر کسی که نفس خود را از اشتغال به چیزهایی که به دردش نمی خورد حبس می کند، و به تفکر در نعمت های خدا می پردازد، چون تفکر در نعمت ها یکی از مصادیق شکر نعمت است.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ" مؤمن است، چون هیچ مؤمنی خالی از دو حال نیست، حال ضراء و حال سراء، اگر در حال ضراء و شدت قرار گیرد، صبر می کند و از صابران است، و اگر در حال سراء و رفاه باشد، از شاکران خواهد بود.

"أَوْ يُوبِقُهُنَّ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ" کلمه "یوبقهن" مضارع از باب افعال یعنی از "ایباق" است، و "ایباق" به معنای "اهلاک" - نابود کردن است، و ضمیر مؤنث در آخر این کلمه به کلمه "جواری" بر می گردد. و ضمیر مذکر در "کسبوا" به مردم عود می کند، و دو کلمه "یوبقهن" و "یعف" عطفند بر جمله "یسکن" و معنای آیه این است: اگر خدا بخواهد کشتی ها را به وسیله غرق هلاک می کند، و به کیفر گناهان مردم از بین می برد، و از بسیاری از گناهان ایشان در می گذرد. و خلاصه می خواهد بفرماید: بعضی از گناهان مردم کافی است در اینکه مستحق غرق و هلاکت شوند، و خدا از بسیاری از گناهان ایشان در می گذرد.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از اهلاک کشتی ها، اهلاک مردم است که سوار بر آنها هستند که یا مجازا نسبت اهلاک را به خود کشتی ها داده، و یا مضافی در تقدیر است، و تقدیر کلام "یرسل الريح العاصفه فیوبقهم" می باشد. و معنایش این است که: اگر خدا

ص: ۸۸

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۴۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۴۳.

بخواهد باد را ساکن و آرام می کند و مردم در وسط دریا را کد و بی حرکت می مانند، و اگر بخواهد باد را به شدت می فرستد تا با غرق کردن کشتی ایشان را هلاک کند. و بسیاری را مشمول عفو خود قرار داده نجات دهد. و حاصل کلام اینک: اگر بخواهد باد را ساکن می کند و یا آن را می فرستد تا مردمی را به جرم گناهانشان هلاک نموده و مردمی دیگر را به عفو از گناهانشان نجات بدهد. و خواننده خود به خوبی می داند که چقدر این تفسیر بی مورد است.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: کلمه "یعف" عطف است بر کلمه "یسکن الريح" تا جمله "بما کسبوا"، و به همین جهت آن را با "و" عطف کرد، نه با "أو". و معنایش این است که: اگر بخواهد آنان را با ساکن کردن در دریا عقاب می کند، و یا با دچار شدن به طوفان شکنجه می نماید، و اگر بخواهد از بسیاری عفو می کند. این تفسیر هم مثل تفسیر قبل دارای تکلف است.

"وَ يَعْلَمُ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ" بعضی (۲) گفته اند: این جمله نتیجه ای است معطوف بر نتیجه دیگر که حذف شده، و تقدیر آن چیزی نظیر این عبارت است: "و یعف عن کثیر لیظهر به قدرته و یعلم الذین یجادلون فی آیاتنا ما لهم من مفر و لا مخلص" یعنی: "یکی از آیات خداوند کشتی ها است، که اگر بخواهد آن را چنین و چنان می کند، تا بدین وسیله قدرت خود را بنمایاند، و کسانی که در آیات ما جدال می کنند بفهمند که هیچ راه گریزی ندارند". و از این قبیل عطف به محذوف در قرآن کریم بسیار آمده، چیزی که هست در این گونه موارد آنچه که به محذوف عطف شده با "لام" آمده، مانند "وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا" (۳) یعنی: ما روزگار را بین مردم دست به دست می گردانیم تا چنین و چنان شود، و تا خدا بداند چه کسانی ایمان آورده و تا از شما گواه بگیرد. و نیز مانند جمله "وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُؤَقِنِينَ" (۴) یعنی: ما این چنین ملکوت آسمانها و زمین را به ابراهیم نشان دادیم تا چنین و چنان شود و تا او از دارندگان یقین گردد.

بعضی دیگر احتمال داده اند که جمله مذکور عطف باشد بر جزای شرط، یعنی بر "یسکن"، "یظللن"، "یوبقهن"، "یعف" به حذف "أن" ناصبه، مثل اینکه بگویی "ان جتتی اکرمک و أعطیک کذا و کذا" و کلمه "اعطیک" را به فتح می خوانیم به تقدیر "أن"

ص: ۸۹

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۴۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۴۴.

۳- سوره آل عمران، آیه ۱۴۰.

۴- سوره انعام، آیه ۷۵.

ناصبه، و چون این مساله مربوط به علم نحو است خواننده را بدین علم ارجاع می دهیم.

"فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا..."

این آیه تفصیل و شرحی است برای مساله روزی دادن که قبلاً بدان اشاره کرده بود، و آن را تقسیم می کند به رزق عمومی و خصوصی. رزق عمومی عبارت است از مادیات که خداوند آن را هم به مؤمن و هم به کافر داده. و رزق خصوصی عبارت است از آنچه نزد خدا ذخیره شده برای آخرت مؤمنین به تنهایی. و به مناسبت ذکر هم از اوصاف مؤمنین نموده و اشاره ای هم به آینده ستمکاران در قیامت می کند.

پس در جمله مورد بحث خطاب "اوتیتم" - به طوری که از سیاق برمی آید - به عموم مردم است، نه خصوص مشرکین. و مراد از "أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ" تمامی نعمت هایی است که خدا به مردم روزی کرده. و اگر کلمه "متاع" را به کلمه "حیاه" اضافه فرموده، اشاره است به اینکه نعمت های مادی، روزی قطع می شود و ثبات و دوامی ندارد. و معنای آیه این است:

آنچه به شما داده شده از نعمت هایی که نزد شما است، متاعی است که در روزهای اندکی از آن تمتع می برید.

"وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ" - مراد از "وَمَا عِنْدَ اللَّهِ" ثواب هایی است که خدا برای مؤمنین ذخیره کرده تا در آخرت به عنوان پاداش به ایشان بدهد.

و لام در جمله "لِلَّذِينَ آمَنُوا" لام ملک است، و این جار و مجرور ظرف لغوی است. بعضی هم گفته اند لام متعلق است به کلمه "ابقی". ولی وجه اول روشن تر است. "و بهتر بودن آنچه نزد خداست" بدین جهت است که خالص است و آمیخته با ناگواریها نیست و باقی تر بودن آن برای این است که مانند نعمت های دنیا با پایان پذیرفتن دنیا پایان نمی پذیرد.

صفات نیک مؤمنین: اجتناب از کبائر و فواحش، گذشت، دفع ظلم از یکدیگر و...

"وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ" این جمله عطف است بر جمله "الذین آمنوا" و این آیه با دو آیه بعدش صفات نیک مؤمنین را می شمارد. و اینکه بعضی از مفسرین آن را کلام تازه ای دانسته اند، حرفی است که با سیاق سازش ندارد.

و "کبائر الاثم" عبارت است از گناهان کبیره ای که آثار سوئش بزرگ است، و خدای تعالی از جمله آنها می گساری و قمار را شمرده، و فرموده "قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ" (۱) و کلمه "فواحش" جمع "فاحشه" است که به معنای گناه شنیع و بی شرمانه است، و خدای تعالی.

ص: ۹۰

زنا و لواط را از مصادیق آن شمرده و فرموده: "وَلَا تَقْرَبُوا الزَّوْجِيْنَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً" (۱). و از لوط حکایت کرده که در باره لواط فرموده: "أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَ أَنْتُمْ تُبْصِرُونَ" (۲).

"يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ" - با در نظر گرفتن اینکه این سوره در مکه نازل شده جمله مورد بحث اشاره ای است اجمالی به احکامی که بعد از این در باره تحریم گناهان کبیره و فواحش تشریح می شود.

"وَ إِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ" - این جمله اشاره است به فضیلت عفو در هنگام غضب که از بارزترین صفات مؤمنین است، و به همین جهت اینطور که ملا-حظه می کنید تعبیر کرده، و فرموده "و یغفرون اذا غضبوا" چون در آن تعبیر از چند جهت تاکید به کار رفته، و مانند تعبیر دوم عفو و مغفرت را منحصر در صورت غضب نکرده.

"وَ الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلرَّبِّهِمْ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ..."

کلمه "استجابت" به معنای اجابت و پذیرفتن است. و منظور از اینکه فرمود "مؤمنین پروردگار خود را استجابت می کنند" به شهادت سیاق این است که اعمال صالحی که خدا از ایشان خواسته انجام می دهند، و اگر بعد از آن در بین همه تکالیف الهی نام نماز را به میان آورد و فرمود "و نماز بپا می دارند" از باب ذکر خاص بعد از عام است و به خاطر اهمیت و شرافتی است که نماز دارد.

علاوه بر اینکه از ظاهر کلام برمی آید که این آیات مکی است و در مکه سایر واجبات از قبیل زکات و خمس و روزه و جهاد واجب نشده بود.

در جمله مورد بحث نیز همان حرف که در جمله "وَ الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ" زدیم می آید، یعنی این جمله هم اشاره ای است اجمالی به اینکه به زودی دستوراتی در باره اعمال صالح می رسد. و این کلام در جمله ذیل نیز جاری است.

"وَ أَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ" - راغب می گوید: کلمه "تشاور" و "مشاورت" و "مشورت" به معنای استخراج رأی صحیح است، به اینکه آدمی در مواقعی که خودش در باره کاری رأی صحیح ندارد، به دیگری مراجعه کند و از او رأی صحیح بخواهد. و این کلمه از ماده "شور" گرفته شده، عرب می گوید: "شرت العسل" یعنی من عسل را از کندویش استخراج کردم. و در قرآن کریم نیز سخن از "مشاوره" رفته، فرموده: "وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ".

ص: ۹۱

۱- به زنا نزدیک نشوید که این عمل فاحشه است. سوره اسری، آیه ۳۲.

۲- آیا پیش چشم یکدیگر مرتکب فاحشه می شوید. سوره نمل، آیه ۵۴.

و کلمه "شوری" به معنای آن پیشنهاد و امری است که در باره اش مشاوره شود. این کلمه نیز در قرآن آمده، فرموده: "وَ أَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ" (۱). و بنا بر این معنای آیه چنین می شود: مؤمنین آنهایند که هر کاری می خواهند بکنند، در بینشان شورایی می شود که پیرامونش مشورت می کنند. و از گفتار بعضی از ایشان (۲) برمی آید که کلمه "شوری" مصدر است، و بنا به گفته آنان معنا چنین می شود: کار مؤمنین مشاورت در بین خویش است.

و به هر حال چه به آن معنا باشد و چه به این معنا، در این جمله اشاره ای است به اینکه مؤمنین اهل رشدند، و کاری می کنند که در واقع هم باید بکنند، و در به دست آوردن و استخراج رأی صحیح دقت به عمل می آورند، و به این منظور به صاحبان عقل مراجعه می کنند.

در نتیجه آیه شریفه قریب المعنی با آیه شریفه "الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ" (۳) خواهد بود.

"وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ" - این جمله اشاره است به اینکه مؤمنین مال خود را در راه رضای خدا انفاق می کنند.

"وَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ" راغب می گوید: کلمه "انتصار" و کلمه "استنصار" هر دو به معنای طلب یاری است (۴). و بنا به گفته وی معنای آیه چنین می شود: مؤمنین کسانی اند که چون ببینند به یکی از مؤمنین ظلم شده از دیگران طلب نصرت می کنند، و چون همگی بر سر حق متفق و چون یک تن واحدند، قهرا اگر به یکی از ایشان ظلم شود مثل این است که به همه ایشان ظلم شده، یک دل و یک جهت در مقابل آن ظلم مقاومت نموده، نیروی خود را در یاری او بکار می بندند.

و از بعضی (۵) از اهل لغت نقل شده که گفته اند: کلمه "انتصار" به معنای "تناصر" (یاری طرفینی) است، نظیر "اختصام" که به معنای تخاصم (دشمنی طرفینی) است، و "استباق" و "تسابق" که به معنای مسابقه طرفینی است. و معنای آیه بنا بر این قول روشن است.

و به هر حال چه به آن معنا باشد و چه به این معنا، مراد از آیه شریفه این است که.

ص: ۹۲

۱- مفردات راغب، ماده "شور".

۲- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۲۸.

۳- سوره زمر، آیه ۱۸.

۴- مفردات راغب، ماده "نصر".

۵- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۳.

برای رفع ظلم مقاومت می کنند. پس این آیه با جمله قبلی که می فرمود: " و چون خشم می گیرند عفو می کنند " منافات ندارد، برای اینکه مقاومت در برابر ظلم و جلوگیری از اینکه در اجتماع رخنه یابد بر هر کسی که قدرت بر آن داشته باشد به حکم فطرت واجب است، هم چنان که فرموده: " وَإِنْ اسْتَنْصَرُواكُمْ فِي الدِّينِ فَاعْلَمُوا أَنَّهُمُ النَّصِيرُ " (۱) و نیز فرموده: " فَقاتلوا اللّٰتی تَبغی حَتّٰی تَفیءَ اِلیَّ اَمْرِ اللّٰهِ " (۲).

وجه اینکه در جمله " وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا " عمل متقابل مظلوم در برابر ظالم را " سیئه " نامید

" وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا... "

این آیه حکم مظلوم را که طلب یاری می کند بیان می نماید که چنین کسی در انتصار خود می تواند در مقابل ستمگر رفتاری چون رفتار او داشته باشد که چنین تلافی و انتقامی ظلم و بغی نیست.

در اینجا این سؤال پیش می آید که اگر تلافی مظلوم، ظلم و بغی نیست چرا آیه مورد بحث آن را هم " سیئه " خوانده؟ بعضی در پاسخ از آن گفته اند: چون در مقابل سیئه ستمگر قرار گرفته، هم چنان که قرآن کریم در جای دیگر فرموده: " فَمَنْ اَعْتَدِي عَلَیْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اَعْتَدِي عَلَیْكُمْ " (۳).

زمخشری در پاسخ گفته: از این رو هر دو عمل را سیئه و بد خوانده که با هر کس چنان رفتار شود ناراحتش می کند، ظالم با ظلم خود مظلوم را ناراحت می کند و مظلوم هم با انتقام خود ظالم را، پس در آیه شریفه حقیقت معنای کلمه رعایت شده. البته این نکته را هم گنجانده که مجازات ظلم ظالم باید مثل آن باشد، نه بیشتر، که در این صورت عملی است پسندیده و گر نه عمل زشتی خواهد بود (۴).

" فَمَنْ عَفَا وَ اَصْلَحَ فَاجْزُهُ عَلَی اللّٰهِ " - وعده جمیلی است به کسانی که به جای انتقام عفو و اصلاح می کنند. و ظاهرا مراد از اصلاح این باشد که مظلوم بین خود و پروردگارش را اصلاح کند. بعضی (۵) هم گفته اند: مراد از اصلاح، اصلاح بین خود و ظالم بر خویش است، به

ص: ۹۳

- ۱- و چون از شما می خواهند که در دین یاریشان کنید بر همه شما واجب است یاری کردن. سوره انفال، آیه ۷۲.
- ۲- پس با آن طرف که ستمگر است بجنگید، تا به امر خدا برگردد. سوره حجرات، آیه ۹.
- ۳- پس هر کس به شما ظلم کرد، شما هم به او ظلم کنید به مثل آن ظلمی که او به شما کرده. سوره بقره، آیه ۱۹۴.
- ۴- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۲۹.
- ۵- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۴۷.

اینکه عفو و اغماض کند.

" إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ " - بعضی از مفسرین (۱) در بیان این جمله گفته اند: این جمله می خواهد بفهماند خدای تعالی به خاطر علاقه و محبت به ظالم، مظلوم را به عفو تشویق نکرده، بلکه خواسته است مظلوم به ثواب جزیلی برسد، چون به او محبت دارد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد از این جمله تفهیم این معنا است که خدا به هر حال ظالم را دوست نمی دارد، چه اینکه قصاص از او گرفته باشند، و چه نگرفته باشند به خاطر اینکه او به حقوق دیگران تجاوز کرده است.

این دو وجه هر چند در جای خود حرف درستی است، لیکن سیاق آیه و مخصوصا با حائل شدن جمله " فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ " در بین تعلیل " إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ " و مطلب تعلیل شده، یعنی " وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا " با آن نمی سازد.

و نیز ممکن است جمله " إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ " تعلیلی باشد برای این اصل که جزای بدی، بدی است، بدون در نظر گرفتن همانندی و مساوات.

مظلوم حق مقابله به مثل دارد گو اینکه صبر و گذشت فضیلتی برتر است

وَلَمَنِ اتَّصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ

... لَمَنْ عَزَمِ الْأُمُورِ " ضمیر در کلمه " ظلمه " به مظلوم برمی گردد، و اضافه ظلم به این ضمیر از باب اضافه مصدر به مفعول خودش است.

این سه آیه توضیح و پیش گیری از شبهه ای است که ممکن است از آیه قبلی که فرمود: " فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ " به ذهن آید، چون ممکن بود کسی که بر او ظلم شده توهم کند: این دستور حق انتصار او را ضایع کرده، و خلاصه اجازه داده همه مظلومین از حق خود صرف نظر کنند. لذا برای دفع این شبهه فرمود: " کسانی که بعد از ستم دیدن در مقام گرفتن حق خود برآیند هیچ مانعی جلوگیرشان نیست " و در شرع الهی هیچ مجوزی نیست که حق آنان را باطل کند.

نکته ای که در اینجا لازم است یادآوری شود این است که اگر در اول آیه ضمیر مفرد " ظلمه " را به موصول " من " برگردانده، و در آخر ضمیر جمع " علیهم " به همان موصول برگردانده، عیبی ندارد چون ضمیر مفرد به اعتبار لفظ " من " می باشد، و ضمیر جمع به اعتبار معنای آن.

نکته دیگر، اینکه فرمود: " تنها محکومیت از آن کسانی است که به مردم ظلم

می کنند، و می خواهند بدون حق در زمین طغیان کنند " آری ستمکاران محکومند به اینکه از ایشان انتقام گرفته شود، و این معنا را در ذیل کلام تاکید نموده و فرموده: "أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ".

سوم اینکه فرمود: "وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ" و بیان کرد که دعوت به صبر و عفو به این معنا نیست که حق انتصار و دفع ظلم از خود باطل شود، بلکه ارشاد به فضیلتی است که از تمامی فضائل مهم تر است، چون در مغفرت و عفو صبری است که از مصادیق عزم الامور است. و آن گاه کلام را هم با لام قسم تاکید کرد، و هم با لام تاکید که بر سر خبر "ان" آورده، چون به مضمون این کلام عنایت داشته.

وصف حال غیر مؤمنین در روبرو شدن با عذاب الهی

وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ...

بعد از آنکه مؤمنین را با اوصافشان ذکر کرد که نزد خدا رزقی ذخیره شده دارند، رزقی که سعادت آخرتشان را تامین می کند، رزقی که خدا ایشان را به آن رهنمون شده، اینک در این جمله به وضع غیر مؤمنین یعنی ستمکاران مایوس از چنین هدایتی و محروم از چنان رزق کریمی پرداخته، می فرماید: خدای سبحان ایشان را به خاطر کفر و تکذیبشان گمراه کرده، در نتیجه به آن رزقی که نزد پروردگار است دست نمی یابند، و به آن سعادتمند نمی گردند، و جز او ولی ندارند تا متولی امرشان باشد، و رزقی را که از آن محروم شده اند به ایشان بدهد، در نتیجه دست خالی خواهند بود، و وقتی عذاب را مشاهده می کنند آرزو می کنند ای کاش به دنیا برگردند تا عمل صالح کنند، و مانند مؤمنین سعادتمند گردند.

"وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ..." - این جمله از قبیل به کار بردن سبب (اضلال خدا، و نداشتن ولی غیر از خدا، و محرومیت از هدایت و رزق کریم) در جای مسبب (هدایت و رزق کریم) است.

"وَتَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَيْلًا إِلَيْنَا مَرَدُّ مِنْ سَبِيلٍ" - این جمله اشاره است به آرزوی ظالمین برای برگشتن به دنیا بعد از آنکه از سعادت نومید شدند و عذاب را مشاهده کردند.

کلمه "تری" گو اینکه خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، اما نه از آن جهت که رسول او است، بلکه از این جهت که می تواند ببیند. پس در حقیقت خطاب به عموم است. و معنایش این است: تو می بینی و همه بینندگان می بینند. و اشاره است به این که آنها وقتی این آرزو را می کنند که عذاب را مشاهده می نمایند. و کلمه "مرد" به معنای "رد" است.

" وَ تَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَائِبِينَ مِنَ الذَّلِيلِ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ " ضمیر در " علیها " به " نار " برمی گردد. گو اینکه قبلا نام آن برده نشده بود ولی مقام بر آن دلالت داشت. و کلمه " طرف خفی " به معنای نگاه ضعیف است، و اگر نگاهی ضعیف به آتش دوزخ و مکاره هول انگیز قیامت می کنند، برای این است که نه می توانند آن را نادیده گرفته، و خود را به غفلت بزنند، و نه برایشان امکان دارد که درست و حسابی به آن نگاه کنند و چشم را از آن پر سازند، در مثل بمانند کسی هستند که قاتلش با شمشیر بالای سرش ایستاده، چنین کسی نگاهی ضعیف به شمشیر او می کند. بقیه الفاظ آیه روشن است.

معنای جمله " إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِيهِمْ " و اینکه گوینده آن کیانند و در کجا آن را می گویند

" وَقَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ " - یعنی خاسرانی که تمامی خسران ها و حقیقت آن در ایشان جمع است، کسانی هستند که در قیامت نفس خود و اهل خود را خاسر کردند، یعنی خود را از نجات محروم نموده و از اهل خود نیز بهره مند نمی شوند.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: منظور از اهل خاسران، همسران حوری و خدمتگزاران بهشتی است، که اگر ایمان آورده بودند از آنها بهره مند می شدند.

و این حرف بدی نیست، برای اینکه از آیات وراثت بهشت برمی آید که هر انسانی از بهشت و نعمتهای آن سهمی دارد. کفار سهم خود را در دنیا از دست داده اند، در نتیجه می توان گفت معنای " خسران خود و اهل خود " این است که خود را دوزخی نموده، و از حوریان و خدمتگزاران بهشتی خود را محروم ساخته اند.

این سخن را در آیه شریفه به مؤمنین نسبت داده، و مؤمنین در قیامت این سخن را می گویند هر چند در آیه شریفه از آن با فعل ماضی تعبیر کرده و لیکن این تعبیر برای افاده حتمی بودن قیامت است، پس اینکه بعضی پنداشته اند که این سخنی است که مؤمنین در دنیا می گویند، پندار صحیحی نیست، برای اینکه در مثل مقامی که آیات مورد بحث در آن است، معنا ندارد خدای تعالی آن را به مؤمنین موجود در دنیا نسبت دهد.

نکته دیگر اینکه گویندگان این سخن در قیامت همه مؤمنین - حتی افراد ضعیف الایمان - نیستند، بلکه مؤمنینی هستند که ایمان کامل دارند، همانهایی که در قیامت اجازه دارند سخن بگویند، و هر چه هم می گویند حق محض است، مانند اصحاب اعراف و شهداء، یعنی گواهان اعمال، که قرآن در باره شان فرموده: " يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِذَنْبِهَا " (۲)

ص: ۹۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۵. [.....]

۲- روزی که می آید هیچ کس سخن نگوید مگر به اذن او. سوره هود، آیه ۱۰۵.

و نیز فرموده: "لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا" (۱).

پس نباید اعتناء کرد به گفته آن کس که گفته: این کلام که خدا به مؤمنین نسبت داده دلالت می کند بر شدت خوشحالی مؤمنین از نجات از خسران، و از کرامتی که خدا در آن روز به ایشان روزی می کند. چون اگر کلام، کلام همه مؤمنین باشد، باید همه مردم که در عرصه محشر جمعند و قدرت سخن دارند آن را بگویند، همانطور که کلمه "تری" خطاب به همه کسانی است که قدرت دیدن دارند.

"أَلَا إِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُّقِيمٍ" - این جمله عذاب را بر اهلش مسجل می کند، و می فرماید ستمکاران عذابی دائم و غیر منقطع دارند. بعضی جائز دانسته اند که تتمه کلام مؤمنین باشد.

"وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ أَوْلِيَاءٍ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ..."

این تعبیر، یعنی تعبیر "مَا كَانَ لَهُمْ" برای این بوده که بفهماند ادعایی که در دنیا می کردند که ما اولیایی داریم دعوی باطلی بود، پس آوردن کلمه "کان" به این منظور بوده و گر نه می فرمود: "ما لهم من ولی" هم چنان که در آیه ۳۱ فرمود: "وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ".

"وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيلٍ" - این جمله صلاحیت آن را دارد که تعلیل صدر آیه، و هم به منزله نتیجه ای برای تمامی مطالب قبل باشد، مطالبی که در باره عقاب ستمکاران بیان کرد. و هم نوعی انعطاف به مساله تشریح شریعت به وسیله وحی باشد که در اوائل سوره بیان می داشت چون در آنجا همه گفتگو در باره شریعت بود که راه به سوی سعادت است، و در این جمله می فرماید کسانی که خدا گمراهشان کرده راهی ندارند.

پس این جمله کنایه است از اینکه هیچ راهی به سوی سعادت نیست، مگر راهی که خدا آن را برای بندگانش و از راه وحی و رسالت تشریح کرده، پس کسی که خدا به جرم کفرش و تکذیبش گمراه ساخته، او دیگر هیچ راهی ندارد که با آن به سوی سعادت عقبی و نجات از عذاب و هلاکت هدایت شود.

"اسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ مَا لَكُمْ مِنْ مَلَجٍ يَوْمَئِذٍ وَ مَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ"

ص: ۹۷

۱- هیچ کس سخن نگوید، مگر کسی که رحمان اجازه اش داده باشد، و سخن درست بگوید. سوره نبا، آیه ۳۸.

این آیه شریفه مردم را دعوت می کند به اینکه فرمایشات خدا و انذار او از روز قیامت در آیات قبل را بپذیرند، این آن چیزی است که از سیاق استفاده می شود. و اینکه بعضی (۱) گفته اند: مراد از کلمه "یوم" روز مرگ است، صحیح نیست.

و کلمه "لا" در جمله "لا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ" لای نفی جنس است، و کلمه "مرد" اسم لای و کلمه "له" خبر آن است، و جمله "من الله" حال از کلمه "مرد" است. و معنایش این است: بپذیرید دعوت پروردگارتان را قبل از فرا رسیدن روزی که از طرف خدا ردی و برگشتی برایش نیست، یعنی آمدن آن روز قضای حتمی است که خدا به هیچ وجهی آن را بر نمی گرداند. پس در حقیقت این تعبیر به منزله تعبیر "لا ریب فیه" است، که در قرآن کریم روز قیامت مکرر به آن وصف شده.

مفسرین برای این جمله، یعنی جمله "يَوْمَ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ" و جوهی دیگر و اعراب هایی دیگر ذکر کرده اند که در نقل آن هیچ فایده ای نیست.

"ما لَكُمْ مِنْ مَلْجَاٍ يَوْمَئِذٍ وَ مَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ" - کلمه "ملجا" مانند "ملاذ" به معنای پناهگاهی است که بدان پناه می برند. و کلمه "نکیر" - به طوری که گفته اند - مصدر و به معنای "انکار" است. و معنای جمله این است که: شما در آن روز از ناحیه خدا پناهگاهی ندارید، و نمی توانید آنچه از شما سر زده انکار کنید، چون حقایق از هر جهت ظاهر و هویدا می گردد.

"فَإِنْ أَعْرَضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا إِنْ إِلَّا الْبَلَاغُ" در این آیه شریفه از خطاب به کفار عدول کرده و خطاب را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نمود، تا به آن جناب اعلام فرماید ماموریتی که به دوش وی نهاده تنها تبلیغ رسالت است، نه بیشتر از آن، او را فرستاده تا دین خدا را به مردم ابلاغ کند، نه اینکه نگهبان مردم و مسئول ایمان و اطاعت آنان باشد، تا خود را موظف بداند ایشان را از اعراض باز بدارد، و در این راه خود را به تعب اندازد تا شاید مردم به وی روی آورند.

"وَ إِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ" فرح به رحمت "کنایه است از اشتغال به نعمت و فراموش کردن منعم. و مراد از "سیئه" مصیبتی است که انسان را بد حال سازد. و جمله "فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ" از باب وضع

ظاهر در محل ضمیر است، چون جا داشت بفرماید "فانه کفور"، زیرا قبلا نام انسان در کلام آمده بود، و اگر دو باره کلمه انسان را تکرار کرد، برای این است که مذمت و ملامت انسان را مسجل کند.

توییح انسان متنعم سرگرم به دنیا

و در آیه شریفه اشاره ای هم به این معنا به چشم می خورد که اعراض آنان و توییح خدا از ایشان به عنوان انسان سرگرم به دنیا است، چون طبع چنین انسانی غفلت از خدا است، هر چه هم نعمت را به یادش آورند خوشحالی از نعمت نمی گذارد به یاد خدا بیفتد و هر چه هم عذاب و مصیبتی که ثمره کارهای سابق اوست به یادش آورند، باز طبع کفران گرش نمی گذارد به یاد پروردگارش بیفتد، پس چنین کسی همواره در غفلت از یاد پروردگار خویش است، چه در ناز و نعمت باشد و چه در عذاب، پس دیگر بعید است دعوت او مؤثر افتد و موعظت به او سود بخشد.

"لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ... عَلِيمٌ قَدِيرٌ" این آیه و آیه بعدش متصل به آیه قبلند، چون در آیه قبل می فرمود "خداوند وقتی رحمت خود را به مردم می چشاند چنین و چنان می کند، و چون مصیبتی به آنان می رسد چنین و چنان می کند" و در این دو آیه می فرماید "ملک آسمانها و زمین از آن خدای سبحان است، آنچه می خواهد خلق می کند"، پس کسی که رحمت او را می چشد، نباید خوشحالی کند، و سرگرم آن رحمت شده صاحب رحمت را فراموش نماید، و نیز کسی که مصیبتی به او می رسد نباید نعمت های او را کفران کند، و به چون و چرا پردازد چون خلقت و امر به دست خداست، کسی که مشمول رحمت او قرار گرفته، باید در هر آنی به یاد او افتد، و شکرش را به جای آورد، و کسی که مشمول مصیبتی قرار گرفته، باید باز هم به سوی او برگردد.

لیکن عیبی که در این توجیه هست این است که این توجیه وقتی درست است که در آیه قبلی هم رحمت را به خدا نسبت داده باشد و هم مصیبت را، ولی اینطور نکرده، بلکه مصیبت و سیئه را به خود مردم نسبت داده، و آن را اثر کارهای زشتشان دانسته، پس نمی شود در این آیه هر دو قسم و هر دو حال را به مشیت خدا نسبت داده، ایشان را دعوت کند به اینکه در هر حال تسلیم خدا شوند.

به هر حال جمله "لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ" ملک و سلطنت بر سراسر جهان را منحصر در خدای تعالی نموده و خلقت را منوط و مستند به مشیت او می کند بدون اینکه در این بین چیزی باشد که مشیت را بر او واجب کند، و یا مضطربش کند بر خلقت.

"يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذَّكَورَ" - کلمه "اناث" جمع کلمه "انثی- ماده" است، و کلمه "ذکور" و همچنین "ذکران" جمع کلمه "ذکر- نر" هستند، و ظاهر مقابله بین "ذکور" و "اناث" این است که مراد این باشد که به هر کس بخواهد تنها اناث می دهد، و به هر کس بخواهد فقط ذکور می دهد، و به همین جهت جمله "لمن یشاء" را تکرار کرده. بعضی (۱) در اینکه چرا در آیه شریفه کلمه "اناث" را بدون الف و لام، و کلمه "ذکور" را با الف و لام آورده گفته اند: برای اینکه ذکور مطلوب مردم و معهود در اذهان آنها است، مخصوصاً عرب که تنها فرزند ذکور را فرزند می دانستند.

"أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا" - یعنی: و یا آنکه بین آن فرزندان جمع می کند در حالی که هم پسران باشند و هم دختران. و بنا بر این، کلمه "تزوید" در اینجا به معنای جمع کردن است.

"وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا" - یعنی: و هر کس را بخواهد عقیم و نازا می کند یعنی از او فرزند نشود، و از همسرش نیز فرزندی نیاید، و چون این معنا خود قسمتی جداگانه بود، لذا مانند دو قسم قبلی آن را هم مقید به مشیت فرمود، و اما آن قسم که جمع بین ذکران و اناث بود چون در حقیقت جمع بین دو قسم اول و دوم بود، دیگر مقید به مشیتش نفرمود.

"إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ" - این جمله تعلیل مطلب قبل است، و به آیه چنین معنا می دهد: چون خدا دانا است آنچه زیاد می کند به خاطر جهل نیست، و چون قادر است آنچه کم می کند نیز به خاطر عجز نیست.

بحث روایتی چند روایت در باره تقدیر روزی از جانب خداوند سبحان

اشاره

در الدر المنثور است که حاکم- وی حدیث را صحیح دانسته- و بیهقی از علی (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: آیه "وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ" در باره اصحاب صفة نازل شده که همواره می گفتند: ای کاش ما هم می داشتیم (۲).

مؤلف: بنا بر این روایت، باید آیه شریفه در مدینه نازل شده باشد، و لیکن روایت به تطبیق شبیه تراست، تا به شان نزول.

ص: ۱۰۰

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۵۴.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۸.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ " از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: اگر خدا رزق را بسط می داد مردم طغیان می کردند، و لیکن مردم را محتاج یکدیگر کرد تا یکی کارفرمای دیگری باشد، چون اگر همه را ثروتمند می کرد بغی و ستم می کردند، " وَ لَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ " و لیکن هر چه بخواهد نازل کند به اندازه نازل می کند، آن مقداری که می داند صلاح به حال ایشان، و به دین و دنیای ایشان است " إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ "، چون او از حال بندگان خود با خیر و بصیر است (۱).

و در مجمع البیان است که انس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از جبرئیل از خدای تعالی نقل کرده که فرمود: بعضی از بندگان من جز مریض بودن صلاحشان نیست و اگر سالم بشوند فاسد می گردند. و بعضی از بندگان من جز سلامتی آنها را صالح نمی کند، اگر آنها را مریض کنم فاسد می شوند. و بعضی از بندگان من جز توانگری و بی نیازی اصلاحشان نمی کند، و اگر من آنها را فقیر کنم فاسد می شوند. بعضی دیگر از بندگانم هستند که جز فقر و تهی دستی اصلاحشان نمی کند، اگر من آنها را توانگر کنم فاسد می شوند آری من امر بندگانم را تدبیر می کنم، چون به وضع دلهای آنان آشنایم (۲).

و در تفسیر قمی است که پدرم از ابن ابی عمیر، از منصور بن یونس، از ابی حمزه، از اصبع بن نباته، از امیر المؤمنین (علیه السلام) برایم حدیث کرد که گفت از آن جناب شنیدم که می فرمود: من برایتان حدیثی می گویم که بر هر مسلمانی سزاوار است آن را حفظ کند.

آن گاه رو کرد به ما و فرمود: خدای تعالی هیچ بنده مؤمنی را در این دنیا عقاب نمی کند، مگر آنکه از عقوبتش در آخرت می گذرد، چون خدای تعالی حکیم تر و جوادتر و بزرگوarter از آن است که در قیامت عقوبت دنیایی کسی را از سر بگیرد.

آن گاه فرمود گاه می شود که خدای عز و جل مؤمن را به بلایی در بدنش و یا مالش و یا فرزندانش و یا خانواده اش مبتلا می کند، آن گاه این آیه را تلاوت فرمود " وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ " و سپس با دستش سه بار خاک پاشید. (۳) این عمل در عرب کنایه است از کثرت.

روایاتی در باره ارتباط مصائب دنیوی با گناهان، در ذیل آیه: " مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ... "

و در کافی به سند خود از هشام بن سالم از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: هیچ رگی از بدن نمی جهد، و هیچ نکبتی نمی رسد، و هیچ سر درد و بیماری دیگری

ص: ۱۰۱

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۷۶.

۲- مجمع البیان، ج ۶، ص ۳۰.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۷۶.

عارض کسی نمی شود مگر به خاطر گناهی است که کرده، و این همان کلام خدای عز و جل است که در کتاب خود می فرماید: "وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ". راوی می گوید: سپس امام فرمود: یعنی آنچه از عقوبتش که صرف نظر می کند بیشتر از آن گناہانی است که عقوبتش را به گنهکار می چشاند. (۱)

مؤلف: این معنا به طریقی دیگر از مسمع از آن جناب (علیه السلام) روایت شده (۲) و نظیر آن در الدر المنثور از حسن از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده، و عبارت آن چنین است: وقتی آیه "وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ" نازل شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: به آن خدایی که جانم به دست او است هیچ خراشی از چوبی بر بدن شما نمی افتد، و هیچ رگی از جای خود نمی جنبد و هیچ ضربتی از سنگ وارد نمی شود، و هیچ پایی نمی لغزد مگر به خاطر گناهی از گناہان. و آنچه از گناہان که خدا عفو می کند بیشتر است (۳).

و نیز در کافی به سند خود از علی بن رثاب روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) معنای کلام خدای عز و جل را پرسیدم که می فرماید: "وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ" و عرضه داشتم: آیا آن همه مصائب که به علی بن ابی طالب و اهل بیتش (علیه السلام) بعد از رحلت آن جناب متوجه شد به خاطر گناہانی بوده که مرتکب شدند، با اینکه آن حضرات اهل بیت طهارت و عصمت بودند؟ امام در پاسخ فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در هر شبانه روز صد مرتبه استغفار می کرد، و این طلب مغفرتش به خاطر گناه نبود، بلکه این طلب مغفرت به منظور اجر بود، و همچنین خدای تعالی اولیای خود را گرفتار مصائب می کند تا اجرشان دهد (۴).

و در مجمع البیان از علی (علیه السلام) روایت شده که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده که فرمود: بهترین آیه کتاب خدا این آیه است. یا علی هیچ خدشه و خراشی از چوبی بر بدن وارد نمی آید و هیچ ضربه ای بپا وارد نمی شود، مگر به خاطر گناه، و آنچه خدا در دنیا می بخشد دیگر در آخرت عقاب نمی کند، چون خدا بزرگتر از آن است که به بخشیده خود برگردد، و آنچه را هم که در دنیا عقوبتش را می فرستد دیگر در آخرت عقوبت

ص: ۱۰۲

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۵۸۱.

۲- اصول کافی، ج ۲، ص ۵۸۱.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰.

۴- کافی، ج ۲، ص ۴۵۰.

نمی کند، چون خدا عادل تر از آن است که بنده اش را به خاطر یک گناه دو بار عقوبت کند (۱).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از عده ای از صاحبان کتب حدیث از علی (علیه السلام) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده (۲). و از فحوای آن استفاده می شود که آیه شریفه "وَمَا أَصَابَكُمْ" خاص به مؤمنین است، و خطاب در آن نیز به ایشان است، و مفادش این است که خدا گناهان همه ایشان را می آمرزد، و دیگر در برزخ و قیامت عذاب نمی بینند، چون آیه شریفه گناهان را منحصر در دو قسم می کند. یکی آنهایی که با رساندن مصیبت مؤاخذه می شوند، و یکی هم آنهایی که بخشوده می شوند. و روایت هم مفادش این است که بعد از مؤاخذه با مصائب، دیگر مؤاخذه ای نیست، و بعد از عفو هم دیگر مؤاخذه ای نخواهد بود، به همین جهت مساله از چند جهت مورد اشکال قرار می گیرد:

اول از این جهت که ما در سابق گفتیم از سیاق آیه برمی آید که به عمومیتش مؤمن و کافر را شامل می شود.

دوم از جهت اینکه معارض با روایات بسیار زیادی است که شاید به حد تواتر معنوی برسد، روایاتی که می گویند: بعضی از مؤمنین در قبر و یا در آخرت عذاب می بینند.

سوم از جهت اینکه این روایت با ظاهر آیاتی که دلالت دارد بر اینکه موطن و محل جزای اعمال آخرت است مخالفت دارد، مانند آیه "وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْذِنُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ" (۳) چون ظاهر این آیه این است که خدای تعالی جزای اعمال را در دنیا نمی دهد، و گر نه هیچ جنبه ای روی زمین نمی ماند، بلکه آن را تاخیر می اندازد تا مدتی معین، همین که آن مدت فرا رسد دیگر حتی یک ساعت هم جلو و عقبش نمی اندازد. و همچنین آیات دیگری که دلالت دارد بر اینکه هر معصیت و مظلومه ای بازخواست می شود، و روز بازخواست از آن بعد از مرگ و در قیامت است، مگر آنکه صاحبش در دنیا توبه کرده باشد، و یا با عمل نیکی آن را از بین برده باشد و یا در قیامت شفاعتی مشمول حالش گردد، و امثال اینها.

علاوه بر اینکه آیه مورد بحث، یعنی آیه "وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ" - همان طور که قبلا هم گفتیم - نه دلالت دارد بر اینکه مصیبت های وارده جزای اعمال است، و نه بر این که عفو از بسیاری از گناهان ابطال جزاء در آنها است، بلکه

ص: ۱۰۳

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۰.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۹۱. [.....]

۳- سوره نحل، آیه ۶۱.

تنها دلالت دارد بر این که مصائب، آثار دنیوی گناهان است که در بعضی گناهان در دنیا بروز می کند، و در بعضی گناهان بروز نمی کند، و خدا از بروزش جلوگیری می نماید.

پس به خاطر این اشکالها باید روایت را اگر قابل حمل باشد حمل کرد به اینکه می خواهد در مردم ایجاد حسن ظن به خدای تعالی کند.

و در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ أَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ " می گوید: روایت شده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: هیچ مردی با کسی مشورت نمی کند مگر آنکه به سوی رشد هدایت می شود (۱).

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از حضرت ابی جعفر (علیه السلام) آمده که در ذیل جمله " يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنْثَاءً " فرمود: یعنی به هر کس بخواهد فقط دختر می دهد بدون پسر. و در معنای " يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ " فرمود: یعنی و به هر کس بخواهد فقط فرزند ذکور می دهد. و در معنای " أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنثَاءً " فرمود: یعنی و به هر کس بخواهد هم ذکور می دهد، و هم اناث، و برایش بین هر دو قسم فرزند جمع می کند. (۲)

و در تهذیب به سند خود از حسین بن علوان، از زید بن علی، از پدران بزرگوارش از علی (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: مردی نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد و عرضه داشت: یا رسول الله! من برده ای داشتم، پدرم مثل این که بخواهد به من ضرری برساند برده مرا آزاد کرد. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: تو و هر چه مال داری بخششی هستی که خدای تعالی به پدرت کرده، تو تیری هستی از تیردان او " يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنْثَاءً وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنثَاءً وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا " پس عتق کردن پدرت نافذ و صحیح است. آری، پدر تو می تواند از مال تو و حتی از بدن تو بهره بگیرد، ولی تو نه می توانی از مال او برداری، و نه از بدن او استفاده بکنی، مگر به اذن او (۳).

مؤلف: این معنا از حضرت رضا (علیه السلام) در جواب چند مساله که محمد بن سنان پرسیده نیز روایت شده، و روایتش را صاحب کتاب علل الشرائع آورده. و نیز از طرق اهل سنت از عایشه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده است (۴).

ص: ۱۰۴

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۳.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۷۸.

۳- تهذیب، ج ۸، ص ۲۳۵.

۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۲.

اشاره

وَمَا كَانَ لِشَرِّ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا - وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ (۵۱) وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۵۲) صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ إِلَّا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ (۵۳)

ترجمه آیات

و هیچ بشری را نشاید که خدا با او تکلم کند، مگر به طریق وحی، و یا از وراء حجاب، و یا آنکه رسولی بفرستد پس به اذن خود هر چه می خواهد به او وحی کند که خدا بلند مرتبه فرزانه است (۵۱).

و همین طور ما روحی از امر خود را به سویت وحی کردیم، و گر نه تو نه می دانستی کتاب چیست، و نه می توانستی ایمان چیست، و لیکن ما آن را نوری کردیم تا به وسیله آن هر که از بندگانمان را خواستیم هدایت کنیم، و تو به یقین به سوی صراط مستقیم هدایت می کنی (۵۲).

صراط خدایی که آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است ملک او است، آگاه باش که بازگشت همه امور به خدا است (۵۳).

بیان آیات

اشاره

این آیات آخرین فصلی است که خدای سبحان در این سوره در باره وحی و تعریف آن

بیان نموده، و در این فصل وحی و سخن گفتن خدا با بندگانش را به سه قسمت تقسیم می کند: یا به وسیله وحی، یا از پس پرده و حجاب، و یا به وسیله ارسال رسول که به اذن خود هر چه بخواهد به آن رسول وحی می کند. آن گاه می فرماید: پیامهای خود را به این طریق بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وحی می کند، و آنچه از ناحیه خدای تعالی به آن جناب وحی شده قبل از وحی در نفس آن جناب سابقه نداشته، یعنی آن جناب به هیچ یک از معارفی که به وی وحی شده قبلاً آگاهی نداشت و این وحی است که نوری است الهی، و خدای تعالی هر یک از بندگان خود را بخواهد به این هدایت اختصاص می دهد، و او را مورد وحی خود قرار می دهد، و به دنبالش هر یک از بندگان را بخواهد به وسیله پیامبرش و به اذن خود هدایت می فرماید.

اقسام سه گانه وحی در آیه شریفه: "وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ..."

وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآذَنِهِ مَا يَشَاءُ..."

در سابق در جلد دوم این کتاب پیرامون معنای سخن گفتن خدا بحث کردیم، و در آنجا گفتیم که اطلاق لفظ کلام خدا بر قرآن کریم که فعل خاصی از خدا است، اطلاق حقیقی یا مجازی است، و این اطلاق به هر جور که باشد در قرآن کریم آمده، از آن جمله فرموده: "یا مُوسَى إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَتِي وَبِكَلامِي" (۱) و نیز فرموده: "وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا" (۲) و وحیی هم که انبیاء (علیه السلام) از خدای تعالی می گیرند، از مصادیق کلام است.

و بنا بر این، دیگر جهت ندارد که استثناء "الا وحیا" را استثنایی منقطع بگیریم، چون وحی و دو قسم بعد از آن یعنی تکلم از وراء حجاب و ارسال رسول، هر سه از مصادیق تکلم خداست - البته مصداق اعم از حقیقی و مجازی - پس هر سه نوع تکلمی که در این آیه ذکر شده، یعنی وحی و تکلم از وراء حجاب و ارسال رسول، نوعی از تکلم با بشر است.

و بنا بر این کلمه "وحیا" با در نظر داشتن اینکه به گفته راغب به معنای اشاره سریع است، مفعول مطلق نوعی است. و همچنین آن دو قسم دیگر در معنای مصدر نوعی است و معنای آیه این است که: هیچ بشری در این مقام قرار نمی گیرد که خدا با او تکلم کند به نوعی از انواع تکلم مگر به یکی از این سه نوع، اول اینکه به نوعی به او وحی کند، دوم اینکه از وراء

ص: ۱۰۶

۱- ای موسی من تو را به رسالات خود و به کلام خود برگزیدم. سوره اعراف، آیه ۱۴۴.

۲- و خدا با موسی تکلمی مخصوص کرد. سوره نساء، آیه ۱۶۴.

حجاب با او سخن گوید، و سوم اینکه رسولی بفرستد، و به اذن خود هر چه می خواهد وحی کند.

نکته دیگری که در این آیه هست این است که این سه قسم را با کلمه "أو" عطف به یکدیگر کرده، و ظاهر این کلمه آن است که سه قسم مذکور با هم فرق دارند، و باید هم همین طور باشد، چون می بینیم دو قسم اخیر را مقید به قیدی کرده. یکی را مقید به حجاب و دیگری را به رسول. ولی اولی را به هیچ قیدی مقید ننموده. و ظاهر این مقابله آن است که مراد از قسم اول سخن گفتن خفی باشد، سخن گفتنی که هیچ واسطه ای بین خدا و طرف مقابلش نباشد.

و اما دو قسم دیگر به خاطر این که قیدی زائد در آن آمده که یا حجاب است و یا رسولی که به وی وحی می شود، سخن گفتنی است که با واسطه انجام می شود. چیزی که هست در یکی واسطه رسول است که وحی را از مبدأ وحی گرفته به پیامبر می رساند، و در دیگری آن واسطه حجاب است، که خودش رساننده وحی نیست، ولی وحی از ما و رای آن صورت می گیرد.

پس تا اینجا خلاصه گفتار این شد که قسم سوم، یعنی "أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ" عبارت است از وحی به توسط رسول- که همان فرشته وحی است- پیام خدا نخست به او داده می شود و او هر چه را خدای سبحان اذن داده باشد به پیامبر وحی می کند، هم چنان که قرآن کریم در این باره فرموده: "نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ" (۱) و نیز فرموده: "قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ" (۲) و در عین حال وحی کننده خدای سبحان است، هم چنان که فرموده: "بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ" (۳).

و اما اینکه بعضی از مفسرین گفته اند: مراد از رسول در جمله "أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ" رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که وحی را به مردم می رساند، درست نیست، زیرا با جمله "یوحی" نمی سازد، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پیام خدا را به مردم ابلاغ می کند نه وحی را، و معقول نیست که تبلیغ را وحی بخوانند.

و نیز خلاصه گفتار این شد که قسم دوم از وحی، یعنی "أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ"، وحی با واسطه است، و واسطه اش همان حجاب است. چیزی که هست این واسطه مانند واسطه در قسم سوم خودش وحی نمی کند، بلکه تنها وحی از ما و رای آن آغاز می شود، و آغاز شدنش را

ص: ۱۰۷

۱- روح الامین آن را بر قلب تو نازل کرد. سوره شعراء، آیه ۱۹۴.

۲- بگو هر کس که دشمن جبریل است باید بداند که همو قرآن را به اذن خدا بر قلب تو نازل می کند. سوره بقره، آیه ۹۷.

۳- سوره یوسف، آیه ۳.

از کلمه "من" که برای ابتداء است استفاده می کنیم. و کلمه "وراء" در اینجا به معنای پشت نیست، بلکه به معنای بیرون هر چیزی است که محیط به آن چیز است، به شهادت کلام خدای تعالی که می فرماید: "وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ" (۱) و این قسم تکلم (تکلم از ما و رای حجاب) مانند تکلم خدای تعالی با موسی در کوه طور است که در باره اش فرموده: "فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ" (۲) و نیز از همین قسم است وحی هایی که در عالم رؤیا به انبیاء (علیه السلام) می شده.

و قسم اول از تکلم تکلمی است که خدای تعالی با پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و بدون واسطه جبرئیل می کرد که در آن نه رسول ملکی، یعنی جبرئیل، واسطه بود، و نه هیچ گونه حجابی که فرض شود.

و چون وحی در تمامی این اقسام مختلف منتسب به خدای تعالی است، لذا می توان وحی را بطور مطلق به خدای تعالی نسبت داد و مستند به او کرد. ساده تر بگوییم: می توان در هر سه قسم از وحی گفت خدا چنین وحی کرده، بدون قیدی که معین کند منظور کدام یک از اقسام وحی است. و به همین عنایت است که تمامی اقسام وحی در کلام خدای تعالی به خدا مستند شده، و فرموده: "إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ" (۳) و نیز فرموده:

"وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ" (۴).

این مطالب که در تفسیر آیه مورد بحث آوردیم، مطالبی بود که با کمک سیاق از آیه استفاده نمودیم، ولی مفسرین در تفسیر آن بحث هایی دامنه دار و مشاجره های طولانی کرده اند که ما از اشتغال به گفتگوی در باره آن صرف نظر کردیم، و خواننده خود می تواند به تفاسیر مفصل مراجعه نماید.

اشاره به وجه تعلیل نزول وحی از جانب خداوند به اینکه او "علی حکیم" است

"إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ" - این جمله تعلیلی است برای مضمون آیه شریفه، می فرماید خدای تعالی به خاطر علو مقامی که از خلق و نظام حاکم در آن دارد، بزرگتر از آن است که مانند خلق که با هم گفتگو می کنند با خلق خود گفتگو کند، و به خاطر علو مقامش و حکمتش راه.

ص: ۱۰۸

- ۱- و خدا از ما و رای آنان محیط به ایشان است. سوره بروج، آیه ۲۰.
- ۲- همین که نزدیک آن درخت آمد، از کرانه وادی ایمن که در بقعه مبارکه واقع است از درخت ندا شد. سوره قصص، آیه ۳۰.
- ۳- ما به سوی تو وحی کردیم، هم چنان که به نوح و انبیای بعد از او وحی کردیم. سوره نساء، آیه ۱۶۳.
- ۴- قبل از تو نفرستادیم مگر مردانی که به ایشان نیز وحی می کردیم. سوره نحل، آیه ۴۳. [.....]

وحی را برای سخن گفتن با خلق اختیار کرده و این بدان جهت است که هدایت هر نوعی از مخلوقات به سوی سعادت خاص خودش کار خدا است، همانطور که خودش فرموده: "الَّذِي أُعْطِيَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ" (۱) و نیز فرموده: "وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ" (۲) و سعادت انسان که راه سعادت خود را به وسیله علم و شعور طی می کند این است که سعادت او را به او اعلام بدارد و او را به سنتی که خود در زندگی انسانها جاری می کند راهنمایی فرماید، تا انسانها به آن برسند، و در این راهنمایی تنها دلالت عقل کافی نیست، چون عقل همان طور که گاهی راه را نشان می دهد، گاهی هم به خطا می رود، و به همین جهت خدای سبحان طریق وحی را برگزید که از هر خطایی مصون است. و ما در بیان این حجت در چند جا از این کتاب بحث مفصل کرده ایم.

توضیح آیه: " وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا... " و بیان مراد از "روح" و وحی آن

" وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ... "

از ظاهر سیاق برمی آید که کلمه " کذلک " اشاره باشد به آنچه در آیه قبلی بود که وحی را به سه قسمت تقسیم می نمود. روایات بسیاری هم این ظهور را تایید می کنند، چون در آن روایات آمده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همانطور که با وساطت جبرئیل - که قسم سوم از وحی است - وحی الهی را می گرفت، همچنین گاهی در خواب - که از مصادیق قسم دوم است - آن را دریافت می کرد، و گاهی هم بدون واسطه آن را تلقی می فرمود که همان قسم اول است.

ولی بعضی از مفسرین (۳) گفته اند: کلمه مذکور اشاره به مطلق وحی است که بر انبیاء نازل می شده. البته اگر مراد از "روح" جبرئیل امین، و یا روح امری باشد - که بیانش می آید - باید همین معنا را قبول کرد.

و مراد از اینکه فرمود: "وحی کردیم به تو روحی را" - به طوری که گفته اند - (۴) همان وحی قرآن است، و صاحبان این قول جمله " وَ لَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا... " را مؤید گفتار خود گرفته، و گفته اند: به همین جهت باید بگوییم مراد از روح، قرآن است.

لیکن دو اشکال بر این تفسیر متوجه است: اول اینکه هیچ شکی نیست در این که کلام در سیاق بیان این حقیقت است که: ای پیامبر آنچه از معارف و شرایع که هم خودت

ص: ۱۰۹

۱- سوره طه، آیه ۵۰.

۲- بر خداست که راه وسط را نشان دهد. سوره نحل، آیه ۹. (۳ و ۴) مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۷.

داری و هم مردم را به سوی آن دعوت می کنی از خود تو نیست، و تو چنان نبودی که از پیش خودت آنها را دریابی، و به علم خودت کشف کنی، بلکه هر چه از این مقوله داری از ناحیه ما است که به وسیله وحی بر تو نازل کردیم در این معنا هیچ شکی نیست، و بنا بر اینکه سیاق کلام سیاق افاده این معنا باشد اگر مراد از وحی که وحی شده قرآن می بود باید در جمله " مَا كُنْتَ تَدْرِي مِمَّا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ " تنها به ذکر کتاب اکتفاء می فرمود، چون مراد از کتاب قرآن است، و دیگر حاجتی به ذکر ایمان نبود، چون گفتن قرآن شامل ایمان هم می شد.

اشکال دوم اینکه هر چند که ممکن است قرآن را روح نامید به اعتبار اینکه دلها را با هدایت خود زنده می کند، هم چنان که خودش فرموده: " إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ " (۱) و نیز فرموده: " أَوْ مَنْ كَانَ مَمِيئًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ " (۲) و لیکن در آیه مورد بحث دیگر وجهی ندارد که آن را مقید به قید " من امرنا " کند، با اینکه از ظاهر کلام خدای تعالی برمی آید که روح از امر خداست، خلقی است از عالم علوی که همراه فرشتگان در هنگام نازل شدن آنها می باشد، هم چنان که فرموده: " تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ " (۳) و نیز فرموده: " يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صِيْفًا " (۴) و باز فرموده: " قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي " (۵) و نیز فرموده: " وَ أَيْدِنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ " (۶) و نیز در جای دیگر جبرئیل را روح الامین و نیز روح القدس خوانده، فرموده: " نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ " (۷) و " قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ " (۸).

ممکن است از اشکال اول جواب داده شود به اینکه مقتضای مقام هر چند همین بود که به ذکر کتاب اکتفاء کند و دیگر نام ایمان را به میان نیاورد، و لیکن از آنجایی که ایمان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به جزئیاتی که از معارف و شرایع در کتاب هست، از لوازم نزول کتاب و غیر منفک از آن است و از آثار حسنه آن است، لذا جا دارد که ایمان را هم با

ص: ۱۱۰

۱- سوره انفال، آیه ۲۴.

۲- سوره انعام، آیه ۱۲۲.

۳- فرشتگان در شب قدر با روح و به اذن پروردگار خود از هر امری را نازل می کنند. سوره قدر، آیه ۴.

۴- روزی که ملائکه و روح به صف می ایستند. سوره نبا، آیه ۳۸.

۵- از تو از روح می پرسند بگو روح از امر پروردگار من است. سوره اسری، آیه ۸۵.

۶- ما او را به روح القدس تایید کردیم. سوره بقره، آیه ۸۷.

۷- روح الامین قرآن را نازل کرده. سوره شعراء، آیه ۱۹۴.

۸- بگو روح القدس آن را از ناحیه پروردگارت نازل کرده. سوره نحل، آیه ۱۰۲.

کتاب ذکر کند، پس در حقیقت معنای آیه چنین می شود " ما این چنین کتابی بر تو نازل کردیم که تو خودت نه کتابی می دانستی چیست، و نه از ایمان و آثار حسنه ای که در دلت از آن کتاب می یابی اطلاعی داشتی " .

و نیز ممکن است از اشکال دومی پاسخ داده شود به اینکه: هر چند معهود از کلام خدای تعالی در معنای روح همین است که گفته شد، و لیکن در آیه مورد بحث هم اگر بخواهیم روح را بر همین معنا حمل کنیم و بگوییم: منظور، روح امری و یا جبرئیل است، باعث می شود که کلمه " اوحینا " را به معنای " ارسلنا " بگیریم (و آیه را چنین معنا کنیم:

ما این چنین فرستادیم به سویت روحی را از امر خود)، چون روح به معنای روح امری و یا جبرئیل چیزی نیست که قابل وحی باشد (و معنا ندارد مثلاً بگوییم ما این چنین فرشته ای را به سوی تو وحی کردیم). پس هیچ چاره ای نداریم مگر اینکه بگوییم مراد از وحی کردن ارسال و فرستادن است، و این هم خیلی بعید و ناجور است. پس آسان تر همین است که بگوییم " روح " به معنای قرآن است نه اینکه ایحاء به معنای ارسال باشد. ولی با کمی دقت معلوم می شود که نه جواب اول درست است، و نه جواب دوم.

بعضی دیگر از مفسرین گفته اند: مراد از روح همان روح امری است، که همیشه با ملائکه وحی بر انبیاء نازل می شود، هم چنان که خودش فرموده: " يُنَزَّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا " (۱)، پس مراد از وحی کردن روح به سوی پیغمبر نازل کردن روح است بر آن جناب.

ممکن است برای توجیه این وجه و اینکه چرا از " انزال " به " وحی کردن " تعبیر کرده، بگوییم: چون کلمه " امر " به طوری که آیه " إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ " (۲) بیان کرده، عبارت است از کلمه خدا، و روح هم از امر خدا و از کلمات خداست، هم چنان که خودش فرموده: " قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي " (۳)، پس روح کلمه خدا است، و آیه " إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ " (۴) نیز مصدق این معنا است، و

ص: ۱۱۱

۱- خدای تعالی فرشتگان خود را همراه روحی از امر خود بر هر یک از بندگانش که بخواهد به این پیام نازل می کند که برخیزید و بشر را انذار کنید. سوره نحل، آیه ۲.

۲- سوره یس، آیه ۸۲.

۳- سوره اسری، آیه ۸۵. [.....]

۴- مسیح، عیسی بن مریم فرستاده ای است از خدا و کلمه ای است از او که به مریم القاءش کرد و روحی است از خدا. سوره نساء، آیه ۱۷۱.

نازل کردن کلمه خود تکلیف و سخن گفتن است، پس چه عیبی دارد که از انزال روح به ایحاء و وحی کردن تعبیر کند، با اینکه انبیاء (علیه السلام) در اعمالشان مؤید به روح القدسند، و به وسیله همین روح است که شرایع به آنان وحی می شود همان طور که فرموده: "وَ أَيْدِنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ". و در تفسیر آیه "وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَ إِقَامَ الصَّلَاةِ وَ إِيتَاءَ الزَّكَاةِ" (۱) نیز به این معنا اشاره کردیم.

ممکن هم هست این اشکال را که چرا از انزال و یا ارسال تعبیر به ایحاء کرده اینطور از میان ببریم که کلمه "روحا" منصوب به نزع خافض است و ضمیر "جعلناه" هم به قرآن بر می گردد، گو اینکه کلمه "قرآن" قبلا ذکر نشده بود تا ضمیر به آن برگردد، ولی از زمینه کلام و یا از کلمه "کتاب" فهمیده می شود آن وقت معنا چنین می شود: "ما این چنین قرآن را با روحی از خود به تو وحی کردیم تو خودت نه کتاب می دانستی چیست و نه ایمان، و لیکن ما قرآن- و یا کتاب- را نوری قرار دادیم..." ولی من هیچ مفسری را ندیده ام که آیه را اینطور توجیه کرده باشد.

معنای اینکه فرمود: "تو- قبل از نزول وحی- کتاب و ایمان را نمی شناختی" و جمع آن با اینکه رسول الله (صلی الله علیه و آله) قبل از بعثت هم ایمان داشته است

" مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ" - قبلا گفتیم که آیه شریفه در مقام بیان این معنا است که آنچه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دارد، و مردم را هم بسویش می خواند، همه از ناحیه خدای سبحان است، نه از ناحیه خودش، و آنچه خدا به وی موهبت فرموده به وسیله وحی بعد از نبوت بوده. بنا بر این مراد از این که می فرماید: "تو خودت درایت و فهم حقایق کتاب را نداشتی" این است که معارف جزئی عقاید و شرایع عملیش را که در کتاب آمده خودت قبلا- نمی دانستی. و درست هم هست، برای اینکه خدای تعالی بعد از نبوت و وحی علم به این جزئیات را به او داد. و مراد از اینکه فرمود: "و تو نمی دانستی ایمان چیست" این است که تو واجد ایمان و التزام تفصیلی به یک یک معارف حقه و اعمال صالح نبود. و اگر بررسی چرا ایمان را به اعمال صالح تفسیر کردی؟ می گوییم در قرآن کریم این استعمال آمده، و فرموده: "وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ" (۲).

پس معنای آیه چنین می شود: تو قبل از وحی روح، علمی به کتاب و معارف و شرایعی که در آن است نداشتی، و متصف به این ایمان که بعد از وحی دارا شدی نبود، و ایمان و التزام به یک یک عقاید و اعمال دینی نداشتی. و بنا بر این آیه مورد بحث منافات ندارد

ص: ۱۱۲

۱- سوره انبیاء، آیه ۷۳.

۲- خدا چنان نبوده که عمل شما را ضایع کند. سوره بقره، آیه ۱۴۳.

با اینکه آن جناب قبل از بعثت هم ایمان به خدا داشته باشد و اعمالش همه صالح باشد، چون آنچه در این آیه نفی شده علم به تفصیل و جزئیات معارفی است که در کتاب آمده، و نیز التزام اعتقادی و عملی به آن معارف، معلوم است که نفی علم و التزام تفصیلی ملازم با نفی التزام اجمالی به ایمان به خدا و خضوع در برابر حق نیست.

با این بیان، استدلالی که بعضی (۱) به این آیه کرده اند که "رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبل از بعثت ایمان نداشته" رد می شود. و نیز دیگر محلی برای آن حرفی که از بعضی نقل شده که "رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبل از بعثت هم تمامی کمالات علمی و عملی بعد از بعثت را داشته" باقی نمی ماند، چون با ظاهر آیه که می فرماید: "تو قبلاً نمی دانستی کتاب و ایمان چیست" منافات دارد.

و جای هیچ شکمی نیست که حال رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبل از بعثت با حال آن جناب در بعد از بعثت فرق داشته، آیه شریفه هم به همین فرق داشتن اشاره نموده، می فرماید: آنچه بعد از نبوت دارا شد خدای تعالی از طریق وحی به او داد، و خودش در آن دخالتی نداشته.

"وَ لَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهَيْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا" - ضمیر در کلمه "جعلناه" به روح برمی گردد. و مراد از اینکه فرمود "من نشاء" در فرضی که مراد از روح قرآن باشد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین به آن جناب خواهد بود، چون همه آنان از نور قرآن بهره مند شده و اهتداء می یابند.

این در صورتی است که بگوییم مراد از کلمه "روح" قرآن باشد، و اما اگر مراد از آن، روح امری باشد، در آن صورت مراد از کلمه "من نشاء" تمامی انبیاء و گروندگان از امت هایشان خواهد بود، چون خدای تعالی به وسیله وحی این روح به انبیاء دو کار انجام داده، یکی اینکه انبیاء و امت های ایشان را به این وسیله هدایت نموده، و دیگر اینکه انبیاء را تسدید و تایید نموده و به اعمال صالح هدایت و ارشاد فرموده است.

و بنا بر این فرض، آیه شریفه در مقام تصدیق رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می باشد، آن جناب را در ادعای رسالتش و اینکه کتابش از ناحیه خدا و به وحی او است تصدیق می کند. و نیز در ادعایش به اینکه خودش به آنچه مردم را بدان دعوت می کند ایمان دارد، تصدیق می نماید. پس در نتیجه آیه شریفه در معنای آیه

ص: ۱۱۳

"إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ" (۱) خواهد بود، چون این آیه هم رسالت و ایمان آن جناب را تصدیق می کند.

"وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" - این جمله اشاره است به اینکه آنچه پیامبر اسلام مردم را به سوی هدایت می کند صراط مستقیم است، و همان چیزی است که خدا مردم را به سوی هدایت می کند، پس هدایت خدا و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یک هدایت است، و دعوتشان یک دعوت است.

بیان اینکه صراط خدایی که مالک آسمان ها و زمین است مستقیم و منتهی به سعادت می باشد

"صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ..."

این آیه شریفه صراط مستقیم را که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مردم را به سوی دعوت می کند، بیان می نماید، و در آن خدا را به "کسی که آنچه در آسمانها و زمین است از آن او است" توصیف می کند تا بفهماند دلیل استقامت صراط خدا چیست، چون وقتی ملک هر چیزی از آن خدای تعالی باشد، قهرا مالک غایتی هم که هر چیز به سوی آن غایت سیر می کند و سعادت می کند به سوی متوجه است نیز می باشد. پس در نتیجه غایت و سعادت هر موجودی همان چیزی است که خدای تعالی برای آن معین کرده، و راه به سوی آن سعادت و طریقی که باید سلوک کنند تا به سعادت خود برسند همان طریقی است که خدا تشریح و بیان نموده، و احدی غیر از خدا مالک هیچ چیز نیست تا برای مملوک خود غایتی معین و نهایی مقرر نماید. و یا برای رسیدن مملوکش به سعادت خاص خود راهی برای او تشریح کند. پس سعادت می کند که خدای سبحان به سوی آن دعوت می کند، سعادت حقیقی انسانها است، و راهی هم که او بشر را به پیمودن آن دعوت نموده تا به سعادتشان منتهی کند، راه حقیقی و صراط مستقیم است.

"أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ". این جمله بشر را به لازمه مالکیت خدا نسبت به آنچه در آسمانها و زمین است هشدار می دهد، چون لازمه این مالکیت این است که امور خلق که مملوک اویند نیز راجع به وی باشد، و لازمه این هم آن است که راهی هم که خلق پیش می گیرد و روشی که در زندگی طی می کند - از آنجا که آن نیز یکی از امور خلق است - راجع به او باشد، پس تنها صراط مستقیم صراط اوست. و اگر به جای اینکه بفرماید "ألا- إلى الله مصير الامور" فرمود: "تَصِيرُ الْأُمُورُ" و به مضارع تعبیر فرمود، برای افاده استمرار بود، و

ص: ۱۱۴

۱- تو (ای محمد) از پیغمبران خدایی (که از جانب حق) به راه راست فرستاده شدی، (این قرآن تو کتابی است که) از جانب خدای مقتدر مهربان نازل شده است. سوره یس، آیه ۳-۵.

می خواهد بفهماند برگشت امور خلق به خدای تعالی دائمی است.

و در این جمله علاوه بر هشدار که بیانش گذشت، اشعاری هم به علت وحی و تکلم الهی دارد، چون وقتی بنا شد مصیر اشیاء و بازگشت مخلوقات به سوی خدا باشد لا جرم برای هر نوع از انواع موجودات راه مخصوصی است به سوی خدا که باید آن راه را طی کند، و بر خداست که هر نوعی را به سوی راه مخصوص به خودش هدایت فرماید و او را به سوی غایت و هدفش راه نماید، هم چنان که فرموده: " وَ عَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ " (۱) و همین خود سخن گفتنی است از خدا با هر نوعی از انواع موجودات، به زبانی که مناسب با ذات آن است، که وقتی آن را با انسان مقایسه کنیم، نامش را وحی و ارسال رسول می گذاریم.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: تعبیر به مضارع در جمله " تَصَيِّرُ الْأُمُورَ " به منظور این است که بر آینده دلالت کند، نه استمرار، و منظور این است که بفهماند در آینده یعنی در قیامت بازگشت همه به سوی خداست، و این خود وعده خیری است برای راه یافتگان به سوی صراط مستقیم، و تهدید و وعیدی است برای گمراهان از آن صراط، ولی وجه اول روشن تر است.

بحث روایتی (روایاتی در باره اقسام وحی نازل بر پیامبر (صلی الله علیه و آله)، ایمان آن حضرت قبل از بعثت و...)

در الدر المنثور است که بخاری و مسلم و بیهقی از عایشه روایت کرده اند که: حارث بن هشام از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: چگونه بر تو وحی می شود؟ فرمود:

گاهی فرشته ای نزد من می آید به صورت صلصله جرس که در پیش رویم صدا می کند و من از صدای او آنچه را که می خواهد بفهماند حفظ می کنم، و این قسم وحی از هر قسم دیگری بر من سخت تر است. و گاهی فرشته ای به صورت مردی نزد من ظاهر می شود و با من حرف می زند و من سخنانش را حفظ می کنم.

عایشه می گوید: من خود دیده ام که گاهی در روزهای بسیار سرد، وحی بر آن جناب نازل می شد و چون از او جدا می شد با اینکه روز سردی بود عرق از پیشانی مبارکش سرازیر می گردید (۳).

ص: ۱۱۵

۱- و بر خداست بیان راه عدل و راستی. سوره نحل، آیه ۹.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۸.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۳.

و در کتاب توحید به سند خود از زراره روایت کرده که گفت: به امام صادق (علیه السلام) عرضه داشتم: فدایت شوم! آن غشی که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هنگام نزول وحی دست می داده چگونه بوده است؟ زراره می گوید: امام (علیه السلام) فرمود: این در آن قسم وحی بوده که بین آن جناب و خدای تعالی هیچ واسطه ای نبوده، و خدای تعالی خودش برای آن جناب تجلی می کرده. می گوید سپس امام در حالی که اظهار خشوع می کرد فرمود: این همان نبوت است ای زراره (۱).

و در علل الشرائع به سند خود از ابن ابی عمیر، از عمرو بن جمیع، از ابی عبد الله (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: جبرئیل هر وقت بر آن جناب نازل می شد مانند یک غلام پیش رویش می نشست، و هر وقت هم داخل می شد اجازه می گرفت (۲).

و شیخ در امالی به سند خود از ابی عمیر، از هشام بن سالم، از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که گفت: یکی از اصحاب ما به آن جناب عرضه داشت: اصلحك الله، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گاهی در حال طبیعی می فرمود: جبرئیل چنین گفت، و یا می فرمود: این جبرئیل است که مرا دستور می دهد چنین کنم، و گاهی هم برای گرفتن وحی بی هوش می شد، چرا چنین بود؟ امام صادق (علیه السلام) در پاسخ فرمود: هر وقت مستقیماً و بدون وساطت جبرئیل به آن جناب وحی می شد، آن حالت به آن جناب دست می داد، به خاطر اینکه گرفتن وحی از خدای تعالی سنگین و دشوار بود. و هر وقت جبرئیل بین خدای تعالی و آن جناب واسطه می شد آن حالت دست نمی داد، و در حال طبیعی می فرمود: جبرئیل به من چنین گفت. و یا می فرمود: این جبرئیل است که چنین می گوید.

و در کتاب بصائر از علی بن حسان، از ابن بکیر، از زراره، روایت آمده که گفت:

من از امام باقر (علیه السلام) از این که چه کسی رسول و چه کسی نبی و چه کسی محدث است پرسیدم؟ فرمود: رسول کسی است که جبرئیل نزدش می آید و با او رو در رو سخن می گوید و او جبرئیل را می بیند، همانطور که شما طرف صحبت خود را می بینید و با او حرف می زنید، چنین کسی را رسول می گویند. و اما نبی عبارت است از کسی که جبرئیل را در خواب می بیند، مانند خوابی که ابراهیم (علیه السلام) دید (که فرزند خود را قربانی می کند) و نظیر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که بسیار می شد خواب سبکی او را می گرفت، و در آن حالت جبرئیل نزدش می آمد، این را نبی می گویند، که گاهی نبوت با

ص: ۱۱۶

۱- توحید صدوق، ص ۱۱۵.

۲- علل الشرائع، ص ۷.

رسالت هم جمع می شود، مانند رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که هم رسول بود و جبرئیل را در بیداری رو در روی خود می دید و با او سخن می گفت، و هم نبی بود و جبرئیل را در خواب می دید. و اما محدث عبارت است از کسی که کلام فرشته را می شنود و با او سخن می گوید، ولی او را نمی بیند، نه در خواب و نه در بیداری (۱). مؤلف: در معنای این روایت روایات دیگری نیز هست.

و در کتاب توحید به سند خود از محمد بن مسلم و محمد بن مروان، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تشخیص نمی داد که این شخصی که با او سخن می گوید جبرئیل و از طرف خدا است، مگر به توفیق (۲).

و در تفسیر عیاشی از زراره روایت آورده که گفت: به امام صادق (علیه السلام) عرضه داشتم: چطور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هنگامی که پیامی از ناحیه خدا به سویش می آمد از این معنا نمی ترسید که این پیام از طرف ابلیس باشد، و این شیطانست که در قلب او مداخله می کند؟ امام (علیه السلام) فرمود: خدای تعالی وقتی بنده ای را رسول خود می سازد سکینت و وقار بر او نازل می کند، در نتیجه پیام آور خدا نزدش می آید و رسول او را به چشم می بیند، همان طور که اشخاص دیگر را به چشم می بیند.

و در کافی به سند خود از ابی بصیر روایت کرده که گفت: من از امام صادق (علیه السلام) از کلام خدای تبارک و تعالی پرسیدم که می فرماید: "وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ" فرمود: روح عبارت است از خلقی که در میان خلایق از جبرئیل و میکائیل هم بزرگتر است، و این روح همواره با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه بعد از آن جناب هست، و کارش تسدید و تایید آن حضرات است (۳).

مؤلف: در معنای این حدیث تعدادی روایت هست که در بعضی از آنها آمده که آن روح از ملکوت است. صاحب تفسیر روح المعانی می گوید: "طبرسی از حضرت ابی جعفر و ابی عبد الله روایت کرده که مراد از این روح، فرشته ای است بزرگتر از جبرئیل و میکائیل که همواره با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بوده و هیچ گاه به آسمان صعود نمی کرده. و این حرف در نهایت غرابت و شگفتی است، و احتمال می رود که استادش به این دو امام درست نباشد" (۴).

ص: ۱۱۷

۱- بصائر الدرجات، ص ۳۷۱.

۲- توحید صدوق، ص ۲۴۲.

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۲۷۳.

۴- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۵۸. [.....]

و ما برای روشن شدن مطلب عین کلام طبرسی در مجمع البیان را نقل می کنیم: "از ابی جعفر و ابی عبد الله (علیه السلام) روایت شده که فرمودند: روح هرگز به آسمان صعود نکرده، و همواره در ما هست" (۱).

و اما اینکه صاحب روح المعانی آن را غریب و شگفت خوانده شگفتی در سخن خود او است که هیچ دلیلی بر درست نبودن این حدیث نیاورده. علاوه بر اینکه خود او تسدید و تایید کردن این روح را در باره غیر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یعنی بعضی از افراد امت قبول کرده، آن وقت چطور آن را در باره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت انکار می کند؟ و خواننده اگر بخواهد به اعتراف وی در باره تسدید روح اطلاع یابد، باید به تفسیر روح المعانی در قسم اشاراتش مراجعه نماید.

و در نهج البلاغه آمده: "و خدای تعالی از روزی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از شیر گرفته شد، بزرگترین فرشته خود را قرین او ساخت تا آن جناب را شب و روز به طریق مکارم و به سوی محاسن اخلاق عالم سوق دهد" (۲).

و در الدر المنثور است که ابو نعیم - در کتاب دلائل - و ابن عساکر از علی (علیه السلام) روایت کرده اند که گفت: شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: آیا هیچ بتی را پرستیده ای؟ فرمود: نه. پرسیدند: هیچ شراب نوشیده ای؟ فرمود: هرگز.

من از اولین روز زندگی ام همین مقدار را می دانستم که این عقایدی که مردم دارند کفر است، ولی نمی دانستم کتاب و ایمان چیست. در اینجا بود که آیه شریفه "مَا كُنْتُ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ" نازل شد (۳).

و در کافی به سند خود از ابی عمرو زبیری، از امام صادق (علیه السلام) روایتی آورده که در ضمن آن در ضمیر آیه "وَ إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" فرمود: یعنی تو مردم را به سوی صراط مستقیم دعوت می کنی (۴).

و در کافی به سند خود از جابر از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که گفت: از آن جناب شنیدم که فرمود: قرآنی به دریا افتاد، دیدند که تمامی آیاتش سیاه شده، جز این آیه که می فرماید: "أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ" (۵).

ص: ۱۱۸

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۷.

۲- نهج البلاغه صبحی الصالح، ص ۳۰۰.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۳.

۴- کافی، ج ۵، ص ۱۳.

۵- اصول کافی، ج ۲، ص ۶۳۲.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۲) إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۳) وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ (۴)

أَفَنْضِرُبُ عَنْكُمْ الذُّكْرَ صَيْفُحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ (۵) وَ كَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيِّ فِي الْأَوَّلِينَ (۶) وَ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۷) فَأَهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا وَ مَضَى مَثَلُ الْأَوَّلِينَ (۸) وَ لَوْ أَنَّ سِئَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ (۹)

الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ مَهْدًا وَ جَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۰) وَ الَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَنْشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ (۱۱) وَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلُكِ الْأَنْعَامَ مَا تَرْكَبُونَ (۱۲) لِتَسْبِتُوا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَ تَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَ مَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ (۱۳) وَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ (۱۴)

ترجمه آیات

به نام خداوند بخشنده بخشایشگر.

حم (۱).

سوگند به کتاب روشنگر (۲).

که ما آن را خواندنی عربی کردیم، شاید تعقل کنید (۳).

و سوگند که این خواندنی قبلا در ام‌الکتاب نزد ما بود، که مقامی بلند و فرزانه دارد (۴).

آیا به جرم اینکه شما مردمی اسرافگیرید از فرستادن قرآن به سوی شما صرفنظر کنیم (۵).

و چه بسا انبیایی که در اقوام گذشته فرستادیم (۶).

اقوامی که هیچ پیغمبری به سویشان نیامد مگر آنکه مسخره اش کردند (۷).

و ما نیرومندتر آنها را هلاک کردیم که داستان آنها (در سوره های پیش) گذشت (۸).

و اگر از این بت پرستان پرسى چه كسى آسمانها و زمین را آفریده قطعاً می گویند: خدای عزیز علیم (۹).

خدایی که زمین را برای شما گهواره کرد، و در آن برایتان راهها قرار داد، تا شاید به مقاصد خود راه یابید (۱۰).

و همان خدایی که آب را به اندازه از آسمان نازل کرد، پس به وسیله آن آب، سرزمینی مرده را زنده کردیم، شما هم همین طور سر از خاک در می آورید (۱۱).

و آن خدایی که همه جفت ها را او آفرید، و برایتان از کشتی ها و چارپایان مرکب درست کرد (۱۲).

تا بر پشت آنها قرار گیرید، و آن گاه هنگام قرار گرفتن بر پشت آنها به یاد نعمت پروردگارتان افتید، و بگویید: منزه است آن خدایی که این مرکب را برای ما مسخر کرد، و گر نه ما نمی توانستیم آن را رام خود کنیم (۱۳).

و ما به یقین به سوی پروردگارمان برمی گردیم (۱۴).

بیان آیات مفاد و غرض کلی سوره مبارکه زخرف

اشاره

این سوره بطوری که آغاز و انجام آن و نیز مطالبی که بین این آغاز و انجام فاصله شده شهادت می دهد، در مقام انذار و هشدار دادن بشر است، مگر شش آیه آن که از جمله "إِلَّا الْمُتَّقِينَ يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ" آغاز می شود، که این شش آیه استطرادی (و از باب حرف حرف می آورد) در وسط آیات سوره قرار گرفته.

در این سوره این معنا را خاطر نشان می سازد که سنت الهی بر این جریان یافته که انبیاء و رسولانی برگزینند، و کتاب و ذکری بر آنان نازل کند، و هیچگاه اسراف و افراط مردم در قول و فعلشان او را از این کار باز نمی دارد، بلکه همواره رسولان و انبیایی فرستاده، و استهزاء کنندگان و تکذیب کنندگان ایشان را هلاک نموده، و سپس به سوی آتشی جاودانه سوق داده است.

و در این بیان نخست مساله ارسال رسل را به طور اجمال ذکر می کند، و سپس از بین آنان ابراهیم و سپس موسی و آن گاه عیسی (علیه السلام) را نام می برد، و مطالبی از اسراف کفار نقل نموده، از آن جمله یکی از مهمترین گفتار آنان را که می گفتند خدای سبحان فرزند گرفته، و ملائکه دختران او هستند ذکر می کند. و این بدان جهت است که نسبت به خصوص این عقیده و رد آن عنایت داشته، و به همین جهت آن را مکرر نقل می کند و جواب می گوید، و گویندگان آن را به عذاب تهدید می کند، البته در این سوره حقایق متفرق دیگری نیز هست.

و این سوره به شهادت مضامینش در مکه نازل شده، مگر آیه " وَ سَأَلَ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا... " که هنوز برای ما ثابت نشده که در مکه نازل شده، و به زودی در باره اش سخن خواهیم گفت- ان شاء الله تعالی.

" وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ " از ظاهر این جمله برمی آید که سوگند است، و جواب آن جمله " إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا " - تا آخر دو آیه- می باشد. و اینکه قرآن را کتابی مبین خوانده، بدین جهت است که قرآن طریق هدایت را ظاهر می کند، هم چنان که فرموده: " وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ " (۱) و یا بدین جهت است که خودش ظاهر و روشن است، و نقطه ضعفی در آن نیست، هم چنان که در این باره نیز فرموده: " ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ " (۲).

" إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ " ضمیر در " جَعَلْنَاهُ " به کتاب برمی گردد، و معنای " قُرْآنًا عَرَبِيًّا " این است که این کتابی است که به لغت عربی قرائت می شود. " لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ " این جمله غایت و غرض جعل آن کتاب را بیان می کند.

و همین که امید تعقل و فهمیدن مردم را غایت و غرض جعل مذکور قرار داده، خود شاهد بر این است که قرآن قبل از آنکه به زبان عربی درآید، در مرحله ای از کینونت (هستی) وجود داشته که در آن مرحله عقول بشر دسترسی بدان نداشته، با اینکه کار عقل این است که هر امر فکری و مساله ذهنی را درک کند، هر چند که آن مساله در نهایت درجه دقت و لطافت باشد.

ص: ۱۲۱

۱- ما این کتاب را بر تو نازل کردیم در حالی که بیانگر هر چیزی است. سوره نحل، آیه ۸۹.

۲- سوره بقره، آیه ۲.

در نتیجه از این آیه فهمیده می شود که کتاب بر حسب موطن نفس الامری و واقعیتش ما فوق فکر و اجنبی از عقول بشری است، و خدای تعالی آن را از آن موطن پایین آورده، و در خور فهم بشر کرده، و به لباس واژه عربیت در آورده، به این امید که عقول بشر با آن انس بگیرد و حقایقش را بفهمد. و چون استعمال کلمه "امید" در باره خدای تعالی صحیح نیست، لا جرم باید گفت امید قائم به مقام و یا به مخاطب است، نه به خود گوینده، که خدای تعالی است.

شرح مراد از اینکه در وصف قرآن فرمود: "وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ"

"وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ" این جمله آنچه را که آیه قبلی بیان می کرد تاکید نموده و روشن می سازد، و آن این بود که قرآن کریم در موطن اصلیش ما فوق تعقل عقول است. ضمیر در "انه" به کتاب بر می گردد. و مراد از "ام الكتاب" لوح محفوظ است، هم چنان که آیه "بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ" (۱) به آن تصریح دارد. و اگر لوح محفوظ را "ام الكتاب" نامیده، بدین جهت است که لوح محفوظ ریشه تمامی کتب آسمانی است، و هر کتابی آسمانی از آن استنساخ می شود.

و اگر کلمه "قرآن" را مقید به قید "ام الكتاب" و "لدینا" کرد، صرفاً به منظور توضیح است، نه احتراز. ساده تر بگوییم: برای این بود که بفرماید قرآن همان کتابی است که نزد ما است، نه اینکه بفرماید قرآن دو تا است یکی نزد ما و یکی هم نزد دیگری.

و معنای آیه این است: قرآن کریم در حالی که در ام الكتاب و نزد ما بوده و همواره هست هر آینه بلند مرتبه و سرشار از حکمت است. و به زودی- ان شاء الله- در اواخر سوره جاثیه گفتاری در معنای ام الكتاب خواهد آمد.

و مراد از اینکه فرمود: "لعلی" به طوری که از مفاد آیه قبلی استفاده می شود این است که قرآن در آن حال که در ام الكتاب بود قدر و منزلتی رفیع تر از آن داشت که عقول بتوانند آن را درک کنند. و مراد از این که فرمود "حکیم" این است که قرآن در ام الكتاب یک پارچه بوده است، و مانند قرآن نازل شده مفصل و جزء جزء و سوره سوره و آیه آیه و جمله جمله و کلمه کلمه نبوده. این معنا را از آیه شریفه "كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ" (۲) نیز استفاده می کنیم.

و این دو صفت، یعنی صفت "علی" و "حکیم"، دلالت می کنند بر این که

ص: ۱۲۲

۱- بلکه آن قرآن مجید است که در لوح محفوظ بود. سوره بروج، آیه ۲۲.

۲- سوره هود، آیه ۱.

ام الكتاب، فوق عقول بشری باشد، چون عقل بشر در فکر کردنش تنها می تواند چیزهایی را بفهمد که در آغاز از قبیل مفاهیم و الفاظ بوده باشد، و از مقدماتی تصدیقی ترکیب شده باشد که هر یک مترتب بر دیگری است، مانند آیات و جملات قرآنی. و اما چیزی که ما و رای مفاهیم و الفاظ است، و قابل تجزی به اجزاء و فصول نیست، عقل راهی به درک آن ندارد.

پس حاصل معنای این دو آیه این شد: کتاب در نزد ما در لوح محفوظ مقامی رفیع دارد و دارای احکام و اتقانی است که به خاطر همان مقام رفیع و آن احکام و اتقان عقول دسترسی بدان ندارد، و ما آن را نازل و در خور درک عقول کردیم، یعنی آن را خواندنی و عربی کردیم، باشد که مردم آن را بفهمند.

در اینجا ممکن است کسی بگوید از ظاهر جمله "لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ" برمی آید که فهمیدن این قرآن عربی برای مردم ممکن است و ما می توانیم این کتاب را که نازل و در خور فهم بشر شده است و به صورت کتابی عربی درآمده بخوانیم و تعقل کنیم، حال یا این است که این درک و تعقل ما از قرآن عین همان چیزی است که در ام الكتاب است و مطابقت تام و تمام دارد، و یا این است که کاملا مطابق آن نیست.

قسمت دوم قطعاً باطل است، برای اینکه خود خدای تعالی می فرماید: "وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ" - قرآن در ام الكتاب است و نیز می فرماید: "بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ" (۱) و می فرماید: "إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَّكْنُونٍ" (۲)، پس قهراً درک قرآن درک همان است که در ام الكتاب و در لوح محفوظ و در کتاب مکنون است.

پس از آن دو احتمال تنها احتمال اول را می توانیم بپذیریم، و بگوییم آنچه از قرآن می فهمیم همان است که در ام الكتاب است، و با این حال دیگر چه معنا دارد که گفته شود قرآن عربی که نزد ما است قابل درک هست، ولی آنکه در ام الكتاب و نزد خدا است قابل درک و تعقل نیست؟

در پاسخ می گوییم از کجا که نسبت بین قرآنی که نزد ما است و آنچه در ام الكتاب است نسبت مثل و ممثل نباشد، مثل هم عین ممثل هست، اما آن کس که چیزی برایش ممثل شده، از آن ممثل به جز مثل را نمی فهمد و راهی برای درک حقیقت ممثل ندارد - دقت فرمایید.

ص: ۱۲۳

۱- سوره بروج، آیه ۲۱ و ۲۰.

۲- سوره واقعه، آیه ۷۸.

از آنچه گذشت روشن گردید که وجوهی که مفسرین در تفسیر دو وصف "علی" و "حکیم" آورده اند ضعیف است، مثل کلام بعضی (۱) از ایشان که گفته اند: مراد از "علی" بودن قرآن این است که در بلاغتش عالی و روشنگر هر چیزی است که مردم بدان محتاجند. و یا گفته اند: (۲) معنایش این است که قرآن بر هر کتابی دیگر برتری و علو دارد، چون اعجازی خاص به خود دارد، و ناسخ هر کتاب دیگر است و هیچ کتابی نسخش نمی‌کند. و یا گفته اند (۳) "علی" یعنی اینکه ملائکه و مؤمنین آن را تعظیم می‌کنند.

و مثل کلام بعضی (۴) دیگر که در معنای کلمه "حکیم" گفته اند: یعنی حکمت بالغه را اظهار می‌دارد. و یا گفته اند: (۵) قرآن جز با حکمت منطبق نمی‌شود، و جز حق و صواب نمی‌گوید، پس در حقیقت توصیف آن به وصف حکیم توصیفی است مجازی و به منظور مبالغه.

ضعف این وجوه با دقت در مفاد آیه قبلی روشن می‌شود، و نیز روشن می‌شود که با نزول و در خور فهم بشری ساختن، ام‌الکتاب، قرآنی عربی شده است.

"أَفَضْرِبُ عَنْكُمُ الذُّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ" استفهام در این آیه انکاری است، و حرف "فاء" که بر کلمه "نضرب" درآمده، برای این است که بفهماند مضمون این جمله فرع و نتیجه مطالب گذشته است، و معنای "ضرب الذکر عنهم" برگرداندن روی سخن از ایشان است.

در مجمع البیان گفته: ریشه اصلی این جمله این بوده که سواره وقتی بر مرکب خود سوار می‌شود، و می‌خواهد آن را به طرف دیگر متوجه کند، با تازیانه یا چوب دستیش آن را می‌زند تا متوجه طرفی که او می‌خواهد بشود، که در باره این عمل می‌گفتند "صرفه عنه" حیوان را از آن سو منصرف کرد. و یا می‌گفتند "عدل عنه" و سپس به جای آن دو کلمه، "ضربه" را استعمال کردند (۶).

کلمه "صفح" به معنای اعراض است، و در جمله مورد بحث کلمه "صفحا" مفعول له است. احتمال هم دارد که "صفح" به معنای جانب و طرف باشد. و در جمله "أَنْ كُنْتُمْ" حرف جر حذف شده، و تقدیرش "لان کنتم" باشد و این جار و مجرور متعلق باشد به جمله "أَفَضْرِبُ".

و معنای آیه این است که: آیا ذکر را که همان کتابی است که عربی و خواندنیست

ص: ۱۲۴

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۹.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۹.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۹.

۴- مجمع البیان، ج ۹، ص ۳۹.

٥- مجمع البيان، ج ٩، ص ٣٩.

٦- مجمع البيان، ج ٩، ص ٣٩.

کردیم تا تعقلش کنید، از شما برگردانیم به خاطر اینکه شما مردمی اسرافگیرید؟ و یا معنایش این است که: آیا قرآن را از شما به سویی دیگر برگردانیم به خاطر اینکه شما اسرافگیرید؟ یعنی ما بصرف اسرافگری شما این کار را نمی کنیم. " وَ كَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيِّ فِي الْأَوَّلِينَ وَ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ نَبِيِّ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ " کلمه " کم " برای تکثیر است، یعنی " و چه بسا " و منظور از کلمه " اولون " امت های گذشته است. و جمله " وَ مَا يَأْتِيهِمْ... " حال است، و عامل آن جمله " أَرْسَلْنَا " است.

این دو آیه و آیه بعد آن در مقام تعلیل آیه قبل است، می فهماند که چرا ذکر را از ایشان برنگردانید، و چرا از نازل کردن قرآن صرفنظر نکرد. به این بیان که صرف اینکه شما مردمی اسرافگر و متجاوز هستید ما را از اجرای سنت الهی مان که همان سنت هدایت از طریق وحی است باز نمی دارد، چون اعراض شما برای ما تازگی ندارد، چه بسیار پیامبرانی در امت های گذشته فرستادیم، در حالی که هیچ پیامبری برایشان نیامد مگر آنکه او را استهزاء کردند، و کار بدین جا منجر شد که آنها را هلاک کردیم، با اینکه خیلی نیرومندتر از شما بودند. آری آنها را هلاک کردیم، نه اینکه از کار خود دست برداریم.

پس همانطور که عاقبت اسراف و استهزاء آنان هلاکت خود آنان بود، نه دست برداری ما از سنت خود، همچنین عاقبت اسرافگری شما هم هلاکت شما است.

پس در حقیقت این آیات سه گانه وعده ای به رسول خدا و تهدیدی به قوم آن جناب است.

" فَأَهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا وَ مَضَى مَثَلُ الْأَوَّلِينَ " راغب می گوید: کلمه " بطش " به معنای این است که چیزی را با صولت بگیری (۱). و در آیه مورد بحث التفاتی از خطاب در آیه قبل " أَفَنْصُرِبُ عَنْكُمْ "، به غیبت " منهم " به کار رفته. و گویا وجه این التفات این باشد که چون دیده مردم اسرافگر از تهدید " فاهلکنا " عبرت نمی گیرند، روی سخن را که تا کنون با خود اسرافگران بود از آنان برگردانیده و متوجه رسول خود کرده، تا هم تعریضی به آنها کرده باشد و هم زمینه را برای جمله " وَ مَضَى مَثَلُ الْأَوَّلِينَ " فراهم نموده باشد. مؤید آن جمله " وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ " است که خطاب را متوجه رسول خود کرده. "

ص: ۱۲۵

۱- مفردات راغب، ماده " بطش ".

و در نتیجه معنای آیه چنین می شود: ما اقوامی نیرومندتر از ایشان را هلاک کردیم. و داستان آن گذشتگان در سوره هایی که قبل از این سوره نازل شد گذشت که چگونه کیفر استهزای خود را دیدند.

احتجاج بر ربوبیت و یگانگی خدای تعالی با ذکر بخشی از آیات تکوینی او

" وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ " در این آیه و آیات بعدش - تا شش آیه - بر ربوبیت خدای تعالی و یگانگی اش در ربوبیت احتجاج شده، و اشاره ای هم به مساله معاد شده و اعترافشان را به اینکه خدا خالق هر چیز است سندی قرار داده بر بطلان اسرافگریشان، و گوشه هایی از کار خلقت را - مانند: او است که زمین را گهواره خلق کرده، و در آن راههایی قرار داده و بارانهایی نازل می کند - که در عین حال تدبیر امور بندگان هم هست دلیل قرار می دهد بر اینکه پس غیر از خدا مالک و مدبری برای امور خلق نیست، پس تنها رب او است و غیر او ربی نیست.

و با این بیان روشن می گردد که آیه مورد بحث مقدمه و زمینه چینی است برای مضمون آیات بعد - و همانطور که گفتیم - بر ربوبیت و یگانگی خدا در آن احتجاج می کند. و در این کتاب مکرر گذشت که وثیت منکر این معنا نیست که صنع و ایجاد تنها کار خدای تعالی است، بلکه تنها تدبیر را مستند به غیر خدا می کند.

" الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَ جَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ " یعنی: خدا آن کسی است که زمین را برای شما طوری آفرید که در دامن آن پرورش یابید، آن طور که اطفال در گهواره تربیت شده و نشو و نما می کنند، و برایتان در زمین راه ها و بزرگراه هایی درست کرد تا به وسیله آنها به سوی مقاصد خود راه یافته و هدایت شوید.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند معنای " لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ " این است که: شاید شما به معرفت خدا و توحید در عبادتش راه یابید.

ولی معنای اول روشن تر است.

در این آیه شریفه بعد از التفاتی که در دو آیه قبل از خطاب به غیبت شده بود، دوباره التفاتی از غیبت به خطاب شده، و بعد از آنکه در دو آیه قبل مردم غایب فرض شده بودند و روی سخن را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کرده بود، در این آیه دوباره روی سخن را متوجه مردم کرده، هم چنان که در آغاز سوره هم متوجه ایشان بود.

و بعید نیست وجه آن، عنایتی باشد که به این نکته داشته که از مشرکین این اعتراف.

ص: ۱۲۶

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۶۷. [.....]

را بگیرد که غیر از خدا خالق نیست. آن گاه این معنا را ضمیمه آن کند که تدبیر نیز از خلقت است، و نتیجه بگیرد که مرام و ثنیت که مرام شما مخاطبین است دارای تناقض است، از یک سو خالق را منحصر خدا می دانید، و از سوی دیگر از نادانی خود تدبیر را کار غیر خدا می دانید.

" وَ الَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَنْشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ " در این آیه شریفه، نازل کردن آب از آسمان را مقید کرده به قید "قدر" تا اشاره کرده باشد به اینکه نازل شدن باران عبث و بی حساب نیست، بلکه از اراده و تدبیر خدا ناشی می شود. و کلمه "أنشَرنا" ماضی، از مصدر "انشار" و به معنای احیاء است. و کلمه "میتا" مخفف میت- با تشدید- است. و اگر کلمه "بلده" را با کلمه "میت" توصیف کرده و فرموده "شهری مرده" تنها بدین اعتبار است که شهر برای خود مکانی است، چون همان طور که زراعت مرده و زنده دارد، شهر را هم می توان متصف به این دو صفت کرد، چون گفتیم شهر نیز مکان و سرزمینی است.

در این آیه در آغاز، خدای تعالی غایب فرض شده بود، می فرمود "خدا آن کسی است که آبی از آسمان به اندازه نازل کرد" و سپس متکلم با غیر فرض شده و فرمود: "پس ما به وسیله آن آب شهری مرده را زنده کردیم" و این التفات صرفاً برای این است که عنایت خود را به زنده کردن مکان های مرده اظهار بدارد.

و بعد از آنکه با نازل کردن آب به اندازه، و زنده کردن شهری مرده، استدلال کرد بر خلقت و تدبیر خود، در آخر نتیجه دیگری هم از این استدلال گرفت، نتیجه ای که توحید تمام نمی شود مگر به آن. و آن عبارت است از مساله معاد، یعنی برگشتن همه به سوی خدا: "و کذلک تخرجون" یعنی همانطور که شهری مرده را زنده می کند، همین طور شما هم از قبورتان سر برمی دارید و زنده می شوید.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: اگر از رویاندن گیاهان تعبیر کرد به "انشار" - که در واقع به معنای احیای مردگان است- و از احیای مردگان هم تعبیر کرد به "اخراج" برای این است که در اولی رویاندن را امری عظیم نشان دهد، و در دومی مساله بعث و معاد را کاری آسان جلوه داده باشد تا در نتیجه هم سنن استدلال را ارج نهاده باشد، و هم راه قیاس را روشن تر ساخته باشد.

ص: ۱۲۷

"وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلُكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ" بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "ازواج"، اصناف موجودات از نر و ماده و سیاه و سفید و امثال آن است. بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد جفت از هر چیز است، چون هر چیزی- به جز خدای تعالی- زوجی دارد، مانند: بالا و پایین، چپ و راست، ماده و نر.

"وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلُكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ"- یعنی "ترکبونه" و برایتان از کشتی و چارپایان چیزهایی قرار داد که سوارش شوید. کلمه "ترکبون" از "رکوب" است که وقتی در مورد حیوانات یعنی اسب و شتر و امثال آن استعمال شود، به خودی خود متعدی می گردد، و می گوئیم "رکبت الفرس" و چون در مورد کشتی و مانند آن به کار می رود، با کلمه "فی" متعدی می گردد، می گوئیم "رکب فیه" همان طور که در کلام خدای تعالی آمده: "فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْمِكِ" و اگر در آیه مورد بحث که سخن از کشتی هم به میان آمده کلمه "فی" نیآورده برای این است که جانب انعام را غلبه داده باشد.

"لَتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَ تَقُولُوا...

لَمُنْقَلِبُونَ" استواء بر ظهر" به معنای استقرار بر پشت حیوان، و یا هر مرکب دیگر است. و ضمیر در کلمه "ظهوره" به "ما" ی موصوله در جمله "ما ترکبون" و ضمیر در جمله "إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ" نیز به همان موصول برمی گردد، و در این آیه جمله "لَتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ" با آوردن کلمه "ظهور"، و جمله "استویتم علیه" بدون آوردن کلمه "ظهور"، به یک معنا است، چون هم می توان گفت بر پشت حیوان سوار شدم، و هم می توان گفت بر حیوان سوار شدم.

مقصود از به یاد آوردن نعمت پروردگار پس از سوار شدن بر کشتی ها و چهار پایان

و مراد از "به یاد آوردن نعمت رب بعد از استواء بر پشت حیوان یا کشتی" این است که به یاد نعمت هایی بیفتی که خدا آنها را مسخر انسان کرده، و انسان از آنها استفاده می کند مثلا از یک محل به محل دیگر می رود، و بار و بانه خود را حمل می کند، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "وَسَيَحْزَنُ لَكُمْ الْفُلُكُ لَتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ" (۳) و نیز فرموده: "وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا... وَ تَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ" (۴).

و ممکن هم هست مراد از یادآوری نعمت، یادآوری مطلق نعمت ها باشد، چون

ص: ۱۲۸

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۶۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۶۷.

۳- کشتی ها را مسخر کرد برای شما تا به امر خدا در دریا جریان یابد. سوره ابراهیم، آیه ۳۲.

۴- و چارپایان را آفرید... و بار و بانه خود را به وسیله آن به نقاط دوری حمل می کنید که بدون آنها نمی توانید حمل کنید، مگر به جان کندن. سوره نحل، آیه ۷.

معمولا آدمی از یاد یک نعمت به یاد نعمت های دیگر نیز منتقل می شود.

" وَ تَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَ مَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ " - کلمه "مقرنین" به معنای "مطیقین" است چون مصدر "اقران" به معنای اطاقه است.

و ظاهر ذکر نعمت در موقع به کار بستن و انتفاع از آن این است که شکر منعم را بجا آورد. و لازمه آن این است که ذکر نعمت غیر از گفتن "سُبْحَانَ الَّذِي..." بوده باشد، چون این کلمه تسبیح و تنزیه خدا است از هر چیزی که لایق ساحت کبریایی او نباشد، از قبیل شریک داشتن در ربوبیت و الوهیت. و معلوم است که ذکر نعمت و شکر منعم - همان طور که گفتیم - غیر از تنزیه است.

مؤید این معنا روایاتی است که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت (علیه السلام) رسیده که: در هنگام سوار شدن بر مرکب بگوئید: "الحمد لله الذی سخر لنا هذا و ما كنا له مقرنين" با اینکه در آیه آمده: "سُبْحَانَ الَّذِي..."

و در کشاف از حسن بن علی (علیه السلام) روایت کرده که مردی را دید بر حیوان خود سوار می شود، و می گوید: "سبحان الذی سخر لنا هذا". حضرت پرسید آیا مامور شده اید اینچنین بگوئید؟ عرضه داشت: پس مامور شده ایم چه بگوئیم؟ فرمود: اینکه به یاد نعمت پروردگار خود بیفتید (۱).

" وَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ " - این جمله شهادت به حقانیت معاد است، می گویند ما گواهی می دهیم که به سوی پروردگار خود برمی گردیم.

ص: ۱۲۹

اشاره

وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌ (۱۵) أَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بِنَاتٍ وَأَصِيْفًا كُمْ بِالْبَنِينِ (۱۶) وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ (۱۷) أَوْ مِمَّنْ يَنْشَوْنَ فِي الْحَلِيِّهِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ (۱۸) وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِثَاءً أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْأَلُونَ (۱۹)

وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَا هُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ (۲۰) أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ (۲۱) بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّهٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ (۲۲) وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَوْمِهِ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّهٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ (۲۳) قَالَ أَوْ لَوْ جِئْتُمْ بِآيَاتٍ مِنْ رَبِّكُمْ لَأَبَاءُكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (۲۴)

فَأْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَنْظُرُ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ (۲۵)

ترجمه آیات

و برای او از بندگانش جزئی قرار دادند، که راستی انسان کفرانگری روشن است (۱۵).

و یا خدا از آنچه خودش آفریده دختران را برای خود گرفته، و پسران را برای شما انتخاب کرده؟ (۱۶).

با اینکه وقتی به ایشان مژده می برند که همسرت فرزند دختر زاییده رویش از شدت خشم و ناراحتی سیاه می شود (۱۷).

آیا دختران را فرزند خدا می خوانند که نشو و نمایشان در زینت است، و از احتجاج علیه خصم خود عاجزند؟ (۱۸).

آری مشرکین ملائکه را که بندگان خدایند ماده پنداشتند، مگر در هنگام آفریدن آنان حاضر بودند؟

به زودی این شهادتشان نوشته می شود و از آن بازخواست خواهند شد (۱۹).

و گفتند اگر رحمان می خواست که ما بت نپرستیم، نمی پرستیدیم، به همین سخن خود نیز علمی ندارند، و آنچه می گویند پنداری بیش نیست (۲۰).

و یا راستی خود ما قبلاً کتابی در این باره به ایشان داده بودیم و ایشان به آن تمسک می کنند، و ما خود خبر نداریم؟ (۲۱).

نه، هیچ دلیلی از ناحیه ما ندارند، تنها دلیلشان این است که ما پدران خود را بر دینی یافتیم، و ما اگر دنبال راه آنان برویم از هدایت یافتگانیم (۲۲).

و به همین منوال هیچ رسولی قبل از تو به سوی اهل قریه ای گسیل نداشتیم، مگر آنکه عیاشان آن قریه گفتند: ما پدران خود را بر کیشی یافتیم، و ما بر آثار ایشان اقتداء می کنیم (۲۳).

رسولشان پرسید: حتی در صورتی هم که آنچه من آورده ام بهتر باشد، از آنچه پدران خود را بر آن یافته اید؟ گفتند: ما به آنچه که شما مامور ابلاغ آن شده اید کافریم (۲۴).

پس از ایشان انتقام گرفتیم، بنگر که چگونه شد عاقبت تکذیب کنندگان (۲۵).

بیان آیات

اشاره

این دسته از آیات، قسمتی از اقوال و عقاید کفار را که اسراف و کفر به نعمت منشا آن بود حکایت می کند، مثل اینکه می گفتند خدا فرزند دارد و ملائکه دختران خدایند، و این را دلیل بر ملائکه پرستی خود می گرفتند، و آیات مورد بحث بعد از حکایت این اقوال آن را رد می کند.

" وَ جَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُّبِينٌ " مراد از " جزء " فرزند است، و چون ولادت عبارت است از جدا شدن جزئی از انسان پس فرزند جزئی از پدر است، که از او جدا شده و به صورت خود درآمده است.

و منظور از اینکه از فرزند تعبیر به جزء کرده این است که به محال بودن گفتار مشرکین

اشاره کند، و بفرماید: اشتقاق و جدا شدن چیزی از چیز دیگر به هر قسم که تصور شود وقتی ممکن است که آن چیز اولی مرکب از اجزایی باشد تا یک جزء آن جدا گردد، و خدای سبحان جزء ندارد، بلکه از هر جهت واحد است.

با این بیان روشن گردید که کلمه "عباده" بیانی است برای کلمه "جزء". و اشکالی نیست در این که بیان مقدم بر مبین شده و همچنین اشکالی نیست در این که بیان به صورت جمع آمده و مبین به صورت مفرد.

رد و ابطال این پندار مشرکین که خدا فرزند دارد و ملائکه دختران خدایند

"أَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفَاكُمْ بِالْبَنِينَ" یعنی آیا خدا از بین همه مخلوقاتش دختران را برای خود فرزند گرفت و پسران را خالص برای شما کرد که هر چه پسر باشد مال شما باشد و او جز دختر نداشته باشد چون شما از دختران خوشتان نمی آید و آنها را پست تر از پسران می پندارید، و این پست تر را از خدا و جنس شریف تر را از خود می دانید؟ و این حرف با اینکه فی نفسه سخنی است محال یک نوع توهین و کفران به خدا نیز هست.

و اگر "اتخاذ بنات" را مقید کرد به قید "مما یخلق" برای این است که مشرکین قائل بودند به اینکه ملائکه - با اینکه به زعم آنان دارای ربوبیت و الوهیتند - مخلوق خدا هستند.

نکته دیگری که تذکرش لازم است التفاتی است که در این آیات به کار رفته. در آیه قبل، مشرکین غایب فرض شده بودند، می فرمود: "و جعلوا" و در این آیه مخاطبشان قرار داده می فرماید "و أصفاکم" و این برای آن است که توبیخ آنان را بجا و حق به جانب کند. و اگر کلمه "بنات" را بدون الف و لام و کلمه "بنین" را با الف و لام آورده به منظور این است که بفهماند: دختران در نظر مشرکین خوار و حقیرند، و پسران عزیز و محترم.

"وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ" کلمه "مثل" به معنای نظیر و همجنس هر چیز است. و معنای "مثل زدن چیزی" به معنای این است که آن را مجانس چیزی بگیری. و منظور از "بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا" جنس ماده است. و کلمه "کظیم" به معنای کسی است که مملو از اندوه و خشم باشد.

و معنای آیه این است که: حال مشرکین چنین است که وقتی به یکی از ایشان مژده می دهند که همسرت دختر زاییده با اینکه همین دختر را شبیه و همجنس خدا می داند، چهره اش از اندوه سیاه می شود، در حالی که دلش مملو از اندوه و خشم است، چون نه تنها دخترداری را دوست نمی دارد، بلکه از آن ننگ هم دارد، اما همین دختر را برای خدا می پسندد.

در این آیه دوباره مشرکین غایب به حساب آمده اند. و این التفات برای آن است که رو از ایشان گردانیده به ما بفرماید این مشرکین چنین سیره ننگینی و چنین روش زشتی دارند، تا ما از روش آنها تعجب کنیم. "أَوْ مَنْ يُنشأ فِي الْحَلِيهِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ" یعنی آیا خدا دختران را فرزند خود گرفته، و یا این مشرکینند که از جنس بشر آنها را که در ناز و نعمت و زر و زیور بار می آیند فرزند خدا تصور کرده اند، با اینکه در بیان و تقریر دلیل گفته خود و اثبات ادعایشان عاجزند و دلیل روشنی ندارند.

این دو صفت که برای زنان آورده، برای این است که زن بالطبع دارای عاطفه و شفقت بیشتری و تعقل ضعیف تری از مرد است، و به عکس مرد بالطبع دارای عواطف کمتری و تعقل بیشتری است. و از روشن ترین مظاهر قوت عاطفه زن علاقه شدیدی است که به زینت و زیور دارد، و از تقریر حجت و دلیل که اساسش قوه عاقله است ضعیف است.

"وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِائًا..."

این آیه گفتار مشرکین را که ملائکه دختران خداوند معنا می کند. و این عقیده طوائفی از عرب جاهلیت بوده، و گر نه وثنی های دیگر چه بسا که در باره بعضی از آلهه خود می گفتند: این آلهه مادر خدا، و این آلهه دختر خدا است، ولی نمی گفتند که به کلی همه ملائکه دختر و زن اند. ولی در آیه مورد بحث از وثنیان عرب حکایت می فرماید که چنین اعتقادی داشته اند.

و اگر ملائکه را با جمله "الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ" توصیف کرده، برای این است که گفتار آنان را که ملائکه جنس ماده هستند رد کند، چون کلمه "عباد" وصف نر است، و ماده را "عباد" نمی گویند، (بلکه می گویند اماء). خواهی گفت: پس، از این توصیف بر می آید که ملائکه نر هستند. می گوئیم: نه لازمه "عباد" بودن آنان این نیست که به وصف نری هم متصف گردند، چون نری و مادگی که در جانداران زمینی است از لوازم وجود مادی آنها است که باید مجهز به آن باشند، تا نسلشان قطع نشود و ملائکه از مادیت و تناسل به دورند.

"أَشْهَدُوا خَلْقَهُمْ سَيُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْئَلُونَ" - این جمله رد ادعای مشرکین بر مادگی ملائکه است، می فرماید: راه عالم شدن به نری و مادگی حس است، و مشرکین ملائکه را ندیده اند تا بدانند آیا نرند یا ماده، و در هنگام خلقت ملائکه حاضر نبودند، تا به این قسمت آگاه گردند.

پس اینکه می پرسد "آیا ناظر بر خلقت ملائکه بوده اند" استفهامی است انکاری.

یعنی ناظر نبوده اند. و جمله "سَيُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْأَلُونَ" تهدیدی به ایشان است که بدون علم چنین حرفهایی می زنند. و به زودی این شهادت بدون علمشان در نامه اعمالشان نوشته می شود و در قیامت از آن بازخواست خواهند شد.

احتجاج مشرکین برای بت پرستی خود با خلط بین اراده تکوینی و تشریحی خدای تعالی

"وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ" این آیه شریفه یک برهان به اصطلاح عقلی را از مشرکین حکایت می کند که از اصل باطل است، و این برهان را دو جور می شود بیان کرد که به یک بیان برهان صحت بت پرستی باشد، و به بیانی دیگر برهان بطلان نبوت.

اما بیان اول اینکه بگوییم: اگر خدا می خواست که ما بت نپرستیم قطعاً نمی پرستیدیم، برای اینکه تخلف اراده خدا از مرادش محال است، و چون ما بت می پرستیم، پس معلوم می شود او این معنا را نخواسته، و همین که نخواسته ما بت نپرستیم خود اجازه به پرستیدن بت است، پس از ناحیه خدا منعی از پرستش شرکاء که ملائکه طائفه ای از آنها نرسیده. این آن معنایی است که از سیاق قبل و بعد آیه "سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ" (۱) نیز به ذهن می رسد.

و اما بیان دوم بر ابطال نبوت می گوید: خدا فلان و فلان عمل را بر شما واجب و فلان و فلان کار را بر شما حرام کرده است و مشرکین در آیه مورد بحث گفته اند: اگر خدا می خواست که ما شرکاء را نپرستیم و چیزی را حلال و حرام نکنیم، البته نه شرکایی را می پرستیدیم، و نه از طرف خود حکمی جعل می کردیم، چون بطور کلی تخلف اراده خدا از مرادش محال است، و چون ما هم شرکایی می پرستیم و هم چیزهایی را حلال و چیزهایی دیگر را حرام می کنیم معلوم می شود که خدای تعالی از ما چیزی در این باب نخواسته، پس کلام کسی که به عنوان نبوت می گوید خداوند شما را به فلان و فلان چیز امر، و از فلان و فلان چیز نهی کرده، و خلاصه اینکه چنین خواسته است، سخنی است باطل.

و این معنا از آیه "وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ" (۲) با کمک سیاقش به خوبی استفاده می شود.

و اینکه در کلام خود به حکایت قرآن کریم در آیه مورد بحث گفتند:

ص: ۱۳۴

۱- به زودی مشرکین در جواب می گویند: اگر خدا می خواست ما شرک نمی ورزیدیم، نه ما و نه پدران ما و هیچ چیزی رای تحریم نمی کردیم. سوره انعام، آیه ۱۴۸.

۲- و مشرکان گویند اگر خدا می خواست چیزی جز خدای یکتا را نمی پرستیدیم، نه ما و نه پدرانمان، و جز آن چیزی رای که خدا می خواست حرام نمی کردیم. سوره نحل، آیه ۳۵.

"لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَيَّدْنَاَهُمْ" البته با در نظر داشتن سیاق آیات قبل و بعدش، معلوم می شود که خواسته اند بر مطلب اول احتجاج کنند: و عمل خود را در پرستش ملائکه تصحیح کنند. پس این جمله در معنای همان آیه ۱۴۸ سوره انعام است، چیزی که هست از آن خصوصی تر است، چون تنها متعرض مساله اول است.

"مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ" - یعنی این سخن از ایشان سخنی است که جز جهل اساسی ندارد، چون مغالطه ای است که در آن بین اراده تکوینی و تشریحی خدا خلط کرده اند، و اولی را به جای دومی گرفته اند، چون مقتضای دلیل مذکور این است که اراده ای تکوینی از خدا متعلق به عدم پرستش ملائکه نشده باشد و تعلق نگرفتن چنین اراده ای به عدم پرستش آنان مستلزم آن نیست که اراده تشریحی خدا هم بدان تعلق نگرفته باشد.

پس از آنجایی که خدا سبحان به اراده تکوینی اش نخواسته که مشرکین بت پرستند و ملائکه را عبادت نکنند، خود اعتراف به این است که در این کار اجباری ندارند و همین کافی است که در فعل و ترک شرک مختار باشند، و آن گاه اراده تشریحی خدا متوجه ایشان بشود، و از ایشان بخواهد که تنها او را پرستند، و برایش شریکی نگیرند، و اراده تشریحی تخلفش از مراد محال نیست، چون اراده ای است اعتباری نه حقیقی، اراده ای است که تنها در شرایع و قوانین و تکالیف مولوی بکار می رود، و همان مقدار از حقیقت را دارا است که عمل مورد اراده از مصلحت، و عمل مورد نهی از مفسده دارا باشد.

از آنچه گذشت فساد این گفتار (۱) روشن می شود که: استدلال مشرکین مشتمل بر دو مقدمه است، اول اینکه پرستیدن ملائکه به مشیت خدای تعالی است، و دوم اینکه همین مشیت مستلزم آن است که ملائکه پرستی مورد رضایت خدای تعالی باشد، و مشرکین در مقدمه اول درست گفته، و در دومی به خطا رفته اند، چون نفهمیده اند که مشیت عبارت است از ترجیح بعضی از ممکنات بر بعضی دیگر، هر چه می خواهد باشد، بدون اینکه رضایت و عدم رضایت در هیچ طرف دخالت داشته باشد.

علت فساد این حرف: مضمون حجت این است که مشیت خدا بر ترک عبادت ملائکه تعلق نگرفته، و تعلق نگرفتن مشیت به ترک، مستلزم آن نیست که تعلق به فعل گرفته باشد، بلکه مستلزم اذن به آن است که آن نیز عبارت است از عدم منع از فعل.

از سوی دیگر از ظاهر کلام مفسر مزبور برمی آید که اراده خدا را منحصر در اراده

ص: ۱۳۵

تکوینی گرفته، و اراده تشریحی را به کلی مهمل دانسته، با اینکه مدار در تکالیف مولوی همان اراده تشریحی خدا است، و این خود اشتباهی است از او.

و نیز از آنچه گذشت فساد این گفتار (۱) که به بعضی از مفسرین نسبت داده اند روشن می شود که: مراد مشرکین از این که گفتند "لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ" عذرخواهی از ملائکه پرستی خویش است، و معتقدند که مشیت خدا بدان تعلق گرفته و اعتراف به قباحت آن دارند.

وجه فسادش این است که: مشرکین هرگز قبول ندارند که ملائکه پرستیشان کار زشتی است، تا از آن عذرخواهی کنند، چون می بینیم در ذیل آیه از ایشان حکایت شده که گفته اند:

"إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّهٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهْتَدُونَ" - ما پدران خود را دیدیم که بر کیشی بودند، و ما بر پیروی کیش آنان هدایت خواهیم شد."

"إِن هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ" - کلمه "خرص" بطوری که از ظاهر کلام راغب (۲) بر می آید، عبارت است از سخنی که از روی پندار و تخمین زده شود. البته این کلمه به دروغ گفتن نیز تفسیر شده.

"أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ" ضمیر در "من قبله" به قرآن بر می گردد، و در این آیه دلیل نقلی بر شرک را نفی می کند هم چنان که در آیه قبلی می فرمود: مشرکین دلیل عقلی بر شرک ندارند. و حاصل معنای دو آیه این است که: مشرکین هیچ دلیلی بر عبادت ملائکه ندارند، نه دلیل عقلی و نه دلیل نقلی، در نتیجه خدای تعالی اذنی به این عمل نداده.

تقلید کورکورانه همواره مستند امم مشرک بوده است

"بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّهٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهْتَدُونَ" کلمه "امت" به معنای طریقه ای است که مقصود آدمی باشد، (چون ماده "أم"، "یوم" به معنای قصد کردن است)، و مراد از امت در اینجا دین است. و کلمه "بل" اعراض از خلاصه ای است که از دو آیه قبلی به دست می آید. در نتیجه معنای آیه مورد بحث چنین می شود: مشرکین هیچ دلیلی بر حقانیت بت پرستی خود ندارند، نه عقلی و نه نقلی، بلکه خلاصه دلیلشان تنها تقلید کورکورانه از پدرانشان است و بس."

ص: ۱۳۶

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۷۲.

۲- مفردات راغب، ماده "خرص".

" وَ كَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا... "

یعنی تمسک به تقلید اختصاص به اینان ندارد، بلکه، عادت دیرینه امت های مشرک گذشته نیز بوده. و ما قبل از تو به هیچ قریه ای رسول نذیری یعنی پیامبری نفرستادیم، مگر آنکه توانگران اهل آن قریه هم به همین تقلید تشبث جستند، و گفتند: " ما اسلاف و نیاکان خود را بر دینی یافتیم، و همان دین را پیروی می کنیم، و از آثار پدران دست برنمی داریم، و با آن مخالفت نمی کنیم."

و اگر در آیه مورد بحث این کلام را تنها از توانگران اهل قریه ها نقل کرده، برای این است که اشاره کرده باشد به اینکه طبع تنعم و نازپروردگی این است که وادار می کند انسان از بار سنگین تحقیق شانه خالی نموده، دست به دامن تقلید شود.

" قَالَ أَوْ لَوْ جِئْتُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءُكُمْ... "

گوینده این سخن همان نذیری است که فرمود به سوی قریه ها می فرستادیم. و خطاب نذیر در این جمله به همان نازپروردگان متنعم است، و به تبع، شامل دیگران هم می شود.

جمله " أَوْ لَوْ جِئْتُمْ بِأَهْدَىٰ " عطف بر محذوفی است که کلام بر آن دلالت دارد، و تقدیر کلام چنین است: " قال انکم علی اثارهم مقتدون و لو جئتم باهدی مما وجدتم علیه آباءکم - گفت:

آیا آثار نیاکان را پیروی می کنید، هر چند که من هدایتی بهتر از آن آثار آورده باشم؟" و حاصل کلام اینکه: آیا شما هم چنان به دین نیاکان خود پابند هستید، هر چند که آنچه از دین که من برایتان آوردم هدایتی صحیح تر از آن باشد؟ و اگر نذیر نامبرده، دین حق خود را هدایت بیشتر و صحیحتر دانسته با اینکه دین نیاکان مشرکین مشتمل بر هدایت نبوده، از باب مجازات و مدارات با خصم است، نه اینکه بخواهد بگوید دین شما مشرکین هم هدایت است، ولی دین من هادی تر است.

" قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ " - این جمله پاسخ مشرکین است به کلام نذیر نامبرده، که فرمود: " آیا حتی در صورتی که دین من هدایت بیشتری باشد؟ ". ولی پاسخ آنان در حقیقت پاسخ نیست، بلکه تحکم و زورگویی است.

" فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَنْظُرُ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِبِينَ " یعنی نتیجه آن فرستادن نذیر و این لجبازی و تقلید کورکورانه مشرکین این است که ایشان را به جرم تکذیبشان هلاک کردیم، پس بنگر که عاقبت پیشینیان اهل قری چه بود. و این تهدیدی است به قوم رسول خدا (صلی الله علیه و آله).

وَ إِذْ قَالَ اِبْرَاهِيمُ لَآبِيهِ وَ قَوْمِهِ اِنِّى بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ (٢٦) اِلَّا الَّذِى فَطَرَنِىْ فَاِنَّهُ سَيِّدِىٌّ (٢٧) وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِى عَقْبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (٢٨) بَلْ مَتَّعْتُ هٰؤُلَاءِ وَ اَبَاءَهُمْ حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَ رَسُوْلٌ مُّبِيْنٌ (٢٩) وَ لَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوْا هٰذَا سِحْرٌ وَ اِنَّا بِهٖ كَافِرُوْنَ (٣٠)

وَ قَالُوْا لَوْ لَا نَزَّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيْمٍ (٣١) اَهُمْ يَقْسِمُوْنَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَّعِيْشَتَهُمْ فِى الْحَيٰهِ الدُّنْيَا وَ رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجٰتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ سَخِرِيًّا وَ رَحْمَتٌ رَّبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ (٣٢) وَ لَوْ لَا اَنَّ يَكُوْنَ النَّاسُ اُمَّةً وَّاحِدَةً لَّجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوْتِهِمْ سُقْفًا مِّنْ فِضِّهِ وَ مَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ (٣٣) وَ لِبُيُوْتِهِمْ اَبْوَابًا وَ سُرُرًا عَلَيْهَا يَتَّكُوْنَ (٣٤) وَ زُخْرُفًا وَ اِنْ كُلُّ ذٰلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيٰهِ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِيْنَ (٣٥)

وَ مِمَّنْ يَعْشُرُ عَن ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نَقِيْضٌ لَّهٗ شَيْطٰنًا فَهٖوَ لَهُ قَرِيْنٌ (٣٦) وَ اِنَّهُمْ لَيَصُدُّوْنَهُمْ عَنِ السَّبِيْلِ وَ يَحْسَبُوْنَ اَنَّهُمْ مُّهْتَدُوْنَ (٣٧) حَتَّىٰ اِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِيْ وَ بَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِيْنٌ (٣٨) وَ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ اِذْ ظَلَمْتُمْ اَنَّكُمْ فِى الْعَذَابِ مُشْتَرِكُوْنَ (٣٩) اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ اَوْ تَهْدِى الْعُمْىَ وَ مَنْ كَانَ فِى ضَلٰلٍ مُّبِيْنٍ (٤٠)

فَاِذَا مَا نَذَهَبَنَّ بِكَ فَاِنَّا مِنْهُمْ مُّنتَقِمُوْنَ (٤١) اَوْ نُرِيْنَكَ الَّذِى وَعَدْنَاهُمْ فَاِنَّا عَلَيْهِمْ مُّقْتَدِرُوْنَ (٤٢) فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِى اُوْحِيَ اِلَيْكَ اِنَّكَ عَلٰى صِرٰطٍ مُّسْتَقِيْمٍ (٤٣) وَ اِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَ لِقَوْمِكَ وَ سَوْفَ تُسْئَلُوْنَ (٤٤) وَ سِئْلُ مَنْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُّسُلِنَا اَجَعَلْنَا مِنْ دُوْنِ الرَّحْمٰنِ اِلٰهَةً يُعْبَدُوْنَ (٤٥)

و به یاد آر آن زمان را که ابراهیم به پدر و قوم خود گفت: من از آنچه می پرستید بیزارم (۲۶).

به جز آن معبودی که مرا آفریده که به زودی هدایتم خواهد کرد (۲۷).

خدای تعالی این یکتاپرستی را در نسل او باقی گذاشت، شاید برگردند (۲۸).

بلکه من این کفار و پدران ایشان را بهره های مادی دادم، تا آنکه دین حق و رسولی روشنگر به سویشان آمد (۲۹).

و همین که با حق روبرو شدند، گفتند: این نوعی سحر است، و ما بدان کافریم (۳۰).

(کفار قریش هم) گفتند: چرا این قرآن به یکی از مردان بزرگ (مکه و طائف) نازل نشد (۳۱).

مگر اینان مقسم رحمت پروردگار تواند؟ این ماییم که معیشت انسانها در زندگی دنیا را تقسیم می کنیم، و بعضی را به درجاتی بالا-تر از بعض دیگر قرار می دهیم، تا بعضی بعض دیگر را رام و مسخر خود کنند، و رحمت پروردگار تو از آنچه جمع می کنند بهتر است (۳۲).

و اگر نه این بود که خواستیم مردم در تحت یک نظام قرار گیرند، برای هر کس که به رحمان کفر بورزد خانه هایی دارای سقفی از نقره قرار می دادیم، و پله هایی که با آن بالا روند، و خودنمایی کنند (۳۳).

و برای خانه هایشان درهایی و تخت هایی که بر آن تکیه دهند (۳۴).

و نیز طلا-آلات قرار می دادیم، چون همه اینها تنها بهره های زندگی دنیا است، و آخرت در نزد پروردگارت خاص مردم با تقوی است (۳۵).

و کسی که از یاد رحمان خود را به کوری بزند شیطانی برایش مقدر می کنیم تا همواره قرینش باشد (۳۶).

و همین طایفه اند که همواره از راه حق جلوگیری می کنند، و خیال می کنند راه درست همان راهی است که آنان می روند (۳۷).

تا آنکه یکی از اینان نزد ما آید آن وقت، (از در پشیمانی و حسرت به قرین خود می گوید) ای کاش بین من و تو فاصله ای به طول ما بین مشرق و مغرب بود (۳۸).

ولی آن روز دیگر این حرفها سودی به حالتان ندارد، چون ستم کردید، و همه شما در عذاب شریکید (۳۹).

آیا تو ای پیامبر می توانی کران را بشنوانی، و یا کوران را هدایت کنی؟ (اگر توانستی آن وقت می توانی) گمراهان آشکار را هم هدایت کنی (۴۰).

ما هر وقت شده از ایشان انتقام می گیریم، هر چند که تو در دنیا نباشی (۴۱).

و یا در همین زندگی دنیایت به تو نشان می دهیم آن عذابها را که به ایشان وعده دادیم که ما بر آنان اقتدار داریم (۴۲).

پس تو به آنچه وحی به سویت شده تمسک کن که تو بر صراطی مستقیم هستی (۴۳).

و به درستی که قرآن ذکر است برای تو و برای قومت، و به زودی بازخواست خواهید شد (۴۴).

از رسولانی که قبل از تو فرستاده بودیم پرس: آیا غیر از رحمان خدایانی معین کرده بودیم که مردم آنها را پرستند (۴۵).

بیان آیات

اشاره

از آنجا که رشته کلام از رسالت رسول (صلی الله علیه و آله) و کفر مشرکین به رسالت و تشبث ایشان (در شرک) به ذیل تقلید از پدران و بدون هیچ دلیل دیگر انجامید، دنبالش داستان ابراهیم (علیه السلام) را ذکر می کند که تقلید کردن از پدر و قومش را دور انداخته، از آنچه آنان به جای خدای سبحان می پرستیدند بیزاری جست، و از پروردگارش طلب هدایتی کرد که از فطرتش سرچشمه می گرفت.

بعد از نقل داستان ابراهیم این مسائل را خاطر نشان می فرماید که از چه نعمت هایی برخوردارشان کرد، و آنها چگونه آن نعمت ها را کفران کردند، و به کتاب خدا کافر شدند، و در آن خرده گیریها نمودند، و به فرستاده خدا طعنه ها زدند، طعنه هایی که به خودشان بر می گردد، و سپس آثار اعراض از یاد خدا را ذکر می کند، و عاقبت این کار را که همان شقاوت و خسران است تذکر می دهد و آن گاه عطف می کند بر آن این را که پیامبر باید برای همیشه از ایمان آوردن ایشان مایوس باشد. و سپس تهدیدشان می کند به عذاب. و به پیامبر عزیزش تاکید می کند که به قرآن تمسک جوید، چون قرآن ذکر او و ذکر قوم او است، و به زودی از آن بازخواست می شوند، و آنچه در قرآن است دین توحید است که همه انبیاء گذشته بر آن دین بودند.

"وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ" کلمه "براء" مصدر "برء"، "برء" است که صفت مشببه اش "بریء" می شود. و بنا بر این، معنای جمله "اننی براء"، "اننی ذو براء" می شود. و یا معنای آن "اننی بریء"

است، که برای مبالغه به جای "بری ء"، "براء" را به کار برده، هم چنان که وقتی بخواهیم در عدالت کسی مبالغه کنیم می‌گوییم فلانی عین عدالت است.

معنای سخن ابراهیم (علیه السلام) به پدر و قومش: "إِنِّي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ"

و در این آیه اشاره ای است به بیزاری ابراهیم (علیه السلام) از ستارگان و از بت‌هایی که پدرش و قومش می‌پرستیدند، بعد از آنکه با ایشان احتجاج کرد، و ایشان جز سیرت پدران- به طوری که در سوره انعام و انبیاء و شعراء و سوره های دیگر آمده- دلیل دیگری را ارائه ندادند.

و معنایش این است که: ای پیامبر به یاد ایشان بیاور آن زمان را که ابراهیم از آلهه پدر و قومش بیزاری جست چون ایشان آلهه خود را تنها به استناد تقلید پدران می‌پرستیدند، و هیچ حجت و دلیلی بر آن نداشتند و ابراهیم تنها به اعتقاد و نظر خود اتکاء نمود.

"إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ" یعنی من از هر معبودی بیزارم، مگر آن کسی که مرا ایجاد کرده، و او خدای سبحان است. و در اینکه خدا را به فطر (ایجاد) توصیف کرده، اشاره است به حجت بر ربوبیت و الوهیت خدای تعالی، برای اینکه فطر و ایجاد منفک از تدبیر امر موجودی که ایجاد کرده نیست، پس آن کسی که تمام عالم را ایجاد کرده، همان کسی است که امور آنان را تدبیر می‌کند، پس تنها او سزاوار آن است که پرستیده شود.

و معنای "فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ" این است که: او به زودی مرا به سوی حق که من طالب آنم هدایت می‌کند. و بعضی از مفسرین (۱) گفته‌اند: معنایش این است که به سوی راه بهشت هدایت می‌کند. و در این جمله اشاره است به یک اثر دیگر از آثار ربوبیت خدای تعالی، و آن عبارت است از هدایت به سوی راه حق، راهی که انسان باید آن را طی کند، چون سوق دادن هر موجودی به سوی کمال نیز جزء تدبیر و از تمامیت آن است، پس بر ربی که مدبر امر مربوب خویش است لازم است که او را به سوی کمالش و سعادتش هدایت کند، هم چنان که خودش از قول موسی (علیه السلام) حکایت کرده که فرموده: "رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى" (۲) و نیز فرموده: "وَعَلَى اللَّهِ قَصِيدُ السَّبِيلِ" (۳)، پس رجوع به خدای تعالی و تنها او را پرستیدن، هدایت او را به دنبال می‌آورد، هم چنان که در این باره نیز فرموده: "وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا" (۴) ..

ص: ۱۴۱

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۵.

۲- پروردگار ما همان کسی است که هر چه را خلقت بداد هدایت هم کرد. سوره طه، آیه ۵۰.

۳- هدایت به سوی راه وسط به عهده خدا است. سوره نحل، آیه ۹.

۴- و کسانی که در راه ما جهاد کنند ما به سوی راههای خود هدایتشان می‌کنیم. سوره عنکبوت، آیه ۶۹ [.....]

این را هم باید دانست که استثناء "إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي" استثناء منقطع است، چون همانطور که مکرر گفته ایم بت پرستان خدا را عبادت نمی کردند، چون خدا در جمله مستثنی نبود، تا کلمه "الا" او را استثناء کند. پس اینکه بعضی از مفسرین (۱) استثناء مذکور را متصل دانسته و گفته اند: مشرکین معتقد بوده اند که الله تعالی رب ایشان است، ولی غیر از الله (یعنی بت ها) را می پرستیدند، صحیح نیست.

وجوهی که در باره معنای آیه: " وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ " گفته شده

" وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ " از ظاهر کلام برمی آید که ضمیر فاعل مستتر در کلمه " جعلها " به الله تعالی بر می گردد، و ضمیر بارز در آن- به طوری که بعضی (۲) گفته اند- به کلمه " براءت " برمی گردد که ابراهیم از آن سخن گفت، و معنایش همان معنای کلمه توحید است، یعنی کلمه " لا-اله الا الله " که مفادش نفی خدایان دروغین است، نه نفی آنها و اثبات خدای تعالی، چون کلمه " الله " در این جمله مضموم است چون بدل از " اله " است و منصوب نیست تا منصوب به استثناء باشد، و این مطلبی است روشن و هیچ احتیاجی به تکلف هایی که بعضی از مفسرین مرتکب شده اند ندارد. گفته اند که ضمیر در " جعلها " به کلمه توحید برمی گردد که از کلام ابراهیم (علیه السلام) فهمیده می شود.

و مراد از کلمه " عقب " ذریه و فرزندان ابراهیم (علیه السلام) است. و معنای جمله " لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ " این است که: شاید از عبادت آله غیر خدا به سوی عبادت خدا برگردند.

یعنی باز گردند بعضی از آنها- که همان پرستندگان غیر خدا هستند- به دعوت بعضی دیگر- که همان پرستندگان خدا هستند- به عبادت خدای تعالی. و از همین جا معلوم می شود که مراد از بقاء کلمه در ذریه فرزندان ابراهیم این است که ذریه آن جناب چنان نباشد که به کلی و حتی یک نفر موحد در آنان باقی نماند، بلکه همواره و ما دام که نسل آن جناب در روی زمین باقی است، افرادی موحد در بین آن یافت بشود و چه بسا این استجاب همان دعایی باشد که ابراهیم (علیه السلام) قبلاً ذکر کرده و عرضه داشته بود: " وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ " (۱).

بعضی دیگر از مفسرین (۲) گفته اند: ضمیر در کلمه " جعل " به ابراهیم برمی گردد، و خلاصه ابراهیم این کلمه را در ذریه خود قرار داد تا شاید به سوی آن برگردند. و منظور از این تعبیر این است که ابراهیم کلمه توحید را به عنوان وصیت به فرزندان در بین آنان قرار داد تا در

ص: ۱۴۲

۱- خدایا مرا و فرزندانم را از اینکه بت ها را پرستیم دور بدار. سوره ابراهیم، آیه ۳۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۷۶.

هر مدتی یک بار به آن مراجعه کنند، هم چنان که قرآن کریم می فرماید: " وَصَّي بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَيْنَهُ وَيَعْقُوبَ يَا نَبِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ " (۱).

لیکن خواننده عزیز خودش خوب می داند که از وصیت، به کلمه توحید تعبیر نمی کنند به اینکه ابراهیم (علیه السلام) آن را در ذریه خود کلمه باقیه ای قرار داد، گو اینکه ممکن است ابراهیم (علیه السلام) چنین چیزی را آرزو داشته، اما خواستن و آرزو کردن، غیر از جعل باقی و قرار دادن است.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد این است که خدای تعالی امامت را کلمه باقیه ای در ذریه ابراهیم (علیه السلام) قرار داد.

به زودی در باره این تفسیر در بحث روایتی آینده ان شاء الله بحث خواهیم کرد.

مطلب دیگر اینکه از آیه شریفه چنین برمی آید که ذریه ابراهیم (علیه السلام) تا روز قیامت از این کلمه خالی نمی شود.

" بَلْ مَتَّعْتُ هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُّبِينٌ " این آیه که در آغازش کلمه " بل " آمده اعراض از چیزی است که از آیه قبلی فهمیده می شد، و معنایش این است که: برگشتن مشرکین از شرک به توحید، نهایت چیزی بود که از مشرکین امیدش می رفت، و لیکن برنگشتند، بلکه من این مشرکین قوم تو را و پدران ایشان را چند صباحی از زندگی بهره مند کردم، و از نعمت های خود برخوردار نمودم تا آنکه حق و رسولی مبین به سویشان بیامد.

و چه بسا التفاتی که در این آیه از غیبت به تکلم بکار رفته، و فرموده: " من آنان را برخوردار کردم " برای این بوده که به عظمت جرم مشرکین اشاره کرده باشد، و بفهماند مشرکین در کفران نعمت ها و کفرشان به حق و نسبت سحر دادن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هیچ منظوری جز توهین به خدای تعالی نداشتند.

و مراد از اینکه فرمود: " تا آنکه حق به سویشان آمد " همین قرآن است. و مراد از " رسول مبین " رسول خدا، محمد مصطفی (صلی الله علیه و آله) است.

" وَ لَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ وَإِنَّا بِهِ كَافِرُونَ " این جمله طعنی را که مشرکین به حق زدند، یعنی به قرآنی که برایشان نازل شد

ص: ۱۴۳

۱- ابراهیم و یعقوب، فرزندان خود را به دین توحید وصیت کرده، و گفتند: ای فرزندان من خدای برای شما دین را برگزیده پس زنهار از دنیا نروید مگر مسلمان. سوره بقره، آیه ۱۳۲.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۵.

حکایت می کند و این طعن مستلزم طعن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیز هست، هم چنان که کلام بعدیشان نیز طعن به آن جناب است.

سخن مشرکین که در رد قرآن گفتند چرا بر یکی از بزرگان و توانگران نازل نشده و جواب به آنها با بیان اینکه روزی های مادی و معنوی را خدای تعالی تقسیم می کند

" وَ قَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقُرَيْتَيْنِ عَظِيمٍ " منظور از "قریتین" مکه و طائف است. و مقصودشان از "عظمت" - به طوری که از سیاق برمی آید- عظمت از حیث مال و جاه است، چون در نظر افراد مادی و دنیاپرست ملائک عظمت و شرافت و علو مقام همین چیزها است. و مراد از "رَجُلٍ مِّنَ الْقُرَيْتَيْنِ عَظِيمٍ" مردی از یکی از دو قریه است، که کلمه "احد" به منظور اختصار از آن حذف شده.

و مقصودشان از این کلام این بوده است که رسالت، مقامی شریف و الهی است، و چنین مقامی سزاوار نیست که به هر کس داده شود، بلکه باید به کسی داده شود که فی نفسه شریف باشد، و در قوم خود حکمفرما و مطاع باشد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مردی فقیر است، که به همین جهت چنین شرافت و مقامی را ندارد، پس اگر قرآن او به راستی نازل از ناحیه خدا می بود، باید به مرد عظیمی در مکه و یا مرد عظیمی در طائف نازل شود که دارای مال بسیار و نفوذ بی اندازه اند.

در مجمع البیان گفته: منظور از دو مرد عظیم در یکی از دو شهر، ولید بن مغیره از مکه و ابا مسعود عروه بن مسعود ثقفی از طائف بوده- به نقل از قتاده. بعضی دیگر گفته اند: عتبه ابن ابی ربیع از مکه و ابن عبدیاللیل از طائف بوده- به نقل از مجاهد. بعضی دیگر گفته اند:

ولید بن مغیره از مکه و حبیب بن عمر ثقفی از طائف بوده- به نقل از ابن عباس (۱).

لیکن حق مطلب این است که این تطبیق ها از خود نامبردگان بوده، و گر نه مشرکین شخص معینی را در نظر نداشتند، بلکه بطور مبهم گفته اند که جا داشت یکی از بزرگان مکه و طائف پیامبر بشوند، و این معنا از ظاهر آیه به خوبی استفاده می شود.

" أ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا... "

مراد از "رحمت" بطوری که از سیاق استفاده می شود نبوت است.

راغب می گوید کلمه "عیش" تنها در حیات جانداران استعمال می شود، و این کلمه اخص از کلمه حیات است چون حیات هم در مورد جاندار بکار می رود، و هم در مورد خدای تعالی، و هم فرشتگان، ولی کلمه عیش در مورد خدا و ملائکه استعمال نمی شود. و کلمه "معیش" هم از مشتقات "عیش" است که به معنای آذوقه و هر چیزی است که با آن زندگی می کنند (۲). و نیز در معنای کلمه "تسخیر" گفته: تسخیر هر چیزی به معنای راندن".

- ١- مجمع البيان، ج ٩، ص ٤٦.
- ٢- مفردات راغب، ماده "عیش".

قهری آن به سوی غرض مخصوص است- تا آنجا که می گوید: و "سخری" نام همان چیزی است که مقهور واقع شده، و آن را به سوی اراده و خواست خود سوق می دهد (۱).

آیه مورد بحث و دو آیه بعدش در مقام پاسخ به گفتار مشرکین مکه است که اعتراض کردند که چرا قرآن بر یکی از مردان مکه و طائف نازل نشد. و حاصل جواب این است که گفتار آنان تحکمی است روشن، تحکمی که هر شنونده ای را به شگفت وادار می دارد، برای اینکه در مساله ای مداخله و حکم می کنند که مربوط به ایشان نیست، و آن مساله نبوت است، مساله ای که از دنیا و آنچه در آن است مهم تر است. و این مشرکین در امر معیشت دنیایی که در آن زندگی می کنند و از رزقش ارتزاق می نمایند، و خود قطره ای از دریای بی کران رحمت ما است، هیچ مداخله ای ندارند، با اینکه معیشت دنیا از نظر ما مساله ای است بسیار کوچک و بی ارج، چون متاعی است زایل و ناپایدار، و تقسیم همین زندگی ناچیز در بین آنان، به دست ما است، و از تحت قدرت و مشیت آنان بیرون است، آن وقت چگونه به خود اجازه می دهند به تقسیم چیزی مداخله نموده که هزاران بار از زندگی دنیا مهم تر است، و آن مساله نبوت است که رحمت کبریایی ما، و کلید سعادت دائمی بشر، و رستگاری جاودانه ایشان است. و مشرکین که در تقسیم معیشت دنیا هیچ گونه دخل و تصرفی ندارند چگونه می خواهند این مساله مهم را تقسیم نموده، بگویند نبوت نباید بر فلان شخص داده شود، و باید به فلان و فلان داده می شد.

بنا بر این، جمله "أَهُمْ يَفْسِدُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ" استفهامی است انکاری، و التفات از تکلم (نحن قسمنا) به غیبت (رحمه ربك) برای این است که دلالت کند بر اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به عنایتی ربوبی اختصاص یافته که به مقام نبوت رسیده است.

و معنای آیه این است که: مشرکین، مالک نبوت- که رحمت خاصه ای است از ما- نیستند، تا به تقسیم آن پرداخته، از تو منعش نموده، به هر کس دیگری که خواستند بدهند.

و جمله "نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا" دلیل این انکار را بیان می کند و می فرماید اینکه گفتیم اینها اختیاردار مساله نبوت نیستند تا به تقسیم آن پردازند، برای این است که از تقسیم چیزی که به مراتب از نبوت پایین تر است عاجزند، و آن معیشت زندگی دنیای ناچیزشان است که ما در بینشان تقسیم کرده ایم، آن وقت چگونه می خواهند چیزی را تقسیم کنند که بسیار ارجمندتر و دارای قدر و منزلت بیشتر است؟ آن هم به اندازه ای که "

ص: ۱۴۵

کسی نمی تواند مقدارش را درک کند، یعنی به مساله نبوت پردازد که رحمت خاصه ما است، و هر کسی را که بخواهیم بدان اختصاص می دهیم؟

و دلیل بر اینکه اختیار ارزاق و معیشت ها به دست انسان نیست، اختلاف افراد مردم در دارایی و فقر، و عافیت و صحت، و اولاد و سایر چیزهایی است که رزق شمرده می شود، با اینکه هر فرد از افراد بشر را که در نظر بگیری می بینی که او هم می خواهد از ارزاق نهایت درجه اش را که دیگر بیش از آن تصور ندارد دارا باشد. اما می بینیم که هیچ یک از افراد به چنین آرزویی نمی رسند، و به همه آنچه که آرزومندند و آنچه که دوست می دارند نائل نمی شوند، از اینجا می فهمیم که ارزاق به دست انسان نیست چون اگر می بود هیچ فرد فقیر و محتاجی در هیچ یک از مصادیق رزق یافت نمی شد بلکه هیچ دو نفری در داشتن ارزاق، مختلف و متفاوت پیدا نمی شد، پس اختلافی که در آنان می بینیم روشن ترین دلیل است بر اینکه رزق دنیا به وسیله مشیتی از خدا در بین خلق تقسیم شده، نه به مشیت انسان.

علاوه بر اینکه اراده و عمل انسانها در به دست آوردن رزق یکی از صدها شرایط آن است، و بقیه شرایطش در دست آدمی نیست، و از انواع رزق آنچه مطلوب هر کسی است وقتی به دست می آید که همه آن شرایط دست به دست هم دهند، و اجتماع این شرایط به دست خدایی است که تمامی شرایط و اسباب به او منتهی می شود.

همه اینها که گفتیم در باره مال بود، و اما جاه و آبرو آن نیز از ناحیه خدا تقسیم می شود، چون متوقف بر صفات مخصوصی است که به خاطر آن درجات انسان در جامعه بالا می رود، و با بالا رفتن درجات می تواند پایین دستان خود را تسخیر کند و در تحت فرمان خود درآورد، و آن صفات عبارت است از فطانت، زیرکی، شجاعت، علو همت، قاطعیت عزم، داشتن ثروت، قوم و قبیله و امثال اینها، که جز به صنع خدای سبحان برای کسی دست نمی دهد، هم چنان که فرموده: " وَ رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا - ما بعضی از ایشان را به درجاتی ما فوق بعضی دیگر کردیم تا بعضی بعضی دیگر را مسخر خود کنند."

پس، از مجموع دو جمله، یعنی جمله " نَحْنُ قَسَمْنَا... "، و جمله " وَ رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ... "، استفاده شد که تقسیم کننده ارزاق مادی و معنوی (جاه) در بین مردم، خدای سبحان است، و لا غیر. و معنای جمله " وَ رَحِمْتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ " این است که:

نبوت که رحمت پروردگار تو است بهتر است از مالی که مشرکین در پی جمع آنند، پس وقتی تقسیم این مال و جاه پست در دست آنان نیست، چگونه می توانند بهتر از آن و مهم تر از آن را تقسیم کنند.

ممکن هم هست جمله " وَ رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ " را عطف تفسیر بگیریم برای جمله " نَحْنُ قَسَمٌ مِّنَّا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتُهُمْ... "، در نتیجه جمله مذکور بیانی می شود برای تقسیم معیشت، اما به بیان علل انقسام آن در مجتمع انسانی.

توضیح اینکه: کثرت حوائج انسان در زندگی دنیا آن قدر زیاد است که فرد فرد انسانها نمی توانند همه آنها را در زندگی فردی خود برآورده نمایند، و مجبورند که بطور اجتماعی زندگی کنند، و از اینرو است که اولاً- بعضی بعضی دیگر را به خدمت خود می گیرند، و از آنان استفاده می نمایند. و ثانياً اساس زندگی را تعاون و معاوضت یکدیگر قرار می دهند، همان طور که در مباحث نبوت در جزء دوم این کتاب گذشت.

در نتیجه مال کار بدینجا منجر می شود که افراد اجتماع هر یک هر چه دارد با آنچه دیگران دارند معاوضه کند، و از همین جا نوعی اختصاص درست می شود، چون گفتیم هر یک از افراد اجتماع ما زاد فراورده های خود را- که یا غله است و یا کالای صنعتی- می دهد و آنچه از حوائج زندگی می خواهد از ما زاد فراورده های دیگران می گیرد.

مثلاً یکی از افراد اجتماع قناتی کنده، و آبی در آورده، آنچه از این آب که زائد بر مقدار حاجتش می باشد می دهد، و از دیگران ما زاد آذوقه شان را می گیرد، در نتیجه هر دو، هم دارای آب می شوند، و هم دارای آذوقه. و لازمه این نوع زندگی این است که هر فردی در کاری که تخصص دارد سعی می کند و آن کار را به بهترین وجه ممکن انجام داده، از آنچه درست می کند هر چه خودش لازم دارد نگه می دارد، و قهراً ما زاد آن مورد احتیاج دیگران واقع می شود، چون دیگران به کاری دیگر اشتغال دارند، و او هم به فراورده های آنان محتاج است، و ما یحتاج خود را با آنچه از فراورده های خود زیاد آمده مبادله می کند، مانند نانوا که محتاج آبی است که سقایان دارند، و سقا هم محتاج نان او است، پس نانوا برای سقا کار می کند، و سقا هم برای نانوا. و نیز مانند یک مخدوم که خادمی را برای خدمت خود مسخر کرده، و خادم هم مخدوم را برای پولش مسخر کرده، و همچنین هر دسته از طبقات اجتماع مسخر طبقات دیگر، و خود مسخر کننده آنان است، و آنان یا بدون واسطه و یا با یک یا چند واسطه مسخر اویند، (کفاشی برای کفش دوزی بدون واسطه محتاج به دباغ است، ولی برزگر با واسطه محتاج به او است، چون بین برزگر و دباغ و سراج فاصله است)، برای اینکه هر یک به ما زاد آنچه نزد دیگری است محتاج است، و هر یک فراورده های خود را در دسترس دیگران قرار می دهد، البته با اختلافی که مردم در احتیاج و اهتمام به فراورده ها دارند.

و بنا بر آنچه گذشت مراد از کلمه "معیشت" هر چیزی است که زندگی انسان را تشکیل می دهد، چه مال و چه جاه. و یا تنها مال است، و غیر مال را به تبع شامل می شود هم چنان که ذیل آیه که می فرماید "و رَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ" نیز مؤید این احتمال است، چون تنها شامل مال می شود، و غیر مال را به تبع شامل می گردد.

مقصود از اینکه فرمود: اگر مردم امت واحده نمی شدند، سقف خانه کافران را از نقره می کردیم و...

"وَلَوْ لَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً... وَ مَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ" این آیه و آیه بعدش این معنا را بیان می کند که متاع دنیا نزد خدای سبحان قدر و منزلتی ندارد.

مفسرین (۱) گفته اند: مراد از امت واحده بودن مردم در این آیه شریفه اجتماع آنان است بر سنت کفر، می فرماید: اگر این نبود که مردم چون بینند تمامی زینت های زندگی دنیا در دست کفار است، و مؤمنین به خدا از آن به کلی تهی دست و محرومند کافر می شدند... و کلمه "معارج" به معنای درجات بالا است.

و معنای آیه این است: اگر نبود این مساله که مردم در صورت دیدن تنعم کافران و محرومیت مؤمنان بر کفر اجتماع کنند هر آینه ما برای خانه های هر کس که به رحمان کفر می ورزید سقفی از نقره درست می کردیم، و به درجاتی بر دیگران غلبه می دادیم.

و ممکن هم هست که مراد از "امت واحده" بودن مردم این باشد که همه مردم در برابر اسباب و عوامل بهره های زندگی یک نسبت دارند، و در این نسبت فرقی بین مؤمن و کافر نیست، پس هر کس منتهای سعی خود را در طلب رزق به کار ببندد، و اسباب و عوامل دیگر هم که در اختیارش هست مساعد با این کوشش باشد، قهرا به رزق مطلوب خود می رسد، چه مؤمن باشد، چه کافر. و کسی که آن اسباب و عوامل با سعی وی جمع نباشد، و مساعدت نکند، محروم می گردد، و رزقش تنگ می شود، چه مؤمن باشد و چه کافر.

و معنای آیه این است که: اگر نبود که ما اراده کرده ایم مردم در برابر اسبابی که آنان را به زخارف دنیا می رساند یکسان باشند، و اختلافشان هم به خاطر ایمان و کفر نباشد، هر آینه برای کفار سقف هایی از نقره قرار می دادیم...

"و لِبِئَتِهِمْ أَبُوَابًا وَ سُرُرًا عَلَيْهَا يَتَكُونُونَ وَ زُخْرَفًا" در این جمله کلمه "ابوآبا" و کلمه "سررا" نکره (بدون الف و لام) آمده، و این به منظور عظمت دادن بدانها است. و کلمه "زخرف" به معنای طلا و یا به معنای مطلق زینت

ص: ۱۴۸

است. و در مجمع البیان گفته: کلمه " زخرف " به معنای کمال زیبایی هر چیز است و از همین جهت طلا را هم " زخرف " می گویند. و وقتی گفته می شود: " زخرفه زخرفه " معنایش این است که فلان چیز را زینت کرد و زیبایش نمود. و باز به همین جهت نقش نگار و تصاویر را " زخرف " می گویند. و در حدیث آمده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) (در فتح مکه) بیرون کعبه ایستاد و داخل آن نشد، تا آنکه دستور داد زخرف آن را دور ریختند (۱). و بقیه الفاظ آیه روشن است.

" وَ إِنَّ كُلَّ ذَلِكْ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ " کلمه " ان " نافیه " است. و کلمه " لما " به معنای " الا " است. و معنای جمله این است که: آنچه از مزیای معیشت گفتیم چیزی نیست، جز متاع زندگی دنیای ناپایدار و فانی و بی دوام.

" وَالْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ " - مراد از " آخرت " به قرینه مقام، زندگی آخرت است، البته زندگی با سعادت آخرت. گویا زندگی اشقیاء جزء زندگی به شمار نمی آید.

و معنای آیه این است: زندگی آخرت که همان زندگی نیکبختان سعید است (چون زندگی دوزخیان زندگی نیست)، به حکمی از خدای تعالی و به قضایی از او مختص است به متقین. و این اختصاص و انحصار تا اندازه ای مؤید آن معنایی است که ما قبلاً برای جمله " مردم در دنیا امت واحده ای بودند " ذکر کردیم.

وصف حال کور دلان روی گردان از ذکر خدا، که قرین شیطانی دارند و در عین ظلالت خود را راه یافته می پندارند

" وَ مَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ " در باره کسی گفته می شود " عشی "، " يعشى "، " عشا " - از باب علم یعلم - که چشمانش دچار آفتی شده باشد که هیچ نبیند، و یا تنها شبکور باشد. و در باره کسی گفته می شود " عشا "، " يعشوا "، " عشوا " و " عشوا " - از باب نصر ینصر - که خود را به کوری و یا شبکوری زده باشد، بدون اینکه در چشمانش آفتی باشد. و کلمه " نقیض " از مصدر " تقیيض " است که هم به معنای تقدیر است، و هم چیزی را نزد چیزی بردن. می گوییم " قیضه له " یعنی فلانی را نزد فلان کس آورد.

بعد از آنکه گفتار به ذکر متقین منتهی شد که آخرت نزد خدا خاص ایشان است، این موقعیت پیش آمد که چیزی از سر انجام معرضین از حق که خود را از یاد رحمان به کوری می زنند بگویند، و به مال امر آنان اشاره نماید، و بفرماید اینکه خود را از یاد خدا به کوری

ص: ۱۴۹

می زنند، باعث می شود که قرین هایی از شیطان ملازمان گردند که هیچگاه از ایشان جدا نشوند، تا در آخر با خود وارد عذاب آخرتشان کنند.

پس معنای آیه چنین می شود: کسی که از یاد خدای رحمان خود را به کوری بزند، و به این مساله به نظر شبکورها بنگرد، ما شیطانی برایش می آوریم. و در جای دیگر تعبیر به ارسال کرده می فرماید: "أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَزُّهُمْ أَزًّا" (۱) و در آیه مورد بحث کلمه "ذکر" را به کلمه "رحمان" اضافه نموده تا اشاره باشد به اینکه یاد خدا خود رحمتی است از خدا.

و معنای قرین در جمله "فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ" مصاحبی است که هرگز از شخص شبکور جدا نمی شود. "وَإِنَّهُمْ لَيُصِيبُ دُونََهُمَ عَنِ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُّهْتَدُونَ" ضمیر در "انهم" به شیاطین و بقیه ضمیروهای جمع به آنهایی که از ذکر خدا کورند بر می گردد. و اگر در آیه قبل ضمیر آنان را مفرد آورد و فرمود: "کسی که از ذکر رحمان خود را به کوری زند شیطانی برایش قرار می دهیم" و در این آیه ضمیر را جمع آورده، به اعتبار معنای "من یعش" می باشد، و کلمه "یصدونهم" از مصدر "صد" است که به معنای برگرداندن و منصرف کردن است. و منظور از "السبیل" راه خدا است که عبارت است از دین توحید که ذکر، بشر را به سوی دعوت می کند.

و معنای آیه این است که: شیطانها اینگونه افراد را که از یاد خدا خود را به کوری می زنند از ذکر منصرف می کنند، و آن وقت است که می پندارند به سوی حق راه یافته اند.

و این پندار غلط - که وقتی از راه حق منحرف می شوند گمان می کنند هدایت یافته اند - خود نشانه تقیض قرین است، یعنی نشانه آن است که از تحت ولایت خدا در آمده، و در تحت ولایت شیطان قرار گرفته اند، برای اینکه انسان به طبع اولی خود مفطور بر این است که متمایل به حق باشد، و به حکم فطرتش می خواهد هر چیزی را که به وی عرضه می شود بشناسد، ولی اگر سخن حقی بر او عرضه شود و او به پیروی هوای نفسش از پذیرفتن آن سرباز زند و همین روش را ادامه دهد، خداوند مهر بر دلش زده، چشم دلش را کور می کند، و قرینی برایش مقدر می کند، آن وقت دیگر با هر حقی که مواجه شود آن را بر باطل منطبق می کند، با

ص: ۱۵۰

۱- آیا نمی بینی که شیطانها را به سراغ کافران فرستادیم تا به نوعی تحریکشان کنند. سوره مریم، آیه ۸۳.

اینکه فطرتا متمایل به آن است، ولی شیطان او را به این تطبیق دعوت می کند، در نتیجه می پندارد که راه همین است، و نمی فهمد که در بیراهه است، می پندارد که بر حق است، و احتمال هم نمی دهد که راه باطل را می رود.

و این حالت همان غطایی است که خدای تعالی می فرماید: در دنیا بر جلو دیده هایشان می اندازد و به زودی در قیامت آن را از پیش رویشان برمی دارد: "الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ عَنْ ذِكْرِي... قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا" (۱).

و نیز این معنا را در جای دیگر که خطابش در آن به اینگونه افراد است که در دنیا قرینی از شیطان داشتند، و روز قیامت ایشان را مخاطب به آن می کند، فرموده: "لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَ كَفِّبَصَائِرِكَ الْيَوْمَ حَدِيدًا... قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطَعَيْتُهُ وَ لَكِنْ كَانَتْ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ" (۲).

بیزاری جستن کافر کور دل از قرین شیطانی خود در قیامت

"حَتَّىٰ إِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ بُعِدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ" کلمه "حتی" غایتی است برای فعل مستمری که آیه قبلی بر آن دلالت داشت، یعنی فعل "يعبدونهم". و معنای جمله "يحبسون" این است که این قرینان شیطانی مدام ایشان را از راه خدا باز می داشتند، و مدام می پنداشتند که راه همان است که ایشان می پیمایند، تا آنکه مرگ یکی از ایشان برسد.

و منظور از اینکه فرمود "تا نزد ما بیاید" روز قیامت است. و ضمیر در "جاء" به موصول "من يعش" بر می گردد، و چون لفظ موصول مفرد بود "جاء" نیز مفرد آمده. و مراد از "مشرقین" مشرق و مغرب است که در آن جانب مشرق غلبه داده شده.

و معنایش این است که: اینان هم چنان بر جلوگیری از راه خدا ادامه می دهند و آنان هم که از ذکر ما کور صفتی می کنند هم چنان بر پندار غلطشان - که گمان می کنند راه یافتگانند - ادامه می دهند تا آنکه مرگ یکی از ایشان برسد و نزد ما آید، در حالی که قرینش

ص: ۱۵۱

۱- آنهایی که دیدگانیشان در دنیا در پرده ای بود و ذکر ما را نمی دیدند... بگو آیا می خواهید به شما خبر دهیم از کسانی که در اعمالشان از هر کس دیگر بی بهره ترند؟ کسانی هستند که عمرشان را در راه حیات دنیا تباه کردند، و می پنداشتند که کار خوبی می کنند. سوره کهف، آیه ۱۰۱-۱۰۴.

۲- تو در دنیا از این نشاه در غفلت بودی، ما پرده غفلت را کنار زدیم، اینک امروز دیدگانت تیزبین و خیره شده است... قرینش در پاسخ می گوید: پروردگارا من او را به طغیان نکشیدم، بلکه او خودش در بیراهه ای دور از راه بود. سوره ق، آیه ۲۲-۲۷.

هم با او باشد، آن وقت برایش کشف می شود که عمری گمراه بوده، و اینک عواقب و آثار گمراهی یعنی عذاب قیامت فرا می رسد، آن وقت قرین خود را مخاطب قرار داده، با لحنی که می رساند از او متاثری و بیزار است می گوید: ای کاش بین من و تو به مقدار فاصله بین مغرب و مشرق دوری می بود و من همنشین تو نمی شدم، که چه بد همنشینی هستی.

از سیاق آیه استفاده می شود که این گونه افراد غیر از عذابی که در آتش از آتش دارند، عذابی هم از همنشینی با قرینها می چشند، و بدین جهت آرزو می کنند که از آنان دور می بودند، و از بین همه عذابها تنها دوری از این عذاب را یاد می کنند، و سایر عذابها را از یاد می برند.

وجوه مختلف در معنای جمله " وَ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْكُم فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ " که خطاب به کفار و قرین های شیطانی آنها است

" وَ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْكُم فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ " از ظاهر کلام برمی آید که این جمله عطف باشد بر ما قبل که حال گمراهان را بیان می کرد، و مراد از کلمه "الیوم" روز قیامت است. و جمله " أَنْكُم فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ " فاعل فعل " لن ینفعکم " است. و مراد از ضمیر " کم " که جمع مخاطب است، همان افرادی است که از ذکر خدا کور صفتی می کنند، و همچنین قرین های آنان. و جمله " اذ ظلمتم " به منزله تعلیل است.

و مراد از آیه- و خدا داناتر است- این است که: شما تا در دنیا بودید وقتی یکی از خود شما به شما صدمه ای می زد و شما را گرفتار مصیبتی می کرد، و به دنبالش خودش هم گرفتار مصیبتی می شد، خوشحال می شدید و تسلی می یافتید که او هم گرفتار شده، و گرفتاری او همین مقدار فایده برای شما داشت، لیکن امروز اینطور نیست که اگر قرینان شما هم مانند شما معذب شوند سودی به حال شما داشته باشد، چون اشتراک آنان با شما در عذاب و بودنشان در آتش با شما، خود عذاب دیگری است برای شما.

ولی بعضی از مفسرین (۱) آیه را طوری دیگر تجزیه و تحلیل کرده اند، و گفته اند که فاعل جمله " لن ینفعکم " ضمیری است که به آرزوی مذکور در آیه قبلی برمی گردد و معنای جمله " اذ ظلمتم " چنین می باشد: " به خاطر اینکه در دنیا به خود ستم کردید، و قرینان را در کفر و گناه پیروی نمودید ". و جمله " أَنْكُم فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ " تعلیل بی فایده بودن است.

و معنای آیه این است که: این آرزو کردنتان که از قرینان دور باشید سودی به حالتان ندارد، برای اینکه حقتان همین است که با آن قرینان در عذاب شریک باشید..]

ص: ۱۵۲

و انصاف این است که اینها آیه را خوب معنی نکرده اند، زیرا اول و آخرش با هم تناقض و تدافع دارد، چون بنا به گفته آنان جمله " اذ ظلمتم " تعلیل اول بی فایده بودن آرزو است. و جمله " أَنْكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ " تعلیل دوم آن است. و لازمه اینکه قاعدتا باید بین دو تعلیل تطابق باشد، این است که در دومی بفرماید " خدا حکم رانده که شما آرزومندان در قیامت و تابعان قرینان، در عذاب باشید " نه اینکه بفرماید: " خدا حکم کرده که شما آرزومندان معذب در قیامت با متبوعان خود مشترک باشید " .

بعضی (۱) دیگر گفته اند معنای آیه این است که: اشتراک، چیزی از عذاب را از شما کم نمی کند، برای اینکه هر یک از شما و قرینان شما بهره وافر از عذاب دارد.

این هم درست نیست، چون بر فرض، علتی که برای کم نشدن عذاب و بی فایده بودن اشتراک ذکر کرده فی نفسه صحیح باشد، نه لفظ آیه شریفه و نه سیاق آن دلالتی بر این علت ندارد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند معنایش این است که: اشتراک شما و قرینان در عذاب سودی به حال شما ندارد آن طور که در دنیا سود داشت، چون در دنیا وقتی مشترکا به شدائد گرفتار می شدید به یکدیگر کمک می کردید، و سنگینی گرفتاری بین همه شما تقسیم می شد، ولی در اینجا اینطور نیست، چون هر یک از شما و قرینان شما بیش از حد طاقت، تحمل عذاب ندارد.

این نیز مانند وجه قبلی درست نیست و همان اشکال بر این نیز وارد است. بعلاوه فهم چنین معنایی به ذهن هیچ کس در نمی آید، تا آیه شریفه بخواهد آن را از ذهنش بیرون آورد.

" أَفَأَنْتَ تُسِجِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْىَ وَمَنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ " بعد از آنکه داستان قرین قرار دادن برای کورصفتان را ذکر کرد، و فرمود که در نتیجه چنین سرنوشتی درک و فهمشان معکوس می شود بطوری که ضلالت را هدایت می پندارند و نمی توانند حق را بشناسند، اینک در این آیه به عنوان تفریع و نتیجه گیری، رسول گرامی خود را متوجه می کند به اینکه این گونه افراد، کرها و کورهایی هستند که تو نمی توانی سخن حق را به ایشان بشنوانی، و به سوی راه رشد هدایتشان کنی، پس بیهوده خودت را به زحمت مینداز و در دعوت آنان پافشاری منما، و از اعراضشان اندوه مخور. چیزی که هست این معنا را به صورت استفهام انکاری بیان می فرماید. بقیه الفاظ آیه روشن است.

ص: ۱۵۳

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۸.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۸.

"فَأَمَّا نَذَهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنتَقِمُونَ أَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ" مراد از "بردن پیامبر" بردنش از دنیا است قبل از انتقام گرفتن از کفار. بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از بردن آن جناب، بیرون کردنش از بین مشرکین است. و معنای جمله "فَأَمَّا نَذَهَبَنَّ بِكَ" این است که ما ناچار از ایشان انتقام خواهیم گرفت. و مراد از اینکه فرمود: "آنچه به ایشان وعده دادیم به تو نشان می دهیم" همان انتقام گرفتن از ایشان است، قبل از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از دنیا برود، و یا در حالی که در بین ایشان باشد. و معنای جمله "فَأَمَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ" این است که اقتدار ما بر آنان تفوق دارد (و این تفوق را از کلمه "علی" می فهمیم).

و جمله "فَأَمَّا نَذَهَبَنَّ بِكَ" در اصل "ان نذهب بک" بوده، کلمه "ما" بر کلمه "ان" اضافه گشته و "اما" شده، و نون تاکید هم بر "نذهب" اضافه شده، "نذهب" گشته. و حاصل معنای آیه این است که: ما از ایشان انتقام خواهیم گرفت، حال یا بعد از درگذشت تو، و یا قبل از آن.

"فَأَن تَمْسِكَ بِالذِّئْبِ أَوْ حَىٰ إِلَيْكَ إِنَّكَ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" از ظاهر کلام برمی آید که حرف "فاء" در آغاز جمله برای این است که این جمله نتیجه همه حرفهای گذشته (نازل کردن ذکر از طریق وحی، و اینکه نبوت یکی از سنتهای الهی است، و اینکه کتاب نازل بر آن جناب حق است، و اینکه آن جناب رسولی مبین است که دعوتش را جز مردم با تقوی اجابت نمی کنند، و جز دارندگان قرین از شیاطین از آن اعراض نمی نمایند، و اینکه پیامبر باید برای همیشه از ایمان آوردن آنان مایوس باشد، و اینکه خدا از ایشان انتقام خواهد گرفت) می باشد.

و به همین جهت بعد از همه آن مطالب تاکید می فرماید بر اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به کتابی که بر او وحی شده تمسک جوید، چون او بر صراط مستقیم است.

"وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَ لِقَوْمِكَ وَ سَوْفَ نَسْأَلُونَ" ظاهراً مراد از "ذکر" ذکر خدا باشد. و کلمه ذکر در این سوره به این معنا مکرر آمده.

و حرف "لام" در جمله "لَكَ وَ لِقَوْمِكَ" اختصاص را می رساند، به این معنا که تکالیفی که در کتاب است متوجه آن جناب و قوم او است. مؤید این معنا تا اندازه ای جمله

ص: ۱۵۴

" وَ سَوْفَ تُسْئَلُونَ " است، یعنی در روز قیامت از آن بازخواست می شوید (چون اگر آن جناب و قومش خصوصیتی نداشتند نمی فرمود شما بازخواست می شوید بلکه می فرمود همه مردم به زودی بازخواست می شوند).

و از بیشتر مفسرین (۱) نقل شده که گفته اند مراد از " ذکر " شرف و نام نیکی است که از آن جناب و قومش باقی بماند. و معنایش این است که: این قرآن شرافت عظیمی است برای تو و قومت- یعنی اعراب- که تا قیام قیامت در بین امت های دیگر سر بلند خواهید بود.

اقوال مفسرین در باره مقصود از اینکه خطاب به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمود: " وَ سَأَلْنَا مِنْ رَبِّنَا مَنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا أَ جَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ "

وَ سَأَلْنَا مَنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا أَ جَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ "

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: منظور از اینکه می فرماید: " بپرس از رسولانی که قبل از تو فرستاده ایم " پرسیدن از امت های آن رسولان است، یعنی مثلاً از علمای یهود و نصاری بپرس، نظیر آیه: " فَسَأَلِ الَّذِينَ يَفْرُقُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ " (۳) و فایده این مجاز گویی این است که اگر می فرمود: " از امتهایی که قبل از تو پیامبرانی به سویشان فرستادیم بپرس، آیا ما غیر از رحمان آلهه دیگری برایشان قرار دادیم تا آنها را بپرستند؟ " ممکن بود همان امت ها به دروغ بگویند: بله. ولی فرمود: " از پیامبرانی که قبل از تو فرستادیم بپرس " تا معلوم شود که گفتار امت ها حجت نیست تا هر چه در جواب بگویند درست باشد.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد سؤال از اهل کتاب، تورات و انجیل است و بس، چون این دو امت هر چند که کافر بودند لیکن وقتی به تواتر خبر دادند که: نه، خداوند آلهه ای برای ما قرار نداده، سخن ایشان برای مردم حجت می شود، چون گو اینکه خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، لیکن تکلیف در آن متوجه به امت آن جناب است.

لیکن بعید بودن این دو تفسیر بر خواننده پوشیده نیست، مخصوصاً وجه دومی، از این جهت که اهل این دو کتاب خصوصیتی ندارند تا تنها از آنان سؤال شود.

بعضی (۵) دیگر گفته اند: آیه شریفه از آیاتی است که در شب معراج خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شده تا آن جناب از ارواح انبیاء (علیه السلام) این سؤال را بکنند، و در هنگامی که به ایشان بر می خورد پرسد: آیا جز دین توحید دین دیگری برای امت خود آورده بودند.

ص: ۱۵۵

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۹.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۹.

۳- از کسانی که قبل از تو کتاب آسمانی می خواندند بپرس. سوره یونس، آیه ۹۴.

۴- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۹.

البته روایات زیادی هم از ائمه اهل بیت (علیه السلام) بر طبق این تفسیر رسیده که در بحث روایتی آینده- ان شاء الله تعالی- از نظر خواننده خواهد گذشت (۱).

بحث روایتی توضیحی در باره روایاتی که جمله " وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ " را به امامت ذریه ابراهیم (علیه السلام) تفسیر کرده اند

اشاره

در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ " آمده که بعضی گفته اند:

منظور از " کلمه باقیه در نسل آن جناب " امامت است که تا روز قیامت در ذریه آن جناب باقی است- نقل از امام صادق (علیه السلام)- (۲).

مؤلف: و در این معنا روایات دیگری نیز هست که در بعضی از آنها، آیه شریفه بر امامت از نسل امام حسین (علیه السلام) تطبیق شده.

و دقت در این روایات این معنا را به دست می دهد که بنای آن بر این است که ضمیر در " جعلها " به هدایتی برگردد که از جمله " سیهیدین " استفاده می شود. و در سابق هم در آیه " إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا " گفتیم که وظیفه امام هدایت مردم است در ملکوت و واقع اعمالشان، به این معنا که با ارشاد خود ایشان را به سوی خدای سبحان سوق دهند، و به درجات قرب به خدای عز و جل نزدیک گردانند، و عمل هر صاحب عملی را به آن منزلتی که عملش اقتضاء دارد نازل سازند، البته با در نظر داشتن اینکه حقیقت هدایت از خدا است، و اگر به امام هم نسبت می دهیم به تبع یا بالعرض است.

و فعلیت هدایتی که از ناحیه خدا به سوی خلق نازل شده، نخست شامل امام می شود و سپس از ناحیه امام به سوی سایرین افاضه می شود، پس هدایت امام تمام ترین مراتب هدایت است، و هدایت‌های دیگران ما دون آن است. و اینکه ابراهیم (علیه السلام) گفت: " فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ " و قیدی برای هدایت نیاورد، خود دلیل است بر اینکه مراد از هدایت، مطلق هدایت است، هم می تواند با عالی ترین مراتب هدایت که حظ امام از آن مرتبه است منطبق شود، و هم بر دیگر مراتب. پس می توانیم بگوییم منظور از آن، امامت است، و همین امامت است که

ص: ۱۵۶

۱- این آیه شریفه به روشنی دلالت دارد بر اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در همین دنیا که بوده با عالم برزخ که انبیاء سابق در آن هستند اتصال و ارتباط داشته هم چنان که تشریح " السلام علیک ایها النبی و رحمه الله و برکاته " در آخر هر نماز به روشنی دلالت دارد بر اینکه آن جناب بعد از رحلت هم به عالم دنیا ارتباط و اتصال دارد و سلام ما را می شنود. مترجم.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۵.

کلمه ای است باقی در نسل ابراهیم (علیه السلام).

روایتی در ذیل آیه: "وَقَالُوا لَوْ لَا نَزَّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ"

و در احتجاج از حضرت عسکری (علیه السلام) از پدران بزرگوارش روایت آورده که فرمودند: روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در سایه کعبه نشسته بود که عبد الله بن امیه مخزومی عرضه داشت: اگر خدا می خواست رسولی در بین ما مبعوث کند، کسی را مبعوث می کرد که از همه ما ثروتمندتر و نیکو حال تر باشد، چرا این قرآن که تو می پنداری خدا بر تو نازلش کرده و به وسیله آن مبعوث به رسالت نموده، بر یکی از دو مرد عظیم این دو شهر یعنی ولید بن مغیره در مکه و عروه بن مسعود ثقفی در طائف نازل نشد؟

آن گاه امام (علیه السلام) در کلامی طولانی پاسخ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را نقل فرموده که مضمونش همان است که در آیات آمده.

آن گاه فرموده: و پاسخ همان است که قرآن در جواب از "وَقَالُوا لَوْ لَا نَزَّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ" فرموده: "أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ" ای محمد (صلی الله علیه و آله) آیا این مشرکین رحمت پروردگار تو را تقسیم می کنند؟ "نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا" این ماییم که معیشت شان را در زندگی دنیا تقسیم می کنیم. آری خدا است که بعضی از ما را محتاج بعضی دیگر کرده، این را محتاج مال او، و او را نیازمند کالا و یا خدمت این کرده است.

در نتیجه می بینی که بزرگترین پادشاهان و غنی ترین توانگران، محتاج به فقیرترین فقراء شده تا کالایی از انواع کالاها که نزد او است از او بخرد، و یا برایش خدمتی کند و گوشه ای از زندگیش را اصلاح نماید، که اگر آن فقیر نمی بود اصلاح نمی شد، و خود آن پادشاه نمی توانست آن را اصلاح کند. و یا آنکه از علمی که آن فقیر از انواع حکمت و علوم دارد استفاده نماید، پس او محتاج به این فقیر است، و این فقیر هم محتاج مال آن پادشاه توانگر است، حاجت این فقیر نزد او است و حاجت آن پادشاه که یا خدمت و یا علم و یا رأی درست است نزد این فقیر است.

پس آن پادشاه نمی تواند بگوید: چرا من علم این فقیر و مال خودم را نداشته باشم، و فقیر هم نمی تواند بگوید: چرا مال آن پادشاه با علم و رأی و معرفت خودم برایم جمع نشد؟

آن گاه امام (علیه السلام) این آیه را قرائت فرمود: "وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا".

آن گاه فرمود: "وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ" یعنی رحمت پروردگار تو بهتر از اموال

دنیایی است که اینان جمع می کنند (۱).

روایاتی دیگر در ذیل برخی آیات گذشته

و در کافی به سند خود از سعید بن مسیب روایت کرده که گفت: من از علی بن الحسین (علیه السلام) از کلام خدای عز و جل پرسیدم که می فرماید: "وَلَوْ لَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً" فرمود منظورش از این امت، امت محمد است که اگر همه کفار و دارای یک مسلک نمی شدند "لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ... (۲).

و در تفسیر قمی به سند خود از یحیی بن سعید از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در معنای جمله "فَإِنَّمَا نَذَهَبَنَّ بِكَ" فرمود: اگر تو را از مکه به مدینه هم ببریم، اراده کرده ایم که دوباره به مکه برگردانیم، و به وسیله علی بن ابی طالب (علیه السلام) از اهل مکه انتقام بگیریم (۳).

و در الدر المنثور است که عبد الرزاق، عبد بن حمید، ابن جریر، ابن منذر، و حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - از قتاده روایت کرده اند که در تفسیر جمله "فَإِنَّمَا نَذَهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ" از انس نقل کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از دنیا رفت، و نعمت و عذاب به جای گذاشت. تا آن جناب بود خداوند هیچ ناملایمی از امتش به وی ننمود تا از دنیا رفت، در حالی که هیچ پیامبری نبود مگر آنکه عذاب خدا را در امتش می دید، مگر پیغمبر شما که عذاب امتش را برای آینده اش پیش بینی کرد، و در خواب دید که بعد از درگذشتش چه بر سر امتش می آید، و به همین جهت دیگر هرگز خندان و خوشحال دیده نشد تا از دنیا رفت (۴).

مؤلف: این معنا از انس و نیز از علی بن ابی طالب و از غیر آن دو بطریقی دیگر نقل شده (۵).

و نیز در همان کتاب می گوید: ابن مردویه از طریق محمد بن مروان، از کلبی، از ابی صالح، از جابر بن عبد الله، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که در ذیل آیه "فَإِنَّمَا نَذَهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ" فرموده است: این آیه در باره علی بن ابی طالب نازل شده که بعد از درگذشتم از ناکثین و قاسطین انتقام خواهد گرفت (۶).

ص: ۱۵۸

۱- احتجاج، ج ۱، ص ۲۷.

۲- کافی، ج ۲، ص ۲۶۵.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۸۴.

۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۸. (۵ و ۶) الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۸.

مؤلف: از ظاهر این روایت و روایت قبلیش و روایتی که در این معنا رسیده برمی آید که تهدید در این دو آیه راجع به کسانی است که از راه حق منحرف می شوند، در عین اینکه از مسلمانان هستند، و راجع به کفار قریش نیست.

و در احتجاج از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت آورده که در حدیثی طولانی فرمود: و اما آیه " وَ سَأَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا " خود یکی از براهین نبوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که خدای تعالی به او ارزانی داشته، و به وسیله آن حجت را بر سایر خلائق تمام کرده، برای اینکه بعد از آنکه نبوت را به وسیله آن جناب خاتمه داد و او را به عنوان پیامبر برای تمام امت ها و سایر ملل قرار داد این امتیاز را به او داد که به آسمان عروجش داد، و در آن روز همه انبیاء (علیه السلام) را برایش جمع کرد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از نبوت همه آگاه شد، و آنها چیزهایی از عزائم خدا و آیات و براهین او برایش به عنوان ارمان بیان کردند...

مؤلف: این معنا را قمی هم در تفسیر خود به سند خویش از ابی الربیع از ابی جعفر (علیه السلام) در پاسخ از سؤالات نافع بن ازرق روایت کرده (۱). و نیز الدر المنثور آن را به چند طریق از سعید بن جبیر و ابن جریح و ابن زید روایت کرده است (۲).

ص: ۱۵۹

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۸۴. [.....]

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۹.

اشاره

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَقَالَ إِنِّي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۴۶) فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِآيَاتِنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ (۴۷) وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا وَأَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۴۸) وَقَالُوا يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّا لَمُهْتَدُونَ (۴۹) فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ (۵۰)

وَنَادَىٰ فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي أَفَلَا تُبْصِرُونَ (۵۱) أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ (۵۲) فَلَوْلَا أَلْقَىٰ عَلَيْهِ آسُورَةٌ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ (۵۳) فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (۵۴) فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ (۵۵)

فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِلْآخِرِينَ (۵۶)

ترجمه آیات

همانا ما موسی را با آیات خود به سوی فرعون و درباریانش فرستادیم، گفت: من فرستاده رب العالمینم (۴۶).

پس از آن همین که آیات ما را به ایشان نمود، ناگهان از آن معجزات به خنده درآمدند (۴۷).

و ما هیچ آیتی به ایشان ننمودیم مگر آنکه از آیت قبلی بزرگتر بود، و ایشان را به عذاب گرفتیم شاید برگردند (۴۸).

و گفتند: هان ای جادوگر! پروردگار خود را برایمان بخوان، بخاطر آن عهدی که به تو داده (که اگر ایمان آوریم) عذاب را از ما بردارد که ما حتما براه خواهیم آمد (۴۹).

ولی همین که عذاب را از آنان برداشتیم دوباره پیمان شکستند (۵۰).

و فرعون در قوم خود ندا کرد، و گفت: ای مردم آیا ملک مصر از من نیست و این نهرها از دامنه قصرم نمی گذرد؟ چرا پس نمی بینید؟ (۵۱).

با این حال آیا من بهترم یا این مرد بی کس و خوار، که قادر بر بیان نیست (۵۲).

اگر او هم کسی بود چرا (مثل من به علامت سروری) دستبندی از طلا از طرف خدا ندارد، و یا (چون من که خدم و حشم دارم) ملائکه با او قرین نشدند، و بیاریش نیامدند؟ (۵۳).

پس به این وسیله قوم خود را ذلیل و زبون داشت در نتیجه اطاعتش کردند چون آنها مردمی فاسق بودند (۵۴).

همین که ما را به خشم آوردند از ایشان انتقام گرفتیم و همه را غرق کردیم (۵۵).

پس سرگذشت شان را سلف و مثلی برای دیگران کردیم (۵۶).

بیان آیات بیان آیات مربوط به ارسال موسی (علیه السلام) به سوی فرعون و فرعونیان

بعد از آنکه در آیات قبل فرمود: خداوند کفار را به نعمت های خود ممتع کرد، و این برخورداری ایشان را به طغیان واداشت، و کتاب حقی را که رسول مینش آورد به سحر نسبت دادند، و نیز گفتند: چرا این قرآن بر یکی از مردان دو قریه بزرگ نازل نشد، و با این گفتار خود دو مرد از شهر بزرگ را به خاطر این که مال بیشتری داشتند بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ترجیح دادند، اینک در این آیات برایشان مثلی از داستانهای موسی (علیه السلام) و فرعون و قومش آورده که خدا او را با معجزات و آیات باهره اش به سوی ایشان گسیل داشت، و آنان بر آن آیات خندیدند و مسخره کردند، و فرعون برای قومش احتجاج کرد، و به آنان خطاب نمود که من بهتر از موسی هستم، برای اینکه ملک مصر از آن من است که این نهرها از دامنه آن جاری است، با این حرفها عقل مردم را دزدید و آنان اطاعتش کردند، و سرانجام کارشان و استکبارشان بدینجا کشید که خدا از ایشان انتقام گرفته غرقشان کرد.

" وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ فَقَالَ إِنِّي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ " حرف " لام " که در اول کلام آمده لام قسم است، و حرف " باء " در جمله " بآیاتنا "

مصاحبت را می رساند. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

" فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِآيَاتِنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ " منظور از عبارت " همین که آیات ما را آورد " اظهار معجزاتی است که بر رسالت آن جناب دلالت می کرد. و مراد از اینکه فرمود " ناگهان از آن به خنده درآمدند " این است که به منظور استهزاء و خوار شمردن آیات خدا خندیدند.

" وَ مَا نُزِيبُهُمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا... "

کلمه " اخت " به معنای مثل و مانند است. و جمله " هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا " کنایه است از اینکه هر یک از این آیت ها مستقلا دلالت بر حقیقت رسالت دارد، و جمله " وَ مَا نُزِيبُهُمْ مِنْ آيَةٍ... " حال از ضمیر " منها " است. و معنایش این است که: وقتی معجزات را دیدند ناگهان از آن بخنده درآمدند، در حالی که هر یک از آن معجزات در دلالت بر حقانیت رسالت و در اعجاز به حد کمال بود و هیچ نقص و قصوری در آن نبود.

" وَ أَخَذْنَا لَهُمُ بِالْعَذَابِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ " - یعنی ما آنان را به عذاب دنیایی گرفتیم، به امید اینکه دست از استکبار بردارند و از لجبازی به سوی قبول رسالت برگردند. و مراد از عذاب مذکور همان بلاهایی است که بر بنی اسرائیل نازل شد، مانند: قحطی، کمی ثمرات، طوفان، ملخ، شپش، قورباغه، و خون که هر یک جدا جدا بلایی بزرگ بودند که تفصیلش در سوره اعراف آمده.

وَ قَالُوا يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّنا لَمُهْتَدُونَ " کلمه " ما " در جمله " بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ " مصدریه است، و جمله را معنای " بعهدہ عندک " می دهد. و منظور از این عهد- به طوری که گفته اند- عهدی است که خدا به موسی (علیه السلام) داده بود که اگر بنی اسرائیل ایمان آوردند بلا را از ایشان بردارد.

و جمله " يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ " خطاب قوم فرعون به موسی (علیه السلام) است که خطابی است از در استهزاء و استکبار، هم چنان که در جمله " ادْعُ لَنَا رَبَّكَ - پروردگارت را بخوان " نیز این استهزاء و استکبار به چشم می خورد، چون اگر این منظور را نداشتند می گفتند " خدا را بخوان ". و مراد از این جمله آن است که از موسی بخواهند دعا کند تا عذاب از ایشان برداشته شود که اگر برداشته شود به وعده خود عمل نموده، ایمان می آورند، و به راه هدایت در می آیند.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: " ساحر " در عرف قوم فرعون به معنای عالم است، و

ص: ۱۶۲

ساحران در نزد ایشان خیلی عظیم و محترم بوده اند. و اگر به موسی ساحر گفته اند منظورشان توهین و مذمت نبوده، بلکه منظور تعظیم موسی بوده است. و این حرف صحیح نیست بلکه همانطور که گفتیم منظورشان استکبار بوده، به شهادت اینکه دنبالش گفتند: "ادْعُ لَنَا رَبِّكَ".

"فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الْعِذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُتُونَ" کلمه "ینکثون" از مصدر "نکث" است که به معنای نقض عهد و خلف وعده است و وعده ای که به موسی داده بودند همان بود که گفتند: "إِنَّا لَمُهْتَدُونَ- ما حتما و قطعا ایمان خواهیم آورد".

"وَ نَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي أَ فَلَآ تُبْصِرُونَ" یعنی فرعون قوم خود را ندا کرد که ای قوم آیا ملک مصر از آن من نیست؟ و این نهرها از دامنه ملکم جاری نیست؟ آیا نمی بینید؟ و در این جمله با آوردن کلمه "قال" جمله بعد را از ما قبل جدا کرد، چون جمله بعد به منزله جواب از سؤالی تقدیری است. بعد از آنکه فرمود "فرعون در میان قوم خود ندا کرد" کانه کسی پرسیده: چه گفت؟ فرمود: "قال يا قوم...".

و معنای اینکه فرمود "وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي" این است که این نهرها از تحت قصرم و یا از زیر و دامنه بستانم که قصرم در آن است جاری است که به احتمال دوم قصرش در آن باغ و در نقطه مرتفعی قرار داشته، و بنایی بلند بوده است. و جمله مذکور حال از ما قبل است، و نیز عطف است بر "ملک مصر" و جمله "تَجْرِي مِن تَحْتِي" حال است از "انهار" و منظور از "انهار" شعبه های رود نیل است.

و جمله "أَفَلَآ تُبْصِرُونَ" در معنای تکرار کردن استفهام سابق است که فرعون می پرسید "أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ...".

"أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَ لَا يَكَادُ يُبِينُ" کلمه "مهین" به معنای خوار و ضعیف است، و از مصدر "مهانت" است که معنای حقارت را می دهد، و منظور فرعون از "مهین" حضرت موسی (علیه السلام) است، چون او مردی فقیر و تهی دست بود.

و معنای جمله "وَ لَا يَكَادُ يُبِينُ" این است که او هرگز نمی تواند مقصود خود را تفهیم کند. و بعید نیست که این سخن را به آن جهت گفته که سابقه قبل از رسالت موسی (علیه السلام) را می دانسته، که مردی کم حرف بوده، و یا لکنتی در زبان داشته، و فرعون خبر نداشته از اینکه موسی (علیه السلام) از خدا خواست تا لکنت را از زبانش بردارد، و به حکایت

قرآن عرضه داشت: "وَ اِخْلُصْ عَقْمَدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي" (۱) و خدای تعالی هم دعایش را مستجاب نموده، فرمود: "قَدْ أُوتِيَتْ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى" (۲).

و در صدر آیه در جمله "أَمْ أَنَا خَيْرٌ..." کلمه "أم" هم می تواند منقطعه باشد، و هم متصله. اگر منقطعه اش بگیریم بیانگر کلام سابق می شود و معنای جمله چنین می شود "بلکه من از موسی بهترم، برای اینکه او چنین و چنان است". و اگر متصله بگیریم، یکی از دو طرف تردیدش با همزه استفهامش حذف شده، و تقدیرش چنین است: "أ هَذَا خَيْرٌ ام انا خير...- آیا این موسی بهتر است و یا من...".

و در مجمع البیان می گوید: سیبویه و خلیل حرف "ام" را عاطفه گرفته اند. و جمله "انا خير" را عطف بر آخر آیه قبلی، یعنی جمله "أَفَلَا تُبْصِرُونَ" گرفته اند، چون معنای "انا خير" همان معنای "ام تبصرون" است، پس گویا فرموده: "أَفَلَا تبصرون ام تبصرون" چون به نظر فرعون اگر مردم می گفتند "تو بهتری" دارای بصیرت بودند (۳). در حقیقت خواسته اند بگویند به کار بردن جمله "أَمْ أَنَا خَيْرٌ" در جای "أم تبصرون" از باب به کار بردن مسبب در جای سبب، و یا به کار بردن سبب در جای مسبب است.

و به هر حال فرعون در این آیه شریفه نام موسی (علیه السلام) را نبرد، و از او به اسم اشاره "هذا- این" تعبیر کرد که این خود نوعی تحقیر و توهین است. و همچنین جمله "الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَ لَا يَكَادُ يُبِينُ" تحقیر را می رساند، و علت بهتر نبودن موسی را بیان می کند.

"فَلَوْ لَا أَلْقَى عَلَيْهِ أَسْوَرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ" کلمه "اسوره" جمع "سوار" - به کسر سین - است که راغب آن را معرب کلمه "دستواره" دانسته (۴). می گویند: (۵) رسم مردم آن روز بود که وقتی کسی را بر خود رئیس می کردند، دستبندی از طلا- به دستش و گردن بندی از طلا به گردنش می انداختند. و بنا بر این معنای آیه چنین می شود: اگر موسی رسول می بود، و بدان جهت بر مردم سیادت و سروری

ص: ۱۶۴

۱- گره از زبانم بگشای تا سخنم را بفهمند. سوره طه، آیه ۳۰.

۲- به درخواست رسیدی ای موسی، سوره طه، آیه ۳۸.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۱.

۴- مفردات راغب، ماده "سور".

۵- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۹۰.

می داشت باید از آسمان دستبندی از طلا برایش انداخته می شد.

و از ظاهر جمله "أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ" بر می آید که "اقتران" به معنای "تقارن" است (در نتیجه "مقترنین" به معنای "متقارنین" می باشد) هم چنان که کلمه "استباق" به معنای "تسابق" و کلمه "استواء" به معنای "تساوی" می باشد. و منظور از "آمدن ملائکه با موسی (علیه السلام) در حالی که مقترن باشند" این است که ملائکه همراه او بیایند و رسالت او را تصدیق کنند. و این کلمه از سخنانی است که در قرآن کریم از زبان تکذیب کنندگان رسولان مکرر آمده، مانند اینکه گفتند: "لَوْ لَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا" (۱).

"فَأَسِيَّتْ خَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ" یعنی فرعون با این سخنان عقول قوم خود را دزدید و فریبتان داد. و بقیه الفاظ آیه - روشن است.

"فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ" کلمه "آسفوا" از مصدر "ایساف" است، که به معنای خشمگین کردن دیگری است. و معنای آیه چنین است: بعد از آنکه با فسوق خود ما را به خشم در آوردند، از ایشان انتقام گرفتیم و همه شان را غرق کردیم. البته این نکته را باید در نظر داشت که خشم در خدای تعالی به معنای اراده عقوبت است.

"فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِلْآخِرِينَ" کلمه "سلف" به معنای متقدم است، و ظاهراً مراد از "سلف بودنشان برای دیگران" این است که قبل از دیگران داخل آتش می شوند. و مراد از اینکه "مثل باشند برای دیگران" این است که دیگران سرنوشت آنان را مثل بزنند و از آن عبرت بگیرند، و ظاهر مثل بودن فرعونیان برای مردم این است که اقوام دیگر اگر اهل عبرت باشند و پند بپذیرند از سرگذشت آنان پند بگیرند.

بحث روایتی روایتی در بیان مراد از خشم و رضای خدای تعالی

در تفسیر قمی در ذیل جمله "وَلَا يَكَادُ يُبِينُ" گفته: یعنی کلامش را روشن اداء

ص: ۱۶۵

۱- چرا فرشته ای بر او نازل نشد تا همه جا با او باشد و چون او نذیری باشد. سوره فرقان، آیه ۷.

و در کتاب توحید به سندی که به احمد بن ابی عبد الله رسانده، و او بدون ذکر بقیه سند از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله " فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ " فرمود: خدای تعالی مانند ما خشمگین نمی شود بلکه او برای خود اولیائی خلق کرده که آنها خشمگین و یا خشنود می شوند. و آن اولیاء مخلوق خدا و مدبر به تدبیر خدایند، و خدای تعالی رضای آنان را رضای خود، و سخط آنان را سخط خود قرار داده، چون ایشان را داعیان به سوی خود، و دلیل هایی بر هستی و آثار هستی خود قرار داده، بدین جهت اولیاء بخاطر او خشم می کنند، و به خاطر او راضی می شوند.

و اصولاً خدای تعالی در معرض اینگونه احوال قرار نمی گیرد. و اگر خود خدای تعالی اینگونه الفاظ را در باره خود استعمال نکرده بود، ما نیز استعمال نمی کردیم ولی از آنجا که خودش استعمال کرده، ناگزیر باید معنای صحیحی برایش بکنیم. معنایی که کلام خود او مصدقش باشد، هم چنان که فرموده: " هر کس یکی از اولیاء مرا اهانت کند به جنگ من آمده است، و به من اعلان جنگ کرده " و نیز فرموده: " مَنْ يُطِيعَ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ - هر کس رسول را اطاعت کند خدا را اطاعت کرده " و نیز فرموده: " إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ - کسانی که با تو بیعت می کنند با خدا بیعت می کنند " همه این گونه تعبیرات همان معنایی را دارد که برایت گفتم، و همچنین رضا و غضب خدا و صفات دیگری که نظیر رضا و غضب هستند، همه در حقیقت صفات اولیای خدا است نه صفات خدا.

چون اگر صفات خدا باشد، و خدا که پدید آورنده عالم است، در معرض اسف و ضجر قرار گیرد، با اینکه اسف و ضجر را خود او خلق کرده آن وقت می تواند کسی بگوید:

پدید آورنده عالم هم نابود خواهد شد، برای اینکه وقتی بنا باشد او نیز در معرض ضجر و غضب واقع شود در معرض تغییر و دگر گونگی هم واقع می شود. و همین که فرض دگر گونگی در او صدق کرد، فرض نابودی هم صدق خواهد کرد. و چنین خدایی ایمن از نابودی نخواهد بود. و اگر بگویی: چه عیبی دارد که او هم نابود شود؟ می گوئیم دیگر پدید آورنده فرقی با پدیده نخواهد داشت و دیگر بین قادر و مقدر و خالق و مخلوق فرقی نمی ماند. و خدای تعالی بزرگتر از اینگونه فرض ها است. " تعالی الله عن ذلك علوا کبیرا ".

او خالق اشیاء است اما نه به خاطر احتیاجش بدانها، پس وقتی حاجتی به آنها ندارد

دیگر محال است محدود به حدی شود و به حالتی کیفیت پیدا کند (چون اگر احتیاج در او فرض شود وجودش و یا حدی از کمال وجودش محدود و مشروط به وجود محتاج الیه است ولی وقتی احتیاج نبود این حد هم به میان نمی آید) پس این نکته را بفهم - ان شاء الله. (۱)

مؤلف: نظیر این روایت را کافی هم به سند خود از محمد بن اسماعیل بن بزیر از عمویش حمزه بن بزیر از آن جناب (علیه السلام) آورده (۲).

ص: ۱۶۷

۱- توحید (صدوق)، ص ۱۶۸.

۲- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۴۴.

اشاره

وَلَمَّا ضَرَبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ (۵۷) وَقَالُوا أَاٰلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ (۵۸) إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ (۵۹) وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ (۶۰) وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرْنَ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ (۶۱)

وَلَا يَصِيءُ بِدَنِّكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ (۶۲) وَلَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَالْبَيِّنَاتِ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلَفُونَ فِيهِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَاتَّقُوا رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ (۶۴) فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمِ أَلِيمٍ (۶۵)

ترجمه آیات

و چون عیسی بن مریم مثل زده می شود ناگهان قوم تو سر و صدا راه می اندازند (۵۷).

و می گویند: آیا خدایان ما بهتر است یا عیسی، این مثل را نزدند مگر به این منظور که با تو جدال کنند، بلکه اینان مردمی مصر در خصومتند (۵۸).

(و گر نه عیسی که خدا نبود) او نبود مگر بنده ای که ما بر او انعام کرده، و او را مثلی برای بنی اسرائیل قرار دادیم (۵۹).

و اگر بخواهیم می توانیم شما را نابود کنیم و بدل از شما ملائکه را در زمین قرار دهیم که نسل به نسل جای یکدیگر را بگیرند (۶۰).

و به درستی که سرگذشت عیسی نسبت به قیامت علم آور است، پس زنهار که در امر قیامت شک نکنی، و مرا پیروی کن که این است صراط مستقیم (۶۱).

و زنهار که شیطان شما را از این صراط جلوگیری نشود، که او برای شما دشمن آشکار است (۶۲).

و چون عیسی آن معجزات معروف را آورد، گفت: من برای شما حکمت آورده ام، و آمده ام تا پاره ای از آنچه را که در آن اختلاف دارید بیان کنم، پس از خدا پروا کنید و مرا اطاعت نمایید (۶۳).

به درستی الله به تنهایی رب من و رب شما است، پس تنها او را بپرستید، که این است صراط مستقیم (۶۴).

پس احزاب و طوائف در بین خود اختلاف کردند، پس وای بر کسانی که ستم کردند از عذاب روزی دردناک (۶۵).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه در آیات قبل از اشاره به داستان موسی (علیه السلام) فارغ شد، اینک در این آیات به داستان عیسی (علیه السلام) اشاره می کند، و قبل از هر چیز مجادله مردم با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در باره عیسی (علیه السلام) را ذکر نموده سپس از آن پاسخ می دهد.

تفسیر و شان نزول آیه: "وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ" و وجوه مختلفی که در این باره گفته اند

"وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ... خَصِمُونَ" از اینجا تا آخر چهار و یا شش آیه پیرامون جدال مردم در باره مثلی که به عیسی بن مریم زده شد بحث می کند، و آنچه با دقت و تدبیر در این آیات به دست می آید، با در نظر گرفتن اینکه این سوره در مکه نازل شده و با قطع نظر از روایات، این است که مراد از جمله "وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا" آیات اول سوره مریم است، چون تنها سوره ای که در مکه نازل شده و داستان مریم بطور مفصل در آن آمده سوره مریم بوده که در آن داستان عده ای از انبیاء (علیه السلام) آمده، و بدان جهت آمده که خدای تعالی بر آنان انعام فرموده. و در آخر با آیه "أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ" (۱) ختم شده است، و در آیات مورد بحث فرموده:

"إِنْ هُوَ إِلَّا عِبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ" و این خود شاهد است بر این که آیه "وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا" اشاره به مطالب سوره مریم است.

ص: ۱۶۹

و مراد از جمله " إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ " مذمت قریش است، چون کلمه " یصدون " به کسره صاد- به معنای " یضجون- ضجه و خنده می کنند " می باشد، و معلوم می شود قریش وقتی شنیدند که قرآن به داستان عیسی (علیه السلام) مثل می زند، آن را مسخره کردند. البته کلمه " یصدون " به ضمه صاد هم قرائت شده که به معنای " یعرضون- اعراض می کنند " می باشد، و این قرائت با جمله بعدی سازگارتر است.

" وَقَالُوا أَلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ " - استفهام در این آیه انکاری است، و معنایش این است که: آیا خدایان ما بهتر است یا پسر مریم، گویا چون از قرآن شنیده اند که نام مسیح را برده، و نعمت و کرامت خدای را بر او شمرده، آن را نادیده گرفته اند، و مسیح را از دید مسیحیت که او را خدا و پسر خدا می پنداشتند با آلهه خود مقایسه کردند و در رد دعوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر توحید گفته اند: خدایان ما بهتر از مسیح است. و این نوع جدال سخیف ترین جدال ها است، چون از آن بر می آید که گویا خواسته اند بگویند اوصافی که در قرآن برای مسیح آمده اصلاً قابل اعتناء نیست، و اگر مسیح قابل اعتنایی باشد مسیح از نظر نصاری است، و آنهم قابل مقایسه با خدایان ما نیست، و خدایان ما بهتر از او است.

" مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا " - یعنی تو را با جمله " أَلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ " مواجه نکردند مگر از در جدل، و خواسته اند بدان وسیله مثل مذکور را باطل کنند، هر چند که حق باشد " بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ " یعنی آنان بطور قطع مردمی ثابت در خصومت و مصر بر آند.

" إِنْ هُوَ إِلَّا عِبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ " - این جمله رد مطلبی است که از گفتار مشرکین استفاده می شود که گفتند: " أَلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ " چون به طوری که خواهد آمد از این سخن برمی آید که خواسته اند بگویند مسیح، اله نصاری است. و جمله مورد بحث در رد آن می فرماید مسیح تنها بنده ای بود که ما بر او انعام کردیم.

زمخشری در تفسیر کشاف و عده زیادی دیگر از مفسرین از ابن عباس و دیگران نقل کرده اند که در تفسیر آیه گفته اند: وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آیه " إِنْ كُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ " (۱) که علیه قریش است تلاوت کرد، قریش سخت در خشم شدند. و ابن الزبیری گفت: ای محمد تنها ما و خدایان ما هیزم جهنمند، و یا خدایان همه امت ها؟ فرمود: هم شما و هم خدایان شما، و هم همه امت ها مشمول این آیه اند. ابن الزبیری گفت: به پروردگار کعبه سوگند که الآن در بحث بر تو غلبه می کنم برای اینکه

ص: ۱۷۰

گفتی تمامی خدایان همه امت ها هیزم جهنمند، آیا تو عیسی بن مریم را پیغمبر نمی دانی و بر او و بر امتش ثنای خیر نمی گویی؟ با اینکه این را هم می دانی که امت نصاری او را می پرستند، و نیز عزیز و ملائکه پرستیده می شوند، اگر بگویی همه اینها در آتش دوزخ قرار می گیرند، ما هم هیچ حرفی نداریم که با خدایان خود در آتش باشیم. مشرکین از این احتجاج خوشحال شدند و خندیدند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم چنان ساکت بود تا آنکه این آیه نازل شد: "إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ" (۱) و همچنین آیه مورد بحث در این زمینه نازل شد.

و معنای آن این است که: وقتی ابن الزبیری عیسی بن مریم را مثل زد، و مسیح پرستی نصاری را دلیل بر رد کلام تو گرفت، "إِذَا قَوْمُكَ" ناگهان قریش که قوم تواند از این مثل "یصدون" فریادشان به خوشحالی و خنده بلند شد، چون به خیال خود تو را مجاب کردند، و آن گاه گفتند: "أَأَلٰهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ" یعنی آیا خدایان ما بهتر است یا مسیح؟ و مسلما عیسی به نظر تو از خدایان ما بهتر است، و وقتی او هیزم جهنم باشد دیگر جهنمی بودن خدایان ما سهل است، و این مثل را برایت نزدند مگر از راه جدل، و صرف غلبه کردن در بحث، نه به منظور تشخیص حق از باطل (۲).

و ما در بحث روایتی که بعد از آیه ۹۸ سوره انبیاء ایراد کردیم گفتیم که این روایت به خاطر اینکه از چند جهت موهون و سست است، و نیز به خاطر خللی که در مضمون آن هست، ضعیف است و نمی توان به آن اعتماد کرد، حتی از حافظ ابن حجر هم نقل شده که گفته این حدیث اصلی ندارد، و در هیچ یک از کتب حدیث دیده نشده نه با سند و نه بدون سند.

و هر چند این داستان ابن الزبیری از طرق شیعه هم نقل شده- و البته طوری نقل شده که هیچ مناقشه و اشکالی متوجه آن نیست- و لیکن در آن نقل گفته نشده که آیه "وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ..." در باره این قصه نازل شده است.

علاوه بر اینکه ظاهر جمله "ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ" و جمله "أَأَلٰهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ" با تفسیری که این روایت کرده درست و سازگار نیست.

بعضی دیگر از مفسرین (۳) گفته اند: وقتی مشرکین آیه

ص: ۱۷۱

۱- کسانی که از ناحیه ما سرنوشت خیر برایشان نوشته شده از آتش بدورند. سوره انبیاء، آیه ۱۰۱. [.....]

۲- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۶۰.

۳- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۶۰.

"إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (۱) را شنیدند، گفتند: پس دین ما راهنماتر از دین نصاری است، برای اینکه نصاری انسانی را می پرستند، و ما ملائکه را- البته منظورشان از ملائکه ارباب بت ها بود- پس آلهه ما بهتر از الهه نصاری است.

پس مثل زننده به عیسی بن مریم خدای سبحان است، و اینکه گفتند "أَلِهْتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ" به منظور برتری دادن بت ها بر عیسی است، نه عکس آن که در وجه قبلی آمده بود.

این وجه هم درست نیست، برای اینکه آیه شریفه "إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ" در مدینه نازل شده، و آیات مورد بحث که از جمله "و لما ضرب ابن مریم" آغاز می شود در مکه نازل شده، و آیات سوره ای است مکی.

از این هم که بگذریم بنا بر این وجه، اساس گفتار مشرکین این می شود که خواسته اند خود را بر نصاری برتری دهند، و بر این اساس دیگر هیچ ارتباطی بین آیه "إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ..." به ما قبلش تصور نمی شود.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: وقتی مشرکین شنیدند که قرآن می فرماید "إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ" داد و فریادشان بلند شد و گفتند: محمد چه منظوری از این حرف می تواند داشته باشد، غیر از اینکه ما او را به الوهیت بشناسیم، و پرستیم همانطور که مسیحیان عیسی را می پرستند، با اینکه آلهه خود ما بهتر از محمد است.

اشکال این تفسیر همان اشکالی است که در دو وجه قبلی بیان داشته و گفتیم مشرکین مکه آیه "إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ" را نشنیده بودند، چون این آیه سالها بعد در مدینه نازل شد.

بعضی (۳) دیگر در توجیه آیه گفته اند: منظور مشرکین از جمله "أَلِهْتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ" جواب از اشکالی است که متوجه اعتقاد ایشان شده که می گفتند: "ملائکه دختران خدایند" و نیز از اشکالی که متوجه ملائکه پرستی آنان شده، و گویا خواسته اند بگویند: مساله ملائکه پرستی یک چیز نو ظهوری از ما نیست، برای اینکه نصاری مسیح را می پرستند، و او را به خدا منسوب می کنند، با اینکه موجودی است بشری و زمینی، و ما ملائکه را می پرستیم و به خدا منسوب می کنیم که از بشر زمینی برتر و بهتر است.

اشکال این توجیه هم این است که از عهده توجیه جمله

ص: ۱۷۲

۱- به درستی مثل عیسی نزد خدا مثل آدم است، که از خاکی خلقش کرد، و سپس فرمود باش پس موجود شد. سوره آل عمران، آیه ۵۹.

۲- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۶۰.

۳- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۶۰.

"وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ" بر نمی آید، چون از آیه برمی آید که برای مشرکین مثلی از عیسی زده شده، و آنان به داد و فریاد درآمده اند، و این وجه توجیه نمی کند که چه مثلی از عیسی برای مشرکین زده شده. علاوه بر این، جمله "إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ" بنا بر این تفسیر بی ربط به ما قبل می شود، همانطور که در دو وجه قبلی نیز بی ربط می شد.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: معنای اینکه گفته اند: "أَلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ" این است که مثل ما در پرستش آلهه مثل نصاری است در پرستش مسیح، حال خودت بگو کدام بهتر است؟

پرستش آلهه ما و یا پرستش مسیح؟ اگر در پاسخ بگویند: عبادت مسیح بهتر است، اعتراف کرده به اینکه پس غیر خدا پرستیدن عمل درستی است. و اگر بگویند عبادت آلهه بهتر است، باز هم همان اعتراف را کرده. و اگر بگویند در پرستش مسیح هیچ خیری نیست، مقام و منزلت او را پایین آورده. آن گاه جمله "إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ" جواب گفتار مشرکین می شود، و می فرماید اگر مسیح شرافت هایی مختص به خود دارد، انعامی است که خدای تعالی به او کرده، و باعث نمی شود که پرستش او جائز باشد.

اشکال این توجیه این است که هر چند فی نفسه حرف درستی است، اما گفتگو در این است که جمله "أَلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ" چگونه بر این برتری دلالت دارد.

در مجمع البیان بعد از نقل و جوهی که در تفسیر آیه گفته اند خودش گفته: چهارمیش تفسیری است که از پیشوایان اهل بیت (علیه السلام) از امیر المؤمنین (علیه السلام) نقل کرده اند که فرموده: روزی نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفتم، و دیدم در بین جمعی از قریش نشسته، همین که مرا دید فرمود: یا علی! مثل تو در این امت مثل عیسی بن مریم است که جمعی او را دوست داشتند، و در دوستی خود افراط کرده، هلاک شدند، و جمعی دیگر دشمنش داشتند و در دشمنی خود افراط کرده، هلاک شدند، و جمعی دیگر راه میانه را رفتند و نجات یافتند. این گفتار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر قریش گران آمد و خنده سر دادند، و گفتند: علی را تشبیه به انبیاء و رسل می کند، پس در پاسخشان این آیه نازل شد (۲).

مؤلف: این روایت کلام مشرکین را که گفتند "آیا خدایان ما بهتر است یا او" توجیه نمی کند، و اگر قصه ای که در روایت آمده شان نزول آیه باشد، معنای جمله "أَلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ" این می شود که: اگر ما آلهه خود را پیروی و بزرگانمان را اطاعت کنیم، بهتر است از

ص: ۱۷۳

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۳.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۳.

اینکه علی را دوست داشته باشیم و او را سرور خود بدانیم، تا بر ما حکومت کند. و یا بهتر است از اینکه محمد را پیروی کنیم تا او علی، پسر عمویش را بر ما سرور و حاکم سازد.

ممکن هم هست جمله " وَقَالُوا أَلِهْتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ... " جمله ای استینافی و غیر مربوط به ما قبل باشد. و خلاصه این آیه در خصوص آن قصه نازل نشده باشد، بلکه تنها آیه " وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا " در خصوص آن قصه نازل شده باشد.

" إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ " آنچه سیاق اقتضاء می کند این است که ضمیر " هو " به عیسی بن مریم برگردد، و مراد از " مثل بودن " او بطوری که گفته اند این است که آن جناب آیتی عجیب از آیات الهی است که نامش مانند مثلهای جاری بر سر زبانها است.

و معنای آیه این است: پسر مریم به جز بنده ای که اظهار بندگی ما می کرد نبود.

بنده ای بود که ما بر او انعام کردیم و نبوتش دادیم، و به روح القدس تاییدش نمودیم و معجزاتی روشن بر دستش جاری ساختیم، و انعامهای دیگر به او کردیم، و او را آیتی عجیب و خارق العاده قرار دادیم تا به وسیله او حق را برای بنی اسرائیل بیان کرده باشیم.

و این معنا بطوری که ملاحظه می فرمایید رد جمله " أَلِهْتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ " می باشد، چون ظاهر این جمله این است که خواسته اند خدایان خود را در الوهیت بر مسیح برتری دهند. و حاصل جواب این است که: مسیح اصلا اله نبود که در مقام مقایسه الوهیت او با الوهیت خدایان خود برآید، بلکه تنها و تنها بنده ای بود که خدا بر او انعام کرد. و اما آلهه خود مشرکین که نظریه قرآن در باره الوهیتشان روشن است، و آیه مورد بحث در مقام رد آن نیست.

رد استبعاد کمالات عیسی (علیه السلام) توسط مشرکین، و بیان امکان تزکیه انسان تا سر حد ملک گونه شدن

" وَ لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ " ظاهرا این آیه شریفه متصل است به ما قبلش، و می خواهد این استبعاد را بر طرف کند که چگونه ممکن است یک فرد بشر دارای این همه کمالاتی که قرآن در باره عیسی نقل می کند بوده باشد و بتواند مرغ بیافریند، مرده زنده کند، و در روزهایی که طفل در گهواره است با مردم حرف بزند، و خوارقی امثال این از خود بروز دهد. و خلاصه مانند ملائکه واسطه فیض در احیاء و اماتة و رزق و سایر انواع تدبیر باشد، و در عین حال عبد باشد و نه معبود و مالوه باشد، نه اله.

آری، این گونه کمالات در نظر وثنیت مختص به ملائکه، و ملائک الوهیت آنها است که باید بخاطر داشتن آنها پرستیده شوند. و کوتاه سخن اینکه: از نظر وثنیت محال است بشری پیدا شود که این نوع کمالاتی را که مختص ملائکه است دارا باشد.

آیه شریفه می خواهد این استبعاد را برطرف ساخته، بفرماید که خدای تعالی می تواند انسان را آن چنان تزکیه کند و باطنش را از لوث گناهان پاک سازد که باطنش باطن ملائکه گردد و ظاهرش ظاهر انسان باشد و با سایر انسانها روی زمین زندگی کند. خودش از انسانی دیگر متولد شود، و انسانی دیگر از او متولد گردد، و آنچه از ملائکه به ظهور می رسد از او نیز ظهور یابد.

و این کار انقلاب ماهیت نیست که بگویی فی نفسه امری است محال و قابل آن نیست که از خدا سر بزند، بلکه نوعی تکامل وجودی است، که خدای تعالی انسانی را از حدی از کمال بیرون آورده، به حدی بالاتر از آن می برد، که امکان و ثبوتش در جای خود ثابت و مسلم شده است.

و بنا بر این کلمه "من" در "منکم" به معنای بعضی از شما است، و جمله "یخلفون" به معنای این است که بعضی بعضی دیگر را جانشین خود سازد (همانطور که گفتیم در عین اینکه کار ملائکه را می کنند، خود خلیفه و فرزند دیگری باشند، و فرزندان از ایشان خلیفه و جانشین ایشان شوند).

و در مجمع البیان گفته کلمه "من" در "منکم" معنای بدلیت را افاده می کند، همانطور که در شعر شاعر به این معنا آمده، می گوید:

فلیت لنا من ماء زمزم شربه مبرده باتت علی الطهیان (۱)

و معنای "یخلفون" این است که جانشین بنی آدم باشند، و معنای آیه این است که:

اگر ما بخواهیم می توانیم همه شما انسانها را هلاک کنیم، و بدل از شما ملائکه را در زمین سکونت دهیم تا زمین را آباد و خدا را عبادت کنند (۲).

لیکن این تفسیر آن طور که باید و شاید با نظم آیه سازگار نیست.

مقصود از اینکه "عیسی علم به قیامت است"

"وَ إِنَّهُ لَعَلَّمٌ لِلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَ اتَّبِعُونِ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ" ضمیر در "انه" به عیسی (علیه السلام) برمی گردد، و مراد از اینکه می فرماید "عیسی علم به قیامت است" این است که وسیله علم به قیامت است. و معنای آیه این است عیسی وسیله ای است که با آن می توان به قیامت علم یافت، برای اینکه هم خودش بدون پدر خلق شده، و هم اینکه مرده را زنده می کند، پس برای خدا کاری ندارد که قیامت را بپا کند،

ص: ۱۷۵

۱- یعنی: ای کاش برای ما بود به جای آب زمزم و بدل از آن شربتی خنک که شبی بر قله کوهی مانده باشد، و نسیم کوه خنکش کرده باشد.

و موجودات مرده را زنده کند، پس دیگر در مساله معاد شک نکنید، و به هیچ وجه تردید نداشته باشید. بعضی (۱) دیگر در معنای جمله "عیسی علم به قیامت است" گفته اند: مراد این است که آن جناب یکی از دلیل های نزدیک شدن قیامت است، که قبل از قیامت به زمین نازل می شود، و مردم از آمدنش می فهمند که قیامت نزدیک شده.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: اصلاً ضمیر "انه" به قرآن برمی گردد، و معنای اینکه قرآن علم به قیامت است، این است که آخرین کتابی است که از آسمان نازل می شود، و با نزولش همه می فهمند که تا قیامت دیگر کتابی نازل نمی شود.

لیکن این دو وجه نمی تواند تفریع و نتیجه گیری "فَلَا تَمْتَرَنَّ بِهَا" را آن طور که باید توجیه کند.

و در باره جمله "وَ أَتَّبِعُونَ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ" بعضی (۳) گفته اند: کلامی است از خود خدای تعالی، و معنایش این است که هدایت مرا و یا شرع مرا و یا رسول مرا پیروی کنید که این صراط مستقیم است.

بعضی (۴) دیگر گفته اند کلامی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به امر خدای تعالی فرموده.

"وَ لَا يَصُدُّكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ" کلمه "صد" به معنای صرف و بازداري است. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"وَ لَمَّا جَاءَ عِيسَى بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ..."

مراد از "بینات"، آیات بینات است، از قبیل معجزات. و مراد از "حکمت" معارف الهی است، از قبیل عقاید حقه و اخلاق فاضله.

"وَ لِأَيِّنَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ" - یعنی برای شما حکم حوادث و افعالی که در حکمش اختلاف می کنید بیان می کنم. هر چند ظاهر آیه مطلق است، هم شامل اعتقادات مورد اختلاف که کدام حق و کدام باطل است می شود، و هم شامل افعال و حوادثی که در حکمش اختلاف می شود، و لیکن به خاطر اینکه جمله "قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ" قبل از آن واقع شده، مناسب تر آن است که مختص به حوادث و افعال باشد- و خدا دانایتر

ص: ۱۷۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۵.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۵.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۹۶.

۴- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۹۶.

است.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از جمله "بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ" بعضی از مسائل مورد اختلاف نیست، بلکه همه آنها است.

و این بطوری که می بینید حرف عجیبی است که کلمه "بعض" به معنای "کل" باشد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد این است که من حکمت آوردم تا برای شما تنها امور دینتان را بیان کنم، نه امور دنیایتان را.

ولی نه الفاظ آیه بر این معنا دلالت دارد، و نه مقام آیه.

"فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا" - در این جمله تقوی را به خدا نسبت داده، و اطاعت را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله). و از قول آن جناب فرموده "پس از خدا بترسید و مرا اطاعت کنید" تا این معنا را مسجل کند، که او جز رسالت ادعایی ندارد.

"إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ" این آیه حکایت دعوت حضرت عیسی (علیه السلام) است تنها به عبادت خدا و اینکه تنها خدای عز و جل رب او، و رب همگی ایشان است. و با این بیان علیه کسی که قائل به الوهیت آن جناب بود اتمام حجت می کند.

"فَمَا خْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمِ أَلِيمٍ" ضمیر جمع در "من بینهم" به مردمی برمی گردد که عیسی (علیه السلام) به سویشان گسیل شده بود. می فرماید حزبهای مختلف از بین امت عیسی در امر وی اختلاف کردند:

بعضی به وی کفر ورزیدند، و عییش گفتند. و جمعی دیگر به وی ایمان آوردند و در باره اش غلو کردند. و جمعی راه میانه و اعتدال را رفتند.

و جمله "فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمِ أَلِيمٍ" تهدید و وعیدی است علیه دو طائفه اول، آنها که عییش گفتند، و آنها که در باره اش غلو کردند.

ص: ۱۷۷

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۴.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۴.

اشاره

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۶۶) الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ (۶۷) يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ (۶۸) الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ (۶۹) ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ (۷۰)

يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۷۱) وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۷۲) لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ مِنْهَا تَأْكُلُونَ (۷۳) إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ (۷۴) لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ (۷۵)

وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ (۷۶) وَنَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَا كُنْتُمْ مَأْكُوثُونَ (۷۷) لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ (۷۸)

ترجمه آیات

آیا منتظر همینند که قیامت ناگهانی و در حالی که از آن بی خبرند به سر وقتشان آید؟ (۶۶).

آن روز دوستان دنیایی دشمن یکدیگرند مگر پرهیزکاران (۶۷).

(که به ایشان گفته می شود) ای بندگان من نه هیچ ترسی امروز بر شما هست، و نه اندوهناک خواهید شد (نه مکروهی قطعی دارید و نه مکروهی احتمالی) (۶۸).

کسانی که به آیات ما ایمان آوردند و تسلیم اراده ما شدند (۶۹).

داخل بهشت شوید هم خودتان و هم همسرانتان و به سرور پردازید (۷۰).

در بهشت قدحها از طلا و تنگ ها برایشان در گردش است، و در آن هر چه که نفس اشتهايش کند و چشم لذت ببرد وجود دارد، و شما در آن جاودانید (۷۱).

(و به شما گفته می شود) این است که بهشت که شما بخاطر اعمالی که کردید از دیگران ارث بردید (۷۲).

برای شما در بهشت میوه ها بسیار است، و از آن می خورید (۷۳).

به درستی مجرمین در عذاب جهنم جاودانند (۷۴).

و هیچ تخفیفی برایشان نیست، و برای همیشه از نجات مایوسند (۷۵).

و ما به ایشان ستم نکردیم لیکن خودشان ستمگر بودند (۷۶).

و ندا کردند که هان ای مالک دوزخ پروردگار خود را بخوان تا مرگ ما را برساند، می گوید: نه، شما دیگر مرگ ندارید، و همیشه زنده اید (۷۷).

آن روز که حق را برایتان آوردیم بیشترتان نسبت به آن کراهت داشتید (بناچار امروز هم باید با کراهت زندگی کنید) (۷۸).

بیان آیات

اشاره

در این آیات دو باره به انداز قوم برگشته، از قیامت تخویفشان می کند، و نیز به مال حال پرهیزکاران و مجرمین و ثواب و عقابشان در قیامت اشاره می فرماید.

" هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ " کلمه " ينظرون " از مصدر " نظر " و به معنای انتظار است. و کلمه " بغته " به معنای ناگهانی است. و مراد از اینکه فرمود: " و ایشان نمی فهمند " غفلتشان از قیامت است، به خاطر اینکه سرگرم به امور دنیايند، هم چنان که فرموده: " مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَ هُمْ يَخِصِّمُونَ " (۱) و بنا بر این در جمله " بَغْتَةً وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ " معنا مکرر نشده.

و معنای آیه این است که: این کفار با کفر و تکذیبشان به آیات خدا انتظار نمی کشند مگر آمدن قیامت را که به طور ناگهانی بیاید، و نیز در حالی بیاید که ایشان با

۱- انتظار نمی کشند مگر تنها یک صیحه را که ایشان را بگیرد، در حالی که سرگرم بگومگویی با همند. سوره یس، آیه ۴۹.

اشتغال به امور دنیایشان به کلی از آن غافل باشند. و خلاصه: حالشان حال کسی است که هلاکت تهدیدشان می کند، و هیچ در صدد پیش گیری از آن و یافتن وسیله ای برای نجات از آن نباشند، و در عوض بنشینند و منتظر آمدن هلاکت باشند. پس در این تعبیر کنایه ای به کار رفته، یعنی به کنایه فهمانده که کفار اعتنایی به ایمان به حق ندارند تا به وسیله آن از عذاب الیم نجات یابند.

بیان اینکه همه دوستان جز متقین در قیامت دشمنان یکدیگرند

"الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ" کلمه "اخلاء" جمع "خلیل" است که به معنای دوست است. و اگر دوست را "خلیل" گفته اند، بدان جهت است که آدمی "خلت" یعنی حاجت خود را به او می گوید، و او حاجت وی را برمی آورد. و ظاهراً مراد از "اخلاء" مطلق کسانی است که با یکدیگر محبت می کنند، چه متقین و اهل آخرت که دوستیشان با یکدیگر به خاطر خدا است، نه بخاطر منافع مادی، و چه اهل دنیا که دوستی هایشان به منظور منافع مادی است. این را بدان جهت گفتیم که متوجه شوی استثناء "الا المتقین" استثناء متصل است، نه منقطع چون متقین در گروه "اخلاء" داخل هستند، و کلمه "الا" آنها را استثناء می کند.

و اما اینکه چرا همه دوستان، به استثناء متقین دشمن یکدیگرند، برای این است که لازمه دوستی طرفینی این است که یک طرف، طرف دیگر را در مهماتش کمک کند، و این کمک وقتی در غیر رضای خدا باشد، در حقیقت کمک به بدبختی و شقاوت و عذاب دائمی آن طرف است، هم چنان که در جای دیگر در حکایت گفتار ستمگران در قیامت فرموده: "يا وَيْلَتِي لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي" (۱) به خلاف دوستی های متقین که همه مایه پیشرفت آنان در راه خدا است، و در روز قیامت همه به سود ایشان خواهد بود.

و در خبری از رسول خدا هم آمده که: چون قیامت به پا شود، پیوند ارحام قطع، و همه نسب ها گسیخته می گردد، و برادری ها همه باطل می شود، مگر برادری در راه خدا، و این فرموده خداست که می فرماید: "الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ" و این روایت را الدر المنثور (۲) در تفسیر این آیه از سعد بن معاذ نقل کرده است.

ص: ۱۸۰

۱- ای وای بر من ای کاش فلانی را دوست نمی گرفتم، او مرا از یاد خدا گمراه کرد، با آنکه کلام خدا و پیامش به من رسیده بود. سوره فرقان، آیه ۲۹.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۲۱.

"یا عبادِ لا- خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا- أَنْتُمْ تَخْزَنُونَ" این آیه شریفه خطابیه است که خدای تعالی در قیامت به متقین دارد، شاهدش هم جمله "ادْخُلُوا الْجَنَّةَ" است. و در این خطاب ایشان را از هر ناملایمی احتمالی یا قطعی ایمنی می دهد، چون فرموده "نه خوف دارید، و نه اندوه" و مورد خوف ناملایم احتمالی است، و مورد اندوه ناملایم قطعی، و وقتی خوف و اندوه نداشته باشند، قطعاً این دو قسم ناملایم را هم نخواهند داشت.

"الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا مُسْلِمِينَ" موصول "الذین" بدل از منادای مضاف در ندای "یا عبادی" است. ممکن هم هست صفت آن باشد. و منظور از "آیات" همه آن چیزهایی است که بر وجود خدای تعالی دلالت می کند، چه پیغمبر باشد، و چه کتاب، و چه معجزه، و چه چیزهای دیگر. و منظور از اسلام تسلیم بودن به اراده و اوامر خدای عز و جل است.

"ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَ أزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ" ظاهر اینکه امر می فرماید به داخل شدن در بهشت، این است که مراد از ازواج همان همسران مؤمن در دنیا باشد، نه حور العین، چون حور العین در بهشت هستند، و خارج آن نیستند تا با این فرمان داخل بهشت شوند.

و کلمه "تحبرون" از مصدر "حبر" است، و- به طوری که گفته اند (۱) - به معنای سروری است که حبار و آثارش در وجهه انسان نمودار باشد و کلمه "حبره" به معنای زینت و هیئت زیبا است. و معنای جمله این است که: داخل بهشت شوید شما و همسران مؤمنان در حالی که خوشحال باشید، آن چنان که آثار خوشحالی در وجهه شما نمودار باشد. و یا آن چنان که بهترین قیافه را دارا باشید.

"يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَ أَكْوَابٍ..."

کلمه "صحاف" جمع "صفحه" است، و صفحه به معنای کاسه و یا کوچکتر از کاسه است. و کلمه "اکواب" جمع "کوب" است که به معنای کوزه ای است که دسته نداشته باشد. و آوردن دو کلمه "صحاف" و "اکواب" اشاره است به اینکه اهل بهشت هم دارای طعامند، و هم دارای شراب، در صفحه ها طعام می خورند، و از کوبها آب می نوشند.

ص: ۱۸۱

و اگر در آیه قبلی، مؤمنین مخاطب و حاضر فرض شده بودند، و به ایشان می فرمود " داخل بهشت شوید " ولی در این آیه غایب فرض شده اند، می فرماید " برای آنان دائما قدح می آورند و جام می برند " این التفات به منظور تجلیل و احترام از ایشان است، می خواهد بفهماند آن قدر از مؤمنین تجلیل به عمل می آید که باید آن را برای دیگران تعریف کرد، و روی از خود مؤمنین برگردانیده، به کفار گفت مؤمنین چنین مقاماتی دارند تا بیشتر غبطه بخورند، و صدق آنچه وعده داده شده بودند بهتر روشن گردد.

معنای جمله: " فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ " در وصف بهشت

" وَ فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ " - ظاهرا مراد از " ما تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ - آنچه دلها هوس می کند " چیزهایی است که شهوت طبیعی بدان تعلق دارد، از قبیل چشیدنیا، بوئیدنیا، شنیدنیا، ها، و لمس کردنیا، و خلاصه چیزهایی که انسان و حیوان در لذت بردن از آنها مشترکند. و مراد از " تَلَذُّ أَجْزَاءَ عَيْنِهَا " جمال و زینت است، و قهرا منظور از آن، چیزهایی است که تقریبا اختصاص به انسانها دارد، مانند مناظر بهجت آور، و رخساره های زیبا، و لباس های فاخر. و به همین جهت تعبیر را تغییر داد. از آنچه که ارتباط به نفس دارد و مورد علاقه آن است تعبیر به شهوت و اشتها کرد، و از آنچه ارتباط با چشم دارد تعبیر به لذت فرمود. و لذائد نفسانی هم در نزد ما انسانها منحصر در این دو قسم است.

ممکن هم هست لذائد روحی و عقلی را هم در لذائد چشمها گنجانند، چون التذاذ روحی خود رؤیت و تماشای قلب است.

در مجمع البیان می گوید: خدای سبحان در جمله " ما تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ " تمامی نعمت های بهشتی را در عبارتی کوتاه آورده که اگر تمامی خلائق جمع شوند و بخواهند انواع نعمت های بهشتی را توصیف کنند، نمی توانند وصفی پیدا کنند، که در این عبارت کوتاه نباشد و دو صفت " ما تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ " و " تَلَذُّ الْأَعْيُنُ " شاملش نباشد (۱).

" وَ أَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ " - این جمله هم خبر است و هم وعده و هم بشارت به اینکه شما مؤمنان الی الأبد در این نعمت خواهید بود، و معلوم است که علم به این بشارت، لذتی روحی می آورد، که با هیچ مقیاسی قابل قیاس با سایر لذتها نیست، و با هیچ مقداری تقدیر نمی شود.

" وَ تَلَمَّكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أَوْرَثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: معنای " اورثتموها " این است که جنت به پاداش

ص: ۱۸۲

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۶.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۶.

اعمالتان به شما داده شده. بعضی (۱) دیگر گفته اند: معنایش این است که آن را از کفار به ارث برده اید، چون اگر کفار هم ایمان آورده و عمل صالح می کردند، داخل آن می شدند. و ما در تفسیر آیه شریفه "أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ" (۲) در باره این دو احتمال بحث کرده ایم.

"لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ مِنْهَا تَأْكُلُونَ" در این آیه شریفه میوه را به طعام و شرابی که در آیه قبل به آن اشاره فرموده بود اضافه فرمود تا همه نعمت ها را شمرده باشد. و کلمه "من" در "مِنْهَا تَأْكُلُونَ" برای تبعیض است، و این کلمه خالی از این اشاره نیست که نعمتهای بهشتی تمام شدنی نیست، هر قدر هم بخورید قسمتی از آن را خورده اید.

"إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ لَا يَفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ" منظور از "مجرمین" کسانی است که در همان روز هم متصف به جرم هستند، در نتیجه کلمه مذکور هم گنهکاران را شامل می شود و هم کفار را. مؤید این معنا آن است که این کلمه در مقابل کلمه "متقین" قرار گرفته که از کلمه "مؤمنین" خصوصی تر است و تنها شامل مؤمنین با تقوی می شود.

و کلمه "يفتر" مضارع مجهول از مصدر "تفتیر" است که به معنای تخفیف و کم کردن است. و کلمه "مبلسون" جمع اسم فاعل از مصدر "ابلاس" به معنای نومید کردن است. می فرماید مجرمین که در عذاب جهنم قرار دارند از رحمت خدا و یا از بیرون شدن از دوزخ نومیدند.

"وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ" ما به ایشان ستم نکرده ایم و لیکن خودشان ستمکاران بودند. برای اینکه خدای تعالی تنها جزای اعمالشان را به ایشان داده پس این خودشان بودند که به خود ستم کردند، و نفس خویش را با اعمال زشت به شقاوت و هلاکت افکندند.

"وَنَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَأْكُوثُونَ" منظور از کلمه مالک همان دربان دوزخ است که در اخبار و روایات عامه و خاصه نیز به این نام نامیده شده.

مجرمین، مالک دوزخ را خطاب می کنند و آنچه را که باید از خدا بخواهند از او

ص: ۱۸۳

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۶.

۲- سوره مؤنون، آیه ۱۰.

می خواهند، و این بدان جهت است که اهل دوزخ محجوب از خدا هستند، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ" (۱)، و نیز فرموده: "قَالَ اخْسَوْا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ" (۲).

پس معنای آیه مورد بحث این می شود: مجرمین از مالک دوزخ درخواست می کنند که او از خدا درخواست کند که مرگشان را برساند.

معنای "قضاء علیه" میراندن است، و منظور مجرمین از این مرگ معدوم شدن و باطل محض گشتن است تا شاید به این وسیله از عذاب الیم و شقاوتی که دارند نجات یابند. و این هم یکی از مواردی است که ملکات دنیوی دوزخیان ظهور می کند و از پرده برون می افتد، چون در دنیا هم که بودند مرگ را نابودی می پنداشتند، نه انتقال از سرایی به سرایی دیگر، لذا در دوزخ تقاضای مرگ می کنند، مرگ به همان معنایی که در دنیا در ذهنشان مرتکز بود، و گر نه بعد از مردن فهمیدند که حقیقت مرگ چیست و دیگر معنا ندارد که چنان حقیقتی را درخواست کنند، اما ناخودآگاه ملکاتشان ظهور می کند.

"قَالَ إِنَّكُمْ مَا تُكُونُونَ" - یعنی مالک به ایشان می گوید: نه، شما در همین زندگی شقاوت بار و در این عذاب الیم خواهید بود.

مراد از اینکه در جواب درخواست مرگ، به دوزخیان گفته می شود: "... اکثر شما از حق کراهت داشتید"

"لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ" از ظاهر این آیه برمی آید که تتمه کلام مالک دوزخ باشد که از زبان ملائکه - که خود او نیز از آنها است - می گوید: ما در دنیا برایتان حق را آوردیم، اما شما از حق کراهت داشتید. بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: کلام خدای تعالی است، ولی این احتمال بعید است، چون در آیات قبل گفتیم که اهل دوزخ از پروردگارشان محجوبند، و خدا با ایشان تکلم نمی کند.

و خطاب "کم" در آیه شریفه به دوزخیان است، بدان جهت که انسانند، در نتیجه معنایش این است که: ما برای شما انسانها حق آوردیم، ولی بیشتر شما - که همان مجرمانند - از حق کراهت داشتید.

بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: مراد از "حق" مطلق حق است، هر چه می خواهد باشد،

ص: ۱۸۴

۱- حاشا که آنان امروز از پروردگار خود محجوب و در پرده اند. سوره مطفین، آیه ۱۵.

۲- در دوزخ بمانید، و از رحمت من دور باشید و حرف نزنید. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۸.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵۷.

۴- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۰۲.

و بیشتر دوزخیان از هر چیزی که مصداق حق بود کراهت و تنفر داشتند. و اما حقی که معهود اذهان است، یعنی دین حق که همان توحید و قرآن است، تمامی دوزخیان از آن کراهت و تنفر داشتند نه بیشتر آنان.

و منظور از اینکه فرمود از حق کراهت داشتید، کراهت بحسب طبع ثانوی است که در اثر ارتکاب پی در پی گناهان در آدمی پیدا می شود، چون هیچ بشری نیست که بر حسب طبع خدادادی و فطرت اولیش از حق کراهت داشته باشد، زیرا خدای تعالی فطرت بشر را بر اساس حق نهاده، و اگر غیر این بود و افرادی به حسب طبع خدا دادیشان متنفر از حق می بودند، دیگر تکلیف کردنشان به پذیرفتن حق، تکلیف به ما لا- یطاق و غیر معقول بود، قرآن کریم هم تمامی افراد بشر را مطبوع به یک طبع، و مفطور به یک فطرت می داند، و می فرماید:

" لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ " (۱) و نیز می فرماید: " وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا " (۲).

از آیه مورد بحث این نکته استفاده می شود که ملا-ک در سعادت بشر تنها و تنها پذیرفتن حق، و ملا-ک در شقاوتش رد کردن حق است.

ص: ۱۸۵

۱- سوره روم، آیه ۳۰.

۲- سوره شمس، آیه ۸.

اشاره

أَمْ أُرْمُوا أَمْراً فَأَنَا مُبْرِمُونَ (۷۹) أَمْ يَحْسِبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَىٰ وَرُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ (۸۰) قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ
وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ (۸۱) سُبْحَانَ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ (۸۲) فَذَرُهُمْ يُخَوْضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّىٰ يُلَاقُوا
يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوْعَدُونَ (۸۳)

وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ (۸۴) وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَ
عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۸۵) وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (۸۶) وَلَئِنْ
سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ (۸۷) وَقِيلَ يَا رَبِّ إِنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ (۸۸)

فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (۸۹)

ترجمه آیات

بلکه میثاقی (علیه پیامبر ما محکم کرده اند) که ما نیز کید خود را علیه ایشان محکم خواهیم کرد (۷۹).

و یا پنداشته اند که ما سر و نجوایشان را نمی شنویم، بله می شنویم، و فرستادگان ما نزد ایشان هستند، و می نویسند (۸۰).

بگو: اگر برای رحمان فرزندی باشد قبل از هر کس من او را می پرستیدم (۸۱).

ولی منزّه است پروردگار آسمانها و زمین، و مدبر عرش از آنچه اینان در توصیفش می گویند (۸۲).

پس رهایشان کن در اباطیل خود فرو روند، و سرگرم باشند، تا روزی را که وعده داده شده اند دیدار کنند (۸۳).

و او کسی است که هم در آسمان معبود است و هم در زمین، و او حکیم و علیم است (۸۴).

و کسی که ملک آسمانها و زمین و ما بین آن دو از او است، مصدر خیر بسیار است، و علم قیامت نزد او و بازگشت شما همه به سوی او است (۸۵).

و معبودهایی که به جای خدا عبادت می کنند، مالک شفاعت ایشان نیستند، تنها کسانی می توانند شفاعت کنند که به دین حق شهادت داده عالم به کرده های خلق بوده باشند (۸۶).

و اگر از مشرکین بررسی چه کسی ایشان را خلق کرده به یقین خواهند گفت الله، (بگو با این حال) به کجا منحرف می شوید؟ (۸۷).

خدا به سخن پیامبرش نیز عالم است که گفت: پروردگارا اینان مردمی هستند که ایمان نمی آورند (۸۸).

پس از ایشان در گذر و با ایشان به سلم رفتار کن که به زودی خواهند فهمید (۸۹).

بیان آیات

اشاره

در این آیات به سخنان قبل برگشت شده و در آن کفار را در برابر اینکه علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقشه می کشند توبیخ نموده تهدیدشان می کند به اینکه خدای تعالی هم علیه ایشان کید خواهد کرد. و نیز در این آیات اعتقاد مشرکین را بر اینکه خدا فرزند دارد نفی نموده و بطور کلی شریک داشتن خدا را رد و ربوبیت مطلقه خدا را به تنهایی اثبات می کند. و در آخر، سوره را با تهدید و وعید ختم می کند.

"أَمْ أُبْرِمُوا أَمْراً فَبِئْسَ مَا يُبْرِمُونَ" کلمه "ابرام" به معنای محکم کردن عهد و شکستن آن است، در مقابل کلمه "نقض" که به معنای شکستن آن است. و کلمه "أم" در این آیه منقطعه است.

و معنای آن- به طوری که- از سیاق آیه و آیات بعدش استفاده می شود چنین است:

بلکه نقشه ای را که علیه تو کشیدند محکم کردند، و ما هم نقشه خود را علیه ایشان محکم خواهیم کرد، در نتیجه آیه شریفه هم معنای آیه "أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكِيدُونَ" (۱) می باشد.

ص: ۱۸۷

۱- بلکه می خواهند کیدی کنند اما غافلند از اینکه کسانی که کفر می ورزند خودشان کید شده اند. سوره طور، آیه ۴۲.

"أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَىٰ وَرُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ" منظور از کلمه "سر" اسراری است که در دل‌های خود پنهان می‌دارند، و منظور از کلمه "نجوی" سخنان بیخ گوش است که با یکدیگر دارند، سخنانی که می‌خواهند دیگران نشنوند. و چون سر عبارت است از حدیث نفس لذا از علم خدا بدان و از اطلاع خدا به سخنان بیخ گوش آنان تعبیر کرد به اینکه خدا آن را می‌شنود.

"بَلَىٰ وَرُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ" - یعنی بله ما سر و نجوای ایشان را می‌شنویم و فرستادگان ما هم که موکل بر ایشانند تا اعمالشان را بنویسند کارهای ایشان را می‌نویسند و حفظ می‌کنند.

"قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلِمَدِّ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ" در این آیه الوهیت فرزند را از راه ابطال اصل وجود فرزند برای خدا و اینکه اگر چنین چیزی بود من اولین پرستنده آن فرزند بودم ابطال می‌کند. و اگر "ان" شرطیه را استعمال کرد و "لو" شرطیه را که دلالت بر امتناع دارد استعمال نکرد با اینکه مقتضای مقام این بود که بفرماید "لو كان للرحمان ولد" برای این است که طرف مقابل را کمی از مقام لجبازیشان پایین آورده، به انصاف و ادار سازد.

وجه مختلف در معنای آیه: "قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ"

و معنای آیه این است که: به ایشان بگو اگر برای رحمان فرزندی می‌بود- آن طور که مشرکین می‌پندارند- خود من اولین کسی بودم که او را می‌پرستیدم، و حق نبوتش را اداء می‌کردم، چون اگر بود قهرا هم سنخ پدرش بود، و لیکن من می‌دانم که چنین فرزندی وجود ندارد، و به همین جهت کسی را به عنوان فرزند خدا نمی‌پرستم نه به خاطر اینکه فرزند خدا هست ولی من با او دشمنی دارم.

مفسرین (۱) برای این آیه معانی دیگری ذکر کرده اند که اینک از نظر خواننده می‌گذرد.

(۱) معنایش این است که: اگر برای خدا آن طور که شما می‌پندارید فرزندی می‌بود، باز من او را نمی‌پرستیدم، و تنها خدای یگانه را می‌پرستیدم، نه آن فرزندی که شما می‌پندارید.

(۲) اینکه حرف "ان" نافیه است و معنایش این است که: بگو برای خدا فرزندی نیست پس من در بین شما اولین کسی هستم که دارای توحید در عبادتم.

ص: ۱۸۸

(۳) کلمه "عابدین" از ماده "عبد" است که به معنای آنف و استتکاف است، و معنای آیه چنین است که: اگر برای رحمان فرزندی بود من اولین کس بودم که از عبادت او استتکاف می کردم، چون کسی که فرزنددار می شود حتما جسم است، بدون جسمانیت فرزنددار شدن محال است، و جسمانیت منافات با الوهیت دارد.

(۴) معنایش این است: همانطور که من اولین پرستنده خدا نیستم، همچنین خدا فرزند ندارد، یعنی اگر جایز بود که شما چنین ادعای محالی بکنید، برای من هم جایز بود چنان ادعای محالی بکنم.

و از این قبیل وجوهی دیگر ذکر کرده اند، اما ظاهر از آیه همان معنایی است که ما آوردیم.

"سُبْحَانَ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ" در این آیه خدا را از آنچه به وی نسبت می دهند منزّه می دارد. و از ظاهر کلام بر می آید که جمله "رب العرش" عطف بیان باشد برای جمله "رَبَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ"، چون مراد از "سماوات و ارض" مجموعه عالم مشهود است که همان عرش سلطنت و ملک خدا است که مستولی بر آن است، و بر آن حکم می راند، و امور آن را تدبیر می کند.

و این آیه شریفه خالی از اشاره به حجتی بر وحدانیت خدای تعالی نیست، چون وقتی خلقت مختص خدای تعالی باشد، و حتی خود خصم هم بر این انحصار اعتراف داشته باشد، و وقتی خلقت و آفریدن از شؤون عرش ملک خدا باشد، و چون تدبیر هم عبارت است از نظم خلقت، و اینکه فلان موجود را قبل از آن موجود دیگر، و آن دیگری را بعد از آن خلق کند، پس تدبیر هم مختص به خدا، و از شؤون عرش او خواهد بود. پس ربوبیت از برای عرش عبارت است از ربوبیتش برای تمامی آسمانها و زمین.

"فَذَرَهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوْعَدُونَ" این آیه شریفه تهدیدی است اجمالی برای کفار که خدای تعالی رسول گرامی خود را مامور می کند که از ایشان اعراض کند، تا روزی که ببینند آنچه را که از آن بر حذر می شدند، و آن عبارت است از عذاب روز قیامت.

و معنای آیه این است که: آنها را رها کن تا در اباطیل خود فرو روند، و در دنیای خود به بازی سرگرم باشند، و به خاطر این سرگرمی از اندیشیدن در باره آینده خود غافل گردند تا ناگهان آن روزی را که از عذابش زنده‌شان می دادی ببینند، و آن روز قیامت است - که در آیات قبل در باره اش می فرمود: "هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ...".

" وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ " یعنی او کسی است که در آسمانها معبود مستحق عبادت است، و نیز در زمین معبود است یعنی مستحق عبادت است. و خلاصه او به تنهایی مستحق معبودیت اهل آسمانها و زمین است. و تکرار کلمه "اله" - به طوری که گفته اند- هم تاکید را افاده می کند، و هم دلالت می کند بر اینکه اله بودن خدا در آسمان و زمین به معنای آن است که الوهیت او متعلق به آسمانها و زمین است، نه به این معنا که او در آسمانها و زمین و یا در یکی از آن دو مکان جای دارد.

و در این آیه شریفه مقابله ای نسبت به آلهه ای که مشرکین برای آسمان و زمین اثبات می کنند به کار رفته، می فرماید در همه آسمانها و زمین جز او اله و معبودی نیست. و در اینکه آیه شریفه را با جمله " وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ " ختم فرموده، با در نظر گرفتن اینکه جمله مذکور انحصار را می رساند، اشاره ای است به وحدانیت خدا در ربوبیت که لازمه این وحدانیت در ربوبیت داشتن حکمت و علم است.

احتجاج بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت

" وَ تَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ " این آیه شریفه ثنایی است بر خدای تعالی به داشتن خیر کثیر، چون معنای " مبارک " بودن این است که محل صدور خیر کثیر باشد.

و هر یک از صفات سه گانه ای که در آیه شریفه آمده، حجتی است مستقل بر یگانگی خدا در ربوبیت. اما مالک بودنش برای همه عالم روشن است و احتیاج به استدلال ندارد، چون برای کسی اثبات ربوبیت می شود که مالک باشد تا بتواند ملک خود را تدبیر کند، و اما کسی که مالک نیست معنا ندارد مدبر باشد. و اما اینکه علم به قیامت را منحصر در خدای تعالی کرده، دلیل آن نیز روشن است، برای اینکه قیامت عبارت است از منزل نهایی که تمام موجودات به سوی آن در حرکتند، و چگونه ممکن است کسی مدبر همه عالم باشد ولی از منتهی الیه سیر مخلوقات خود اطلاعی نداشته باشد. پس خدای تعالی یگانه رب موجودات است، نه آن خدایانی که مشرکین ادعاء می کنند. و اما اینکه فرمود موجودات به سوی او بازگشت می کنند، دلیلش این است که برگشتن به سوی خدای تعالی به خاطر حساب و جزاء است، و حساب و جزاء، آخرین مرحله تدبیر است، و معلوم است کسی که تدبیر عالم به دست او است رجوع عالم نیز به سوی او است، و کسی که تدبیر و رجوع بسوی او است ربوبیت هم از آن او است.

"وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ" سیاق این آیه سیاق عموم است، در نتیجه مراد از جمله "الَّذِينَ يَدْعُونَ"، "الذین یعبدون" است، یعنی کسانی که به جای خدا چیزهایی را می پرستیدند، پس غیر از خدا هیچ معبودی مالک شفاعت نیست، نه ملائکه، و نه جن، و نه بشر، و نه هیچ معبودی دیگر.

و مراد از کلمه "حق" در اینجا دین توحید، و مراد از "شهادت به حق" اعتراف به آن دین است. و مراد از جمله "وَهُمْ يَعْلَمُونَ" از آنجا که علم، مطلق آمده آگاهی به حقیقت حال کسی است که می خواهند برایش شفاعت کنند. پس تنها کسی می تواند شفاعت کند که معترف به توحید باشد. و نیز بر حقیقت حال و حقیقت اعمال کسی که می خواهد شفاعتش کند واقف باشد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا" (۱) و وقتی حال شفعا چنين باشد، معلوم است که مالک چنین شفاعتی نخواهند بود مگر بعد از شهادت به حق، پس جز اهل توحید را نمی توانند شفاعت کنند، هم چنان که قرآن کریم فرموده: "وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى".

و این آیه شریفه تصریح دارد بر اینکه شفاعتی در کار هست.

"وَلَيْنِ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ" یعنی اگر از آنان بپرسی چه کسی خلقشان کرده هر آینه خواهند گفت "اللَّهُ" پس از راه حق به کجا منحرف می شوند، به سوی باطل که همان مسلک شرک است. چون مشرکین اعتراف دارند به اینکه جز ذات الله تعالی هیچ خالق دیگر نیست، و از سوی دیگر از آنجا که تدبیر که همان ملاک ربوبیت است منفک و جدای از خلق نیست - که در این کتاب مکرر توضیح داده شده - پس باید اعتراف کنند که معبود تنها کسی است که خلقت به دست او است، و او خدای سبحان است.

"وَقِيلَ يَا رَبِّ إِنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ" ضمیر در کلمه "قيل" بی اشکال به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر می گردد. و کلمه "قيل" مصدر است، هم چنان که کلمه "قول" و "قال" نیز مصدر است. و جمله "قيله" - به طوری که گفته اند - عطف است بر کلمه "الساعة" در جمله "وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ". و معنایش این است که: نزد خدا است علم قیامت، و علم سخن او که گفت: ای

ص: ۱۹۱

۱- سخن نمی گوید مگر کسی که خدای رحمان اجازه اش داده باشد، و سخن صواب گوید. سوره نبأ، آیه ۳۸.

پروردگار اینان که قوم من اند ایمان نمی آورند.

"فَاصْبِرْ لَهُمْ وَ لِقُلِّ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ" در این جمله به آن جناب دستور می دهد که از آنان اعراض کند. و آن جناب را از ایمان آوردن ایشان مایوس می کند. و معنای جمله "قل سلام" این است که: با ایشان خدا حافظی و وداع کن، وداع کسی که می خواهد برای همیشه ترکشان گوید، و از ترک آنان هیچ باکی نداشته باش.

"فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ" - این آیه تهدید و وعیدی است نسبت به آنها.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات گذشته مربوط به توحید)

در کتاب احتجاج از علی (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی طولانی فرموده:

کلمه "عابدین" در آیه "إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَعْدًا فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ" به معنای جاحدین (منکرین) است. و بنا بر این تاویل، ظاهر آیه درست ضد باطن آن است (۱).

مؤلف: ظاهرا مراد این حدیث این باشد که کلمه "عابد" به آن معنایی که لفظ در هنگام اطلاق به آن منصرف می شود، نمی باشد، بلکه خلاف آن معنا منظور است.

و در کافی به سند خود از هشام بن حکم روایت کرده که گفت: ابو شاکر دیصانی می گفت: در قرآن آیه ای است که مرام و مسلک ما را امضاء کرده. گفتیم: کدام آیه است؟

گفت: آیه "هُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَ فِي الْأَرْضِ إِلَهُ" است. من نتوانستم جوابش را بدهم، پس به حج رفتم و جریان را به عرض امام صادق (علیه السلام) رساندم. فرمود: این گفتار، گفتار زندیقی است خبیث، وقتی برگشتی به او بگو نام تو در کوفه چیست؟ لا- بد می گوید نامم فلان است، پرس نامت در بصره چیست، باز می گوید همان نامی که در کوفه دارم، آن گاه بگو خدای تعالی نیز همین طور است، هم در آسمان اله است و هم در زمین و هم در دریاها و هم در بیابانها و هم در همه مکانها.

هشام بن حکم می گوید: وقتی برگشتم، نزد ابو شاکر رفتم و پاسخ را گفتم. گفت این پاسخ حتما از حجاز آمده (۲).

ص: ۱۹۲

۱- احتجاج، ج ۲، ص ۳۷۲.

۲- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۲۸.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ " از معصوم (علیه السلام) نقل کرده که فرموده: منظور کسانیست که مردمی در دنیا آنها را می پرستیدند و در قیامت نمی توانند پرستندگان خود را شفاعت کنند (۱).

و در کافی به سند خود از ابی هاشم جعفری روایت کرده که گفت: از امام ابی جعفر دوم (حضرت جواد الأئمه ع) پرسیدم: معنای " واحد " چیست؟ فرمود: اجماع و اتفاق زبانها به وحدانیت او است، چون قرآن کریم می فرماید: " وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ " یعنی اگر از مشرکین هم بپرسید که چه کسی ایشان را خلق کرده خواهند گفت " الله " (۲).

ص: ۱۹۳

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۸۹. [.....]

۲- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۱۸.

سوره الدخان (۴۴): آیات ۱ تا ۸

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۲) إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلِهِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ (۳) فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ (۴)

أَمْراً مِنْ عِنْدِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ (۵) رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۶) رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ (۷) لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ (۸)

ترجمه آیات

به نام خدایی که هم رحمان است و هم رحیم.

حم (۱).

سوگند به کتاب روشنگر (۲).

که ما آن را در شبی مبارک نازل کردیم، چون از آغاز خلقت همواره سنت ما بر انداز خلق جریان داشته است (۳).

در آن شب مبارک هر امر در هم فرو رفته باز می شود (۴).

البته هر امر بدان جهت که نزد ما است، چون ما همواره فرستنده رسول بوده ایم (۵).

و نازل کردن این کتاب رحمتی بود از ناحیه پروردگارت، چون که او شنوا و دانای به حاجت خلق است (۶).

مالک و مدبر آسمانها و زمین و موجودات بین آن دو است، اگر اهل یقین باشید (۷).

جز او معبودی نیست، او است که زنده می کند و می میراند، هم مالک و مدبر شما است، و هم مالک و مدبر پدران گذشته

شما (۸).

غرض سوره در یک کلمه خلاصه می شود، و آن این است که می خواهد کسانی را که به کتاب خدا شک دارند از عذاب دنیا و عذاب آخرت انذار کند. و این غرض را در این سیاق بیان می کند که: قرآن کتابی است روشن که از ناحیه خدا نازل شده بر کسی که او به سوی مردم گسیل داشته، تا انذارشان کند. و به این منظور نازل کرده تا رحمتی از او به بندگانش باشد. و در بهترین شب نازل کرده، شب قدر که در آن شب هر امری بطور خلل ناپذیری تقدیر می شود.

چیزی که هست مردم- یعنی کفار- در باره آن خود را به شک می اندازند، و با هوی و هوس خود بازی می کنند، و به زودی عذابی دردناک در دنیا از هر سو ایشان را احاطه می کند، آن گاه به سوی پروردگار خود برمی گردند، و خداوند بعد از فصل قضاء و محاسبه دقیق با عذابی جاودانه از ایشان انتقام می گیرد.

آن گاه برای آنان مثالی در خصوص عذاب دنیوی می آورد و آن داستان موسی (علیه السلام) است، که به سوی قوم فرعون و برای نجات بنی اسرائیل گسیل شد، و فرعونیان او را تکذیب کردند، و خداوند به همین جرم در دریا غرقشان کرد.

و سپس برای عذاب دومشان که آن را انکار می کردند، یعنی بازگشت به خدا در روز فصل قضا (قیامت) چنین اقامه حجت می کند که: قیامت آمدنی است، چه بخواهند و چه نخواهند. و در آخر پاره ای از اخبار قیامت را و آنچه بر سر مجرمین می آید و آنچه از انواع عذاب به آنها می رسد، برشمرده، قسمتی هم از ثوابهایی را که به متقین می رسد که حاصل جمعش عبارت است از حیاتی طیب و مقامی کریم، بیان می کند.

و این سوره- همانطور که در آغاز ذکر کردیم- در مکه نازل شده، و شاهد بر این مدعای ما سیاق آیات آن است.

"حم وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ" "او" در این جمله برای سوگند است. و مراد از "کتاب مبین" قرآن است.

"إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ" مراد از "لیله مبارکه ای که قرآن در آن نازل شده" شب قدر است، چون از آیه شریفه

"إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ (۱)" این طور استفاده می شود. و منظور از "مبارک بودن آن شب" این است که ظرفیت خیر کثیری را داشت، چون "برکت" به معنای "خیر کثیر" است، و قرآن خیر کثیری است که در آن شب نازل گشت، و رحمت واسعة ای است که دامنه اش همه خلق را گرفت، هم چنان که خودش فرموده: "وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ" (۲).

از ظاهر لفظ آیه چنین برمی آید که شب مزبور یکی از شب هایی است که در روی زمین دور می زند، و از ظاهر جمله "فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ" با در نظر داشتن اینکه صیغه مضارع (یفرق) استمرار را می رساند، فهمیده می شود که شب مزبور همواره در روی کره زمین تکرار می شود. و از ظاهر جمله "شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ" (۳) چنین برمی آید که مادامی که ماه رمضان در کره زمین تکرار می شود، آن شب نیز تکرار می شود، پس نتیجه می گیریم که شب مزبور همه ساله تکرار می شود، و در هر سال قمری در ماه رمضان همان سال یک بار تکرار می گردد.

و اما اینکه شب قدر کدامیک از شبهای رمضان است؟ از آیات قرآن کریم چیزی نمی توان استفاده کرد، ولی در روایات تعیین شده که - ان شاء الله - در بحث روایتی آینده از نظر شما خواهد گذشت.

مقصود از نزول کتاب در "شب مبارک" و بیان عدم منافات بین انزال (نزول دفعی) قرآن و تنزیل (نزول تدریجی) آن

و مراد از "نازل شدن کتاب در شبی مبارک" به طوری که از ظاهر آیه "إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ" (۴) و از آیه "شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ" (۵) استفاده می شود نزول تمامی قرآن کریم است، (چون در همه این آیات تعبیر به "انزال" شده که به معنای نازل شدن یک باره است).

پس دیگر نباید اشکال شود به اینکه آیه شریفه "وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَىٰ مُكُتِّبٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا" (۶) می رساند که قرآن به تدریج نازل شده. و همچنین آیه

ص: ۱۹۶

- ۱- سوره قدر، آیه ۱.
- ۲- تو چه می دانی شب قدر چیست؟ شب قدر از هزار شب بهتر است. سوره قدر، آیه ۳.
- ۳- ماه رمضان که قرآن در آن نازل شد. سوره بقره، آیه ۱۸۵.
- ۴- سوره قدر، آیه ۱.
- ۵- سوره بقره، آیه ۱۸۵.
- ۶- و قرآنی که ما آن را قسمت کردیم تا آن را به تدریج برای مردم بخوانی (و به همین منظور) به تدریج نازلش کردیم. سوره اسری، آیه ۱۰۶.

" وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَّاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا " (۱) که از ظاهر آن دو برمی آید قرآن به تدریج نازل شده، و آیاتی دیگر مؤید آن است، مانند آیه " فَإِذَا أَنْزَلْتَ سُورَةَ مُحْكَمَةً " (۲) و آیه " وَإِذَا مَا أَنْزَلْتَ سُورَةً نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ " (۳) و نیز آیاتی دیگر و همچنین روایات بسیاری که متضمن شان نزول آیات است.

برای اینکه ممکن است بگوییم که قرآن کریم دو نوبت نازل شده، بار اول تمامی آن در یک نوبت، و این در ماه رمضان و در شب قدر که یکی از شبهای رمضان است. و بار دوم، به تدریج و قسمت قسمت در طول بیست و سه سال نبوت و دعوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله).

و لیکن مطلبی که سزاوار نیست در آن تردید شود این است که قرآن کریم که مرکب از سوره ها و آیاتی است، با اختلافی که بر حسب موارد شخصی و جزئی نزولش در سیاق آن هست، با این احتمال که یک دفعه نازل شده باشد سازگار نیست، برای اینکه آیاتی که در باره وقایع شخصی و حوادث جزئی نازل شده، ارتباط کامل با زمان و مکان و اشخاص و احوال خاصه ای دارد که در باره آن اشخاص و آن احوال و در آن زمان و مکان نازل شده، و معلوم است که چنین آیاتی صادق و درست در نمی آید، مگر آنکه زمان و مکانش برسد، و واقعه ای که در باره اش نازل شده رخ بدهد، به طوری که اگر از آن زمانها و مکانها و وقایع خاصه صرفنظر شود، و فرض شود که قرآن یک باره نازل شده، آن وقت قهرا موارد آن آیات حذف می شود، و دیگر بر آنها تطبیق نمی کند، پس ممکن نیست احتمال بدهیم که قرآن کریم به همین هیئت که هست دو بار نازل شده یک بار دفعه و یک جا، و بار دیگر به تدریج.

پس اگر بخواهیم بگوییم دو بار نازل شده، لازم می شود که قائل به فرق بین این دو دفعه به اجمال و تفصیل بشویم، همان اجمال و تفصیلی که آیه شریفه " كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ " (۴) و آیه

ص: ۱۹۷

۱- آنها که کافر شدند گفتند: چرا قرآن یکباره بر او نازل نشد. آری، نازل نشد تا ما به این وسیله دلت را آرامش دهیم، و به تدریج برایت بخوانیم. سوره فرقان، آیه ۳۲.

۲- سوره محمد، آیه ۲۰.

۳- سوره توبه، آیه ۱۲۷.

۴- کتابی که آیاتش نخست در هم فشرده بود، و سپس از ناحیه خدای حکیم خبیر قسمت قسمت شده است. سوره هود، آیه

"إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَمَدِينًا لَعَلِّي حَكِيمٌ" (۱) بدان اشاره می کند، که بحثش در تفسیر سوره هود و زخرف گذشت، و گفتیم که احکام و تفصیل چه معنایی دارد.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از "نزول کتاب در ليله مبارکه" این است که ابتدای نزول تدریجی اش در شب قدر در ماه رمضان بوده. و خلاصه، ابتدای نزول قرآن سوره علق و یا سوره حمد بوده که در شب قدر واقع شده.

از این گفتار به خوبی پیدا است که گوینده آن معتقد بوده که بین نازل شدن قرآن یکباره در شب قدر، و بار دیگر به تدریج- که آیات سابق بر آن دلالت دارند- منافات وجود دارد، و حال آنکه خواننده عزیز متوجه شد که هیچ منافاتی در کار نیست.

علاوه بر اینکه خواننده محترم توجه دارد که این تفسیر خلاف ظاهر آیات است.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: قرآن یک نوبت تمامیش به آسمان دنیا نازل شده، و آن در شب قدر بوده، و سپس از آسمان دنیا به تدریج و در طول بیست و سه سال دعوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به زمین نازل شده.

و این تفسیر از اخباری استفاده شده که در تفسیر آیاتی وارد شده که می رساند قرآن یک دفعه نازل شده- که ان شاء الله- آن روایات در بحث روایتی آینده از نظر خواننده خواهد گذشت.

"إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ" - این جمله در جای تعلیل قرار گرفته، و دلالت دارد بر اینکه خدای تعالی قبل از این انذار هم، بطور مستمر انذار می کرده، و این خود دلالت دارد بر اینکه نزول قرآن از ناحیه خدای سبحان چیز نوظهوری نیست، چون قرآن یک انذار است، و انذار سنت همیشگی خدای تعالی است که همواره در امت های گذشته از طریق وحی به انبیاء و رسولان جریان داشته، و دائما انبیایی را مبعوث می کرده تا بشر را انذار کنند.

مراد از جدا شدن هر امر حکیم در شب قدر (فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ)

فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ

ضمیر در "فِيهَا" به "لیله" برمی گردد. و "فرق" - که ماده اصلی "یفرق" است- به معنای جدا کردن چیزی از چیز دیگر است، به طوری که از یکدیگر متمایز شوند. و در مقابل این معنا کلمه "احکام" قرار دارد. پس امر حکیم عبارت است از امری که الفاظش از...]

ص: ۱۹۸

۱- ما آن را قرآنی عربی کردیم، باشد که شما در آن تعقل کنید، و آن قبلا در ام الكتاب نزد ما بود، و مقامی والا و حکیم داشت. سوره زخرف، آیه ۳ و ۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۱۱.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۶۱. [.....]

یکدیگر متمایز نباشد، و احوال و خصوصیاتش متعین نباشد، هم چنان که آیه "وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ" (۱) نیز به این معنا اشاره دارد.

بنا بر این، امور به حسب قضای الهی دارای دو مرحله اند، یکی اجمال و ابهام، و دیگر مرحله تفصیل. "شب قدر" هم بطوری که از آیه "فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ" برمی آید، شبی است که امور از مرحله احکام و ابهام به مرحله فرق و تفصیل بیرون می آیند. و از جمله امور یکی هم قرآن کریم است، که در شب قدر از مرحله احکام درآمده، و نازل می شود، (یعنی در خور فهم بشر می گردد).

و چه بسا که خدای سبحان پیامبر خود را به جزئیات حوادثی که به زودی در زمان دعوت او در هنگام نزول هر آیه و یا آیات و یا سوره رخ می دهد خبر داده، و نیز آگاه کرده که در باره هر حادثه آیه یا آیاتی نازل می شود، و از همین جهت هر پیشامدی می کرده، منتظر بوده آیه و یا آیاتی در باره آن نازل شود، پس در حقیقت قرآن یک بار دفعه و یکپارچه بر او نازل شده، و یک بار هم تدریجا و متفرق.

برگشت این وجه به این است که بگوئیم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبل از آنکه قرآن بر زمین نازل شود، و در مرحله عین و خارج قرار گیرد، در مرحله ای که داشت به قضاء تفصیلی نازل می شد، بر آن اطلاع و اشراف داشت. و بنا بر این وجه، دیگر حاجتی نیست که دو مرحله را به عنوان مرحله اجمال و تفصیل که در وجه قبلی بود تقسیم کنیم.

و ظاهر گفتار بعضی از مفسرین این است که خواسته اند بگویند: مراد از جمله "فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ" تفصیل و جداسازی معارف و احکام و سایر جزئیاتی است که در قرآن بیان شده. ولی این حرف صحیح نیست، چون از ظاهر جمله "فِيهَا يُفْرَقُ" استمرار فهمیده می شود. به عبارت ساده تر: از آن استفاده می شود که همه امور حکیمه همه ساله از یکدیگر جدا می شود. پس مراد از امور حکیمه باید امور تکوینی باشد که در هر شب قدر بعد از احکام، تفریق و تقسیم می شود. و اما معارف و احکام الهی معنا ندارد که همه ساله تفریق و تقسیم شود، پس اگر مراد از تفریق، تفریق معارف بود، جا داشت بفرماید: "فِيهَا فَرَقَ" در آن شب معارف و احکام فشرده قرآن تجزیه و تقسیم شد".

بعضی دیگر گفته اند: حکیم بودن امر، محکم کردن آن بعد از تجزیه و تفصیل است، نه محکم بودن آن قبل از تفصیل، و معنی جمله این است که: خدای تعالی در آن شب قضای

هر امری را می راند، و آن را محکم می کند، که دیگر زیاده و نقصان و یا هیچ دگرگونگی دیگری نپذیرد.

و لیکن از همه این وجوه روشن تر وجهی است که ما بیان کردیم.

"أَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ" مراد از کلمه "أمر" در اینجا "شان" است. و این کلمه حال از کلمه "امر" قبلی است، و معنای جمله این است: در آن شب هر امری تجزیه و تفصیل می شود، در حالی که امری است از جانب ما، و آغاز شده ای از درگاه ما. ممکن هم هست مراد از این کلمه همان معنای مقابل نهی باشد، و آن وقت معنایش چنین می شود: در آن شب هر امری به فرمان ما تفصیل داده می شود. و این کلمه چه به معنای شان باشد، و چه به معنای فرمان، متعلق است به کلمه "یفرق".

و نیز ممکن است که بگوییم متعلق است به جمله "انزلناه" یعنی در حالی که آن نازل شده شانی از ما است و یا به فرمانی از ما نازل شده است. و جمله "إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ" خالی از تایید این احتمال نیست، و آن را تعلیل می کند. و معنایش این است که: ما آن کتاب را در حالی که امری از ناحیه ما بود نازل کردیم، چون سنت ما بر فرستادن پیامبران و رسولان جاری است.

"رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" یعنی نازل کردن آن رحمتی بود از پروردگار تو. و یا معنایش این است که ما آن را بدین جهت نازل کردیم تا رحمتی از خود را بر مردم افاضه کرده باشیم: و یا این است که نازل کردنش به خاطر آن بود که رحمت پروردگارت اقتضای انزال آن را داشت. پس کلمه "رحمه" بنا بر معنای اول، حال خواهد بود، و بنا بر معنای دوم و سوم مفعول له، و بیان علت.

و در کلمه "من ربك" التفاتی از تکلم مع الغیر به غیبت بکار رفته، چون خدای تعالی قبلا متکلم مع الغیر فرض شده بود، می فرمود: ما چنین و چنان کردیم. و در این کلمه غایب فرض شده می فرماید "از ناحیه پروردگارت". وجه این التفات این است که اظهار عنایتی در باره رسول گرامی خود فرموده باشد، چون آن کسی که قرآن را بر آن جناب نازل کرده، پروردگار او است، و منذر حقیقی که پیامبر را به سوی مردم فرستاده او است.

"إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" - یعنی او شنوای درخواست ها، و دانای حوائج است.

درخواست آنان را می شنود، و حاجت شان را که همان اهتداء به هدایت پروردگار تو است می داند، و به همین جهت کتاب نازل می کند و رسول ارسال می کند، چون نسبت به

" رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْمَآرِضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنتُمْ مُوقِنِينَ " از آنجا که وثیها معتقد بودند که هر صنف از اصناف خلق، اله و معبودی جداگانه دارد- حال یا یکی و یا بیشتر- و چه بسا می شد که یک طایفه از آنها اله مخصوصی برای خود داشتند، غیر آن اله که قوم دیگر اتخاذ کرده بودند، لذا در این آیه شریفه به دنبال جمله " مِنْ رَبِّكَ " که در آخر آیه قبلی بود، فرمود: " رَبِّ السَّمَاوَاتِ... " تا کسی از آنان خیال نکند که ربوبیت خدا نسبت به رسول گرامیش در جمله " ربک- پروردگار تو " ربوبیت خاصی است، و قرآن هم قائل به چند ربوبیت است. و نیز بفهماند که پروردگار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همان پروردگار آسمانها و زمین و موجودات بین آن دو است، و به همین جهت دنبال این آیه در آیه بعدی هم فرمود: " لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ " .

" إِنَّ كُنتُمْ مُوقِنِينَ " - این اشتراط- همانطور که زمخشری (۱) هم گفته- از قبیل اشتراطی است که گاهی خود ما در گفتگوهایمان می آوریم، مثلاً می گوئیم " این تحفه و انعام زید است که مردم همه جا از کرم او سخن می گویند و سخاوتش را شهرت داده اند. البته اگر داستان بخشش و سخای او را شنیده باشی، و برایت گفته باشند " . و در حقیقت معنای این اشتراط این است که بفهمانیم سخاوت زید را همه اهل یقین می دانند.

در آیه مورد بحث هم معنای " اگر اهل یقین بوده باشید " همین است که بفهماند خدا همان کسی است که همه اهل یقین او را می شناسند، و می دانند که تنها او رب آسمانها و زمین و ما بین آن دو است، و اگر شما هم از ایشان باشید البته خواهید دید که او رب همه چیز است.

" لا- إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ " از آنجا که آیه قبلی می فهماند که ربوبیت یعنی ملک و تدبیر منحصر در خدای تعالی است، و نیز چون الوهیت یعنی معبودیت به حق از لوازم ربوبیت است، لذا دنبالش کلمه توحید را آورد که تمامی آلهه غیر خدا را نفی می کند، و می فرماید: " لا اله الا هو " .

" يُحْيِي وَيُمِيتُ " - این دو صفت از خصوصی ترین صفات خدای تعالی است که از شؤون تدبیرند، و در نامبردن آن دو، نوعی زمینه چینی است برای انداز به معاد که به زودی می آید.

" رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ " - در این آیه بطور کامل تصریح شده به اینکه خدای تعالی رب ایشان و رب پدران و نیاکان ایشان است پس باید تنها او را بپرستند، و به خاطر پیروی از پدران در پرستش بت ها، نباید تعلل ورزند، و عذر و بهانه بیاورند. و به منظور تکمیل این تصریح، جمله مورد بحث در سیاق مخاطب آمده و فرموده: " رب شما و رب پدران شما " .

و این دو جمله، یعنی جمله " يُحْيِي وَيُمِيتُ " و جمله " ربکم " هر دو خبرند برای مبتدایی که حذف شده، و تقدیرش " هو یحیی و یمیت " و نیز " هو ربکم " است.

بحث روایتی (روایاتی درباره شب قدر و تقدیر امور در آن)

در مجمع البیان در ذیل جمله " إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ " می گوید: " ليله مبارکه " همان شب قدر است. این معنا از امام باقر و امام صادق (علیه السلام) روایت شده (۱).

و در کافی به سند خود از علی بن ابراهیم، از پدرش، از ابن ابی عمیر، از عمر بن اذینه، از فضیل، و زراره، و محمد بن مسلم، از حمران روایت کرده که از امام باقر (علیه السلام) از این کلام خدا که می فرماید " إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ " پرسیده، فرمود: بله، منظور شب قدر است، که هر سال در هر ماه رمضان، در دهه آخر آن تکرار می شود، پس قرآن نازل نشده مگر در شب قدر، هم چنان که خدای تعالی در باره آن می فرماید: " فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ " یعنی در شب قدر هر سال همه امور آن سال که باید تا سال بعد جریان یابد تقدیر می شود، چه خیر و چه شر، چه اطاعت و چه معصیت، و چه مولودهایی که باید به عرصه وجود قدم بگذارند، و چه اجلها و رزقها. پس هر چه که در آن شب برای آن سال تقدیر شود، و قضایش رانده شود، آن قضاء حتمی است، ولی در عین حال مشیت خدای تعالی در آن دخل و تصرف دارد (۲).

مؤلف: اینکه فرمود " آن قضاء حتمی است، ولی در عین حال مشیت خدای تعالی در آن دخل و تصرف دارد " معنایش این است که از نظر اسباب و شرایط حتمی است، یعنی هیچ سبب و شرطی نمی تواند تغییرش دهد، مگر آنکه خدای تعالی بخواهد.

و در کتاب بصائر از عباس بن معروف، از سعدان بن مسلم، از عبد الله بن سنان،

ص: ۲۰۲

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۶۰.

۲- فروع کافی، ج ۴، ص ۱۵۷.

روایت کرده که گفت: من از او از نیمه شعبان پرسیدم. گفت من در این باره اطلاعی ندارم، و لیکن این قدر می دانم که چون شب نوزدهم رمضان می شود، ارزاق را تقسیم می کنند و اجلها را می نویسند، و سفر حجاج مقدر می شود و خدای تعالی توجهی به بندگان خود نموده، آنان را می آمرزد، مگر کسانی را که مسکر می نوشند.

و چون شب بیست و سوم رمضان می شود، هر امر حکیم در آن تجزیه و تفریق می گردد و آن گاه آن را امضاء کرده به دست او می سپارند. من پرسیدم به دست چه کسی می سپارند؟ گفت به دست صاحبان. و اگر این نبود صاحبان از حوادث آینده خبری نمی داشت(۱).

و در الدر المنثور است که محمد بن نصر، ابن منذر و ابن ابی حاتم، از ابن عباس روایت کرده اند که در ذیل آیه "فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ" گفته: در شب قدر آنچه در آن سال باید پیش بیاید نوشته می شود، چه رزق، چه مرگ و زندگی، و چه آمدن و نیامدن باران، حتی این هم نوشته می شود که چه کسانی موفق به حج می شوند(۲).

مؤلف: در مورد مساله ليله القدر، و آنچه که خدا قضایش را در آن می راند، و اینکه ليله القدر چه شبی است، روایات بسیار زیادی هست که عمده آنها در سوره قدر از نظر خواننده عزیز می گذرد- ان شاء الله تعالی.

ص: ۲۰۳

۱- بصائر الدرجات، ص ۲۲۰.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۲۵.

يَلْهُم فِي شَكِّ يَلْعُبُونَ (٩) فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ (١٠) يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ (١١) رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ (١٢) أَنَّى لَهُم الذِّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ (١٣)

ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَّجْنُونٌ (١٤) إِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ (١٥) يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى إِنَّا مُنتَقِمُونَ (١٦) وَ لَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَ جَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ (١٧) أَنْ أَدَّوْا إِلَىٰ عِبَادِ اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (١٨)

وَ أَنْ لَا تَعْلَمُوا عَلَى اللَّهِ مِنِّي أَنِّي آتِيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ (١٩) وَ إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُمْ أَنْ تَزْجُمُونِ (٢٠) وَ إِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لِي فَاعْتَرِضُوا لِي فَاذْهَبْ فَرَبِّي أَنْ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ مُّجْرِمُونَ (٢٢) فَاسْرِ بِعِبَادِي لَيْلًا إِنَّكُمْ مُّتَّبِعُونَ (٢٣)

وَ اتْرِكِ الْبَحْرَ رَهِيوًا إِنَّهُمْ مُّجْرِمُونَ (٢٤) كَمْ تَرَكَوْا مِنْ جَنَاتٍ وَ عُيُونٍ (٢٥) وَ زُرُوعٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ (٢٦) وَ نَعْمَ كَانُوا فِيهَا فَٰكِهِينَ (٢٧) كَذٰلِكَ وَ أَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخِرِينَ (٢٨)

فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَ الْأَرْضُ وَ مَا كَانُوا مُنْظَرِينَ (٢٩) وَ لَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهِينِ (٣٠) مِنْ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا مِنَ الْمُسْرِفِينَ (٣١) وَ لَقَدْ اخْتَرْنَا لَهُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ (٣٢) وَ آتَيْنَاهُمْ مِنَ الْآيَاتِ مَا فِيهِ بَلَاءٌ مُّبِينٌ (٣٣)

لیکن ایشان در شکی که دارند سرخوشند (۹).

پس تو منتظر آن روزی باش که آسمان دودی آشکار بیاورد (۱۰).

دودی که چشم مردم را بگیرد و این عذابی است دردناک (۱۱).

(آن وقت است که می گویند) پروردگارا این عذاب را از ما بردار که ایمان خواهیم آورد (۱۲).

اما کجا می توانند متذکر شوند با اینکه رسولی بیانگر برایشان آمد و متذکر نشدند (۱۳).

بلکه از او اعراض کرده گفتند دیوانه ای است که دیگران تعلیمش داده اند (۱۴).

ما مقدار کمی از عذاب را از شما برمی داریم ولی شما باز به کفر خود برخواید گشت (۱۵).

روزی که با گرفتاری سخت و بزرگ می گیریم که ما انتقام گیرنده هستیم (۱۶).

ما قبل از این قوم فرعونیان را آزمودیم که رسولی کریم به سویشان آمد (۱۷).

که این بندگان خدا (یعنی بنی اسرائیل) را به من بسپارید که من رسولی امین هستم (۱۸).

و اینکه بر خدا تکبر نورزید که من با دلیلی روشن نزد شما آمدم (۱۹).

و من به پروردگرم و پروردگار شما پناه می برم از اینکه مرا هدف قرار دهید (۲۰).

و اگر به من ایمان نیاورید پس حد اقل از من کناره گیری کنید (۲۱).

پس خدای خود را خواند که این قوم مجرمند (۲۲).

(خدایش پیام داد) پس بندگان مرا شبانه حرکت ده که دنبال خواهید شد (۲۳).

و دریا را هم چنان به صورت راهرو بگذار که ایشان لشکری هستند که باید غرق شوند (۲۴).

چه بسیار از باغها و چشمه ها که از خود بجای گذاشتند (۲۵).

و چه زراعتها و جایگاه های کریم (۲۶).

و نعمتها که از آن برخوردار بودند (۲۷).

ما این چنین همه آن اموال را به قومی دیگر ارث دادیم (۲۸).

در حالی که نه آسمان به حال آنان گریست و نه زمین و نه مهلتی به آنان داده شد (۲۹).

و در عین همین احوال بنی اسرائیل را از عذابی خوار کننده نجات دادیم (۳۰).

از فرعون که مردی بلند پرواز و از اسرافگران بود (۳۱).

و ما بنی اسرائیل را با علم و اطلاع بر عالمیان آن روز برگزیدیم (۳۲).

و از آیات چیزهایی به آنان دادیم که در آن آزمایشی روشن بود (۳۳).

ص: ۲۰۵

بعد از آنکه در آیات قبل فرمود: قرآن کتابی است مبین که در بهترین شب بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شد، تا رحمت خدا و اندازی از سوی وی باشد، اینک در این آیات ارتیاب و تردید مشرکین را در حقانیت قرآن یادآور شده تهدیدشان می کند به عذاب دنیا و عذاب روز قیامت، و به همین منظور داستان فرستادن موسی به سوی فرعون را برایشان مثل می آورد که فرعون و قومش او را تکذیب کردند و خدای تعالی غرقشان کرد.

و این قصه خالی از این اشاره نیست که خدای تعالی به زودی با بیرون کردن یاغیان قریش از مکه، رسولش و مؤمنین را از شر آنها نجات می دهد، و سپس سران قریش را که به تعقیب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین برمی خیزند هلاک می نماید.

"بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ" ضمیر جمع "هم" به قوم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برمی گردد، یعنی مردمی که معاصر آن جناب بودند. و کلمه "بل" اعراض از مطلبی است که حذف شده، مطلبی که سیاق قبلی می فهماند چیست، و تقدیرش این است که "ایشان با این حرفها، یعنی رسالت رسول و اوصاف کتابی که بر او نازل شده صاحب یقین و دارای ایمان نمی شوند، بلکه هم چنان در شک و ریب می مانند، و سرگرم بازی با اشتغالات دنیوی خود هستند". این نظریه ما بود در معنای "بل"، ولی زمخشری گفته: این کلمه اعراض از جمله "إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ" است (۱).

"فَأَرْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ يَغْشَى النَّاسَ" کلمه "فَأَرْتَقِبْ" امر از باب "ارتقاب" است، و ارتقاب به معنای انتظار است.

می فرماید: منتظر روزی باش که آسمان دودی آشکار بیاورد. و این تهدیدی است به عذابی که از هر سو مردم را فرا می گیرد.

اقوال مختلف مفسرین در باره عذاب دخان (فَأَرْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ...)

مفسرین در اینکه منظور از این عذاب چیست اختلاف کرده اند:

بعضی (۲) گفته اند: مراد همان قحطی است که اهل مکه بدان مبتلا شدند، چون بعد از

ص: ۲۰۶

۱- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۷۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۱۷.

آنکه بر کفر خود و بر آزار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین اصرار ورزیدند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نفرینشان کرد و عرضه داشت: بار الها آنها را به قحطی نظیر قحطی زمان یوسف گرفتارشان فرما. بدنبال این نفرین دیگر زمین گیاه نرویانید، و قریش به قحطی شدیدی دچار شدند، به طوری که افراد از شدت گرسنگی گویی دودی جلو چشمشان را گرفته و آسمان را پر از دود می دیدند. و برای سد جوع مردار و استخوان می خوردند، تا آنکه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفته، عرضه داشتند: ای محمد! تو آمده ای تا بشر را به صله رحم دعوت کنی، اینک قوم تو و ارحامت دارند می میرند، و آن گاه وعده دادند که اگر این گرانی و قحطی برطرف شود به وی ایمان خواهند آورد. پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دعا کرد و از خدا خواست تا نعمت را بر آنان فراخ و فراوان کند، و خدا هم دعایش را مستجاب نمود. اما مردم دوباره به کفر قبلیشان برگشته، عهد خود بشکستند.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: دخان مذکور در این آیه از علامتهای قیامت است که هنوز محقق نشده، و قبل از قیامت محقق می شود. و دود در گوشه های مردم داخل می شود، به طوری که سرهایشان مانند سر گوسفند بریان می گردد، اما مؤمنین تنها دچار زکام می شوند، و زمین تمایش مانند خانه ای بدون روزنه می شود که در آن آتش افروخته و دود به راه انداخته باشند. زمین چهل روز چنین حالتی به خود می گیرد.

بعضی (۲) هم چه بسا گفته باشند که: مراد از روزی که دود بیاورد، روز فتح مکه است، که لشکر اسلام وارد آن شد، و دود اجاقهایشان فضای مکه را پر کرد، و تاریک ساخت.

و چه بسا بعضی (۳) دیگر گفته باشند: مراد از آن، روز قیامت است، و این دو قول یعنی قول سوم و چهارم به طوری که ملاحظه می فرمایید چندان قابل قبول نیست (۱).

"يَعْسَى النَّاسَ" - یعنی دودی است که از هر طرف بر مردم احاطه می یابد. و مراد از "ناس" بنا بر قول اول، اهل مکه، و بنا بر قول دوم عموم مردم است. م.

ص: ۲۰۷

۱- چون آیه شریفه می فرماید آسمان دودی آشکارا می آورد، نه اینکه زمین دود به آسمان می فرستد، این اشکال قول سوم. و اما اشکال قول چهارم این است که دنبال آیه از ایشان حکایت می کند که گفتند: پروردگارا اگر این عذاب را از ما برداری ایمان می آوریم، و قیامت جای ایمان آوردن نیست، پس معلوم می شود منظور نوعی از عذابهای دنیوی است، که یا اتفاق افتاده- آن طور که در وجه اول آمده- و یا هنوز اتفاق نیفتاده که قول دوم آن را می گوید. مترجم.

" هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ رَبَّنَا اكشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ " این جمله حکایت گفتار مردمی است که دچار عذاب دخان شدند، و معنایش این است که در آن روز که آسمان دودی آشکارا می آورد، مردم می گویند: پروردگارا این عذاب را از ما بردار که ایمان خواهیم آورد. و در این گفتار خود، هم به ربوبیت خدا اعتراف می کنند و هم اظهار ایمان می کنند که ما به این دعوت حقت ایمان می آوریم.

" أَنَّى لَهُمُ الذُّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ " یعنی از کجا می توانند متذکر شوند، و به حق اعتراف کنند، در حالی که این حق را رسولی آشکارا آورد، و مع ذلک به آن ایمان نمی آورند، رسولی که رسالتش بسیار روشن بود و جای هیچ شکی در آن نبود. و خلاصه این آیه شریفه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اعلام می دارد که اینان در وعده ای که می دهند راست نمی گویند. " ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَّجْنُونٌ " کلمه " تولوا " جمع ماضی از مصدر " تولى " است، که به معنای پشت کردن و اعراض است. و ضمیر در " عنه " به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برمی گردد. و جمله " معلم مجنون " دو خبر است برای مبتدایی که حذف شده، و تقدیرش " هو معلم و مجنون " است. و معنایش این است که: سپس از رسول اعراض کرده گفتند: او " معلم " است، یعنی دیگران یادش داده اند " و مجنون " است یعنی جن او را آسیب زده. پس هم به آن جناب تهمت زدند که دیگران یادش داده اند، و او به دروغ سخنان خود را به خدا نسبت می دهد، هم چنان که در آیه " وَلَقَدْ نَعَلِمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ " (۱) نیز این تهمت را نقل کرده، و هم اینکه تهمت زدند که جن به عقل او آسیب رسانده و در نتیجه عقلش اختلال یافته.

" إِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ " یعنی ما عذاب را برای مدتی برمی داریم و لیکن شما ایمان نخواهید آورد، و دوباره به کفر خود برمی گردید و تکذیب خود را از سر می گیرید. البته این در صورتی است که قول اول در تفسیر آیه " يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ " را اختیار کنیم که می گفت منظور از " دخان "، عذاب مشرکین در روز فتح مکه است، و این آیه مانند جمله " أَنَّى لَهُمُ الذُّكْرَى ... "

صدق گفتار و وعده مشرکین را رد می کند، و این رد را تاکید می نماید.

ص: ۲۰۸

۱- ما می دانیم که کفار می گویند انسانی او را درس می دهد. سوره نحل، آیه ۱۰۳.

و اما بنا بر قول دوم که منظور از "دخان" یکی از علامتهای نزدیک قیامت بود معنایی که از آیه نزدیک تر به ذهن باشد این است که: شما به سوی عذاب روز قیامت برمی گردید.

"يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَىٰ إِنَّا مُنتَقِمُونَ" کلمه "بطش" به طوری که راغب (۱) گفته- به معنای چیزی را با صولت گرفتن است.

و منظور از "روزی که خدا کفار به بطشی بزرگ بطش می کند" بنا بر تفسیر اول آیه "يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ" روز جنگ بدر است، که خدا کفار را هلاک کرد. و بنا بر تفسیر دوم، روز قیامت است. و چه بسا توصیف "بطشه" با کلمه "کبری" مؤید همین تفسیر دوم باشد، چون این توصیف، بطشه را بطشه ای معرفی می کند که بزرگتر از آن تصور نمی شود، و چنین بطشه ای همان بطشه روز قیامت است که عذابش از هر عذابی سخت تر است، هم چنان که قرآن کریم فرموده: "فَيَعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ" (۲) کما اینکه پاداش قیامت هم بزرگترین پاداش است، و در آن باره می فرماید: "وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ" (۳).

بیان آیات مربوط به امتحان و ابتلای قوم فرعون و بعثت موسی (علیه السلام) به سوی آنان

"وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ" کلمه "فتنا" ماضی از مصدر "فتنه" است. و "فتنه" به معنای امتحان و ابتلاء است تا به وسیله آن حقیقت آن چیزی که مورد امتحان واقع شده روشن گردد. و "رسول کریم" موسی (علیه السلام) است "کریم" کسی را گویند که متصف به خصال حمیده باشد. راغب می گوید: لفظ کریم چون صفت خدای عز و جل قرار گیرد نامی از احسان و انعام های روشن او می شود، هم چنان که در آیه "فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ" واقع شده. و چون صفت انسانی قرار گیرد اسم می شود برای اخلاق و افعال پسندیده که به وسیله عمل ظاهری جلوه می کند. البته کسی را کریم نمی گویند مگر وقتی که عملی حاکی از کرامت نفسش از او سر بزند. و نیز گفته: هر چیزی که در نوع خودش شرافتی داشته باشد آن را هم کریم می گویند و از این بابت است که خدای سبحان می فرماید: "كَمْ أُنْتَبِهَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ"، و نیز می فرماید: "وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ"، "إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ"، "وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا" (۴).

"أَنْ أَدُّوا إِلَيَّ عِبَادَ اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ" این آیه تفسیری است برای آمدن رسول در جمله "وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ" چون معنای ".

ص: ۲۰۹

۱- مفردات راغب، ماده "بطش".

۲- خداوند او را به سخت ترین شکنجه عذاب می کند. سوره غاشیه، آیه ۲۴.

۳- سوره نحل، آیه ۴۱. [.....]

۴- مفردات راغب، ماده "کرم".

"آمدن رسول" تبلیغ رسالت است، نه اینکه از جایی بیاید. و از جمله پیامهای الهی و رسالت های موسی به فرعون و قوم او یکی این بوده که بنی اسرائیل را به دست موسی بسپارند.

و از آزار و شکنجه آنان دست بردارند. و مراد از کلمه "عباد الله" همان بنی اسرائیل است، و اگر از آنان این طور تعبیر کرده برای این بوده که هم نسبت به آنان اظهار ترحمی کرده باشد، و هم به فرعونیان فهمانده باشد که استکباری که نسبت به بنی اسرائیل می کنید، و تعدی و تجاوزی که به حقوق آنان روا می دارید خود استکبار بر خدا است، برای اینکه بنی اسرائیل بندگان خدایند.

و در جمله "إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ" که موسی خود را به امانت توصیف می کند، این احتمال دفع شده که: مبادا در رسالتش خیانت کند و مامور نجات بنی اسرائیل از سیطره فرعونیان و بیرون کردن آنان از سرزمین فرعونیان نباشد، و از پیش خود این ادعاها را کند.

هم چنان که بنا به حکایت قرآن، فرعون این احتمال را در ذهن قومش تقویت می کرد و به بزرگان قوم خود می گفت: "إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ" (۱).

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: کلمه "عباد الله" ندایی است به فرعون و قومش، و تقدیرش "ان ادوا الی ما آمرکم به یا عباد الله" می باشد، یعنی ای بندگان خدا آنچه دستورتان می دهم عمل کنید. لیکن این تفسیر خیلی مناسب نیست. چون کلمات زیادی تقدیر گرفته شده که خلاف ظاهر است.

"وَ أَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللَّهِ إِنِّي آتِيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ" یعنی با تکذیب رسالت من و اعراض از آنچه خدا دستورتان می دهد بر خدا تجبر و تکبر نکنید، چون تکذیب یک رسول در رسالتش استعلاء و تجبر بر کسی است که آن رسول را فرستاده. و دلیل بر اینکه مراد این است، تعلیل نهی مذکور است با جمله "إِنِّي آتِيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ" چون معنای این جمله این است که آیات و یا معجزاتی که من آورده ام دلالتش بر نبوت و رسالت من بارز و روشن است.

بعضی از مفسرین (۳) گفته اند: در این جمله فصاحت و شیرینی تعبیر به کار رفته، چون از یک سو بین اداء رسالت و امانت جمع کرده، و از سوی دیگر بین علو و سلطان.

ص: ۲۱۰

۱- این ساحر زبردستی است که می خواهد با سحر خود شما را از سرزمینتان بیرون کند. سوره شعراء، آیه ۳۴ و ۳۵.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۶۳.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲۱.

"وَإِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ أَنْ تَرْجُونِي" یعنی من به خدای تعالی پناه می برم از اینکه مرا سنگسار کنید، و نتیجه این پناهندگی من این است که شما قادر نیستید که سنگسارم کنید. ظاهراً این جمله اشاره باشد به تامینی که پروردگارش به او داده بود، چون قبل از آنکه موسی (علیه السلام) به سوی فرعونیان روانه شود، به حکایت قرآن که فرموده "قَالَ رَبَّنَا إِنَّنا نَخَافُ أَنْ يُفْرِطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَى قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَ أَرَى " (۱) خداوند او را مطمئن کرده بود، چه در این آیه موسی و هارون عرضه داشتند: ما می ترسیم فرعون به ما تجاوز کند، و یا طغیان بورزد، خدای تعالی فرمود: نترسید که من با شما هستم، و هر چه شما بشنوید و ببینید می شنوم و می بینم.

با بیانی که گذشت این معنا روشن شد که گفتار بعضی از مفسرین (۲) که گفته اند:

"پناه بردن موسی به خدا قبل از آن بوده که خدای تعالی با جمله "فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا" خبر از ناتوانی آنها به رجم موسی بدهد" سخن درستی نیست.

"وَإِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لِي فَاَعْتَرِلُونِ" یعنی: و اگر ایمان نمی آورید پس از من کناره گیری کنید، نه دوستی کنید، و نه دشمنی، نه به خیر متعرض من شوید، و نه به شر. بعضی از مفسرین (۳) گفته اند: "مراد از "فاعترلون" این است که از من دور شوید و با من رابطه نداشته باشید". ولی این معنای بعیدی است (۴).

"فَدَعَا رَبَّهُ أَنْ هُوَ لَاءِ قَوْمٍ مُّجْرِمُونَ" یعنی موسی پروردگار خود را خواند که: خدایا این قوم مردمی مجرمند. و در این دعایش علت آن را مجرم بودن آنها معرفی می کند، جرمی که بخاطر آن مستحق هلاکت بودند، ولی در این جمله نیامده که از خدا چه خواسته است، ولی از جمله بعدی که پاسخ خدای تعالی به موسی است، فهمیده می شود که وی درخواست هلاکت ایشان را کرده.

"فَأَسْرِ بِعِبَادِي لَيْلًا إِنَّكُمْ مُّتَّبَعُونَ" کلمه "اسر" امر از مصدر "اسراء" است که به معنای سیر شبانه است، در نتیجه هم.

ص: ۲۱۱

-
- ۱- سوره طه، آیه ۴۵ و ۴۶.
 - ۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲۱.
 - ۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲۲.
 - ۴- احتمال هم دارد پیشنهاد جدا شدن صف فرعونیان از بنی اسرائیل باشد تا عذابی که موسی از آمدنش اطلاع دارد تنها شامل فرعونیان شود. مترجم.

کلمه "لیلا" تاکید و تصریح به معنای آن کلمه است. و منظور از کلمه "عبادی" بنی اسرائیل است. و معنای جمله "إِنَّكُمْ مُتَّبِعُونَ" این است که: همین که بنی اسرائیل را شبانه حرکت دهی فرعونیان تعقیبتان خواهند کرد. و این جمله در حقیقت جمله ای استینافی است، که منظور از ذکر آن فقط پیشگویی حادثه ای است که به زودی بعد از اسراء واقع می شود.

و در این آیه با حذف کلماتی ایجاز به کار رفته و تقدیر کلام چنین است: "أَسْرَ بَعَادِي لَيْلًا أَنْكُمْ مَتَّبِعُونَ يَتَّبِعُكُمْ فِرْعَوْنُ وَ جُنُودُهُ - شبانه بندگان مرا در شب حرکت بده که شما تعقیب خواهید شد، فرعون و لشکریانش شما را تعقیب خواهند کرد."

"وَ اتْرَكَ الْبَحْرَ رَهْوًا إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ" راغب در مفردات گفته: کلمه "رهوا" به معنای "ساکنا" است. و معنای جمله "وَ اتْرَكَ الْبَحْرَ رَهْوًا" این است که از دریا به آرامش بگذر. بعضی گفته اند: کلمه "رهو" به معنای وسعت راه است. و این معنا صحیح است (۱). و جمله "إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ" تعلیل جمله "وَ اتْرَكَ الْبَحْرَ رَهْوًا" است.

و در این کلام حذف و ایجاز به کار رفته و تقدیر آن چنین است: "فَأَسْرَ بَعَادِي لَيْلًا يَتَّبِعُكُمْ فِرْعَوْنُ وَ جُنُودُهُ حَتَّى إِذَا بَلَغْتُمُ الْبَحْرَ فَأَضْرَبَهُ بِعَصَاكَ لِيُنْفِخَ طَرِيقَ لَجْوَاكُمْ فَيَجَاوِزُهُ وَ اتْرَكَ سَاكِنًا أَوْ مَفْتُوحًا عَلَى حَالِهِ فَيَدْخُلُونَهُ طَمَعًا فَيُادِرَاكُمْ فَهَمَّ جُنْدُ مَغْرُقُونَ - ای موسی بندگان مرا شبانه حرکت بده تا فرعون و لشکریانش به تعقیب شما برخیزند، شما به دریا می رسید، با عصا به دریا بزن تا راهی برای عبورتان باز شود، همین که از دریا گذشتی، آب را هم چنان ساکن و یا هم چنان باز و به حال خود بگذار تا فرعونیان برسند، و به امید رسیدن به بنی اسرائیل داخل دریا شده همگی غرق شوند."

"كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ وَ زُرُوعٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ وَ نَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ كَذَلِكَ" کلمه "کم" تکثیر را افاده می کند، و به جمله چنین معنا می دهد: "چه بسا از باغها و چشمه ها و زراعتها که به جا گذاشتند". و جمله "من جنات..." بیان چیزهایی است که به جای گذاشتند. و منظور از "مقام کریم" قصرها و خانه های زیبای فرعونیان، و منظور از "نعمه" - به فتح نون - تنعم است. و این کلمه مانند کلمه "ضربه" که به معنای یک بار زدن است، یک بار تنعم را می رساند، ولی اگر به کسره نون خوانده شود، نوعی از تنعم را افاده."

ص: ۲۱۲

۱- مفردات راغب، ماده "رهو".

می کند، مانند کلمه "جلسه" - به کسر جیم - که به معنای نوعی نشستن است.

مفسرین (۱) کلمه "نعمه" را در این آیه تفسیر کرده اند به آنچه که وسیله تنعم است و این تفسیر با کلمه "ترک" مناسب تر است. و کلمه "فاکهین" از ماده "فکاهه" به معنای حدیث نفس گرفته شده، و شاید مراد از آن در اینجا تمتع باشد، همانطور که مردم از فاکهه (انواع میوه ها) تمتع می برند.

و کلمه "کذلک" به قول بعضی از مفسرین (۲) به معنای "الامر کذلک" - مطلب از این قرار است "می باشد. بعضی (۳) - دیگر گفته اند: معنایش این است که ما در باره هر که بخواهیم هلاکش کنیم این چنین عمل می کنیم. و بعضی (۱) دیگر گفته اند: کلمه مذکور اشاره است به بیرون راندنی که از کلام سابق استفاده می شد، و معنایش این است که ما این طور ایشان را از مصر بیرون رانیم.

ممکن هم هست کلمه "کذلک" حال باشد از مفعول کلمه "ترکوا" که حذف شده و معنایش این است که: بسیاری از چیزها را به حال خود ترک کردند و رفتند - و خدا داناتر است.

"وَأُورَثْنَاهَا قَوْمًا آخِرِينَ" ضمیر "ها" به مفعول "ترکوا" که گفتیم حذف شده و با جمله "من جنات" بیان شده برمی گردد، و معنای جمله روشن است.

"فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَ مَا كَانُوا مُنْظَرِينَ" نه آسمان به حال آنان گریه کرد و نه زمین و نه خدا مهلتشان داد. منظور از گریه کردن آسمان و زمین بر چیزی که فوت شده کنایه از این است که آسمان و زمین از فوت و نابودی آن تغییر حالت نمی دهند و متاثر نمی شوند. و در آیه مورد بحث هم کنایه است از اینکه هلاکت قوم فرعون هیچ اهمیتی برای خدا نداشت، چون در درگاه خدا خوار و بی مقدار بودند.

و به همین جهت هلاکتشان هیچ اثری در عالم نداشت.

و جمله "و مَا كَانُوا مُنْظَرِينَ" کنایه است از سرعت جریان قضای الهی و قهر ربوبی در باره آنان، و اینکه هیچ مانعی جلو این جریان را نگرفت، و هیچ چیزی چاره آن را نکرد و آن را بر طرف نساخت تا به وسیله یکی از این امور تاخیری در قضای الهی رخ دهد.

ص: ۲۱۳

" وَ لَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهِينِ " ما بنی اسرائیل را از عذاب خوار کننده نجات دادیم، که عبارت است از اسارت در دست فرعونیان که فرزندانشان را سر می بریدند، و زنان و دختران را زنده می گذاشتند، و نیز بلاهای دیگر.

" مِنْ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا مِنَ الْمُسْرِفِينَ " جمله " من فرعون " بدل است از جمله " من العذاب " حال یا به اینکه مضافی از آن حذف شده که تقدیرش " من عذاب فرعون " بوده، و یا اینکه چیزی حذف نشده و خود فرعون برای مبالغه عین عذاب قرار داده شده و معنای جمله " إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا مِنَ الْمُسْرِفِينَ " این است که: فرعون مردی متکبر و از اهل اسراف و تجاوز از حد بود.

مقصود از اختیار بنی اسرائیل بر عالمین

" وَ لَقَدْ اخْتَرْنَا لَهُمْ عَلَى عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ " یعنی ما بنی اسرائیل را با علمی که به استحقاق آنان داشتیم، برگزیدیم. و این معنا از سیاق فهمیده می شود.

و مراد از " عالمین " تمامی امت های عالم است. البته این در صورتی است که مراد از " اختیار " اختیار از بعضی جهات باشد، مانند زیاد داشتن انبیاء، چون آنها از سایر امت ها انبیاء بیشتری داشتند. و نیز این امتیاز را داشتند که سالهایی طولانی در بیابان سرگردان شدند، و در طول آن مدت ابر آسمان برایشان سایه می افکند، و طعامشان " من " و میوه شان " سلوی " بود، و امتیازاتی دیگر از این قبیل.

و اما اگر اختیار از تمامی جهات باشد در این صورت منظور از " عالمین " اهل زمانه خود آنها می باشد. چون بطور مسلم بنی اسرائیل بر امت اسلام برتری ندارند، برای اینکه امت اسلام به حکم آیه شریفه " كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ " (۱) و نیز آیه شریفه " هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ " (۲) بر تمامی امت های عالم برتری و فضیلت دارد.

" وَ آتَيْنَاهُمْ مِنَ الْآيَاتِ مَا فِيهِ بَلَاءٌ مُبِينٌ ".

کلمه " بلاء " به معنای آزمایش و امتحان است، و معنای آیه این است که: ما از آیات و معجزات نمونه هایی به بنی اسرائیل دادیم که در آنها امتحانی روشن بود. و خلاصه معجزاتی برای آنان آوردیم که نمونه اش در هیچ امتی نبود، و به همین جهت امت بنی اسرائیل

ص: ۲۱۴

۱- شما امت اسلام بهترین امتی هستید که تا کنون در بشر ظاهر شده اید. سوره بقره، آیه ۱۴۳.

۲- و شما را برگزید و در دین هیچ تکلیف شاقی بشما نکرد. سوره حج، آیه ۷۸.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: در این آیه اشاره ای است به این که غیر از آن معجزات امور دیگری هم بوده که در آزمودن بنی اسرائیل نظیر معجزه بوده است.

و در این که در ذیل این ماجرا چهار آیه را آورده که از جمله "وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ" شروع شده، و به جمله "بَلَّوْا مُبِينٌ" ختم می شود، نوعی دلخوشی است که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می دهد، و اشاره می کند به اینکه خدای تعالی به زودی او و مؤمنین به او را از فراعنه مکه نجات می دهد، و بر کفار برمی گزیند، و زمین را در اختیارشان قرار می دهد، تا ببیند که چگونه عمل می کنند.

بحث روایتی (روایاتی در باره عذاب دخان، و گرییدن زمین و آسمان)

از جوامع الجامع نقل شده که در تفسیر آیه "فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ" گفته است که در معنای دخان اختلاف شده، بعضی گفته اند: دودی است قبل از قیام قیامت از آسمان می آید و داخل گوشه‌های کفار می شود، به طوری که سر آنها مانند سر کباب شده می شود، ولی مؤمنین از آن دود تنها دچار حالتی نظیر زکام می گردند، و روی زمین با همه وسعتش مانند اطاقی در بسته می شود که در آن گاه دود کرده باشند، و این وضع تا چهل روز ادامه می یابد- این معنا از علی و ابن عباس و حسن روایت شده (۲).

مؤلف: این حدیث را الدر المنثور هم از همان نامبردگان نقل کرده. و نیز از حذیفه بن یمان و ابی سعید خدری از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و نیز از ابن عمر بدون ذکر نام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورده است (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل همین آیه گفته است: این در وقتی است که اهل رجعت از قبور در آیند، در آن روز تمامی مردم در ظلمت فرو می روند، و می گویند که این عذاب الیمی است، پروردگارا این عذاب را از ما برطرف کن که ما دارای ایمانیم (۴).

و در مجمع البیان آمده که زراره بن اعین از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که

ص: ۲۱۵

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲۶. [.....]

۲- جوامع الجامع، ص ۴۲۳.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۲۸.

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۹۰.

آن جناب فرمود: آسمان بر یحیی پسر زکریا و بر حسین بن علی (علیه السلام) چهل روز گریه کرد. عرضه داشتم گریه آسمان چه بود؟ فرمود آفتاب با سرخی طلوع می کرد، و با سرخی هم غروب می نمود (۱).

و در الدر المنثور است که ابن ابی حاتم از عبید المکتب از ابراهیم روایت کرده که گفت: از روزی که دنیا خلق شده آسمان نگریسته، مگر به حال دو نفر. شخصی از عبید پرسید آیا جز این است که آسمان و زمین به حال مؤمن می گریند؟ گفت: این در همان محلی است که مؤمن در آنجاست، و اعمالش از آنجا به آسمان بالا می رود، و اما هیچ می دانی که معنای گریستن آسمان در این آیه چیست؟ گفت: نه. گفت آسمان سرخ می شود و گلگون می گردد، و این دو نوبت شده، یکی در آن وقتی که یحیی بن زکریا کشته شد، و آسمان خون بیارید، و یکی هم در وقتی که حسین بن علی (علیه السلام) کشته شد که در آن روز نیز آسمان سرخ شد (۲).

و در فقیه به سند خود از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرموده: وقتی مؤمن می میرد نقاط مختلف زمین که مؤمن در آن نقاط خدا را عبادت می کرده بر او می گریند. و نیز از درهای آسمان آن دری که اعمالش از آن به سوی بالا صعود می کرده، و نیز محل سجده اش بر او می گرید (۳).

مؤلف: و در این معنا و در معنای دو روایت سابق روایات دیگری از طرق شیعه و طرق اهل سنت نقل شده.

و اگر در معنای گریه آسمان و زمین اساس را همین ظاهر روایات قرار دهیم دیگر احتیاجی نیست به اینکه گریه آن دو را حمل کنیم بر کنایه تخیلیه.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله " وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَّجْنُونٌ " آمده که این سخن را وقتی گفتند که دیدند هنگام نزول وحی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حالت غشوه و بیهوشی به او دست می دهد، لذا گفتند او مجنون (جن زده) است (۴).

ص: ۲۱۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۶۲.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۱.

۳- من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۸۴.

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۹۱.

إِنَّ هَؤُلَاءِ لَيَقُولُونَ (۳۴) إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتَتْنَا الْأُولَىٰ وَ مَا نَحْنُ بِمُنشَرِينَ (۳۵) فَأَتُوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۳۶) أَ هُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَعِّ وَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ أَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ (۳۷) وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا لِاعْبِينَ (۳۸)

مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۳۹) إِنْ يَوْمَ الْفَضْلِ مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ (۴۰) يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَىٰ عَنْ مَوْلَىٰ شَيْئاً وَ لَا هُمْ يُنصَرُونَ (۴۱) إِلَّا مَنْ رَحِمَ اللَّهُ إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (۴۲) إِنْ شَجَرَةَ الزُّقُومِ (۴۳)

طَعَامُ الْأَثِيمِ (۴۴) كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ (۴۵) كَعَلِيِّ الْحَمِيمِ (۴۶) خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلَىٰ سَوَاءِ الْجَحِيمِ (۴۷) ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ (۴۸)

ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ (۴۹) إِنْ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ (۵۰) إِنْ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ (۵۱) فِي جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ (۵۲) يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَ إِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ (۵۳)

كَذَلِكَ وَ رَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ (۵۴) يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ آمِنِينَ (۵۵) لَا يُدْعُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ وَ وَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (۵۶) فَضَلًّا مِنْ رَبِّكَ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۵۷) فَإِنَّمَا يَسْرُنَا بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۵۸)

فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ (۵۹)

ترجمه آیات

این مشرکین خواهند گفت (۳۴).

مرگی بجز همین مرگ اول نداریم و ما مبعوث شدنی نیستیم (۳۵).

اگر هستیم و شما راست می گوئید پدران گذشته ما را زنده کنید (۳۶).

آیا آنها بهتر بودند یا قوم تبع پادشاه یمن و کسانی که قبل از آنان بودند. ما همه را هلاک کردیم چون مردمی مجرم بودند (۳۷).

آری ما آسمانها و زمین و ما بین آن دو را به بازی نیافریدیم (۳۸).

نیافریدیمشان مگر به حق و لیکن بیشتر مردم نمی دانند (۳۹).

به یقین که روز فصل میعاد همه آنان است (۴۰).

روزی که هیچ دوستی هیچ باری از دوست خود نمی کشد و به هیچ وجه یاری نمی شوند (۴۱).

مگر کسی که خدایش رحم کند که او عزیز و رحیم است (۴۲).

به یقین درخت زقوم (۴۳).

طعام گنه دوستان است (۴۴).

مانند سرب آب شده که در شکم غلیان کند (۴۵).

آنهم غلیانی چون آب جوش (۴۶).

بگیرید او را و وسط دوزخ بکشید (۴۷).

و سپس از عذاب جوشان بر سرش بریزید (۴۸).

(و به وی بگوئید) بچش که تو همان نازپرورده گردن کشی هستی (۴۹).

براستی این همان است که عمری در باره آن در شک بودید (۵۰).

براستی مردم با تقوی در مقامی امین هستند (۵۱).

در بهشت ها و چشمه سارها (۵۲).

جامه های نازک و کلفت از ابریشم به تن کرده روبروی هم می نشینند (۵۳).

آری این چنین- و علاوه بر این از حور عین به ازدواجشان درمی آوریم (۵۴).

هر میوه ای که بخواهند با کمال امنیت طلب می کنند (۵۵).

در بهشت، دیگر طعم مرگ را نمی چشند مرگشان همان مرگ اول بود و خدا از عذاب دوزخ حفظشان می کند (۵۶).

این فضلی است از ناحیه پروردگارت و رستگاری عظیم هم همین است (۵۷).

ما درک آن را به زبان تو ساده کردیم تا شاید متذکر شوند (۵۸).

پس منتظرش باش که ایشان نیز منتظرند (۵۹).

ص: ۲۱۸

بعد از آنکه کفار را به عذاب دنیوی و سپس به عذاب اخروی انذار و تهدید کرد و در عذاب دنیوی به ماجرای قوم فرعون تمثیل جست که موسی از طرف پروردگارش به رسالت به سویشان گسیل شد، و مردم او را تکذیب کردند، و در نتیجه غرق گشته و منقرض شدند، اینک در این آیات به عذاب اخروی آنان پرداخته، و انکار معاد را از ایشان حکایت می کند که معتقد بودند به اینکه بعد از مرگ اولی دیگر حیاتی نیست، و آن گاه بر اثبات معاد احتجاج می کند و برهان اقامه می نماید، و سپس به پاره ای از عذابهای آخرت که به زودی مجرمین بدان مبتلا می شوند و نیز به پاره ای از نعمت های دائمی که متقین به آن می رسند اشاره می کند، و در اینجاست که سوره با تذکر همان مطلبی که با آن آغاز شده بود یعنی نزول کتاب به منظور تذکر خلق و دستور به انتظار کشیدن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خاتمه می یابد. (۱)

"إِنَّ هَؤُلَاءِ لَيَقُولُونَ إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتِنَا الْأُولَىٰ وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرِينَ" در این آیه به آغاز کلام که می فرمود: "بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ" بازگشت شده. و اشاره "هؤلاء" اشاره به قریش و سایر اعراب و ثنی مسلک و منکرین معاد است. و این که گفتند:

"إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتِنَا الْأُولَىٰ" منظورشان از آن این است که بعد از مرگ زندگی دیگری نیست، و معلوم است که لازمه نبودن زندگی بعد از مردن نبودن معاد است، به دلیل اینکه بعد از آنکه گفتند چیزی ما ورای مرگ اولمان نیست اضافه کردند "وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرِينَ" یعنی ما مبعوث نخواهیم گردید، هم چنان که در کشف گفته: وقتی گفته می شود "أُنشِرَ اللَّهُ الْمَوْتَىٰ وَ نَشْرَهُمْ" معنایش این است که خداوند مردگان را مبعوث کرد.

توضیح این جمله منکران معاد که گفتند: "إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتِنَا الْأُولَىٰ" و چند وجه در معنای آن

پس اینکه گفتند: "إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتِنَا الْأُولَىٰ" ضمیر "هی" در آن ضمیر عاقبت و نهایت است، و معنایش این است که عاقبت امر ما و نهایت وجود و حیات ما نیست مگر همان مرگ اولمان که با آن مرگ نابود می شویم، و دیگر بعد از آن ابدا حیاتی نخواهیم داشت.

و در اینکه چرا در آیه شریفه "موت" را مقید به کلمه "اولی" کرده، بعضی از

مفسرین (۱) چنین توجیه کرده اند که قید مزبور احترازی نیست، یعنی نمی خواهد در مقابل موت‌های دیگر موت اول را اثبات، و بقیه را نفی کند، چون هیچ ملازمه ای بین موت اول و موت دیگر یا بین موت اول و موت دوم نیست، چون ممکن است موت اول باشد، و این موت، دومی نداشته باشد و در مقابلش موت دیگری نباشد.

در این بین وجه دیگری هست که آن را زمخشری در کشاف آورده، می گوید: حال اگر بگویی نزاع بین دین توحید و کیش و ثنیت بر سر حیات دوم یعنی حیات بعد از مرگ بود، نه در باره مرگ دوم، تا آنها بگویند غیر از مرگ اول دیگر چیزی نیست، با اینکه باید گفته باشند غیر از حیات اول حیاتی دیگر نیست، و ما بعد از حیات اول دیگر مبعوث نمی شویم، هم چنان که در جای دیگر قرآن مرام آنها را همین طور حکایت کرده و فرموده: "إِنَّ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَ مَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ" (۲).

و خلاصه اشکال این شد که معنای "مَوْتُنَا الْأُولَى" چیست، مگر بحث در این بود که ما مرگ دیگری هم داریم، تا بگویند: نه همان مرگ اولی است و لا غیر؟

در پاسخ می گویم: - و الله الموفق للصواب - معنایش این است که همانطور که قبلا مرگی داشتید و به دنبال آن حیاتی باز هم مرگی در پی دارید و به دنبالش حیاتی، هم چنان که در آیه " وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" (۳) به این معنا است مشرکین هم که منکر معادند گفته اند: "نه غیر از مرگ اولی چیزی نیست". و منظورشان این است که مرگی که دنبالش حیاتی باشد غیر از همان مرگ اولی که به دنبالش زندگی دنیا قرار دارد نیست، دیگر چنین مرگی در پی نداریم، مرگی که در پی داریم مرگی است که دنبالش حیات نیست، در نتیجه این آیه همان مطلبی را بیان می کند که آیه: "إِنَّ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا" آن را بیان می کرد. این بود گفتار زمخشری در کشاف (۴).

ممکن هم هست ما آیه را به وجه سومی توجیه کنیم، و بگوییم: این گفتار مشرکین بعد از شنیدن آیه "قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَيْنِ وَ أَحْيَيْتَنَا اثْنَيْنِ..." بوده که در تفسیر آن گفتیم که منظور از اماته اول، مرگ بعد از زندگی دنیا است، و مراد از اماته دوم مرگ بعد از زندگی برزخ است، و

ص: ۲۲۰

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲۶.

۲- غیر از این زندگی دنیا دیگر زندگی نیست و ما مبعوث شدنی نیستیم. سوره انعام، آیه ۳۰.

۳- شما مردگانی بودید، خدا زنده تان کرد، سپس شما را می میراند و باز زنده می کند. سوره بقره، آیه ۲۸.

۴- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۷۹.

مشرکین با این کلام خود: "إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتِنَا الْأُولَى" مرگ دوم را که مستلزم زندگی بعد از مرگ و در برزخ است نفی کردند، چون مرگ آدمی را انعدام و بطلان ذات او می پنداشتند.

و ممکن است آن را به وجه چهارمی توجیه کرد، و گفت: قید "اولی" به حکایت بر می گردد، نه به مطلب حکایت شده، و تنها سخن کفار این بوده باشد که: "إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتِنَا". و بنا بر این معنای کلام این می شود: مشرکین حیات بعد از موت را انکار و نفی می کنند: و می گویند: "إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتِنَا" و منظورشان از کلمه "موتتنا" همین مردن اولی از آن دو مرگی است که ما در آیه "قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَيْنِ..." ذکر کردیم.

و این وجوه چهارگانه از نظر نزدیکی و دوری از ذهن مختلفند، از همه آنها نزدیک تر وجه سوم، و سپس چهارم و آن گاه اول است.

"فَأْتُوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" این جمله تتمه کلام مشرکین منکر معاد است، و خطابشان در آن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین است که مساله معاد و احیاء مردگان را به رخ آنان می کشیدند.

و مشرکین در این جمله از گفتار خود، آن را رد نموده، گفته اند که "اگر راست می گوید پدران ما را بیاورید" یعنی پدران گذشته ما را با دعای خود و یا با هر وسیله که در دست دارید زنده کنید تا بدانیم که در ادعای خود که اموات به زودی زنده می شوند و مرگ عبارت از انعدام نیست راست می گوید.

"أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمٌ تُبِعَ وَالدِّينَ مِنْ قَبْلِهِمْ أَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ" این آیه شریفه تهدیدی است به کفار مشرک که خدا هلاکشان خواهد کرد، همانطور که قوم تبع و اقوام قبل از ایشان را هلاک کرد.

"تبع" که در این آیه شریفه نامش آمده، یکی از پادشاهان حمیر است که در یمن حکومت می کردند، و به طوری که نقل کرده اند (۱) نامش "اسعد ابو کرب" و به قول بعضی (۲) دیگر "سعد ابو کرب" بوده، و به زودی پاره ای از داستان در بحث روایتی خواهد آمد. و در آیه شریفه نوعی اشاره هست به اینکه خود تبع هلاک نگشته است.

"وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لِأَعِينٍ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ" ضمیر تثنیه در کلمه "بینهما" به جنس سماوات و ارض برمی گردد، نه به الفاظ آنها،

ص: ۲۲۱

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۲۷.

چون اگر به الفاظ آنها که جمع است برمی گشت، باید ضمیر را هم جمع می آورد، و می فرمود: "بینها".

اثبات معاد با بیان اینکه خلقت آسمان ها و زمین به حق بوده

و حرف "باء" در کلمه "بالحق" باء ملابست است، و جمله را چنین معنا می دهد:

ما آسمانها و زمین و بین آن دو را نیافریدیم، مگر در حالی که متلبس به حق بودند. بعضی از مفسرین (۱) احتمال داده اند که باء برای سببیت باشد، و معنا چنین باشد: ما آنها را به هیچ وسیله و سببی از اسباب نیافریدیم، مگر به سبب حق که همان ایمان و اطاعت و بعث و جزاء است.

ولی دوری این احتمال از ذهن برای خواننده عزیز پوشیده نیست.

و مضمون این دو آیه شریفه یک حجت برهانی است بر ثبوت معاد، به این بیان که اگر فرض کنیم ما ورای این عالم عالم دیگری ثابت و دائم نباشد، بلکه خدای تعالی لا- یزال موجوداتی خلق کند، و در آخر معدوم نموده، باز دست به خلقت موجوداتی دیگر بزند، باز همانها را معدوم کند این را زنده کند، و سپس بمیراند، و یکی دیگر را زنده کند، و همین طور الی الأبد این عمل را تکرار نماید، در کارش بازی گر و کارش عبث و بیهوده خواهد بود، و بازی عبث بر خدا محال است، پس عمل او هر چه باشد حق است، و غرض صحیحی به دنبال دارد. در مورد بحث هم ناگزیریم قبول کنیم که در ما ورای این عالم عالم دیگری هست، عالمی باقی و دائمی که تمامی موجودات بدانجا منتقل می شوند، و آنچه که در این دنیای فانی و ناپایدار هست مقدمه است برای انتقال به آن عالم و آن عالم عبارت است از همان زندگی آخرت.

و ما در باره این برهان در تفسیر آیه ۱۶ از سوره انبیاء و آیه ۲۷ از سوره "ص" بحث مفصل کرده ایم، بدانجا مراجعه شود.

و جمله "و لَکِنَّ أَکْثَرَهُمْ لَا یَعْلَمُونَ" تویخ کفار است به نادانی.

"إِنَّ یَوْمَ الْفُضْلِ مِیقَاتُهُمْ أَجْمَعِینَ" این آیه شریفه خصوصیات و صفات آن روز را که برهان قبلی اثباتش می کرد بیان می کند، و می فرماید در روز قیامت تمامی مردم از اولین و آخرین برای رب العالمین پیا می خیزند.

و اگر آن را "یَوْمَ الْفُضْلِ" خوانده، بدین جهت است که خدای تعالی در آن روز بین.

ص: ۲۲۲

حق و باطل جدایی می افکند، و محق را از مبطل، و متقی را از مجرم جدا می کند. ممکن هم هست از این جهت باشد که آن روز روز قضاء فصل الهی است.

"مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ" - یعنی روز فصل روز میقات همه آنان است. ممکن هم هست منظور از همه، تمامی مردم نباشد، بلکه تمامی نامبردگان در سابق، یعنی قوم تبع و قوم فرعون و قریش و دیگران باشد.

معنا و وجه اینکه در قیامت اغناء و نصرت نخواهد بود و مقصود از استثناء "إِلَّا مَنْ رَحِمَ اللَّهُ..."

"يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئاً وَ لَا هُمْ يُنصِرُونَ" این آیه شریفه "يَوْمَ الْفَضْلِ" را بیان می کند. و کلمه "مولى" به معنای کسی است که حق دارد در امور دیگری تصرف کند، و هم به آن کسی که وی نسبت به او ولایت دارد اطلاق می شود، و کلمه "مولى" ی اولی در آیه شریفه به معنای اول و دومی به معنای دوم است.

و آیه شریفه نخست این معنا را نفی می کند که در آن روز کسی به درد کس دیگر بخورد. و در ثانی خبر می دهد از اینکه در آن روز کفار یاری نخواهند شد. و فرق بین این دو معنا این است که به درد خوردن و اغناء (بی نیاز کردن) در اموری است که بی نیاز کننده خودش به تنهایی و مستقلاً آن امر را عهده دار شود، و برای دیگری و عوض او انجامش دهد، و دیگری هیچ دخالتی در آن کار نداشته باشد، ولی نصرت در جایی استعمال می شود که هم ناصر دخالت داشته باشد و هم منصور، چیزی که هست دخالت منصور به تنهایی برای انجام آن کار کافی نباشد، و با نصرت ناصر تکمیل گردد.

وجه اینکه هم اغناء را نفی می کند و هم نصرت را، این است که اینگونه کمک ها همه در دنیا مؤثر واقع می شوند، و اسباب پیشرفت کار به شمار می آید، و روز قیامت روزی است که تمامی سبب های دنیوی از کار می افتد، هم چنان که قرآن کریم در جای دیگر فرموده: "وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ" (۱) و نیز فرموده: "فَرَيَلْنَا بَيْنَهُمْ" (۲).

"إِلَّا مَنْ رَحِمَ اللَّهُ إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ" این استثناء از ضمیر جمع در "لا- ينصرون" است، یعنی از بین همه مردم که گفتیم یاری نمی شوند، تنها کسانی استثناء شده اند که مورد ترحم خدا واقع شده باشند. پس می توان گفت: این آیه شریفه یکی از ادله شفاعت در قیامت است که تفصیل کیفیت دلالتش در

ص: ۲۲۳

۱- دستشان از تمامی اسباب بریده شود. سوره بقره، آیه ۱۶۶.

۲- رابطه را بین آنان قطع کردیم. سوره یونس، آیه ۲۸.

البته این در صورتی است که ضمیر در "لا-ینصرون" به عموم مردم برگردد، هم چنان که ظاهرش هم همین است، و اما اگر تنها به کفار برگردد- آن چنان که بعضی (۱) احتمالش را داده اند- آن وقت استثناء مذکور منقطع و بدون مستثنا منه خواهد بود، و معنایش این می شود که: کفار یاری نمی شوند، و لیکن کسی که مورد رحمت خدای تعالی قرار گیرد که همان متقیانند، یاری می شوند، چون آنان بی نیازند از مولایی که به دردشان بخورد، و از ناصری که یاریشان دهد.

و اما این احتمال که بعضی (۲) داده اند که استثناء متصل است و مستثنا منه لفظ "مولی" باشد، فسادش از بیان گذشته ما روشن گردید، برای اینکه در معنای کلمه "اغناء" گفتیم که در مواردی تحقق می یابد که دست خود انسان از تمامی سببهای نجات قطع شده باشد، و آن وقت دیگری آدمی را نجات دهد. در این حال است که می گوئیم: فلانی بی نیاز از ما شد، و کسی که مولایی ندارد که بی نیاز از او باشد دیگر استثناء پذیر نیست، و کسی که به حکم "وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ" ناصری ندارد نیز استثناء پذیر نیست، چون گفتیم که نصرت عبارت است از ضمیمه شدن عاملی از خارج به عاملی از ناحیه خود انسان، تا کاری از پیش برده شود. و در آیه مورد بحث کسی ممکن است یاری شود و شفیع آدمی گردد که از ناحیه خود آدمی هم عامل نجاتی- که عبارت است از دین پسندیده- وجود داشته باشد که بیان مفصلش در بحث شفاعت گذشت. بله این احتمال را می توان با مضمون روایت شحام که به زودی خواهد آمد توجیه نمود.

"إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ"- یعنی او غالبی است که هرگز مغلوب چیزی نمی شود، و چیزی نیست که بر او غالب آید تا بتواند از عذاب هر کس که بخواهد عذاب کند جلوگیری شود، و یا از افاضه خیر بر کسی که بخواهد بر او ترحم کند و به او خیر برساند، مانع آید. این نکته هم از نظر خواننده پوشیده نیست که بین این دو اسم از اسماء خدای تعالی تناسبی با مضامین آیات وجود دارد که شاید در نامهای دیگر، آن تناسب نباشد.

"إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ" در سابق در تفسیر سوره صافات در معنای "شجره زقوم" سخن رفت. و اما کلمه "أثیم" به معنای کسی است که در اثر تکرار یک گناه و یا گناهان بسیار روحیه ای عصیانگر

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۳۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۳۱.

و گناه دوست پیدا کرده باشد، و این آیه تا هشت آیه بعدش حال اهل آتش را بیان می کند.

" كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ كَغَلِي الْحَمِيمِ " کلمه " مهل " به معنای مذاب مس، قلع و دیگر فلزات می باشد. و کلمه " غلی " و کلمه " غلیان " هر دو به معنای جوشیدن است. و کلمه " حمیم " به معنای آب بسیار داغ است و کلمه " کالمهل " خبر دوم برای " ان " است، هم چنان که جمله " طَعَامُ الْمَأْتِمِ " خبر اول آن است. و جمله " يَغْلِي فِي الْبُطُونِ كَغَلِي الْحَمِيمِ " خبر سوم آن است، و معنای آیه روشن می باشد، (می فرماید: شجره زقوم سه خصیصه دارد، اول اینکه طعام گناه دوستان است، و دوم اینکه چون سرب و یا مس مذاب است، و سوم اینکه در درون شکمها چون آب جوش غلیان می کند). " خُذُوهُ فَاعْتَلُوهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ " کلمه " اعتلوا " جمع امر حاضر از مصدر " عتل " است، که به معنای کشیدن به عنف و به زور است، و " سواء الجحیم " به معنای وسط دوزخ است. و خطاب " بگیرید او را " به ملائکه ای است که موکل بر آتشند. و معنای آیه این است که: ما به ملائکه می گوئیم این گناه پیشه را بگیرید، و به عنف به سوی وسط دوزخ بکشید، تا آتش از همه جهات بر او احاطه یابد. هم چنان که در جای دیگر فرموده: " وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ " (۱).

" ثُمَّ صُيُّبُوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ " گویا مراد از " عذاب " وسیله عذاب است، و اضافه " عذاب " به کلمه " حمیم " اضافه بیانیه است، و معنای آیه این است که: سپس از بالای سرش آن مایع مذاب و جوشانی که وسیله عذاب او است بر سرش بریزید.

" ذُوقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ " این جمله خطابي است به گناه پیشه ای که در حال چشیدن عذاب های پی در پی است. و اگر او را " عزیز " و " کریم " خواند، با اینکه در نهایت ذلت و پستی و ملامت است در حقیقت نوعی استهزاء به او است تا عذابش شدیدتر گردد.

چون اینگونه افراد در دنیا برای خود عزت و کرامتی قائل هستند و به هیچ وجه حاضر نیستند از آن عزت و کرامت موهوم دست بردارند، هم چنان که از آیه " وَ مَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَ لَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى " (۲) که حکایت گفتار همین گونه مردم است، این

ص: ۲۲۵

۱- و به درستی جهنم محیط است به کفار. سوره توبه، آیه ۴۹.

۲- من گمان نمی کنم که قیامتی بر پا شود و به فرضی هم که بشود، و من به سوی پروردگار خود برگردم تازه در آنجا هم احترام و احسان دارم. سوره حم سجده، آیه ۵۰.

پندار به خوبی به چشم می خورد.

"إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ" کلمه "تمترون" جمع مضارع حاضر از مصدر "امتراء" است که به معنای شک و تردید است، و این آیه شریفه هم تتمه گفتار ملائکه به گناه پیشگان است، که در آن، عذاب آنها را تاکید و خطاکاری و لغزش آنها در دنیا را اعلام می دارد، چون در دنیا در چیزی شک و تردید کردند که امروز آن را با تمام وجود خود لمس می کنند، و به همین جهت از تحمل عذاب تعبیر کرد به چشیدن، چون وقتی بخواهند بگویند درک من نسبت به آن درد و یا آن لذت درکی تام و تمام بود، می گویند من آن درد را چشیدم، یا من آن لذت را چشیدم.

ممکن هم هست آیه شریفه استیناف و کلامی نو از خدای تعالی باشد، که بعد از ذکر حال کفار در قیامت ایشان را با آن مخاطب می سازد. و چه بسا جمله "كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ" مؤید این احتمال باشد، برای اینکه خطاب های سابق همه به صورت مفرد بود و در خصوص این آیه خطاب به صیغه جمع است.

"إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ" کلمه "مقام" به معنای محل قیام، یعنی محل ثبوت و پابرجایی هر چیز است، و به همین جهت محل اقامت را نیز مقام گفته اند. و کلمه "امین" صفتی است از "امن" یعنی نرسیدن مکروه. و معنای جمله این است که: پرهیزکاران- در روز قیامت- در محلی امن از هر مکروه و از مطلق ناملازمات ثابت و مستقر می باشند.

با این بیان روشن می شود که نسبت دادن "امن" به "مقام" و گفتن "مقام امین" از باب مجاز در نسبت است، چون گفتیم امین صفت صاحب مقام است و در ظاهر به خود مقام نسبت داده شده است.

ي جَنَاتٍ وَ عُيُونٍ

این جمله بیانی است برای جمله "فِي مَقَامٍ أَمِينٍ". و اگر "عیون- چشمه ها" را هم منزلگاهی برای اهل بهشت معرفی نموده، به اعتبار این است که اهل بهشت در مجاورت چشمه ها قرار دارند، و نیز بدین جهت است که چشمه ها هم در همان بهشت ها واقعند، و اگر جنات را جمع آورده، با اینکه ظرف و محل زندگی هر کس یک جنت است، به این اعتبار است که بهشت ها دارای انواعی هستند. و یا برای این بوده که برای هر فرد از متقین به تنهایی یک بهشت و یا چند بهشت است.

"يَلْبَسُونَ مِنْ سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ" کلمه "سندس" به معنای پارچه نازکی است که از ابریشم بافته شده باشد، و کلمه "استبرق" پارچه ضخیم ابریشمی است، و هر دو کلمه در اصل فارسی بوده، و به زبان عرب داخل شده است.

"متقابلین" - یعنی روبروی همنند تا با هم انس داشته باشند، چون نزد اهل بهشت هیچ ناملایمی نیست، زیرا فرمود: در مقامی امین قرار دارند.

"كَذَلِكَ وَرَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ" یعنی به همین منوال است که وصف کردیم، و مراد از تزویج اهل بهشت با حوریان این است که قرین حوریان هستند، چون این تزویج به معنای ازدواج اصطلاحی نیست، بلکه از زوج به معنای قرین است، که معنای اصلی لغوی آن است.

و کلمه "حور" جمع حوراء است، که به معنای زنی است که سفیدی چشمش بسیار سفید، و سیاهی آن نیز بسیار سیاه باشد، و یا به معنای زنی است که دارای چشمانی سیاه چون چشم آهو باشد. و کلمه "عین" جمع کلمه "عیناء" یعنی درشت چشم است و از ظاهر کلام خدای تعالی برمی آید، که حور العین غیر زنان دنیایند، که آنان نیز داخل بهشت می شوند.

"يَدْخُونَ فِيهَا بُكْرًا فَكَهَّهٖ آمْنِينَ" یعنی تمام اقسام میوه ها را می طلبند، و می خورند، در حالی که از ضرر آنها ایمنند.

توضیح مراد از اینکه فرمود اهل بهشت جز مرگ نخستین مرگی نمی چشند و جواب از اشکالی در باره استثناء "إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى"

لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى وَوَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ

یعنی غیر از مرگ اول دیگر مرگی نمی چشند، و در بهشت خلد به حیاتی ابدی که دیگر دستخوش مرگ نمی شود زنده اند.

بعضی از مفسرین در این آیه اشکال کرده اند، به اینکه استثناء مرگ اول از جمله "در بهشت مرگی نمی چشند مگر مرگ اول را"، چنین می رساند که در بهشت یک مرگ می چشند، در حالی که قطعاً خلاف این معنا منظور است.

و به بیانی روشن تر اینکه: منظور از مرگ اول مسلماً مرگ در دنیا است که نسبت به اهل بهشت پیشامد گذشته ای است، و محال است که انسان در آینده اش یعنی در بهشت متصف و متلبس به چیزی باشد که در گذشته واقع شده، و گذشته است، و با این حال چه معنا دارد که در آیه بفرماید: "در آینده یعنی در بهشت نمی چشند مگر مرگ در گذشته را"؟

البته در اینجا اشکال دیگری نیز هست که مفسرین متعرض آن نشده اند، و آن این

است که در سابق در تفسیر آیه: "رَبَّنَا أَمَتْنَا اُنْتَيْنِ وَ اَحْيَيْتَنَا اُنْتَيْنِ" (۱) گفتیم که بین زندگی دنیا و قیامت، دو بار مرگ اتفاق می افتد، یکی مرگ در دنیا برای انتقال از دنیا به برزخ و یکی هم مرگ در برزخ برای انتقال از آن به زندگی آخرت. و ظاهراً مراد از مرگ اول در آیه مورد بحث، مرگ دنیا است که آدمی را به برزخ منتقل می کند، حال اشکال این است که بر فرض که استثناء "موته الاولی" را به وجهی اصلاح کردیم، مرگ دومی چرا استثناء نشده؟

و چه فرقی است بین آن دو که بفرمایند داخل بهشت نمی شوند، مگر بعد از چشیدن مرگ اول، و حال آنکه باید بفرمایند "مگر بعد از چشیدن دو مرگ".

بعضی از مفسرین (۲) از اشکال اول پاسخ داده اند به اینکه استثناء "إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى" استثناء منقطع، و بی ربط به ما قبل است، و معنای "لکن" را می دهد، و معنای آیه چنین است که: "در بهشت مرگی نمی چشند، لیکن مرگ همان بود که در دنیا چشیدند و از دنیا به عالم برزخ منتقل شدند" پس عموم جمله "در بهشت مرگی نمی چشند" به حال خود باقی است.

و به فرضی هم که استثناء منقطع نباشد می توان کلمه "الا" را به معنای "سوا" و جمله: "إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى" را بدل از کلمه "الموت" دانست، آن وقت اصلاً استثنایی در بین نمی آید، و معنای آیه این می شود: "در بهشت سوا مرگ اول چیزی از مرگ نمی چشند، و اما مرگ اول را چشیدند، و دیگر محال است همان را بچشند".

بعضی دیگر جوابهای دیگری داده اند که قابل اعتناء نیست. و خواننده گرامی خود توجه دارد که این دو پاسخی هم که نقل کردیم این اشکال را که چرا کلمه "اولی" را به میان آورد جواب نمی دهد، و ما در تفسیر آیه شریفه "إِنَّ هِيَ إِلَّا مَوْتَتُنَا الْأُولَى" و جوهی در پاسخ این سؤال آوردیم.

و اما از اشکال دوم ممکن است همان جواب دوم از اشکال قبلی را داد، و گفت که کلمه "الا" به معنای "سوا" است، چون گفتیم آدمی دارای دو مرگ است، یکی مرگ اول که آدمی را از دنیا به برزخ نقل می دهد، و دوم مرگی که آدمی را از برزخ به آخرت می برد. و وقتی کلمه "الا" به معنای "سوا" باشد، و مجموعاً جمله "إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى" بدل از کلمه "الموت" باشد، آیه شریفه در این سیاق و این مقام خواهد بود که غیر از مرگ اول را - یعنی مرگ دوم را که همان مرگ برزخی است - نفی کند، و بفرماید در بهشت آخرت اصلاً

ص: ۲۲۸

۱- سوره مؤمن، آیه ۱۱.

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۷، ص ۲۵۴.

مرگی نیست، نه مرگ اول و دنیای، برای اینکه آن را چشیدند، و نه غیر آن که مرگ برزخ باشد. با این بیان علت تقیید موت به "اولی" روشن می شود.

"وَوَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ" - کلمه "وقیهم" مفرد ماضی از مصدر "وقایت" است، که به معنای حفظ هر چیز است از اینکه چیز دیگری آن را اذیت کند و به آن ضرر بزند. پس معنای جمله این است که: خداوند ایشان را از عذاب دوزخ حفظ می کند. در این آیه شریفه بعد از آنکه مردن را از بهشتیان نفی کرد، و به عبارتی دیگر فرمود که "بهشتیان به وسیله مرگ از آن عالم به عالمی دیگر منتقل نمی شوند" اینک در آخر آیه می فرماید: از حالت تنعم و سعادت در بهشت، به حالت شقاوت و عذاب در جهنم نیز منتقل نمی گردند تا هر دو قسم انتقال را تکمیل کرده باشد، هم انتقال مکانی را و هم انتقال حالی را.

"فَضْلًا مِنْ رَبِّكَ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ" این جمله، جمله ای است حالیه از کرامت و نعمتی که قبلاً ذکر شده بود. ممکن هم هست مفعول مطلق و یا مفعول له باشد. در هر صورت چه حال باشد و چه مفعول مطلق، و چه مفعول له این معنا را افاده می کند که آن کرامت و نعمت که گفته شد فضلی است از ناحیه خدا، نه اینکه بندگان خدا از او چنین چیزی را طلب کار باشند، و آن چنان مستحق آن باشند که خدا بر خود لازم و واجب بداند که آن بهشت را به عنوان پاداش به ایشان بدهد، برای اینکه خدا مالک است، مالکی غیر مملوک، و هیچ چیزی و هیچ موجودی مالک حقی که آن را از خدا طلب کند نیست تا خدا را محکوم به دادن آن حق کند، بلکه داستان نعمت بهشت تنها وعده ای است که خدا به بندگان صالحش داده، و این خود او است که فرموده "خدا خلف وعده نمی کند". و ما در بحث های گذشته بحث مفصل این معنا را گذرانیدیم.

کلمه "فوز" به معنای ظفر یافتن به مقصود است، و اگر بهشت را پیروزی و فوزی عظیم خوانده، بدین جهت است که آخرین سعادت است که آدمی بدان نائل می شود.

"فَإِنَّمَا يَسْرُونَ" بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ" مضمون این آیه به خاطر حرف "فاء" که در اول آن درآمده، نتیجه و فرع همه مطالب گذشته - از اول سوره تا اینجا - می باشد، و در حقیقت این مضمون خلاصه و نتیجه گیری از همه آن مطالب است. کلمه "یسرنا" صیغه متکلم مع الغیر، از فعل ماضی از مصدر "تیسیر" است، و "تیسیر" که مصدر باب تفعیل است به معنای آسان کردن است، و ضمیر در "یسرنا" به کتاب برمی گردد. و خطاب در "بلسانک" به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، که لسانش عربی است.

می فرماید: ما فهم قرآن را با زبان و بیان خود تو که زبانی عربی است آسان کردیم تا شاید ایشان- یعنی قوم تو- متذکر شوند. در نتیجه آیه مورد بحث قریب المعنی با آیه "إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ" (۱) می باشد.

ولی بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از تیسیر کتاب به لسان رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، این است که با اینکه آن جناب امی و درس ناخوانده بود، قرآن را بر زبانش جاری ساخت تا آیت و معجزه ای بر صدق نبوتش باشد. ولی این معنا از سیاق قبلی که گفتیم خلاصه مطالب سوره است بعید است.

"فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ" گویا این جمله نیز- بخاطر حرف فایی که با آن ابتداء شده- متفرع بر همان چیزی است که آیه قبلی متفرع بر آن بود. و حاصل معنا چنین است: ما قرآن را به وسیله عربیت آسان کردیم به این امید که مردم متذکر شوند، ولی متذکر نشدند، بلکه هم چنان در شک خود سرگرم بازی هستند، و منتظر عذابی هستند که برای تکذیب کنندگان مفری از آن نیست، پس منتظر آن عذاب باش، هم چنان که خود آنان منتظرش هستند.

و اینکه آنان را منتظر خوانده، از باب استهزاء به ایشان است. یکی از حرف های بی ربطی که در تفسیر این آیه گفته اند این است که: این آیه نسخ شده، چون دستور متبارکه با کفار را می دهد، و آیه جهاد آن را نسخ کرده است.

بحث روایتی (روایاتی در باره "تبع"، شفاعت و...)

در مجمع البیان در ذیل آیه "أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمٌ تُبَعُّ" می گوید: سهل بن ساعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرموده: تبع را ناسزا مگویید، چون او اسلام آورده بود (۳).

مؤلف: این معنا در الدر المنثور هم از ابن عباس، و نیز از ابن عساکر، از عطاء بن ابی رباح، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده (۴).

ص: ۲۳۰

۱- سوره زحرف، آیه ۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۳۷.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۶۶.

۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۱.

و نیز در همان کتاب آمده که: ولید بن صبیح از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: تبع به اوس و خزرج گفت شما در این سرزمین منزل کنید تا شاید ظهور این پیامبر را درک کنید، من نیز اگر درک کنم به خدمتش درمی آیم و با او خروج می کنم (۱).

و در الدر المنثور است که ابو نعیم- در کتاب دلائل- از عبد الله بن سلام روایت کرده که گفت: تبع از دنیا نرفت تا آنکه نبوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را تصدیق کرد، چون یهودیان (که از شام به مدینه آمده بودند، و بدانجا مهاجرت کرده بودند، تا ظهور آن جناب را درک کنند) جریان نبوت آن جناب را به وی گفته بودند (۲).

مؤلف: اخبار در داستان تبع بسیار زیاد است، و در بعضی از آنها آمده: او اولین کسی بود که برای کعبه پوششی درست کرد.

و در کافی به سند خود از زید شحام روایت کرده که گفت: امام صادق (علیه السلام) در شب جمعه ای که در خدمتش به راهی می رفتیم به من فرمود: امشب شب جمعه است، قرآنی بخوان. من این آیه را خواندم: "إِنَّ يَوْمَ الْفُضَيْلِ مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ اللَّهُ". حضرت صادق (علیه السلام) فرمود:

به خدا سوگند استثناء شدگان ماییم که به درد مردم می خوریم (۳).

مؤلف: این روایت به مساله شفاعت اشاره می کند و معلوم است که مستثنا منه را مولای اولی گرفته است.

و در تفسیر قمی آمده که: قرآن سپس فرموده "إِنَّ شَجَرَةَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ" و این آیه در باره ابو جهل بن هشام نازل شده. و امام در باره جمله "کالمهل" فرموده: یعنی مس ذوب شده. "يَعْلَى فِي الْبُطُونِ كَعَلِي الْحَمِيمِ" یعنی مانند آبی که در نهایت درجه جوشش و غلیان است (۴).

مؤلف: از طرق اهل سنت نیز روایاتی رسیده که مؤید این معنا است که آیه شریفه در باره ابو جهل نازل شده است (۵).

ص: ۲۳۱

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۶.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۰۲.

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۴۲۳. [.....]

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۹۲.

۵- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۲.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۲) إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ (۳) وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَابَّهِ آيَاتٍ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (۴)

وَ اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ تَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۵) تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبَأَى حَيْدِثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَ آيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ (۶) وَيُؤْتِي لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ (۷) يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۸) وَإِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ (۹)

مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ وَلَا يُغْنِي عَنْهُمْ مَا كَسَبُوا شَيْئًا وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۱۰) هَذَا هُدًى وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِيمٍ (۱۱) اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَ لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۱۲) وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۱۳)

ترجمه آیات

به نام خدای رحمان و رحیم.

حم (۱).

ص: ۲۳۲

این کتابی است نازل شده از ناحیه خدای عزیز و حکیم (۲).

به درستی در آسمانها و زمین آیت ها هست برای مردم با ایمان (۳).

و نیز در خلقت خودتان و جنبندگان که همواره منتشر می کند آیت ها هست برای مردمی که اهل یقین باشند (۴).

و نیز در اختلاف شب و روز و رزقی که خدا از آسمان نازل می کند و به وسیله آن زمین را بعد از مردنش زنده می کند و همچنین در گرداندن بادها از این سو به آن سو آیت ها هست برای مردمی که تعقل کنند (۵).

اینها همه آیات خدا است که به حق بر تو تلاوت می کنیم با این حال بعد از سخن خدا و آیات او دیگر به چه سخنی ایمان می آورند (۶).

وای بر هر کس که بی پروا دروغ می گوید و از گناه لذت می برد (۷).

آیات خدا را می شنود که بر او تلاوت می شود با این حال از روی تکبر بر انکار خود اصرار می ورزد تو گویی اصلا آن را نشنیده. پس او را به عذابی دردناک بشارت بده (۸).

و چون به چیزی از آیات ما اطلاع می یابد آن را مسخره می کند این گونه اشخاص عذابی خوار کننده دارند (۹).

و در پشت سرشان جهنم است و آنچه از مال و جاه دنیا به دست آورده اند پیشیزی به دردشان نمی خورد و همچنین هیچ یک از خدایانی که به جای الله ولی خود گرفته اند و عذابی عظیم دارند (۱۰).

این قرآن هدایت است و کسانی که به آیات پروردگارشان کفر ورزیدند از سخت ترین شکنجه ها عذابی دردناک دارند (۱۱).

البته همان خدا است که دریا را برای شما مسخر کرد تا کشتی ها به امر وی در آن به راه افتند و تا از فضل خدا کسب کنید و تا شاید شکر بگزارید (۱۲).

و آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است همه را برای شما مسخر کرد و همه اش از او است و در این خود آیتی است برای مردمی که تفکر کنند (۱۳).

بیان آیات غرض و مفاد کلی سوره مبارکه جائیه

اشاره

غرض این سوره دعوت عموم بشر است به دین توحید، و پرهیز از عذابی که از آن انذار می کند. سوره، نخست با مساله توحید آغاز می شود، و سپس به تشریح شریعت برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اینکه بر آن جناب و بر عامه بشر لازم

است از آن پیروی کنند

ص: ۲۳۳

اشاره نموده، می فرماید: چون در پیش روی خود روزی را دارند که در آن روز بر طبق اعمال صالحی که انجام داده اند از ایمان و پیروی شریعت، و بر طبق گناهانی که کرده اند از اعراض از دین و غیره محاسبه خواهند شد. آن گاه پیشامدهایی را که هر یک از این دو طایفه در قیامت دارند ذکر می کند.

البته در خلال این بیانات انذار شدید و تهدید سختی به مستکبرین دارد که از آیات خدا اعراض می کنند. و نیز به کسانی که هوای نفس خود را معبود خود گرفته اند و خدا آنان را گمراه کرد در عین اینکه به گمراهی خود عالم بودند، هشدار می دهد. و از لطائفی که در این سوره آمده بیان معنای نوشتن نامه اعمال و استنساخ آن است.

این سوره به شهادت سیاق آیاتش در مکه نازل شده. ولی بعضی از مفسرین (۱) آیه "قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا..." را از مکی بودن استثناء کرده اند، ولی هیچ دلیل و شاهدی بر گفتار خود ندارند.

"حم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ" ظاهراً جمله "تَنْزِيلُ الْكِتَابِ" از باب اضافه صفت به موصوف می باشد. و کلمه "تنزیل" مصدر به معنای مفعول می باشد. و جمله "من الله" جار و مجروری است متعلق به تنزیل. و تمام این جمله خبر است برای مبتدای حذف شده، یعنی "هذا".

و معنایش این است: این کتابی است نازل شده از ناحیه خدای عزیز حکیم. ما در سابق در باره مفردات این آیه بحث کردیم.

وجه اینکه فرمود: "إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ..." و آنچه حرف "فی" افاده می کند

"إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ" کلمه "آیات" جمع "آیت" است که به معنای علامت و نشانه ای است که بر وجود چیزی دلالت کند، و بدان اشاره نماید. و مراد از اینکه فرمود "در آسمانها و زمین علامتها هست" این است که اصلاً آسمان و زمین آیاتی هستند که بر هستی پدید آورنده خود دلالت می کنند، نه اینکه آیتها چیز دیگر باشند، و در ظرف آسمانها و زمین قرار داشته باشند.

دلیل بر گفتار ما این است که تعبیرات قرآن کریم از این معنا مختلف است، گاهی می فرماید "فلان چیز آیت است" و گاهی می فرماید "در فلان چیز آیت است" و گاهی هم می فرماید "در خلقت فلان چیز آیت است"، مثلاً یک جا فرموده: "إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ" (۲)، جای دیگر آیه مورد بحث است، که آیت را در خود

ص: ۲۳۴

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۳۸.

۲- به درستی در خلقت آسمانها و زمین و اختلاف شب و روز آیتها است. سوره آل عمران، آیه ۱۹۰.

آسمانها و زمین دانسته، نه در خلقت آنها، و یک جا هم فرموده: "وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" (۱) و نظایر این اختلاف تعبیر بسیار است. و از همین اختلاف استفاده می شود معنای اینکه "در چیزی آیت باشد" این است که خود آن چیز آیت باشد، هم چنان که از اختلاف تعبیر دیگری که در آیات بالا- بود، و در یکی می فرمود: "در آسمانها و زمین" و در دیگری می فرمود "در خلقت آسمانها و زمین" استفاده می شود که مراد از خلقت آسمانها و زمین خود آسمانها و زمین است، نه چیز دیگر.

حال باید دید چرا آسمانها و زمین را ظرف آیت دانسته، با اینکه خودش آیت است؟

در پاسخ می گوئیم: این بدان عنایت است که بفهماند جهات وجود آسمانها و زمین مختلف است، و هر جهت از جهات آنها خود آیتی است از آیات، و اگر خود آسمانها و زمین در نظر گرفته می شد، چاره ای جز این نبود که همه آنها را یک آیت بگیریم، در حالی که می بینیم مثلا- زمین را به تنهایی آیات شمرده و فرموده "وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ" (۲) و اگر خود زمین در نظر گرفته می شد باید می فرمود: "وَالْأَرْضُ آيَةٌ لِلْمُوقِنِينَ- زمین آیتی است برای اهل یقین" و آن وقت آن منظور فوت می شد، و دیگر نمی فهمانید که در هستی زمین جهاتی است که هر یک از آن جهات به تنهایی آیتی است مستقل.

پس معنای اینکه فرمود: "إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ..." این است که برای وجود آسمانها و زمین جهاتی است که هر جهتش دلالت دارد بر اینکه آفریدگار و مدبرش تنها خداست، و شریکی برای او نیست، برای اینکه آسمانها و زمین با حاجت ذاتیش به پدید آورنده، و با عظمت خلقتش، و بی نظیر بودن ترکیبش، و اتصالی که در وجود اجزاء بی شمار و هول انگیز آن به یکدیگر است، و ارتباط و اندراجی که نظام های جزئی و مخصوص به یک یک موجودات در تحت نظام عمومی و کلی حاکم بر کل عالم دارد، همه دلالت دارد بر اینکه خالق یکتا دارد، و همان خالق یکتا مدبر آن است. آری، اگر برای این عالم پدید آورنده ای نمی بود، پدید نمی آمد، و اگر مدبرش یکتا نبود، نظامهای جزئی آن با یکدیگر متناقض می شد و تدبیر مختلف می گشت.

از آنچه گذشت روشن گردید اینکه بعضی از مفسرین (۳) گفته اند: جمله "فِي السَّمَاوَاتِ" در

ص: ۲۳۵

۱- و یکی از آیات او آفرینش آسمانها و زمین است. سوره روم، آیه ۲۲.

۲- در زمین آیت ها هست برای اهل یقین. سوره ذاریات، آیه ۲۰.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۳۸.

تقدیر " فی خلق السماوات " است، صحیح نیست، و بدون هیچ حاجتی بیهوده خود را به زحمت انداخته.

آیت بودن خلقت انسان و جنندگان

وَ فِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّهِ آيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ

کلمه " بیث " از مصدر " بث " است که به معنای متفرق کردن و افشاندن است. و بث جنندگان به معنای این است که خدای تعالی آنها را در زمین منتشر و متفرق کرده، هم چنان که در جای دیگر در باره خلقت انسان فرموده: " ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْشُرُونَ " (۱).

و معنای آیه شریفه این است که: و در خود شما از حیث وجودتان که وجودی است مخلوق و نیز در جنندگان از این حیث که خدای تعالی خلقشان کرده و در زمین متفرق و پراکنده ساخته، آیاتی است برای مردمی که راه یقین را سلوک می کنند.

و خلقت انسان علاوه بر اینکه موجودی است زمینی و مرتبط به ماده، نوع دیگری است از خلقت که با خلقت آسمانها و زمین اختلاف دارد، برای اینکه آسمانها و زمین تنها موجودی مادی هستند، ولی انسان موجودی است مرکب از بدنی مادی و ترکیب یافته از مواد عنصری و زمینی که با مرگ فاسد و متلاشی می شود، و از چیزی دیگر ورای ماده، چیزی که از نسج عالم بالا، و مجرد از ماده است، و به همین جهت با مرگ فاسد نمی شود، بلکه در هنگام مرگ، بدن متوفی می شود، یعنی به تمام و کمال گرفته می شود، و نزد خدا محفوظ می ماند، و این چیز همان است که قرآن آن را " روح " نامیده و فرموده " وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي " (۲).

و نیز بعد از آنکه خلقت انسان از نطفه، و سپس علقه، و آن گاه مضغه، و در آخر تکمیل ساختمان بدنی او را ذکر می کند، می فرماید: " ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ " (۳) و نیز در باره حقیقت مرگ انسان فرموده: " قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ " (۴).

پس کسی که در خلقت انسان تدبیر و نظر می کند، در حقیقت در آیتی ملکوتی نظر می افکند، آیتی ورای آیات مادی. و همچنین است ناظر در خلقت جنندگان، چون آنها نیز جان دارند، دارای حیات و شعورند، هر چند از نظر حیات و شعور، و همچنین از نظر تجهیزات بدنی پائین تر از انسانند، ولی همه آنها برای کسی که اهل یقین باشد آیتند، و اهل یقین با

ص: ۲۳۶

۱- سوره روم، آیه ۲۰.

۲- و از روح خود در آن دمیدم. سوره حجر، آیه ۲۹.

۳- و سپس او را خلقتی دیگر کردیم. سوره مؤمنون، آیه ۱۴.

۴- بگو آن فرشته مرگ که موکل بر شما است شما را تمام و کامل تحویل می گیرد. سوره الم سجده، آیه ۱۱.

سیر و تفکر در خلقت آنها خدای سبحان را می شناسند، و به وحدانیت و بی شریک بودن او در ربوبیت و الوهیت پی می برند.

" وَ اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ... "

این قبیل آیات جزو آیاتی است که بین زمین و آسمان قرار دارند، آسمانها خود آیتی هستند، زمین هم خود آیتی است، و اختلاف شب و روز آیتی است بین زمین و آسمان و منظور از اختلاف شب و روز، اختلاف آن دو از نظر کوتاهی و بلندی است. اختلاف منظم که از آغاز خلقتش تا کنون دگرگونی نیافته، و بطور هماهنگ فصول چهارگانه بهار و تابستان و پاییز و زمستان را پدید آورده و این چهار فصل در هر ناحیه از نواحی زمین به هر صورتی که بوده اکنون نیز به همان صورت است، و از این به بعد نیز به همین منوال مکرر می شود. اختلافی که به آن وسیله خدای سبحان رزق اهل زمین را تدبیر نموده، به ترتیبی صالح رشدشان می دهد، هم چنان که خودش فرموده: " وَ قَدَّرَ فِيهَا اَقْوَاتَهَا فِي اَرْبَعَةِ اَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ " (۱)

" وَ مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا " - مراد از رزقی که خدای تعالی از آسمان نازل می کند، باران است. و اگر باران را رزق نامیده، از باب نامیدن سبب به اسم مسبب است، و این گونه نامگذاریها مجازی و شایع است. و نیز ممکن است بدین جهت باشد که باران نیز رزق است، چون همه آب های زمین از باران است. و منظور از کلمه " سماء " بالای سر و یا ابر است، چون ابر را هم مجازاً آسمان می گویند. و منظور از " احیاء زمین بعد از مردنش " زنده کردن گیاهان و درختانی است که در زمستان می میرند. و تعبیر از آن به زنده کردن بعد از موت، خالی از اشاره به مساله معاد نیست (۲).

" وَ تَصْفِيرِ الرِّيحِ " - یعنی گرداندن بادهای از این سو به آن سو، و فرستادنش از سویی به سویی دیگر، که در همین گرداندن بادهای فواید عمومی بسیاری نهفته است، و از همه فوایدش عمومی تر حرکت دادن ابرها است به نقاط مختلف جهان. و یکی دیگر تلقیح گیاهان، و دفع عفونت ها، و بوهای بد است.

" آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ " - یعنی در آنچه گفته شد آیاتی است برای مردمی که تعقل می کنند، یعنی با عقلی که خدا در آنان به ودیعت سپرده بین حق و باطل و خوب و بد تمیزیم.

ص: ۲۳۷

۱- و در زمین در چهار فصل قوت اهل زمین را تامین کرده است، و روزی طلبان را یکسان در کسب روزی خود گردانید. سوره حم سجده، آیه ۱۰.

۲- هم چنان که در آیه پنجم از سوره حج نیز زنده کردن مردگان در قیامت را به زنده کردن گیاهان تشبیه کرده است، بدانجا مراجعه شود. - مترجم.

می دهند. در این آیات می بینیم هر دسته از آنها به قومی اختصاص داده شده یک دسته به مؤمنین، یک دسته به قومی که اهل یقینند، دسته دیگر به قومی که تعقل می کنند.

و شاید وجهش این باشد که آیت احیاء زندگان به دلالتی ساده و همه کس فهم دلالت می کند بر اینکه خودش خود را ایجاد نکرده، و بطور اتفاق و تصادفی هم پیدا نشده، بلکه پدید آورنده ای ایجادش کرده، و به دنبالش آثار و افعال آنها را پدید آورده، آثار و افعالی که این نظام مشهود از آن آثار پدید آمده است، پس خالق آسمانها، خالق همه عالم و رب همه است، و انسان این معنا را با فهم ساده خود می فهمد، و انسانهای با ایمان هم همین را می فهمند، و از آن منتفع می شوند.

ولی این معنا را که خالق انسان و سایر جنبندگان دارای حیات و شعور، خداست از این جهت که ارواح و نفوس موجودات زنده با شعور از عالمی و رای عالم ماده است که نامش را "عالم ملکوت" می گذاریم، قرآن کریم کمال ادراک و مشاهده این معنا را مختص به اهل یقین دانسته، نه به عموم مردم و فهم های ساده آنان، و در این باره فرموده "وَ كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ" (۱).

و اما آیت اختلاف لیل و نهار، و بارانهایی که زمین را زنده می کند، و چرخاندن بادها از آنجا که انواع مختلف و جهات متعدد دارد و مرتبط با زمین و زمینی ها است، و دارای فواید بی شمار و منافی دامنه دار و بسیار است که درک همه آنها محتاج به تعقل فکری و تفصیلی و عمیق است، و فهم ساده عموم مردم از درک آن عاجز است، لذا درک آن را به قومی که تعقل کنند اختصاص داده. گو اینکه آیات مزبور برای همه آیت می باشند لیکن از آنجا که تنها دانشمندان و صاحبان تعقل از آنها بهره مند می شوند بدین جهت این آیات را به ایشان اختصاص داده.

وجه اینکه هر دسته از آیات را به ترتیب برای "مؤمنین"، "لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ" و "لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ" ذکر فرمود

در این میان می بینیم که از این طبقه گاهی تعبیر فرموده به قومی که "یوقنون" و گاهی به قومی که "يعقلون". و از تعبیر مردم که با فهم ساده خود پی به حقیقت می برند تعبیر فرموده به "مؤمنین". از این اختلاف در تعبیر فهمیده می شود که مراد از "ایمان اصل" آن است که آیاتش ساده و بسیط است و چون به دست آمدن ایمان تدریجی نیست، از دارندگان ایمان تعبیر به وصف کرد، به خلاف ایمان اهل یقین و عقل که به خاطر دقت آیات آن، و بلندی افق آنها، و به خاطر اینکه خرده خرده و به تدریج به دست می آید، از آنان به مضارع "يعقلون" [،.

ص: ۲۳۸

"یوقنون" تعبیر کرد که دلالت بر استمرار تجدیدی دارد.

بعضی از مفسرین در توجیه ترتیبی که برای مصادیق و اهل آیات سه گانه هست، و اینکه چرا اول اهل ایمان، و دوم اهل ایقان و سوم اهل عقل را ذکر کرده گفته اند: این ترتیب از نظر ترقی دادن مطلب است، چون ایقان مرتبه خاصی است در ایمان، و معلوم است که باید بعد از ایمان ذکر شود، و عقل هم مدار ایمان و ایقان است، چون منظور ما از عقل عقلی است که مؤید به نور بصیرت باشد، و به وسیله چنین عقلی است که ایمان و یقین از قرار گرفتن در دسترس شک و تردید خلاص می شود، و در نتیجه ایمان به حد یقین می رسد، و با رسیدنش به حد یقین و محکم شدنش همه خیرات رو می آورد. و در ترتیب آیات نیز همین ترتیب که در مراتب سه گانه است رعایت شده. این توجیه از گفتار زمخشری در کشاف استفاده می شود (۱).

اشکالی که ما به کلام زمخشری داریم، این است که مقتضای توصیفی که وی برای عقل کرده این است که قبل از دومی و حتی قبل از اولی قرار گیرد، یعنی مرتبه اول شمرده شود، نه سوم. علاوه بر اینکه ما نفهمیدیم که چگونه ممکن است شک عارض بر یقین شود، حتی تصورش هم برای ما ممکن نیست.

بعضی دیگر - که همان صاحب تفسیر کشف باشد - در توجیه ترتیب مزبور گفته است بدین جهت اول ایمان و سپس ایقان و در آخر تعقل را ذکر کرده که تمامیت نظر و تدبر در دوم ناگزیر و محتاج است به نظر در اولی، چون آسمانها و زمین به وجهی از اسباب پیدایش حیوان است، و به همین جهت باید قبل از یادآوری خلقت حیوان یادآوری شود. و همچنین نظر در سومی ناگزیر می سازد که ما در دو تای اول نیز نظر کنیم. اما اینکه باید به اولی (خلقت آسمانها و زمین) نظر کنیم که روشن است و احتیاج به بیان ندارد، و اما نظر و توجه به دومی (خلقت حیوان) برای این است که خلقت حیوان علت غایی است. پس معرفت سومی موقوف است بر معرفت علت غائیش که دومی است، چون علت قبل از معلول است (۲).

این توجیه نیز به فرض اینکه درست باشد توجیه ترتیب آیات سه گانه است، نه صفات سه گانه ایمان و ایقان و عقل. علاوه بر اینکه سومی هم مانند اولی از اسباب بوجود آمدن حیوان است، پس باید آن نیز قبل از دومی ذکر می شد. و به وجهی دومی علت غایی اولی است، پس باید آن هم قبل از اولی ذکر می شد، همانطور که قبل از سومی ذکر شد.

ص: ۲۳۹

۱- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۸۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۴۱.

فخر رازی در توجیه این ترتیب گفته است: سبب آن این است که این معنا را بفهماند که اگر ایمان دارید این دلالت ها را بفهمید، و اگر ایمان ندارید، و در عین حال می خواهید دارای جزم و یقین باشید و از شک و تردید درآید، این دلائل دیگر را بفهمید، و اگر نه ایمان دارید و نه می خواهید اهل یقین باشید، پس حداقل در فهمیدن دلائل سوم کوشش کنید (۱).

این وجه هم به فرضی که صحیح باشد توجیه ترتیب صفات سه گانه ایمان و ایقان و عقل است، نه توجیه این که چرا آیات سه گانه را بدین ترتیب ذکر کرده. علاوه بر اینکه لازمه این توجیه آن است که آیات سه گانه هیچ اختصاصی به صفات سه گانه نداشته باشد، بلکه همه اش مربوط به همه صفات باشد، و سیاق آیات با چنین احتمالی مساعد نیست. از این هم که بگذریم از ظاهر کلام فخر رازی برمی آید که "یقین" را به "جزم" - که همان علم باشد - تفسیر کرده. و بنا بر این تفسیر، برای عقل چیزی جز حکم ظنی نمی ماند، و آن هم در معارف اعتقادی هیچ اعتباری ندارد.

مقصود از ایمان به آیات خدا و معنای جمله "فَبَأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَ آيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ"

"تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبَأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَ آيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ" ایمان به هر چیز عبارت است از علم به آن با التزام عملی به آن، پس صرف علم و یقین به وجود چیزی بدون التزام عملی، ایمان به آن چیز نیست. خدای تعالی در این باره می فرماید: "وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ" (۲). و نیز فرموده "وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ" (۳).

و کلمه "آیات" به معنای علامتهای دلالت کننده است، پس آیات تکوینی خدا عبارت است از اموری وجودی که با وجود خارجی خود دلالت می کند بر اینکه خدای تعالی در خلقت عالم یگانه است، و در اینکار شریکی ندارد، و به صفات کمالیه متصف است و از هر نقص و حاجت منزله است.

و ایمان به این آیات معنایش ایمان داشتن به دلالت آنها بر هستی خدا است که لازمه داشتن چنین ایمانی، ایمان داشتن به خدا بر طبق دلالت این ادله است، نه خدایی که این ادله بر آن دلالت نکند.

و آیات قرآن کریم نیز از این جهت آیات نامیده شده اند که بیانگر آیات تکوینی هستند، آیات تکوینی ای که گفتیم بر هستی و صفات خدا دلالت دارند. و یا از این جهت

ص: ۲۴۰

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۷، ص ۲۵۹.

۲- آن را انکار کردند با اینکه دلهایشان یقین به آن داشت. سوره نمل، آیه ۱۴.

۳- خدای تعالی، او را در عین اینکه عالم بود گمراه کرد. سوره جاثیه، آیه ۲۳.

آیات نامیده شده اند که بیانگر معارف اعتقادی و یا احکام عملی، و یا احکام اخلاقی می باشند. احکامی که خدا آن را می پسندد، و بدان امر می کند، و از بندگانش می خواهد که به آنها عمل کنند، چون مضامین آن آیات بر آن احکامی دلالت دارد که از ناحیه خدا نازل شده است، و ایمان به این آیات ایمان به دلالت آنها بر خدای تعالی است که قهرا ملازم با ایمان به مدلول آنها نیز هست.

و نیز معجزات را از این رو آیات می نامند که اگر از قبیل مرده زنده کردن و امثال آن باشد، آیاتی کونیه است، و همان دلالت آیات کونیه را دارد. و اگر از قبیل پیشگوییها و یا خود قرآن کریم باشد که برگشت دلالت آنها نیز به دلالت آیات کونیه خواهد بود، چون با هستی خود، دلالت می کند بر هستی خدای تعالی و صفات او.

"تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْلُوهَا عَلَيْكُمْ" - این جمله اشاره است به آیات قرآنی که بر آن جناب تلاوت شده، و ممکن هم هست اشاره باشد به آیت های وجودی که در سه آیه قبل بدان اشاره شده بود. این سؤال پیش می آید که پس چرا فرمود "نتلوهها" در پاسخ می گوئیم به این عنایت که دال و مدلول با هم متحدند. پس بنا بر این احتمال، در این جمله، در عین حال که فرموده:

"نتلوهها" نظری به آیت بودن قرآن ندارد.

"فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ" - بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: این جمله از قبیل این سخن است که کسی بگوید: "من از زید و کرمش در شگفتم" با اینکه از زید در شگفت نیست، بلکه از کرم و سخاوت او در شگفت است. و معنای جمله بر حسب نظر دقیق این است که کرم زید مرا به شگفت آورده، و زید از حیث کرمش مرا به شگفت در آورده، در نتیجه معنای جمله مورد بحث هم این می شود که بعد از آیات خدا - یعنی آیات قرآنش - دیگر به چه سخنی ایمان می آورند، یعنی وقتی به این سخن ایمان نیاورند دیگر بعد از آن به چه سخنی ایمان خواهند آورد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: در این جمله چیزی حذف شده، و تقدیرش چنین است: "اذا لم يؤمنوا فبای حدیث بعد حدیث الله و آیاته يؤمنون" یعنی اینان که ایمان نیاوردند، دیگر به چه حدیثی بعد از حدیث خدا و آیاتش ایمان می آورند.

ولی بنا بر این که تقدیر چنین باشد، مناسب تر آن است که بگوئیم: مراد از

ص: ۲۴۱

۱- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۸۵.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۷۳.

آیات، آیات تکوینی است، نه آیات قرآنی، و به همین جهت مرحوم طبرسی بعد از نقل این قول گفته: فرق بین حدیث به معنای قرآن و بین آیات این است که حدیث عبارت است از داستانهای عبرت آموزی که بین حق از باطل جدایی می افکند، و آیات عبارت است از ادله ای که بین صحیح و فاسد جدایی می اندازد (۱).

و از بین این دو قول، قول اول لطیف تر است.

وصف حال هر "أَفَاكٍ أَثِيمٍ" که به آیات خدا استکبار ورزیده استهزاء می کنند و...

"وَيَلُّ لِكُلِّ أَفَاكٍ أَثِيمٍ" ویل "به معنای هلاکت، و "افاک" مبالغه از "افک" است که به معنای دروغ است. و کلمه "اثیم" مشتق از "اثم" است که به معنای گناه و نافرمانی است، و معنای آیه این است که هلاکت و مرگ بر هر دروغگوی گناهکار. "يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا..." این جمله صفت هر افاک اثیم است. "و کلمه "ثم" تاخر رتبی را می رساند، و معنای استبعاد را می فهماند. و کلمه "یصر" مضارع از "اصرار" است که به معنای ملازمت و دست برداشتن از فعلی است.

و معنای جمله این است که: افاک اثیم آیات خدا را- که همان آیات قرآنی است- می شنود که برایش می خوانند، و باز هم از کفر خود دست برداشته، هم چنان در برابر حق مقاومت و گردنکشی می کند، و در مقابل آن خاضع نمی گردد، مثل اینکه اصلاً این آیات را نشنیده، پس تو او را به عذابی دردناک بشارت بده.

"وَ إِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا..."

از ظاهر سیاق برمی آید که ضمیر "اتخذها" به آیات برمی گردد، و کلمه "هزوا" هم مربوط به همه آیات است، نه آنچه که بدان عالم شده، چون اگر متعلق و مربوط به خصوص آن آیات بود، باید می فرمود "اتخذها" و اینکه ضمیر مؤنث آورده، خود کمال جهل آن افاک اثیم را می رساند، و معنایش این می شود: این افاک اثیم و این مصر و مستکبر چون به بعضی از آیات ما عالم می شود، همه آنها را استهزاء می کند.

"أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ" - چنین کسانی عذابی مهین دارند، یعنی عذابی ذلیل کننده. و اگر عذاب را به این صفت توصیف فرمود، برای این است که در مقابل استکبار و خودپرستی آنان و استهزاءشان قرار گیرد. و اشاره به "أُولَئِكَ" که مخصوص جماعت است،

ص: ۲۴۲

اشاره به کُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ است. البته در تفسیر آیه وجوهی دیگر گفته اند که چون فائده ای در نقل آنها ندیدیم از نقل و ایراد آن اقوال صرف نظر کردیم.

" مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ وَلَا يُغْنِي عَنْهُمْ مَا كَسَبُوا شَيْئًا وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ " به خاطر اینکه مشغول به دنیا شدند، و از حق اعراض نموده توجهی به آثار سوء اعمال خود نکردند، جهنم را پشت سر آنان قرار داد، و فرمود: در پشت سر جهنمی دارند. با اینکه جهنم در پیش رو و آینده آنان قرار دارد، و دارند بطرف آن می روند.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: کلمه " ورائهم " به معنای " قدامهم - پیش رویشان " است، از آن جمله مرحوم طبرسی در مجمع البیان گفته: کلمه " وراء " هم به معنای پشت سر است، و هم پیش رو. هر چیزی از تو گم شود و رای تو قرار می گیرد، چه اینکه پشت سرت باشد، و چه پیش رویت (۲). و تعبیر به " مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ " می فهماند که این قضاء رانده شده حتمی است.

و مراد از آنچه کسب کرده اند در جمله " وَلَا يُغْنِي عَنْهُمْ مَا كَسَبُوا شَيْئًا " اموال و هر چیز دیگری است که در دنیا به دست آورده اند. و کلمه " شیئا " از آنجا که نکره آمده تحقیر را افاده می کند، و چنین معنا می دهد که در روز حساب آنچه از مال و جاه و یاوران که در دنیا کسب کرده بودند، حتی به قدر پیشیزی به دردشان نمی خورد.

و کلمه " ما " در جمله " وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ " مصدریه است، و مراد از اولیاء همان ارباب اصنام است، که مشرکین آنها را برای خود ارباب پنداشته، و معتقد بودند که در درگاه خدا ایشان را شفاعت می کند. ممکن هم هست مراد از آنها همان بت ها باشند.

و جمله " وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ " تاکید همان وعید و تهدیدی است که در جمله " وَيَلُ لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ "، و هم در جمله " فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ "، و بار سوم در جمله " أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ "، و بار چهارم در جمله " مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ "، و بار پنجم در جمله " وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ " داده بود، که در خلال این پنج جمله فهمانده بود که عذابشان هم الیم است، و هم مهین، و هم عظیم.

" هَذَا هُدًى وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزِ أَلِيمٍ " کلمه " هذا " اشاره به قرآن است، و اگر فرمود " این هدایت است " و نفرمود " این

ص: ۲۴۳

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۴۴.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۷۳.

هادی است " به منظور مبالغه در هدایت است، هم چنان که وقتی می خواهیم بگوییم: زید بی اندازه عادل است، می گوییم: " زید عدل است ". و کلمه " رجز " - به طوری که گفته اند- به معنای شدیدترین عذاب است، و در اصل به معنای اضطراب بوده.

این آیه شریفه در مقام رد آن نسبتی است که به قرآن دادند، و آن را با استهزاء خود خوار شمردند، و خلاصه، تهدید کسانی است که به آیات خدا کفر بورزند.

" اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ لَتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ... "

بعد از آنکه خدای سبحان حال افاکان را بیان کرد. که از ایمان به آیات خدا وقتی که برای آنان تلاوت می شود آن آیات را استکبار می ورزند، و استهزاء می کنند با اینکه علم به حقانیت آن دارند. و سپس با بیانی مبالغه آمیز آنان را به سخت ترین عذاب تهدید نمود، اینک در این آیه با خطاب دسته جمعی، کفار و مؤمنین را مخاطب قرار می دهد و پاره ای از آیات ربوبیت را که در آن متنی عظیم بر آنان هست و به هیچ وجه نمی توانند آن را انکار کنند، برمی شمارد.

و به این منظور نخست مساله تسخیر دریا، و سپس تسخیر تمامی موجودات در زمین و آسمان را خاطر نشان می سازد، و معلوم است که هیچ انسانی به خود اجازه نمی دهد که این گونه آیات را انکار کند، مگر آنکه فطرت انسانیت خود را از دست داده باشد، و فراموش کرده باشد که موجودی است دارای تفکر، و به خاطر همین خاصیت تفکر از سایر جانداران متمایز شده است.

و بنا بر این حرف لام در کلمه " لکم " لام غایت خواهد بود، و به آیه چنین معنا می دهد: خداوند به خاطر شما دریا را مسخر کرد، یعنی آن را طوری آفرید که کشتی شما بتواند بر روی آن جریان یابد و انسانها از آن بهره مند شوند. ممکن هم هست لام را لام تعدیه بگیریم، در نتیجه مسخر کننده دریا خود انسان می شود، که آن را به اذن خدا مسخر خود می کند.

و جمله لَتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ " غایت و نتیجه تسخیر بحر است، و جریان کشتی در دریا به امر خدا، عبارت است از ایجاد جریان با کلمه " کن "، چون آثار اشیاء نیز مانند خود اشیاء منسوب به خدای تعالی است. و معنای جمله " وَ لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ " این است که خدای تعالی دریاها را این چنین رام کرد، تا شما عطیه او را طلب کنید، یعنی با سفرهای دریایی، رزق خود را به دست آورید.

و معنای جمله " وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ " این است که خدای تعالی چنین کرد، به امید اینکه شما در مقابل آن، او را شکر گزارید.

" وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ... "

این سخن از باب ترقی دادن کلام، و عطف عام بر خاص است. قبلا داستان تسخیر

دریاها را فرموده بود که جزیی از اجزاء آسمان و زمین است، و در اینجا تسخیر همه موجودات در آسمانها و زمین را برای انسان ها به رخ می کشد. و سخن در باره کلمه "لکم" همان سخنی است که در نظیر آن در آیه قبل گذشت. و کلمه "جمیعا" تاکید است برای آنچه در آسمانها و زمین است. ممکن هم هست حال از آن باشد.

مفاد کلمه "منه" در جمله "وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ"

وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا

- معنای تسخیر آنچه در آسمانها و زمین است برای انسان، این است که اجزاء عالم مشهود همه بر طبق یک نظام جریان دارد، و نظامی واحد بر همه آنها حاکم است و بعضی را به بعضی دیگر مرتبط، و همه را با انسان مربوط و متصل می سازد، و در نتیجه انسان در زندگی خود از موجودات علوی و سفلی منتفع می شود، و روز به روز دامنه انتفاع و بهره گیری جوامع بشری از موجودات زمینی و آسمانی گسترش می یابد، و آنها را از جهات گوناگون واسطه رسیدن به اغراض خود یعنی مزایای حیاتی خود قرار می دهد، پس به همین جهت تمامی این موجودات مسخر انسانند.

و کلمه "من" در "منه" ابتداء را می رساند، و ضمیر آن به خدای تعالی برمی گردد، و این جار و مجرور حال است برای آنچه در آسمانها و زمین است. و معنایش این می شود که خدای تعالی تمامی آنچه را که در آسمانها و زمین است مسخر شما کرد، در حالی که هستی همه آنها از ناحیه خدا آغاز شده است.

پس ذوات همه موجودات از ناحیه خدا آغاز شده، چون او آنها را ایجاد کرده، در حالی که قبل از ایجاد الگویش را از جایی نگرفته. و همچنین آثار و خواص آنها نیز مخلوقات اویند که یکی از آثار و خواص آنها همین ارتباط آنها به یکدیگر است که نظام جاری در آنها بوجود آورده، نظامی که با زندگی انسانها مرتبط است، هم چنان که در جای دیگر فرموده:

"اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ" (۱) و نیز فرموده: "إِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُ" (۲).

مفسرین (۳) برای کلمه "منه" معانی دیگری ذکر می کنند که هیچ یک از آنها خالی از تکلف نیست، و به همین جهت متعرض آنها نشدیم.

"إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ" - وجه ارتباط آیات نامبرده با تفکر روشن است.

ص: ۲۴۵

۱- خدا است که خلق را بدون الگو ایجاد کرده و دوباره اعاده اش می کند. سوره روم، آیه ۱۱.

۲- او به حقیقت نخست خلق را بیافریند و (پس از مرگ) دوباره به عرصه قیامت بازگرداند. سوره بروج، آیه ۱۳.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۴۵.

اشاره

قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۱۴) مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (۱۵) وَ لَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَ الْحُكْمَ وَ النَّبُوَّةَ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ الْعَالَمِينَ (۱۶) وَ آتَيْنَاهُمْ يَبْنَاتٍ مِنَ الْأَمْرِ فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعْثًا بَيْنَهُمْ إِنَّ رَبَّكَ يَفْضَلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۱۷) ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيحَةٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۱۸)

إِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَ إِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَ اللَّهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ (۱۹)

ترجمه آیات

به کسانی که ایمان آورده اند بگو، بر کفاری که به ایام خدا امید ندارند ببخشایند تا خدا هر قومی را به آنچه عمل کرده اند کیفر دهد (۱۴).

هر کس عمل صالح کند به نفع خود کرده و هر کس بدی کند علیه خود کرده و سپس همگی به سوی پروردگارتان برمی گردید (۱۵).

و به تحقیق ما به بنی اسرائیل کتاب و حکمت و نبوت دادیم و ارزاق طیب روزیشان کردیم و بر عالمیان عصر خود برتریشان دادیم (۱۶).

و از امر دین آیاتی روشن دادیم پس اگر اختلاف کردند اختلافشان پس از آن بود که به حقانیت دین یقین پیدا کردند و انگیزه اختلاف آنها تنها حسادتی بود که به یکدیگر می ورزیدند، به درستی پروردگار تو روز قیامت بین آنان در آن چیزهایی که اختلاف می کردند داوری خواهد کرد (۱۷).

سپس نوبت به تو رسید و ما ترا هم بر شریعتی از امر دین واقف ساختیم پس همان را پیروی کن نه هواهای کسانی را که علم ندارند (۱۸).

چون آنان هیچ تو را از اراده خدا بی نیاز نکنند و ستمکاران در ظلم و ستم دوستدار و مددکار یکدیگرند و خدا دوستدار متقیان است (۱۹).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه آیات و دلایل وحدانیت خدای تعالی را ذکر نمود و در ضمن آنها تا اندازه ای به مساله معاد اشاره نمود، و نیز مساله نبوت را در خلال ذکر تنزیل کتاب و تهدید استهزاء کنندگان ذکر فرمود، اینک در این آیات تشریح شریعت برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را ذکر می کند، و برای اینکه مطلب مربوط به ما قبل شود، دو مقدمه می آورد:

یکی اینکه مؤمنین باید متعرض حال کفار منکر معاد نشوند، زیرا خدای تعالی خودش ایشان را مجازات خواهد فرمود، چون اعمال چه خوب و چه بدش مورد بازپرسی قرار خواهد گرفت، و علت تشریح شریعت هم همین است.

دوم اینکه انزال کتاب و حکم و نبوت امری نوظهور نیست، چون خدای تعالی به بنی اسرائیل نیز کتاب و حکم و نبوت داد، و معجزات روشنی برایشان اظهار کرد، که با آن معجزات دیگر جای شکی در دین خدا باقی نماند، چیزی که هست علمای بنی اسرائیل از راه ستم و یاغی گری در آن دین اختلاف راه انداختند که به زودی خدای تعالی بین آنان داوری خواهد کرد.

آن گاه بعد از ذکر این دو مقدمه مساله تشریح شریعت برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را بیان نموده و آن جناب را دستور می دهد تا از شریعت خود پیروی کند، و از پیروی هوی و هوسهای مردم جاهل دوری نماید.

بیان آیه: "قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ" که اغماض از رفتار مشرکین را توصیه می کند

"قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ..."

در این آیه شریفه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دستور می دهد که به مؤمنین امر کند که از بدی های کفار چشم پوشی کند. در نتیجه تقدیر آیه این طور می شود:

"قل للذين امنوا اغفروا يغفروا"، یعنی به مؤمنین بگو ببخشید تا ببخشند. هم چنان که در آیه "قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ" (۱) نیز کلمه "أَقِيمُوا" در تقدیر است.

این آیه شریفه در مکه نازل شده، و در سیاق آیات قبل قرار گرفته که حال مستکبرین و مستهزین به آیات خدا را بیان می کرد، و ایشان را به شدیدترین عذاب تهدید می نمود. گویا مؤمنین وقتی به اینگونه افراد می رسیدند که در طعنه زدن و توهینشان به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مبالغه و زیاده روی می کردند، و نیز وقتی می دیدند به آیات خدا استهزاء می کنند، دیگر عنان اختیار از کف داده، در مقام دفاع از کتاب خدا و فرستاده او بر می آمدند، و از ایشان می خواستند دست از این کارها بردارند، و به خدا و رسولش ایمان آورند، غافل از اینکه کلمه عذاب علیه آنان حتمی شده است، هم چنان که ظاهر آیات سابق این حتمیت را افاده می کند، در نتیجه رسول گرامی خود را دستور می دهد تا به این گونه افراد از مؤمنین اعلام بدارد که باید از مشرکین نامبرده عفو و اغماض کنند، و متعرض حال ایشان نشوند، برای اینکه به زودی به کیفر اعمال خود خواهند رسید. (۱)

و بنا بر این، مراد از "مغفرت" در جمله "قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا" عفو و نادیده گرفتن رفتار و گفتار دشمن، و اعراض از ایشان است. و خلاصه مراد این است که به آنان بگو مخاصمه و بگو مگو نکنند. و مراد از "آنانی که امیدوار و منتظر ایام خدا نیستند" کفاری است که در آیات سابق از ایشان سخنی رفت، چون مشرکین معتقد به آمدن روزهایی برای خدا نبودند، که در آن روزها غیر از حکم خدا حکمی، و غیر از ملک او ملکی نباشد، در حالی که خدا دارای چنین روزهایی هست، مانند: روز مرگ و روز برزخ و روز قیامت و روز عذاب انقراض و استیصال.

و جمله "لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ" امر به مغفرت و یا امر به دستور مغفرت را تعلیل می کند، و حاصلش این است: این که به تو گفتیم باید به مؤمنین دستور دهی تا از رفتار مشرکین چشم پوشی و اغماض کنند، برای این بود که هیچ حاجتی به مؤاخذه کردن ایشان نیست، چون خدای تعالی به زودی ایشان را بر طبق آنچه کرده اند کیفر می دهد.

و در نتیجه آیه شریفه نظیر آیه "و ذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ أُولِي النَّعْمَةِ وَمَهْلُهمْ قَلِيلًا إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا" (۲)، و نظیر آیه "ثُمَّ ذَرَهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ" (۳)، و آیه

ص: ۲۴۸

۱- سوره ابراهیم، آیه ۳۱. [...]

۲- مرا در خصوص تکذیب کنندگان که غرور نعمت، ایشان رای به تکذیب و داشته، و ابگذار، چند روزی اندک مهلتشان ده که نزد ما عذابها و دوزخی هست. سوره مزمل، آیه ۱۲ و ۱۳.

۳- آن گاه رهایشان کن تا در سخنان بیهوده خود سرگرم باشند. سوره انعام، آیه ۹۱.

" فَذَرَهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ " (۱)، و آیه " فَاصْرِفْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ " (۲) می باشد.

و معنایش این است که: ای رسول گرامی من، به مؤمنین دستور بده از این مستکبرین که به آیات خدا استهزاء نموده و انتظار ایام خدا را ندارند، اغماض کنند تا آنکه خدای تعالی بر طبق آنچه کرده اند جزایشان دهد، چه، روز جزاء یکی از ایام خدا است. و خلاصه از این منکرین قیامت در گذرند تا خدا در روزی از روزهای خود ایشان را به کیفر اعمالشان برساند.

و در جمله " لِيَجْزِيَ قَوْمًا "، اسم ظاهر " قوما " به جای ضمیر به کار رفته. به تعبیر دیگر: مقتضای سیاق این بود که بفرماید " لیجزیهم "، ولی به جای ضمیر مرجع ضمیر را آورد، و آن را نکره هم آورد، نکره ای که هیچ وصفی برایش ذکر نکرد، و این بدان جهت است که امر ایشان را تحقیر کرده باشد، و بفهماند که خدا هیچ عنایتی به شان و کار آنان ندارد، تو گویی قومی ناشناخته اند، و کسی آنان را به عنوان اینکه قوم معینی هستند نمی شناسد، و اعتنایی به هیچ یک از شؤون آنان ندارد.

و با بیانی که در معنای آیه گذشت اتصال و ارتباط آیه شریفه به ما قبل و ما بعدش روشن می گردد. و نیز روشن می شود که معنای مختلفی که مفسرین برای آیه کرده اند صحیح نیست، و اگر خواننده عزیز بخواهد به آن معانی واقف گردد، باید به تفاسیر مفصل مراجعه کند.

" مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلِي رُبُّكُمْ تَرْجَعُونَ " این آیه به منزله تعلیلی است برای جمله " لِيَجْزِيَ قَوْمًا... " و به همین جهت واو عاطفه بر سرش در نیامده، و استینافی - یعنی جمله ای و - نیز نیست.

در نتیجه اگر به منزله تعلیل باشد، معنایش این می شود: خدای تعالی ایشان را به آنچه کردند جزاء می دهد، برای اینکه اعمال هرگز بی اثر رها نمی شود، بلکه هر کس عملی صالح کند از آن بهره مند می شود، و هر کس عملی زشت کند از آن متضرر می گردد. و بعد همگی شما بسوی پروردگارتان مراجعه خواهید نمود، و او بر حسب اعمالی که کرده اید جزایتان می دهد، اگر اعمالتان خیر باشد جزای خیر، و اگر شر باشد جزای شر می دهد.

ص: ۲۴۹

۱- رهایشان کن تا سرگرم یاوه های خود باشند، تا آنکه دیدار کنند آن روزی را که وعده داده شده اند. سوره معارج، آیه ۴۲.

۲- از ایشان چشم پوشی کن و به ایشان بگو " سلام " که به زودی خواهند فهمید. سوره زخرف، آیه ۸۹.

" وَ لَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَ الْحُكْمَ وَ النُّبُوَّةَ ... "

بعد از آنکه بیان کرد که برای هر عملی چه نیک و چه شر آثاری نیک و بد است که به صاحب عمل می رسد، در اینجا خواسته این هشدار را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بدهد که به زودی برای او نیز شریعتی تشریح می کند، چون بر عهده خدا است که بندگان خود را به سوی آنچه خیر و سعادت آنان است هدایت کند، همانطور که خودش در جای دیگر فرموده: " وَ عَلَيَّ اللَّهُ قَصْدُ السَّبِيلِ وَ مِنْهَا جَائِزٌ " (۱).

و به همین جهت دنباله جمله مورد بحث فرمود: " ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيْعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ ... " و قبل از گفتن این جمله اشاره کرد به شریعت، یعنی به کتاب و حکم و نبوتی که به بنی اسرائیل داد، و از طیبیات روزیشان نمود، و بر دیگران برتریشان بخشید، و معجزات بین و روشن ارزانیشان داشت، تا فهمانده باشد که افاضه الهیه به شریعت و نبوت و کتاب، یک امر نو ظهور و بی سابقه نیست، بلکه نظائری دارد که یکی از آنها در بنی اسرائیل بود. و اینک شریعت اسرائیلیان پیش چشم و بیخ گوش مشرکین عرب است.

مقصود از " کتاب "، " حکم " و " بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْأَمْرِ " که خداوند به بنی اسرائیل داد

پس اینکه فرمود: " وَ لَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَ الْحُكْمَ وَ النُّبُوَّةَ " منظور از کتابی که به بنی اسرائیل داده، تورات است که مشتمل است بر شریعت موسی (علیه السلام) و شامل انجیل نمی شود، برای اینکه انجیل متضمن شریعت نیست، و شریعت انجیل هم همان شریعت تورات است. و همچنین زبور داوود (علیه السلام) را شامل نمی شود، برای اینکه زبور تنها ادعیه و اذکار است.

البته ممکن است منظور از کلمه " الكتاب " جنس کتاب باشد که در این صورت شامل انجیل و زبور هم می شود. و این احتمال را هر چند بعضی از مفسرین (۲) داده اند، اما از این نظر بعید است که در قرآن کریم هیچگاه کلمه کتاب جز بر کتابی که مشتمل بر شریعت باشد اطلاق نشده است.

و مراد از " حکم " به قرینه اینکه آن را با کتاب ذکر فرموده، عبارت است از آن وظائفی که کتاب بر آن حکم می کند، هم چنان که می بینیم در آیه شریفه " وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ " (۳)، این اجمال، تفصیل داده شده. و نیز در

ص: ۲۵۰

۱- بر عهده خدا است که (از بین راه ها که بعضی میانه و بعضی انحرافی است) مردم را به سوی راه وسط هدایت کند. سوره نحل، آیه ۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۴۸.

۳- و با آن انبیاء کتاب را به حق نازل کرد تا در بین مردم در آنچه اختلاف می کنند حکم کند. سوره بقره، آیه ۲۱۳.

باره تورات فرموده "يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّائِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ" (۱)، پس حکم یکی از لوازم کتاب است، هم چنان که نبوت نیز از لوازم آن است.

و مراد از "نبوت" معلوم است. و خدای تعالی از بنی اسرائیل جمع کثیری را مبعوث به نبوت کرد، هم چنان که در روایات آمده، و در قرآن کریم داستان جمعی از آن رسولان ذکر شده است.

"وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ" - طیبات یعنی رزق طیب که از آن جمله است "من" و "سلوی".

"وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ" - اگر مراد از کلمه "عالمین" تمام عالمیان باشد معنای برتری بنی اسرائیل بر تمامی عالمیان این خواهد بود که ما آنان را در پاره ای جهات بر همه عالمیان برتری دادیم، مانند کثرت پیغمبرانی که در آنان مبعوث شدند، و کثرت معجزاتی که به دست انبیاء آنها جاری شد. و اگر مراد از این کلمه عالمیان آن عصر باشد، در این صورت مراد از برتری، برتری از همه جهات خواهد بود، چون بنی اسرائیل در عصر خود از هر جهت بر سایر اقوام و ملل برتری داشتند.

"وَأَتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْأَمْرِ..."

مراد از "بینات" آیات بیناتی است که هر شك و ریبی را از چهره حق زایل می سازد. شاهد بر این معنا تفریح و نتیجه گیری است که از این جمله نموده و دنبالش فرموده:

"در نتیجه اختلاف نکردند مگر بعد از آنکه به حقانیت دعوت یقین پیدا کردند".

و مراد از کلمه "امر" به قول بعضی از مفسرین (۲) امر دین است، و حرف "من" که بر سر آن درآمده به معنای "فی" است. و معنای جمله این است: ما به ایشان دلائلی روشن در امر دین دادیم. و بنا بر این معنا، معجزات موسی (علیه السلام) هم مصادیقی از این دلائل است.

بعضی (۳) هم گفته اند: مراد از کلمه "امر" کار نبوت و دعوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و معنای جمله این است که: ما از امر رسول خدا علامت هایی روشن

ص: ۲۵۱

۱- تا پیامبران، آنان که اسلام دارند، با این تورات در بین یهودیان و ربانیان و احبار به آنچه از کتاب خدا فرا گرفته اند حکم کنند. سوره مائده، آیه ۴۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۴۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۴۸.

به اهل کتاب دادیم، که همه دلالت داشتند بر صدق ادعای او، و یکی از آن علامتها این بود که پیغمبر آخر الزمان در مکه ظهور می کند، و یکی دیگر اینکه به یثرب هجرت می کند، و نیز اهل یثرب او را یاری می کنند، و امثال این علامت ها که در کتب اهل کتاب پیشگویی شده بود.

"فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعِيًا بَيْنَهُمْ" - این جمله به اختلافهای دینی که به درهم شدن حق و باطل در بین مردم جاهلیت انجامید اشاره نموده، می فرماید: آن اختلافها و این اختلاط حق و باطل از جهت شبهه و جهل نبود، بلکه علمای ایشان آن را ایجاد کردند، چون در بین خود حسادت و دشمنی داشتند.

"إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ" - این جمله اشاره است به اینکه اختلاف اهل کتاب، و اختلاط حق و باطل در بین آنان بی اثر نیست، و به زودی اثرش را خواهد کرد، و خدای تعالی در روز قیامت بین آنان داوری نموده، بر حسب آنچه که اعمالشان اقتضاء دارد جزایشان می دهد.

"ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيْعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" خطاب در این جمله به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که امتش نیز با او در آن خطاب شریکند. و کلمه "شریعه" به معنای طریق و راهی است که آدمی را به لب آب می رساند. و کلمه "امر" در اینجا به معنای امر دین است. و معنای جمله این است که: بعد از آنکه به بنی اسرائیل دادیم آنچه را که دادیم، تو را بر طریقه خاصی از امر دین الهی قرار دادیم، و آن عبارت است از شریعت اسلام که رسول اسلام و امتش بدان اختصاص یافتند.

"فَاتَّبِعْهَا..." - در این جمله رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مامور می کند که تنها پیرو دین و فرامینی باشد که به وی وحی می شود، و از هواهای جاهلان که مخالف دین الهی هستند پیروی نکند.

از این آیه دو نکته استفاده می شود: اول اینکه پیامبر اسلام هم مانند سایر امت مکلف به دستورات دینی بوده است.

دوم اینکه هر حکم و عملی که مستند به وحی الهی نباشد، و یا بالآخره منتهی به وحی الهی نباشد، هوایی نفسانی از هواهای جاهلان است، و نمی توان آن را علم نامید.

"إِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا..."

این جمله نهی از پیروی از اهواء مردم نادان را تعلیل می کند. کلمه "یغنون" از مصدر "اغناء" است که به معنای بردن حاجت به نزد دیگری است. و حاصل معنای جمله این است

که: تو به درگاه خدای سبحان حوائج ضروری داری که غیر او هیچ کس نمی تواند آن را بر آورد، و وسیله برآورده شدن آنها همین است که دین او را پیروی کنی، پس این کفار که انتظار دارند تو هواهایشان را پیروی کنی هیچ حاجتی از حاجات تو را بر نمی آورند. و یا تو را به هیچ مرتبه از مراتب، اغناء و بی نیاز از خدا نمی کنند.

"وَ إِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ" - آنچه که از سیاق به دست می آید این است که این جمله تعلیل دیگری است برای نهی از پیروی از اهواء جاهلان. و نیز برمی آید که مراد از "ظالمین" پیشوایانی هستند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مامور شده از اهواء مبتدعه آنها پیروی نکند. و مراد از "متقین" کسانی هستند که دین خدا را پیروی می کنند.

و معنای جمله این است که: خدا ولی و سرپرست کسانی است که پیروی از دین او کنند، و برای این سرپرست ایشان است که متقی هستند، و خدا ولی مردم متقی است. و کسانی که هواهای جاهلان را پیروی می کنند، خدای تعالی ولی آنها نیست، بلکه آنها خودشان ولی یکدیگرند، چون ستمکارند، و ستمکاران ولی یکدیگرند. پس تو ای رسول گرامی، دین مرا پیروی کن تا من ولی تو باشم، و از اهواء آنان پیروی مکن تا آنان ولی تو نشوند، چون ولایت آنان هیچ دردی از تو دوا نمی کند، و جای ولایت خدا را نمی گیرد.

در این جمله پیروان اهواء را که غیر از دین خدا را پیروی می کنند، "ظالمین" خوانده، و این با مطلبی که از آیه "أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ الَّذِينَ يَصِيدُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ" (۱) استفاده می شود، موافق است، چون در این آیه نیز ستمگران را عبارت دانسته از کسانی که جلو راه حق را می گیرند، و آن را کج و معوج می خواهند.

ص: ۲۵۳

هذا بصائر للناس وهدى ورحمة لقوم يوقنون (٢٠) أم حسب الذين اجترحوا السيئات أن نجعلهم كالذين آمنوا و عملوا الصالحات سواء محياهم ومماتهم ساء ما يحكمون (٢١) وخلق الله السماوات والأرض بالحق ولتجزى كل نفس بما كسبت وهم لا يظلمون (٢٢) أفأريت من اتخذ إلهه هواه وأضله الله على علم وختم على سمعه وقلبه وجعل على بصره غشاوة فمن يهديه من بعد الله أفلا تذكرون (٢٣) وقالوا ما هي إلا حياتنا الدنيا نموت ونحيا وما يهلكنا إلا الدهر وما لهم بذلك من علم إن هم إلا يظنون (٢٤)

وإذا تلى عليهم آياتنا بينات ما كان حججهم إلا أن قالوا اتوا بآياتنا إن كنتم صادقين (٢٥) قل الله يحييكم ثم يميتكم ثم يجمعكم إلى يوم القيامة لا ريب فيه ولكن أكثر الناس لا يعلمون (٢٦) ولله ملك السماوات والأرض ويوم تقوم الساعة يومئذ يخسر المبطلون (٢٧) وترى كل أمه جاثية كل أمه تدعى إلى كتابها اليوم تجزون ما كنتم تعملون (٢٨) هذا كتابنا ينطق عليكم بالحق إنا كنا نستنسخ ما كنتم تعملون (٢٩)

فأما الذين آمنوا و عملوا الصالحات فيدخلهم ربهم في رحمته ذلك هو الفوز المبين (٣٠) وأما الذين كفروا أفللم تكن آياتي تتلى عليكم فاستكبرتم وكنتم قوماً مجرمين (٣١) وإذا قيل إن وعيد الله حق والساعة لا ريب فيها قلتم ما ندري ما الساعة إن نظن إلا ظناً وما نحن بمستيقنين (٣٢) وبدا لهم سيئات ما عملوا وحق بهم ما كانوا به يستهزئون (٣٣) وقيل اليوم ننساكم كما نسيتم لقاء يومكم هذا وماواكم النار وما لكم من ناصرين (٣٤)

ذلكم بئانكم اتخذتم آيات الله هزواً وعزتكم الحياة الدنيا فالיום لا يخرجون منها ولا هم يستعتبون (٣٥) فليل الحمد رب السماوات ورب الأرض رب العالمين (٣٦) وله الكبرياء في السماوات والأرض وهو العزيز الحكيم (٣٧)

این قرآن بصیرتهایی است برای مردم و هدایت و رحمتی است برای گروهی که یقین آورند (۲۰).

بلکه پنداشته اند که ما با آنان همان گونه رفتار می کنیم که با اشخاص با ایمان و دارای اعمال صالح می کنیم و خیال کرده اند زندگی و مرگشان با آن افراد یکسان است و چه بد پنداری است که کرده اند (۲۱).

و خدا آسمانها و زمین را (به خیال و پندار خلق نکرد) بلکه به حق آفرید. آری آفرید تا هر کسی را به آنچه می کند جزاء دهد و در این جزا به کسی ظلم نمی شود (۲۲).

هیچ دیدی آن کسی را که هوای نفس خود را خدای خود گرفت و خدا او را با داشتن علم گمراه کرد و بر گوش و قلبش مهر نهاد و بر چشمش پرده انداخت، دیگر بعد از خدا چه کسی او را هدایت می کند آیا باز هم متذکر نمی شوید؟ (۲۳).

و گفتند: زندگی جز همین زندگی دنیا نیست دسته ای می میرند و دسته ای دیگر زنده می شوند و ما را جز روزگار هلاک نمی کند اینان هیچ علمی به سخنان خود ندارند و جز مظنه و پندار دلیلی ندارند (۲۴).

و چون آیات بینات ما بر آنان تلاوت می شود هیچ حرف حسابی و حجتی ندارند جز اینکه بگویند اگر راست می گویند پدران ما را زنده کنید (۲۵).

بگو خدا است که شما را زنده می کند و می میراند و سپس روز قیامت یک جا جمعتان می کند روزی که در آن هیچ شکی نیست لیکن بیشتر مردم نمی دانند (۲۶).

و ملک آسمانها و زمین تنها از آن خدا است. در روزی که قیامت بپا شود اهل باطل زیانکارند (۲۷).

و هر امتی را می بینی که از شدت ترس به زانو در آمده اند. هر امتی را صدا می زنند تا نامه عمل خود را ببینند و آن گاه می گویند: امروز جزایتان خود آن اعمالی است که می کردید (۲۸).

این کتاب ما است که به حق بر شما سخن می گوید ما همواره آنچه شما می کردید استنساخ می کردیم (۲۹).

پس آنهایی که ایمان آورده اعمال صالح کردند پروردگارشان آنها را داخل در رحمت خود می کند این همان رستگاری آشکار است (۳۰).

و اما کسانی که کافر شدند (به ایشان گفته می شود) آیا نبود که آیات من بر شما تلاوت می شد و شما استکبار می کردید و مردمی مجرم بودید؟ (۳۱).

و چون گفته می شد وعده خدا حق است و در قیامت شکی نیست می گفتید ما نمی فهمیم قیامت چیست در باره آن احتمالی می دهیم و ما هرگز نمی توانیم یقین به آن پیدا کنیم (۳۲).

(و چون قیامت شد) حقیقت اعمال زشتشان برایشان هویدا گشت و همان که استهزائش می کردند بر سرشان بیامد (۳۳).

و گفته شد امروز ما شما را فراموش می کنیم همانطور که شما دیدار امروزتان را فراموش کردید و منزلگاهتان آتش است و از یاوران احدی را ندارید (۳۴).

این سرنوشتتان بخاطر آن بود که آیات خدا را وسیله مسخره می گرفتید و زندگی دنیا مغرورتان کرد.

در نتیجه امروز از آتش بیرون نخواهند شد، و عذرشان پذیرفته نمی شود (۳۵).

پس حمد خدای را که رب آسمانها و رب زمین و رب عالمیان است (۳۶).

و کبریا در آسمانها و زمین خاص او است و او عزیز حکیم است (۳۷).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه به مساله تشریح شریعت برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اشاره کرد، و فرمود که آن جناب را بر شریعتی از امر یعنی شریعت اسلام قرار دادیم، اینک در این آیات به این معنا اشاره می کند که شریعت اسلام بصیرتهایی برای مردم است، که با آن تشخیص می دهند که چه راهی از راه های زندگی را طی کنند تا به حیات طیب در دنیا و سعادت زندگی آخرت برسند، و نیز شریعت اسلام هدایت و رحمتی است برای مردمی که به آیات خدا یقین دارند.

و نیز به این نکته اشاره می کند که آنچه مرتکبین گناهان را وادار می کند که از پیروی شریعت سرباز زنند، انکار معاد است، آنها خیال می کنند که با افراد متشرعی که پابند

به دین خدا هستند، در زندگی و مرگ یکسانند، و برای پابندی به شریعت هیچ اثری قائل نیستند، لذا فکر می کنند چرا به خاطر پیروی از شریعت خود را به زحمت اندازیم، و بدون جهت مقید نموده، بار سنگین اعمال صالح را به دوش بکشیم؟

به همین جهت خدای تعالی بر بطلان پندار آنان و اثبات معاد اقامه برهان می کند، و سپس به شرح جزئیات پرداخته شمه ای از پادشاهای صالحان و عقابهای طالحان و منکرین و مجرمین را بیان نموده، و سوره را با حمد و تسبیح خدا ختم می کند.

معنای اینکه فرمود: شریعت (یا قرآن) بصائر برای مردم و هدی و رحمت برای مؤمنین است

" هَذَا بَصَائِرٌ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ " اشاره با کلمه " هذا " یا به شریعت است که قبلا از آن گفتگو کرد، و یا اشاره به قرآنی است که مشتمل بر شریعت است. و کلمه " بصائر " جمع بصیرت است، و بصیرت عبارت است از درک اشخاصی که به واقع اصابت می کنند، و مراد از بصیرت وسیله بصیرت است، و اگر شریعت را بصیرتها خوانده، بدین جهت است که شریعت متضمن احکام و قوانینی است که یک یک آنها راهنمای سعادت آدمی است، پس شریعت عبارت است از بصیرت هایی چند، نه یک بصیرت.

و معنای آیه این است که: این شریعتی که تشریح شده، و یا این قرآنی که مشتمل بر شریعت است، وظائف عملیه ای است که اگر مردم به آن عمل کنند یک یک آنها مردم را بینا می سازد، و مردم به وسیله آن به راه حق هدایت می شوند، راه حقی که همان راه خدا و راه سعادت است.

پس اینکه بعد از ذکر تشریح شریعت فرمود " هَذَا بَصَائِرٌ لِلنَّاسِ " در حقیقت نظیر جمله " هَذَا هُدًى وَ الَّذِینَ كَفَرُوا... " است که در اول سوره بعد از ذکر آیات توحید قرار گرفته است.

" وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ " - یعنی دلالتی است واضح، و افاضه خیری است برای قومی که یقین دارند. و مراد از قومی که یقین دارند، مردمی است که به آیات خدا یقین دارند، آیاتی که بر اصول معارف دین دلالت دارد، چون معهود در قرآن کریم این است که همواره کلمه یقین را در مورد اصول عقائد بکار می برد.

در این جمله هدایت و رحمت را مختص به قومی کرده که یقین دارند، با اینکه قبلا- تصریح کرد که قرآن بصائر برای همه مردم است، و این خالی از اشعار و اشاره به این نکته نیست که مراد از " هدایت " هدایت به معنای رساندن به مقصد است، نه صرف نشان دادن راه آن، که همان تبصر است. و نیز مراد از " رحمت " رحمت خاصه به کسانی است که بعد از

ایمان به خدا و پرهیز از او به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم ایمان آوردند، همانهایی که در آیه "یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ يَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ" (۱) و آیه "ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ... وَ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ" (۲) مورد نظرند.

و رحمت خدا درجاتی بسیار دارد که از نظر سعه و ضیق مختلفند، و همچنین رحمت خاصه به اهل ایمان نیز مراتب مختلفی دارد که اختلاف آن ناشی از اختلاف مراتب ایمان است، پس صاحب هر مرتبه از ایمان رحمتی مناسب با آن مرتبه دارد.

و اما رحمت به معنای مطلق خیری که از ناحیه خدای تعالی به سوی بندگانش افزایده می شود، آن نیز می تواند قرآن باشد، چون قرآن کریم بدان جهت که مشتمل بر شریعت است، رحمتی است برای عموم مردم، هم چنان که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیز به حکم آیه شریفه "وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ" (۳) رحمتی است مبعوث برای همه مردم. و ما در بعضی از مباحث گذشته سخنی در باره اختلاف مراتب رحمت ایراد کردیم.

"أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتُهُمْ..."

در مجمع البیان می گوید: کلمه "اجترح" به معنای اکتساب است. می گویند "جرح" یعنی کسب کرد، و "اجترح" یعنی اکتساب کرد. و اصل این لغت "جراح" است زیرا جراح و اجترح اثر مشابه دارند آن گاه می گوید: و کلمه "سیئه" به معنای عمل زشتی است که صاحبش را به خاطر استحقاق مذمت ناراحت می کند (۴).

و کلمه "جعل" به معنای قرار دادن چیزی است به صورتی معین. و جمله "كَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ"

در محل مفعول دوم است برای جعل، و تقدیر کلام "كائنين كالذين آمنوا..." است.

زمخشری در کشاف بطور جزم گفته: کاف در کلمه "كالذين" اسم است، و معنایش [

ص: ۲۵۸

۱- ای کسانی که ایمان آورده اید، از خدا پرهیزید و به رسولش ایمان آورید تا از رحمتش دو چندانانان دهد، و برایتان نوری قرار دهد تا با آن قدم بردارید و شما را بیامرزد. سوره حدید، آیه ۲۸.

۲- این کتاب که شکی در آن نیست، هدایت برای کسانی است که تقوی دارند، آنهایی که به غیب ایمان داشته... و به آخرت یقین دارند. سوره بقره، آیه ۲-۴.

۳- سوره انبیاء، آیه ۱۰۷.

۴- مجمع البیان، ج ۹، ص ۷۷. [.....]

"مثل الذین" است، و همین کاف مفعول دوم است برای جمله "نجعلهم" و کلمه "سواء" بدل است از مثل (۱).

کلمه "سواء" بنا بر قرائتی که معمول و رایج است مصدری است به معنای اسم فاعل، و معنایش "مستویا" و "یا" متساویا" است. و کلمه "مچیاهم" مصدر میمی است، و خود فاعل "سواء" است، و ضمیر "هم" در آن به مجموع اجتراح کنندگان و مؤمنان بر می گردد. و همچنین کلمه "مماهم" که عطف بدان شده، حال "مچیاهم" را دارد.

و سیاق آیه شریفه سیاق انکار است، و کلمه "أم" در آن منقطعه است، و معنایش این است: "بلکه آیا کسانی که گناه مرتکب می شوند، و جرم اکتساب می کنند، پنداشته اند که ما آنان را مانند کسانی قرار می دهیم که ایمان آورده و عملهای صالح می کنند؟ در حالی که زندگی و مرگشان متساویست" یعنی در حالی که حیات اینان مانند حیات آنان، و موت اینان مانند موت آنان است؟ و در نتیجه ایمان آنان و متشرع بودنشان لغو و بی اثر است؟ نه در حیات اثر دارد و نه در ممات؟ و بود و نبودشان یکسان است؟

"سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ"

- این جمله پندار مذکور آنان را رد می کند، و می فرماید: اینکه پنداشتند و حکم کردند که حیات و ممات مرتکبین گناهان و مؤمنان صالح یکسان است حکم بدی است که کرده اند. و بدی حکم کنایه است از بطلان آن.

توضیح اینکه بد کاران نه در حیات و نه در ممات با مؤمنان صالح العمل برابر نیستند

پس این دو طائفه نه در حیات مثل همند، و نه در ممات.

اما اینکه در حیات برابر نیستند، برای اینکه اشخاصی که دارای ایمان و عمل صالح هستند، طریقه زندگیشان را با بصیرت سلوک می کنند، و در راه زندگی دارای هدایت و رحمتی از ناحیه پروردگار خویشند- هم چنان که در آیه قبلی فرموده بود- ولی آدم بد کار دستش از این بصیرت و هدایت و رحمت تهی است، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "فَمَنْ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَىٰ وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا" (۲) و نیز در جای دیگر فرموده: "أَوْ مَنْ كَانَ مُتَّبِعًا فَآخِيزًا وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا" (۳).

ص: ۲۵۹

۱- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۹۰.

۲- کسی که هدایت مرا پیروی کند نه گمراه می شود و نه بدبخت، و کسی که از یاد من اعراض کند، زندگی تنگ دارد. سوره طه، آیه ۱۲۴.

۳- آیا کسی که مرده بود و ما زنده اش کردیم و برایش نوری قرار دادیم که با آن در بین مردم زندگی می کند، مانند کسی است که در ظلمتهایی قرار داشته باشد که به هیچ وجه نتواند از آن بیرون شود؟. سوره انعام، آیه ۱۲۲.

و اما اینکه این دو طایفه در مرگ مساوی نیستند، برای این است که مرگ همان طور که برهانهای روشن شهادت می دهد، انعدام و بطلان نفس انسانیت نیست، و آن طور که مبطلین می پندارند که آدمی بعد از مردن به کلی نابود می شود نمی باشد، بلکه مردن عبارت است از برگشتن به سوی خدای سبحان، و انتقال از سرای دنیا به سرایی دیگر. از سرایی ناپایدار به سرایی پایدار و جاودان. سرایی که مؤمن صالح در آن قرین سعادت و نعمت، و دیگران در شقاوت و عذاب زندگی می کنند.

و خدای سبحان در کلمات سابقش به این معنا اشاره نموده، می فرماید: "كَذَلِكَ يُخَيِّ اللَّهُ الْمَوْتَى "

و نیز فرموده " ثُمَّ إِلِي رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ " و کلماتی دیگر از این قبیل. و نیز در کلمات آینده اش متعرض آن شده می فرماید: " وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ... ".

و آیه مورد بحث از نظر ترکیب الفاظش، و از نظر معنایی که از آن فهمیده می شود، مورد اختلاف مفسرین واقع شده و هر یک برای آن وجهی درست کرده اند ولی آنچه ما از سیاق آن می فهمیم همان بود که در بیان قبلیمان گذشت، و چون فائده ای در نقل وجوه دیگران ندیدیم از نقل آن صرف نظر کردیم، و اگر خواننده عزیز بخواهد به آنها اطلاع یابد باید به تفاسیر مفصل مراجعه کند.

احتجاج برای اثبات معاد با استناد به حق و عدالت

وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَ لِيُجْزِيَ كُلَّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ "

ظاهراً مراد از "سماوات و ارض" مجموعه عالم محسوس است، و حرف "باء" در کلمه "بالحق" ملابست را می رساند، و می فهماند که خلقت عالم در جامه حق صورت گرفت و خلاصه باطل و بازیچه نبوده، و حق بودن این عالم کون و فساد به این است که برای خلقت آن غایت و هدفی ثابت و باقی در ما و رای آن باشد.

و جمله " و لتجزی... " عطف است بر کلمه " بالحق ". و " باء " در جمله " بِمَا كَسَبَتْ " برای متعدی کردن فعل، و یا برای مقابله است و معنایش این است که: خداوند آسمان و زمین را به حق خلق کرد و تا هر نفسی در مقابل آنچه کسب و ارتکاب کرده جزاء داده شود، اگر طاعت بوده ثواب، و اگر معصیت بوده عقاب داده شود. و جمله " وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ " حال از جمله " کل نفس " است و معنایش این است که: تا هر نفسی به آنچه کرده به عدالت جزاء داده شود.

در نتیجه برگشت معنای آیه به این می شود که بگوییم: "و خدا آسمانها و زمین را به حق و عدالت بیافرید" در نتیجه به حق بودن خلقت اقتضاء می کند که در ما ورای این عالم، و بیرون از آن، عالمی دیگر باشد که در آن عالم، موجودات جاودانه شوند. و به عدل بودن خلقت هم این اقتضاء را دارد که به هر نفسی آن جزایی که استحقاق دارد داده شود، به نیکوکار جزایی نیکو، و به بدکار جزایی بد داده شود، و چون این عالم گنجایش آن جزاء را ندارد، قهرا باید جزای مذکور در نشاه ای دیگر باشد.

و با این بیان می توان گفت: آیه شریفه دو حجت بر معاد اقامه نموده: یکی حجتی است که جمله "وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ" بدان اشاره می کند که حجتی است از طریق حق. و دومی حجتی است که جمله "و لتجزی" از آن خبر می دهد. حجتی که از طریق عدالت اقامه شده است.

پس برگشت این دو حجت به همان دو حجتی است که آیه شریفه "وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكُمْ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ أَمْ نَجْعِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعِلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ" (۱) متضمن آن است.

و آیه شریفه مورد بحث با حجتی که در بردارد، پندار کفار را که می پندارند مرگ نیکوکار و بدکار یک جور است باطل می کند، چون داستان مجازات در قیامت، و ثواب دادن در مقابل اطاعت، و عقاب در برابر معصیت، این یکسان بودن مرگ مطیع و عاصی را نفی می کند. و لازمه یکسان نبودن آن این است که پس پندار دیگرشان که خیال می کردند زندگی این دو طایفه مثل هم است نیز باطل باشد، برای اینکه وقتی ثابت شد که در قیامت جزایی در کار است، قهرا باید در دنیا خدا را اطاعت کنند، و این محسن و نیکوکار است که به خاطر داشتن بصیرت در زندگی می تواند آنچه را که وظیفه است انجام دهد، و در نتیجه توشه آخرت خود را بگیرد. و اما مسیء و بدکار بخاطر کوری و ضلالتش نمی تواند این راه را پیدا نموده، و آنچه فردا به دردش می خورد انجام دهد، پس محسن و مسیء در دنیا هم مثل هم نیستند.

ص: ۲۶۱

۱- ما آسمان و زمین و آنچه را بین آن دو است به باطل خلق نکردیم، این پندار غلط کسانی است که کافر شدند، پس وای بحال کفار از آتش، آیا (هیچ عاقلی احتمال می دهد که) ما مفسدین در زمین و آنان را که ایمان آورده و عمل صالح کرده اند، یکسان قرار دهیم، و یا متقیان را چون فجار قرار دهیم؟ سوره ص، آیه ۲۸.

"أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ..."

از ظاهر سیاق چنین بنظر می رسد که جمله "أَفَرَأَيْتَ" در مقام شگفت انگیزی شنونده است، می خواهد بفرماید: آیا تعجب نمی کنی از کسی که حالش چنین حالی است؟

و مراد از جمله "اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ" از آنجا که کلمه "اله" مقدم بر کلمه "هواه" آمده، (با اینکه می توانست بفرماید کسی که هوای خود را خدای خود گرفته)، این است که بفهماند چنین کسی می داند که اله و خدایی دارد که باید او را پرستد- و او خدای سبحان است- و لیکن به جای خدای سبحان هوای خود را می پرستد، و در جای خدا قرار داده اطاعتش می کند. پس چنین کسی آگاهانه به خدای سبحان کافر است، و به همین جهت دنبال جمله مورد بحث فرمود: "وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ - خدا او را در عین داشتن علم گمراه کرد."

و معنای گرفتن اله، پرستیدن آن است. و مراد از پرستش هم اطاعت کردن است، چون خدای سبحان اطاعت را عبادت خوانده، و فرموده: "أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ وَ أَنْ اعْبُدُونِي" (۱) و نیز فرموده: "اتَّخَذُوا أَوْثَانَهُمْ وَ رُحْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ" (۲) و نیز فرموده: "وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ" (۳).

و اعتبار عقلی هم موافق با این معنا است، چون عبادت چیزی به جز اظهار خضوع و مجسم نمودن بندگی بنده نیست. عابد در عبادتش می خواهد این معنا را مجسم سازد، که من بجز آنچه معبودم اراده کرده اراده نمی کنم، و به جز آنچه او راضی است عمل نمی کنم. و بنا بر این، هر کس هر چیزی را اطاعت کند در حقیقت او را عبادت کرده و او را معبود خود گرفته است، پس اگر هوای نفس خود را اطاعت کند، آن را اله خود گرفته و پرستیده، با اینکه غیر خدا و غیر هر کسی که خدا دستور دهد نباید اطاعت شود.

پس معنای اینکه فرمود: "أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ" این می شود: آیا عجب نیست که کسی هوای نفس خود را پرستد، و آن را اطاعت و پیروی کند با اینکه می داند غیر از هوای نفس معبودی دارد که باید او را پرستد و اطاعت کند، و لیکن در عین حال معبود و مطاع خود را هوای نفس خود می گیرد؟

ص: ۲۶۲

۱- ای بنی آدم آیا با شما عهد نکردم که شیطان را نپرستید، که او برای شما دشمنی آشکار است، و اینکه مرا پرستید؟ سوره یس، آیه ۶۰ و ۶۱.

۲- احبار و راهبان خود را به جای خدا ارباب گرفتند. سوره توبه، آیه ۳۱.

۳- و اینکه به جای خدا یکدیگر را ارباب خود نگیریم. سوره آل عمران، آیه ۶۴.

مفاد جمله: " وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ " و بیان عدم منافات بین ضلالت و علم

و معنای اینکه فرمود: " وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ " این است که: چنین کسی با اضلالی از خدای تعالی گمراه شده، و اگر خدای تعالی گمراهش کرده از باب مجازات بوده، برای اینکه او هوای نفس خود را پیروی کرده، و خدا او را گمراه کرد، در عین اینکه او عالم بود، و می دانست که بیراهه می رود.

خواهی گفت: چطور ممکن است کسی با بلد بودن راه در عین حال بیراهه برود؟ و یا چگونه تصور می شود که انسان با داشتن یقین به چیزی آن را انکار کند، که آیه شریفه " وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ " (۱) آن را از پاره ای انسانها حکایت می کند؟

در جواب می گوئیم: منافات ندارد که آدمی راه را بداند، و در عین حال بیراهه برود، و یا به چیزی یقین داشته باشد در عین حال آن را انکار کند، برای اینکه علم ملازم هدایت نیست، هم چنان که ضلالت ملازم با جهل نیست، بلکه آن علمی ملازم با هدایت است که توأم با التزام عالم به مقتضای علمش باشد، یعنی عالم ملتزم به لوازم علم خود نیز باشد و به آن عمل کند تا دنبالش هدایت بیاید. و اما اگر عالم باشد، ولی به خاطر اینکه نمی تواند از هوای نفس صرفنظر کند ملتزم به مقتضا و لوازم علم خود نباشد، چنین علمی باعث اهداء او نمی شود، بلکه چنین علمی در عین اینکه علم است ضلالت هم هست. و همچنین یقین، اگر توأم با التزام به لوازم آن نباشد، با انکار منافات ندارد.

و اما اینکه بعضی از مفسرین (۲) گفته اند " مراد از علم در این آیه علم خدای تعالی است، یعنی خدا با علم خودش به حال این بنده او را گمراه کرده " معنایی است که از سیاق آیه دور است.

" وَ خَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ وَ جَعَلَ عَلَى بَصِيرِهِ غِشَاوَةً " - این قسمت از آیه به منزله عطف تفسیری است برای جمله " وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ ". و " ختم بر سمع و قلب " مهر بر گوش و دل زدن است، به طوری که دیگر حق را نشنود و تعقل نکند. و " غشاوه قرار دادن بر بصر " این است که دیگر حق را، یعنی آیات خدا را، نبیند. و حاصل همه اینها این است که گوش و قلب و چشم اثر خود را - که همان التزام به حقی است که درک می کند - نداشته باشد، و استکبار و پیروی هوای نفس او را نگذارد که زیر بار حق برود. قبلا هم خواننده محترم توجه فرمود که گفتیم ضلالت از راه، منافاتی با علم به راه ندارد، چون ممکن است آدمی راه را

ص: ۲۶۳

۱- سوره نمل، آیه ۱۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۵۲.

بشناسد ولی به آن التزام نداشته باشد.

"فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ" - ضمیر در "یهدیه" به همان کسی برمی گردد که هوای نفس خود را معبود خود گرفته. و حرف "فاء" که بر سر جمله است، جمله را نتیجه حال و وضع او می کند، و چنین معنا می دهد: وقتی حال او چنین حالی بود که خدا او را با اینکه دانا است گمراه کرده، دیگر بعد از خدا چه کسی می تواند او را هدایت کند، مسلماً هیچ کس، برای اینکه خدای تعالی خودش فرموده: "قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى" (۱) و نیز فرموده: "وَمَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ" (۲).

"أَفَلَا تَذَكَّرُونَ" - یعنی آیا باز هم در حال و وضع چنین کسی تفکر نمی کنید، تا متذکر شوید که او و هر که مثل او است ما دام که پیرو هوای نفسند راهی به سوی هدایت ندارند، و در نتیجه شما از حال آنان عبرت و پند بگیرید؟

معنای سخن منکران معاد: "ما هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ" و اشاره به چند قول در معنای این آیه

"وَ قَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ..."

راغب گفته: کلمه "دهر" در اصل به معنای طول مدت عالم از اول پیدایش تا آخر انقراض آن بوده، و در آیه شریفه "هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ" (۳) به همین معنا است، ولی بعد از آن هر مدت طولانی را هم دهر گفته اند. و معنای این کلمه با معنای کلمه "زمان" فرق دارد، برای اینکه کلمه زمان هم به مدت بسیار اطلاق می شود و هم به مدت اندک (۴).

و آیه شریفه به طوری که از سیاقش استفاده می شود- چون سیاقش سیاق احتجاج علیه و ثنی مذهبان است که صانع را قبول دارند ولی منکر معادند- باید حکایت کلام مشرکین باشد که گفتیم منکر معادند، نه کلام دهری مذهبان که هم مبدأ را منکرند و هم معاد را و تمامی بود و نبود حوادث را کار دهر می دانند، بخاطر اینکه در آیات قبل هیچ سخنی از دهریها به میان نیامده بود تا بگوییم این آیه هم مربوط به ایشان است.

پس ضمیر "هی" در جمله "ما هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا" به "حیات" برمی گردد، و معنایش این است که: ما هیچ حیاتی نداریم، مگر همین حیات دنیا، و دیگر ما ورای آن، حیاتی نیست، پس آن حیاتی که دین الهی ادعا دارد که بعد از مردن روزی زنده- می شویم و حیات دیگری را از سر می گیریم به نام حیات آخرت، وجود ندارد. و این خود قرینه ای است."

ص: ۲۶۴

۱- بگو هدایت تنها و تنها هدایت خداست. سوره بقره، آیه ۱۲۰.

۲- کسی که خدا گمراهش کند، دیگر راهنمایی برایش نیست. سوره مؤمن، آیه ۳۳.

۳- سوره دهر، آیه ۱.

۴- مفردات راغب، ماده "دهر".

که این احتمال را تایید می کند که مراد از جمله " نَمُوتُ وَ نَحْيَا " جمله " يموت بعضنا و يحيا بعضنا الآخر " باشد، یعنی همواره بعضی می میریم و بعض دیگر زنده می مانیم، بزرگسالان می میرند و نوباوگان جای آنها را می گیرند و به این وسیله بقاء نسل انسانی استمرار می یابد.

این احتمال را جمله " وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ " نیز تا اندازه ای تایید می کند، برای اینکه اشعار به استمرار دارد.

بنا بر این، معنای آیه چنین می شود: مشرکین گفتند حیاتی نیست مگر همین حیات دنیایی ما که با آن در دنیا زندگی می کنیم، پس لا یزال بعضی از ما یعنی سالخوردگان می میرند، و بعضی دیگر یعنی اخلاف و نسلهای جدید زنده می مانند، و ما را جز دهر و روزگار کسی هلاک نمی کند، این گذشت زمان است که هر نومی را کهنه، و هر سالمی را فاسد، و هر زنده ای را آماده مرگ می سازد، پس مساله مرگ عبارت از انتقال از خانه ای به خانه دیگر که منتهی به بعث و بازگشت به سوی خدا باشد نیست.

و چه بسا که این کلام، گفتار بعضی از جاهلان و عوام از وثیت عرب باشد، و گر نه- با عقیده وثیت سازگار نیست، چون عقیده ای که در بین وثنی ها دائر است عقیده تناسخ است، و آن این است که وقتی انسان (البته انسان تکامل نیافته) می میرد، جانش به کالبدی منتقل می شود که در حال خلقت است، حال اگر جانی که از بدن قبلی جدا شده در آن بدن سعادت کسب کرده بوده، منتقل به بدنی جدید می شود، و در آن بدن متنعم و سعادت مند می گردد، و اگر در بدن اول شقاوت کسب کرده باشد، به بدنی متعلق می شود که در آن معذب باشد، تا کیفر عمل خود را ببیند، و همچنین از این بدن به بدنی دیگر. و این وثنی ها منکر استناد مرگ به وساطت ملائکه نیستند، آنها نیز قائلند که مرگ هم مانند زندگی به وساطت ملائکه انجام می شود.

و به همین جهت که گفتیم اعتقاد به تناسخ در بین وثنی ها دائر بوده است. بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد آیه، همان تناسخ وثنی ها است، و معنایش این است که: وثنی ها می گویند زندگی همین زندگی دنیایی ما است، و ما تا ابد از دنیا بیرون نمی شویم، و اگر در دنیا می میریم بعد از مردن به بدنی دیگر متعلق می شویم، و همچنین بعد از مردن آن بدن باز به بدنی دیگر می رویم، و ما را نابود نمی کند مگر دهر.

و این تفسیر بد نیست، و لیکن با گفتاری که در ذیل از ایشان نقل می کند که.

ص: ۲۶۵

گفته اند " وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ " نمی سازد، چون بنا بر قول به تناسخ دیگر هلاکتی در کار نیست، مگر اینکه آن را چنین توجیه کنیم که مرادشان از هلاک کردن دهر این است که دهر وسیله ای است که فرشته موکل بر مرگ از آن استفاده نموده، هر کسی را بخواهد به آن وسیله می میراند.

و نیز اشکال دیگری که در این توجیه است این است که با حجتی که بعد از ایشان نقل کرده که گفته اند " اَتُّوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ " نمی سازد، چون ظاهر این کلام این است که گویندگان آن معتقد بوده اند که پدرانشان به کلی معدوم شده اند، و ذواتشان باطل گشته.

البته در معنای آیه وجوه دیگری نیز آورده اند که قابل اعتناء نیست، مثل اینکه بعضی (۱) از ایشان گفته اند: معنای آیه این است که: ما قبل از اینکه روح در کالبدمان دمیده شود مردگانی بودیم، و سپس هنگامی که روح در کالبد ما دمیده شد زنده شدیم. و این آیه همان را می گوید که آیه " وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ " (۲) آن را خاطر نشان می سازد.

و بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد از " حیات " بقاء نسل است که مجازا آن را حیات خوانده، و معنایش این است که ما می میریم و نسل ما باقی می ماند- و وجوهی دیگر از این قبیل.

" وَ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ " - یعنی اینکه گفته اند " مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا " که منظورشان از آن انکار معاد بود، سخنی است بدون علم، و تنها پنداری است که پنداشته اند، به دلیل اینکه هیچ دلیلی بر نفی معاد ندارند با اینکه ادله بسیاری بر ثبوت آن هست.

" وَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتُوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ " این آیه شریفه می خواهد همان مضمون جمله قبلی را که می گفت " انکار معاد و منحصر کردن زندگی به زندگی دنیا سخنی است بدون دلیل از مشرکین " تاکید کند.

و مراد از " آیات بینات " آیاتی است که مشتمل بر حجت هایی بر اثبات معاد است، و بینات بودن آن حجت ها، همان روشن بودن دلالت آنها بر ثبوت معاد است، به طوری که دیگر شکی باقی نمی گذارد. و اگر جمله " اَتُّوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ " را حجت مشرکین

ص: ۲۶۶

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۵۳.

۲- مرده بودید خداوند زنده تان کرد. سوره بقره، آیه ۲۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۵۳.

خوانده، و فرموده: حجتی بر انکار معاد نداشتند، مگر این جمله، با اینکه جمله مزبور حجت نیست، بلکه صرف پیشنهاد است، آن هم پیشنهادی گزاف و غیر منطقی (چون به عنوان حجت بر ثبوت معاد اقامه شده) از این باب بوده که خواسته است بفهماند: همه حرفهایشان نظیر این حرف، غیر منطقی است.

پس گویی فرموده: حجت مشرکین بر انکار معاد همانا بی حجتی و زورگویی است.

و معنای آیه این است که: چون آیات ما که مشتمل بر حجت هایی بر اثبات معاد است، بر این مشرکین منکر معاد تلاوت می شود، در عین اینکه آیاتی است واضح الدلاله، و به روشنی معاد را اثبات می کند، در مقابل غیر از گزافه گویی جوابی ندارند برای اینکه در مقابل می گویند:

اگر معاد ممکن باشد باید زنده کردن پدران گذشته ما هم ممکن باشد، و باید شما بتوانید پدران ما را زنده کنید.

"قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ... وَ الْأَرْضِ " سخن گزافی که آوردند هر چند لیاقت آن را نداشت که به آن پاسخ داده شود، و لیکن با این حال رسول گرامی خود را مامور کرد تا در پاسخشان بفرماید: همین زنده کردن پدرانتان که آن را بعید می شمارید، امری است ممکن، و به زودی خدای تعالی آنان را زنده خواهد کرد.

و حاصل پاسخ این است که: آن کسی که شما را برای نخستین بار زنده می کند، و بعد می میراند و سپس همه شما در روز قیامت که شکی در آن نیست زنده می کند، خدای سبحان است، و ملک تمامی آسمانها و زمین از آن او است، و در آن به هر طور که بخواهد حکم می راند، و تصرف می کند، پس او می تواند حکم کند به بازگشت مردم به سویش، و آن گاه در شما تصرف نموده همگی شما را در روز قیامت یک جا جمع آورد و در بیتان داوری نموده و سپس جزایتان دهد.

بقیه الفاظ آیه روشن است.

" وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُحْضِرُ الْمُبْطِلُونَ " راغب می گوید: کلمه "خسر" و "خسران" به معنای کم شدن سرمایه است، و این کلمه را به خود انسان هم نسبت می دهند، می گویند "فلائی خسران یافت" و به فعل او نیز نسبت داده می گویند "تجارت فلائی خسران یافت". و در قرآن کریم آمده: "تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ" - این برگشتی است خاسرانه" و در دست آوردهای خارج نیز استعمال می شود،

مانند مال، و جاه که بیشتر موارد استعمالش هم همین موارد است، و در دست آوردهای نفسی و معنوی نیز استعمال می شود، مانند صحت، سلامت، عقل، ایمان و ثواب. و این قسم خسران همان است که خدای تعالی آن را "خسران مبین" خوانده. آن گاه می گوید: و هر خسروانی که خدای تعالی در قرآن ذکر کرده به همین معنای اخیر است، نه خسران به معنای دست آوردهای مالی و تجارتي (۱).

و در معنای کلمه "مبطلون" گفته: "ابطال" به معنای فاسد کردن و از بین بردن چیزی است، چه اینکه آن چیز حق باشد و چه باطل، و در قرآن هر دو موردش آمده، در باره ابطال حق می فرماید: "خَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ" (۲) و در باره ابطال باطل می فرماید: "لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ" (۳). و گاهی هم در مورد گفتن چیزی که حقیقت ندارد استعمال می شود، مانند آیه "وَ لَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآيَةٍ لَيَقُولُنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ" (۴) - هر آیت و معجزه ای که برایشان بیاوری، آنهایی که کافرند می گویند آنچه شما می گوئید باطل و خالی از حقیقت است" (۵).

در این آیه شریفه قیامت مظروف یوم، و یوم ظرف آن شده، با اینکه قیامت خودش یوم است، و هر دو یک چیزند، لذا در توجیهش آنچه به ذهن نزدیک تر است این است که بگوییم: منظور از ساعت (قیامت) فعلیت حوادث آن روز است، فعلیت بعث و جمع خلائق و حساب و جزاء که در این صورت می توان کلمه "یوم" را ظرف این حوادث قرار داده. و نیز در باره تکرار کلمه "یوم" در "یومئذ" نزدیک تر به ذهن آن است که بگوییم: این کلمه تاکید همان "يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ" است.

و معنای آیه این است: روزی که ساعت، یعنی روز بازگشت به سوی خدا، بر پا می شود در آن روز مبطلون، آنهایی که حق را باطل جلوه می دادند و از آن اعراض می کردند زیانکار می شوند.

"وَ تَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا..."

کلمه "جائیه" اسم فاعل از مصدر "جئو" است. و "جئو" به معنای نشستن بر روی."

ص: ۲۶۸

۱- مفردات راغب، ماده "خسر".

۲- سوره غافر، آیه ۷۸.

۳- سوره انفال، آیه ۸.

۴- سوره روم، آیه ۵۸.

۵- مفردات راغب، ماده "بطل".

دو زانو است، هم چنان که در مقابلش "جدو" به معنای نشستن بر روی انگشتان پا است.

و خطاب در آیه شریفه هر چند متوجه یک نفر است، که همان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و لیکن نه به عنوان اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، بلکه به عنوان کسی که می تواند ببیند، پس خطاب به عموم بینندگان است. و منظور از اینکه فرمود: در آن روز هر امتی را به سوی کتابش می خوانند، این است که هر امتی در برابر نامه عملش قرار می گیرد تا به حسابش رسیدگی شود. به شهادت اینکه دنبالش می فرماید "امروز جزاء داده می شوید هر آنچه کرده اید".

و معنای آیه این است که: تو و هر بیننده دیگری می بینید هر امت از امتها را که بر روی زانو می نشینند، به حالت خضوع و ترس، و هر امتی به سوی کتاب مخصوص به خودش، یعنی نامه اعمالش دعوت می شود، و به ایشان گفته می شود: امروز به عنوان جزاء، همانهایی به شما داده می شود که انجام داده اید.

و از ظاهر این آیه استفاده می شود که در روز قیامت علاوه بر نامه عملی که فرد فرد انسانها دارند و آیه "وَ كُلِّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا" (۱) از آن خبر می دهد، هر امتی هم نامه عملی مخصوص به خود دارد.

معنا و تفسیر آیه: " هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنْ كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " و توضیحی در باره کتابت اعمال

" هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنْ كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " در صحاح می گوید: نسخ کتاب و انتساح و استنساخ آن به یک معنا است. و کلمه "نسخه" اسمی است برای استنساخ شده از کتاب (۲). و راغب می گوید: کلمه "نسخ" به معنای از بین بردن چیزی است به وسیله چیزی که دنبال آن قرار دارد، مانند از بین رفتن سایه به وسیله آفتاب، و از بین رفتن آفتاب به وسیله سایه ای که دنبالش می آید، و از بین رفتن جوانی به وسیله پیری، که به دنبالش می آید. تا آنجا که می گوید: و نسخ کتاب عبارت از آن است که صورت آن کتاب را به کتابی دیگر منتقل سازی، به طوری که مستلزم از بین رفتن صورت اول نباشد، بلکه صورتی مثل آن در ماده ای دیگر پدید آری، مانند نقش کردن خطوط یک مهر در موم های متعدد. و استنساخ به معنای پیشی گرفتن در نسخ چیزی است (۳).

و مقتضای آنچه وی نقل کرده این است که مفعول فعل استنساخ در عبارت: "من کتاب را استنساخ کردم" کتاب اصلی باشد، که از آن نسخه برداری کرده ایم، و لازمه این "

ص: ۲۶۹

۱- سوره اسراء، آیه ۱۳.

۲- صحاح، ماده "نسخ".

۳- مفردات راغب، ماده "نسخ".

معنا در آیه مورد بحث که می فرماید: "إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ" این است که اعمال ما نسخه اصلی باشد، و از آنها نسخه بردارند. و یا به عبارتی دیگر: اعمال در اصل کتابی باشد و از آن کتاب نقل شود.

و اگر مراد از این عبارت این بوده باشد که بخواهد بفرماید: اعمال خارجی که قائم به انسان است، از راه کتابت ضبط می شود، باید می فرمود: "انا کنا نکتب ما کنتم تعملون" یعنی ما همواره آنچه می کنید می نویسیم، چون در این صورت هیچ نکته ای ایجاب نمی کند که اعمال را کتاب و نسخه اصلی فرض کنیم، تا نامه اعمال از آن کتاب استنساخ شود. و اگر کسی بگوید کلمه "یستنسخ" به معنای "یستکتب" است، هم چنان که بعضی (۱) گفته اند، جوابش این است که هیچ دلیلی بر این معنا نداریم.

و لازمه این که گفتیم - بنا بر نقل راغب - باید اعمال، خود کتابی باشد تا از آن استنساخ کنند، این است که مراد از جمله "ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ" اعمال خارجی انسانها باشد، بدین جهت که در لوح محفوظ است (چون هر حادثه ای، و از آن جمله اعمال انسانها هم یکی از آن حوادث است، قبل از حدوثش در لوح محفوظ نوشته شده)، در نتیجه استنساخ اعمال عبارت می شود از نسخه برداری آن، و مقدمات و حوادث و عواملی که در آن اعمال دخیل بوده، از کتاب لوح محفوظ. و بنا بر این، نامه اعمال در عین اینکه نامه اعمال است، جزئی از لوح محفوظ نیز هست، چون از آنجا نسخه برداری شده، آن وقت معنای اینکه می گوئیم "ملائکه اعمال را می نویسند" این می شود که ملائکه آنچه را که از لوح محفوظ نزد خود دارند، با اعمال بندگان مقابله و تطبیق می کنند.

و این همان معنایی است که در روایات از طرق شیعه از امام صادق (علیه السلام) و از طرق اهل سنت از ابن عباس نیز نقل شده که به زودی - ان شاء الله - در بحث روایتی آینده از نظر خواننده عزیز خواهد گذشت.

و بنا بر این توجیه، جمله "هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ" جزو کلام خدای تعالی است، نه کلام ملائکه. و خطابی است که خدای تعالی در روز جمع، یعنی روز قیامت، به اهل جمع می کند، و امروز آن را در قرآن برای ما حکایت کرده، در نتیجه معنایش این می شود: "یقال لهم هذا کتابنا..."، یعنی آن روز به ایشان گفته می شود این کتاب ما است که علیه شما چنین و چنان می گوید.

ص: ۲۷۰

و اشاره با کلمه "هذا" - به طوری که از سیاق برمی آید- اشاره به نامه اعمال است، که بنا بر توجیه ما در عین حال اشاره به لوح محفوظ نیز هست، و اگر کتاب را بر ضمیر خدای تعالی اضافه کرد، و فرمود "این کتاب ما است" از این نظر بوده که نامه اعمال به امر خدای تعالی نوشته می شود، و چون گفتیم نامه اعمال لوح محفوظ نیز هست، به عنوان احترام آن را "کتاب ما" خوانده. و معنای جمله "يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ" این است که کتاب ما شهادت می دهد بر آنچه که کرده اید، و دلالت می کند بر آن، دلالتی روشن و توأم با حق.

و جمله "إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" تعلیل می کند که چگونه کتاب علیه ایشان به حق نطق می کند، و معنایش این است که: چون کتاب ما دلالت می کند بر عمل شما، دلالتی بر حق، و بدون اینکه از آن تخلف کند، چون کتاب ما لوح محفوظ است که بر تمامی جهات واقعی اعمال شما احاطه دارد.

و اگر نامه اعمال خلائق را طوری به ایشان نشان ندهد که دیگر جای شکی و راه تکذیبی باقی نگذارد، ممکن است شهادت آن را تکذیب کنند، و بگویند کتاب شما غلط نوشته، ما چنین و چنان نکرده ایم، به همین جهت می فرماید کتاب ما به حق گواهی می دهد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَ مَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَ بَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا" (۱).

مفسرین در تفسیر این آیه اقوال دیگری دارند که به عنوان نمونه دو تا از آنها را در اینجا نقل می کنیم:

بعضی (۲) گفته اند: آیه شریفه کلام ملائکه است، نه کلام خدای تعالی، و معنای استنساخ همان کتابت است، و معنای آیه این است که ملائکه می گویند: این - یعنی نامه اعمال - کتاب ما ملائکه است، که نویسنده اعمال شما بودیم، و این کتاب علیه شما به حق شهادت می دهد، چون ما آنچه را که شما می کردید می نوشتیم.

و این تفسیر صحیح نیست، اولاً چون این احتمال که این کلام، کلام ملائکه باشد از سیاق آیه بعید است. و ثانیاً این که کلمه استنساخ به معنای مطلق نوشتن و کتابت استعمال شود، در لغت ثابت نشده.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: آیه شریفه کلام خدای تعالی است، و اشاره با "هذا" اشاره. [.....]

ص: ۲۷۱

۱- روزی که هر فردی از افراد انسان آنچه را که از خیر و یا شر انجام داده، حاضر می بیند، و آرزو می کند ای کاش بین او و بدیهایش فاصله ای دور می بود. سوره آل عمران، آیه ۳۰. (۲ و ۳) روح المعانی، ج ۲۵، ص ۱۵۶. [.....]

به نامه اعمال است. و بعضی (۱) دیگر گفته اند اشاره به لوح محفوظ است، و معنای استنساخ همه جا همان "استکتاب" است.

"فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ" این آیه شریفه حال مردم در قیامت را بطور مفصل و جدا جدا بیان می کند، چون مردم از نظر سعادت و شقاوت و ثواب و عقاب مختلفند. سعید که در آن روز که دارای پاداش و ثواب است، عبارت است از کسی که ایمان آورده و عمل صالح کرده باشد. و شقی آن کسی است که کفر ورزیده و استکبار کرده باشد، و به دنبالش مرتکب گناه شده باشد.

و مراد از "رحمت" افاضه الهیه است که به هر کس برسد سعادت مند می شود، و یکی از نتایج آن بهشت است. و "فوز مبین" به معنای رستگاری روشن است. و بقیه الفاظ احتیاجی به تفسیر ندارد.

"وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا أَفَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَاسِيءَتِكَبْرُوتُمْ وَ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّجْرِمِينَ" مراد از "الَّذِينَ كَفَرُوا" کسانی است که به خاطر تکذیب و انکار آیات خدا متصف به کفر شده اند، به شهادت اینکه در توبیخ ایشان می فرماید: "آیا آیات من بر شما تلاوت نمی شد، و شما از پذیرفتنش استکبار می ورزیدید...".

حرف "فاء" در جمله "أَفَلَمْ تَكُنْ" فاء تفریع است و می فهماند که این جمله نتیجه جمله ای است که حذف شده. جمله ای که جواب کلمه "اما" است، و تقدیر آن: "فیقال لهم الم تکن ایاتی تتلی علیکم - پس به ایشان گفته می شود: آیا چنین نبود که آیات من بر شما تلاوت می شد؟" و مراد از "آیات" همان حجتهای الهی است که به وسیله وحی و دعوت برای ایشان اقامه می شد. و "مجرم" به معنای کسی است که متلبس به اجرام یعنی به گناه باشد.

و معنای آیه این است: اما آن کسانی که کافر شده و حق را با اینکه ظاهر بود انکار کردند پس از در توبیخ به ایشان گفته می شود آیا حجت های ما برایت خوانده نمی شد و در دنیا برایت بیان نمی شد و این شما نبودید که از قبول آنها استکبار می ورزیدید و مردمی گنهکار بودید؟

ص: ۲۷۲

"وَ إِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ السَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ..."

مراد از وعده ای که می فرماید حق است همان روز موعودی است که خداوند به زبان پیامبرانش در خصوص قیامت و جزاء وعده آن را داده، در نتیجه جمله "وَ السَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا" عطف تفسیری است برای کلمه "وَ وَعْدَ اللَّهِ". و ممکن است منظور از کلمه "وعد" معنای مصدری آن باشد، نه به معنای موعود.

و معنای اینکه کفار گفتند "مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ" این است که معنای این حرف برای ما نامفهوم است، با اینکه اهل فهم و درایت بودند. پس این تعبیر کنایه است از اینکه این حرف اصلاً حرف غیر معقولی است، چون اگر معقول بود ما می فهمیدیم.

و معنای اینکه گفتند: "إِنَّ نَظْنَ إِلَّا ظَنًّا وَ مَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ" این است که این دعوی شما چیزی است که ما بدان یقین نداریم، بلکه تنها در باره آن گمانی داریم، گمانی که نمی توانیم به آن اعتماد کنیم. پس در اینکه دنبال آیاتی که بر آنان تلاوت می شد می گفته اند: "ما ندري ما الساعة" منتهی درجه و زشت ترین لجبازی را در برابر حق کرده اند.

"وَ بَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤْنَ" اضافه کلمه "سَيِّئَاتُ" به جمله "ما عملوا" اضافه بیانیه است که در این صورت این معنا را افاده می کند که اعمالشان همه سیئه و بد بود. و ممکن هم هست مانند اضافه در "خاتم فضه" که به معنای انگشتری از نقره است، به معنای "من - از" باشد، آن وقت می فهماند که بعضی از اعمالشان بد بوده.

و مراد از جمله "ما عملوا" جنس عملهای ایشان است. و معنای جمله این است که: در آن روز اعمال بدشان، و یا بدی های از اعمالشان برایشان ظاهر می شود. در نتیجه آیه شریفه در معنای آیه "يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَ مَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ" (۱) می باشد.

پس این آیه شریفه نیز از آیاتی است که بر تمثیل و تجسم اعمال دلالت دارد. ولی بعضی (۲) گفته اند کلمه "جزاء" در کلام حذف شده، و تقدیر آن "وَ بَدَا لَهُمْ جَزَاءُ سَيِّئَاتِ مَا عَمِلُوا" می باشد.

و معنای جمله "وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤْنَ" چنین است: عذابی که آن را در

ص: ۲۷۳

۱- روزی که هر فردی از افراد آنچه از خوبی و بدی که کرده حاضر می بیند. سوره آل عمران، آیه ۳۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲.

دنیا وقتی به زبان انبیاء و رسل از آن زنده‌دار داده می‌شدند مسخره می‌کردند، بر سرشان بیامد.

" وَقِيلَ الْيَوْمَ نَنسَاكُمْ كَمَا نَسَيْتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا وَمِأْوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ " "نسیان" در این آیه کنایه است از اعراض و بی‌توجهی. و نسیان خدا در قیامت از کفار به این است که خدا از ایشان اعراض می‌کند، و آنان را در شدائد و احوال قیامت وا می‌گذارد. و نسیان کفار نسبت به روز قیامت به این است که در دنیا از یاد قیامت و آماده شدن برای آن روز اعراض می‌کردند. بقیه الفاظ آیه روشن است.

" ذَلِكُمْ بِأَنَّكُمْ اتَّخَذْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ هُزُوءًا وَعَزَّيْتُمْ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا... "

کلمه " ذلکم " اشاره است به آنچه قبلاً در باره عقاب کفار به ظهور گناهانشان، و حلول عذاب ذکر فرموده بود. و کلمه " هزء " به معنای سخریه است که به وسیله آن، کسی را استهزاء کنند. و حرف " باء " سببیت را می‌رساند.

و معنای آیه این است که: این عذابی که بر سرتان آمد به سبب این بود که شما آیات خدا را سخریه می‌دانستید، و به استهزای آن می‌پرداختید، و نیز بدین سبب بود که زندگی دنیا شما را مغرور کرد و به آن دل بستید.

" فَالْيَوْمَ لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ " - در این آیه روی سخن را از کفار که تا اینجا مورد خطاب بودند برگردانید، و خطاب را متوجه رسول گرامی خود نمود. در این جمله خلاصه‌ای از عذاب در آن روز را بیان می‌کند، و آن عبارت است از خلود در آتش، و پذیرفته نشدن عذرشان.

کلمه " يستعتبون " مضارع مجهول از مصدر " استعتاب " است که معنای قبول اعتذار را می‌دهد. و عبارت " استعتاب نمی‌شوند " کنایه است از اینکه عذرشان پذیرفته نمی‌شود، (چون معنای لغوی آن این است که اعتذار نمی‌شوند و این معنا منظور نیست).

" فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَ رَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ " در این جمله حمد خدای تعالی را متفرع بر بیانات قبلی این سوره کرده می‌فرماید حال که معلوم شد خدا آفریدگار آسمانها و زمین و ما بین آن دو است، و نیز او مدبر امر تمامی عالم است، و یکی از تدابیر بدیع او این است که همه را بر اساس حق خلق کرده، و نتیجه بر حق بودن خلقت همه عالم، این است که روز جزائی قرار دهد، روزی که همه به سوی او برگردند، و پاداش و کیفر اعمال خود را ببینند، و این نیز مستلزم آن است که دین و شرایی تشریح کند که بشر را به سوی سعادتش و ثوابش رهنمون شود، و این نیز مستلزم آن است که همه را در روز

جزا یک جا جمع کند و پاداش دهد، و همه را از خوان رحمت خود برخوردار نموده، عدالت را برقرار سازد، یعنی به هر کس آنچه را مستحق است بدهد، پس او تدبیر نمی کند مگر بهترین تدبیر را، و انجام نمی دهد مگر بهترین عمل را، و چون چنین است پس تمامی حمدها مخصوص او است.

در این آیه سه بار کلمه "رب" آمده و فرموده: "رَبِّ السَّمَاوَاتِ"، "رَبِّ الْأَرْضِ" و آن گاه به جای آن دو فرموده: "رَبِّ الْعَالَمِينَ" تا تصریحی روشن تر کرده باشد به اینکه ربوبیت و تدبیر او شامل تمامی عالمها است، و اگر از همان اول به کلمه "رَبِّ الْعَالَمِينَ" اکتفاء کرده بود، ممکن بود کسی توهم کند که خدای تعالی رب مجموع عالم است، و اما رب تک تک نواحی عالم دیگرانند، مثلاً رب آسمانها کسی دیگر، و رب زمین هم کسی دیگر است، هم چنان که چه بسا وثیت نظیر این توهم را داشته باشد.

و نیز اگر چنانچه به همان "رَبِّ السَّمَاوَاتِ" و "رَبِّ الْأَرْضِ" اکتفاء می کرد، باز صریح در این نبود که خدای تعالی رب غیر آن دو نیز هست، و همچنین است اگر به یکی از این دو جمله اکتفاء می کرد.

"وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" کلمه "کبریا" - به طوری که راغب گفته - به معنای ترفع از انقیاد است (۱) یعنی اینکه کسی زیر بار رام شدن نرود. و از ابن اثیر نقل کرده اند که گفته: به معنای عظمت و ملک است (۲). و در مجمع البیان گفته: به معنای سلطان قاهر، و نیز عظمت قاهر و عظمت رفیع است (۳).

و این کلمه به هر حال از کلمه "کبر" بلیغ تر است، یعنی مبالغه در کبر را می رساند و در عظمت های غیر حسی استعمال می شود، که برگشت آن به کمال وجود و غیر متناهی بودن کمال او است.

"وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" - یعنی خدای تعالی در همه جا کبریایی دارد، نه در آسمانها کسی بالاتر از او است و نه در زمین، در هیچ جای عالم کسی نیست که خدای را زیر دست خود کند. و اگر در جمله "لَهُ الْكِبْرِيَاءُ" خبر که کلمه "له" است بر مبتدا، یعنی "الکبریا" مقدم آمده، برای این است که انحصار را برساند، هم چنان که در جمله "له"

ص: ۲۷۵

- ۱- مفردات راغب، ماده "کبر".
- ۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳.
- ۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۸۱.

الحمد" نیز این انحصار افاده می شود.

" وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ " - او " عزیز " است، یعنی غالبی است که هرگز مغلوب نمی شود، نه در خلقت دنیا و آخرت، و نه در تدبیر آن دو. و نیز " حکیم " است، یعنی اساس خلقت و تدبیرش بر حکمت و اتقان است.

بحث روایتی چند روایت در ذیل آیه: " أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ " و " وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ "

اشاره

در تفسیر قمی در ذیل جمله " أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ " از معصوم (علیه السلام) نقل کرده که فرمود: این آیه در باره قریش نازل شده که هر چه را دلشان می خواست می پرستیدند (۱).

و در الدر المنثور است که نسایی، ابن جریر، ابن منذر و ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده اند که گفت: عرب بیابانی سنگی را که به نظرش زیبا می آمد می پرستید، و چون به سنگی بهتر از آن برمی خورد اولی را می انداخت و دومی را می پرستید، و خدای تعالی آیه " أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ " را در این باره نازل کرد (۲).

و در مجمع البیان در ذیل آیه " وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ " می گوید: در حدیثی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده که فرمود: دهر را ناسزا نگوئید، که دهر همان خدا است (۳).

مؤلف: طبرسی بعد از نقل این حدیث گفته: تاویلش این است که اهل جاهلیت حوادث ناگوار و بلاهایی را که نازل می شد به دهر نسبت می دادند، و می گفتند دهر این بلا را بر سر ما آورد، و چنین و چنان کرد. آن گاه آن را به باد ناسزا می گرفتند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: سازنده همه این حوادث خدا است، پس شما که سازنده آنها را ناسزا می گوئید، در حقیقت خدا را ناسزا گفته اید - این بود بیان مرحوم طبرسی - روایت بعدی هم این بیان را تأیید می کند.

و در الدر المنثور است که ابن جریر و بیهقی در - کتاب اسماء و صفات - از ابی هریره روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود خدای تعالی می فرماید:

این بنی آدم نباید به عنوان بدگویی به دهر بگویند " یا خبیثه الدهر - اف بر تو ای روزگار "

ص: ۲۷۶

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۹۴.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۵.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۷۸.

برای اینکه دهر منم. این منم که شب و روز را درست می‌کنم، و اگر بخواهم هر دو را از بین می‌برم (۱).

روایات و توضیحاتی در باره کتابت و استنساخ اعمال در ذیل آیه: " هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ... "

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ... " می‌گوید: پدرم از ابن ابی عمیر، از عبد الرحیم قصیر، از امام صادق (علیه السلام) برایم حدیث کرد که گفت:

من از آن جناب از معنای " ن وَالْقَلَمِ " پرسیدم، فرمود: خدای تعالی قلم را از درختی که در بهشت است و نامش " خلد " می‌باشد خلق کرد، و سپس به نهری که در بهشت است دستور داد تا مداد شود، پس نهر منجمد و سفیدتر از برف شد، و هم شیرین تر از شهد، آن گاه به قلم فرمود: بنویس. پرسید: پروردگارا چه بنویسم؟ فرمود: بنویس آنچه را که شده و آنچه را که تا قیامت خواهد شد. پس قلم، همه را در رقی سفیدتر از نقره، و صاف تر از یاقوت بنوشت، پس خدای تعالی آن را در هم پیچید، و در رکن عرش قرار داد، و سپس دهانه قلم را مهر و موم کرد، در نتیجه دیگر تا ابد گویا نخواهد شد.

پس کتاب مکنونی که نسخه‌ها همه‌اش از آنجاست همین کتاب است، مگر شما عرب نیستید؟ پس چرا معنای کلام را نمی‌فهمید؟ مگر شما به یکدیگر نمی‌گویید این کتاب را استنساخ کن، مگر جز این است که کتاب از نسخه اصلیش استنساخ می‌شود؟ این همان است که خدای تعالی می‌فرماید " إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " (۲).

مؤلف: اینکه فرمود: " پس قلم، همه را در رقی... " تمثیل لوح مکتوبی است که حوادث در آن ضبط شده به " رق " و کلمه " رق " بطوری که راغب گفته به معنای هر چیزی است که بر روی آن نوشته شود و شبیه به کاغذ باشد.

و در سابق هم حدیثی از آن جناب نقل کردیم که فرمود: قلم نام فرشته‌ای و لوح نیز نام فرشته‌ای دیگر است.

و اینکه فرمود: " آن را در هم پیچید و در رکن عرش قرار داد " تمثیلی است که در آن عرش خدا به تخت سلطنتی تشبیه شده که دارای پایه و رکن است. و اینکه فرمود " سپس دهانه قلم را مهر و موم کرد... " کنایه است از اینکه آنچه در آن رق نوشته شده، قضاء حتمی است که رانده شده، و دیگر تغییر و تبدیل نمی‌پذیرد. و اینکه فرمود " مگر شما عرب نیستید... "

اشاره به مطلبی است که در تفسیر آیه مذکور خاطر نشان کردیم، و ان مطلب این معنا را توضیح

ص: ۲۷۷

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۵.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۹۹.

می دهد.

و در الدر المنثور است که ابن جریر از ابن عباس روایت کرده که گفت: خدای تعالی "نون" را که عبارت بود از یک دوات بیافرید، و قلم را نیز خلق کرد، پس به قلم گفت بنویس. قلم پرسید: چه بنویسم؟ گفت: بنویس آنچه را که تا روز قیامت خواهد شد، چه اعمالی که به عنوان خیر و احسان صورت می گیرد، و چه اعمالی که به منظور فجور انجام می شود، چه رزقی که از حلال داده می شود، و چه آنکه از حرام مصرف می گردد، آن گاه حالت و شؤون هر یک از اینها را نیز ثبت کن که: چه وقت در دنیا خلق و ظاهر می شود، و چقدر در دنیا می ماند، و چه وقت و چه جور از دنیا بیرون می شود.

آن گاه خدای تعالی بر هر یک از بندگانش حافظانی و بر کتابش خازنانی گماشت تا آن را حفظ کنند، و همه روزه عمل آن روز را از آن خازن گرفته استنساخ می کنند، و چون آن رزق تمام شود آن دستور هم تمام می شود، و اجل منقضی می گردد آن وقت حافظان نزد خازنان آمده عمل آن روز کسانی را که اینان موکل بر آنند مطالبه می کنند خازنان می گویند:

ما برای رفقای شما نزد خود عملی نمی یابیم، حافظان برمی گردند و متوجه می شوند که رفقایشان مرده اند.

ابن عباس گفت: مگر شما عرب نیستید؟ می شنوید که حافظان می گویند "إِنَّا كُنَّا نَشْتَتِسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ". استنساخ وقتی صورت می گیرد که کتابی باشد تا از آن نسخه بردارند (۱).

مؤلف: این خبر بطوری که ملاحظه می فرمایید آیه شریفه را جزء کلام ملائکه حفظه شمرده است.

و نیز در همان کتاب است که ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده که در ذیل این آیه گفته است: حفظه از ام الكتاب آنچه را که بنی نوع بشر عمل می نمایند استنساخ می کنند، چون هر انسانی همان را عمل می کند که ملائکه از ام الكتاب استنساخ کرده اند (۲).

و از کتاب سعد السعود ابن طاووس نقل شده که بعد از آنکه مساله دو فرشته موکل بر هر بنده را ذکر کرده، گفته است: و در روایتی آمده که این دو ملک هر صبح و شام که می خواهند نازل شوند، اسرافیل عمل آن بنده را از لوح محفوظ استنساخ نموده بدست آن دو می دهد، و چون هر صبح و شام صعود می کنند، و نامه عمل آن روز بنده را می برند، به دست

ص: ۲۷۸

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۷.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۷.

اسرافیل می دهند، و وی آن نامه را با نامه ای از لوح محفوظ استنساخ کرده بود مقابله می کند، تا معلوم شود هر دو نسخه با هم برابرند و وی درست استنساخ کرده (۱).

و در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ لَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ " گفته: و در حدیثی خدای تعالی فرموده: " کبریا " ردای من است و " عظمت " جامه من است، هر کس در یکی از این دو با من منازعت کند او را در آتش دوزخ می افکنم (۲).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور از مسلم از ابو داوود، و از ابن ماجه و دیگران از ابی هریره از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده است (۳).

ص: ۲۷۹

۱- سعد السعود، ص ۲۲۶.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۸۱. [.....]

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۷.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (١) تَنْزِيلِ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (٢) مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنذِرُوا مُّعْرِضُونَ (٣) قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٤)

وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّن يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَهُمْ عَنِ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ (٥) وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ (٦) وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ (٧) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنْ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئاً هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ كَفَىٰ بِهِ شَهِيداً بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (٨) قُلْ مَا كُنْتُ بِدَعَاٍ مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَّبِعْ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ وَمَا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ (٩)

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنَ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَىٰ مِثْلِهِ فَأَمَنْ وَاسْتَكْبَرْتُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (١٠) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَذَا إِنْكَارٌ قَدِيمٌ (١١) وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً وَهَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا لِنُنذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَبُشْرَىٰ لِلْمُحْسِنِينَ (١٢) إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (١٣) أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (١٤)

به نام خدای رحمان رحیم.

حم (۱).

این کتابی است نازل شده از ناحیه خدای عزیز حکیم (۲).

ما آسمانها و زمین را جز به حق و برای مدتی معین نیافریدیم و کسانی که کافر شدند از هر چه انذار می شوند اعراض می کنند (۳).

بگو به من خبر دهید و به من نشان بدهید این خدایانی که به جای خدا می پرستید از زمین چه موجودی را خلق کرده اند و یا در آسمانها چه شرکتی دارند مدرکی از کتب آسمانی قبل از قرآن و یا دلیلی علمی بیاورید اگر راست می گویند (۴).

کیست گمراه تر از کسی که غیر خدا را می پرستد کسی را که تا روز قیامت هم یک دعایش را مستجاب نمی کند و اصولاً از دعای پرستندگان خود بی خبرند (۵).

و چون مردم محشور شوند همان خدایان دشمن ایشان و به عبادتشان کافر خواهند بود (۶).

و چون آیات روشن ما برایشان تلاوت می شود آنها که کافر به حق شدند با اینکه حق به سویشان آمد می گویند این سحری است آشکار (۷).

بلکه می گویند به دروغ آن را به خدا نسبت می دهد بگو اگر آن را افتراء بسته باشم (لا بد باتکاء شما بسته ام و حال آنکه) شما از ناحیه خدا هیچکاری در باره من نمی توانید بکنید او به این فرورفتگی شما در اباطیل از هر کس دیگر داناتر است و شهادت او بین من و شما مرا کافی است و او آمرزگار رحیم است (۸).

بگو من از بین انبیاء پیغمبری نوظهور و استثنایی نیستم و خبر ندارم که با من و با شما چه معامله می کنند تنها و تنها آنچه را به من وحی می شود پیروی می کنم و خلاصه من جز اینکه به روشنی اندارتان کنم وظیفه ای ندارم (۹).

شما به من خبر دهید آیا اگر فرضاً این قرآن از ناحیه خدا باشد و شما به ناحق بدان کفر ورزیده باشید با اینکه شاهی از یهود بر حقانیت مثل آن شهادت داده و ایمان آورده باشد و شما استکبار کرده باشید باز هم امید هدایتی در شما هست؟ نه، خدا ستمگران را هدایت نمی کند (۱۰).

و آنان که کافر شدند به کسانی که ایمان آوردند گفتند اگر اسلام خوب بود مؤمنین بر ما سبقت نمی گرفتند و چون کفار راه را نیافته اند به زودی خواهند گفت این قرآن افترا بی استقامتی (۱۱).

با اینکه قبل از قرآن کتاب موسی بود که راهبر و رحمت بود و این قرآن مصدق تورات است، لسانی است عربی تا کسانی را که ستم کردند انذار کرده نیکوکاران را بشارت باشد (۱۲).

به راستی آنان که گفتند پروردگار ما الله است و در پای این گفته خود استقامت ورزیدند نه ترسی دارند و نه اندوهگین می شوند (۱۳).

آنان اهل بهشتند که در آن جاودانه اند بخاطر آن اعمال نیکی که می کردند (۱۴).

بیان آیات غرض و مفاد کلی سوره مبارکه احقاف

اشاره

غرض این سوره انذار مشرکینی است که دعوت به ایمان به خدا و رسول و معاد را رد می کردند. و این انذار مشتمل است بر عذاب الیم برای کسانی که آن را انکار نموده، از آن اعراض کنند، و به همین جهت این سوره با اثبات معاد آغاز شده، می فرماید: " مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ " و تا آخر سوره همین مطلب را مکررا خاطر نشان ساخته، یک جا می فرماید " وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ... "، جای دیگر می فرماید " وَالَّذِي قَالَ لِيَا أُمَّتِي أُمِّي كَيْفَ تُعْبَدُونِ... "، و باز جای دیگر می فرماید " وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ... " و در آخر سوره می فرماید: " كَانَتْهُمْ يَوْمَ يُرَوَّنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ... ".

و در این آیات احتجاج بر یگانگی خدا و بر نبوت نیز شده، و اشاره ای هم به هلاکت قوم هود و قریه های پیرامون مکه رفته است، و به این وسیله مردم را انذار می کند. و نیز از آمدن چند نفر از طائفه جن نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خبر می دهد که بعد از شنیدن آیاتی از قرآن به آن جناب ایمان آورده، به نزد قوم خود بازگشتند، تا ایشان را انذار کنند.

و تمام این سوره- به جز دو آیه- در مکه نازل شده و در آن دو آیه اختلاف کرده اند که- ان شاء الله- به زودی در بحث روایتی به آن اختلاف اشاره خواهیم کرد، و آن دو آیه عبارت است از آیه " أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ... "، و آیه " قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ... ".

" حم- تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ " تفسیر این آیه گذشت.

" مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى... ".

منظور از "سماوات و ارض و ما بین آن دو" مجموع عالم محسوس بالا و پایین است. و

حرف "باء" در کلمه "بالحق" بای ملا بست است. و مراد از "اجل مسمی" نقطه انتهای وجود هر چیز است، و مراد از آن نقطه در آیه شریفه، اجل مسمای برای مجموعه عالم است و آن روز قیامت است که در آن روز آسمان مانند طومار در هم پیچیده گشته، و زمین به زمینی دیگر مبدل می شود و خلایق برای واحد قهار ظهور می کند.

و معنای آیه این است که: ما عالم مشهود را با همه اجزای آن، چه آسمانی و چه زمینی، نیافریدیم مگر به حق، یعنی دارای غایت و هدفی ثابت، و نیز دارای اجلی معین که وجودش از آن تجاوز نمی کند، و چون دارای اجلی معین است قهرا در هنگام فرا رسیدن آن اجل فانی می شود، و همین فانی شدنش هم هدف و غایتی ثابت دارد، پس بعد از این عالم عالمی دیگر است که آن عبارت است از عالم بقاء و معاد موعود. و در معنای "به حق بودن خلقت" در سابق مکررا سخن به میان آمد.

"وَ الَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أَنْذَرُوا مُعْرِضُونَ" - مراد از "الذین کفروا" مشرکین است، به دلیل آیه بعدی که می فرماید: "قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ". و لیکن از ظاهر سیاق بر می آید که مراد از کفر آنان، تنها کفر به معاد است، نه کفر به یگانگی خدا و سایر عقائد باطله آنان. و کلمه "ما" در "عما" مصدریه، و یا موصوله است، اما احتمال دوم با سیاق سازگارتر است در نتیجه معنای جمله چنین می شود: و مشرکین که منکر معادند از آنچه انذار می شوند (یعنی از روز قیامت، و عذاب الیمی که در آن روز مخصوص مشرکین به خداست) اعراض می کنند، و روی برمی گردانند.

احتجاج علیه پرستش بت ها و معبودهای زمینی

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ..."

کلمه "أرأیتم" به معنای "مرا خبر دهید" است. و مراد از آنچه به جای خدا می خواندند همان بت هایی است که می پرستیدند، و از آنها حاجت می طلبیدند. و اگر ضمیر مخصوص به عقلاء را به آنها برگردانید، با اینکه سنگ و چوب بودند، بدین مناسبت است که مشرکین کارهای عقلاء را به آنها نسبت می دادند. و هر چند گفتیم منظور بت ها است، لیکن حجتی که در آیه اقامه شده، شامل همه معبودهای دروغین می شود.

"أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ" - کلمه "أرونی" نیز به همان معنای "مرا خبر دهید" است. و کلمه "ما" اسم استفهام است. و کلمه "ذا" زائد است و مجموع "ما ذا" مفعول "خلقوا" است. و کلمه "من الارض" متعلق بدانست.

"أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ" - یعنی چه شرکتی در خلقت آسمانها دارند. چون در آیه شریفه از این سؤال می کند که خدایان شما در همه آسمانها و زمین چه موجودی خلق کرده اند.

توضیح اینکه: مشرکین هر چند خلقت هیچ موجودی را به خدایان خود نسبت نمی دادند، بلکه تنها تدبیر را به آنها مستند می کردند و خلقت را خاص خدا می دانستند، هم چنان که خدای تعالی در این باره فرموده: "وَلَيْسَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ" (۱) و نیز فرموده: "وَلَيْسَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ" (۲).

و لیکن از آنجایی که خلقت از تدبیر جدا نیست، لا-جرم این نکته باعث شده آنکه مدبر است سهمی از خلقت هم داشته باشد، و بدین جهت به پیامبر گرامی خود دستور می دهد: از ایشان از سهم خدایشان پرسد که چقدر از خلقت آسمانها و یا زمین سهم دارند، پس تدبیر در عالم بدون خلقت معنا ندارد.

"اَتْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" - کلمه "هذا" اشاره به قرآن است. و مراد از آوردن کتابی قبل از قرآن، آوردن کتابی آسمانی از قبیل تورات است که از ناحیه خدا نازل شده باشد، و در آن از شرکت خدایان مشرکین در خلقت آسمانها و زمین خبر داده باشد.

و کلمه "أثاره" - به طوری که راغب گفته - مصدر و به معنای نقل و روایت است.

وقتی می گوئیم "اثر العلم" معنایش این است که من آن علم را روایت کردم. و مصدر این فعل همان طور که "اثره" می آید "اثر" و "اثره" نیز می آید. و اصل معنای این واژه پیروی و دنبال کردن جای پای کسی بوده (۳) بنا به گفته وی کلمه "اثره" هر چند مصدر است، اما مصدر به معنای مفعول - یعنی ماثور - است یعنی: علمی که نقل و روایت شده باشد و ثابت کند که خدایان مشرکین در خلقت قسمتی از آسمانها و زمین شریک خدا هستند. ولی غالب مفسرین کلمه مذکور را به معنای "بقیه" معنا کرده اند. این معنا هم قریب به همان معنای سابق است.

و معنای آیه این است که: اگر راست می گویید، برای من از کتابهای آسمانی قبل از قرآن دلیلی بیاورید که دلالت کند بر اینکه خدایان شما در خلقت قسمتی از آسمانها و یا خلقت قسمتی از زمین شرکت دارند. و اگر کتابی آسمانی نمی آورید حد اقل دلیل علمی منقولی - و یا بقیه ای از علم موروثی خود - بیاورید که این ادعای شما را اثبات کند."

ص: ۲۸۴

۱- اگر از ایشان پرسید آسمانها و زمین را چه کسی آفریده؟ خواهند گفت خدا. سوره زمر، آیه ۳۸.

۲- اگر از ایشان پرسید چه کسی خلقشان کرده خواهند گفت خدا. سوره زخرف، آیه ۸۷.

۳- مفردات راغب، ماده "اثر".

" وَ مَنْ أَضَلَّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ... "

استفهام در این آیه انکاری است. و اگر مستجاب نشدن دعای مشرکین را به روز قیامت تحدید کرده بدین جهت است که روز قیامت اجل مسمی و معین شده دنیا است، و محل دعوت تنها دنیا است، و بعد از قیامت دیگر دنیایی نیست.

" وَ هُمْ عَنْ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ " - این جمله یکی دیگر از صفات آلّه مشرکین است، که بعد از صفت دیگر آنها، یعنی مستجاب نکردن، ذکر شده، نه اینکه تعلیل مستجاب نکردن باشد، برای اینکه مستجاب نکردن بت ها معلول این است که بت ها نه مالک پرستندگان خود هستند، و نه مالک چیزی از امور آنان، هم چنان که خدای تعالی فرموده: " قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا " (۱).

پس همان طور که گفتیم، جمله مورد بحث صفتی است اضافه بر صفت قبلی، تا مقدمه ای باشد برای آیه بعدی که می فرماید: در قیامت دشمن این آلّه می شوند، و به عبادتی که برای آنها کردند کافر می گردند. پس مشرکین که در دنیا دست دعا به سوی بت ها دراز می کردند، روز قیامت می فهمند که بت ها از دعای آنها غافل بوده اند و آن وقت دشمن آنها شده، به پرستش آنها کافر می شوند.

از آیه شریفه برمی آید که تمامی موجودات حتی جمادات هم حیات و شعور دارند، برای اینکه بت ها از جماداتند، و آیه شریفه نسبت غفلت به آنها داده، و غفلت از خواص موجود دارای شعور است، و بر وصفی اطلاق می شود که داشتن شعور شان موصوفش باشد.

" وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً وَ كَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ " کلمه " حشر " به معنای آن است که چیزی را به زور از جای خود بیرون کنی، و منظور از آن در اینجا مبعوث کردن مردم از قبورشان، و سوق دادن آنها به سوی محشر است، که در آن روز آلّه آنان دشمنشان شده، و به شرک آنان کافر گشته، از ایشان بیزاری می جویند، هم چنان که آیه " تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ " (۲) و آیه " فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ " (۳) این مضامین را حکایت می کند.

ص: ۲۸۵

۱- بگو آیا به جای خدا چیزی را می پرستید که نه مالک ضرری برای شما است، و نه مالک نفعی؟. سوره مائده، آیه ۷۶.

۲- سوره قصص، آیه ۶۳.

۳- پس در این ادعا شهادت و حکم خدا میان ما و شما کفایت کند که ما از پرستش شما غافل بودیم. سوره یونس، آیه ۲۹.

و در سیاق دو آیه مورد بحث اشاره ای است به اینکه سنگ و چوبهای جماد که در این عالم در نظر ما جماد و بی جانند، چون آثار حیات در آنها نمی بینیم، در نشاء آخرت معلوم می شود که برای خود جان داشته اند، و آن روز آثار حیات از ایشان بروز می کند. و ما در این باره مطالبی در ذیل آیه "قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ" (۱) گذرانندیم.

"وَ إِذَا تَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ" این آیه و آیه بعدش در مقام توبیخ است. و مراد از "آیات بینات" آیات قرآن است که بر آنان تلاوت می شد. در این آیه وقتی می خواهد از زبان کفار همین آیات بینات را نقل کند که در باره اش گفتند سحر است، به جای این کلمه، کلمه "حق" را می آورد حتی که به سویشان آمده، و می فرماید: "لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ" با اینکه مقتضای ظاهر آیه این بود که به جای "للحق" بفرماید "لها"، و این بدان جهت است که بفهماند آیات بینات حق بود که بر آنان تلاوت می شد، و هیچ مجوزی نداشتند که آن را سحر آشکار بخوانند. و خلاصه با علم به اینکه "حق مبین" است آن را "سحر مبین" خواندند پس مردمی زورگو و لجباز و مخالف حق صریح بودند.

"أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنْ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئًا..."

کلمه "أم" در اینجا منقطع و به معنای "بلکه" است در نتیجه معنای آیه این می شود: بلکه کفار می گویند اینکه قرآن خود را کلام خدا خوانده، بر خدا افتراء بسته است.

و معنای جمله "قُلْ إِنْ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئًا" این است که: اگر من به خاطر شما قرآن را به خدا افتراء بسته باشم، خدای تعالی مرا به عذاب خود خواهد گرفت، و یا در این گرفتنش شتاب خواهد کرد و آن وقت شما نمی توانید مانع خواسته خدا شوید. بنا بر این چگونه ممکن است بر خدا افتراء ببندم و به خاطر شما خود را در معرض عذاب قطعی او قرار دهم؟ و خلاصه می خواهد بگوید: من مفتری بر خدا نیستم.

با این معنایی که کردیم روشن شد که جزاء شرط در جمله "إِنْ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي..." حذف شده و به جای آن جمله دیگری آمده که به منزله ارتفاع مانع است، و تقدیر کلام چنین است: "قل ان افتريته آخذني بالعذاب او عاجلني بالعذاب و لا مانع من قبلکم يمنع عنہ- بگو اگر قرآن را به خدا افتراء ببندم، مرا به عذاب خواهد گرفت، و یا عذاب افتراء

ص: ۲۸۶

را که جایش در قیامت است در همین دنیا بر سرم می آورد، آن وقت هیچ مانعی از ناحیه شما نمی تواند از آن جلوگیری شود". پس اینکه بعضی گفته اند "جمله" فَلَآ تَمْلِكُونَ... "از قبیل به کار بردن مسبب در جای سبب است، درست نیست.

"هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ" - "افاضه در حدیث" به معنای خوض و فرو رفتن در آن است. و کلمه "ما" در این جمله موصوله است، و ضمیر "فيه" به آن برمی گردد. ممکن هم هست مصدریه باشد، و مرجع ضمیر قرآن باشد. و در صورت موصوله بودن "ما" معنا چنین می شود: خدای سبحان دانایتر است به آنچه که در آن فرو رفته اید، یعنی در تکذیب قرآن و سحر و افتراء شمردن آن. و در صورت مصدریه بودن معنا اینطور می شود: خدا دانایتر است به خوض و فرو رفتن شما در تکذیب قرآن.

"كَفَىٰ بِهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ" - این جمله دومین احتجاج و استدلال است بر نفی افتراء به خدا. احتجاج اول جمله "إِنِ افْتَرَيْتَهُ فَلَآ تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئًا" بود، که بیانش در چند سطر قبل گذشت. و معنای احتجاج دوم این است که: شهادت دادن خدا در کلام خودش به اینکه کلام، کلام او است، نه افتراء بر او از جانب من، کافی است در مفتری نبودن من. و خدای سبحان این ادعای مرا تصدیق کرده و فرموده: "لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ" (۱) و آیاتی دیگر که در این معنا است و اما اینکه قرآن کلام خداست، در اثباتش همان آیاتی که تحدی می کند (و می فرماید: اگر در آسمانی بودن این کتاب شک دارید، همه دست به دست هم داده یک سوره مثل آن بیاورید) کافی است.

"وَ هِيَ الْغُفُورُ الرَّحِيمُ" - اینکه در ذیل آیه دو اسم از اسماء کریمه الهی را آورده، به منظور احتجاج علیه لوازمی است که انکار رسالت متضمن آن است. گویی فرموده: اینکه شما رسالت مرا انکار نموده، و آن را افتراء به خدا می پندارید، در حقیقت متضمن دو ادعا است، یکی ادعای اینکه قرآن کلام خدا نیست، و یکی هم ادعای اینکه دعوی رسالت من باطل است - که البته وثنی مذهبان بطور کلی منکر رسالتند.

احتجاج علیه مشرکین که قرآن را افتراء به خدا دانسته رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله) را منکر شدند

اما دعوی اول شما، جواب و ردش این است که: اولاً اگر من آن را به خدا افتراء بسته باشم، شما نمی توانید جلو عذاب خدا را بگیرید و مرا از آن نجات دهید. و ثانیاً شهادت خدای تعالی بر اینکه قرآن کلام او است، نه کلام من، کافی است.

ص: ۲۸۷

۱- لیکن خدا شهادت می دهد به آنچه که بر تو نازل کرده، چون به علم خودش نازل کرده است. سوره نساء، آیه ۱۶۶.

و اما ادعای دوم شما جواب و ردش این است که خدای سبحان غفور و رحیم است، و حکمت او اقتضاء می کند که با خلق خود به مغفرت و رحمت معامله کند و معلوم است که این مغفرت و رحمت به جز تائبان را که به سوی برگشته اند، و صالحان که عمل خود را اصلاح کرده اند شامل نمی شود. آری، تنها این طایفه اند که خدای تعالی نخست به سوی صراطی که سلوکشان را به سوی او نزدیک کند هدایت می کند، و سپس مغفرت و رحمتش شامل حالشان می شود، یعنی گناهانشان را می ریزد، و در سرای سعادت جاودانه مستقرشان می سازد.

و اینکه گفتیم حکمت او اینطور اقتضاء می کند، به خاطر این است که انسان استعداد و صلاحیت چنین کمالی را دارد، و او هم جواد و کریم است (قابلیت محل کامل، و فاعلیت فاعل هم در حد اعلای از کمال و تمامیت است، و این همان وجوب است).

صلاحیت انسان وجدانی است و دلیل نمی خواهد، و اما کرامت وجود خدای تعالی دلیلش کلام خود اوست که می فرماید: "وَ مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا" (۱) و نیز فرموده: "وَ عَلَى اللَّهِ قَضُؤُ السَّبِيلِ" (۲) و سیل و طریقه این هدایت همانا دعوت است که باید از طریق رسالت انجام گیرد. پس در حکمت خدا واجب می شود که رسولی به سوی مردم گسیل دارد تا ایشان را به راه خود هدایت کند، راهی که ایشان را به مغفرت و رحمت او برساند.

معنا و مفاد آیه: "قُلْ مَا كُنْتُ بَدْعًا مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفَعَّلُ بِي وَلَا بِيَوْمِ"

"قُلْ مَا كُنْتُ بَدْعًا مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفَعَّلُ بِي وَلَا بِيَوْمِ..."

کلمه "بدع" به معنای نوظهور و بی سابقه است، چیزی که نظیرش تا کنون نبوده، و یا گفتار و کرداری که سابقه نداشته باشد، و به همین جهت بعضی از مفسرین آیه را چنین معنا کرده اند: من اولین رسولی نیستم که به سوی شما گسیل شده باشم، و قبل از من هیچ رسولی به سوی شما گسیل نشده باشد.

بعضی دیگر گفته اند: معنایش این است که افعال و اقوال من افعال و اقوالی نوظهور نیست که قبل از من هیچ رسولی این سخنان را نگفته باشد، و این کارهای مرا نکرده باشد.

و معنای اول نه با سیاق سازگاری دارد و نه با جمله قبل که می فرمود: "وَ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ" بلکه با آن معنایی که ما برای جمله مذکور بیان کردیم، همان معنای دوم سازگارتر است. بنا بر این معنای آیه چنین می شود که: من در بین انبیاء پیغمبری نوظهور نیستم که

ص: ۲۸۸

۱- عطای پروردگارت جلوگیر ندارد. سوره أسری، آیه ۲۰.

۲- راهنمایی به سوی راه وسط بر عهده خدا است. سوره نحل، آیه ۹.

سخنان و افعال و سیرت و صورت مخالف با سخنان و افعال و صورت و سیرت آنان باشد، بلکه من نیز مانند آنان فردی از بشر هستم و همان آثار بشریت که در آنان وجود داشت در من نیز وجود دارد و راه و روش آنان در زندگی همین راه و روش من بوده است.

با این جمله پاسخ اعتراضهایی که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می کردند داده می شود، مانند اعتراضی که قرآن از ایشان حکایت کرده که: "ما لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْسِتِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْ لَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا" (۱).

نفی علم غیب از پیامبر (صلی الله علیه و آله) در جمله "و ما أدری... از جهت بشر بودن او است و با اثبات علم غیب برای آن حضرت از طریق وحی منافات ندارد

و در جمله "و ما أدری ما یفعل بی و لا بکم" می خواهد از خود علم غیب را نفی کند، و همان را خاطر نشان سازد که آیه "لو کنت أعلم الغیب لاستکثرت من الخیر و ما مسنی السوء" (۲) خاطر نشان می کند. فرقی که بین این دو آیه وجود دارد این است که آیه اعراف علم به مطلق غیب را نفی می کند، و دلیلش را این می گیرد که هم خیری زیاد نکرده و هم گرفتاری به او رسیده است. و آیه مورد بحث علم به غیب خاصی را نفی می کند، و آن حوادثی است که ممکن است بعدها متوجه آن جناب و یا متوجه مخاطبین او شود، چون مشرکین - که روی سخن با ایشان است - خیال می کردند کسی که دارای مقام رسالت می شود - به فرضی که چنین کسی پیدا شود - باید خودش ذاتا دارای علم به غیب و نهانی ها باشد و قدرتی غیبی مطلق داشته باشد، هم چنان که این خیال از کلام آنها که گفتند "چرا فرشته ای با او نیست..." و قرآن حکایتش کرده، به خوبی فهمیده می شود، لذا رسول گرامی خود را دستور می دهد که صریحا اعتراف کند که: او هیچ نمی داند که در آینده بر او و برایشان چه می گذرد، و در نتیجه علم غیب را از خود نفی کند، و بگوید: که آنچه از حوادث که بر او و برایشان می گذرد خارج از اراده و اختیار خود او است، و او هیچ دخل و تصرفی در آنها ندارد، بلکه دیگری است که آن حوادث را پیش می آورد، و او خدای سبحان است.

پس اینکه فرمود: "و ما أدری ما یفعل بی و لا بکم" همانطور که علم به غیب را از خود نفی می کند، قدرت و دخالت خود را نیز نسبت به حوادثی که در پس پرده غیب بنا است پیش

ص: ۲۸۹

۱- این چه پیغمبری است که طعام می خورد، و در بازارها آمد و شد می کند؟ اگر پیغمبر است چرا فرشته ای نازل نشد تا با او به کار اندازد، و یا چرا گنجی در اختیارش قرار ندادند، و یا چرا دارای باغی نشد تا از آن بخورد. سوره فرقان، آیه ۷ و ۸.

۲- و اگر غیب می دانستم هم خیر بسیاری کسب می کردم، و هم بدیها و گرفتاریها به من نمی رسید. سوره اعراف، آیه ۱۸۸.

بیاید، از خود نفی می نماید.

و اگر در این آیه علم به غیب را از آن جناب نفی می کند، منافات با این ندارد که به وسیله وحی عالم به غیب باشد، هم چنان که در مواردی از کلام خدای تعالی به آن تصریح شده، یک جا می فرماید: "ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ" (۱) و جای دیگر می فرماید: "تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ" (۲) و جای دیگر می فرماید: "عَالِمِ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنْ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ" (۳) و نیز از همین باب است سخن مسیح که قرآن آن را حکایت نموده، می فرماید: "وَأُتْبِكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَ مَا تَدْخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ" (۴) و نیز از یوسف حکایت نموده که به دو رفیق زندانش گفت: "لَا يَأْتِيَكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَأُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا" (۵).

و وجه منافات نداشتن این است که: آیاتی که علم به غیب را از آن جناب و از سایر انبیاء (علیه السلام) نفی می کند، تنها در این مقام است که این حضرات از آن جهت که بشری هستند و طبیعت بشری دارند علم به غیب ندارند، و خلاصه طبیعت بشری و یا طبیعتی که اعلا مرتبه طبیعت بشری را دارد، چنین نیست که علم به غیب از خواص آن باشد به طوری که بتواند این خاصه و اثر را در جلب هر منفعت و دفع هر ضرر استعمال کند، همان طور که ما به وسیله اسباب ظاهر جلب نفع و دفع ضرر می کنیم.

و این منافات ندارد که با تعلیم الهی از طریق وحی حقایقی از غیب برایشان منکشف گردد، همان طور که می بینیم اگر معجزه می آورند، بدین جهت نیست که افرادی از بشر و یا برجستگانی از بشرند، و این خاصیت خود آنان است، بلکه هر چه از این معجزات می آورند به اذن خدای تعالی و امر او است، هم چنان که می بینیم در چند جا در پاسخ آنان که پیشنهاد آیتی کرده اند می فرماید: "قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا" (۶)،

ص: ۲۹۰

۱- این از اخبار غیب است که به تو وحی می کنیم. سوره آل عمران، آیه ۴۴. و سوره یوسف، آیه ۱۰۲. [.....]

۲- این از اخبار غیب است که به تو وحی می کنیم. سوره هود، آیه ۴۹.

۳- خدای تعالی عالم غیب است و احدی رای بر غیب خود احاطه نمی دهد مگر رسولی رای که پسندد. سوره جن، آیه ۲۷.

۴- و به شما خبر می دهم از آنچه می خورید و آنچه در خانه های خود ذخیره می کنید. سوره آل عمران، آیه ۴۹.

۵- هیچ جیره طعامی برایتان نیاید مگر آنکه شما رای از تاویل آن خبر می دهم. سوره یوسف، آیه ۳۷.

۶- بگو منزه است پروردگار من مگر من بجز فردی از بشر هستم. سوره اسراء، آیه ۹۳.

"قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ" (۱)، "وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرٌ مِنَ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ" (۲).

شاهد این جمع جمله ای است که بعد از جمله مورد بحث و متصل به آن آمده که فرموده: "إِنْ أَتَّبَعِ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ" برای اینکه اتصال این جمله به ما قبل می رساند که در حقیقت اعراض از آن است، و معنای مجموع دو جمله چنین است: من هیچ یک از این حوادث را به غیب و از ناحیه خود نمی دانم، بلکه من تنها پیروی می کنم آنچه را که از این حوادث به من وحی می شود.

"وَمَا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ" - این جمله تاکید همه مطالب قبل در آیه است که می فرمود:

"مَا كُنْتُ بِدَعَاءٍ..."، "وَمَا أَدْرِي...". و "إِنْ أَتَّبَعِ...".

بحثی فلسفی و دفع یک شبهه (در باره عالم بودن پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه (علیه السلام) به غیب، و اثر و رابطه آن با زندگی و رفتار ایشان)

اشاره

روایات بسیاری از طرق ائمه اهل بیت (علیه السلام) رسیده که خدای سبحان پیامبر اسلام و ائمه (علیه السلام) را تعلیم داده، و هر چیزی را به ایشان آموخته. و در بعضی از همان روایات این معنا تفسیر شده به اینکه علم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از طریق وحی، و علم ائمه (علیه السلام) از طریق رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بوده است.

از سوی دیگر به این روایات اشکال شده که: تا آنجا که تاریخ نشان می دهد سیره اهل بیت چنین بوده که در طول زندگی خود مانند سایر مردم زندگی می کرده اند و به سوی هر مقصدی می رفتند از راه معمولی و با توسل به اسباب ظاهری می رفتند، و عینا مانند سایر مردم گاهی به هدف خود می رسیدند، و گاهی نمی رسیدند، و اگر این حضرات علم به غیب می داشتند، باید در هر مسیری به مقصد خود برسند، چون شخص عاقل وقتی برای رسیدن به هدف خود، دو راه پیش روی خود می بیند، یکی قطعی و یکی راه خطا، هرگز آن راهی را که می داند خطا است طی نمی کند، بلکه آن راه دیگر را می رود که یقین دارد به هدفش می رساند. در حالی که می بینیم آن حضرات چنین نبودند، و در زندگی راههایی را طی

ص: ۲۹۱

- ۱- بگو آیات و معجزات تنها و تنها از ناحیه خدا است، و من تنها بیم رسانی آشکارم. سوره عنکبوت، آیه ۵۰.
- ۲- هیچ رسولی نمی تواند آیتی بیاورد مگر به اذن خدا، و وقتی امر خدا برسد آن وقت به حق داوری شود. سوره مؤمن، آیه

می کردند که به مصائبی منتهی می گشت، و اگر علم به غیب می داشتند باید بگوییم عالما و عامدا خود را به مهلکه می افکندند، مثلا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در روز جنگ احد آنچه بر سرش آمد خودش بر سر خود آورد، و یا علی (علیه السلام) خودش عالما و عامدا در معرض ترور ابن ملجم مرادی ملعون قرار گرفت، و همچنین حسین (علیه السلام) عمدا خود را گرفتار مهلکه کربلا ساخت، و سایر ائمه (علیه السلام) عمدا غذای سمی را خوردند. و معلوم است که القاء در تهلکه یعنی خویشتن را به دست خود به هلاکت افکندن عملی است حرام، و نامشروع.

اساس این اشکال به طوری که ملاحظه می کنید دو آیه از آیات قرآنی است، یعنی آیه " وَ لَوْ كُنْتَ أَعْلَمَ الْغَيْبِ لَاشْتَكَيْتُ مِنَ الْخَيْرِ " و آیه " وَ مَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ ".

و این اشکال یک مغالطه بیش نیست، برای اینکه در این اشکال بین علوم عادی و علوم غیر عادی خلط شده، و علم به غیب علمی است غیر عادی که کمترین اثری در مجرای حوادث خارجی ندارد.

بیان اینکه علم غیب اثری در جریان حوادث خارجی ندارد

توضیح اینکه: افعال اختیاری ما همان طور که مربوط به اراده ما است، همچنین به علل و شرائط دیگر مادی و زمانی و مکانی نیز بستگی دارد که اگر آن علل و شرائط هم با خواست ما جمع بشود، و با آن مساعدت و هماهنگی بکند، آن وقت علت پیدایش و صدور آن عمل از ما علتی تامه می شود که صدور معلول به دنبالش واجب و ضروری است، برای اینکه تخلف معلول از علت تامه اش محال است.

پس نسبت فعل که گفتیم معلول است، به علت تامه اش، نسبت وجوب و ضرورت است، مانند نسبتی که هر حادثه دیگر به علت تامه اش دارد. و اما نسبتش به اراده ما که جزء علت است، نه تمام علت، نسبت جواز و امکان است، نه ضرورت وجوب تا بگویی تخلفش محال است.

پس روشن گردید که تمامی حوادث خارجی که یکی از آنها افعال اختیاری ما است، وقتی در خارج حادث می شود که حدویش به خاطر تمامیت علت، واجب شده باشد، و این منافات ندارد با این که در عین حال صدور افعال ما نسبت به خود ما به تنهایی ممکن باشد، نه واجب.

حال که معلوم شد هر حادثی از حوادث، و از آن میان هر فعلی از افعال اختیاری ما در عین اختیاری بودن، معلولی است که علت تامه ای دارد، و اگر نمی داشت محال بود که حادث شود، هم چنان که با فرض نبودن آن علت، محال بود حادث گردد، پس تمامی حوادث

عالم، سلسله نظام یافته ای است، که همگی و مجموعه اش متصف به وجوب است، یعنی محال است یکی از آن حوادث که به منزله یک حلقه از این زنجیر است از جای خودش حذف شود، و جای خود را به چیز دیگر و حادثه ای دیگر بدهد.

و نیز معلوم شد که پس این سلسله و زنجیر از همان روز اول واجب بوده- چه گذشته هایش و چه حوادث آینده اش- حال اگر فرض کنیم که شخصی به این سلسله یعنی به سراپای حوادث عالم آن طور که هست و خواهد بود علم داشته باشد، این علم نسبت هیچ یک از آن حوادث را هر چند اختیاری هم باشد تغییر نمی دهد و تاثیری در نسبت آن نمی کند، یعنی با فرض اینکه نسبت وجوب دارد، ممکنش نمی سازد، بلکه هم چنان واجب است (۱).

حال اگر بگوییم: همین که علم یقینی در مجرای افعال اختیاری قرار گرفت عینا مانند علم حاصل از طرق عادی می شود و قابل استفاده می گردد چون آدمی را بر سر دو راهی بکنم یا نکنم قرار می دهد به این معنا که در آنجا که با علم حاصل از طرق عادی مخالف باشد نظیر علم عادی سبب فعل و یا ترک می گردد (۲).

در پاسخ می گوئیم: خیر چنین نیست که علم یقین به سلسله علل منافات با علم عادی داشته باشد، و آن را باطل سازد، به شهادت اینکه می بینیم بسیار می شود که انسان علم عادی به چیزی دارد، ولی عمل بر خلاف آن می کند، هم چنان که قرآن کریم در آیهم.

ص: ۲۹۳

۱- توضیح بیشتر اینکه: فرض کنیم که علی (علیه السلام) می دانست که در روزی معین و ساعتی معین و به دست شخصی معین ترور می شود، حال با توجه به آنچه گفتیم که تمام حوادث عالم واجب و ضروری الوجود است، و ممکن نیست یکی از آنها از سلسله به هم پیوسته حذف شود، علم امام (علیه السلام) حادثه ترور خود رای ممکن الوجود نمی کند، چه علم داشته باشد و چه نداشته باشد، این حادثه حادث شدنی بود، و حال که علم دارد، این علم، تکلیفی برای آن جناب ایجاد نمی کند، و او رای محکوم به این حکم نمی سازد که امروز به خاطر احساس خطر از رفتن به مسجد خودداری کن، و یا ابن ملجم رای بیدار مکن، و یا برای خود نگهبانی معین کن، چون این علم علم به غیب (یعنی شدنی ها) است، نه علم عادی تا تکلیف آور باشد. مترجم.

۲- توضیح اینکه: فرض کنید من به علم عادی یقین کنم که این میوه رای می خورم، چون هم بسیار میل به آن دارم و هم خوردنش هیچ مانع بهداشتی و شرعی ندارد، ولی در عین حال علم یقینی دارم که چنین عملی در سلسله علل و اسباب وجود ندارد، این میوه رای نمی خورم، در چنین فرضی علم یقین علم عادی را باطل می کند، و خودش به جای آن می نشیند، و از درجه وجوب خودش نازل شده، به مرتبه امکان پایین می آید، یعنی همانطور که گفتیم آدمی رای در اینکه بکنم یا نکنم متحیر می سازد و همانطور که گفتیم سبب فعل و یا ترک می گردد. مترجم.

" وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ " (۱) می فرماید کفار به علم عادی یقین دارند به اینکه با انکار و عناد در برابر حق معذب شدنشان در آتش یقینی است، در عین حال به انکار و عناد خود اصرار می ورزند، به خاطر اینکه در سلسله علل که یک حلقه اش هوای نفس خود آنان است، انکارشان حتمی و نظیر علم عادی به وجوب فعل است.

با این بیان اشکال دیگری هم که ممکن است به ذهن کسی بیاید دفع می شود، و آن این است که: چگونه ممکن است انسان علم یقینی پیدا کند به چیزی که خلاف اراده او باشد، چنین علمی اصلا تصور ندارد، و به همین جهت وقتی می بینیم علم در اراده ما تاثیر نمی کند باید بفهمیم که آن علم، علم یقینی نبوده، و ما آن را علم یقینی می پنداشتیم.

وجه دفع این اشکال این است که گفتیم: صرف داشتن علم به چیزی که مخالف اراده و خواست ما است، باعث نمی شود که در ما اراده ای مستند به آن علم پیدا شود، بلکه همانطور که در تفسیر آیه ۱۴ سوره نمل گذشت آن علمی ملازم با اراده موافق است که توأم با التزام قلب نسبت به آن باشد، (و گر نه بسیار می شود که انسان یقین و علم قطعی دارد به اینکه مثلا شراب یا قمار یا زنا و یا گناهان دیگر ضرر دارد، و در عین حال مرتکب می شود، چون التزام قلبی به علم خود ندارد) نظیر این جریان در افعال عنائی به خوبی به چشم می خورد (۲) درم.

ص: ۲۹۴

۱- سوره نمل، آیه ۱۴.

۲- توضیح اینکه: بعضی از کارها از انسان سر می زند که نه می توان آن را مانند کار کبد و معده جبری و بی اختیار دانست، و نه مانند سایر کارهایی که به اختیار خود می کنیم اختیاری خواند، و لا جرم آن را شقی ثالث از کارهای انسان دانسته اند، و نام آن را "فعل عنائی" نهاده اند. و اینگونه اعمال از حیوانات نیز سر می زند. حیوان وقتی خود را در برابر درنده ای می بیند، از آنجا که ترس دلش را پر می کند، دیگر نمی تواند مانند سایر اوقات خود را در بین چهار طرف- جلو و عقب و راست و چپ- مختار ببیند، چون شدت ترس همه راه ها را به روی او می بندد، و او دیگر نمی تواند باور کند که از سه جهت دیگر راه گریز دارد، لا- جرم تنها یک راه برایش باقی می ماند، و آن دهان درنده است، و لذا می بینیم حیوان با پای خود به طرف درنده می رود، و می گوئیم: حیوان "استسباع" شده، یعنی سبع زده شده. و اما در انسان: انسان نیز گاهی اینطور می شود، مثلا اگر یک فرد آدمی را بر بالای درختی و یا برجی بسیار بلند قرار دهند، با اینکه در روی زمین به بیش از جای یک جفت کفش زمین نمی خواست، تا بتواند روی پای خود بایستد، و بالای برج شاید چند برابر آن جا داشته باشد، ولی در عین حال نمی تواند آنجا قرار بگیرد، به محضی که سقوط خود را تصور کند، آن چنان دلش از ترس پر می شود که دیگر باور اینکه می تواند در آنجا بایستد از او سلب می شود، و او تنها و تنها یک راه پیش روی خود می بیند، و آن هم این است که خود را پرتاب کند، چنین عملی را نه می توان گفت عمل ارادی است، برای اینکه عمل ارادی و اختیاری آن عملی است که فاعلش قادر بر فعل و ترک آن باشد و در مثال ما فاعل قادر بر ترک نیست، و نه عملی است جبری، برای اینکه عمل جبری آن عملی است که بدون اراده انجام گیرد، و سقوط در مثال ما عملی است که با اراده فاعل انجام می شود، لذا نام اینگونه اعمال را عمل به عنایت نهاده اند. مترجم.

این گونه اعمال نیز می بینیم علم قطعی به هلاکت، انسان را به باقی ماندن در بالای برج وادار نمی کند، چون التزامی به علم قطعی خود ندارد.

بعضی از مفسرین از این اشکال پاسخ داده اند به اینکه: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه، تکالیفی مخصوص به خود دارند، آنها بر خلاف سایر مردم می توانند خود را به اینگونه مهلکه ها بیفکنند، ولی این کار بر سایرین حرام است. در بعضی از اخبار هم به این نکته اشاره شده.

بعضی دیگر چنین جواب داده اند: آن علمی تکلیف آور است که علمی عادی باشد، و اما علم غیر عادی تکلیف را بر انسان منجز نمی کند.

ممکن است این دو پاسخ اخیر را طوری توجیه کنیم که با بیان سابق ما سازگار باشند.

بیان

اشاره

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنَ عِنْدِ اللَّهِ وَ كَفَرْتُمْ بِهِ وَ شَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَأَمَنْ وَ اسْتَكْبَرْتُمْ..."

ضمیر در "کان" و در "به" و در "مثله" - بطوری که از سیاق برمی آید- به قرآن بر می گردد. و جمله "وَ شَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ..." عطف است بر شرط "إِنْ كَانَ" و در نتیجه، جزای این جمله شرطیه، هم جزای شرط است و هم جزاء جمله ای که بر آن عطف شده. و مراد از "مثل قرآن" کتابی است که از حیث مضمون و معارف الهی شبیه به قرآن باشد، و آن همان تورات اصلی است که بر موسی (علیه السلام) نازل شد. و معنای جمله "فَأَمَنْ وَ اسْتَكْبَرْتُمْ" این است که آن شاهد یاد شده از بنی اسرائیل، بعد از شهادت ایمان هم بیاورد.

و جمله "إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ" تعلیل همان جزائی است که حذف شده، و نیز می فهماند که آن جزاء چیست. و ظاهراً آن جزاء عبارت است از "أَلستم ضالین- آیا در این صورت گمراه نبوده اید؟" و بعضی جزاء را عبارت دانسته اند از جمله "أَلستم ظلمتم" و این درست نیست، برای اینکه تعلیل به اینکه خدا ستمکاران را هدایت نمی کند با ضلالت سازگار است، نه با ظلم، هر چند که متصف به هر دو صفت بوده باشد.

و معنای آیه این است که: به مشرکین بگو به من خبر دهید اگر این قرآن از ناحیه خدا باشد و در عین حال شما به کتاب خدا کفر ورزیده باشید، کتابی که شاهدهی هم از بنی اسرائیل به مثل آن کتاب که معارف همان کتاب را دارد، شهادت داد و به آن ایمان آورد و شما از پذیرفتن آن سرپیچی و استکبار کرده باشید، آیا شما مردمانی گمراه نیستید؟ به درستی که خدا مردم ستمکار را هدایت نمی کند.

مقصود از "شاهد من بنی اسرائیل" در آیه: "قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ..."

و اما آن کسی که بر مثل این کتاب شهادت داده و ایمان آورده، بطوری که در روایات آمده، عبد الله بن سلام یکی از علمای یهود بوده. و بنا بر این، آیه شریفه مدنی خواهد بود، نه مکی، برای اینکه عبد الله بن سلام از کسانی است که در مدینه ایمان آورد.

و بعضی گفته اند: ممکن است تعبیر به گذشته در جمله "و شاهدهی از بنی اسرائیل شهادت داد و ایمان آورد" به منظور تحقیق وقوع باشد. و به عبارت ساده تر: به این منظور بوده که بفهماند هر چند این جریان در آینده واقع می شود، اما آن قدر واقع شدنش حتمی است که باید آن را واقع شده حساب کنی.

لیکن این تفسیر بی پایه است، برای اینکه با سیاق آیه که سیاق احتجاج علیه مشرکین است نمی سازد، چون مشرکین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را در آنچه که از آینده خبر می داد تصدیق نمی کردند.

و در معنای آیه اقوال دیگری نیز گفته اند، از آن جمله گفته اند: مراد از کسی که شهادت داد بر مثل قرآن و ایمان هم آورد حضرت موسی (علیه السلام) است که شهادت داد بر حقانیت تورات و به آن ایمان آورد. و اگر این مفسرین از تفسیر قبلی عدول کرده، این تفسیر را پذیرفته اند همه به خاطر این بوده که آیه را مکی دانسته و در نتیجه نمی توانستند بگویند منظور عبد الله بن سلام بوده، چون عبد الله در مدینه اسلام آورد.

و این پندار صحیح نیست، زیرا اولاً دلیلی نداریم بر اینکه آیه شریفه در مکه نازل شده باشد. و ثانیاً از ادب قرآن به دور است که موسی (علیه السلام) را قرین مشرکین جلف قرار دهد و اینان را با آن جناب مقایسه نماید، و بفرماید: موسی (علیه السلام) به کتابی که بر او نازل شد ایمان آورد، پس چرا شما استکبار می ورزید، و به قرآن ایمان نمی آورید.

بی پایگی این حرف بر کسی پوشیده نیست.

و از جمله آن اقوال این است که گفته اند: کلمه "مثل" در آیه شریفه به معنای خود قرآن است، نه مثل قرآن، هم چنان که در آیه "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" مثل به معنای خدا است نه به معنای مانند او.

بعید بودن این تفسیر هم مثل تفسیر سابق است.

وجه مختلف در معنای آیه: " وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ... "

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ...

بعضی گفته اند: لام در کلمه " لِلَّذِينَ آمَنُوا " لام تعلیل است، و معنایش " برای خاطر ایمانشان " است. و برگشت معنایش به " فی " است (یعنی در باره ایمان مؤمنین) و ضمیر در " کان " و در " الیه " به قرآن برمی گردد بدین جهت که مؤمنین به آن ایمان دارند.

و معنای آیه این است که: آنها که کافر شدند در باره ایمان مؤمنین به قرآن گفتند:

اگر ایمان به قرآن خیر بود، مؤمنین در ایمان آوردن به آن از ما پیشی نمی گرفتند.

بعضی دیگر گفته اند: مراد از " لِلَّذِينَ آمَنُوا " بعضی از مؤمنین است، و مراد از ضمیری که در جمله " سبقونا " است بعضی دیگر از ایشان، و لام در " للذین " متعلق به کلمه " قال " است، و معنای آیه این است که: " کسانی که کافر شدند به بعضی از مؤمنین - که حاضر در مجلس بودند - گفتند: اگر اسلام چیز خوبی بود فلان شخص و فلان شخص از مؤمنین - که در مجلس حاضر نبودند - جلوتر از ما ایمان نمی آوردند " و این معنایی است که از سیاق آیه به دور است.

بعضی دیگر گفته اند: مراد از جمله " لِلَّذِينَ آمَنُوا " همه مؤمنین است، و لیکن در جمله " ما سبقونا " التفاتی به کار رفته، و اصل آن " ما سبقتمونا " بوده، (و معنایش این است:

آنهایی که کافر شدند به همه مؤمنین گفتند: اگر ایمان خوب بود شما از ما سبقت نمی گرفتید). و لیکن این تفسیر هم در دوری از سیاق مثل قول سابق است، چون اگر منظور خطاب به مؤمنین بود، جهت نداشت که بفرماید " سبقونا " و آوردن صیغه غایب به جای حاضر به هیچ وجه التفات شمرده نمی شود.

" وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَذَا إِنْكُ قَدِيمٌ " - ضمیر در " به " به قرآن برمی گردد، و همچنین کلمه " هذا " نیز اشاره به قرآن است. و کلمه " افك " به معنای افتراء است. و معنایش این است: از آنجا که به خاطر استکبارشان از ایمان آوردن به قرآن، از هدایت قرآن، بهره مند نشدند، به زودی خواهند گفت این (قرآن) افك و افترای است قدیم. و این همان سخنی است که در جای دیگر به عبارت " أساطیر الاولین " تعبیر شده.

" وَ مِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَ رَحْمَةً وَ هَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا... "

ظاهراً جمله " و من قبله... " جمله ای حالیه باشد، و معنای جمله این است که: به زودی خواهند گفت: این افترای است قدیم و سابقه دار، در حالی که کتاب موسی که امام و رحمت بود و قرآن هم آن را تصدیق دارد، قبل از آمدن قرآن از آمدنش خبر داده بود، و این قرآن هم که مصدق تورات است، به زبانی عربی آن را تصدیق کرده تا برای ستمکاران بیم رسان و برای

نیکوکاران بشارتی باشد، و با این حال چگونه ممکن است افک بوده باشد.

ص: ۲۹۷

"امام" و "رحمت" بودن تورات به این معنا است که: تورات کتابی است که می تواند مقتدای بنی اسرائیل باشد، و بنی اسرائیل باید در اعمال خود از آن پیروی کنند، بدین جهت امام است، و بدین جهت که مایه اصلاح نفوس مردم با ایمان است رحمت است.

" إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا..."

مراد از اینکه گفتند " رَبُّنَا اللَّهُ " اقرار و شهادت به انحصار ربوبیت در خدای سبحان، و یگانگی او در آن است. و مراد از استقامتشان در مقابل شهادت خود، این است که از آنچه که شهادت به حقانیتش می دهند منحرف نمی شوند، و رفتاری بر خلاف آن و بر خلاف لوازم آن نمی کنند.

" فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ " - یعنی در پیش روی خود هیچ خطر احتمالی ندارند، و هیچ عقابی حتی احتمالی در انتظارشان نیست، و به همین جهت خوف ندارند. و نیز هیچ مکروه قطعی و محقق ندارند و به همین جهت اندوهی نخواهند داشت، چون همیشه خوف جایی پیدا می شود که پای احتمال خطری در بین باشد، و اندوه وقتی به دل می آید که خطری واقع شده باشد.

و حرف "فاء" در کلمه "فلا خوف" ، این نکته را می فهماند که در جمله بویی از شرط هست، چون معنای جمله این است: "کسی که بگوید رب ما الله است و استقامت هم بورزد، خوفی ندارد..."

" أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ " مراد از اصحاب جنت بودن، آن است که کسی ملازم بهشت باشد. و جمله " خَالِدِينَ فِيهَا " نیز همین را تاکید می کند، و معنای آیه این است: اینها کسانند که گفتند رب ما الله است و استقامت ورزیدند، و اینان ملازم با بهشتند در حالی که در آن جاودانند و در حالی که این بهشت خالد، جزای اطاعت ها و کارهایی است که در دنیا برای تقرب به خدا انجام می دادند.

بحث روایتی در باره مراد از " أَنَاذِرُهُ مِنْ عِلْمٍ " و راجع به نزول آیه: " أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ... "

اشاره

در کافی به سند خود از ابی عبیده روایت کرده که گفت: از امام ابی جعفر

ص: ۲۹۸

(علیه السلام) پرسیدم آیه " اَتْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَهُ مِنْ عِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ " چه معنایی دارد؟ فرمود: منظور از کتاب همانا تورات و انجیل است. و منظور از " أَثَارَهُ مِنْ عِلْمٍ " علم اوصیای انبیاء است (۱).

و در الدر المنثور است که احمد، ابن منذر، ابن ابی حاتم، طبرانی، و ابن مردویه از طریق ابی سلمه بن عبد الرحمن، از ابن عباس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: منظور از " أَثَارَهُ مِنْ عِلْمٍ " بهره است (۲).

مؤلف: شاید منظور از حظ و بهره، کتاب محظوظ یعنی موروث از انبیاء و یا علمای گذشته باشد، لیکن در بعضی از روایاتی که در تفسیر آیه وارد شده، آمده که منظور از " أَوْ أَثَارَهُ مِنْ عِلْمٍ " حظ نیکو است. و در بعضی دیگر آمده که منظور از آن، جودت و زیبایی حظ است.

لیکن این معنا از سیاق احتجاج آیه به دور است.

و در عیون در باب " مجلس مذاکره مامون با حضرت رضا (علیه السلام) " آمده: آن جناب فرمود: پدرم از جدم از پدران بزرگوارش از حسین بن علی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود مهاجر و انصار نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اجتماع کردند، و عرضه داشتند: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) شما با این همه واردینی که از اطراف داری خرجت زیاد است، و مال و جان ما همه در اختیار تو است، و ما با کمال رغبت خوشوقت می شویم که در آنها تصرف کنی و از خدا می خواهیم تو را اجر دهد، آنچه دلت می خواهد از این اموال خرج کن، هیچ حرجی بر تو نیست.

آن گاه فرمود: در این مورد بود که خدای تعالی روح الامین را بر آن جناب نازل کرد، و وی به رسول خدا عرضه داشت: ای محمد " قُلْ لَا اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى " یعنی من از شما مزدی در برابر رسالت نمی خواهم، مگر همین را که بعد از من به اقربایم مودت و دوستی بورزید. مهاجر و انصار بیرون رفتند، و منافقین گفتند: از تصرف در اموال ما چشم نپوشید مگر برای اینکه ما را به رعایت خویشاوندانش وادار کند، و این سخنی عظیم، و افتزایی بود که در مجلس آن جناب گفتند.

و در باره همین افتراء بود که آیه شریفه " اَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ اِنْ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللّٰهِ شَيْئًا هُوَ اَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ كَفَىٰ بِهٖ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ " نازل

ص: ۲۹۹

۱- کافی، ج ۱، ص ۴۲۶.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۷.

شد. پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کسی به نزد همان جمعیت فرستاد که مگر پیش آمدی کرده؟ گفتند: بله، و الله، یا رسول الله. بعضی از ما سخنی درشت گفتند: و ما ناراحت شدیم. پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آیه را که نازل شده بود بر آنان تلاوت کرد، و ایشان سخت بگریستند، به دنبال این جریان بود که آیه " وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ " نازل شد (۱).

روایتی در ذیل جمله: " وَ مَا أَذْرِي مَا يَفْعَلُ بِي وَ لَا بِكُمْ " و اشکالات آن

و در الدر المنثور است که ابو داوود در- کتاب ناسخ- از طریقه عکرمه از ابن عباس روایت کرده که در ذیل آیه " وَ مَا أَذْرِي مَا يَفْعَلُ بِي وَ لَا بِكُمْ " گفته: ناسخ این آیه در سوره فتح است (۲). ابن عباس سپس می گوید: پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بین مردم آمد، و ایشان را بشارت داد به اینکه گناهان گذشته و آینده اش بخشوده شده. پس مردی از مؤمنین گفت: ای پیامبر خدا، گوارایت باد، اینک فهمیدم که با تو چه معامله ای می کنند، لیکن نمی دانم با ما چه معامله می کنند؟ دنبال این پرسش آیه سوره احزاب نازل شد که می فرماید " وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا " و نیز می فرماید: " لِيَدْخُلَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ يُكَفِّرُ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ كَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا " که در این دو آیه برای آنان روشن کرد که خدا با ایشان چه معامله ای می کند (۳).

مؤلف: این روایت خالی از اشکال نیست، برای اینکه اولاً- در تفسیر آیه شریفه " وَ مَا أَذْرِي مَا يَفْعَلُ بِي وَ لَا بِكُمْ " گفتیم که این آیه هیچ ارتباطی با علم غیبی که از طریق وحی باشد ندارد، و نمی خواهد بگوید: من علم غیبی نسبت به آموزش خود ندارم تا روایت بگوید:

آیه سوره فتح ناسخ این آیه است.

و ثانیاً از ظاهر روایت برمی آید گناهی که آیه سوره فتح تصریح به آموزش آن دارد، گناه به معنای مخالفت امر و نهی مولوی است، در حالی که در تفسیر سوره خواهد آمد که منظور از گناه در آن آیه چیز دیگری است.

و ثالثاً آیاتی که دلالت دارد بر اینکه مؤمنین داخل بهشت می شوند بسیار زیاد است، هم در سوره های مکی، و هم در سوره های مدنی، و آیه دلالتی اضافه بر دلالت سایر آیات این باب ندارد، پس وجهی ندارد که در روایت بگوید: این آیه دلالت می کند بر اینکه مؤمنین

ص: ۳۰۰

۱- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۸۴. [...]

۲- منظور ابن عباس از آیه سوره فتح این آیه است: " لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ " سوره فتح، آیه ۲.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۸.

داخل بهشت می شوند و مشمول مغفرت می گردند.

علاوه بر این، سوره احزاب مدتها قبل از سوره فتح نازل شده و معنا ندارد که آیات آن، نظری به آیات سوره فتح داشته باشد.

روایتی در باره نزول آیه: " وَ شَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ... "

و نیز در همان کتاب آمده که: ابو یعلی، ابن جریر، طبرانی و حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - به سندی صحیح از عوف بن مالک اشجعی، روایت کرده که گفت: روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به راه افتاد من نیز در خدمتش بودم، تا داخل شدیم به معبد یهودیان، و چون روز عیدشان بود، از ورود ما خوششان نیامد. پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به ایشان فرمود: دوازده نفر یهودی داوطلب شوید شهادت دهید به یگانگی خدا، و نبوت محمد بن عبد الله تا خدای تعالی عذابی که شامل حال تمامی یهودیان زیر آسمان شده از ایشان بر طرف سازد. یهودیان همه سکوت کردند، همین که یکی از آنها داوطلب شد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مجددا پیشنهاد خود را تکرار کرد، ولی دیگر کسی پاسخ نداد. بار سوم تکرار کرد، احدی اجابت نمود. آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: زیر بار نمی روید؟ پس بدانید به خدا سوگند که من حاشر و عاقب و مقضی ام، چه ایمان بیاورید و چه تکذیب کنید.

آن گاه برگشت و من هم با او بودم، همین که خواستیم از در خارج شویم، مردی از پشت سر آن جناب گفت: ای محمد! همانجا که هستی بایست، پس رو کرد به یهودیان و پرسید: ای مردم یهود تا کنون که من در بین شما بودم مرا چگونه مردی یافتید؟ گفتند: به خدا سوگند ما در بین خود مردی داناتر از تو به کتاب خدا، و فقیه تر از تو و از پدرت و از جدت سراغ نداریم. آن مرد بعد از گرفتن این گواهی و اعتراف گفت: پس بدانید که من خدا را شاهد می گیرم که این محمد همان پیغمبری است که شما در تورات و انجیل نامش را یافته اید.

قوم یهود گفتند: این را دروغ می گویی. و گواهی او را رد کردند، و به او بد و بیراه هم گفتند. پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: شما دروغ گفتید، و سخن شما هرگز مقبول واقع نمی شود.

آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و من و آن مرد یهودی که نامش "ابن سلام" بود بیرون آمدیم چیزی نگذشت که آیه " قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ كَفَرْتُمْ بِهِ وَ شَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَىٰ مِثْلِهِ فَأَمَنَ وَ اسْتَكْبَرْتُمْ إِنْ أَلَّا لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ " نازل گردید (۱)

ص: ۳۰۱

مؤلف: در اینکه آیه مذکور در باره عبد الله بن سلام نازل شده روایات دیگری از طریق اهل سنت وارد شده. ولی سیاق آیه و مخصوصاً جمله " مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ " با این معنا که خطاب در آن، متوجه بنی اسرائیل باشد نمی سازد. اشکال دیگری که در روایت هست این است که در این روایت کتاب آسمانی انجیل هم جزء کتب آسمانی یهود به شمار رفته، و حال آنکه از کتب ایشان نیست، و یهود آن را قبول ندارد.

و در بعضی از روایات آمده که آیه شریفه در باره " ابن یامین " یکی از علمای یهود نازل شده که شهادت داد و اسلام آورد، و یهود او را تکذیب کرد. اشکال قبلی به این روایت هم وارد است.

ص: ۳۰۲

اشاره

وَ صَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا وَ حَمَلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ بَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتِكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَ عَلَىٰ وَالِدَيَّ وَ أَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَ أَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۱۵) أُولَئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَ نَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ فِي أَصْحَابِ الْجَنَّةِ وَ عَدَ الصُّدُقِ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ (۱۶) وَ الَّذِي قَالَ لَوَالِدَيْهِ أَفٍّ لَكُمْمَا أَتَعَدَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَ قَدْ خَلَتْ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي وَ هُمَا يَسْتَتِعِيَانِ اللَّهَ وَ يَلْتَكِمُ آمِنْ إِنَّ وَ عَدَّ اللَّهُ حَقًّا فَيَقُولُ مَا هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۱۷) أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ (۱۸) وَ لِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَ لِيُوَفِّيَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۱۹)

وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَدْهَبْتُمْ طِبْيَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَ اسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا فَالْيَوْمَ تُجْرَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ بِمَا كُنْتُمْ تَفْسُقُونَ (۲۰)

ترجمه آیات

ما به انسان سفارش پدر و مادرش را کردیم که به ایشان احسان کند احسانی مخصوص به آنان،

مادرش او را به حملی ناراحت کننده حمل کرد و به وضعی ناراحت کننده بزایید و حمل او تا روزی که از شیرش می گیرد سی ماه است و تا هنگامی که به حد بلوغ و رشد عقلی برسد هم چنان پدر و مادر مراقبش هستند تا به حد چهل سالگی برسد. آن وقت می گوید: پروردگارا نصیبم کن که شکر آن نعمت هایی که به من و پدر و مادرم انعام فرمودی به جای آرم و اعمال صالح که مایه خشنودی تو باشد انجام دهم. پروردگارا ذریه مرا هم برایم اصلاح فرما. پروردگارا من امروز به درگاهت توبه می آورم و از تسلیم شدگان هستم (۱۵).

این گونه انسانهاییند که ما بهترین اعمالشان را قبول می کنیم و از گناهان ایشان هم درمی گذریم آن چنان که از گناهان اهل بهشت درمی گذریم، و این وعده صدقی است که از آغاز خلقت تا به امروز گوشزد انسانها شده است (۱۶).

و آن کس که به پدر و مادرش می گفت: اف بر شما تا کی مرا می ترسانید از اینکه دوباره زنده شوم این همه مردم که قبل از من مردند کدامشان برگشتند. پدر و مادرش به خدا پناه می برند تا شاید فرزندشان را هدایت کند و به فرزند می گویند: وای بر تو به روز جزاء ایمان آور که وعده خدا حق است، و او هم چنان می گوید: اینها خرافات عهد قدیم است (۱۷).

چنین کسانی عذاب خدا بر آنان حتمی شده است و در زمره امت های گذشته از جن و انسند که زیانکار شدند (۱۸).

و برای هر یک از انسانهای نامبرده درجاتی است از پاداش و کیفر اعمالشان (و این اختلافها به خاطر اهدافی است ناگفتنی و یکی از آنها این است که) پروردگارشان خود اعمالشان را به ایشان بر می گرداند تا ظلمی به ایشان نشود (۱۹).

در روزی که کفار بر آتش عرضه می شوند به ایشان گفته می شود: هر سرمایه خیری داشتید در زندگی دنیا از دست دادید و با آن عیاشی کردید در نتیجه امروز در برابر استکباری که در زمین و بدون حق می ورزیدند به عذاب خواری دچار می شوید، هم به خاطر استکبارتان و هم به خاطر فسقی که مرتکب می شدید (۲۰).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه در جمله "لِيُنذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ بُشِّرِ الْمُحْسِنِينَ" مردم را به دو قسم "ظالمین" و "محسنین" تقسیم نمود و در آن اشاره کرد به اینکه ظالمان سرنوشتی دارند که همواره از آن می ترسند و خود را بر حذر می دارند، و محسنین سرنوشتی دارند که همواره برایشان

مسرت آور است، اینک در این فصل از آیات همان مطالب را به طور مفصل شرح می دهد و می فرماید: مردم دو دسته اند: یک دسته تائبین هستند که همواره به سوی خدا رجوع دارند و در برابر او تسلیمند، و ایشان کسانی اند که اعمال نیکترشان قبول می شود، و از گناهانشان در می گذرند، و جزو اصحاب جنتند. دسته دیگر خاسران و زیانکارانند که همان سرنوشتی که امت های گذشته از جن و انس بدان گرفتار شدند در باره اینان نیز حتمی شده.

آن گاه طائفه اول را به کسی مثل زده که ایمان به خدا دارد و تسلیم او و نیکوکار به والدین خویش است و همواره از خدا می خواهد تا شکر بر نعمتهایش را به او الهام کند، نعمتهایی که به خودش داده، و نعمتهایی که به پدر و مادرش ارزانی داشته، و نیز می خواهد که عمل صالح و اصلاح ذریه اش را به وی الهام کند. و طائفه دوم را به کسی مثل زده که عاق پدر و مادرش باشد، وقتی او را به سوی ایمان به خدا و روز جزاء می خوانند می گوید: این حرفها جزو خرافات کهنه و قدیمی است، و به این اکتفاء نموده پدر و مادر را تهدید می کند که دیگر از این حرفها نزنند.

معنای آیه: " وَصَيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا... "

" وَ وَصَيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا... "

کلمه " وصیت " به طوری که راغب گفته به معنای آن است که به دیگری پیشنهاد کنی که فلان کار را بکند، و این پیشنهاد توأم با موعظه و خیرخواهی باشد (۱). و کلمه " توصیه " بر وزن تفعیل و از ماده وصیت است، و در قرآن آمده: " وَ وَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَنِيهِ " (۲) پس می توان گفت مفعول دوم این کلمه که با حرف " باء " مفعولش می شود، از قبیل اعمال است (چون همیشه انسان، دیگری را توصیه می کند که عملی را انجام دهد)، در نتیجه توصیه خدا به والدین، توصیه فرزندان است به عملی که مربوط به والدین باشد که عبارت است از احسان به آنان.

و بنا بر این بیان، تقدیر کلام " و وصینا الانسان بوالديه أن يحسن اليهما احسانا " می باشد، یعنی ما سفارش کردیم انسان را به پدر و مادرش که به آن دو احسان کند به هر مقدار که باشد و بتواند. مفسرین در اعراب کلمه " احسانا " اقوالی دیگر دارند. بعضی (۳) گفته اند: کلمه مذکور مفعول مطلق است اما بر این اساس که کلمه " وصینا " متضمن معنای " احسانا " باشد، و تقدیر کلام " وصینا الانسان محسنين اليهما احسانا " است. و بعضی (۴) دیگر گفته اند: کلمه مذکور صفت است برای مصدری که حذف شده، البته با مضافی که در تقدیر است، و تقدیر کلام

ص: ۳۰۵

۱- مفردات راغب، ماده " وصی " .

۲- سوره بقره، آیه ۱۳۲. (۳ و ۴) روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷.

" و وصینا ایصاء ذّا احسان " است. بعضی (۱) دیگر گفته اند: کلمه مزبور مفعول له است، و تقدیر کلام " و وصینا الانسان بوالديه لاحساننا اليهما " است. و نیز وجوهی دیگر از این قبیل.

و به هر حال " بر به والدین و احسان به ایشان " از احکام عمومی خداست که همانطور که در تفسیر آیه " قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا " (۲) گذشت، در همه شرایع تشریح شده، و به همین جهت فرمود: " وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ " و سفارش را عمومیت داد به هر انسانی، نه تنها مسلمانان.

آن گاه دنبال این سفارش اشاره کرد به ناراحتی هایی که مادر انسان در دوران حاملگی، وضع حمل و شیر دادن تحمل می کند تا اشاره کرده باشد به ملاک حکم، و عواطف و غریزه رحمت و رأفت انسان را برانگیزد، لذا فرمود: " حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا " و اما اینکه فرمود: " وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا " بدین حساب است که به حکم آیه " وَ الْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ " (۳) و آیه " وَ فِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ " (۴) دوران شیر دادن به فرزند دو سال است، و کمترین مدت حاملگی هم شش ماه است، که مجموع آن سی ماه می شود.

و کلمه " فصال " به معنای فاصله انداختن بین طفل و شیر خوردن است، و اگر کلمه " دو سال " را ظرف قرار داد برای فصال، به این عنایت است که آخرین حد شیر دادن دو سال است، و معلوم است که این محقق نمی شود، مگر به گذشتن دو سال.

" حَيْتَى إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ بَلَغَ أَرْبَعِينَ سِنَةً " - " بلوغ اشد " به معنای رسیدن به زمانی از عمر است که در آن زمان قوای آدمی محکم می شود. و ما در تفسیر آیه " وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَ عِلْمًا " (۵) اختلافی را که مفسرین در معنای " بلوغ اشد " دارند نقل کردیم، و گفتیم که بلوغ چهل سال عادتاً ملازم با رسیدن به کمال عقل است.

" قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَ عَلَى وَالِدَيَّ وَ أَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ " - کلمه " أوزعني " از مصدر " ایزاع " است که معنای الهام را می دهد، و این الهام،

ص: ۳۰۶

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷.

۲- سوره انعام، آیه ۱۵۱.

۳- مادران فرزندان خود را دو سال کامل شیر می دهند. سوره بقره، آیه ۲۳۳.

۴- از شیر گرفتنش در دو سال است. سوره لقمان، آیه ۱۴.

۵- سوره یوسف، آیه ۲۲.

الهام آن اموری نیست که اگر خدا عنایت نکند آدمی به حسب طبع خود علم به آنها پیدا نمی کند، و آیه " وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا فَالْتَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا" (۱) از آن خبر می دهد، بلکه الهام عملی و به معنای وادار کردن، و دعوت باطنی به عمل خیر و شکر نعمت و بالآخره عمل صالح است.

خدای تعالی در این آیه آن نعمتی را که سائل درخواست کرده نام نبرده، تا هم نعمتهای ظاهری چون حیات، رزق، شعور و اراده را، و هم نعمتهای باطنی چون ایمان به خدا اسلام، خشوع، توکل بر خدا و تفویض به خدا را شامل شود. پس جمله " رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتِكَ..." درخواست این است که نعمت ثناء بر او را ارزانش بدارد تا با اظهار قولی و عملی نعمت او را اظهار نماید. اما قولی که روشن است. و اما عملی به اینکه نعمت های خدا را طوری استعمال کند که همه بفهمند نعمت وی از خدای سبحان است و خدا آن را به وی داده، و از ناحیه خود او نیست، و لازمه این گونه استعمال این است که عبودیت و مملوکیت این انسان در گفتار و کردارش هویدا باشد.

دعا و درخواست توفیق شکر نعمت و انجام اعمال صالح و مرضی خدا

و اینکه کلمه " نعمت " را با جمله " الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَ عَلَى وَالِدَيَّ " تفسیر کرده می فهماند که شکر مذکور هم از طرف خود سائل است، و هم از طرف پدر و مادرش. و در حقیقت فرزند بعد از در گذشت پدر و مادرش زبان ذکر گویی برای آنان است.

" وَ أَنْ أَعْمَلَ صَالِحاً تَرْضَاهُ " - این جمله عطف است بر جمله " أَنْ أَشْكُرَ..." ، و سؤال دیگری است متمم سؤال شکر، چون شکر نعمت چیزی است که ظاهر اعمال انسان را زینت می دهد، و صلاحیت پذیرفتن خدای تعالی زیوری است که باطن اعمال را می آراید، و آن را خالص برای خدا می سازد.

" وَ أَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي " - اصلاح در ذریه به این معنا است که صلاح را در ایشان ایجاد کند و چون این ایجاد از ناحیه خداست، معنایش این می شود که ذریه را موفق به عمل صالح سازد، و این اعمال صالح کار دلهايشان را به صلاح بکشاند. و اگر کلمه اصلاح را مقید کرد به قید " لی " و گفت " ذریه ام را برای من اصلاح کن " برای این است که بفهماند اصلاحی درخواست می کند که خود او از اصلاح آنان بهره مند شود، یعنی ذریه او به وی احسان کنند، همانطور که او به پدر و مادرش احسان می کرد.

و خلاصه دعای این است که خدا شکر نعمتش و عمل صالح را به وی الهام کند، و او

ص: ۳۰۷

را نیکوکار به پدر و مادرش سازد، و ذریه اش را برای او چنان کند که او را برای پدر و مادرش کرده بود. در تفسیر آیه ۱۴۴ از سوره آل عمران و آیه ۱۷ از سوره اعراف گفتیم که شکر نعمت خدا به معنای حقیقیش این است که بنده خدا خالص برای خدا باشد، پس برگشت معنای دعا به درخواست خلوص نیت و صلاح عمل است.

"إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ" - یعنی من به سوی تو برگشتم و از کسانی هستم که امور را تسلیم تو نمودند، به طوری که تو هیچ اراده ای نکردی مگر آنکه آنان نیز همان را خواستند، بلکه جز آنچه تو می خواهی نمی خواهند. این جمله در مقام بیان علت مطالبی است که در دعا بوده. این آیه از آنجا که دعا را نقل می کند، و آن را رد ننموده، بلکه با وعده قبولی آن را تایید می کند و می فرماید: "أُولَئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ..."، این نکته را روشن می سازد که وقتی توبه و تسلیم خدا شدن در کسی جمع شد، دنبالش خداوند آنچه را که باعث خلوص وی می شود به دل او الهام می کند، و در نتیجه هم ذاتا از مخلصین - به فتحه لام - می شود، و هم عملا از مخلصین - به کسره لام -.

اما اینکه توبه و تسلیم مؤثر در اخلاص ذات است، در همین نزدیکیها بدان اشاره کردیم. و اما تاثیر آن در اخلاص عمل برای اینکه عمل به خاطر قبول خدا صالح نمی شود، و به سوی او بالا نمی رود، مگر وقتی که خالص برای او باشد، هم چنان که فرمود: "أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ" (۱).

توضیحی در باره قبول بهترین عمل، در مقابل در گذشتن از سیئات

"أُولَئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَتَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ فِي أَصْحَابِ الْجَنَّةِ..."

کلمه "نتقبل" متکلم مع الغیر از مضارع باب تفاعل است، و تقبل همان معنای قبول را دارد، اما از آن بلیغ تر است. و مراد از "أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا" اطاعتهای واجب و مستحب است، چون این طاعات است که پذیرفته می شود، اما مباحات هر چند هم دارای حسن باشد تقبل نمی پذیرد - صاحب مجمع البیان (۲) چنین گفته، و تفسیر خوبی است. مؤید آن این است که تقبل بهترین عمل را در مقابل بخشودگی گناهان قرار داده، پس کانه گفته شده اعمال انسان دو جور است، یا طاعات است، یعنی واجبات و مستحبات، که بهترین اعمال او است که ما آن را قبول می کنیم، و یا گناهان است که از آن درمی گذریم، و اما آن اعمالی که طاعت و.

ص: ۳۰۸

۱- آگاه باش که دین خالص از آن خداست. سوره زمر، آیه ۳.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۸۷. [.....]

حسنة نیست نه مقبول است و نه غیر مقبول.

و جمله "فِي أَصْحَابِ الْجَنَّةِ" متعلق است به جمله "تتجاوز" و معنایش این است که: ما از گناهان آنان نیز در جمله کسانی که گناهانشان بخشوده می شود و اهل بهشت می شوند، درمی گذریم. در نتیجه جمله مزبور حال از ضمیر "عنهم" خواهد بود.

"وَعِدَ الصَّدَقِ الَّذِي كَانُوا يُوعِدُونَ" - یعنی خداوند با این کلام خود وعده شان می دهد وعده ای صدق که تا کنون به زبان انبیاء و رسل وعده داده می شدند. ممکن هم هست مراد این باشد که در قیامت با این تقبل و تجاوز آن وعده صدقی که در دنیا داده می شدند منجز می شود.

"وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أَفْ لَكُمْمَا أَتَعِدَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي" بعد از آنکه وضع انسان تائب و تسلیم به خدا، و درخواست او برای خلوص و اخلاص و نیکی به والدین، و اصلاح اولادش را ذکر کرد، در مقابل این انسان، انسان دیگری را یادآور شده که به خدا و رسولش و معاد، کفر می ورزد، و چون پدر و مادرش او را به سوی ایمان دعوت نموده از معاد می ترسانند عاق پدر و مادر می شود.

پس اینکه فرمود: "وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أَفْ لَكُمْمَا"، ظاهرش این است که مبتدایی است در معنای جمع که خبرش جمله "أُولَئِكَ الَّذِينَ" است. و کلمه "اف" یک کلمه است ولی دو معنا را اظهار می دارد، یکی خستگی و یکی هم خشم. و جمله "أَتَعِدَانِي أَنْ أُخْرَجَ" استفهامی است توییخی، و معنایش این است که: آیا مرا تهدید می کنی که یک بار دیگر از قبرم بیرونم کنند، و برای پس دادن حساب حاضر سازند، و خلاصه آیا مرا به معاد تهدید می کنی؟ در حالی که "وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي" امت هایی که قبل از من بودند و هلاک شدند، احدی از آنان زنده و مبعوث نشد.

و این استفهام در حقیقت به پندار آنان حجتی بوده بر نفی معاد، به این بیان که اگر در این میان احیاء و بعثی می بود، باید بعضی از افرادی که تا کنون مرده اند زنده شده باشند، با اینکه مردگان تا امروز بشر، در این قرنهای طولانی که نمی توان آغازش را دقیقاً معین کرد، آن قدر زیاد بودند که از حد شمار بیرونند، و از هیچ یک آنها خبر و اثری نشده. ولی این نابخردان اینقدر نفهمیده اند که اگر بعضی از مردگان گذشته زنده می شدند، در دنیا زنده می شدند، و تهدید و وعید خدای سبحان این نیست، بلکه زنده شدن در آخرت و برخاستن در نشاء دیگر است نه در دنیا.

"وَهُمَا يَسْتَعِينَانِ اللَّهَ وَيُلْكَرُكَ آمِنْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ" - کلمه "يستغيثان" از مصدر

استغاثه است، که به معنای طلب غوث (پناه) از خدا است. و معنای جمله این است که:

در حالی که پدر و مادرش از خدا طلب می کنند که پناهشان دهد، و در اقامه حجت و تمایل کردن دل فرزند به سوی ایمان کمکشان فرماید، به فرزندشان می گویند: وای بر تو! به خدا و به آنچه رسولش آورده که یکی از آنها وعده به معاد است ایمان بیاور، و مطمئن باش که وعده خدا به معاد که به وسیله رسولانش داده، وعده ای است حق.

از اینجا روشن می شود که مراد آن پدر و مادر از اینکه گفتند "ایمان بیاور" این بوده که به خدا و رسولش در آنچه رسول از ناحیه خدا آورده ایمان بیاور. و اینکه گفت: "إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ" این بوده که فرزندشان به معاد ایمان بیاورد، و نیز جمله قبلی را که گفتند "ایمان بیاور" تعلیل کند و به فرزند می فهماند اینکه گفتیم ایمان بیاور به منظور انذار و تخویف بوده.

"فَيَقُولُ مَا هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ" - اشاره با کلمه "هذا" به همان وعده و انذاری است که پدر و مادرش کردند، و یا به همه آن دعوت‌هایی است که نمودند. و معنایش این است که: این انسان که مورد بحث بود به والدین خود می گوید: این وعده هایی که می دهید، و این تهدیدهایی که مرا با آن می ترسانید، و یا همه این دعوت‌هایی که می کنید چیزی جز خرافات مردم وحشی قرون گذشته نیست.

"أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ..."

در تفسیر آیه ۲۵ سوره حم سجده مطالبی در باره این جمله گذشت.

اشاره به اختلاف درجات مؤمنین نیکو کار و کافران بد کار متناسب با اختلاف نفوس و اعمال هر یک

"وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا..."

یعنی برای هر یک از نامبردگان که عبارتند از مؤمنین نیکوکار، و کافران بد کار، منازل و مراتبی مختلف از نظر بلندی و پستی هست. آری برای بهشت درجاتی و برای دوزخ هم درکاتی است.

و برگشت این اختلاف به اختلافی است که در نفوس آنان است، هر چند که نفوس در اعمال جلوه می کند، و بدین جهت فرموده: "برای آنان درجاتی است از آنچه کردند"، و معلوم می شود درجات مال ایشان است، و منشا آن درجات اعمالشان است.

"وَلِيُؤْفِقَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ" - لام در اول جمله لام غایت است، و جمله مورد بحث عطف بر غایت و یا غایت‌هایی است که حذف شده، چون ذکر آنها مورد غرض نبوده. و اگر این جمله غایت شده برای جمله "و لكل درجات" برای این است که جمله مزبور در معنای "ما برای آنها درجات قرار دادیم" می باشد، آن وقت معنا چنین می شود: ما آنان را درجه بندی کردیم برای این و این و برای اینکه اعمالشان تمام و کامل به ایشان برسد، و ظلم نشوند.

و معنای توفیه و رساندن مردم به تمام و کمال اعمال این است که خدا عین اعمالشان را به خودشان برمی گرداند، پس بدین حساب آیه مورد بحث از آیاتی خواهد بود که بر تجسم اعمال دلالت می کند. ولی بعضی از مفسرین (۱) کلمه "اجور" را در تقدیر گرفته، گفته اند معنایش این است که: تا خدا اجر آنان را تمام و کامل بدهد.

وجوهی که در معنای جمله: " وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ " گفته شده است

" وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ... "

عرضه کردن آب بر حیوان یا برای حیوان به این است که آب را در جایی قرار دهی که حیوان آن را ببیند، به طوری که اگر خواست، بتواند بنوشد. و عرضه کردن کالا برای فروش به این است که آن را در جایی قرار دهی که مانعی برای معامله کردن آن وجود نداشته باشد.

و در جمله مورد بحث بعضی (۲) گفته اند: مراد از عرضه کردن کفار بر آتش این است که آنان را در آتش عذاب دهند، مثل اینکه می گویند فلانی عرضه بر شمشیر شد یعنی کشته شد و این تعبیر مجازی است معروف و شایع.

ولی این تفسیر با آیه آخر سوره که می فرماید: " وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَىٰ وَ رَبَّنَا قَالِ فَذُوقُوا الْعَذَابَ... " آن طور که باید نمی سازد چون در این آیه چشیدن عذاب بعد از عرضه شدن بر آتش و بعد از گفتگوهایی دیگر آمده، پس معلوم می شود غیر آن است.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: در آیه قلب (جابجایی که خود فنی است از کلام) به کار رفته، و اصل آن عرضه کردن آتش است بر کفار، نه عرضه کردن کفار بر آتش، برای اینکه در تحقق معنای "عرض" لازم است "معروض علیه" معروض "را درک کند، و آتش، شعور ندارد، و کفار را درک نمی کند، این کفارند که آتش را درک می کنند، پس به این دلیل، در کلام قلب به کار رفته، و مراد، عرضه کردن آتش بر کفار است (و این حرف صحیح نیست زیرا از آیاتی مانند آیه ۳۰ از سوره ق و آیه ۲۰ از سوره فصلت که برای همه چیز نطق و گویایی قائل است برمی آید که جهنم نیز شعور دارد).

بعضی از مفسرین (۴) در اینکه چرا در آیه قلب به کار رفته گفته اند: درست است که همیشه معروض علیه عرضه بر معروض می شود، مثلاً آب را عرضه بر حیوان می کنند، ولی از آنجایی که کفار به طرف آتش می روند، لذا قلب کرد تا رعایت این اعتبار را کرده باشد.

و این درست نیست: اما اینکه گفتند باید معروض علیه معروض را درک کند، تا به

ص: ۳۱۱

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۲.

٣- روح المعاني، ج ٢٦، ص ٢٢.

٤- روح المعاني، ج ٢٦، ص ٢٢.

طرف آن متمایل و یا از آن گریزان شود، و آتش شعور ندارد، صحیح نیست، برای اینکه اولاً- دلیلی بر آن نیست، و بلکه عرضه کالا بر بیع و آیه "إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ" (۱) دلیل بر خلاف آن است. و ثانیاً قبول نداریم که آتش دوزخ شعور نداشته باشد چون در اخباری صحیح آمده که بهشت و دوزخ شعور دارند، و آیه شریفه "يَوْمَ نَقُولُ لِيَجْهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" (۲) و آیاتی دیگر هم بدان اشعار دارد.

و اما اینکه گفتند مناسب این است که معروض را نزد معروض علیه ببرند نه بعکس.

در جواب می گوییم این را هم قبول نداریم که همه جا باید چنین باشد، برای اینکه در آیه ۷۲ از سوره احزاب دیدیم که چنین نبود (چون در آنجا امانت که یا دین است و یا ولایت نزد آسمانها و زمین و جبال برده نشده).

علاوه بر این، در کلام خدای تعالی آیاتی هست که دلالت دارد بر آمدن آتش نزد کفار، مانند آیه " وَ جِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَ أُنِي لَهُ الذِّكْرَى " (۳).

پس حق همان است که گفتیم: عرضه عبارت است از اظهار نمودن مانعی که نگذارد چیزی متلبس به چیزی شود، و این معنا یک معنای نسبی است که همواره دو طرف می خواهد، چیزی که هست ممکن است اولی فرع و معروض، و دومی اصل و " معروض علیه" واقع شود، یک بار آتش دوزخ عرضه بر کافران شود، به این عنایت که کافر عمل صالح و یا شفيعی ندارد که مانع داخل شدنش در آتش شود، مانند این مورد که فرموده: " وَ عَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا " (۴)، و یک بار دیگر کفار عرضه بر آتش شوند، به این عنایت که هیچ مانعی از ناحیه آتش جلوگیری عذاب آنان نیست، مانند این مورد که می فرماید: " النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا " (۵) و این مورد که می فرماید: " يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ... ".

و بنا بر این نزدیکتر به ذهن این است که هر دو عرضه در قیامت صورت می گیرد، هم عرضه کفار بر جهنم، و هم عرضه جهنم بر کفار. عرضه جهنم بر کفار وقتی است که خود را برای اولین بار به کفار نشان می دهد، و عرضه کفار بر جهنم هنگامی است که به حساب ها

ص: ۳۱۲

- ۱- ما امانت را بر آسمانها و زمین و کوه ها عرضه کردیم. سوره احزاب، آیه ۷۲.
- ۲- روزی که به جهنم می گوییم آیا پر شدی می گوید آیا باز هم هست. سوره ق، آیه ۳۰.
- ۳- آن روز جهنم را می آورند، در آن روز انسانها همه متذکر می شوند، ولی چه جای تذکر است. سوره فجر، آیه ۲۳.
- ۴- ما جهنم را عرضه کردیم بر کافران عرضه کردنی. سوره کهف، آیه ۱۰۰.
- ۵- هر صبح و شام کفار عرضه به جهنم می شوند. سوره مؤمن، آیه ۴۶.

رسیده و تکلیف ها را یکسره کرده باشند، در آن موقع کفار را عرضه بر جهنم می کنند، و به سوی دوزخ سوقشان می دهند، هم چنان که فرموده: "وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا" (۱).

و در آغاز جمله "أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا" کلمه "يقال" در تقدیر است، و معنایش این است که: به ایشان گفته می شود طیبات خود را در زندگی دنیا از بین بردید. و کلمه "طیبات" به معنای اموری است که ملایم با نفس و موافق با طبع آدمی است، و انسان از آنها لذت می برد. و "اذهاب طیبات" به معنای از بین بردن و مصرف کردن آنها است. و مراد از "استمتاع از طیبات" استعمال و بهره مند شدن از آنها است، به طوری که این بهره مندی در نظر، هدف باشد، نه وسیله برای زندگی آخرت و آمادگی برای آن.

و معنای آیه این است که: وقتی عرضه بر آتش می شوند به ایشان گفته می شود: شما همه آن طیباتی که باید امروز از آن لذت ببرید در زندگی دنیا از بین بردید، و همانجا از آنها بهره مند شدید، و دیگر چیزی برایتان نمانده که امروز در این عالم از آن لذت ببرید.

"فَالْيَوْمَ تُجْرَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنتُمْ تَفْسُقُونَ" - این آیه تفریع و نتیجه گیری از آیه قبل است که می فرمود: طیبات خود را در دنیا از بین بردید. و منظور از "عذاب هون" آن عذابی است که توأم با خواری و ذلت است.

و معنای آیه این است که: پس امروز شما سزایتان عذابی است که در آن خواری و ذلت است، و خواری آن در مقابل آن استکباری است که در دنیا می کردید، و زیر بار حق نمی رفتید، و عذابش در مقابل فسق و اعراض از طاعات شما است. و این هر دو گناهی است که یکی مربوط به اعتقاد است که همان استکبار از حق باشد، و یکی مربوط به عمل است که همان فسق باشد.

بحث روایتی روایاتی در باره حد اقل مدت حمل، و مراد از "بلوغ اشد" در ذیل آیه: "حَمَلْتُهُ أُمَّهُ كُرْهًا وَوَضَعْتُهُ كُرْهًا..."

اشاره

در الدر المنثور است که عبد الرزاق، عبد بن حمید و ابن منذر از طریق قتاده از ابی حرب بن ابی الاسود دلی روایت کرده اند که گفت: زنی را نزد عمر آوردند که شش ماهه زائیده بود، عمر از اصحاب رسول خدا حکم وی را پرسید. علی (علیه السلام) فرمود نباید سنگسار شود، مگر نمی بینی خدای تعالی می فرماید: "وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا" و از

ص: ۳۱۳

۱- کسانی که کافر شدند دسته دسته به سوی جهنم سوق داده می شوند. سوره زمر، آیه ۷۱.

سوی دیگر می فرماید: " وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ "، پس باید فهمید که اقل حمل شش ماه است.

پس عمر آن زن را رها کرد. راوی می گوید: بعدا شنیدیم که آن زن درست در آخر شش ماه وضع حمل کرده بوده (۱).

مؤلف: این داستان را مفید هم در ارشاد نقل کرده (۲).

و نیز در الدر المنثور است که ابن منذر و ابن ابی حاتم از بعجه بن عبد الله جهنی روایت کرده که گفت: مردی از قبیله ما، با زنی که او نیز از جهنیه بود ازدواج نمود، و آن زن درست بعد از شش ماه از ازدواجش فرزندی آورد، همسرش نزد عثمان بن عفان رفت، و داستان را گفت. عثمان دستور داد زن را سنگسار کنند، جریان به علی (علیه السلام) رسید، نزد عثمان رفت، که این چه دستوری است که داده ای؟ عثمان گفت او ششماه زائیده، و مگر چنین چیزی ممکن است؟ حضرت فرمود: مگر نشنیده ای که خدای تعالی می فرماید: " وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا "، و از سوی دیگر مدت شیر دادن را دو سال تمام دانسته، و فرموده: " حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ " دو سال از سی ماه کسر شود چقدر می ماند، مگر بیش از شش ماه باقی می ماند؟

عثمان گفت: به خدا سوگند متوجه این نکته نبودم. بروید زن را بیاورید، وقتی آوردند دیدند از حکم اعدام سخت ترسیده، بخواهرش گفته بوده از این ماجرا غصه مخور (و مپندار که من برای قبیله ننگی آورده ام)، به خدا سوگند احدی غیر از شوهرم با من نزدیکی نکرده.

راوی سپس می گوید: آن کودک بزرگ شد، و پدرش اعتراف کرد که او فرزند من است، چون شبیه ترین مردم به پدر خود بود. و باز می گوید: من آن مرد را دیدم که در آخر بیمار شد و تکه های بدنش در بستر می ریخت. (۳)

و در تهذیب به سند خود از عبد الله بن سنان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: نزد پدرم بودم که مردی از آن جناب پرسید منظور از " بلوغ اشد " در کلام خدای عز و جل که می فرماید: " حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ " چیست؟ فرمود: رسیدن به حد احتلام (۴).

و در خصال از ابی بصیر روایت آورده که گفت: امام صادق (علیه السلام) فرمود:

وقتی بنده خدا سی ساله شد به حد بلوغ اشد رسیده، و چون به سن چهل سالگی برسد، به منتهای بلوغ رسیده، و همین که پا به چهل و یک سالگی بگذارد رو به نقصان گذاشته، و اما

ص: ۳۱۴

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۴۰.

۲- ارشاد مفید، فی قضایاه فی زمن اماره العمر، ص ۱۱۰.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۴۰.

۴- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۳.

کسی که پنجاه ساله شده باید خود را مثل کسی بداند که در حال جان‌کندن است (۱).

مؤلف: این روایت خالی از این اشعار و اشاره نیست که بلوغ اشد مراتب مختلفی دارد و اولین مرتبه آن که غالباً در سن شانزده سالگی است احتلام است، و مرتبه دوم آن گذشتن شانزده سال دیگر است که می‌شود سی و سه سالگی. و در نظیر این آیه که در سوره یوسف بود اخباری دیگر نقل شد.

این را هم باید دانست که در تفسیر آیه اخباری (۲) نقل شده که آیه را با حسین بن علی (صلی الله علیه و آله) و ولادتش در شش ماهگی تطبیق کرده‌اند که البته این روایات همان جنبه تطبیق را دارند، نه اینکه بخواهند نزول آیه را در باره آن جناب بدانند.

روایتی راجع به شان نزول آیه: "وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أُفٍّ لَكُمَا..."

و در الدر المنثور است که ابن ابی حاتم و ابن مردویه از عبد الله روایت آورده‌اند که گفت: من در هنگامی که مروان مشغول خطبه بود در مسجد بودم، و شنیدم که گفت: خدا خواب خوشی به امیر المؤمنین (یعنی معاویه) در باره فرزندش یزید ارائه داده، و آن این است که او را جانشین خودش کند، هم چنان که ابو بکر عمر را جانشین خود کرد. عبد الرحمن پسر ابو بکر صدا زد مگر حکومت اسلام هم مانند امپراطوری روم هرقلی و وراثتی است. اگر ابو بکر این کار را کرد در باره هیچ یک از فرزندان او از اهل بیتش نکرد، و معاویه به خاطر عرق پدر فرزندی نمی‌خواهد چنین کرامتی را نسبت به فرزندش بکند.

مروان گفت: مگر تو همان نیستی که به پدر و مادرش گفت: "اف لکما" (منظور مروان این بود که تو فرزند ناخلفی هستی). عبد الرحمن گفت: مگر تو فرزند همان ملعون نیستی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پدرت را لعنت کرد؟

عبد الله، ناقل جریان، می‌گوید: عایشه این توهین مروان به برادرش را شنید، گفت:

ای مروان این تو بودی به عبد الرحمن چنین و چنان گفتی، به خدا سوگند دروغ گفتی، آیه "أَفٍّ لَكُمَا" در باره او نازل نشده، بلکه در باره فلان بن فلان نازل شد (۳).

و نیز در همان کتاب آمده که ابن جریر از ابن عباس روایت کرده که در باره آن کسی که به پدر و مادرش گفته بود: "أَفٍّ لَكُمَا..." گفته: این آیه در باره یکی از فرزندان ابو بکر نازل شده (۴).

مؤلف: این معنا از قتاده و سدی هم نقل شده (۵). و داستان مروان و تکذیب گفتار او.

ص: ۳۱۵

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۴ به نقل از خصال.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۴. (۳ و ۴ و ۵) الدر المنثور، ج ۶، ص ۴۱ و ۴۲. [.....]

توسط عایشه معروف است. در روح المعانی بعد از آنکه روایت مروان را رد می کند می گوید: بعضی از علمای اسلام مانند سهیلی در کتاب "الاعلام" با نظریه مروان و اینکه آیه در باره عبد الرحمن نازل شده موافقت کرده اند. و به فرضی که تسلیم این معنا شویم دیگر سرزنش او آن هم از ناحیه مروان معنا ندارد، برای اینکه عبد الرحمن مسلمان شده و از افاضل صحابه و شجاعان ایشان بود، و در دوران مسلمانی اش در روز یمامه و غیر آن آوازه ای داشت، اسلام هم که اعمال ناشایست قبل را پاک می کند، و طبق این حکم کافر وقتی مسلمان شد، دیگر نباید ملامتش کرد که تو در زمان کفرت چنین و چنان گفتی (۱).

و این سخن از او درست نیست برای اینکه اگر روایت صحیح باشد، چاره ای نیست جز اینکه بگوییم اسلام عبد الرحمن سودی به حالش نداشته چون ذیل آیه شهادت می دهد که شخص مورد نظر آیه، اهل عذاب و جزو زیانکاران است، چون می فرماید: "أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ... إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ" و با چنین شهادتی دیگر مدافعات سهیلی سودی به حال او ندارد.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "و يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا... وَ اسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا" آمده که امام (علیه السلام) فرموده: یعنی در دنیا خوردید و نوشیدید و سواری کردید، و این آیه در باره بنی فلان نازل شد. و در باره جمله "فَالْيَوْمَ تُجْرَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ" فرمود: مقصود از آن عطش است (۲).

دو روایت در باره کیفیت زندگی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در ذیل آیه: "أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا"

و در کتاب محاسن به سند خود از ابن القداح از امام صادق از آباء گرامی اش (صلوات الله علیهم اجمعین) روایت کرده که فرمودند: روزی برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خبیصی (نوع حلوا) آوردند، حضرت از خوردن آن امتناع ورزید، پرسیدند آیا خبیص را تحریم کرده ای؟ فرمود: نه، و لیکن من بدم می آید از اینکه دلم نسبت به خوردن آن بی اختیار شود، آن گاه این آیه را تلاوت کرد: "أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا" (۳).

و در مجمع البیان در ذیل همین آیه گفته: در حدیث آمده که عمر بن خطاب گفت:

من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وقت ملاقات گرفته بودم، در آن ساعت در باغ ام ابراهیم خدمت آن جناب رسیدم، دیدم روی حصیری از لیف خرما دراز کشیده، و قسمتی از بدنش روی خاک قرار گرفته، و زیر سرش بالشی پر از لیف خرما بود، سلام کردم و سپسی.

ص: ۳۱۶

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۰.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۹۸.

۳- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۵، به نقل از محاسن برقی.

نشستم. عرضه داشتم: یا رسول الله! شما پیامبر خدایی، برگزیده و انتخاب شده از بین همه خلق اویبی، و کسری و قیصر بر تخت طلایی و فرش حریر و دیبا قرار دارند، و شما روی این حصیر خوابیده ای؟! فرمود: آنها کسانی هستند که خدا طیباتشان را در دنیا که سر انجام تمام شدنی است داده، و طیبات ما را برای آخرتمان ذخیره کرده (۱).

مؤلف: این روایت در الدر المنثور به چند طریق از عمر نقل شده است (۲).

ص: ۳۱۷

۱- مجمع البیان، ج ۵، ص ۸۸.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۴۲.

اشاره

وَ اذْكُرْ اٰخَا عَادٍ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ وَقَدْ خَلَتْ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ اَلَّا تَعْبُدُوْا اِلَّا اللّٰهَ اِنِّىْ اَخَافُ عَلَیْكُمْ عَذَابَ یَوْمٍ عَظِیْمٍ (۲۱) قَالُوْا اَجِئْتَنَا لِتَاْفِكُنَا عَنْ اٰلِهَتِنَا فَاْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ (۲۲) قَالَ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ وَ اُبَلِّغُكُمْ مَا اُرْسِلْتُ بِهٖ وَ لَکِنِّىْ اَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُوْنَ (۲۳) فَلَمَّا رَاُوْهُ عَارِضًا مُّسِيْئًا یَقْبَلُ اُوْدِیَّتِهِمْ قَالُوْا هٰذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهٖ رِیْحٌ فِیْهَا عَذَابٌ اَلِیْمٌ (۲۴) تَدْمُرُ كُلَّ شَیْءٍ بِاَمْرِ رَبِّهَا فَاَصْبَحُوْا لَا یُرِىْ اِلَّا مَسَاكِیْنَهُمْ کَذٰلِکَ نَجْزِی الْقَوْمَ الْمُجْرِمِیْنَ (۲۵)

وَ لَقَدْ مَكَّنَّاھُمْ فِیْمَا اِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِیْهِ وَ جَعَلْنَا لَھُمْ سَمْعًا وَ اَبْصَارًا وَ اَفْئِدَةً فَمَا اَغْنٰی عَنْھُمْ سَمْعُھُمْ وَ لَا اَبْصَارُھُمْ وَ لَا اَفْئِدَتُھُمْ مِنْ شَیْءٍ اِذْ كَانُوْا یَجْحَدُوْنَ بِآیَاتِ اللّٰهِ وَ حَاقَ بِھُمْ مَا كَانُوْا بِهٖ یَسْتَهْزِؤْنَ (۲۶) وَ لَقَدْ اَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقَرْیٰ وَ صَیْرَفْنَا الْاٰیَاتِ لَعَلَّھُمْ یَرْجِعُوْنَ (۲۷) فَلَوْ لَا نَصْرُھُمْ الَّذِیْنَ اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ قُرْبَانًا اِلٰھَہٗ بَلْ ضَلُّوْا عَنْھُمْ وَ ذٰلِكَ اِفْکُھُمْ وَ مَا كَانُوْا یَفْتَرُوْنَ (۲۸)

ترجمه آیات

به یاد آر برادر عاد (هود پیغمبر) را (که در جنوب شبه جزیره عرب در سرزمینی) به نام احقاف قوم خود را انذار می کرد در حالی که پیامبران زیادی قبل از او در گذشته های دور و نزدیک آمده بودند و همه گفتند که غیر خدا را نپرستید که من بر شما می ترسم از عذاب روزی عظیم (۲۱).

گفتند آیا به سراغ ما آمده ای تا با دروغهایت ما را از خدایانمان منصرف کنی؟ اگر راست می گویی آن عذابی که ما را از آن می ترسانی بیاور (۲۲).

هود گفت: علم تنها نزد خداست و آنچه من می گویم تنها رسالتی است که مامورم به شما ابلاغ کنم اما این را هم بدانید که من شما را مردمی جاهل می دانم (۲۳).

و چون آن عذاب را دیدند که از کرانه افق نزدیک می شود گفتند این ابری است که می خواهد بر ما ببارد. هود گفت: و لیکن این همان عذابی است که در آمدنش شتاب می کردید و آن بادی است که عذابی دردناک همراه دارد (۲۴).

هر چه سر راه خود ببیند به اذن پروردگارش ویران می کند. چیزی نگذشت که یک روز صبح جز خانه هایشان به چشم نمی خورد همه هلاک شده بودند و ما این طور مردم مجرم را کیفر می دهیم (۲۵).

با اینکه به آنان مکنت هایی داده بودیم که به شما نداده ایم به آنها نیز گوش و چشم و فهم داده بودیم اما نه گوششان به دردشان خورد و نه از چشم و دل خود کمترین بهره ای بردند، چون آیات خدا را انکار می کردند و همان عذابی که مسخره اش می کردند بر سرشان بیامد (۲۶).

این آثار که پیرامون سرزمین خود می بینید همه اقوامی بودند که ما آیات خود را نشانشان دادیم بلکه برگردند ولی برنگشتند و ما هلاکشان کردیم (۲۷).

کسی نیست از آنان پرسد چرا پس آن خدایانی که به جای خدای تعالی معبود خود گرفته بودند تا به خدای تعالی نزدیکشان سازند یاریشان نمی کردند بلکه در روز گرفتاری غیبتان زد و این بود نتیجه اعراض و افتراء هایشان (۲۸).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه مردم را به دو قسمت تقسیم کرد، و رشته کلام به مساله انذار کشیده شد، اینک در این آیات به دو داستان اشاره می کند: یکی از قوم عاد، و هلاکت ایشان و در ضمن اشاره به هلاکت قرای پیرامون مکه. و یکی هم از ایمان آوردن قومی از جن، که خدای تعالی به سوی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) متوجهشان کرد، و با شنیدن قرآن ایمان آوردند و برای انذار به سوی قوم خود برگشتند. و منظور از نقل این دو داستان این است که هر کس بخواهد از سرگذشت آنان عبرت بگیرد، و آیات فوق تنها مربوط به داستان اول است.

" وَ اذْکُرْ اَٰخَا عَادٍ اِذْ اَنْذَرْنَا قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ وَ قَدْ خَلَّتِ النَّوْذُ مِنْ بَیْنِ يَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ..."

اقوال مختلف در باره اینکه "احقاف" در کجا واقع است؟، و توضیح گفتگوی هود (علیه السلام) با قوم عاد

کلمه "اخا عاد- برادر عاد" به معنای هر کسی است که از طرف پدر به این قوم نسبت داشته باشد. و منظور از این برادر، هود پیغمبر (علیه السلام) است. و کلمه "احقاف" نام سرزمینی است که قوم عاد در آن زندگی می کرده اند، و آنچه یقین به نظر می رسد این است که این سرزمین در جنوب جزیره العرب بوده، ولی امروز هیچ اثری از آن قوم در آن باقی نمانده. و در اینکه در چه نقطه از جنوب واقع بوده اختلافست. بعضی (۱) گفته اند در بیابانی بوده بین عمان و مهران. و بعضی (۲) گفته اند ریگزار است که بین عمان و حضرموت واقع شده، بعضی (۳) دیگر گفته اند ماسه های لب دریای قریه شجره است، و شجره محلی است در سرزمین یمن. بعضی (۴) دیگر چیزهایی دیگر گفته اند.

"وَقَدْ خَلَّتِ النَّذْرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ" - کلمه "نذر" جمع "نذیر" است، و مراد از آن به طوری که از سیاق برمی آید رسولان خدا است. و اما اینکه بعضی (۵) از مفسرین کلمه "نذر" را به معنای رسولان و علماء که نایبان رسولانند گرفته اند، تفسیر درستی نیست.

مفسرین (۶) جمله "مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ" را به کسانی که قبل از او بودند، و جمله "وَمِنْ خَلْفِهِ" را به کسانی که بعد از او آمدند تفسیر کرده اند. البته عکس این نیز ممکن است، و می شود گفت مراد از "بَيْنِ يَدَيْهِ" بیم رسانان زمان او، و از "مِنْ خَلْفِهِ" بیم رسانان قبل از او باشند. و بنا بر احتمال اول بهتر آن است که بگوییم گذشتن بیم رسانان در "مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ" و در "مِنْ خَلْفِهِ" کنایه باشد از اینکه این دو طائفه در زمان فترت و نبودن انبیاء به سوی مردم آمدند و بیم رساندند.

"أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ" - این جمله، کلمه "انذار" در جملات قبل را تفسیر می کند، و اشاره دارد به اینکه اساس دین آن جناب که زیر بنای تمامی جزئیات دینی او است توحید بوده است.

"إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ" - این جمله دعوت انبیاء را به توحید تعلیل می کند، و ظاهراً مراد از روز عظیم روز عذاب انقراض باشد، نه روز قیامت، به دلیل اینکه به زودی می فرماید: "فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا" - اگر راست می گویی وعیدی که به ما می دهی بیاور" و نیز می فرماید: "يَلْهُو مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ" - این همان عذابی است که در باره اش عجله می کردید". و بقیه الفاظ آیه روشن است.

ص: ۳۲۰

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۴.

۳- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۴.

۴- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۴.

۵- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۴.

۶- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۴.

"قَالُوا أَجِئْنَا لِنَتَّفِكَنَا عَنْ آلِهَتِنَا..."

این جمله پاسخی است که قومش در مقابل تهدید آن جناب داده اند. و در جمله "لِنَتَّفِكَنَا عَنْ آلِهَتِنَا" افک که عبارت است از دروغ و افتراء، متضمن معنای صرف و منحرف کردن است (چون با حرف "عن" متعدی شده)، و در نتیجه چنین معنا می دهد: آیا به سراغ ما آمده ای که ما را به دروغ و افتراء از آلهه و خدایانمان منحرف کنی؟

"فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ" - اینکه می گویند آن عذابی را که به ما وعده کرده ای بیاور، می خواهند بگویند تو از آوردن آن عاجز، و در تهدیدت دروغگو، و در انذارت فریب کاری.

"قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ وَأُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ..."

این قسمت پاسخ هود از گفتار ایشان و رد آن است. پس اینکه فرمود: "إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ" خواسته است علم به اینکه عذاب چه وقت نازل می شود را منحصر در خدای تعالی کند، چون این علم یکی از مصادیق علم به غیب است که حقیقت آن را غیر از خدای عز و جل کسی نمی داند. و جمله مذکور این اشاره را هم دارد که هود (علیه السلام) علم به اینکه آن عذاب چیست و چگونه است؟ و چه وقت است؟ ندارد و بدین جهت دنبال آن جمله گفت: "وَأُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ" - من تنها آنچه را مامور به ابلاغ آنم به شما ابلاغ می کنم" یعنی از این گذشته دیگر علمی به اینکه آن عذاب که مامور شده ام شما را از آن بیم دهم چیست و چگونه و چه وقت است؟ ندارم، و قدرتی هم نسبت به آن ندارم.

"وَلَكِنِّي أُرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ" - این جمله، اعراض از آن چیزی است که گفتار قبلی بر آن دلالت داشت، و می فهماند که او از ناحیه خود هیچ علمی ندارد، و معنایش این است:

درست است که من علمی به آن عذاب که در آمدنش عجله می کنید ندارم، اما این مقدار می دانم که شما مردمی جاهلید، و نفع و ضرر خود و خیر و شرتان را تشخیص نمی دهید، برای اینکه دعوت خدا را رد و آیات او را تکذیب می کنید، و عذابی را که از آن تهدیدتان می کند استهزاء می کنید.

"فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا..."

این آیه نشانه های نزول عذاب را که در آغاز نزولش ظاهر می شود شرح می دهد.

و کلمه "عارض" به معنای ابری است که ناگهان بر کرانه افق پیدا گشته، و به تدریج همه آسمان را می پوشاند، و این یکی از نشانه های آن عذاب است که ضمیر در "رأوه" هم به آن برمی گردد، البته لفظ آن ابر، در آیه نیامده، لیکن از سیاق فهمیده می شود. و جمله

"مُسَدِّتَقَبِلَ أُوْدِيَّتِهِمْ" دومین صفت آن است. کلمه "أودیه" جمع "وادی" است. و معنای "قالوا هذا عارضٌ مُمطرٌنا" این است که وقتی آن ابر را می بیند به یکدیگر بشارت می دهند که این ابری است که بر ما خواهد بارید، آری چنین می پندارند.

"بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ" - این جمله رد کلام کفار است که گفتند: "هذا عارضٌ مُمطرٌنا" که از آن با کلمه "بل" اعراض نموده. ثانیاً حقیقت حال را بیان می کند. اما در اعراضش می فرماید که این همان عذابی است که در باره اش عجله می کردید و می گفتید اگر راست می گویی آن عذاب را بیاور. و اما در بیان حقیقتش می فرماید این ابر، بادی است که در آن عذابی دردناکست.

این قسمت از کلام خدای تعالی گفتار خود خدای تعالی است. بعضی (۱) هم گفته اند گفتار هود پیغمبر (علیه السلام) است.

عذاب قوم عاد و انقراض آنان

"تُدْمِرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ..."

کلمه "تدمر" مضارع از مصدر "تدمیر" است که به معنای هلاک کردن می باشد، و هر چند هلاک کردن را نسبت به تمامی اشیاء داده، و فرموده این عذاب هر چیزی را هلاک می کند، لیکن سیاق آن را مختص به مثل انسان و جنبندگان و اموال می سازد. پس معنایش این می شود که: باد مذکور، بادی است که هر چیزی را که در سر راهش واقع شده باشد هلاک می کند، چه انسان، چه جنبندگان و چه اموال.

"فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ" - این جمله نتیجه نزول عذاب را بیان می کند. و جمله "كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ" ضابطه ای کلی در مجازات مجرمین به دست می دهد، و کلی این ضابطه را به یک فرد که آیه مشتمل بر آن بود تشبیه می کند، البته این تشبیه تنها از نظر شدت مجازات است، می خواهد بفرماید سنت ما در جزاء دادن به مجرمین، به آن گونه که در این داستان دیدید شدید است. پس جمله مورد بحث نظیر آیه "وَ كَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقَرْيَةَ وَ هِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ" (۲) است.

"وَ لَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ..."

این جمله کفار مکه را با نتیجه گیری از داستان فوق نصیحت می کند.

ص: ۳۲۲

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۲۶.

۲- و گرفتن پروردگار تو وقتی می خواهد اهل قراء را به جرم ظلم گرفتار کند این طور دردناک و شدید است. سوره هود، آیه ۱۰۲.

معنای اینکه فرمود قوم عاد متمکن بودند و سماع و ابصار و افئده آنان و نیز آلهه ای که می پرستیدند در جلوگیری از عذاب سودشان نبخشید

کلمه "مکنا" ماضی از مصدر "تمکین" است که به معنای پایدار کردن، و ثابت کردن چیزی است در مکان. و این تعبیر کنایه است از دادن قدرت و استطاعت در تصرف. و کلمه "ما" در "فیما" موصوله و یا موصوفه است. و حرف "ان" نافی است. و معنایش این است که: ما قوم هود را در آن چنان وضعی - و یا در وصفی - از درشتی هیکل و نیروی بدنی و قدرت جنگی و نیروی ملی قرار دادیم که شما کفار مکه و پیرامونتان را در آن وضع قرار ندادیم.

"وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَ أَبْصَارًا وَ أَفْئِدَةً" - یعنی ما آن اقوام را به وسائلی مجهز کردیم که با آن آنچه سودشان می داد، و آنچه مایه ضررشان بود تشخیص می دادند و از هم جدا می کردند، و در نتیجه تا می توانستند برای جلب منافع و دفع مضار خود حيله ها بکار می بردند، همان طور که شما به کار می برید.

"فَمَا أَعْنَى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَ لَا أَبْصَارُهُمْ وَ لَا أَفْئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ" - کلمه "ما" در جمله "ما أَعْنَى" نافی است، نه استفهامی، و کلمه "اذ" ظرفی است متعلق به آن نفی که در "ما أَعْنَى" بود.

و حاصل معنا چنین است: آن اقوام از نظر تمکن در وضعی بودند که شما نیستید، و نیز به وسائیل درک و تشخیص و همه انحاء حيله که هر انسانی برای دفع ناملايمات و پرهیز از حوادث مهلك و خانمان برانداز متوسل به آنها می شود مجهز بودند ولی نه آن مکنت ها و نه آن وسائیل درک و تشخیص و نه آن حيله ها، هیچ یک دردی از آنان را دوا نکرد، با این حال اگر شما به جرم انکار آیات خدا گرفتار آن حوادث شوید، چه دارید که از عذاب خدا ایمنتان دهد.

بعضی (۱) در معنای آیه گفته اند: "ما آنان را در چیزها و یا در اوصافی از نیرو و استطاعت، مکنت دادیم که شما را در آن، مکنت ندادیم، و برای آنان سماع و بصر و دلهایی قرار دادیم تا آن نیروها را در مصرفی که برای آن مصرف خلق کرده ام مصرف کنند و کلمه حق را بشنوند و آیات خدا را ببینند و با تفکر خود در عبرت ها نظر نموده عبرت گیرند، و با نیروی تعقل صحیح بر مساله مبدأ و معاد استدلال کنند ولی نه سماع و بصرشان سودشان داد و نه از نیروی تعقل خود استفاده نموده، در راه خدای سبحان به کار بستند." ولی معنایی که ما کردیم با سیاق سازگارتر است.

ص: ۳۲۳

البته در مفردات آیه و جوهی احتمال داده اند که چون فایده ای در نقل آن ندیدیم از نقلش صرفنظر کردیم.

در آیاتی که تعبیری چون "سَمِعًا وَ أَبْصَارًا وَ أَفْئِدَةً" آمده، گفتیم این که کلمه سمع را مفرد آورده، با اینکه مراد از آن جمع است، بدین جهت است که کلمه "سمع" مصدر است، بخلاف "بصر" که به معنای چشم است، نه به معنای دیدن. و قاعده کلی چنین است که مصدر در جمع و مفرد، مفرد می آید، مانند: ضیف و قربان و جنب، که در آیات زیر مفرد آمده، با اینکه منظور جمع است "ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ" (۱) "إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا" (۲) "وَ إِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا" (۳).

و جمله "وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤْنَ" عطف است بر جمله "فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ..."

"وَ لَقَدْ أَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرَى" این آیه به منظور انذار و بیم رساندن، هلاکت اقوام گذشته را تذکر می دهد، و نتیجه گیری از جمله "وَ لَقَدْ مَكَّنَاهُمْ..." است. پس می توان گفت عطف بر همان جمله است، نه بر جمله "وَ اذْكُرْ أَخَا". سیاق هم همین را می رساند.

"وَ صِرَفْنَا الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ" - یعنی ما آیات را مختلف کردیم: یا معجزاتی بود که با آنها انبیاء را تایید نمودیم و یا به صورت وحی بود که بر آنان نازل می کردیم، و یا نعمتهایی که با آنها ایشان را رزق دادیم تا به وسیله آن آیات متذکر شوند، و یا عذابهایی بود که امت های انبیاء را بدان مبتلا نمودیم تا توبه کنند، و از ظلم خود برگردند و دست از پرستش غیر خدای سبحان برداشته به عبادت خدا پردازند.

و ضمیر در جمله "لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ" به قری برمی گردد، و مراد از قری، اهل قری است.

"فَلَوْ لَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا آلِهَةً..."

از ظاهر سیاق برمی آید که کلمه "الهه" مفعول دوم "اتخذوا" و مفعول اول آن ضمیری باشد که به موصول "الذين" برمی گردد. و کلمه "قربان" به معنای هر چیزی است که به وسیله آن تقرب جسته می شود. و زمینه این کلام زمینه تهکم (طعنه زدن) است که

ص: ۳۲۴

۱- میهمانان محترم ابراهیم. سوره ذاریات، آیه ۲۴.

۲- آن هنگام که دو پسران آدم قربانی تقدیم داشتند. سوره مائده، آیه ۲۷.

۳- و اگر جنب بودید. سوره مائده، آیه ۶.

می فرماید: چرا آن خدایان موهوم که اینان به خدایی خود گرفتند، یاریشان نکردند با اینکه یک عمر به درگاه آن خدایان عبادت کردند تا ایشان را به خدا نزدیک کنند. هم چنان که خودشان می گفتند: "ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى" یعنی ما این بت ها را نمی پرستیم، مگر به این منظور که ما را قدمی به خدا نزدیک کنند.

"بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ" - یعنی آلهه از نظر اهل قری گم شد، و رابطه الوهیت و عبودیتی که می پنداشتند بریده شده. آری مشرکین امید داشتند آلهه پاداش یک عمر پرستش در هنگام شدائد و سختیها ایشان را یاری کنند، پس ضلالت آلهه از مشرکین، کنایه است از اینکه پندار و امیدشان باطل می شود.

"وَ ذَلِكَ إِفْكُهُمْ وَ مَا كَانُوا يَفْتُرُونَ" - کلمه "ذَلِك" مبتدا و کلمه "افکهم" خبر آن است. و اسم اشاره "ذَلِك" اشاره است به گم شدن آلهه شان، و مراد از "افک" اثر افک است، البته ممکن هم هست کلمه اثر را به عنوان مضاف در تقدیر بگیریم. و کلمه "ما" مصدریه است، و معنای جمله این است که: این ضلالت آلهه اثر افترابی است که به خدا می بستند.

و ممکن هم هست کلام را به صورتی معنا کرد که نه احتیاج به تقدیر مضاف داشته باشد، و نه مجازی ارتکاب شود، به این منظور کلمه "ذَلِك" را اشاره می گیریم به هلاک کردن مشرکین بعد از تصریف آیات، و ضلالت یافتن آلهه بعد از هلاکت آنان که در این صورت معنا چنین می شود: "این که گفتیم عاقبت مشرکین به جرم افتراء به کجا انجامید، درست حقیقت همان پنداری است که در باره آلهه خود داشتند که آلهه شفاعتشان را می کند، و به خدا نزدیکشان می سازد" و همانطور که گفتیم زمینه کلام تهکم و طعنه زدن است.

اشاره

وَ إِذْ صَبَرْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ (۲۹) قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَىٰ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَىٰ الْحَقِّ وَإِلَىٰ طَرِيقٍ مُّسْتَقِيمٍ (۳۰) يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَ آمِنُوا بِهِ يُغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَ يُجْزِكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ (۳۱) وَ مَرْنَا - يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءُ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۳۲) أ وَ لَعْنَةُ اللَّهِ الَّذِينَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَعْنَةُ يَعْنِي بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ بَلَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۳۳)

وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَىٰ وَ رَبَّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (۳۴) فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَ لَا - تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرُونَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ (۳۵)

ترجمه آیات

و به یاد آر آن زمان را که عده ای از افراد جن را بسوی تو متوجه کردیم تا صدای تلاوت قرآن را بشنوند همین که در آن مجلس حاضر شدند به یکدیگر گفتند: خاموش باشید ببینیم چه می گوید و چون تمام شد به سوی قوم خود برگشتند و به انذار آنان پرداختند (۲۹).

خطاب به قوم خود گفتند: ما کتابی را به گوش خود شنیدیم که بعد از حضرت موسی نازل شده و کتب آسمانی قبل را تصدیق می نماید و به سوی حق و طریق مستقیم هدایت می کند (۳۰).

ای قوم ما دعوت این داعی به سوی خدا را بپذیرید و به وی ایمان آورید تا خداوند گناهانتان را بپامرد و از عذابی دردناک پناهتان دهد (۳۱).

و بدانید که اگر کسی دعوت داعی به سوی خدا را اجابت نکند نمی تواند خدای را در زمین عاجز کند و به جز خدا هیچ ولی و سرپرستی ندارد و چنین کسانی در ضلالتی آشکارند (۳۲).

آیا فکر نمی کنند خدایی که آسمانها و زمین را بیافرید و در خلقت آنها خسته نشد می تواند مردگان را زنده کند؟ بله می تواند، چون او به هر چیزی قادر است (۳۳).

و روزی که کفار بر آتش عرضه می شوند (به ایشان گفته می شود) آیا این که می بینید وعده اش حق نبود؟ می گویند بله به پروردگاران سوگند. خطاب می رسد پس بچشید عذاب را به کیفر کفری که می ورزیدید (۳۴).

پس تو (ای پیامبر) در برابر تکذیب قومت صبر کن آن چنان که پیامبران اولوا العزم صبر کردند و در نفرین آنان عجله مکن برای اینکه آن قدر وعده خدا نزدیک است که وقتی می رسد به نظرشان می آید که گویا بیش از یک ساعت از روز در دنیا نزیسته اند، و این قرآن بلاغ است، و آیا به جز مردم تبهکار کسی هلاک می شود؟ (۳۵).

بیان آیات

اشاره

این آیات داستان دومی را بعد از داستان قوم عاد بیان می کند تا امت اسلام از آن عبرت گیرد، اگر بگیرد. و در این آیات به مشرکین طعنه می زند که چگونه به آن جناب و به کتابی که بر او نازل شده کفر ورزیدند با اینکه کتاب مزبور به زبان خود آنان نازل شده، و خوب می دانند آیتی معجزه است، و با این حال آن را از نوع کتابهای بشری معرفی می کنند، و به آن کتابها تشبیه می نمایند، و با اینکه جن وقتی بدان گوش فرا دادند ایمان آوردند، و به سوی قوم خود برگشتند تا آنان را هم انداز کنند.

بیان آیاتی که استماع قرآن به وسیله عده ای از جن و بازگشتشان بسوی جنیان و دعوت کردنشان بسوی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) را حکایت می کند

"وَ إِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفْرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ..."

کلمه "صرف" که فعل "صرفنا" ماضی آن است به معنای برگرداندن چیزی از حالی به حالی دیگر، یا از جایی به جایی دیگر است. و کلمه "نفر" - به طوری که راغب گفته (۱) - به معنای عده ای از رجال است که کوچ کردن برایشان ممکن باشد، و این کلمه اسم "

جمع است که بر بالاتر از سه مرد یا زن اطلاق می شود، چه از جنس آدمی باشند، و چه از جنس جن، هم چنان که در آیه مورد بحث در جن استعمال شده است. و جمله "یستمعون القرآن" صفت است برای کلمه "نفر" و معنای آیه چنین است: به یاد آر آن زمان را که ما عده ای از جن را متوجه به سوی تو کردیم، عده ای که می شنیدند قرآن را.

"فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصِتُوا" - ضمیر در "حَضَرُوهُ" به قرآن برمی گردد، البته قرآن به معنای حدیثی، یعنی قرائت قرآن. و کلمه "انصات" که مصدر "أَنْصِتُوا" است به معنای سکوت برای گوش دادن است. و معنای جمله این است که: وقتی حاضر شدند در جایی که قرآن تلاوت می شد، به یکدیگر گفتند: ساکت باشید تا آن طور که باید خوب بشنویم.

"فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ" - ضمیر در "قُضِيَ" به قرآن برمی گردد، البته به اعتبار قرائت آن. و "تولیه" که مصدر "ولوا" است به معنای برگشتن است. و کلمه "منذرین" حال از ضمیر جمع در کلمه "ولوا" است. و معنایش این است که: وقتی قرائت قرآن تمام شد و پیامبر از آن فارغ گشت به سوی قوم خود برگشتند، در حالی که بیم رسان ایشان از عذاب خدا بودند.

"قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ..."

این جمله حکایت دعوت جنیان است در برابر قومشان که ایشان را به اسلام می خواندند و انذار می کردند. و مراد از کتاب نازل بعد از موسی، قرآن کریم است، و این کلام اشعار و بلکه دلالت دارد بر این که جنیان مذکور مؤمن به دین موسی (علیه السلام) و کتاب آن جناب بوده اند. و مراد از اینکه فرمود: "مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ" این است که قرآن، تورات و یا همه کتابهای قبل را تصدیق می کند.

"يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ" - یعنی کتاب آسمانی قرآن پیروان خود را به سوی صراط حق و طریق مستقیم هدایت می کند. رهروان این طریقه از حق منحرف نمی شوند، نه در عقائد و نه در عمل.

"يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجْزِكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ" منظور از "دَاعِيَ اللَّهِ" رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، هم چنان که در جای دیگر قرآن فرموده: "قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ" (۱). ولی بعضی (۲) گفته اند

ص: ۳۲۸

۱- بگو این راه من است که با بصیرت به سوی خدا دعوت می کنم. سوره یوسف، آیه ۱۰۸. [.....]

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶ ص ۳۲.

مراد از آن همان آیاتی است که از قرآن شنیدند، ولی این احتمال بعید است.

و ظاهراً کلمه "من" در جمله "مَنْ ذُنُوبِكُمْ" برای تبعیض باشد، و منظور این باشد که: ایمان بیاورید تا خدا بعضی از گناهان شما را- یعنی آن گناهانی که قبل از ایمان داشتید- بیاورد، هم چنان که در جای دیگر قرآن فرموده: "إِنْ يَنْتَهُوا يُعْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ" (۱).

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد از این بعض، گناهانی است که تنها جنبه حق الله داشته باشد، و اما آنچه جنبه حقوق الناس دارد بخشوده نمی شود، و توبه بردار نیست. ولی این تفسیر صحیح نیست چون اسلام همه گناهان قبل را محو می کند.

"وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءٌ..."

یعنی هر کس ایمان نیاورد به داعی خدا، او نمی تواند خدا را در زمین به تنگ آورد، و به غیر از خدا، اولیائی ندارد که یاریش کنند، و در این باب مددش برسانند. و خلاصه کلام اینکه: کسی که داعی خدا را در دعوتش اجابت نکند به خودش ظلم کرده و نمی تواند خدا را عاجز کند، نه خودش مستقلاً می تواند خدا را با این سرکشیها عاجز سازد، و نه به کمک و یاری دیگر اولیاء خود، چون غیر از خدا اولیائی ندارد. و این معنا را با جمله "أَوْلِيكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ" تمام کرده است.

"أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَغْيِ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ..."

این آیه و آیه بعدش تا آخر سوره متصل است به ما قبل که می فرمود: "وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَدْهَبْتُمْ..." و در این آیات مطالبی که در این سوره مربوط به انذار می شود تتمیم می کند، و چیزی که انذار را تتمیم می کند- همانطور که در بیان گذشته گفتیم- مساله معاد و رجوع به خداست.

و مراد از دیدن در جمله "أَوْ لَمْ يَرَوْا" علم با بصیرت است. و مصدر "عی" که کلمه "یعنی" از آن مشتق است، به معنای ناتوانی و تعب است، و البته به طوری که گفته اند (۳) معنای اول (ناتوانی) فصیح تر است. و حرف "باء" در کلمه "بقادر" زائد است و فقط به این منظور آورده شده که جمله در موقعیتی قرار داشت که در آن شائبه نفی بود، گویا فرموده:

"أَلَيْسَ اللَّهُ بِقَادِرٍ- آيا خدا قادر نیست."

ص: ۳۲۹

۱- اگر دست بردارند، آنچه در گذشته مرتکب شده اند بخشوده می شود. سوره انفال، آیه ۳۸.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳۲.

۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳۳.

و معنای آیه چنین است: آیا هنوز نفهمیده اند که آن خدایی که آسمانها و زمین را خلق کرد و از خلقت آنها عاجز نشد- و یا خسته نگشت- قادر است که مردگان را زنده کند؟

- چون خدای تعالی مبدء هستی و حیات هر چیز است. بله او قادر است، برای اینکه او بر هر چیز قدیر است. و ما این برهان را در سابق در چند مورد توضیح داده ایم.

" وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ... "

این آیه، حجت مذکور در آیه قبلی را تایید می کند، و خبر می دهد از آن سرنوشتی که به زودی منکرین معاد در روز قیامت بدان گرفتار می شوند. و معنای آیه روشن است.

" فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ... "

این آیه تفریع و نتیجه گیری از حقانیت معاد است که هم حجت عقلی بر آن دلالت دارد، و هم خدای سبحان از آن خبر داده، و شک و تردید را از آن نفی کرده است.

و معنایش این است که: تو در برابر انکار این کفار صبر کن، و از اینکه به معاد ایمان نمی آورند حوصله به خرج ده، همان طور که رسولان اولوا العزم چنین کردند و در طلب عذاب برای آنان عجله مکن که به زودی آن روز را با عذابهایی که دارد دیدار خواهند کرد، چون روز قیامت خیلی دور نیست، هر چند که اینان آن را دور می پندارند.

" كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرُونَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ " - این آیه نزدیکی قیامت را به ایشان و به زندگی دنیایشان بیان می کند چون وقتی آن روز را مشاهده می کنند و وعده هایی را که خدا از آن روز داده می بینند، و آن عذابهایی که برایشان آماده شده مشاهده می کنند، حالشان حال کسی است که گویا بیش از ساعتی از یک روز در زمین درنگ نکرده اند.

" بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ " - یعنی این قرآن با بیانهایی که دارد تبلیغی است از جانب خدا از طریق نبوت، و با این حال آیا تصور دارد که با این هلاکتی که او خبر داده، غیر از فاسقان که از زی بندگی خارجند کسی دیگر هلاک شود.

معنای " اولوا العزم " و اقوال مختلف در باره تعداد انبیای اولوا العزم (علیهم السلام) و اینکه چه کسانی هستند

در این آیه خدای سبحان پیامبر گرامی اش را دستور می دهد که صبر کند، هم چنان که پیامبران اولوا العزم صبر کردند، و این خود اشاره به این معنا است که او نیز از اولوا العزم است، پس باید مانند آنان صبر کند. و معنای عزم در اینجا یا صبر است، هم چنان که بعضی از مفسرین (۱) گفته اند و به آیه " وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ " (۲) استشهاد کرده اند. و یا

ص: ۳۳۰

به معنای عزم بر وفای به عهد است، عهدی که از انبیاء گرفته شده، هم چنان که آیه " وَ لَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَتَسَىٰ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا " (۱) به آن اشاره دارد. و یا به معنای عزیمت یعنی حکم و شریعت است.

و بنا بر معنای سوم که حق هم همانست و در روایات (۲) ائمه اهل بیت (علیه السلام) به این معنا تفسیر شده، صاحبان حکم و شریعت پنج نفرند: نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد (صلی الله علیه و آله)، برای اینکه قرآن صاحبان شریعت را همین پنج نفر دانسته می فرماید: " شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَى " (۳) که تقریب و بیان معنایش گذشت.

و از پاره ای مفسرین (۴) نقل شده که گفته اند: تمامی رسولان الهی اولوا العزم هستند و قهرا کلمه " من الرسل " را بیان " أولوا العزم " گرفته اند. و از بعضی (۵) دیگر نقل شده که گفته اند: اولوا العزم هیچده رسولی است که نامشان در آیه ۸۳ تا آیه ۹۰ سوره انعام آمده، چون خدای تعالی بعد از ذکر نام ایشان فرموده: " فَبُهْدَاهُمْ اَقْتَدِهْ - به هدایت آنان اقتداء کن ".

ولی این تفسیر درست نیست، برای اینکه خدای تعالی بعد از شمردن نام آنان از آباء و ذریات و برادران آنها یاد کرده و فرموده: " وَ مِنْ اَبَائِهِمْ وَ ذُرِّيَّاتِهِمْ وَ اِخْوَانِهِمْ " و آن گاه جمله " فَبُهْدَاهُمْ اَقْتَدِهْ " را آورده. بلکه اگر این جمله را بلافاصله بعد از ذکر نام آنان آورده بود وجهی برای این تفسیر بود.

و از بعضی (۶) دیگر نقل شده که گفته اند: انبیاء اولوا العزم نه نفرند: نوح، ابراهیم، اسماعیل ذبیح، یعقوب، یوسف، ایوب، موسی، داوود و عیسی و از بعضی (۷) دیگر نقل شده که گفته اند: هفت نفرند: آدم، نوح، ابراهیم، موسی، داوود، سلیمان و عیسی. و از بعضی (۸) دیگر نقل شده که انبیاء نامبرده را شش نفر دانسته اند، و این شش نفر همانهاست که مامور جنگ بوده اند، یعنی نوح، هود، صالح، موسی، داوود و سلیمان. و بعضی (۹) دیگر این شش نفر را عبارت دانسته اند از: نوح، ابراهیم، اسحاق، یعقوب، یوسف و ایوب. بعضی (۱۰) دیگر آنان را پنج نفر دانسته اند: نوح، هود، ابراهیم، شعیب و موسی. از بعضی (۱۱) دیگر نقل شده که گفته اند:

ص: ۳۳۱

۱- ما به آدم، از پیش عهد بستیم ولی عزمی در او ندیدیم. سوره طه، آیه ۱۱۵.

۲- تفسیر برهان، ج ۴، ص ۱۷۸.

۳- سوره شوری، آیه ۱۳. (۴ و ۵) تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳۴. (۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰ و ۱۱) تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳۴ و ۳۵.

چهار نفرند نوح، ابراهیم، موسی و عیسی. بعضی (۱) دیگر این چهار نفر را عبارت دانسته اند از:

نوح، ابراهیم، هود و محمد (صلی الله علیه و آله).

و این اقوال یا اقوالی است که هیچ استدلالی به همراه ندارد، و یا ادله ای که به آن استدلال کرده اند بر آن دلالت ندارد، و به همین جهت از نقل آن ادله چشم پوشیدیم. در اباحت نبوت در جلد دوم این کتاب پاره ای مطالب در باره انبیاء اولوا العزم گذشت، اگر خواستید بدانجا مراجعه فرمایید.

بحث روایتی (روایاتی در باره استماع قرآن بوسیله جن و ایمان آوردنشان و...، و در باره انبیای اولوا العزم)

در تفسیر قمی در ذیل آیه شریفه "وَ إِذْ صَاغَرْنَا بِكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ..." فرموده: سبب نزول این آیات این بود که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از مکه بیرون شد و به بازار عکاظ رفت، زید بن حارثه هم با آن جناب بود، و آن حضرت مردم را به اسلام دعوت می کرد، ولی حتی یک نفر هم دعوتش را اجابت نکرد، و احدی را نیافت که دین او را بپذیرد، ناچار به مکه برگشت.

همین که به محلی به نام "وادی معنه" (۲) رسید عبادت شبانه خود را تلاوت قرآن قرار داد، چند نفر از طائفه جن از کنارش می گذشتند، همین که صدای قرائت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را شنیدند گوش دادند، و چون قرآن او را شنیدند به یکدیگر گفتند: ساکت، ببینیم چه می خواند. همین که خواندنش تمام شده به سوی قوم خود برگشتند و به انذار آنان پرداخته، گفتند: "یا قَوْمَنَا..."

آن گاه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده اسلام و ایمان آوردند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) معالم و شرایع اسلام را به ایشان تعلیم کرد. پس خدای تعالی این آیات را بر پیامبرش نازل فرمود. "قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِّنَ الْجِنِّ" - تا آخر سوره- و در آن، کلام جنیان را حکایت کرده. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یک نفر از آنان را امیر ایشان کرد و همواره نزد آن جناب برمی گشتند و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امیر المؤمنین را مامور کرد تا معالم دین را به ایشان بیاموزد، پس جنیان هم (مانند انسانها) ن.

ص: ۳۳۲

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳۴ و ۳۵.

۲- محل جن.

مؤمن و کافر دارند، ناصبی و یهودی و نصاری و مجوسی دارند، و (همانطور که انسانها فرزند آدمند) ایشان فرزند جان اند (۱).

مؤلف: روایات در باب قصه این چند نفر جنی که آمدند و به صدای قرائت قرآن گوش فرا دادند بسیار زیاد و سخت مختلف است، به طوری که به هیچ وجه نمی شود متن آنها را با قرآن و یا قرائنی مورد اعتماد تصحیح کرد، و به همین جهت تنها به این یک حدیث اکتفاء نمودیم، و به زودی بعضی دیگر از آنها در تفسیر سوره جن خواهد آمد- ان شاء الله تعالی.

و نیز در همان کتاب است که از عالم (علیه السلام) پرسیدند آیا مؤمنین جنی هم داخل بهشت می شوند؟ فرمود: نه، لیکن برای خدای تعالی حظیره هایی بین بهشت و دوزخ هست که مؤمنین از جن و فساق از شیعه در آنجا قرار داده می شوند (۲).

مؤلف: نظیر این مضمون در بعضی از روایات که آخر سندش سقط شده از طرق اهل سنت نقل شده، و روایت قمی هم سند ندارد، و علاوه بر آن نام امام را نبرده، و به جای آن گفته از "عالم سؤال کردند" حال اگر با این دو اشکالی که در آن هست پذیرفته شود، ناگزیر باید حظیره ها به پائین ترین مراتب بهشت حمل شود، و باید گفت حظیره های کذایی هم جزء بهشت اند، چون عمومات کتاب دلالت دارد بر اینکه ثوابهای بهشتی شامل تمامی مطیعین از انس و جن است.

و در کافی به سندی که به ابن ابی یعفور دارد از او نقل کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) شنیدم که فرمود: سادات انبیاء و مرسلین پنج نفرند و آنها رسولان اولوا العزم هستند که محور گردونه شریعتند: نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد (صلی الله علیه و آله) (۳).

و نیز به سند خود از عبد الرحمن بن کثیر از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: اولین کسی که در روی زمین وصی پیغمبر شد، هبه الله فرزند آدم بود، و هیچ یک از انبیاء گذشته بدون وصی نبوده اند.

و عدد انبیاء صد و بیست هزار نفر است، که از آنان پنج نفر اولوا العزمند: نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد (صلی الله علیه و آله) ... (۴) ی.

ص: ۳۳۳

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۹۹. [.....]

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۰۰.

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۷۵، ح ۳.

۴- نور الثقلین، ج ۵، ص ۲۳ به نقل از کافی.

مؤلف: پنج نفر بودن انبیاء اولوا العزم از جمله مطالبی است که روایات آن از ائمه اهل بیت بسیار فراوان است که به طرق بسیاری هم از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده و هم از امام باقر و امام صادق و امام علی بن موسی الرضا.

و از روضه الواعظین، نوشته مرحوم شیخ مفید حکایت شده که او نقل کرده که شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: بین دنیا و آخرت چقدر فاصله است؟

فرمود: یک چشم بر هم زدن، همان که خدای عز و جل فرموده: "كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِّنْ نَّهَارٍ بَلَاغٌ... (۱) ن."

ص: ۳۳۴

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۲۵ به نقل از روضه الواعظین.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ (۱) وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ آمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ أَضَلَّحَ بِاللَّهُمْ (۲) ذَلِكَ بِأَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ وَ أَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ لِلنَّاسِ أَمْثَالَهُمْ (۳) فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبِ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثَخْتُمْوَهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِمَّا مَنَّا بَعْدُ وَ إِمَّا فِتْنَاءَ حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَأُنْتَصِرَ مِنْهُمْ وَ لَكِنْ لِيُنبِلُوا بَغْضًا كُمْ بِيغْضٍ وَ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ (۴)

سَيَهْدِيهِمْ وَ يُضَلِّحَ بِاللَّهُمْ (۵) وَ يُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ (۶)

ترجمه آیات

به نام خداوند رحمان و رحیم.

کسانی که کفر ورزیدند و جلوگیری از راه خدا کردند اعمالشان را نابود می کند (۱).

و کسانی که ایمان آورده، اعمال صالح انجام می دهند و به آنچه بر محمد نازل شده که حق است و به راستی از ناحیه پروردگارشان است ایمان می آورند خداوند گناهانشان را با مغفرت خود محو می کند و دلهایشان را اصلاح می فرماید (۲).

و این بدان جهت است که آنها که کافر شدند باطل را پیروی کردند و آنان که ایمان آوردند حق را که از ناحیه پروردگارشان است پیروی نمودند. خداوند برای مردم این چنین مثل می زند (۳).

وقتی به کفار برخوردید باید با ایشان بجنگید تا وقتی که کشتگان زیاد شود آن وقت است که می توانید دست از کشتار کشیده اسیر بگیرید و در باره اسیران یا این است که منت بر آنان نهاده آزادشان می کنید و یا این است که فدیة می گیرید و آزاد می کنید و به این رفتار خود هم چنان ادامه می دهید تا جنگ تمام شود و این را بدان جهت گفتیم که اگر خدا می خواست می توانست از کفار انتقام بگیرد، و لیکن خواست تا بعضی از شما را به وسیله بعضی دیگر بیازماید و کسانی که در راه خدا کشته شدند خداوند هرگز اعمالشان را نابود نمی کند (۴).

بلکه بزودی هدایتشان نموده دلهایشان را اصلاح می فرماید (۵).

و به بهشتی داخلشان می سازد که برایشان تعریف کرده (۶).

بیان آیات

اشاره

این سوره کفار را به اوصاف خبیثه و اعمال زشتی که از خصائص ایشان است توصیف می کند، و مؤمنین را با صفات طیب و اعمال نیکی که دارند می ستاید، آن گاه آثار صفات مؤمنین را که نعمت و کرامت است، و آثار صفات کفار را که نعمت و خوارگی است، بر می شمارد. و خلاصه در این سوره بین دو طائفه مقایسه شده، هم بین صفات و اعمالی که در دنیا دارند و هم بین آثاری که در آخرت مترتب بر اعمال آنان می شود. و در این میان بعضی از احکام جهاد و قتال را بیان می کند. و این سوره به طوری که از سیاق آیاتش استفاده می شود در مدینه نازل شده.

"الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ" کلمه "صد" که مصدر فعل "صدوا" است، به اعراض از راه خدا یعنی اسلام تفسیر شده- از بعضی (۱) این طور نقل شده. بعضی (۲) دیگر آن را به منع و جلوگیری مردم از ایمان آوردن به آنچه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایشان را بدان می خواند یعنی از ایمان به دین توحید تفسیر کرده اند.

و تفسیر دومی با سیاق آیات بعدی سازگارتر است، مخصوصا با آیاتی که مؤمنین را به قتال و اسیر گرفتن از جلوگیری و مانعین راه خدا و سایر کفار دستور می دهد بهتر می سازد.

ص: ۳۳۶

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳۶.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۳۶.

پس مراد از جمله "الَّذِينَ كَفَرُوا" کفار مکه و سایر کفاری است که از ایشان پیروی می کنند، و این کفار بودند که مردم را از ایمان آوردن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) منع کرده، و ایشان را وسوسه می نمودند. و نیز از زیارت مسجد الحرام جلوگیری می کردند.

اضلال و ابطال اعمال کافران، و در مقابل، پرده کشیدن بر سیئات مؤمنان صالح العمل و اصلاح قلب ایشان

"أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ" - یعنی خداوند اعمال ایشان را باطل کرد، در نتیجه، اعمالشان راه به مقصد نمی برد، چون مقصد آنان از اعمالشان این بود که حق را باطل و باطل را زنده کنند، و هرگز نمی توانند. پس جمله مورد بحث نظیر جمله ای است که خدای تعالی مکرر خاطر نشان نموده می فرماید: "وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ" (۱) و خدای تعالی وعده داده که حق را زنده کند، و باطل را میرانده و باطل کند، هم چنان که فرموده: "لِيَحِقَّ الْحَقُّ وَيُبْطَلَ الْبَاطِلُ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ" (۲).

و مراد از ضلالت اعمال کفار، باطل شدن و فساد آن است قبل از اینکه به نتیجه برسد، و خدای تعالی این معنا را به عنوان استعاره کنایی ضلالت خوانده است.

"وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَي مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ..."

ظاهر اینکه صدر آیه مطلق آمده، این است که مطلق دارندگان ایمان و عمل صالح منظورند، در نتیجه جمله "وآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَي مُحَمَّدٍ" که ایمان آوردن را مختص به یک طائفه می داند، قیدی احترازی خواهد بود، نه تاکید که صرفاً به خاطر عنایتی که به ایمان دارد قید مزبور را آورده باشد.

"وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ" - این قسمت، جمله ای است معترضه. و ضمیر "هو" راجع به "بِمَا نُزِّلَ..." است.

"كَفَرَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ" - در مجمع البیان گفته: کلمه "بال" به معنای حال و شان است، و بال به معنای قلب نیز می آید، مثلاً می گویند: "خطر ببالی کذا" - بدلم چنین افتاد" و این کلمه جمع ندارد، چون از آن دو کلمه دیگر یعنی حال و شان، مبهم تر و کلی تر است (۳).

ص: ۳۳۷

۱- خدا کافران را هدایت نمی کند. سوره بقره، آیه ۲۶۴.

۲- تا حق را محقق و باطل را نابود سازد هر چند که مجرمان نخواهند. سوره انفال، آیه ۸.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۶.

در این آیه شریفه، اضلال اعمال که در آیه قبلی بود با تکفیر سیئات و اصلاح بال مقابله شده، در نتیجه معنایش این می شود که: ایمان و عمل صالحشان به سوی غایت سعادتشان هدایت کرد. چیزی که هست چون این هدایت تمام نمی شود مگر با تکفیر گناهان، چون با بودن گناهان وصول به سعادت دست نمی دهد، لذا تکفیر سیئات را هم ضمیمه اصلاح بال نمود.

و معنای آیه این است که: خداوند با عفو و مغفرت خود پرده ای بر روی گناهانشان می کشد، و هم در دنیا و هم در آخرت دلهایشان را اصلاح می کند، اما در دنیا برای اینکه دین حق دینی است که با آنچه فطرت انسانی اقتضایش را دارد موافق است، و احکامش مطابق همان فطرتی است که خدای تعالی بشر را بر آن فطرت آفریده، و فطرت اقتضاء ندارد و نمی طلبد مگر چیزی را که کمال و سعادت انسان در آنست، و ایمان به آنچه خدا نازل کرده و عمل به آن وضع انسان را در مجتمع دنیایی اش اصلاح می کند. و اما در آخرت برای اینکه آخرت، عاقبت همین زندگی دنیا است، وقتی آغاز زندگی توأم با سعادت باشد، انجامش نیز سعید خواهد بود، هم چنان که قرآن کریم هم فرموده: "وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى" (۱).

"ذَلِكَ بِأَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ وَأَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ..."

این آیه مطالبی را که در دو آیه قبل بود- یعنی بی نتیجه کردن اعمال کفار، و اصلاح حال مؤمنین و تکفیر گناهانشان- تعلیل می کند.

و اگر کلمه "حق" را مقید کرد به جمله "مِنْ رَبِّهِمْ" برای این است که اشاره کند به اینکه آنچه منسوب به خدا است حق است و هیچ باطلی با خدا نسبت ندارد، و به همین جهت، خودش متصدی اصلاح قلب مؤمنین شده، چون طریق حقی که مؤمنین می پیمایند منتسب به خدا است. و اما کفار با آن اعمالی که دارند خدای تعالی کاری به کارشان ندارد، چون کارشان منسوب به او نیست. و اما اینکه بی نتیجه کردن کارهای آنان را به خدا نسبت داده معنایش این است که خدا اعمال آنان را به سوی نتیجه خوب و سعید هدایت نمی کند.

و در این آیه اشاره ای است به اینکه تنها و تنها ملاک در سعادت و شقاوت انسان پیروی حق و پیروی باطل است، علتش هم این است که حق به خدا انتساب دارد و باطل هیچ ارتباط و انتسابی به خدا ندارد.

"كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ لِلنَّاسِ أَمْثَالَهُمْ" - یعنی خداوند اوصاف آنان را عینا همان طور

ص: ۳۳۸

که هست برایشان بیان می کند. و اگر اسم اشاره ای را به کار برده که مخصوص دور است برای بزرگداشت مثلی است که زده.

امر به کشتن بسیار کفار در رویارویی و جنگ با آنها، و سپس اسیر گرفتن آنان

"فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ..."

این آیه نتیجه گیری از سه آیه قبل است که مؤمن و کافر را وصف می کند، گویا فرموده: وقتی مؤمنین اهل حق باشند، و خدا آن انعامها را به ایشان بکند، و کفار، اهل باطل باشند، و خدا اعمالشان را خنثی و گمراه کند، پس مؤمنین باید در هنگام برخورد با صف کفار با ایشان قتال کنند و اسیر بگیرند تا حق که هدف مؤمنین است زنده شود و زمین از لوٹ باطلی که مسیر کفار است پاک گردد.

پس مراد از "لقاء" در جمله "فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ" برخورد با کفار است در جنگ. و کلمه "ضرب الرقاب" مفعول مطلق است که در جای فعل خود نشسته و عاملش در تقدیر است، و تقدیر جمله "فاضربوا ضرب الرقاب" است، یعنی گردنهایشان را بزنید زدن کشته، چون آسانترین و سریع ترین راه کشتن دشمن، زدن گردن آنها است.

"حَتَّىٰ إِذَا أَنْخَضْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوُثَاقَ" - در مجمع البیان گفته: کلمه "اثخان" به معنای بسیار کشتن، و غلبه و قهر بر دشمن است، و از همین جهت گفته می شود: "اثخنه المرض"، یعنی مرضش شدید شد و "اثخنه الجراح" یعنی زخمهای کاری او بسیار است (۱).

و در مفردات گفته: "وثقت به، أثق، ثقه" به معنای این است که من دل به او دادم، و به او اعتماد و اطمینان دارم. "او ثقته" به معنای این است که او را بستم "وثاق" به فتحه واو، همچنین "وثاق" به کسره واو، دو اسمند برای وسیله هایی که با آنها چیزی را می بندند (۲).

و کلمه "حتى" غایت گردن زدن را معین می کند. و معنای جمله چنین است: با کفار آن قدر قتال بکنید تا قتل در آنان زیاد شود، آن وقت مشغول به اسیر گرفتن و بستن دست و پای اسراء شوید. پس مراد از "شد وثاق" اسیر گرفتن و محکم بستن آنان است، در نتیجه آیه شریفه در اینکه اسیر گرفتن را بعد از اثخان قرار داده، در معنای آیه "مَا كَانَ لِبَيْتِ أَنْ يُكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّىٰ يُثَخَّنَ فِي الْأَرْضِ" (۳) است که می فرماید هیچ پیغمبری حق ندارد اسیر بگیرد، مگر وقتی که در زمین غالب شود.

ص: ۳۳۹

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۷.

۲- مفردات راغب، ماده "وثق".

۳- سوره انفال، آیه ۶۷.

"فَأَمَّا مَنَّا بَعِيدٌ وَإِمَّا فِدَاءٌ" - یعنی بعد از آنکه اسیرشان کردید یا بر آنان منت نهاده آزادشان می کنید یا فدیة می گیرید، یعنی با گرفتن مال و یا آزادی اسیرانی که در دست آنان دارید، ایشان را آزاد می کنید.

"حَتَّى تَصَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا" - "اوزار حرب" به معنای سنگینی های جنگی یعنی اسلحه ای است که جنگجویان با خود حمل می کنند، و مراد از وضع آن، بطور کنایه تمام شدن جنگ است.

پس، از آنچه در معنای آیه گذشت خواننده عزیز به اشکالی که متوجه گفتار بعضی (۱) از مفسرین هست متوجه می شود، و آن گفتار این است که: آیه مورد بحث ناسخ آیه شریفه "مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَشِيرَى حَتَّى يُثَخَّنَ فِي الْأَرْضِ" (۲) است چون سوره مورد بحث بعد از سوره انفال نازل شده پس ناسخ آن است.

و اشکال این است که: بین دو آیه منافاتی نیست، برای اینکه آیه سوره انفال از اسیر گرفتن قبل از اثنان نهی می کند، و آیه مورد بحث به اسیر گرفتن بعد از اثنان امر می نماید.

و همچنین اشکالی که متوجه گفتار بعضی (۳) دیگر است که گفته اند: جمله "فَشُدُّوا الْوَتَاقَ... " به وسیله آیه شریفه "فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ" (۴) نسخ شده، گویا پنداشته اند هر جا عامی بعد از خاصی وارد شود ناسخ آن خاص خواهد بود، نه مخصص، در حالی که حق مطلب خلاف آن است که اگر کسی بخواهد دلیلش را ببیند باید به علم اصول مراجعه کند، و در آیه شریفه مباحثی مربوط به علم فقه هست که جایش در همانجا است.

کلمه "ذَلِكَ" به معنای "مطلب چنین است" می باشد، یعنی حکم خدا همان است که در آیه گفته شد.

"وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَأُنْتَصِرَ مِنْهُمْ" - ضمیر جمع به کفار برمی گردد، یعنی اگر خدا بخواهد از کفار انتقام می گیرد، هلاکشان می کند، شکنجه شان می دهد، بدون اینکه دستور به قتال با ایشان را بدهد.

"وَلَكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ" - این جمله استدراک و استثناء مانندی است از مشیت انتقام، می فرماید اگر خدا بخواهد از ایشان انتقام می گیرد، الا اینکه هنوز نخواستہ بگیرد،

ص: ۳۴۰

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۷.

۲- سوره انفال، آیه ۶۷. [...]

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۷.

۴- سوره توبه، آیه ۵.

بلکه دستوراتان داده که کارزار کنید تا شما را به وسیله یکدیگر امتحان کند، مؤمنین را به وسیله کفار بیازماید و به جنگ با آنان و ادار سازد، تا معلوم شود چه کسی اطاعت کرده و رنج جنگ را به خاطر امر خدا تحمل می کند، و چه کسی عصیان می ورزد. و کفار را هم به وسیله مؤمنین امتحان کند تا معلوم شود اهل شقاوت کیست، و موفق به توبه و بازگشت از باطل بسوی حق کیست؟

با این بیان روشن شد که جمله "لِيُبْلُوا بِعَصَاكُمْ بَعْضٌ" تعلیل حکم در آیه است. و خطاب در "بعضکم" به مجموع مؤمنین و کفار است، ولی روی سخن با مؤمنین است.

"وَ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ" - این گفتار در سیاق شرط و حکم در آن عمومی است، می فرماید: کسانی که در راه خدا و در جهاد و قتال با دشمنان دین کشته می شوند، اعمال صالحشان که در راه خدا انجام داده اند هرگز باطل نمی شود.

بعضی (۱) گفته اند: مراد از جمله "وَ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ"، شهیدان در جنگ احد است. لیکن این سخن تخصیصی است بدون دلیل و سیاق آیه همانطور که گفتیم عمومی است.

معنای اینکه خداوند کسانی را که در راه او کشته شدند هدایت و اصلاح بال می نماید

"سَيَهْدِيهِمْ وَيُضِلِّحُ بِالْهَمِّ" ضمیر جمع به "الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ..." برمی گردد، در نتیجه آیه شریفه و آیه بعدش در مقام بیان حال شهداء بعد از شهادتشان می باشد که می فرماید: به زودی خدای تعالی ایشان را بسوی منازل سعادت و کرامت هدایت نموده، با مغفرت و عفو از گناهانشان، حالشان را اصلاح می کند و شایسته دخول در بهشت می شوند.

و وقتی این آیه را با آیه "وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ" (۲) ضمیمه کنیم، معلوم می شود مراد از اصلاح بال کشته شدگان راه خدا، زنده کردن ایشان است به حیاتی طیب که شایسته شان کند برای حضور در نزد پروردگارشان، حیاتی که با کنار رفتن پرده ها حاصل می شود.

در مجمع البیان گفته: علت این که در این چند آیه دو بار از اصلاح بال سخن به میان آمده این است که مراد از اولی اصلاح دل آنان در دین و دنیا و در دومی اصلاح حالشان در نعیم آخرت است، پس در حقیقت اولی سبب نعیم است، و دومی خود نعیم (۳).

ص: ۳۴۱

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۸.

۲- سوره آل عمران، آیه ۱۶۹.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۸.

فرق بین وجه مرحوم طبرسی و وجهی که ما بیان کردیم این است که: بنا به گفته ما، اصلاح بال دومی، نظیر عطف تفسیری است برای جمله "سَيَهْدِيهِمْ"، نه اصلاح در نعیم آخرت، و جمله "وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ" بنا به گفته او به منزله عطف تفسیری است برای جمله "وَيُصَلِّحُ بِاللَّهِمْ" نه آنکه ما گفتیم که اصلاح حال آنان قبل از دخول جنت است.

"وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ" این جمله منتهی الیه هدایت ایشان است. و جمله "عَرَفَهَا لَهُمْ" حال از "يُدْخِلُهُمْ" است، یعنی به زودی ایشان را داخل بهشت می کند در حالی که بهشت را یا در دنیا و به وسیله وحی انبیاء و یا به وسیله بشارت در هنگام قبض روح، یا در قبر، و یا در قیامت، و یا در همه این مواقع به ایشان شناسانده باشد. این آن معنایی است که از سیاق استفاده می شود.

بحث روایتی (روایاتی در باره اسیر گرفتن کفار، و شان نزول آیه: "وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ...")

در الدر المنثور است که ابن مردویه از علی (علیه السلام) روایت کرده که گفت:

سوره محمد آیه ای است در ما و آیه ای است در بنی امیه (۱).

مؤلف: قمی هم در تفسیر خود از پدرش از بعضی اصحاب امامیه از امام صادق (علیه السلام) مثل آن را روایت کرده (۲).

و در مجمع البیان در ذیل جمله "فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ..." گفته:

از ائمه هدی (علیه السلام) روایت شده که اسیران جنگی دو جورند: گروهی قبل از تمام شدن جنگ دستگیر می شوند با اینکه هنوز تنور جنگ داغ است، امام مسلمین در باره آنان اختیار دارد، اگر خواست به قتل می رساند و اگر خواست یک دست و یک پایشان را به طور عکس قطع نموده رهایشان می کند، تا در اثر خونریزی بمیرند ولی نمی تواند بدون عوضی و یا با گرفتن عوض رهایشان کند.

قسم دوم از اسیران آنهایند که بعد از تمام شدن جنگ اسیر می شوند که امام مسلمین در باره آنان اختیار بیشتری دارد، هم می تواند بدون گرفتن فداء آزادشان کند و هم می تواند فداء پولی و یا انسانی بگیرد، و هم می تواند آنها را برده کند، و هم می تواند گردن بزند. و در

ص: ۳۴۲

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۴۶.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۰۱.

هر دو حال اگر مسلمان شدند تمامی آن شکنجه ها ساقط شده، حکمشان حکم مسلمین خواهد بود (۱).

مؤلف: کافی هم حدیثی به این معنا از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده (۲).

و در الدر المنثور است که ابن منذر از ابن جریح روایت کرده که در ذیل آیه " وَ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ " گفته این آیه در باره کسانی از اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شده که در جنگ احد کشته شدند (۳).

مؤلف: خواننده گرامی به یاد دارد که گفتیم آیه عام است، اینک باز می گوئیم سیاق استقبال در " سَيَهْدِيهِمْ وَيُضِلُّ أَعْمَالَهُمْ "، تنها با عمومیت سازگار است، نه با شهادی خاص. پس، از آیه شریفه برمی آید که در صدد بیان یک قاعده کلی است.

این نیز روایت شده که آیه " حَتَّى إِذَا أَتَخْتَمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ... " ناسخ آیه " مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أُسْرَى حَتَّى يُخْرَجَ... " است. و نیز روایت شده که جمله " فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ " ناسخ آیه " فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِمَّا مَنَّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً " است (۴). و خواننده محترم در سابق توجه فرموده که اصلاً نسخی در کار نیست.

ص: ۳۴۳

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۷.

۲- کافی، ج ۵، ص ۳۲. (۳ و ۴) الدر المنثور، ج ۶، ص ۴۸.

اشاره

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ (۷) وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ (۸) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ (۹) أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا (۱۰) ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ (۱۱)

إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ (۱۲) وَكَأَيِّنْ مِنْ قَوْمٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَوْمِكِ الَّتِي أَخْرَجْتِكِ أَهْلَكْنَاهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ (۱۳) أَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ بَيْنَهُمْ مِنْ رَبِّهِمْ كَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ (۱۴) مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ (۱۵)

ترجمه آیات

ای کسانی که ایمان آورده اید اگر دین خدا را یاری کنید خداوند شما را یاری کرده، قدمهایتان را ثابت می کند (۷).

و کسانی که کفر ورزیدند سقوطی برنخاستنی نصیبشان است و اعمال خود را نابود می کنند (۸).

و این بدان جهت است که ایشان از آنچه خدا نازل کرده کراهت دارند خدا هم اعمالشان را بی نتیجه می کند (۹).

آیا نمی شد سیری در زمین کنند و ببینند عاقبت آنهایی که قبل از ایشان بودند چگونه بود، خدای تعالی آنچه داشتند بر سرشان خراب کرد و کافران در طول تاریخ همین سرنوشت را دارند (۱۰).

و این بدان جهت است که خدا تنها سرپرست مردم با ایمان است و کافران هیچ سرپرستی ندارند (۱۱).

خدا کسانی را که ایمان آورده اعمال صالح کردند به جنت هایی داخل می سازد که از زیر آن نهرها روان است و اما کسانی که کافر شدند سرگرم عیش و نوش دنیايند و می خورند آن طور که چارپایان می خورند و در آخرت جایشان آتش است (۱۲).

و چه بسیار اهالی قریه ها که از مردم قریه تو که تو را بیرون کردند نیرومندتر بودند ولی در هنگام نزول عذاب یآوری نداشتند (۱۳).

آیا کسی که با برهانی روشن پروردگار خود را یافته مثل کسی است که اعمال زشتش به وسیله شیطان در نظرش جلوه کرده و یکسره هوای نفس خود را پیروی می کنند؟ (۱۴).

مثل و صفت آن بهشتی که به مردم با تقوی وعده اش را داده اند این است که در آن نهرهایی از آب تازه و نمانده و نهرهایی از شیر هست، شیری که طعمش تغییر نمی کند. و نهرهایی از شراب است که برای نوشندگان لذت بخش است و نهرهایی از عسل خالص است و ایشان در بهشت از هر گونه ثمره برخوردارند و مغفرتی از پروردگارشان دارند آیا چنین کسانی مثل آن کس است که جاودانه در آتش قرار داشته آبی جوشیده می نوشند که اندرونشان را پاره پاره می کند؟ (۱۵).

بیان آیات.

اشاره

سیاق این آیات همان سیاقی است که آیات قبل داشتند.

معنای اینکه فرمود: اگر خدا را یاری کنید خدا یاریتان می کند

"یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَ يَثِّبْ أَقْدَامَكُمْ" این آیه مؤمنین را تحریک می کند به جهاد، و وعده نصرتشان می دهد، در صورتی که خدا را نصرت دهند. و منظور از "نصرت دادن به خدا" جهاد در راه خدا و تنها به منظور تایید دین او و اعلای کلمه حق است، نه اینکه جهاد کنند تا در زمین سروری نمایند، و یا غنیمت به چنگ آرند، و یا شجاعت و هنر خود را نشان دهند.

و مراد از اینکه فرمود: "خدا هم شما را یاری می کند" این است که اسباب غلبه بر دشمن را برایتان فراهم می سازد، مثلاً ترسی از شما در دل کفار می اندازد، و امور را علیه کفار و به نفع شما جاری می کند و دلهای شما را محکم و شجاع می سازد. بنا بر این، عطف "يُبَيِّتُ أَقْدَامَكُمْ" بر نصرت، عطف خاص بر عام می شود. و اگر تثبیت را اختصاص به "اقدام" داد و در بین انواع نصرت، فقط ثبات قدم را که کنایه ای است از تشجیع و تقویت دلها ذکر کرد برای این است که تقویت دلها روشن ترین مصادیق نصرت است.

"وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَ أَضَلَّ أَعْمَالُهُمْ" اینکه دنبال ذکر حال مؤمنین و نصرت ایشان، حال کفار را ذکر می کند، برای مقایسه بین حال دو طایفه است.

و کلمه "تعس" به معنای سقوط انسان و افتادن با صورت و به همین حال ماندن است. در مقابل آن "انتعاش" است که به معنای سر پا ایستادن و بدین وجه نیفتادن است.

پس معنای "تعسا لهم" این است که کفار بیفتند این قسم افتادن. و این جمله و جمله بعدش نفرین بر کفار است، نظیر جمله "قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ" (۱) و آیه "قَاتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ" (۲)، و ممکن است نفرین نباشد، بلکه بطور کنایه خبری باشد از آینده کفار، و اینکه اثر اعمالشان خنثی خواهد شد، چون انسان عاجزترین هنگامش هنگامی است که با صورت به زمین افتاده باشد.

"ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأَخْبَطَ أَعْمَالَهُمْ" مراد از "ما أَنْزَلَ اللَّهُ" قرآن شریف و شرایع و احکامی است که خدای تعالی بر پیغمبرش نازل و خلق را مامور به اطاعت و انقیاد از آن کرده، و کفار نسبت به آن کراهت داشته و از پیرویش استکبار ورزیدند.

و این آیه که معنایش روشن است مضمون آیه قبلی را تعلیل می کند.

"أَفَلَمْ يَسْتَبْشِرُوا فِي الْمَارِضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا" کلمه "دمر" ماضی از مصدر "تدمیر" است که به معنای هلاک کردن است.

ص: ۳۴۶

۱- سوره توبه، آیه ۳۰.

۲- سوره عبس، آیه ۱۷.

می گویند " دمره الله " یعنی خدا او را هلاک کرد، و یا " دمر الله علیه " یعنی خدا هر چه او داشت بر سرش خراب کرد، حتی خودش و خانواده و خانه و ملکش را. و بنا بر این، عبارت " دمر علیه " به طوری که دیگران هم گفته اند (۱) بلیغ تر از عبارت " دمر " است. و ضمیر در " امثالها " به کلمه " عاقبت " و یا عقوبتی که از مفاد کلام استفاده می شود برمی گردد.

و مراد از " کافرین " کفار عهد رسول خدا هستند، و معنای آیه این است که: ای محمد آنها که به تو کفر می ورزند امثال این عقوبت ها و یا عاقبت ها را دارند. و اگر به امثال آنها تهدید کرده، با اینکه اگر عقوبتی نازل شود یکی است و مثل است نه امثال، برای این بوده که کفار در معرض عقوبتهای بسیاری هستند، - دنیوی و اخروی - هر چند که برای نابودی آنان به بیش از یکی نیازی نیست. ممکن هم هست مراد از " کافرین " مطلق کفار باشد و جمله مورد بحث از باب تاسیس قاعده باشد.

توضیح اینکه در تعلیل نصرت مؤمنین و هلاکت کفار فرمود: خدا مولای مؤمنان است و کافران مولایی ندارند

" ذَلِكُمْ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ " کلمه " ذلک " اشاره به مطالب قبل یعنی نصرت مؤمنین و هلاکت و سوء عاقبت کفار است. و نباید به این سخن گوش داد که بعضی (۲) گفته اند اشاره است به ثبوت عاقبت و یا عقوبت امت های گذشته برای کفار این زمان. و نه به این قول که گفته اند (۳) تنها اشاره است به نصرت مؤمنین. برای اینکه آیه شریفه متعرض حال مؤمنین و کفار هر دو است.

و کلمه " مولی "، گویا مصدر میمی باشد و معنای وصفی از آن اراده شده باشد که در نتیجه به معنای " ولی " می شود، چون مولی بر مالک برده اطلاق می شود، زیرا در امور برده ولایت دارد، و بر ناصر هم اطلاق می شود، چون در امور منصور دخل و تصرف می کند، و به آن امور قوت و جان می دهد. و خدای سبحان هم از این جهت مولی است که مالک بندگان و امور آنان در صراط تکوین است و هم مدبر آن امور است و هر جور بخواهد تدبیر می کند، می فرماید: " مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا شَفِيعٍ " (۲) و نیز می فرماید: " وَ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ " (۳) و هم از این جهت که مدبر امور بندگان در صراط سعادت است، ایشان را به سوی سعادتشان و به سوی بهشت هدایت می نماید و به اعمال صالح موقفشان می کند و بر دشمنان یاریشان می دهد. و مولویت به معنای دومی مختص به مؤمنین است، چون تنها ایشانند که در

ص: ۳۴۷

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۴۵. (۲ و ۳) تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۴۵. [.....]

۲- شما غیر از خدا ولی ندارید. سوره الم سجده، آیه ۴.

۳- به سوی خدا، مولای حقیقیشان برگردانده می شوند. سوره یونس، آیه ۳۰.

راه عبودیت و پیروی خواسته های خدا قرار دارند، نه کفار.

مؤمنین، ولی و مولایی دارند که خدای سبحان است، هم چنان که فرموده: "ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا" و نیز فرموده: "اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا" (۱) و اما کفار بت ها و یا ارباب را مولای خود گرفتند، در نتیجه همانها مولای ایشانند، البته مولای خیالی، هم چنان که قرآن بر اساس این خیال باطل آنان، به نوعی تهکم و تمسخر فرموده: "وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ" (۲) و بر اساس واقع و حقیقت امر، این ولایت خیالی را نفی نموده می فرماید: "وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ" آن گاه ولایت آنها را بطور مطلق، یعنی هم در تکوین و هم در تشریح نفی نموده می فرماید: "أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ" (۳) و نیز فرموده: "إِنَّ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءُ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ" (۴).

پس معنای آیه این است که: یاری خدا از مؤمنین و تثبیت اقدام آنان و خذلان کفار و اضلال اعمال آنان و عقوبتشان همه به این علت بود که خدا مولای مؤمنین و ولی ایشان است، و کفار مولایی که یاریشان کند و اعمالشان را بسوی هدف هدایت کند و از عقوبت خدا نجاتشان دهد ندارند.

از آنچه گفتیم ضعف این نظریه روشن شد که بعضی (۵) گفته اند: کلمه "مولى" در آیه تنها به معنای ناصر است نه مالک، چون اگر به معنای مالک هم باشد، با آیه: "وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ" (۶) منافات خواهد داشت، و دلیل ضعف آن روشن است.

"إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ" در این آیه بین دو طائفه مقایسه شده. و اثر ولایت خدا برای مؤمنین و نیز عدم ولایتش برای کفار از حیث عاقبت و آخرت بیان شده است، می فرماید مؤمنین داخل بهشت شده، کفار مقیم در آتش خواهند گشت.

ص: ۳۴۸

۱- سوره بقره، آیه ۲۵۷.

۲- سوره بقره، آیه ۲۵۷.

۳- و یا به غیر از خدا ولی گرفته اند، با اینکه تنها خدا ولی است. سوره شوری، آیه ۹.

۴- اینها به جز اسمایی نیستند که شما و پدرانتان بر مثنی سنگ و چوب نهاده اید. سوره نجم، آیه ۲۳.

۵- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۴۵.

۶- سوره یونس، آیه ۳۰.

و در این کلام به منشا آثاری که ذکر کرده بود اشاره فرموده، چون هر یک از دو طائفه را به بیانی که مناسب حالش باشد توصیف کرده. در اشاره به صفت مؤمنین فرموده: "الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" و در وصف کفار فرموده: "يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ" و با این دو وصف متقابل هم فهمانده مؤمنین در زندگی دنیایی خود رشد می یابند، و چون به خدا ایمان دارند و اعمال صالح می کنند، هر چه می کنند درست و حق است، پس راه رشد را طی کرده، به وظائف انسانیت عمل کرده اند. و اما کفار عنایتی به این که به حق برسند ندارند و دل‌هایشان هیچ اعتنایی به وظائف انسانیت ندارد، بلکه تمام همشان شکم و شهوتشان است و سرگرم لذت گیری از زندگی دنیای کوتاه مدت اند و مانند چارپایان می خورند و غیر از این آرزو و هدفی ندارند.

پس این مؤمنین در تحت ولایت خدا هستند، چون راهی را پیش گرفته اند که خدایشان خواسته و به سوی آن هدایتشان کرده، و به همین جهت در آخرت داخل بهشتی می شوند که از دامنه آن نهرها جاری است. و اما آن دسته دیگر - یعنی کفار - هیچ ولی ندارند و به خودشان واگذار شده اند و به همین جهت جایگاه و منزلشان آتش است.

و اگر خدای تعالی داخل شدن مؤمنین در بهشت را به خود نسبت داده، اما منزل کردن کفار در آتش را به خود نسبت نداده، برای این است که حق ولایت مذکور چنین اقتضاء می کرده. آری خدای تعالی عنایت خاصی به اولیاء خود دارد. اما آنهایی که از تحت ولایت او بیرون شده اند کاری به کارشان ندارد، در هر وادی هلاک می شوند بشوند.

" وَ كَذَآئِبُنَّ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجْنَاكَ أَهْلَكْنَاهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ " مراد از "قریه" اهل قریه است، چون می فرماید "ایشان را هلاک کردیم" و مراد از قریه ای که پیغمبر را بیرون کرد مکه است.

این آیه شریفه قلب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را تقویت و اهل مکه را تهدید و تحقیر می کند، می فرماید خدای تعالی قریه های بسیاری را هلاک کرده که مردمش بسیار از مردم مکه نیرومندتر بودند، با این حال یآوری پیدا نشد که یاریشان کند.

" أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنِهِ مِنْ رَبِّهِ كَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ " سیاقی که گفتیم حال مؤمنین را با حال کفار مقایسه می کند، دلالت دارد بر اینکه مراد از آنهایی که بینه ای از پروردگار خود دارند، مؤمنین هستند. پس مراد از اینکه بر بینه ای از پروردگار خود هستند، این است که دلیلی روشن از پروردگار خود دارند که عقائدشان را

یقینی کرده، و آن عبارت است از حجت برهانی. پس مؤمنین همواره پیرو حجت قطعی هستند، حجتی که راه و روش صحیح را برای انسان بیان می کند، انسانی که باید عقل را به کار بسته و حق را پیروی کند.

و اما آنها که کافر شدند، دل داده اعمال زشت خود شدند، چون شیطان آن اعمال را در نظرشان جلوه داده و دل‌هایشان را ربوده. و چقدر فرق است بین آنان و بین مؤمنین.

وصف بهشتی که متقین بدان وعده داده شده اند

" مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ... "

در این جمله بین دو فریق از نظر مال کارشان فرق گذاشته و در حقیقت همان بیان گذشته " إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا... " را توضیح می دهد. پس در حقیقت این آیه توضیح و تفصیل آن آیه است.

" مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ " - کلمه " مثل " بطوری که گفته اند (۱) به معنای صفت است، یعنی صفت بهشتی که خدا به متقین وعده داده که در آن داخلشان کند چنین و چنان است. و چه بسا از مفسرین (۲) کلمه مذکور را حمل بر همان معنای معروفش کرده و از آن استفاده کرده اند که بهشت رفیع تر و درجه اش اعلای از آن است که بتوان با زبان و توصیف برایش حد معین کرد. و لفظ، تنها می تواند با آوردن مثل، ذهن را به نوعی به آن نزدیک کند، هم چنان که آیه " فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ " (۱)، به این معنا اشاره کرده است.

در آیه مورد بحث عبارت " آنها که ایمان آورده و اعمال صالح کردند " که در آیه قبلی بود، به عبارت " متقون " تبدیل شده، تبدیل لازم از ملزوم، چون تقوی و پرهیز از خدا مستلزم ایمان و اعمال صالح است.

" فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ " - یعنی آبی که با زیاد ماندنش بو و طعم خود را از دست نمی دهد. " وَ أَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ " نهرهایی از شیر که مانند شیر دنیا طعمش تغییر نمی کند. " وَ أَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَمْ يَلْدَهُ لِلشَّارِبِينَ " یعنی نهرهایی از خمر که برای نوشندگان لذت بخش است. و کلمه " لذه " یا صفت مشبهه مؤنث و وصف خمر است و یا مصدری است که به وسیله آن، خمر با مبالغه توصیف شده است و یا مضافی از آن در تقدیر است، که تقدیر آن " من خمر ذات لذه " می باشد. " وَ أَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى "، یعنی عسل خالص و بدون موم و لرد و خاشاک و سایر چیزهایی که در عسل دنیا هست و آن را فاسد و معیوب می کند، " و

ص: ۳۵۰

۱- پس هیچ کس نمی داند که چه نور چشمی هایی برایش پنهان کرده اند. سوره سجده، آیه ۱۷.

لَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ" در این جمله مطلب را عمومیت می دهد.

"و مَغْفِرَةً مِنْ رَبِّهِمْ" - آمرزشی که تمامی گناهان و بدیها را محو می کند و دیگر عیش آنها به هیچ کدورتی مکدر و به هیچ نقصی منقص نیست. و در تعبیر از خدا به کلمه "ربهم" اشاره است به اینکه رحمت خدا و رأفت الهیه اش سراپای آنان را فرا گرفته.

"كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ" - در این جمله یکی از دو طرف قیاس حذف شده، تقدیرش این است که: آیا کسی که داخل چنین بهشتی می شود، مثل کسی است که او جاودانه در آتش است. و نوشیدنشان آبی است بسیار بسیار داغ که روده هایشان را تکه تکه می کند و اندرونشان را بعد از نوشیدن می سوزاند؟ و نوشیدنشان هم به کراحت و جبر است، هم چنان که فرموده: "و سِئُوهَا مَاءٌ حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ". بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: جمله "كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ..." بیانی است برای جمله قبلی که می فرمود: "كَمَنْ زَيْنٌ..." ولی این نظریه درست نیست.

بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: "ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ" و بعضی آیات گذشته دیگر)

در مجمع البیان در ذیل آیه "ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ" می گوید: امام ابی جعفر فرمود: یعنی از آنچه که خدا در حق علی (علیه السلام) نازل کرده کراحت دارند (۲).

و نیز در همان تفسیر است که در ذیل جمله "كَمَنْ زَيْنٌ لَهُ سُوءٌ عَمَلِهِ" از بعضی نقل کرده که گفته اند: منظور منافقین هستند. و این مطلب از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت شده (۳).

مؤلف: احتمال دارد هر دو روایت از باب تطبیق مصداق بر کلی باشد.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله "كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَ سُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ" گفته: کسی که در چنین بهشتی قرار دارد، مثل کسی نیست که در چنین آتشی هست، هم چنان که دشمن خدا مثل ولی خدا نیست (۲).

ص: ۳۵۱

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۴۹. (۲ و ۳) مجمع البیان، ج ۹، ص ۹۹ و ۱۰۰.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳.

وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ آنِفًا أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ اتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ (١٦) وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَ آتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ (١٧) فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ ذِكْرَاهُمْ (١٨) فَاغْلَمَ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ اسْتَغْفِرُ لِذَنْبِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَ مُتَوَاكُمُ (١٩) وَ يَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا نَزَّلَتْ سُورَةٌ فَأِذَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَ ذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأُولَى لَهُمْ (٢٠)

طَاعَهُ وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَأِذَا عَزَمَ الْأَمْرَ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ (٢١) فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَ تَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ (٢٢) أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَ أَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ (٢٣) أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا (٢٤) إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَ أَمْلَى لَهُمْ (٢٥)

ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللَّهُ سِنِّيْعُكُمْ فِي بَعْضِ الْأُمْرِ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ إِسِيرَاتِهِمْ (٢٦) فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَدْبَارَهُمْ (٢٧) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اتَّبَعُوا مَا أَسْخَطَ اللَّهَ وَ كَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ (٢٨) أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ أَضْغَانَهُمْ (٢٩) وَ لَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ (٣٠)

وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبْلُوَنَّكُمْ أَخْبَارَكُمْ (٣١) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ شَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَ سَيَحِطُّ أَعْمَالَهُمْ (٣٢)

و بعضی از آن کفار به تلاوت قرآنت گوش می دهند ولی همین که بیرون می شوند از آنان که خداوند آگاهیشان داده می پرسند همین چند لحظه قبل چه گفت؟ اینان کسانی هستند که خدا بر دلهایشان مهر نهاده و در نتیجه هواهای نفسانی خود را پیروی می کنند (۱۶).

و کسانی را که راه یافته اند هدایتشان را بیشتر می کند و از مراحل تقوی آنچه را که اهلیت آن را دارند به ایشان می دهد (۱۷).

آیا این کفار منتظر آنند که قیامت ناگهانی بیاید آن وقت ایمان آورند اینک علامت های آن آمده، ایمان بیاورند و اما خود قیامت اگر بیاید دیگر کجا می توانند به خود آیند و از تذکر خود بهره مند شوند (۱۸).

پس بدان که هیچ معبودی جز او نیست و برای گناه خود و مؤمنین و مؤمنات استغفار کن که خدا به سکونت و انتقال شما آگاه است (۱۹).

و آنهایی که ایمان آوردند می گویند چرا سوره ای جدید نازل نمی شود ولی همین که سوره ای محکم نازل شد و در آن دستور قتال آمد، آنهایی که در دل بیماری دارند آن چنان به تو نگاه می کنند و خیره می شوند که محتضر دم مرگ به اطرافیان خود خیره می شود و باید هم چنین نظر کنند (۲۰).

(چون دروغ می گفتند که ما ایمان آوردیم) و گر نه معنای اینکه گفتند سمعا و طاعتا که در جای خود سخنی درست بود این بود که بر ما اعتماد کنند و وقتی فرمانی (از ناحیه خدا) داده می شود خدا را تصدیق کنند که اگر چنین می کردند برایشان بهتر بود (۲۱).

باید به ایشان گفت اگر تصدیق نکنید انتظار جز این از شما نمی رود که در زمین فساد راه انداخته رحم خود را قطع کنید (۲۲).

اینان کسانی هستند که خدا لعنتشان کرده و کر و کورشان ساخته است (۲۳).

چرا در قرآن تدبیر نمی کنند، آیا بر دلهایشان قفل زده شده است؟ (۲۴).

کسانی که بعد از روشن شدن راه هدایت به کفر قبلی خود برمی گردند شیطان این عمل زشت را در نظرشان زینت داده و به آمالی کاذب آرزومندشان کرده است (۲۵).

و این را بدان جهت گفتیم که این بیماردلان به کفاری که از آیات خدا کراهت دارند گفتند: ما درپاره ای امور شما را اطاعت خواهیم کرد و خدا بر اسرار نهانشان آگاه است (۲۶).

چطور است حالشان وقتی که ملائکه جانشان را می گیرند و به صورت و پشتشان می کوبند (۲۷).

و برای این می کوبند که همواره دنبال چیزی هستند که خدا را به خشم می آورد و از هر چه مایه خشنودی خدا است کراهت دارند، خدا هم اعمالشان را بی نتیجه و اجر کرد (۲۸).

بلکه این بیماردلان پنداشته اند که خدا کینه های درونی شان را بیرون نمی کند (۲۹).

و ما اگر بخواهیم تک تک آنان را به تو نشان می دهیم ولی تو خودت ایشان را هم به علامت هایشان خواهی شناخت و هم به لحن سخنانشان می شناسی و خدا از اعمال شما اطلاع دارد (۳۰).

و ما به طور قطع همه شما را می آزمایشیم تا معلوم کنیم مجاهدین و خویشتن داران چه کسانی هستند و اعمالتان خبر دهد که در باطن چه دارید (۳۱).

به درستی کسانی که کافر شدند و از راه خدا جلوگیری نموده با رسول دشمنی ورزیدند با اینکه هدایت برایشان روشن گردید، هرگز ضرری به خدا نمی زنند و به زودی اعمالشان بی نتیجه و بی اجر می شود (۳۲).

بیان آیات

اشاره

سیاق این آیات طبق سیاق آیات قبلی جریان یافته و در آن متعرض حال کسانی شده که منافق و بیمار دلند، و بعد از ایمان به کفر برمی گردند.

" وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّىٰ إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ آنفًا... "

کلمه " آنفا " اسم فاعل است که بنا بر ظرفیت منصوب شده. ممکن هم هست نصب آن از این جهت باشد که مفعول فیه قرار گرفته و معنای آن " لحظه ای قبل از این لحظه " است.

بعضی (۱) گفته اند: معنای " آنفا " همین ساعت است. به هر حال این کلمه از واژه " انف - بینی " گرفته شده.

و ضمیر در جمله " وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ " به کفار برمی گردد. و مراد از گوش دادنشان به رسول خدا گوش دادن به قرآن خواندن آن جناب و بیاناتی است که در اصول معارف و احکام دین داشته..

ص: ۳۵۴

"حَتَّىٰ إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِندِكَ" - ضمیر در "خرجوا" به کلمه "من - کسی که" بر می گردد و اگر آن را جمع آورده، به اعتبار معنای آن است، هم چنان که اگر "یستمع" را مفرد آورده به اعتبار لفظ آن است. و استفهام در جمله "ما ذا قَالَ آتِفًا" به قول بعضی (۱) برای به دست آوردن حقیقت مطلب است، چون آنها غرق در کبر و غرور و پیروی هواهای خود بودند و این هواها نمی گذاشت سخن حق را بفهمند، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "فَمَا لَهُؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَيْثُ بَدِئًا" (۲). بعضی (۳) هم گفته اند: استفهام به منظور استهزاء است.

بعضی (۴) گفته اند: برای تحقیر است، تو گویی سخن حق در نظرشان پر از اباطیل بوده و اصلاً معنای درستی نداشته. و برای هر یک از این سه قول وجهی است.

"أُولَٰئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ" - این جمله در مقام معرفی کفار است، و جمله "وَ اتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ" تعریفی دیگر و به منزله عطف تفسیر است برای تعریف اول و از آن بر می آید که در حقیقت معنای پیروی هواها، امارت و فرماندهی طبع بر قلب و عقل است، پس قلبی که محکوم طبع نبوده و بر طهارت فطری و اصلی خود باقی مانده باشد، در فهم معارف دینی و حقائق الهی درنگی ندارد.

اثر متفاوت استماع قرآن در کفار مهر بر دل خورده و در مؤمنان هدایت یافته

"وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًىٰ وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ" مقابله ای که بین این آیه و آیه قبلی به چشم می خورد، این نکته را می فهماند که مراد از "اهتداء" معنایی است مقابل ضلالتی که طبع در قلب ایجاد می کند. پس اهتداء عبارتست از تسلیم شدن و پیروی کردن هر حقی که فطرت سالم به سوی آن هدایت می کند، و زیادی هدایت در جمله "و هدایتشان را زیاد کرد" عبارت است از اینکه خدای سبحان درجه ایمان او را بالا ببرد. در سابق هم گفتیم که ایمان و هدایت مراتب مختلفی دارد و مراد از "تقوی" معنایی است مقابل پیروی هواها، که به صورت پرهیز از محارم الهی و اجتناب از ارتکاب گناهان جلوه می کند.

با این بیان روشن شد که زیاد شدن هدایت مربوط به تکمیل در ناحیه علم است، و دادن تقوی مربوط به ناحیه عمل است. و نیز با مقابله مذکور روشن می شود که اثر طبع بر دلها نتیجه نداشتن کمال علم و پیروی هوای نفس، و نتیجه فقدان عمل صالح و محرومیت از آن است. و این با بیان گذشته ما که گفتیم جمله "وَ اتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ" به منزله عطف تفسیری

ص: ۳۵۵

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۵۰.

۲- چه می شود این قوم را که به هیچ وجه آمادگی ندارند چیزی را بفهمند. سوره نساء، آیه ۷۸. (۳ و ۴) مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۲.

است برای جمله "طَبَعَ اللَّهُ..." منافاتی ندارد.

"فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا..."

"نظر" که مصدر "ینظرون" است به معنای انتظار است. و کلمه "أشراط" جمع "شرط" به معنای علامت است. و اصل در معنای شرط همان توقف است، چیزی که هست از آنجایی که وجود شرط علامت وجود مشروط است، کلمه مزبور را در معنای علامت نیز استعمال می کنند، پس "اشراط قیامت" به معنای علامتهای آنست.

و چون سیاق آیه سیاق تهکم است، باید گفت کانه مردم در موقفی ایستاده اند که یا از حق پیروی می کنند و عاقبت به خیر می گردند، و یا منتظر قیامت هستند و به هیچ وظیفه ای عمل نمی کنند تا این که مشرف بر آن می شوند آن گاه یقین به وقوعش پیدا نموده و متذکر می شوند و ایمان آورده پیرو حق می گردند. اما امروز گوششان بدهکار پیروی حق نیست و با هیچ محبت و موعظه و یا عبرتی خاضع نمی شوند. اما تذکری که بعد از وقوع قیامت برایشان دست می دهد، هیچ سودی به حالشان ندارد، چون قیامت بدون اطلاع قبلی می آید. وقتی علامت های آن پیدا می شود دیگر مهلتشان نمی دهد که به دنبال آن تذکر و خضوع و ایمان، دست به عملی صالح زنند تا تذکرشان مایه سعادتشان شود. و وقتی قیامت برپا شود دیگر وقت عمل باقی نمانده، چون آن روز، روز جزاء است، نه روز عمل، هم چنان که قرآن فرموده:

"يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذُّكْرَى يَقُولُ يَا لَئِنِّي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي" (۱).

مقصود از اشراط "علامات" قیامت و اینکه فرمود: علامت های قیامت آمده است

علاوه بر این، اشراط و علامتهای قیامت آمده و محقق شده. و شاید مراد از علامتهای آن، خلقت انسان و دو نوع بودن آن- نوعی صلحاء و نوعی مفسدین، نوعی متقیان و نوعی فجار- باشد که خود همین، قیامتی می خواهد تا بین این دو نوع جدایی بیندازد. یکی هم مرگ است که آن نیز از اشراط وقوع قیامت است. بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: منظور از اینکه فرموده علامتهای قیامت آمده ظهور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که آخرین انبیاء است و در عهد او، شق القمر که یکی از علامتهاست صورت گرفت، و یکی نزول قرآن است که آخرین کتب آسمانی است.

این آن معنایی است که تدبر در آیه به دست می دهد و به طوری که ملاحظه می کنید در عین اینکه جنبه اتمام حجت دارد حجتی برهانی نیز هست.

ص: ۳۵۶

۱- روزی که انسان متذکر می شود، و دیگر چه جای تذکر است، می گوید: ای کاش برای زندگیم چیزی از پیش می فرستادم. سوره فجر، آیه ۲۳ و ۲۴.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۲.

و بنا بر این، کلمه "بغته" حال از آمدن قیامت است که آن را به منظور بیان واقع آورد، تا جمله "فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَهُمْ ذِكْرُهُمْ" را بر آن متفرع کند و از آن نتیجه بگیرد، نه اینکه قید انتظار باشد تا معنا چنین شود: "کفار منتظر آنند که قیامت ناگهان بیاید." و به خاطر دفع همین توهم بود که فرمود: "إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً" و گر نه می فرمود: "هل ينظرون إلا أن تأتيهم الساعة بغتة".

"فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَهُمْ ذِكْرُهُمْ" - کلمه "انی" خبری است که قبل از مبتداء آمده و کلمه "ذکریم" مبتدایی است که مؤخر آمده. و جمله "إِذَا جَاءَهُمْ ذِكْرُهُمْ" جمله ای است معترضه که بین مبتداء و خبر فاصله شده. و معنای جمله این است که: چگونه می توانند متذکر شوند بعد از آمدن قیامت؟ یعنی چگونه از تذکر خود در آن روز انتفاع می برند، روزی که عمل سودی ندارد و فقط روز جزاء است.

مفسرین (۱) در معنای جمله های آیه و معنای مجموع آن جملات اقوالی مختلف دارند که از نقل آن صرف نظر کردیم، اگر کسی بخواهد می تواند به تفاسیر مفصل مراجعه کند.

"فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ اسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ..."

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: این آیه نتیجه ای است که از همه آیات قبلی گرفته می شود، یعنی از سعادت مؤمنین و شقاوت کفار. گویا فرموده: حال که معلوم شد سعادت آن طائفه و شقاوت این دسته چه دلیلی دارد، پس نسبت به علمی که به وحدانیت خدای سبحان داری ثابت قدم باش. در نتیجه معنای "فاعلم"، "ثابت در علم باش" است.

ممکن هم هست آیه شریفه تفریع بر دو آیه قبل باشد، یعنی آیه "وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ... وَ آتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ" که می فرماید خدای تعالی مهر می زند بر دلهای مشرکین و به حال خود رهایشان می کند تا هر گناهی خواستند بکنند، و نسبت به کسانی که به راه توحید و ایمان به او هدایت یافته اند، عکس این عمل را رفتار می کند، پس گویا گفته شده: حال که جریان بدین قرار است، پس توبه علمی که به وحدانیت اله داری تمسک بجوی و از گناهت و گناه زنان و مردان مؤمن امتت طلب مغفرت کن، تا از آنهایی نباشی که خدا بر دلهایشان مهر زده و آنها را به سبب این که رهایشان کرده از نعمت تقوی محرومشان ساخته. مؤید این وجه ذیل آیه است که می فرماید: "وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلِّبِكُمْ وَ مَثْوَاكُمْ".

پس معنای جمله "فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" به طوری که سیاق هم تاییدش می کند،

ص: ۳۵۷

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۵۲-۵۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۵۲-۵۵.

این است که: تو به علمی که نسبت به "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" داری تمسک بجوی و آن را رها نکن و برای گناهت طلب مغفرت کن. در سابق در معنای نسبت گناه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) توضیحی گذشت، و نیز به زودی در تفسیر اول سوره فتح توضیحی در این زمینه خواهد آمد.

"وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ" - این جمله دستور می دهد به رسول خدا که برای مؤمنین و مؤمنات از امتش طلب مغفرت کند. و حاشا بر خدای تعالی که دستور استغفار بدهد و آن استغفار را با مغفرت مواجه نسازد، دستور دعا بدهد و اجابت نکند.

معنای اینکه خدا متقلب و مثنوی شما را می داند

"وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ" - این جمله، مطلب اول آیه که می فرمود: "فَاعْلَمُ أَنَّهُ" را تعلیل می کند و ظاهراً کلمه "متقلب" مصدر میمی به معنای انتقال از حالی به حالی باشد، و همچنین کلمه "مثنوی" به معنای مصدری یعنی استقرار و سکونت باشد و مراد این باشد که خدای تعالی همه احوال شما را می داند، هم حال دگرگونگی شما را، و هم ثباتان را، هم حرکتان را، هم سکونتان را، پس چه بهتر که بر دین توحید ثابت باشید و از او طلب مغفرت کنید و بترسید از اینکه مهر بر دلهایتان زده، مهارتان را به دست هواهایتان بسپارد.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "متقلب" و "مثنوی" تصرف در زندگی و دنیا و استقرار در آخرت است. بعضی (۲) دیگر گفته اند: "تقلب" به معنای تصرف در بیداری، و "مثنوی" به معنای محل خواب است. بعضی (۳) دیگر گفته اند: تقلب، تصرف در معایش و کار و کسب، و مثنوی استقرار در منازل است. ولی آنچه ما اختیار کردیم ظاهرتر و عمومی تر است.

"وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا نَزَّلَتْ سُورَةٌ..."

کلمه "لولا" به معنای کلمه "هلا" - چرا" است، می پرسند: چرا سوره ای نازل نشد و به این وسیله اظهار رغبت می کنند به اینکه سوره ای جدید نازل شود و تکالیفی جدید بیاورد، تا امتالش کنند. و مراد از "سوره محکمه" سوره ای است که بیانش روشن و بدون تشابه باشد. و مراد از اینکه فرمود: "در آن قتال ذکر شود"، این است که در آن به قتال امر شود.

و مراد از "الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ" مؤمنینی است که ایمانشان ضعیف است، نه منافقین، چون آیه صریح است در اینکه اظهار کنندگان مذکور که آن حرفها را زدند مؤمنین بوده اند، نه منافقین و نه اعم از مؤمنین و منافقین، چون عبارت "الَّذِينَ آمَنُوا" منافقین را شامل

ص: ۳۵۸

نمی شود، مگر با نوعی مسامحه که آن هم لایق به کلام خدای تعالی نیست. پس آیه مورد بحث نظیر آیه " أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً " (۱) است که در باره طائفه ای از مؤمنین می فرماید وقتی جهاد بر آنان واجب شد، مانند سایر مردم یا بیشتر بترس افتادند.

و معنای جمله " الْمَغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ " محتضری است که در سكرات مرگ قرار گرفته. و کلمه " غشیه " و " غشاوه " به معنای پوشاندن و پیچیدن چیزی در لفافه است، و چون با صیغه مجهول گفته می شود " غشی علی فلان "، معنایش این است که فلانی در اثر عارضه ای فهمش از کار افتاد. و " نَظَرَ الْمَغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ " نگاهی است که محتضر به تو می افکند بدون اینکه پلک را بهم زند.

در جمله " فَأُولَى لَهُمْ " احتمال دارد خبری باشد از ابتدایی محذوف که تقدیر آن " اولی لهم ذلك " است، یعنی سزاوارشان این است که اینطور نظر کنند، یعنی به حالت احتضار درآمده بمیرند. و از اصمعی (۱) نقل شده که گفته: " اولی لك " کلمه تهدید است، و معنایش به فارسی " شر، یقه ات را گرفت " می باشد و این آیه نظیر آیه شریفه " أُولَى لَكَ فَأُولَى ثُمَّ أُولَى لَكَ فَأُولَى " (۲) است.

و معنای آیه این است که: آنهایی که ایمان آوردند، می گویند: چرا سوره ای نازل نشد، لیکن وقتی سوره ای محکم و بدون شبهه نازل شد و در آن مامور به قتال و جهاد شدند، می بینی افراد ضعیف الایمان از ایشان را که از شدت ترس به تو نظری می افکنند که محتضر به اطرافیان خود می افکند و سزاوارشان هم همین است.

معنای آیه: " طَاعَةٌ وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ... " که در باره مؤمنان مریض قلبی است که از عمل به وظیفه قتال و جهاد سرباز می زدند

" طَاعَةٌ وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ " جمله " عَزَمَ الْأَمْرُ " به این معنا است که مساله جدی و منجز شد و جمله " طَاعَةٌ وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ " گویا خبری است برای ابتدایی محذوف، که تقدیر آن " امرنا طاعه... " و " یا " امرهم طاعه... " و " یا " شانهم طاعه... " و " یا " ایمانهم بنا طاعه... " است، یعنی ایمان آنان به ما، طاعتی است که بر آن با ما پیمان بستند و قولی معروف و غیر منکر است که گفتند، و آن این بود که اظهار سمع و طاعت کردند. هم چنان که خدای تعالی در جای دیگر از ایشان

ص: ۳۵۹

۱- تفسیر مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۳.

۲- سوره قیامت، آیه ۳۴ و ۳۵.

حکایت کرده، می فرماید: "آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ... وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا" (۱).

و بنا بر این جمله "فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلَوْ صِدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ" کمال اتصال را به ما قبل خود دارد و معنایش این است که: امر همان است که به خدا بر سر آن امر اعتماد کرده و گفتند: "سمعنا و اطعنا"، پس اگر اینان در هنگامی که تکلیف منجز می شود خدا را در آنچه خود گفتند تصدیق نموده و در آنچه دستور داده- که از آن جمله امر به قتال است- اطاعت کنند، برایشان بهتر است.

احتمال هم دارد کلمه "طاعه..." خبری باشد برای ضمیری که به قتال مذکور بر می گردد و تقدیر چنین باشد: آن قتال که در این سوره نامش برده شد طاعتی است از مؤمنین و قولی است معروف، پس اگر ایشان در هنگامی که تکلیف منجز می شود خدا را در ایمانشان تصدیق کنند و او را اطاعت نمایند برایشان بهتر است. اما اینکه رفتن به قتال طاعتی است از ایشان، روشن است. و اما اینکه قولی است معروف، دلیلش این است که واجب شدن قتال و امر به دفاع از مجتمع صالح اسلامی به منظور ابطال و خنثی کردن نقشه دشمن نیز قولی است پسندیده که همه عقلا آن را می پسندند.

بعضی (۲) هم گفته اند: کلمه "طاعه..." مبتدایی است که خبرش حذف شده و تقدیر آن "طاعه و قول معروف خیر لهم" است، یعنی اطاعت خدا و قول معروف برای آنان بهتر است. بعضی (۳) دیگر گفته اند: مبتدایی است که خبرش "فَأُولَى لَهُمْ" در آیه قبلی است، پس این آیه تتمه آیه قبلی است. ولی این تفسیر بسیار ناپسند است و از آن بدتر این تفسیر است که بعضی (۴) گفته اند: کلمه "طاعه..." صفت برای سوره است، آنجا که فرموده: "فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ". و جوهی دیگر نیز گفته اند.

"فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ" خطاب در این آیه به همان کسانی است که فرمود: در دلهایشان مرض هست، و از رفتن به جهاد در راه خدا بهانه جویی می کردند، و به همین جهت خطاب را به ایشان کرد تا توبیخ و سرزنش شدیدتر کند، و استفهام در آیه استفهام تقریری است، می خواهد بفرماید شما این طورید. و کلمه "تولی" به معنای اعراض است و مراد از آن اعراض از کتاب خدا و

ص: ۳۶۰

۱- سوره بقره، آیه ۲۸۵. (۲ و ۳ و ۴) تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۶۸.

معارف آن و برگشتن به شرک و ترک کردن دین است.

و معنای آیه این است که: آیا از شما توقع می رفت که از کتاب خدا و عمل به آنچه در آن است که یکی از آنها جهاد در راه خدا است اعراض نموده و در نتیجه دست به فساد در زمین بزنید و با قتل و غارت و هتک عرض و به علت تکالب بر سر جیفه دنیا قطع رحم کنید؟

می خواهد بفرماید: در صورتی که اعراض کنید توقع همه این انحرافها از شما می رود.

با این بیان روشن گردید که آیه شریفه می خواهد جمله "لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ" را که در آیه قبل بود تعلیل کند و به همین جهت در اول آن حرف "فاء" را آورد.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "تولی" تصدی حکم و ولایت است و معنایش این است که آیا از شما انتظار می رفت که اگر به مقام ولایت رسیدید در زمین فساد کنید و با ریختن خونهای حرام و گرفتن رشوه، و جور در حکم قطع رحم نمایید. ولی این معنا از سیاق آیه بعید است.

"أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ" اشاره "اولئك" - اینان " به مفسدین در زمین و قطع کنندگان رحم است. ایشان را چنین توصیف کرده که خدا لعنتشان کرده و کرشان ساخته دیگر سخن حق را نمی شنوند و چشمشان را کور کرده دیگر حق را نمی بینند، چون در واقع دیده آدمی کور نمی شود، بلکه دلهایی که در سینه ها است کور می گردد.

"أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا" استفهام در این جمله توییخی است. و ضمیر جمع در "یتدبرون" به همان نامبردگان در آیه قبل برمی گردد. و اگر کلمه "قلوب" را نکره آورد برای این است که - به قول بعضی (۲) - دلالت کند بر اینکه مراد، قلوب آنان و امثال ایشان است.

در مجمع البیان گفته: این آیه دلالت دارد بر بطلان این سخن که بعضی گفته اند:

جائز نیست کسی ظاهر قرآن را تفسیر کند، مگر به وسیله خبری که از ائمه رسیده باشد و یا انسان خودش از امام چیزی شنیده باشد (۳).

"إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَىٰ لَهُمْ" کلمه "ارتداد علی الادبار" به معنای برگشتن به عقب بعد از رو آوردن است، و این

ص: ۳۶۱

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۴. [.....] (۲ و ۳) مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۴.

استعاره ای است که منظور از آن ترک کردن بعد از گرفتن است. و کلمه "تسویل" که مصدر "سول" است، به معنای جلوه دادن چیزی است که نفس آدمی حریص بر آن است، به طوری که زشتی هایش هم در نظر زیبا شود. و مراد از "املاء" امداد و یا طولانی کردن آرزو است.

"ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللَّهُ سَيُظِيعُكُمْ فِي بَعْضِ الْأُمْرِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ" اشاره "ذلك" به تسویل شیطان و املاء او است که آیه قبل آن را بیان می داشت. و خلاصه اشاره به تسلط شیطان بر مرتدین است. و مراد از "لِلَّذِينَ كَرِهُوا" همان کفارند که در جمله "وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَالْأَضَلُّ أَعْمَالُهُمْ" در اوائل سوره نامشان برده شد و در آنجا هم می فرمود: "ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ".

جمله "سَيُظِيعُكُمْ فِي بَعْضِ الْأُمْرِ" حکایت گفتاری است که مرتدین با کفار دارند و به ایشان وعده اطاعت می دهند. و از اینکه اطاعت خود را مقید می کنند به بعضی از امور، پیداست که مردمی بوده اند که نمی توانسته اند صریح حرف بزنند، چون خود را در تظاهر به اطاعت مطلق از کفار در خطر می دیدند، لذا به طور سری به کفار قول می دهند که در پاره ای از امور یعنی تا آن حدی که خطر نداشته باشد، از آنها اطاعت می کنند، آن گاه این سر خود را مکتوم داشته، در انتظار فرصت بیشتری می نشینند.

مقصود از کسانی که مرتدین به آنها وعده اطاعت می دادند

و از این زمینه گفتار استفاده می شود که مرتدین مذکور قومی از منافقین بوده اند که با کفار سر و سری داشته اند، و قرآن آن اسرار را در اینجا حکایت کرده. مؤید این احتمال جمله "وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ" است.

و اما اینکه اینان چه کسانی بوده اند که مرتدین به آنان وعده اطاعت می دادند، مفسرین در آن اختلاف کرده اند: بعضی (۱) گفته اند: یهودیان بودند که به منافقین از مسلمانان وعده می دادند و می گفتند اگر کفر خود را علنی کنید ما یاریتان می کنیم. بعضی (۲) دیگر گفته اند: منافقین و یهودیان بوده اند که به مشرکین وعده می دادند.

اشکالی که متوجه این دو قول است این است که گفتار در آیه راجع به مرتدین است که بعد از ایمان به کفر برگشتند و یهودیان اصلا ایمان نیاوردند تا مرتد شوند.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: منافقین بوده اند که به یهودیان وعده نصرت می دادند، هم چنان که خدای تعالی در جای دیگر فرموده:

ص: ۳۶۲

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۷۵.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۷۵.

۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۷۵.

" أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلَا نُطِيعُ فِيكُمْ أَحَدًا أَبَدًا وَإِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ " (۱).

ولی آیه مورد بحث قابل انطباق با این آیه نیست، لیکن می شود آن را با یهود که به مشرکین وعده نصرت می دادند، تطبیق کرد، آنهم به زحمت و با این توجیه که در حقیقت یهودیان هم که علم به صدق رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) داشتند مرتد از دین خود بودند، ولی از ناحیه لفظ آیه دلیلی بر این تطبیق نیست، لذا باید بگوییم شاید قومی از منافقین بوده اند، نه یهود.

" فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّيْتُمُ الْمَلَائِكَةَ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ " این آیه تفریع و نتیجه گیری از مطالب قبل است و معنایش چنین است: این است وضع آنان امروز که بعد از روشن شدن هدایت باز هر چه می خواهند می کنند، حال بین در هنگامی که ملائکه جانشان را می گیرند و به صورت و پشتشان می کوبند چه حالی دارند.

" ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اتَّبَعُوا مَا أَسْخَطَ اللَّهَ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ " ظاهرا مراد از " ما أَسْخَطَ اللَّهَ "، هواهای نفس و تسویلات شیطان است که گناهان کشنده را در پی دارد، هم چنان که فرموده: " وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ " و نیز فرموده: " الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَى لَهُمْ ".

کلمه " سخط " و " رضا " نام دو صفت از صفات فعلی خدا است. و مراد از اولی، عقاب و از دومی، ثواب او است.

و اشاره " ذلك " به مطالب در آیه قبل است که از عذاب ملائکه در هنگام گرفتن جان آنان سخن می گفت. می فرماید: سبب عقاب آنان این است که اعمالشان به خاطر پیروی از آنچه که مایه خشم خدا است، و به خاطر کراهتشان از خشنودی خدا، حبط می شود و چون دیگر عمل صالحی برایشان نمانده قهرا با عذاب خدا بد بخت و شقی می شوند.

" أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ أَضْغَانَهُمْ " راغب می گوید: کلمه " ضغن " به کسره و به ضمه ضاد به معنای کینه شدید است، که جمعش " اضغان " می آید (۲). و مراد از جمله " الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ " اشخاص ضعیف ".

ص: ۳۶۳

- ۱- هیچ می بینی که منافقین به برادران کافر خود از اهل کتاب می گویند: اگر شما را بیرون کنند ما هم با شما بیرون خواهیم شد، و ابتدا احدی را در باره شما اطاعت نمی کنیم، حتی اگر با شما بجنگند ما هم با شما علیه ایشان می جنگیم، و شما را یاری می کنیم. سوره حشر، آیه ۱۱.
- ۲- مفردات راغب، ماده " ضغن ".

الایمان هستند و شاید کسانی باشند که از اول با ایمانی ضعیف ایمان آوردند، سپس به سوی نفاق متمایل شده و در آخر بعد از ایمان به سوی کفر برگشته اند.

دقت در تاریخ صدر اسلام این معنا را روشن می کند که مردمی از مسلمانان که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایمان آوردند، چنین وصفی داشته اند، هم چنان که قومی دیگر از ایشان از همان روز اول تا آخر عمرشان منافق بودند. و بنا بر این، تعبیر از منافقین دسته اول به مؤمنین، به ملاحظه اوائل امرشان بوده است.

و معنای آیه این است که: نه، بلکه این منافقین که در دل بیمارند گمان کرده اند که خدا کینه های شدیدشان را نسبت به دین و اهل دین بیرون نمی ریزد.

معنای اینکه منافقان بیمار دل به سیمایشان و در لحن قولشان شناخته می شوند

" وَ لَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكُمْهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ " کلمه " سیمایا " به معنای علامت است و معنای آیه چنین است: ما اگر بخواهیم این افراد بیمار دل را به تو معرفی می کنیم و علامتهایشان را می گوئیم تا آنان را بشناسی.

" وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ " - راغب می گوید: کلمه " لحن " بیشتر به معنای آن است که کلام را از سنتهای جاری اش برگردانی، یا اعراب آن را نگویی و یا نقطه ها و کلمات آن را جابجا کنی، و این عمل ناپسندی است، و گاهی هم در سربسته حرف زدن و بطور فحوی و کنایه سخن گفتن استعمال می شود، که این قسم استعمال در بازار شعرا و ادباء بیشتر رواج دارد و در نظر آنان پسندیده و جزء بلاغت است (۱).

در نتیجه معنای آن این می شود: تو به زودی آنان را از طرز سخن گفتنشان خواهی شناخت، چون سخن ایشان کنایه دار و تعریض گونه است. و اگر " لحن القول " را ظرف برای شناختن قرار داد به نوعی عنایت مجازی بوده است.

" وَ اللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ " - یعنی خدا حقایق اعمال شما را می داند و اطلاع دارد که مقصود و نیت شما از آن اعمال چیست و به چه منظوری آن را انجام می دهید، و بر طبق آن نیات، مؤمنین را پاداش و غیر مؤمنین را کیفر می دهد، پس این جمله، هم وعده به مؤمنین است و هم تهدید به کفار.

" وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبْلُوَنَّكُمْ أَعْمَالَكُمْ " کلمه " بلاء " و " ابتلاء " به معنای امتحان و آزمایش است. و آیه شریفه علت واجب " .

ص: ۳۶۴

کردن قتال بر مؤمنین را بیان می کند، می فرماید: علتش این است که خدا می خواهد شما را بیازماید، تا برایتان معلوم شود مجاهدین در راه خدا و صابران بر مشقت تکالیف الهی چه کسانی هستند.

" وَ تَبْلُواْ أَخْبَارَكُمْ " - گویا مراد از اخبار، اعمال باشد، از این جهت که از صاحب عمل سر می زند و از او خبر می دهد. و " اختبار اعمال " آزمودن آنها است تا صالح آنها از طالحش متمایز شود، هم چنان که " اختبار نفوس " باعث می شود نفوس صالح خیر از دیگر نفوس متمایز شود. در بحث های گذشته گفتیم که مراد از دانستن خدای تعالی این نیست که چیزی را که نمی داند بداند، بلکه منظور، بر ملا شدن باطن بندگان و به نظری دقیق تر علم فعلی خداست که ربطی به ذات او ندارد.

" إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُواْ وَ صَدُّواْ عَن سَبِيلِ اللّهِ وَ شَاقُّواْ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى لَن يَضُرُّوا اللّهَ شَيْئاً وَ سَيُحِبُّ أَعْمَالَهُمْ " مراد از " الَّذِينَ كَفَرُوا " در اینجا رؤسای کفر و ضلالت در مکه است. البته سایر رؤسای کفر نیز به آنها ملحقند و آیه شریفه شامل همه کسانی است که مانع راه خدا می شوند و با رسول او دشمنی می ورزند، چیزی که هست کفار مکه فعلاً مورد بحثند، چون آنها با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به شدیدترین وجهی آن هم بعد از آنکه حق و هدایت برایشان روشن گردید دشمنی ورزیدند.

می فرماید: این کفار هیچ ضرری به خدا نمی زنند، چون کید ایشان و نقشه هایی که علیه خدا می کشند ضررش به خودشان برمی گردد، " وَ سَيُحِبُّ أَعْمَالَهُمْ " و به زودی اعمالشان را بی نتیجه می کند و نیرویی که برای هدم اساس دین مصرف می کنند و آنچه برای خاموش کردن نور خدا به کار می بندند هدر می رود.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد این است که اعمال نیکشان حبط گشته، در آخرت اجر نمی برند. ولی معنای اول با سیاق آیه سازگارتر است، چون بنا بر معنای اول آیه شریفه در صدد تحریک و تشویق مؤمنین به قتال با مشرکین نیز هست. و نیز آنان را دلخوش می کند به اینکه سرانجام، پیروزی نصیبشان می شود، هم چنان که آیات بعد این نکته را خاطر نشان می سازند.

ص: ۳۶۵

در مجمع البیان در ذیل آیه شریفه " وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ... " از اصبح بن نباته از علی (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: ما نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می نشستیم و آن جناب از آنچه وحی شده بود به ما خبر می داد. من و بعضی دیگر از صحابه آیات وحی شده را حفظ می کردیم و همین که از مجلس آن جناب برمی خاستیم، صحابه یادشان می رفت و می پرسیدند: " ما ذا قالَ آنفًا "، همین چند لحظه قبل چه گفت؟ (۱) و در الدر المنثور است که احمد، بخاری، مسلم و ترمذی از انس روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: من و قیامت مثل این دو با هم مبعوث شده ایم. و اشاره کرد به انگشت سبابه و وسطی (۲).

مؤلف: این عبارت از آن جناب به چند طریق دیگر از ابو هریره و سهل بن مسعود نیز روایت شده.

و نیز در همان کتابست که ابن ابی شیبیه، بخاری، مسلم، ابن ماجه و ابن مردویه از ابو هریره روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روزی در برابر مردم آشکار شد، مردی به حضورش آمده عرضه داشت: یا رسول الله! قیامت چه وقت است؟

فرمود: مسؤل که منم دانایتر از سائل که تو باشی نیست، لیکن از علامتهایش برایت می گویم: قیامت وقتی پیا می شود که کنیز، خانم خود را بزاید، این یکی از علامتهایش است. و وقتی که بی سر و پاها و گوسفندچرانها رؤسای مردم شوند، این هم یک علامتش. و وقتی که گوسفندچرانها بر سر بنیان (۳) طغیان کنند، این هم یکی دیگر (۴).

و در علل الشرائع به سندی که به انس بن مالک دارد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که در حدیثی طولانی که در آن به پرسشهای عبد الله بن سلام پاسخ می داده، در پاسخ از اینکه علامتهای قیامت چیست فرمود: اما علامتهای قیامت آتشی است

ص: ۳۶۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۲.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۵۰.

۳- احتمال دارد منظور این باشد که در بنای جامعه و اساس زندگی طغیان کنند. مترجم.

۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۵۰.

که مردم را از طرف مشرق به سوی مغرب جمع می کند (۱).

مؤلف: شاید مراد آن جناب ظاهر این عبارت نبوده و خواسته است چیز دیگری بفهماند. و روایات در علامتهای قیامت از طریق شیعه و اهل سنت، بیش از حد شمار است، که در آخر جلد پنجم این کتاب روایت سلمان از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و روایت حمران از امام صادق (علیه السلام) که دو روایت جامعی است در باب علامتهای قیامت گذشت (۲).

و در مجمع البیان گفته: از حذیفه بن یمان به سندی صحیح روایت شده که گفت:

من مردی بودم که نسبت به اهل خود بد زبان بودم، به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عرضه داشتم: می ترسم این زبانم مرا داخل آتش کند. فرمود: تو چرا از استغفار استفاده نمی کنی؟ من همه روزه حتما صد بار استغفار می کنم (۳).

و در الدر المنثور است که: احمد، ابن ابی شیبیه، مسلم، ابو داوود، نسایی، ابن حبان و ابن مردویه از اعز مزنی روایت کرده اند که گفت رسول خدا فرمود: به درستی که پرده امیال بر قلبم کشیده می شود و من هر روز صد مرتبه استغفار می کنم (۴).

و نیز در همان کتاب در ذیل جمله " فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ... " از بیهقی از جابر بن عبد الله روایت آورده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: رحم آدمی با زبانی گویا دست به دامن عرش خدا است، می گوید خدایا هر کس مرا پیوند کند تو با او پیوند کن و هر کس مرا قطع کند، تو او را از رحمت خود قطع کن (۵).

مؤلف: روایات در باب صله رحم و قطع رحم بسیار زیاد است، در سابق یعنی در اول سوره نساء هم چند روایتی از آن نقل کردیم.

و در مجمع البیان در ذیل جمله " أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ... " می گوید: از امام صادق و موسی بن جعفر (علیه السلام) روایت شده که در معنای آن فرموده اند: چرا در قرآن تدبیر نمی کنند تا حقی که به گردن دارند اداء کنند (۶).

ص: ۳۶۷

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۳۴، به نقل از علل الشرائع.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۳۴.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۲.

۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۶۳. [.....]

۵- الدر المنثور، ج ۶، ص ۶۴.

۶- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۲.

و در کتاب توحید به سندی که به محمد بن عماره دارد از وی نقل کرده که گفت: از امام صادق جعفر بن محمد (علیه السلام) پرسیدم: یا بن رسول الله! مرا خبر ده بدانم آیا خدا هم راضی و خشمگین می شود؟ فرمود: بله، لیکن نه آن طور که مخلوقین می شوند، بلکه غضب خدا عقاب او و رضایتش ثواب او است (۱).

روایاتی راجع به اینکه در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) دشمنی با علی (علیه السلام) علامت نفاق بوده است

و در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ... " از ابی سعید خدری روایت کرده که گفته است: " لَحْنِ الْقَوْلِ " عبارت است از عداوتی که با علی بن ابی طالب داشتند. می گوید: ما در زمان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برای شناختن مؤمنین واقعی و منافقین این محک را در دست داشتیم که هر کس علی را دوست می داشت او را مؤمن می دانستیم و هر کس دشمنش می داشت می فهمیدیم که منافق است (۲).

صاحب مجمع البیان سپس می گوید: نظیر این سخن از جابر بن عبد الله انصاری نیز روایت شده. و باز می گوید: از عباده بن صامت روایت شده که گفت: رسم ما این بود که فرزندان خود را با محبت به علی بن ابی طالب می آزمودیم، اگر یکی از بچه ها او را دوست نمی داشت، می فهمیدیم رشد فکری ندارد و واقع بین نیست (۳).

و در الدر المنثور است که ابن مردویه از ابن مسعود روایت کرده که گفت: ما منافقین را در عهد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جز با محک دشمنی با علی بن ابی طالب نمی شناختیم (۲).

و در امالی طوسی به سندی که به علی بن ابی طالب دارد از آن جناب روایت کرده که: من چهار کلمه گفته ام که خدای تعالی هم در کتابش گفته مرا تصدیق فرموده: یکی اینکه من گفته ام: " المرء مخبوء تحت لسانه فاذا تكلم ظهر - شخصیت انسان در زیر زبانش پنهان است، و همین که سخن بگوید ظاهر می شود " خدای تعالی هم در کلامش فرموده:

" وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ " (۳) ی.

ص: ۳۶۸

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۴۴ به نقل از توحید. (۲ و ۳) مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۶.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۶۶.

۳- نور الثقلین، ج ۵، ص ۴۴ به نقل از امالی شیخ طوسی.

اشاره

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ (۳۳) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ مَاتُوا وَ هُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ (۳۴) فَلَا تَهِنُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ وَ لَنْ يَتْرُكَنَّكُمْ أَعْمَالَكُمْ (۳۵) إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِيبٌ وَ لَهُيْزٌ وَ إِنْ تُؤْمِنُوا وَ تَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ أُجُورَكُمْ وَ لَا يَسْئَلْكُمْ أَمْوَالَكُمْ (۳۶) إِنْ يَسْئَلْكُمْوهَا فَيُخْفِكُمْ تَبَخَّلُوا وَ يُخْرِجْ أَضْغَانَكُمْ (۳۷)

ها أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخُلُ وَ مَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَبْخُلُ عَنْ نَفْسِهِ وَ اللَّهُ الْغَنِيُّ وَ أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ وَ إِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ (۳۸)

ترجمه آیات

ای کسانی که ایمان آورده اید! خدا و رسول را اطاعت کنید و اعمال خود را باطل مسازید (۳۳).

به درستی آنان که کفر ورزیدند و از راه خدا جلو گیری کرده، در حال کفر مردند، هرگز خدا ایشان را نمی آمرزد (۳۴).

پس شما مسلمانان سست نشوید، و مشرکین را به صلح و صفا دعوت مکنید در حالی که شما پیروز و دست بالائید و خدا با شما است و هرگز پاداش اعمالتان را کم نمی کند (۳۵).

زندگی دنیا چیزی بجز بازیچه و بیهوده نیست (و اما اگر در همین زندگی) ایمان آورید و تقوی پیشه کنید خداوند پادشاهایتان را به شما می دهد و از امواتان هم نمی خواهد (۳۶).

چون اگر به اموال شما طمع کند و از شما بخواهد که در اختیار او قرار دهید و خود تهی دست شوید بخل می ورزید و کینه های درونیتان به بیرون زبانه می کشد (۳۷).

همین شما وقتی دعوت می شوید که در راه خدا انفاق کنید بعضی از شما بخل می ورزد و هر کس بخل بورزد از سود بردن خودش بخل ورزیده و خدا احتیاجی به شما ندارد، این شماست که سراپا فقیرید و اگر از دعوت اسلام سر برتایید، خداوند به جای شما قومی دیگر قرار می دهد که اصلاً از شما اعراب نباشند و مثل شما هم رفتار نکنند (۳۸).

بیان آیات

اشاره

خدای تعالی بعد از آنکه حال کفار را بیان کرد، و بیان حال بیماردلان و ثناقل آنان در امر قتال و حال مرتدین ایشان را بر آن بیان اضافه کرد، اینک در این آیات روی سخن را به مؤمنین برگردانده و بر حذرشان می دارد از اینکه مثل آن کفار و آن منافقین و آن مرتدین باشند و با مشرکین سازش نموده به سوی آنان متمایل شوند، در نتیجه تابع روشی شوند که خدا را به خشم می آورد، و یا همانند منافقان از خوشنودی خدا کراهت داشته باشند، و در نتیجه عملشان حبط گردد. البته در این آیات ایشان را با ترغیب و ترهیب و تطمیع و تخویف، موعظه هم می کند، و با این بیانات سوره خاتمه می یابد.

مقصود از اطاعت خدا و اطاعت رسول (صلی الله علیه و آله) و مفاد جمله: "لَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ" در آیه: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ..."

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ" این آیه اگر چه در مدلول خود مستقل، و از نظر معنا مطلق است، و حتی فقهاء با این قسمت از آیه که می فرماید "و لَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ" استدلال کرده اند که بعد از شروع به نماز جایز نیست آن را باطل کرد، و لیکن اگر آن را با در نظر گرفتن سیاقی که با آیات قبل دارد، مورد دقت قرار دهیم، آیاتی که متعرض مسأله قتال بود، و همچنین آیات بعد که آنها نیز در یک سیاق قرار دارند، و مخصوصاً با ظاهر تعلیلی که در آیه "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا..." است، و با ظاهر تفریعی که در جمله "فَلَا تَهِنُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ..." به کار رفته، و خلاصه آیه مورد بحث را با سیاقش در نظر بگیریم، آن وقت می فهمیم منظورش از اطاعت خدا اطاعت او در احکامی است که در قرآن نازل کرده، و منظورش از اطاعت رسول، اطاعت او است در همه آن دستوراتی که از ناحیه خدا نازل کرده، و آن دستوراتی که خودش از باب اینکه ولی مسلمین و زمامدار جامعه دینی ایشان است صادر فرموده. و در آخر ایشان را هشدار می دهد از اینکه از اطاعت این دو جور دستور سرباز زنند، که اگر چنین کنند اعمالشان حبط می شود، هم چنان که عاقبت مخالفت بعضی از نامبردگان در آیات قبل این شد که بعد از روشن شدن هدایت کارشان به ارتداد کشیده شد.

پس مراد از اطاعت خدا به حسب مورد اطاعت او در احکام مربوط به قتال است، و مراد از "اطاعت رسول" اطاعت او است در هر دستوری که آن جناب مامور به آن و به ابلاغ آن شده، و نیز هر دستوریست که آن جناب به عنوان مقدمه قتال و به ولایتی که در آن داشته داده، و مراد از "ابطال اعمال" تخلف از حکم قتال است، آن طور که منافقان و مرتدین تخلف کردند.

ولی بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "ابطال اعمال" و حبط شدن آن منت نهادن بر خدا و رسول است که ما ایمان آوردیم، و چنین و چنان کردیم، به شهادت اینکه در جای دیگر فرموده: "يَمُتُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا- بر تو منت می گذارند که اسلام آوردند".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: منظور از این ابطال، ابطال به ریاء و خودنمایی است. بعضی (۳) دیگر گفته اند: ابطال به وسیله عجب و خودپسندی است. بعضی (۴) گفته اند: به وسیله کفر و نفاق است. و بعضی (۵) گفته اند: مراد تنها ابطال صدقات به وسیله منت و اذیت است هم چنان که فرموده: "لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأُذَى" (۱). و بعضی (۷) گفته اند: ابطال به وسیله گناهان است. و بعضی (۸) دیگر گفته اند: به وسیله گناهان کبیره است.

و اشکالی که متوجه همه این گفته ها می شود- به فرض اینکه هر یک در جای خود درست باشد- این است که هر کدام از آنها یکی از مصادیق آیه است، نه اینکه آیه در خصوص آن نازل شده. تازه این در صورتی است که ما از سیاق آیه صرف نظر کنیم و گر نه گفتیم که سیاق تنها با این معنا سازگار است که منظور تخلف از جهاد باشد.

"إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ" از ظاهر سیاق برمی آید که این آیه تعلیل آیه قبل باشد، در نتیجه چنین می فهماند که:

اگر شما خدا و رسول را اطاعت نکنید، و اعمال خود را با پیروی از روشی که خدا را به خشم می آورد باطل کنید، و از رضوان خدا کراهت داشته باشید، نتیجه اش این می شود که به کفار خواهید پیوست، کفاری که سد راه خدایند، و بعد از مردن این چینی تا ابد مغفرت ندارند. و مراد از "صد عن سبیل الله" اعراض از ایمان، و یا جلوگیری مردم است از اینکه ایمان آورند.

ص: ۳۷۱

نهی از سازش و متارکه جنگ، و معنای جمله " وَ لَنْ يَتَرَكَكُمْ أَعْمَالُكُمْ "

" فَلَا تَهْنُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ وَ لَنْ يَتَرَكَكُمْ أَعْمَالُكُمْ " این آیه تفریع بر ما قبل است. و جمله " فَلَا تَهْنُوا " به این معنا است که سستی و ضعف به خرج ندهید. و جمله " وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ " عطف است بر " تهنوا " که چون در زمینه نهی واقع شده، معنای " لا تدعوا الى السلم " را می دهد. و کلمه " سلم " - به فتحه سین - به معنای صلح است. و جمله " وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ " جمله ای است حالیه. می فرماید: تن به صلح ندهید، در حالی که شما غالب هستید. و مراد از " علو " همان غلبه است. و این خود استفاده ای است معروف.

و جمله " وَ اللَّهُ مَعَكُمْ " عطف است بر جمله " وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ " که سبب علو و غلبه مؤمنین را بیان و تعلیل می کند. پس مراد از معیت (همراهی) خدای تعالی با مؤمنین، معیت نصرت است، نه معیت قیومیت که آیه " وَ هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ " (۱) بدان اشاره کرده است.

" وَ لَنْ يَتَرَكَكُمْ أَعْمَالُكُمْ " - در مجمع البیان می گوید ماده " وتر " به معنای ناقص کردن چیزی است، و در حدیث هم آمده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: " کسی که نماز عصرش فوت شود، مثل این می ماند که اهل و مال خود را وتر (ناقص) کرده باشد " (۲).

و معنای اصلی این کلمه قطع است و از مشتقات آن یکی " تره " است که به معنای قطع به وسیله کشتن است، و یکی هم " وتر " است. و وتر به کسی و چیزی می گویند که با جدایی از دیگران منقطع شده باشد (۳).

پس معنایش این می شود که: خداوند اعمال شما را ناقص نمی کند، یعنی اجرش را تمام و کمال به شما می دهد. بعضی (۴) هم گفته اند: معنایش این است که: خدا اعمال شما را ضایع نمی کند. و بعضی (۵) گفته اند: خدا به شما ظلم نمی کند. ولی همه این معانی نزدیک بهم اند.

و معنای آیه این است که: وقتی راه اطاعت نکردن خدا و رسول او و ابطال اعمال شما چنین راهی است، و کار شما را به محرومیت ابدی از آموزش خدا می کشاند، پس زنهار که در امر قتال سستی و فتور مکنید، و هرگز مشرکین را به صلح و متارکه جنگ دعوت مکنید در حالی که شما غالبید و خدا ناصر شما علیه ایشان است، و چیزی از اجر شما را کم نمی کند،

ص: ۳۷۲

۱- سوره حدید، آیه ۴.

۲- جوامع الجامع، ص ۴۵۱.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۶. (۴ و ۵) روح المعانی، ج ۲۶، ص ۸۰.

بلکه اجرتان را بطور کامل به شما می دهد.

و در آیه شریفه، مؤمنین را به غلبه و پیروزی وعده می دهد، البته به شرطی که مؤمنین خدا و رسول را اطاعت کنند، پس آیه شریفه از نظر معنا نظیر آیه "و لا تهنوا و لا تحزنوا و انتم الاعلون ان كنتم مؤمنين" (۱) می باشد.

"انما الحياه الدنيا لعب و لهو و ان تؤمنوا و تتقوا يؤتكم اجوركم و لا يسئلکم اموالکم" در این آیه با بیان حقیقت زندگی دنیا و آخرت، مؤمنین را ترغیب می کند به زندگی آخرت، و نسبت به زندگی دنیا بی رغبت و بی میلی می کند به این که می فرماید: زندگی دنیا بازیچه و لهو است، که بیان آن در سابق گذشت.

"و ان تؤمنوا..." - یعنی اگر ایمان آورید، و با اطاعت خدا و رسول تقوی گزینید، خدا پادشاهیتان را می دهد، و به ازای آنچه به شما می دهد مالی از شما نمی خواهد. و ظاهر سیاق این است که مراد از اموال همه اموال باشد، و آیه بعدی هم مؤید این معنا است.

"ان يسئلکموها فيحفکم تبخاوا و يخرج اصغانکم" کلمه "احفاء" که مصدر "يحفکم" است، به معنای اجهاد و تحمیل مشقت است. و مراد از "بخل" به طوری که گفته اند (۲) خودداری از اعطاء است. و "أصغان" به معنای کینه ها است.

می فرماید: مالهایتان را از شما نمی خواهد، چون اگر همه اموال شما را طلب کند مشقت بزرگی به شما تحمیل کرده، و آن وقت دیگر حاضر نمی شوید چیزی بدهید چون اموالتان را دوست دارید، و این باعث می شود که کینه های درونیتان بیرون بریزد و گمراه شوید.

نکوهش بخل ورزندگان از انفاق مال در راه خدا

"ها انتم هولاء تدعون لتنفقوا في سبيل الله فممنكم من يبخل..."

این آیه به منزله استشهادی است برای بیان آیه قبلی، گویا فرموده: اگر خدا همه اموال شما را طلب کند، شما دچار بخل خواهید شد، به شهادت اینکه خود شما وقتی دعوت می شوید که در راه خدا انفاق کنید- با اینکه انفاق پاره ای از مال است- بعضی از شما بخل می ورزد، پس از این وضع روشن می شود که اگر خدا همه اموال شما را طلب کند بخل

ص: ۳۷۳

۱- سوره آل عمران، آیه ۱۳۹. [.....]

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۷.

" وَ مَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَبْخُلْ عَنِ نَفْسِهِ " - یعنی هر کس بخل بورزد در حقیقت خیر را از خودش بریده، چون اگر خدا از ایشان مالی طلب می کند برای این نیست که از آن بهره مند شود، بلکه برای این است که خود صاحب مال بهره مند شود، چون در انفاق خیر دنیا و آخرت ایشان است پس اگر از انفاق خودداری کنند از خیر خود مضایقه کرده اند. جمله " وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَ أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ " نیز به این معنا اشاره می کند، و هر دو انحصار در " وَاللَّهُ الْغَنِيُّ " و " أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ " قصر قلب است، و معنایش این است که " اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ دُونَكُمْ - بی نیاز واقعی تنها خداست نه شما "، و انتم الفقراء دون الله - و نیازمند تنها شما نیستید نه خدا".

" وَ إِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ " - بعضی از مفسرین (۱) گفته اند:

این جمله عطف است بر جمله " وَ إِنْ تَوَلَّوْا وَ تَقَوُّوا ". و معنای مجموع دو جمله این است که:

اگر ایمان بیاورید و تقوی پیشه کنید، پادشاهایتان را می دهد، و اگر اعراض نموده و پشت کنید، خداوند به جای شما قومی دیگر قرار می دهد، و آنان را موفق به ایمان می کند و مثل شما نمی باشند، بلکه ایمان می آورند و تقوی دارند و در راه او انفاق می کنند.

بحث روایتی (روایاتی در باره: ابطال اعمال، صلح نکردن با کفار، و استبدال قومی دیگر - وَ إِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ...)

در کتاب ثواب الاعمال از ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: هر کس بگوید " سبحان الله " خداوند با آن برایش درختی در بهشت می نشاند. و هر کس بگوید " الحمد لله " خداوند با آن برایش درختی در بهشت غرس می کند. و هر کس بگوید: " لا اله الا الله " خدای تعالی با آن برایش درختی در بهشت می نشاند، و هر کس بگوید " الله اکبر " خداوند با آن درختی در بهشت برایش می کارد.

مردی از قریش گفت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) پس در بهشت درختان بسیاری داریم، فرمود: بله، و لیکن پرهیزید از اینکه آتشی بفرستید و همه را بسوزاند، چون خدای عز و جل می فرماید: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ " (۲).

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۸۲.

۲- ثواب الاعمال، ص ۲۶، ح ۳.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله "وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا" امام فرموده: این آیه با آیه "فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ" نسخ شده (۱).

و در الدر المنثور آمده که: عبد الرزاق، عبد بن حمید، ترمذی، ابن جریر، ابن ابی حاتم، و طبرانی - در کتاب اوسط - و بیهقی - در کتاب دلائل - همگی از ابو هریره روایت کرده اند که گفت: روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) این آیه را تلاوت کرد: "وَإِنْ تَوَلَّوْا يَسِيْرًا يَتَّبِعْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُوْنُوْا أَمْثَالَكُمْ" مردم پرسیدند: ای رسول خدا این قوم چه کسانی هستند که اگر ما پشت به دین کنیم، خدای تعالی آنان را به جای ما می گذارد؟

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دست به شانۀ سلمان زد و فرمود: این و قوم این مرد است، به خدایی که جانم به دست او است، اگر ایمان به خدا را در ثریا آویزان کرده باشند، بالأخره مردمی از فارس آن را به دست می آورند (۲).

مؤلف: الدر المنثور این روایت را به طرقي دیگر به همین عبارت از ابو هریره نقل کرده است، و همچنین مثل آن را از ابن مردویه از جابر آورده (۳).

و در مجمع البیان می گوید: ابو بصیر از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله "إِنْ تَوَلَّوْا" فرمود: ای گروه عرب اگر به دین خدا پشت کنید "يَسِيْرًا يَتَّبِعْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ" خداوند به جای شما قومی دیگر قرار می دهد، یعنی موالی همین اقوامی که امروز از آنان برده گیری می کنید (۴).

و در همان کتاب از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: به خدا سوگند خدا آن کار را کرد، و به جای عرب موالی را که بهتر از ایشان بودند گذاشت (۵).

ص: ۳۷۵

۱- تفسیر قمی، ج ۱، ص ۲۷۹. (۲ و ۳) الدر المنثور، ج ۶، ص ۶۷. (۴ و ۵) مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۸.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا (۱) لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا (۲) وَ يَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيمًا (۳) هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (۴)

لِيَدْخُلَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ يُكَفِّرُ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ كَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا (۵) وَ يُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَ الْمُنَافِقَاتِ وَ الْمُشْرِكِينَ وَ الْمُشْرِكَاتِ الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ لَعَنَهُمْ وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَ سَاءَتْ مَصِيرًا (۶) وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيمًا حَكِيمًا (۷)

ترجمه آیات

به نام الله که هم رحمان است و هم رحیم.

به درستی که ما برایت فتوحی نمایان کردیم (۱).

تا خداوند آثار گناهیانی که بدهکار مشرکین بودی (و به خاطر آن تو را مستحق آزار و شکنجه می دانستند) از دل‌های آنان بزدايد، چه گذشته ات و چه آینده ات را، و نعمت خود بر تو تمام نموده به سوی صراط مستقیم رهنمون شود (۲).

و به نصرتی شکست ناپذیر یاریت کند (۳).

او همان خدایی است که سکینت و آرامش و قوت قلب را بر دل‌های مؤمنین نازل کرد تا ایمانی بر ایمان خود بیفزایند، آری برای خدا همه رقم لشکر در آسمان‌ها و زمین هست و خدا مقتدری شکست‌ناپذیر و حکیمی فرزانه است (۴).

و نیز چنین کرد تا مردان و زنان مؤمن را به جناتی در آورد که از زیر آن نهرها جاری است جناتی که ایشان در آن جاودانه اند و گناهانشان را جبران کند که این در آخرت (نزد خدا) رستگاری عظیمی است (۵).

و مردان و زنان منافق و مردان و زنان مشرک را که به خدا ظن بد می‌بردند عذاب نموده گردونه عذاب بر سرشان گرداند، و خدا بر آنان خشم و لعنت کرد و جهنم را که بازگشتگاه بدی است برایشان آماده نمود (۶).

و خدای را لشکریانی در آسمان‌ها و زمین است و خدا، مقتدری شکست‌ناپذیر و حکیمی فرزانه است (۷).

بیان آیات اشاره به مضامین سوره مبارکه فتح و انطباق آن با ماجرای صلح حدیبیه

اشاره

مضامین آیات این سوره با فصول مختلفی که دارد انطباقش بر قصه صلح حدیبیه که در سال ششم از هجرت اتفاق افتاد روشن است، و همچنین با سایر وقایعی که پیرامون این قصه اتفاق افتاد، مانند داستان تخلف اعراب از شرکت در این جنگ و نیز جلوگیری مشرکین از ورود مسلمانان به مکه، و نیز بیعتی که بعضی از مسلمانان در زیر درختی انجام دادند که تاریخ، تفصیل آنها را آورده، و ما هم به زودی قسمتی از روایاتش را در بحث روایتی آینده - ان شاء الله - می‌آوریم.

پس غرض سوره بیان منتی است که خدای تعالی به رسول خدا نهاده، و در این سفر فتحی آشکار نصیبت فرموده. و نیز منتی که بر مؤمنین همراه وی نهاده و مدح شایانی است که از آنان کرده، و وعده جمیلی است که به همه کسانی از ایشان داده که ایمان آورده و عمل صالح کرده اند. و این سوره در مدینه نازل شده.

"إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا" این جمله در زمینه منت نهادن قرار دارد. و اگر مطلب را با کلمه "ان" و نسبت دادن فتح به نون عظمت (نا) و توصیف آن به کلمه "مبین" تاکید کرده، برای این است که نسبت به این فتح عنایتی داشته که با آن منت گذارده.

توضیح و توجیه اینکه مقصود از فتح مبین در آیه: "إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا" صلح حدیبیه است

و مراد از این "فتح" به طوری که قرائن کلام هم تایید می کند، فتحی است که خدا در صلح حدیبیه نصیب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود.

و توضیح اینکه: تمامی پیشرفتهایی که در این سوره اشاره ای به آنها دارد، از روزی شروع شده که آن جناب از مدینه به سوی مکه بیرون رفت و سرانجام مسافرتش به صلح حدیبیه منتهی گردید، مانند منت نهادن بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین، و مدح مؤمنین، و خشنودیش از بیعت ایشان، و وعده جمیلی که به ایشان داده که در دنیا به غنیمت های دنیایی و در آخرت به بهشت می رساند، و مذمت عربهای متخلف که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خواست آنان را به سوی جنگ حرکت دهد، ولی حاضر نشدند، و مذمت مشرکین در اینکه سد راه رسول خدا و همراهیان آن جناب از داخل شدن به مکه شدند، و مذمت منافقین و تصدیق خدا رؤیای رسول گرامیش را، و همچنین اینکه می فرماید: "او چیزهایی می داند که شما نمی دانید، و در پس این حوادث فتحی نزدیک قرار دارد" همه اینها اگر صریح نباشد نزدیک به صریح است که مربوط به خروج آن جناب از مدینه به سوی مکه که منتهی به صلح حدیبیه شد می باشد.

و اما اینکه این صلح فتحی مبین است که خدا به پیغمبرش روزی کرده، دقت در لحن آیات مربوط به این داستان، سرش را روشن می کند، چون بیرون شدن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین به منظور حج خانه خدا، عملی بسیار خطرناک بود، آن قدر که امید برگشتن به مدینه عادتاً محتمل نبود، و آیه "بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ نَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَىٰ أَهْلِيهِمْ أَبَدًا" به همین معنا اشاره می کند، چون مسلمانان عده ای قلیل، یعنی هزار و چهار صد نفر بودند و با پای خود به طرف قریش می رفتند، قریشی که داغ جنگ بدر و احد و احزاب را از آنان در دل دارند، قریشی که دارای پیروانی بسیارند و نیز دارای شوکت و قوتند، و مسلمانان کجا می توانند حریف لشکر نیرومند مشرکین، آن هم در داخل شهر آنان باشند؟

و لیکن خدای سبحان مساله را به نفع رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین و به ضرر مشرکین تغییر داد، به طوری که مشرکین به این مقدار راضی شدند که برای مدت ده سال صلح کنند، با اینکه مؤمنین چنین امیدی از آنان نداشتند، ولی سرانجام چنین شد، و صلح کردند که مدت ده سال جنگ نداشته باشند، و هر یک از قریش به طرف مسلمین رفت، و یا از طرف مسلمین به طرف قریش رفت، آزارش ندهند، و در امانش بدانند. و نیز رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آن سال را به مدینه برگردد، و سال بعد به مکه وارد شود، و مردم مکه، شهر را برای سه روز برای ایشان خالی کنند.

و این سرنوشت روشترین فتح و پیروزی است که خدا نصیب پیامبرش کرد و مؤثرترین عامل برای فتح مکه در سال هشتم هجری شد، چون جمع کثیری از مشرکین در این دو سال بین " صلح و فتح مکه " اسلام آوردند، علاوه بر این، سال بعد از صلح، یعنی سال هفتم هجری، خیبر و قرای اطرافش را هم فتح کردند، و مسلمانان شوکتی بیشتر یافتند، و دامنه اسلام وسعتی روشن یافت، و نفرات مسلمین بیشتر شد، و آوازه شان منتشر شد، و بلاد زیادی را اشغال کردند. آن گاه در سال هشتم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برای فتح مکه حرکت کرد، در حالی که به جای هزار و چهار صد نفر در صلح حدیبیه، ده و یا دوازده هزار نفر لشکر داشت.

بعضی از مفسرین (۱) در باره " فتح " گفته اند: مراد از آن، فتح مکه است، و معنای " إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ " این است که ما برایت مقدر کرده ایم که مکه را بعدها فتح کنی. اما این تفسیر با قرائن آیه نمی سازد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد از این فتح، فتح خیبر است، و معنایش - بنا بر اینکه سوره در هنگام مراجعت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از صلح حدیبیه به مدینه نازل شده باشد- این است که ما برایت مقدر کرده ایم که خیبر را فتح کنی. این تفسیر نیز همانند تفسیر قبلی است.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد از " فتح " فتح معنوی است، که عبارت است از پیروزی بر دشمنان از نظر مستدل بودن منطق، و از نظر معجزات درخشان و آشکاری که کلمه حق به وسیله آنها بر باطل غلبه کرد، و اسلام به وسیله آنها بر کفر غلبه یافت. این وجه هم هر چند در جای خود حرف بی اشکالی است، لیکن با سیاق آیات درست در نمی آید.

شرح مقصود از غفران ذنب متقدم و متاخر پیامبر (صلی الله علیه و آله) در آیه: " لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ... " و ارتباط آن با فتح مبین

" لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وَ يُنصِرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا " لام در کلمه " لیغفر " به طوری که از ظاهر عبارت برمی آید لام تعلیل است، ظاهرش این است که غرض از این " فتح مبین " عبارت است از " آمرزش تو نسبت به گناهان گذشته و آینده ات " و ما می دانیم که هیچ رابطه ای بین فتح مذکور با آمرزش گناهان نیست و هیچ معنای معقولی برای تعلیل آن فتح به مغفرت به ذهن نمی رسد، پس چه باید کرد، و چطور آیه را معنا کنیم؟

ص: ۳۷۹

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۹.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۹.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۹.

بعضی از مفسرین (۱) برای فرار از این اشکال گفته اند: "لام" در جمله "لیغفر" در عین اینکه صدای کسره دارد لام قسم است، و اصل آن "لیغفرن" بود که نون تاکید از آن حذف شده، و "راء" آن هم چنان به صدای بالا باقی مانده، تا بفهماند نون در اینجا حذف شده.

لیکن این سخنی است غلط چون در میان عرب چنین استعمالی سابقه ندارد و همچنین گفتار بعضی (۲) دیگر که برای فرار از اشکال گفته اند: علت فتح، تنها آمرزش گناهان نیست، بلکه مجموع "آمرزش"، "اتمام نعمت"، "هدایت" و "نصرت عزیز" علت است، پس منافات ندارد که یکی از آنها به خصوص، یعنی آمرزش گناهان فی نفسه علت فتح نباشد.

این حرف نیز بسیار بی پایه است و هیچ ارزشی ندارد، چون بخشش گناه نه علت فتح است و نه جزء علت و نه حتی به نوعی با مطالبی که بر آن عطف شده ارتباط دارد تا بگوییم مساله آمرزش گناه با علل فتح مخلوط شده، پس هیچ مصححی برای اینکه به تنهایی علت معرفی شود، و نه برای اینکه با علل دیگر و ضمن آنها مخلوط شود نیست.

و کوتاه سخن اینکه: این اشکال خود بهترین شاهد است بر اینکه مراد از کلمه "ذنب" در آیه شریفه، گناه به معنای معروف کلمه یعنی مخالفت تکلیف مولوی الهی نیست.

و نیز مراد از "مغفرت" معنای معروفش که عبارت است از ترک عذاب در مقابل مخالفت نامبرده نیست، چون کلمه "ذنب" در لغت آن طور که از موارد استعمال آن استفاده می شود عبارت است از عملی که آثار و تبعات بدی دارد، حال هر چه باشد. و مغفرت هم در لغت عبارت است از پرده افکندن بر روی هر چیز، ولی باید این را هم بدانیم که این دو معنا که برای دو لفظ "ذنب" و "مغفرت" ذکر کردیم (و گفتیم که متبادر از لفظ "ذنب" مخالفت امر مولوی است که عقاب در پی بیاورد، و متبادر از کلمه "مغفرت" ترک عقاب بر آن مخالفت است) معنایی است که نظر عرف مردمان متشرع به آن دو لفظ داده، و گرنه معنای لغوی ذنب همان بود که گفتیم عبارت است از هر عملی که آثار شوم داشته باشد، و معنای لغوی مغفرت هم پوشاندن هر چیز است.

حال که معنای لغوی و عرفی این دو کلمه روشن شد، می گوییم قیام رسول خدا به دعوت مردم، و نهضتت علیه کفر و وثنیت، از قبل از هجرت و ادامه اش تا بعد از آن، و

ص: ۳۸۰

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۰.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۰.

جنگهایی که بعد از هجرت با کفار مشرک به راه انداخت، عملی بود دارای آثار شوم، و مصداقی بود برای کلمه "ذنب" و خلاصه عملی بود حادثه آفرین و مساله ساز، و معلوم است که کفار قریش ما دام که شوکت و نیروی خود را محفوظ داشتند هرگز او را مشمول مغفرت خود قرار نمی دادند، یعنی از ایجاد دردسر برای آن جناب کوتاهی نمی کردند، و هرگز زوال ملیت و انهدام سنت و طریقه خود را، و نیز خون هایی که از بزرگان ایشان ریخته شده، از یاد نمی بردند، و تا از راه انتقام و محو اسم و رسم پیامبر کینه های درونی خود را تسکین نمی دادند، دست بردار نبودند.

اما خدای سبحان با فتح مکه و یا فتح حدیبیه که آن نیز منتهی به فتح مکه شد، شوکت و نیروی قریش را از آنان گرفت، و در نتیجه گناهانی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در نظر مشرکین داشت پوشانید، و آن جناب را از شر قریش ایمنی داد.

پس مراد از کلمه "ذنب" - و خدا داناتر است - تبعات بد، و آثار خطرناکی است که دعوت آن جناب از ناحیه کفار و مشرکین به بار می آورد، و این آثار از نظر لغت ذنب است، ذنبی است که در نظر کفار وی را در برابر آن مستحق عقوبت می ساخت، هم چنان که موسی (علیه السلام) در جریان کشتن آن جوان قبطی خود را گناه کار قبطیان معرفی نموده می گوید:

" وَ لَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ " (۱) این معنای گناهان گذشته رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است گناهانی که قبل از هجرت کرده بود و اما گناهان آینده اش عبارت است از خونهایی که بعد از هجرت از صنادید قریش ریخت، و مغفرت خدا نسبت به گناهان آن جناب عبارت است از پوشاندن آنها، و ابطال عقوبت هایی که به دنبال دارد، و آن به این بود که شوکت و بنیه قریش را از آنان گرفت. مؤید این معنا جمله " وَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ... وَ يُنْصِرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا " است.

وجه متعددی که در بیان معنی و مفاد آیه فوق گفته شده است

این آن معنایی است که از آیه، به ضمیمه سیاق به نظر ما رسید، ولی مفسرین مسلک های مختلف دیگری دارند که هشت نظریه از آنها را در اینجا می آوریم.

(۱) مراد از ذنب رسول خدا گناهانی است که آن جناب کرد، و مراد از گناهان گذشته گناهان قبل از بعثت، و مراد از گناهان آینده گناهان بعد از بعثت آن حضرت است (۲). بعضی دیگر گفته اند گناهان قبل از فتح مکه و بعد از آن است (۳).

ص: ۳۸۱

این مسلک در صورتی صحیح است که ما صدور معصیت از انبیاء را جائز بدانیم، و این خلاف دلیل قطعی از کتاب و سنت و عقل است، چون این ادله بر عصمت انبیاء (علیه السلام) دلالت دارند که بحثش در جلد دوم این کتاب و جاهایی دیگر گذشت.

علاوه بر این، اشکال نامربوط بودن آمرزش گناهان با فتح مبین به جای خود باقی است.

(۱) مراد از مغفرت گناهان گذشته و آینده، مغفرت گناهانی است که قبلاً مرتکب شده و آنچه که بعداً مرتکب می شود. و منظور از مغفرت گناهانی که هنوز مرتکب نشده، وعده به آن است، چون اگر بگوییم خود مغفرت منظور است، اشکال می شود که گناه ارتکاب نشده مغفرت بردار نیست (۲).

اشکال این وجه همان اشکال وجه قبلی است، علاوه بر اینکه آمرزش گناهان بعدی مستلزم آن است که تکلیف از آن جناب برداشته شده باشد، و این مخالف نص صریح کلام خدای تعالی است، آن هم در آیاتی بسیار، مانند آیه "إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصاً لَهُ الدِّينَ" (۲) و آیه "وَأُمرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ" (۳) و آیاتی دیگر که سیاقشان استثناء نمی پذیرد.

علاوه بر اینکه بعضی از گناهان قابل آمرزش نیست، مانند شرک به خدا، افتراء و دروغ بر او، استهزاء به آیات خدا، افساد در زمین، و هتک محارم. و آیه مورد بحث بطور مطلق فرموده: گناهان آینده ات را آمرزیده، پس باید این گونه گناهان برای آن جناب جائز باشد، و این معقول نیست که خدا بنده ای از بندگان خود را برای اقامه دینش و اصلاح زمین مبعوث کند آن وقت این پیغمبر، همین که به نصرت خدا دعوتش ریشه کرد، و خدا او را بر هر چه که خواست غلبه داد، اجازه اش دهد تمامی اوامرش را مخالفت نموده، آنچه را که بنا کرده ویران سازد و آنچه را که اصلاح کرده تباه کند، و به او بفرماید: هر چه بکنی من تو را می آمرزم و از هر دروغ و افتراء که به من ببندی عفو می کنم، با اینکه عمل آن پیغمبر خود دعوت و تبلیغ عملی است، این از نظر عقل. و اما از نظر قرآن، آیه شریفه "وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ، لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ" (۴) صریح در این است که چنین ایمنی به رسول خدا

ص: ۳۸۲

۱- ما کتاب را به حق بر تو نازل کردیم، پس خدا را با دین خالص عبادت کن. سوره زمر، آیه ۲.

۲- تفسیر مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۱۰

۳- من مامور شده ام که اولین مسلمان باشم. سوره زمر، آیه ۱۲. [...]

۴- اگر پاره ای نسبت های دروغ به ما ببندند با دست قدرتمان او را می گیریم، و رگ دلش را قطع می کنیم. سوره الحاقه، آیه ۴۴ و ۴۶.

(صلی الله علیه و آله) داده نشده.

(۱) مراد از مغفرت گناهان گذشته آن جناب، گناهان پدر و مادرش آدم و حوا، و مراد از مغفرت گناهان آینده اش آمرزش گناهان امت و به وسیله دعای آن جناب است (۱). اشکال این وجه همان اشکال وجه قبلی است.

(۴) این کلام گفتاری است بر حسب فرض، هر چند که از نظر سیاق به نظر می رسد کلامی تحقیقی باشد نه فرضی، و معنایش این است که: تا خدا گناهان قدیمی و آینده ات را اگر گناهی داشته باشی بیامرزد (۲). اشکال این وجه این است که خلاف ظاهر آیه است و خلاف ظاهر دلیل می خواهد که ندارد.

(۵) این کلام جنبه تعظیم و حسن خطاب دارد و معنای آن "غفر الله لک" می باشد هم چنان که چنین خطابی در آیه "عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ لَهُمْ" (۳) آمده (۴). اشکال این وجه این است که در چنین خطابهایی معمولاً لفظ دعاء به کار می برند- اینطور گفته اند.

(۶) مراد از ذنب در حق رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ترک اولی است، یعنی مخالفت اوامر ارشادی، نه تمرد از امتثال تکالیف مولوی، چون انبیاء با آن درجات قربی که دارند بر ترک اولی مؤاخذه می شوند، همانطور که دیگران بر معصیت های اصطلاحی مؤاخذه می شوند، هم چنان که معروف است که "حسنات الأبرار سیئات المقربین حسنه نیکان نسبت به مقربین گناه شمرده می شود" (۵).

(۷) وجهی است که جمعی از علمای امامیه آن را پسندیده اند، و آن این است که مراد از مغفرت گناهان گذشته آن جناب، گناهان گذشته امت او، و مراد از گناهان آینده اش گناهی است که امتش بعدها مرتکب می شوند و با شفاعت آن جناب آمرزیده می شود و نسبت دادن گناهان امت به آن جناب عیبی ندارد، چون شدت اتصال آن جناب با امت این را تجویز می کند (۶).

و این وجه و وجه قبلی اش از همه اشکالات گذشته سالم می باشند، لیکن اشکال بی ربط بودن مغفرت با فتح مکه یا حدیبیه به حال خود باقی است.

(۸) پاسخی است که از سید مرتضی علم الهدی (رحمه الله علیه) نقل شده که فرموده:

ص: ۳۸۳

کلمه "ذنب" مصدر است، و مصدر می تواند هم به فاعل خود اضافه شود و هم به مفعول خود، و در اینجا کلمه "ذنب" به مفعول خود اضافه شده، و مراد از "ذنب" گناهانی است که مردم نسبت به آن جناب روا داشتند، و نگذاشتند آن جناب وارد مکه شود، و مانع از ورود او به مسجد الحرام شدند. و بنا بر این، معنای آمرزش این گناه، نسخ احکام دشمنان آن جناب یعنی مشرکین است، می خواهد بفرماید: خداوند به وسیله فتح مکه و داخل شدن در آن لکه ننگی که دشمنان می خواستند به تو بچسبانند زایل می سازد (۱).

و این وجه خیلی قریب الماخذ با وجهی است که ما ذکر کردیم، و عیبی هم ندارد، جز اینکه کمی با ظاهر آیه ناسازگار است. در جمله "لِيُغْفِرَ لِمَكَ اللَّهُ..." که بعد از جمله "إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا" قرار گرفته، التفاتی از تکلم به غیبت به کار رفته، و شاید وجهش این باشد که از آنجا که حاصل مفاد سوره منت نهادن بر پیامبر و مؤمنین بود، به اینکه فتح را نصیبشان کرد، و آرامش بر دلهایشان افکند، و یاریشان نمود، و سایر وعده هایی که به ایشان داد، در چنین زمینه ای مناسب بود نصرت دادن به پیغمبر و مؤمنین را به خدا نسبت دهد، چون نامبردگان، غیر خدا را نمی پرستیدند، و مشرکین، غیر خدا را به این امید که یاریشان کنند و هرگز نمی کردند می پرستیدند.

و اما اینکه چرا این سنت را در آیه اول با تعبیر "نا ما" ادا کرد، و فرمود: "ما برای تو فتح کردیم"، برای این بود که تعبیر به "ما" که به عظمت اشعار دارد، با ذکر فتح مناسب تر است و این نکته عینا در آیه "إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا..." نیز جریان دارد.

"وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ" - بعضی از مفسرین (۲) گفته اند معنایش این است که: نعمت خود را هم در دنیا برایت تمام کند، و تو را بر دشمن غلبه داده بلند آوازه ات گرداند و دینت را رونق بخشد، و هم در آخرت تمام کند و درجه ات را بلند کند. بعضی (۳) دیگر گفته اند: یعنی نعمت خود را با فتح مکه و خیبر و طائف بر تو تمام کند.

"وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا" - بعضی (۴) گفته اند: یعنی تو را بر صراط مستقیم ثابت بدارد، صراطی که سالک خود را به سوی بهشت می کشاند. بعضی (۱) دیگر گفته اند، یعنی: تو را در تبلیغ احکام و اجرای حدود به سوی صراط مستقیم رهنمون شود.

"وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا" - بعضی (۲) در معنای "نصر عزیز" گفته اند: آن نصرتی

ص: ۳۸۴

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۱.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۱۱.

است که هیچ جباری عنید و دشمنی نیرومند نتواند کاری به ایشان بکند، و خدای تعالی چنین نصرتی به رسول اسلام داد، برای اینکه دین او را خلل ناپذیرترین ادیان کرد، و سلطنت او را عظیم ترین سلطنت قرار داد. بعضی (۱) گفته اند: مراد از نصر عزیز، آن نصری است که در عالم نمونه اش نادر و یا نایاب باشد، و نصرت خدای تعالی نسبت به پیامبر اسلام همین طور بوده. و این معنا با مقایسه حال آن جناب در اول بعثت و با حال او در آخر ایام دعوتش روشن می شود.

دقت در سیاق این دو آیه بر اساس آن معنایی که ما برای آیه "إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ" کردیم، این معنا را به دست می دهد که مراد از جمله "وَ يُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ" مقدمه چینی و فراهم شدن زمینه برای تمامیت کلمه توحید است، منظور این است که خداوند جو و افق را برای یک نصرت عزیز برایت تصفیه می کند، و موانع آن را به وسیله مغفرت گناهان گذشته و آینده تو (به آن معنایی که ما کردیم) بر طرف می سازد. "وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا" - هدایت آن جناب بعد از تصفیه جو برای پیشرفت او، هدایت به سوی صراط مستقیم است، چون این تصفیه سبب شد که آن جناب بعد از مراجعت از حدیبیه بتواند خیبر را فتح کند و سلطه دین را در اقطار جزیره گسترش دهد، و در آخر، پیشرفتش به فتح مکه و طائف منتهی گردد.

"وَ يَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصِيرًا" - خدای تعالی آن جناب را نصرت داد نصرتی چشمگیر، که یا کم نظیر و یا بی نظیر بود، چون مکه و طائف را برایش فتح کرد و اسلام را در سرزمین جزیره گسترش داد و شرک را ریشه کن و یهود را ذلیل و نصارای جزیره را برایش خاضع و مجوس ساکن در جزیره را برایش تسلیم نمود. و خدای تعالی دین مردم را تکمیل و نعمتش را تمام نمود و اسلام را برایشان دینی پسندیده کرد.

مراد از "سکینت" و انزال آن بر قلوب مؤمنین

"هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ..."

ظاهراً مراد از "سکینت" آرامش و سکون نفس و ثبات و اطمینان آن به عقائدی است که به آن ایمان آورده. و لذا علت نزول سکینت را این دانسته که: "لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ" تا ایمانی جدید به ایمان سابق خود بیفزایند". در سابق در بحثی که راجع به سکینت در ذیل آیه "أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّنْ رَبِّكُمْ" (۲) کردیم، گفتیم: این سکینت با روح

ص: ۳۸۵

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۱

۲- سوره بقره، آیه ۲۴۸.

ایمانی که در جمله " وَ أَيْدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ " (۱) آمده منطبق است.

بعضی (۲) گفته اند: سکینت به معنای رحمت است. بعضی (۳) دیگر گفته اند: عقل است. بعضی (۴) آن را به وقار و عصمتی معنا کرده اند که در خدا و رسولش هست. بعضی (۵) آن را به تمایل به سوی دینی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورده معنا کرده اند.

بعضی (۶) گفته اند: سکینت نام فرشته ای است که در قلب مؤمن منزل می کند. بعضی (۷) گفته اند:

چیزی است که سری مانند سر گربه دارد. و همه اینها اقاویلی است بدون دلیل.

مراد از " انزال سکینت در قلوب مؤمنین " ایجاد آن است بعد از آنکه فاقد آن بودند، چون بسیار می شود که قرآن کریم خلقت و ایجاد را انزال می خواند، مثلاً می فرماید: " وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ " (۲) و نیز " وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ " (۳)، و نیز " وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ " (۴)، و اگر خلقت و ایجاد را انزال خوانده، به این منظور بوده که به علو مبدا آن اشاره کند.

بعضی (۵) گفته اند: مراد از " انزال " اسکان و قرار دادن است، می گویند: " نزل فی مکان کذا فلانی در فلان مکان نازل شد " یعنی بار و بنة خود را در آنجا پیاده کرد.

لیکن این معنایی است که در کلام خدای تعالی معهود نیست، و یا اینکه موارد استعمال کلمه مذکور در کلام خدا بسیار است در هیچ جا به این معنا نیامده، و شاید باعث اینکه آقایان را وادار کرده این معنا را اختیار کنند این بوده که دیده اند کلمه " انزال " در آیه با حرف " فی " متعدی شده، ولی باید بدانند که آوردن کلمه " فی " به عنایت کلامیه ای بوده، یعنی در کلام این معنا رعایت شده که سکینت مربوط به دلها است، و در دلها مستقر می شود، هم چنان که در اثر رعایت واقع شدن سکینت در دلها، از جهت علو تعبیر کرده به " انزال "، هم در آیه مورد بحث و هم در آیه " فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ " (۶) از چنین وقوعی

ص: ۳۸۶

۱- سوره مجادله، آیه ۲۲. (۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶ و ۷) تفسیر روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۲.

۲- از چارپایان هشت جفت برایتان نازل کرد. سوره زمر، آیه ۶.

۳- ما آهن را نازل کردیم. سوره حدید، آیه ۲۵.

۴- هیچ چیز نیست مگر اینکه خزینه هایش نزد ما است، و ما آن را نازل نمی کنیم مگر به اندازه ای معلوم. سوره حجر، آیه ۲۱. [.....]

۵- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۲.

۶- سوره توبه، آیه ۲۶.

تعبیر به انزال کرده است.

و مراد از اینکه فرمود: تا ایمان خود را زیاد کنند، شدت یافتن ایمان به چیزی است، چون ایمان بهر چیز عبارت است از علم به آن به اضافه التزام به آن، به طوری که آثارش در عملش ظاهر شود، و معلوم است که هر یک از علم و التزام مذکور، اموری است که شدت و ضعف می پذیرد، پس ایمان که گفتیم عبارت است از علم و التزام نیز شدت و ضعف می پذیرد.

پس معنای آیه این است که: خدا کسی است که ثبات و اطمینان را که لازمه مرتبه ای از مراتب روح است در قلب مؤمن جای داد، تا ایمانی که قبل از نزول سکینت داشت بیشتر و کامل تر شود.

گفتاری در باره ایمان و زیاد شدن آن (بیان اینکه ایمان علم و عمل - با هم - است و شدت و ضعف ایمان ناشی از شدت و ضعف علم و عمل است)

اشاره

ایمان، تنها و صرف علم نیست، به دلیل آیات زیر که از کفر و ارتداد افرادی خبر می دهد که با علم به انحراف خود کافر و مرتد شدند، مانند آیه " إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ " (۱) و آیه " إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَ شَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ " (۲) و آیه " وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ " (۳) و آیه " وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ " (۴)، پس بطوری که ملاحظه می فرمایید این آیات، ارتداد و کفر و جحود و ضلالت را با علم جمع می کند.

پس معلوم شد که صرف علم به چیزی و یقین به اینکه حق است، در حصول ایمان کافی نیست، و صاحب آن علم را نمی شود مؤمن به آن چیز دانست، بلکه باید ملتزم به مقتضای علم خود نیز باشد، و بر طبق مؤدای علم عقد قلب داشته باشد، به طوری که آثار عملی علم - هر چند فی الجمله - از وی بروز کند، پس کسی که علم دارد به اینکه خدای تعالی، الهی است که جز او الهی نیست، و التزام به مقتضای علمش نیز دارد، یعنی در مقام انجام

ص: ۳۸۷

- ۱- کسانی که بعد از روشن شدن راه هدایت برایشان باز هم پشت می کنند. سوره محمد، آیه ۲۵.
- ۲- آنان که بعد از روشن شدن راه هدایت برایشان، باز کافر شدند و از راه خدا جلوگیری کردند، و با رسول دشمنی ورزیدند. سوره محمد، آیه ۳۲.
- ۳- آن را انکار کردند با اینکه به حقایق آن یقین داشتند. سوره نمل، آیه ۱۴.
- ۴- خدا در عین اینکه عالم بودند گمراهشان کرد. سوره جاثیه، آیه ۲۳.

مراسم عبودیت خود و الوهیت خدا بر می آید، چنین کسی مؤمن است، اما اگر علم مزبور را دارد، ولی التزام به آن را ندارد، و علمی که علمش را بروز دهد و از عبودیتش خبر دهد ندارد چنین کسی عالم هست و مؤمن نیست.

و از اینجا بطلان گفتار بعضی (۱) که ایمان را صرف علم دانسته اند، روشن می شود به همان دلیلی که گذشت. و نیز بطلان گفتار بعضی (۲) که گفته اند: ایمان همان عمل است، چون عمل با نفاق هم جمع می شود، و ما می بینیم منافقین که حق برایشان ظهوری علمی یافته، عمل هم می کنند، اما در عین حال ایمان ندارند.

و چون ایمان عبارت شد از علم به چیزی به التزام به مقتضای آن، به طوری که آثار آن علم در عمل هویدا شود، و نیز از آنجایی که علم و التزام هر دو از اموری است که شدت و ضعف و زیادت و نقصان می پذیرد، ایمان هم که از آن دو تالیف شده قابل زیادت و نقصان و شدت و ضعف است، پس اختلاف مراتب و تفاوت درجات آن از ضروریاتی است که به هیچ وجه نباید در آن تردید کرد.

این آن حقیقتی است که اکثر علماء آن را پذیرفته اند، و حق هم همین است، دلیل نقلی هم همان را می گوید، مانند آیه مورد بحث که می فرماید: "لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ" و آیاتی دیگر. و نیز احادیثی که از ائمه اهل بیت (علیه السلام) وارد شده، و از مراتب ایمان خبر می دهد (۱).

سخن کسانی که گفته اند: ایمان شدت و ضعف نمی پذیرد و عمل ربطی به ایمان ندارد و بیان ضعف و بی پایداری این سخن

ولی در مقابل این اکثریت عده ای هستند- مانند ابو حنیفه و امام الحرمین و غیر آن دو- که معتقدند ایمان شدت و ضعف نمی پذیرد و استدلال کرده اند به اینکه ایمان نام آن تصدیقی است که به حد جزم و قطع رسیده باشد و جزم و قطع کم و زیاد بردار نیست، و صاحب چنین تصدیقی اگر اطاعت کند، و یا گناهان را ضمیمه تصدیقش سازد، تصدیقش تغییر نمی کند (۲).

آن گاه آیاتی که خلاف گفته آنان را می رساند تاویل کرده گفته اند: منظور از زیادی و کمی ایمان زیادی و کمی عددی است، چون ایمان در هر لحظه تجدید می شود، و در مثل پیامبر ایمانهایش پشت سر هم است، و آن جناب حتی یک لحظه هم از برخورد با ایمانی نو فارغ نیست، به خلاف دیگران که ممکن است بین دو ایمانشان فترتهای کم و زیادی فاصله شود).

ص: ۳۸۸

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۴۲.

۲- و شاید این نظریه را بدین جهت اظهار کرده اند که اعمال خلاف سلاطین و خلفاء را توجیه نموده آنان را هم چنان مؤمن معرفی کنند. (مترجم).

پس ایمان زیاد یعنی ایمانهایی که فاصله در آنها اندک است، و ایمان کم یعنی ایمانهایی که فاصله در بین آنها زیاد است.

و نیز ایمان یک کثرت دیگر هم دارد و آن کثرت چیزهایی است که ایمان متعلق به آنها می شود، و چون احکام و شرایع دین تدریجا نازل می شده، مؤمنین هم تدریجا به آنها ایمان پیدا می کردند، و ایمانشان هر لحظه از نظر عدد بیشتر می شده، پس مراد از زیاد شدن ایمان، زیاد شدن عدد آن است (۱).

ولی ضعف این نظریه بسیار روشن است. اما اینکه استدلال کردند که "ایمان نام تصدیق جزمی است" قبول نداریم، برای اینکه اولاً گفتیم که ایمان نام تصدیق جزمی توأم با التزام است، مگر آنکه مرادشان از تصدیق، علم به التزام باشد. و ثانیاً اینکه گفتند "این تصدیق زیادی و کمی ندارد" ادعایی است بدون دلیل، بلکه عین ادعاء را دلیل قرار دادن است، و اساسش هم این است که ایمان را امری عرضی دانسته، و بقاء آن را به نحو تجدد امثال پنداشته اند، و این هیچ فایده ای برای اثبات ادعایشان ندارد، برای اینکه ما می بینیم بعضی از ایمانها هست که تندباد حوادث تکانش نمی دهد، و از بینش نمی برد، و بعضی دیگر را می بینیم که به کمترین جهت زایل می شود، و یا با سست ترین شبهه ای که عارضش می شود از بین می رود، و چنین اختلافی را نمی شود با مساله تجدد امثال و کمی فترت ها و زیادی آن، تعلیل و توجیه کرد، بلکه چاره ای جز این نیست که آن را مستند به قوت و ضعف خود ایمان کنیم، حال چه اینکه تجدد امثال را هم بپذیریم یا نپذیریم.

علاوه بر این، مساله تجدد امثال در جای خود باطل شده.

و اینکه گفتند "صاحب تصدیق، چه اطاعت ضمیمه تصدیقش کند و چه معصیت، اثری در تصدیقش نمی گذارد" سخنی است که ما آن را نمی پذیریم، برای اینکه قوی شدن ایمان در اثر مداومت در اطاعت، و ضعیف شدنش در اثر ارتکاب گناهان چیزی نیست که کسی در آن تردید کند، و همین قوت اثر و ضعف آن کاشف از این است که مبدء اثر قوی و یا ضعیف بوده، خدای تعالی هم می فرماید: "إِلَيْهِ يَصِيحُ عَدُوُّ الْكَلِمِ الطَّيِّبِ وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ" (۲) و نیز فرموده: "ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَسَاءُوا السُّوَى أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ كَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ" (۳).

ص: ۳۸۹

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۳.

۲- کلمه طیبه به سوی او بالا می رود، و عمل صالح در بالا بردنش مؤثر است. سوره فاطر، آیه ۱۰.

۳- سرانجام عاقبت آنهایی که زشتی ها را مرتکب شدند این شد که به آیات خدا تکذیب و استهزاء کنند. سوره روم، آیه ۱۰.

و اما اینکه آیات داله بر زیاد و کم شدن ایمان را تاویل کردند، تاویلشان درست نیست، برای اینکه تاویل اولشان این بود که ایمان زیاد، آن ایمانهای متعددی است که بین تک تک آنها فترت و فاصله زیادی نباشد، و ایمان اندک ایمانی است که عددش کم و فاصله بین دو عدد از آنها زیاد باشد، و این تاویل مستلزم آن است که صاحب ایمان اندک در حال فترت هایی که دارد کافر و در حال تجدد ایمان مؤمن باشد، و این چیزی است که نه قرآن با آن سازگار است و نه در سراسر کلام خدا چیزی که مختصر اشعاری به آن داشته باشد دیده می شود.

و اگر خدای تعالی فرموده: "وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ" (۱) هر چند ممکن است به دو احتمال دلالت کند، یکی اینکه ایمان خودش شدت و ضعف پذیرد- که نظر ما همین است- و یکی هم اینکه چنین دلالتی نداشته باشد، بلکه دلالت بر نفی آن داشته باشد. الا- اینکه دلالت اولیش قوی تر است، برای اینکه مدلولش این است که مؤمنین در عین حال ایمانشان، مشرکند، پس ایمانشان نسبت به شرک، محض ایمان است، و شرکشان نسبت به ایمان محض شرک است، و این همان شدت و ضعف پذیری ایمان است.

و تاویل دومشان این بود که زیادی و کمی ایمان و کثرت و قلت آن بر حسب قلت و کثرت احکام نازل از ناحیه خدا است، و در حقیقت صفتی است مربوط به حال متعلق ایمان، و علت زیادی و کمی، ایمان است نه خودش. و این صحیح نیست، زیرا اگر مراد آیه شریفه "لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ" این بود، جا داشت این نتیجه را نتیجه تشریح احکامی زیاد قرار بدهد، نه نتیجه انزال سکینت در قلوب مؤمنین- دقت فرماید.

بعضی (۲) دیگر زیادت ایمان در آیه را حمل بر زیادی آثار آن که همان نورانیت قلب است کرده اند. این وجه نیز خالی از اشکال نیست، چون کمی و زیادی اثر بخاطر کمی و زیادی مؤثر است، و معنا ندارد ایمان قبل از سکینت که با ایمان بعد از سکینت از هر جهت مساوی است، اثر بعد از سکینتش بیشتر باشد.

بعضی (۳) هم گفته اند: ایمانی که در آیه شریفه کلمه "مع" بر سرش در آمده ایمان فطری است، و ایمان قبلیش ایمان استدلالی است، و معنای جمله این است: ما بر دلهایشان سکینت نازل کردیم تا ایمانی استدلالی بر ایمان فطری خود بیفزایند. این توجیه هم درست

ص: ۳۹۰

۱- اکثرشان به خدا ایمان ندارند مگر اینکه مشرک هم هستند. سوره یوسف، آیه ۱۰۶.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۳. [.....]

۳- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۴.

نیست، برای اینکه هیچ دلیلی نیست که بر آن دلالت کند. علاوه بر این، ایمان فطری هم ایمانی استدلالی است، و متعلق علم و ایمان به هر حال امری نظری است نه بدیهی.

بعضی (۱) دیگر- مانند فخر رازی- گفته اند: نزاع در اینکه آیا ایمان زیادت و نقص می پذیرد یا نه، نزاعی است لفظی، آنهایی که می گویند نمی پذیرد، اصل ایمان را می گویند، یعنی تصدیق را، و درست هم می گویند، چون تصدیق زیاده و نقصان ندارد و مراد آنهایی که می گویند: می پذیرد، منظورشان سبب کمال ایمان است، یعنی اعمال صالح که اگر زیاد باشد ایمان کامل می شود، و الا نه، و درست هم هست، و شکی در آن نیست.

لیکن این حرف به سه دلیل باطل است: اول اینکه خلط است بین تصدیق و ایمان، و حال آنکه گفتیم ایمان صرف تصدیق نیست، بلکه تصدیق با التزام است.

و دوم اینکه این نسبتی که به دسته دوم داد که منظورشان شدت و ضعف اصل ایمان نیست بلکه اعمالی است که مایه کمال ایمان است، نسبتی است ناروا، برای اینکه این دسته شدت و ضعف را در اصل ایمان اثبات می کنند، و معتقدند که هر یک از علم و التزام به علم که ایمان از آن دو مرکب می شود، دارای شدت و ضعف است.

سوم اینکه پای اعمال را به میان کشیدن درست نیست، زیرا نزاع در یک مطلب غیر از نزاع در اثری است که باعث کمال آن شود، و کسی در این که اعمال صالح و طاعات، کم و زیاد دارد، و حتی با تکرار یک عمل زیاد می شود نزاعی ندارد.

معنای اینکه فرمود: جنود آسمان ها و زمین از آن خدا است

" وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ " - کلمه " جند " به معنای جمع انبوهی از مردم است که غرضی واحد، آنان را دور هم جمع کرده باشد، و به همین جهت به لشکری که می خواهند یک ماموریت انجام دهند " جند " گفته می شود. و سیاق آیه شهادت می دهد که مراد از جنود آسمانها، و زمین، اسبابی است که در عالم دست در کارند، چه آنهایی که به چشم دیده می شوند، و چه آنهایی که دیده نمی شوند. پس این اسباب واسطه هایی هستند بین خدای تعالی و خلق او، و آنچه را که او اراده کند اطاعت می کنند، و مخالفت نمی ورزند.

و آوردن جمله مورد بحث بعد از جمله " هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ... " برای این است که دلالت کند بر اینکه همه اسباب و عللی که در عالم هستی است از آن خدا است، پس او می تواند هر چه را بخواهد به هر چه که خواست برساند، و چیزی نیست که بتواند بر اراده او

ص: ۳۹۱

غالب شود، برای اینکه می بینیم زیاد شدن ایمان مؤمنین را به انزال سکینت در دلهای آنان مستند می کند.

"وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا" - یعنی خدا جانبی منبع دارد، به طوری که هیچ چیزی بر او غالب نمی شود. و در عملش متقن و حکیم است و هیچ عملی جز به مقتضای حکمتش نمی کند. و این جمله بیانی است تعلیلی برای جمله "وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ" هم چنان که بیان تعلیلی برای جمله "هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ..." نیز هست. پس گویا فرموده: سکینت را برای زیاد شدن ایمان مؤمنین نازل کرد، و می تواند نازل کند، چون تمامی اسباب آسمانها و زمین در اختیار او است، چون او عزیز و حکیم علی الاطلاق است.

بیان

"لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ..."

این آیه تعلیلی دیگر برای انزال سکینت در قلوب مؤمنین است، البته تعلیلی است به حسب معنا، هم چنان که جمله "لِيُزَادُوا إِيمَانًا" تعلیلی است به حسب لفظ، گویا فرموده:

اگر مؤمنین را اختصاص داد به سکینت و دیگران را از آن محروم کرد، برای این بود که ایمان آنان اضافه شود. و حقیقت این اضافه شدن این است که آنان را داخل بهشت و کفار را داخل دوزخ کند. پس جمله "ليُدْخِلَ" یا بدل از جمله "لِيُزَادُوا..." است، و یا عطف بیان آن.

و در اینکه متعلق لام در "ليُدْخِلَ" چیست؟ مفسرین اقوال دیگری دارند، مثل اینکه متعلق باشد به جمله "فتحننا" (۱) یا جمله "يزدادوا" (۲) یا به همه مطالب قبل (۳) و از این قبیل اقوالی که فایده ای در نقل آنها نیست.

و اگر مؤمنات را در آیه، ضمیمه مؤمنین کرد برای این است که کسی توهم نکند بهشت و تکفیر گناهان مختص مردان است، چون آیه در سیاق سخن از جهاد است، و جهاد و فتح بدست مردان انجام می شود، و به طوری که گفته اند: در چنین مقامی اگر کلمه مؤمنات را نمی آورد، جای آن توهم می بود.

و ضمیر در "خالدین" و در "يُكْفَرُ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ" هم به مؤمنین برمی گردد و هم به مؤمنات و اگر تنها ضمیر مذکر آورد به خاطر تغلیب است.

و جمله "وَ كَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا" بیان این معنا است که دخول در چنین حیاتی سعادت حقیقی است، و شکی هم در آن نیست، چون نزد خدا هم سعادت حقیقی است و او جز حق نمی گوید.

ص: ۳۹۲

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۴.

" وَ يُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ... "

این جمله عطف است بر جمله " یدخل "، به همان معنایی که گذشت. و اگر منافقین و منافقات را قبل از مشرکین و مشرکات آورد، برای این است که خطر آنها برای مسلمانان از خطر اینها بیشتر است، و چون عذاب اهل نفاق سخت تر از عذاب اهل شرک است، هم چنان که فرمود: " إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ مُنَافِقِينَ فِي تَرْتِيبِهِمْ كَمَا أَنَّ الْمُنَافِقَاتِ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ مُنَافِقَاتٌ فِي تَرْتِيبِهِنَّ كَمَا أَنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ مُنَافِقُونَ فِي تَرْتِيبِهِمْ كَمَا أَنَّ الْمُنَافِقَاتِ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ مُنَافِقَاتٌ فِي تَرْتِيبِهِنَّ ".

" الظَّانِّينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ " - کلمه " سوء " - به فتحه سین و سکون واو - مصدر و به معنای قبح است، به خلاف کلمه " سوء " - به ضم سین - که اسم مصدر است، و ظن سوء همان است که خیال می کردند خدا نمی تواند رسول خود را یاری کند. بعضی (۱) هم گفته اند:

ظن سوء اعم از آن و از سایر پندارهای زشت از قبیل شرک و کفر است.

" عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ " - نفرینی است بر منافقین، و یا حکمی است که خدای تعالی علیه آنان رانده. می فرماید: " به زودی گردونه بلاء که می گردد تا هر که را می خواهد هلاک و عذاب کند، بر سرشان بچرخد، و یا به زودی می چرخد.

" وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ لَعَنَهُمْ وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ " - این جمله عطف است بر جمله " عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ... "، و جمله " و ساءت مصیرا " بیان بدی بازگشتگاه آنان است، هم چنان که جمله " وَ كَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا " در آیه قبلی بیان خوبی بازگشتگاه اهل ایمان بود.

" وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ " معنای این جمله در سابق گذشت، و ظاهرا می خواهد مضمون دو آیه را تعلیل کند، یعنی آیه " لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ... وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ "، طبق همان بیانی که در نظیر این آیه که مساله انزال سکینت در قلوب مؤمنین را تعلیل می کرد آوردیم.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مضمون این جمله تنها مربوط به آیه اخیر است، پس تهدیدی است برای منافقین و مشرکین، و می فرماید: شما در قبضه قدرت خدا هستید، و خدا از شما انتقام خواهد گرفت. ولی وجه اول روشن تر است.

بحث روایتی روایاتی پیرامون ماجرای صلح حدیبیه و نزول آیات: " إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا... "

اشاره

در تفسیر قمی در ذیل جمله " إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا " می گوید: پدرم از ابن ابی

ص: ۳۹۳

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۴

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۵

عمیر از ابن سنان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: سبب نزول این آیه و این فتح چنان بود که خدای عز و جل رسول گرامی خود را در رؤیا دستور داده بود که داخل مسجد الحرام شود و در آنجا طواف کند، و با سر تراشان سر بتراشد. و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) این مطلب را به اصحاب خود خبر داد، و دستور داد تا با او خارج شوند.

همین که به ذو الحلیفه (مسجد شجره) رسیدند، احرام عمره بسته، و قربانی با خود حرکت دادند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم شصت و شش قربانی با خود حرکت داد، در حالی که به احرام عمره تلبیه گفتند، و قربانیان خود را با جل و بی جل حرکت دادند.

از سوی دیگر وقتی قریش شنیدند که آن جناب به سوی مکه روان شده، خالد بن ولید را با دویست سواره فرستادند، تا بر سر راه آن جناب کمین بگیرد، و منتظر رسیدن آن جناب باشد. خالد بن ولید از راه کوهستان پا به پای لشکر آن جناب می آمد. در این بین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اصحابش به نماز ظهر ایستادند، بلال اذان گفت، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به نماز ایستاد. خالد بن ولید به همراهان خود گفت: اگر همین الان به ایشان که سرگرم نمازند بتازیم همه را از پای در خواهیم آورد. چون من می دانم که ایشان نماز را قطع نمی کنند، و لیکن بهتر است که در این نماز حمله نکنیم، صبر کنیم تا نماز دیگرشان برسد که از نور چشمشان بیشتر دوستش می دارند، همین که داخل آن نماز شدند حمله می کنیم در این بین جبرئیل بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شد، و دستور نماز خوف را آورد که می فرماید: "وَ إِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ...".

امام صادق (علیه السلام) می فرماید: فردای آن روز رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به حدیبیه رسید، و آن جناب در بین راه اعرابی را که می دید دعوت می کرد تا به آن جناب پیوندند، ولی احدی به وی نپیوست، و از در تعجب می گفتند: آیا محمد و اصحابش انتظار دارند داخل حرم شوند با اینکه قریش با ایشان در داخل شهرشان نبرد کرده و به قتلشان رساندند و ما یقین داریم که محمد و اصحابش هرگز به مدینه بر نمی گردند... (۱).

و در مجمع البیان از ابن عباس روایت کرده که: گفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به عزم مکه بیرون آمد، همین که به حدیبیه رسید شترش ایستاد، و هر چه به حرکت وادارش کرد قدم از قدم برداشت و در عوض زانو به زمین زد. اصحابش پیشنهاد کردند ناقه را بگذار و برویم، فرمود: آخر این حیوان چنین عادتی نداشت، قطعاً همان خدا که فیل (ابرهه)

ص: ۳۹۴

را از حرکت بازداشت، این حیوان را بازداشت.

آن گاه عمر بن خطاب را احضار کرد تا او را به سوی مکه بفرستد، تا از اهل مکه اجازه ورود به مکه را بگیرد، و در ضمن خودش در آنجا مراسم عمره را انجام داده قربانیش را ذبح کند. عمر عرضه داشت من در مکه یک دوست دلسوز ندارم، و از قریش بیمناکم، چون خودم با آنان دشمنم، و لیکن به نزد مردی راهنمایی می کنم که در مکه خواهان دارد، و در نظر اهل مکه عزیزتر از من است، و او عثمان بن عفان است. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تصدیق کرد.

لا جرم عثمان را احضار نموده نزد ابی سفیان و اشراف مکه فرستاد تا به آنان اعلام بدارد: پیامبر به منظور جنگ نیامده، بلکه تنها منظورش زیارت خانه خدا است، چون خانه خدا در نظر آن جناب بسیار بزرگ است. قریش وقتی عثمان را دیدند نزد خود نگه داشتند، و نگذاشتند نزد رسول برگردد.

از سوی دیگر به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و به مسلمانان رساندند که عثمان کشته شده، فرمود: حال که چنین است ما از اینجا تکان نمی خوریم تا با این مردم بجنگیم، آن گاه مردم را دعوت کرد تا بار دیگر با او بیعت کنند، خودش از جای برخاست نزد درختی که آنجا بود رفت، و به آن تکیه کرد و مردم با او بر این پیمان بیعت کردند، که با مشرکین بجنگند و فرار نکنند.

عبد الله بن مغفل می گوید: من آن روز بالای سر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایستاده بودم، و شاخه ای از چوب سمره در دستم بود که مردم را از پیرامون آن جناب دور می کردم، تا یکی یکی بیعت کنند، و در آن روز نفرمود بر سر جان با من بیعت کنید، بلکه فرمود بر این بیعت کنید که فرار نکنید.

زهری و عروه بن زبیر و مسور بن مخرمه، در روایتی گفته اند: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از مدینه بیرون آمد و حدود هزار و چند نفر از اصحابش با او بودند، تا به ذوالحلیفه رسیدند. در آنجا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حسب معمول در حج قران و افراد کفش پاره ای به گردن قربانی های خود انداخت، و کوهان بعضی از آنها را خون آلود ساخت و به نیت عمره احرام بست و شخصی از قبیله خزاعه را که در جنگها پیشقراول او بود پیشاپیش فرستاد تا از قریش خبر گرفته وی را آگاه سازد.

و هم چنان پیش می رفت تا گودال اشطاط که در نزدیکی غسفان است رسید. در آنجا پیشقراول خزاعی خدمتش رسیده عرضه داشت: من فامیل کعب بن لوئی و عامر بن لوئی را

دیدم که داشتند در اطراف، لشکر جمع می کردند، مثل اینکه بنا دارند با تو به جنگ برخیزند، و برمی خیزند و از رفتن به مکه جلوگیری می کنند. حضرت لشکر را دستور داد هم چنان پیش برانند. لشکر به راه خود ادامه داد تا آنکه در بین راه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: طلحه لشکر دشمن به سرکردگی خالد بن ولید در غمیم است شما به طرف دست راست خود حرکت کنید.

لشکر هم چنان پیش رفت تا به ثنیه رسید، در آنجا شتر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) زانو به زمین زد، و برنخاست. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود ناقه قصواء خسته نشده بلکه مانعی او را از حرکت جلوگیر شده، همان کسی که فیل ابرهه را جلوگیر شد.

آن گاه فرمود: به خدا سوگند هیچ پیشنهادی که در آن رعایت حرمت های خدا شده باشد به من ندهند مگر آنکه می پذیرم. آن گاه شتر راهی کرد شتر از جای خود برخاست.

می گویند رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مسیر را عوض کرد و پیش راند، تا رسید به بلندی حدیبیه کنار گودالی آب که مردم در آن دست می زدند و ترشح می کردند، و نمی شد از آن استفاده کرد. مردم از عطش شکایت کردند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یک چوبه تیر از تیردان خود کشید و فرمود: این را در آب آن چاه بیندازید، و به خدا سوگند چیزی نگذشت که آب چاه جوشیدن گرفت، و آبی گوارا بالا آمد تا همه لشکریان سیراب شدند.

در همین حال بودند که بدیل بن ورقاء خزاعی با جماعتی از قبیله خزاعه که همگی مبلغین اسلام و مامورین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بودند که در سرزمین تهامه مردم را با نصیحت به اسلام دعوت می کردند از راه رسید، و عرضه داشت من فامیل کعب بن لؤئی و عامر بن لؤئی را دیدم که علم و کتل معروف به عوذ المطفیل هم با خود داشتند و بنا داشتند با تو کارزار کنند، و نگذارند داخل خانه خدا شوی. حضرت فرمود: ما برای جنگ با آنان نیامده ایم، بلکه آمده ایم عمل عمره انجام دهیم، و قریش هم خوبست دست از ستیز بردارند، برای اینکه جنگ آنها را از پای در آورده و خسارت زیادی برایشان بار آورده، و من حاضریم اگر بخواهند مدتی مقرر کنند که ما بعد از آن مدت عمره بیاییم، و با مردم خود برگردیم، و اگر خواستند مانند سایر مردم به دین اسلام در آیند، و اگر این را هم نپذیرند پیداست که هنوز سر ستیز دارند، و به آن خدایی که جانم به دست او است، بر سر دعوتم آن قدر قتال کنم که تا رگهای گردنم قطع شود و یا خدای سبحان مقدر دیگری اگر دارد انفاذ کند. بدیل گفت: من گفتار شما را به ایشان ابلاغ می کنم.

بدیل این را گفت و به سوی قریش روانه شد، و گفت من از نزد این مرد می آیم، او چنین و چنان می گوید. عروه بن مسعود ثقفی گفت: او راه رشدی به شما قریش پیشنهاد می کند، پیشنهادش را بپذیرید و اجازه بدهید من بدیدنش بروم. قریش گفتند: برو. عروه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد و با او گفتگو کرد. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همان مطالبی را که به بدیل فرموده بود بیان کرد.

عروه در این هنگام گفت: ای محمد اگر در این جنگ پیروز شوی تازه اهل شهر و فامیل خودت را نابود کرده ای و آیا هیچ کس را سراغ داری که قبل از تو در عرب چنین کاری را با فامیل خود کرده باشد؟ و اگر طوری دیگر پیش آید یعنی فامیل تو غلبه کنند، من قیافه هایی در لشکرت می بینم که از سر و رویشان می بارد که در هنگام خطر پا به فرار بگذارند. ابو بکر گفت ساکت باش آیا ما از جنگ فرار می کنیم، و او را تنها می گذاریم؟

عروه پرسید: این مرد کیست؟ فرمود: ابو بکر است. گفت به آن خدایی که جانم در دست او است، اگر نبود یک عمل نیکی که با من کرده بودی، و من هنوز تلافیش را در نیاورده ام، هر آینه پاسخت را می دادم.

راوی می گوید: سپس عروه بن مسعود شروع کرد با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گفتگو کردن، هر چه می گفت دستی هم به ریش رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می کشید. مغیره بن شعبه در آنجا بالای سر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایستاده بود، و شمشیری هم در دست و کلاه خودی بر سر داشت، وقتی دید عروه مرتب دست به ریش آن جناب می کشد، با دسته شمشیر به دست عروه می زد، و می گفت دست از ریش رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پس بکش و گر نه دیگر دستت به طرف تو بر نمی گردد (یعنی دستت را قطع می کنم). عروه پرسید: این کیست؟ فرمود: مغیره بن شعبه است. عروه گفت:

ای حيله باز تو همان نیستی که خود من در اجرای حيله هایت کمک می کردم؟

راوی می گوید: مغیره در جاهلیت با یک عده طرح دوستی ریخت، و در آخر همه آنها را به نامردی کشت، و اموالشان را تصاحب کرد، آن گاه نزد رسول خدا آمد و اموال را هم آورد که می خواهم مسلمان شوم. حضرت فرمود: اسلامت را قبول می کنیم، و اما اموالت را نمی پذیریم، چون با نیرنگ و نامردی به دست آورده ای.

آن گاه عروه شروع کرد با گوشه چشم اصحاب آن جناب را ورنه انداز کردن، و دید که وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دستوری می دهد اصحابش در امتثال آن دستور از یکدیگر پیشی می گیرند، چون وضو می گیرد بر سر ربودن قطرات آب وضویش با یکدیگر نزاع

می کنند، و وقتی می خواهند با یکدیگر حرف بزنند آهسته صحبت می کنند، و از در تعظیم زیر چشمی به او می نگرند، و برویش خیره شده و تند نگاه نمی کنند.

می گوید عروه نزد قریش برگشت و گفت: ای مردم! به خدا سوگند من به محضر و دربار سلاطین بار یافته ام، دربار قیصر و کسری و نجاشی رفته ام، به همان خدا سوگند که هیچ پادشاهی تا کنون ندیده ام که مردمش او را مانند اصحاب محمد تعظیم کنند. وقتی دستوری می دهد، بر سر امتثال دستورش از یکدیگر سبقت می گیرند، و چون وضو می گیرد، برای ربودن آب وضویش یکدیگر را می کشند، و چون می خواهند صحبت کنند صدای خود را پایین آورده آهسته تکلم می کنند، و هرگز به رویش خیره نمی شوند، اینقدر او را تعظیم می کنند. و او پیشنهاد درستی با شما دارد پیشنهادش را بپذیرید.

مردی از بنی کنانه گفت: بگذارید من نزد او بروم، گفتند: برو. وقتی آن مرد به اصحاب محمد نزدیک شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به اصحابش فرمود این که می آید فلانی است، و از قبیله ای است که قربانی کعبه را احترام می کنند شما قربانی های خود را بسویش ببرید، وقتی بردند و صدا به لیک بلند کردند. او گفت: سبحان الله! سزاوار نیست این مردم را از خانه کعبه جلو گیری کنند.

مردی دیگر در بین قریش برخاست و گفت: اجازه دهید من نزد محمد روم. نام این مرد مکرز بن حفص بود. گفتند: برو. همین که مکرز نزدیک رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسید حضرت فرمود: این که می آید مکرز است، مردی است تاجر و بی حیا. مکرز شروع کرد با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) صحبت کردن، و در بینی که صحبت می کرد، سهیل بن عمرو هم از طرف دشمن جلو آمد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از نام او تفال زد، و فرمود: امر شما سهل شد، بیا بین ما و خودت عهدنامه ای بنویس.

آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) علی ابن ابی طالب (علیه السلام) را صدا زد، و به او فرمود: بنویس بسم الله الرحمن الرحیم. سهیل گفت: به خدا سوگند من نمی دانم رحمان چیست؟ و لذا بنویسید "باسمک اللهم" مسلمانان گفتند: نه به خدا سوگند نمی نویسیم، مگر همان بسم الله الرحمن الرحیم را. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: یا علی بنویس باسمک اللهم. این نامه حکمی است که محمد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رانده. سهیل گفت اگر ما تو را رسول خدا می دانستیم، که از ورودت به خانه خدا جلو گیر نمی شدیم، و با تو جنگ نمی کردیم، باید کلمه رسول الله را پاک کنید، و بنویسید این نامه حکمی است که محمد بن عبد الله رانده. حضرت فرمود: من رسول خدا هستم

هر چند که شما تکذیب کنید. آن گاه به علی (علیه السلام) فرمود: یا علی کلمه رسول الله را محو کن علی عرضه داشت: یا رسول الله دستم برای پاک کردن آن بفرمانم نیست. رسول خدا نامه را گرفت و خودش کلمه "رسول الله" را محو کرد.

آن گاه فرمود بنویس: این نوشته معاهده ای است که محمد بن عبد الله با عبد الله سهیل بن عمرو می بندد، و بر این معنا صلح کردند که تا ده سال دیگر در بین طرفین جنگی نباشد، و مردم در بین هر دو طرف ایمن باشند، و از آزار یکدیگر دست بردارند. و نیز بر این معنا صلح کردند که هر کس از اصحاب محمد برای حج یا عمره به مکه آمد و یا جهت کسب وارد مکه شد، بر جان و مالش ایمن باشد، و هر کس از قریش به مدینه آمد، تا از آنجا به مصر و یا شام برود، بر جان و مالش ایمن باشد، و از این به بعد سینه های ما از کینه و نیرنگ پاک باشد، نه دیگر به روی هم شمشیر بکشیم، و نه یکدیگر را اسیر کنیم. و اینکه هر کس از دو طرف دوست داشت که داخل در عقد و بیعت محمد شود آزاد باشد، و هر کس که از دو طرف خواست داخل در عقد و بیعت قریش شود آزاد باشد.

خزاعه از خوشحالی جست و خیز کردند، و گفتند ما در عقد و عهد محمدیم، و بنی بکر به جست و خیز در آمدند که ما در عقد و عهد قریش هستیم.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: به شرطی که مانع ما از زیارت و طواف خانه نشوید. سهیل گفت: به خدا سوگند آیا عرب نمی نشینند و به یکدیگر نمی گویند که قریش را خفه گیر کردند؟ پس موافقت کنید سال دیگر این عمره را انجام دهید، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) موافقت کرد و این را هم نوشتند. سهیل گفت: من هم شرطی دارم و آن اینکه هر کس از ما به میان شما آمد، و لو به دین شما باشد به ما برگردانید، و هر کس از شما به میان ما آمد ما هم برگردانیم. مسلمانها سر و صدا کردند که سبحان الله! چگونه ممکن است کسی که از بین مشرکین آمده و مسلمان شده دوباره به مشرکین پس داده شود؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: کسی که از بین ما به طرف مشرکین برود بگذار خدا او را دور کند. و کسی که از مشرکین بین ما آید به آنان برمی گردانیم، زیرا اگر خدا اسلامی واقعی در او سراغ داشته باشد، خودش راه نجاتی برای او فراهم می کند.

سهیل گفت: شرطی دیگر دارم و آن این است که امسال به مدینه برگردی و از داخل شدن مکه صرف نظر کنی، همین که سال دیگر آمد، ما شهر مکه را خالی می کنیم شما داخل آن شوید و سه روز در آن توقف کنید، آن هم به شرطی که اسلحه با خود نیاورید مگر شمشیر در غلاف و آنچه یک سواره بدان محتاج است. و باز به شرطی که قربانیهای خود را از این

جلوتر نیاورید و در همین جا که از آن جلوگیری کرده ایم بمانند. حضرت فرمود: باشد ما (در راه خدا) قربانی می آوریم و شما آن را رد کنید. در این بین ناگهان ابو جندل بن سهیل بن عمرو در حالی که پاهایش در زنجیر بود از راه رسید. معلوم شد از پایین مکه بیرون آمده و خود را در بین مسلمانان انداخت. سهیل گفت:

ای محمد این اولین وفایی است که باید به عهد خود کنی، و این شخص را به ما برگردانی، حضرت فرمود: ما که هنوز عهدنامه را امضاء نکرده ایم، و تعهدی نداریم. سهیل گفت: به خدا سوگند حال که چنین شد دیگر ابدًا با تو مصالحه نخواهم کرد. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: پس او را در پناه من قرار بده، گفت هرگز قرار نمی دهم، فرمود: قرار بده گفت: هرگز چنین کاری نمی کنم. مکرز گفت: باشد قرارش می دهیم، در پناه تو باشد.

ابو جندل بن سهیل گفت ای مسلمانان آیا بعد از این شکنجه ها که به من داده اند، و با اینکه مسلمان آمده ام مرا به مشرکین برمی گردانید؟

عمر بن خطاب می گوید: به خدا من از روزی که مسلمان شدم هیچ روزی مثل آن روز به شک نیفتادم، لا جرم نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفته عرضه داشتیم: مگر تو پیغمبر نیستی؟ فرمود: چرا هستم. گفتم مگر ما بر حق نیستیم و مگر دشمن ما بر باطل نیست؟ فرمود: چرا همین طور است. گفتم: پس چرا در امر دینمان تن به ذلت دهیم؟ فرمود:

من رسول خدایم و با اینکه خدا یاور من است من او را نافرمانی نمی کنم. گفتم: مگر تو نبودی که به ما می گفتی به زودی داخل بیت الحرام می شویم و طواف صحیح می کنیم؟

فرمود: چرا، ولی آیا گفتم که همین امسال داخل بیت الحرام می شویم؟ گفتم: نه فرمود:

حالا هم می گویم که تو داخل مکه می شوی، و طواف هم می کنی. پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یک شتر را قربانی کرد، و سر تراش خواست تا سر خود را بتراشد، آن گاه زنان مسلمان از مکه آمدند، و خدای تعالی این آیه را نازل کرد: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ... ".

محمد بن اسحاق بن یسار می گوید: بریده بن سفیان از محمد بن کعب برایم نقل کرد، که گفت: کاتب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در این عهدنامه، علی بن ابی طالب بود. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به او فرمود: بنویس این صلحی است که محمد بن عبد الله با سهیل بن عمرو کرده، در اینجا علی (علیه السلام) دستش به نوشتن نمی رفت، و نمی خواست بنویسد مگر اینکه کلمه رسول الله را هم قید کند. رسول خدا فرمود:

تو خودت هم یک چنین روزی داری، و چنین نامه ای را امضا می کنی، در حالی که مظلوم و

ناچار باشی. ناگزیر علی (علیه السلام) مطابق آنچه مشرکین گفتند نوشت.

آن گاه رسول خدا به مدینه برگشت، چیزی نگذشت که یک نفر از قریش به نام ابو بصیر که مسلمان شده بود از مکه گریخت، و در مدینه به محضر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسید، قریش دو نفر را فرستادند مدینه تا ابو بصیر را پس بگیرند. عرضه داشتند: به عهده‌ی که با ما بستی وفا کن، و ابو بصیر را به ما برگردان، حضرت، ابو بصیر را به دست آن دو نفر داد از مدینه بیرون شدند، و هم چنان می رفتند تا به ذوالحلیفه رسیدند، در آنجا پیاده شدند تا غذا بخورند، و از خرمایی که داشتند سد جوعی بکنند. ابو بصیر به یکی از آن دو نفر گفت: چه شمشیر خوبی داری؟ راستی بسیار عالی است، آن مرد شمشیرش را از غلاف درآورد و گفت:

بله، خیلی خوبست، و من نه یک بار و نه دو بار آن را آزموده‌ام. ابو بصیر گفت بینم چطور است. آن مرد شمشیرش را به دست ابو بصیر داد، ابو بصیر بیدرنگ شمشیر را بر او فرود آورد، و هم چنان فرود آورد تا به قتل رسید، مرد دیگر از ترس فرار کرده خود را به مدینه رسانید، و شروع کرد دور مسجد چرخیدن و دویدن، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وقتی او را وحشت زده یافت پرسید این چرا چنین می کند، مرد وقتی نزدیک آن جناب آمد فریاد زد به خدا رفیقم را کشت، و مرا هم خواهد کشت.

در این بین ابو بصیر از راه رسید و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) خدا به عهد تو وفا کرد، تو عهد کرده بودی مرا به آنان برگردانی که برگرداندی و خدا مرا هم از آنان نجات داد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: وای بر مادرش اگر او کس و کاری داشته باشد آتش جنگ شعله ور می شود. ابو بصیر وقتی این را شنید فهمید که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دوباره او را به اهل مکه برمی گرداند، ناگزیر از مدینه بیرون شد، و به محلی به نام سیف البحر رفت.

نفر دوم که از بین اهل مکه فرار کرد، ابو جندل بن سهیل بود، او نیز خود را به ابی بصیر رسانید، از آن به بعد هر کس از مکه فرار می کرد، و به سوی اسلام می آمد، به ابی بصیر ملحق می شد، تا به تدریج ابو بصیر دارای جمعیتی شد، گفت به خدا سوگند اگر بشنوم قافله‌ای از قریش از مکه به طرف شام حرکت کرده سر راهش را می گیرم، و همین کار را کرد و راه را بر تمامی کاروانها گرفت، و افراد کاروان را کشت، و اموالشان را تصاحب کرد.

قریش سفیری نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرستادند، و آن جناب را به خدا و به حق رحم سوگند داد که نزد ابو بصیر و نفراتش بفرستد، و آنان را از این کار باز دارد، و ما از برگرداندن فراریان خود صرفنظر کردیم، هر کس از ما قریش، مسلمان شد، و نزد شما

مسلمین آمد، ایمن است، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرستاد تا ابو بصیر را آوردند (۱).

و در تفسیر قمی در حدیثی طولانی که اوائل آن را در اوائل همین بحث نقل کردیم می گوید: امام فرمود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بعد از نوشتن عهدنامه حدیبیه فرمود: قربانیان خود را ذبح کنید، و سرهایتان را بتراشید. اصحاب امتناع کرده گفتند: چگونه قبل از طواف خانه و سعی بین صفا و مروه قربانی کنیم؟ حضرت سخت اندوهناک شد، و اندوه خود را با ام سلمه درد دل کرد. ام سلمه گفت: یا رسول الله! شما خودت قربانی کن، و سر بتراش، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چنین کرد، مردم هم در بین یقین و شک و دو دلی قربانی کردند (۲).

مؤلف: این معنا در روایاتی دیگر از طرق شیعه و اهل سنت نقل شده، و آن روایتی که طبرسی آورده خلاصه ای است از روایتی که بخاری و ابو داوود و نسایی از مروان و مسور نقل کرده اند.

و در الدر المنثور است که بیهقی از عروه نقل کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وقتی از حدیبیه برمی گشت و به طرف مدینه می آمد، مردی از اصحابش گفت: به خدا ما فتحی نکردیم، برای اینکه مانع ما از زیارت خانه شدند، تنها نتیجه کار ما این شد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در حدیبیه معطل شود، و دو نفر از مسلمانان اهل مکه را به آنان پس دهد.

این سخن به گوش رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسید که بعضی از مردم چنین می گویند. فرمود: بسیار بد حرفی زدند، زیرا این بزرگترین فتح برای ما بود، که مشرکین با آن همه ناراحتی که از شما دیدند، و خداوند چند نوبت شما را بر آنان ظفر داد، و شما که در کنار شهر ایشان بودید سالم و با غنیمت و ماجور برگردانند، و بدون خونریزی از بلاد ایشان دور شدید، و خود آنان تقاضای صلح نموده برای آمدن به نزد شما از خود رغبت نشان دادند، پس این بزرگترین فتح بود.

مگر روز احد فراموشتان شده که به منظور فرار از دشمن به بالای بلندی ها می گریختید، و صدای من تنها به آخرین نفر شما می رسید؟ آیا از یادتان رفته جنگ احزاب را که از بالای مدینه و پایین آن بر شما تاختند و چشم هایتان از شدت ترس از کاسه بیرون می زد، و دلها تا گلوگاهها رسیده، در باره خدای تعالی پندارهایی می پنداشتید؟

ص: ۴۰۲

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۱۶-۱۱۹.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۰۹.

مسلمانان گفتند: خدا و رسولش درست می گویند، راستی ماجرای حدیبیه فتحی عظیم و از عظیم ترین فتوح بود. به خدا سوگند ای پیامبر خدا ما در آنچه شما فکر کردید فکر نمی کردیم، و تو از ما به خدا و به امور داناتری. در اینجا بود که سوره فتح نازل شد (۱).

مؤلف: احادیث در داستان حدیبیه بسیار است، آنچه ما نقل کردیم قسمتی از آن بود.

دو روایت در بیان معنای آیه: "لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ..."

و در تفسیر قمی به سند خود از عمر بن یزید بیاع سابری می گوید: به امام صادق (علیه السلام) عرضه داشتیم: آیه "لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ" چه معنا دارد؟

فرمود: ایشان گناهی نداشتند، حتی تصمیم بر گناهی را هم نگرفتند، و لیکن خدای تعالی گناهان شیعه اش را بر او حمل کرد، و آن گاه آمرزید (۲).

و در عیون الاخبار در روایاتی که مجلس مامون با حضرت رضا (علیه السلام) را حکایت می کند، به سند خود که به ابن جهم دارد روایت کرده که گفت: در مجلس مامون حاضر شدم، دیدم حضرت رضا (علیه السلام) نزد اوست، مامون از آن جناب می پرسید: یا بن رسول الله آیا رأی شما این نیست که انبیاء معصومند؟ فرمود: بله - تا آنجا که مامون گفت - پس بفرما بینم معنای این کلام خدای عز و جل: "لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ" چیست؟

حضرت فرمود: در نظر مشرکین عرب هیچ کس گناهکارتر و گناهش عظیم تر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نبود، برای اینکه آنها سیصد و شصت خدا داشتند، و رسول خدا که آمد همه آنها را از خدایی انداخت و مردم را به اخلاص خواند، و این در نظر آنها بسیار سنگین و عظیم بود، گفتند: "أَجْعَلُ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ وَ انْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَ اضْبُرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْأَخْرَهِ إِنَّ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ أَيَا آن همه خدا را یکی کرده این خیلی شگفت آور است بزرگانشان برای تحریک مردم به راه افتادند که برخیزید و از خدایان خود دفاع کنید که این وظیفه ای است مهم، ما چنین چیزی را در هیچ کیشی نشنیده ایم این جز سخنی خود ساخته نیست".

این جاست که وقتی خدای تعالی مکه را برای پیامبرش فتح می کند، می فرماید:

"إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ يَعْنِي مَا این فتح آشکار را برایت کردیم، تا تبعات و آثار سویی را که دعوت گذشته و آینده ات در نظر مشرکین دارد از بین ببریم تا دیگر در صدد آزارت برنیایند" و همین طور هم شد، بعد از فتح مکه عده ای مسلمان شدند، و بعضی از مکه فرار کردند، آنهایی هم که ماندند قدرت بر انکار توحید نداشتند، و با

١- الدر المنثور، ج ٦، ص ٦٨.

٢- تفسير قمي، ج ٢، ص ٣١٤.

دعوت مردم آن را می پذیرفتند. پس با فتح مکه گناہانی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نزد مشرکین داشت آمرزیده شد، یعنی دیگر نتوانستند دست از پا خطا کنند. مامون عرضه داشت. خدا خیرت دهد یا ابا الحسن (۱).

و در تفسیر عیاشی از منصور بن حازم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: از روزی که آیه "إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ" نازل شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آرام و قرار نداشت، و مرتب از آن سخن می گفت تا آنکه سوره فتح نازل شد، دیگر از آن آیه سخنی نگفت، و آن را مثل سابق مکرر برای مردم نخواند (۲).

مؤلف: این معنا از طرق اهل سنت نیز روایت شده، ولی حدیث خالی از شبهه نیست، چون از آن برمی آید که قبول کرده کلمه "ذنب" به معنای نافرمانی خدا، و منافی با عصمت است، در حالی که گفتیم معنایش این نیست.

روایتی در باره مراد از "سکینت" و روایتی در باره اینکه ایمان عمل است و شدت و ضعف و زیادت و نقصان دارد

و در کافی به سند خود از جمیل روایت کرده که گفت: من از امام صادق (علیه السلام) از معنای آیه "هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ" پرسیدم که این سکینت چیست؟ فرمود: ایمان است هم چنان که دنبالش فرمود: "لِيُزِدُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ" (۳) مؤلف: ظاهر این روایت چنین می رساند که جمله "لِيُزِدُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ" را تفسیر برای سکینت گرفته، و در همین معنا روایتی دیگر نیز هست.

و نیز در همان کتاب به سند خود از ابی عمرو زبیری از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: به حضورش عرضه داشتیم: ای عالم مرا خبر ده از اینکه کدام یک از اعمال نزد خدا افضل است؟ فرمود: آن چیزی که سایر اعمال جز به وسیله آن قبول نمی شود.

پرسیدم آن چیست؟ فرمود: ایمان به خدایی که جز او معبودی نیست، این از همه اعمال درجه اش بالاتر و منزلتش شریف تر و برکاتش بیشتر است.

می گوید: پرسیدم: آیا مرا از ایمان خبر نمی دهی که آیا صرف گفتن شهادتین است و یا عمل کردن؟ فرمود: ایمان همه اش عمل است، و گفتن شهادتین هم عمل زبان است که خدا و جوب آن را در کتابش و نور واضحش بیان کرده، و دلیلش از ناحیه عقل هم تمام است.

کتاب هم شاهد عقل است، و به سوی رهنمودهای عقل می خواند. عرضه داشتیم: فدایت شوم توضیح بدهید تا بفهمم. فرمود: ایمان، حالات و درجات و صفات و منازلی دارد، بعضی از آن

ص: ۴۰۴

۱- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۶۰.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۴۷ به نقل از عیاشی.

مراتب مرتبه تام است، که دیگر به منتهی درجه رسیده است، و بعضی از آن ناقص است، و نقصانش روشن است، و بعضی از آن نه به آن تمامیت است و نه به این نقص، بلکه از طرف نقصان بسوی کمال ترجیح دارد.

عرضه داشتم مگر ایمان تام و ناقص، و کم و زیاد دارد؟ فرمود: بله. پرسیدم: چگونه؟

فرمود: برای اینکه خدای تعالی ایمان را بر تمامی اعضای بنی آدم واجب، و در همه آنها تقسیم کرده، هیچ عضوی از اعضا نیست مگر آنکه موظف به داشتن ایمانی است غیر آن ایمانی که اعضای دیگر دارند.

پس هر کس خدا را دیدار کند در حالی که اعضای خود را حفظ کرده، و هر یک را در انجام وظیفه ای که داشته به کار بسته، خدا را با ایمان کامل دیدار کرده، و اهل بهشت است. و هر کس که در یکی از آنها خیانت کرده و یا از حدودی که خدا معین نموده تعدی کند خدا را ناقص الایمان ملاقات کرده است.

عرضه داشتم: نقصان و کمال ایمان را فهمیدم حال بفرمایید این زیادتی ایمان از کجا می آید؟ فرمود: از آمادگی، هم چنان که خدای عز و جل پاسخ این سؤال را چنین می دهد:

"وَ إِذَا مَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيْكُمُ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيْمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَ هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَ چون سوره ای نازل می شود، بعضی ها می پرسند: کدام یک از شما است که این سوره ایمانش را زیاد کرده باشد؟ و اما آنهایی که ایمان دارند، آن سوره ایمانی بر ایمانشان بیفزاید و خوشحال می شوند، و اما آنهایی که در دل مریضند همان سوره، پلیدی جدیدی بر پلیدیشان می افزاید" و نیز می فرماید: "نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُمْ بِالْحَقِّ، إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَ زِدْنَاهُمْ هُدًى - ما اخبار آنان را به حق برایت نقل می کنیم، آنان جوانمردانی بودند که به پروردگار خود ایمان آورده بودند، و ما هدایتشان را بیشتر کردیم."

و اگر ایمان در همه افراد یکی می بود، و هیچ زیادت و نقصانی در بین نبود، دیگر احدی بر دیگری برتری نمی داشت، و نعمت ها و مردم همه برابر می شدند، و فضیلتی در کار نمی بود، و لیکن این تمامیت ایمان است که مؤمنین را بهشتی می کند، و این زیادتی آن است که مؤمنین را از نظر درجاتی که نزد خدا دارند مختلف می سازد، و این کمی ایمان است که مقصرین را داخل آتش می سازد (۱)..
ص: ۴۰۵

اشاره

إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا (۸) لِيَتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزُّرُوهُ وَتُقَرَّبُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا (۹) إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَىٰ نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا (۱۰)

ترجمه آیات

ما تو را فرستادیم تا شاهد امت باشی و امت را بشارت و انداز دهی (۸).

تا شما امت به خدا و رسول ایمان آورده او را یاری و احترام کنید و صبح و شام تسبیحش گوید (۹).

به درستی آنهایی که با تو بیعت می کنند جز این نیست که با خدا بیعت می کنند چون دست خدا بالای دستشان است بنا بر این هر کس بیعت خود را بشکند علیه خودش شکسته و هر کس وفا کند به عهدی که با خدا بر سر آن پیمان بسته خدای تعالی خیلی زود پاداش عظیمی به او می دهد (۱۰).

بیان آیات

اشاره

این چند آیه، فصل دوم از آیات سوره است که در آن خدای سبحان پیامبر خود را از در تعظیم و تکریم چنین معرفی می کند که او را به عنوان شاهد و مبشر و نذیر فرستاده، اطاعت او اطاعت خدا، و بیعت با او بیعت با خدا است.

فصل اول سوره در این مقام بود که بر پیامبر خود منت بگذارد به اینکه فتح و مغفرت و اتمام نعمت و هدایت و نصرت ارزانیس داشته، و بر مؤمنین منت بگذارد به اینکه سکینت را بر دل‌هایشان افکنده، و در نتیجه داخل بهشتشان می‌کند، و نیز مشرکین و منافقین را تهدید کند به غضب و لعنت و آتش.

"إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا" مراد از شاهد بودن آن جناب، شهادتش بر اعمال امت، یعنی بر ایمان و کفر و عمل صالح و طالح آنها است. و مساله شهادت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در قرآن کریم مکرر آمده، و قبلا بحث مفصل پیرامون معنای این شهادت گذشت، و گفتیم که مراد از آن شهادت حمل در دنیا است، و اما اداء شهادتها جایش در آخرت است.

و مبشر بودن آن جناب به این بود که افراد با ایمان و با تقوی را به قرب خدا و ثواب جزیل او بشارت می‌داد. و نذیر بودنش بدین جهت بود که کفار و اعراض کنندگان را به عذاب دردناک خدا اندازد و تخویف می‌کرد.

"لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا" در قرائت مشهور همه فعلهای چهارگانه با "تاء" که علامت خطاب است قرائت شده.

و در قرائت ابن کثیر و ابو عمرو با "ياء" که علامت غیبت است قرائت شده، و قرائت این دو با سیاق مناسب تر است (۱).

و به هر حال لام در جمله "لتؤمنوا" لام تعلیل است، می‌فرماید: اگر ما تو را به عنوان شاهد و مبشر و نذیر فرستادیم برای این بود که به خدا و رسولش ایمان بیاورید. (و بنا بر قرائت دوم: ایمان بیاورند).

و "تعزیر" که مصدر "تعزروه" است - به طوری که گفته اند (۲) - به معنای نصرت است. و "توقیر" که مصدر "توقروه" است به معنای تعظیم است، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا" (۱)، و ظاهرا ضمیرهایی که در سه فعل آیه آمده همه به خدای تعالی برمی‌گردد. و معنای آیه این است که: ما تو را به عنوان شاهد و مبشر و نذیر فرستادیم تا مردم به خدا و رسولش ایمان آورند، و او را با دست و زبان یاری کنند و تعظیم و

ص: ۴۰۷

۱- چرا برای خدا وقاری امید نمی‌دارید. سوره نوح، آیه ۱۳.

تسبیح - که منظور تسبیح در نماز است - بنمایند هم در بامدادان و هم در عصر.

ولی بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: ضمیر در دو فعل "تعزروه" و "توقروه" به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برمی گردد، و ضمیر در "تسبحوه" به خدای تعالی عود می کند. ولی یک نکته این توجیه را موهون می سازد و آن اتحاد سیاق است که با وحدت سیاق نمی شود مرجع ضمائر را مختلف کرد.

معنای "بیعت" و اینکه بیعت با پیامبر (صلی الله علیه و آله) بیعت با خدا است

"إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ..."

کلمه "بیعت" یک نوع پیمان است که بیعت کننده خود را مطیع بیعت شونده می سازد. راغب در مفردات می گوید: وقتی می گویند با سلطان بیعت کرد که بیعتش متضمن بذل طاعت باشد، البته طاعت به قدر مقدور (۲).

و این کلمه از ماده "بیع" - که معنای معروفی دارد - گرفته شده، و چون رسم عرب (و همچنین در ایران) این بود که وقتی می خواستند معامله را قطعی کنند، به یکدیگر دست می دادند، و گویا با این عمل مساله نقل و انتقال را نشان می دادند - چون نتیجه نقل و انتقال که همان تصرف است بیشتر بدست ارتباط دارد - لذا دست به دست یکدیگر می زدند، و به همین جهت دست زدن به دست دیگری در هنگام بذل طاعت را "مبايعه" و "بیعت" می خواندند، و حقیقت معنایش این بود که بیعت کننده دست خود را به بیعت شونده می بخشید، و به سلطان بیعت شونده می گفت: این دست من مال تو است، هر کاری می خواهی با آن انجام بده.

پس اینکه فرمود: "إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ" در حقیقت می خواهد بیعت با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به منزله بیعت با خدا قلمداد کند، به این ادعاء که این همان است، هر اطاعتی که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بکنند در حقیقت از خدا کرده اند، چون طاعت او طاعت خدا است. آن گاه همین نکته را در جمله "يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ" بیشتر بیان و تاکید کرده می فرماید: دست او دست خدا است. هم چنان که در آیه:

"وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَى" (۳) نیز دست او را دست خدا خوانده است.

و در اینکه کارها و خصائص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کار خدا و شأن

ص: ۴۰۸

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۶.

۲- مفردات راغب، ماده "بیع".

۳- تو سنگریزه نینداختی وقتی انداختی، بلکه خدا انداخت. سوره انفال، آیه ۱۷.

خدا است، آیات بسیاری در قرآن عزیز آمده، مانند آیه "مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ" (۱) و آیه "فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَ لَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ" (۲)، و آیه "لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ" (۳).

"فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ" - کلمه "نکث" به معنای پیمان شکنی و نقض بیعت است. جمله مورد بحث تفریع و نتیجه گیری از جمله "إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ" است و معنای مجموع آن دو چنین است: حال که بیعت تو بیعت خدا است پس کسی که بیعت تو را بشکند شکننده بیعت خدا است، و به همین جهت بجز خودش کسی متضرر نمی شود، هم چنان که اگر وفا کند کسی جز خودش از آن بیعت سود نمی برد، چون خدا غنی از همه عالم است.

"وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمَآ يُوْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا" - این جمله وعده جمیلی است به کسانی که عهد و بیعت خدا را حفظ می کنند، و به آن وفا می نمایند.

و این آیه خالی از اشاره به این نکته نیست که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در هنگام بیعت دست خود را روی دست مردم می گذاشت، نه اینکه مردم دست روی دست آن جناب بگذارند.

اقوال مفسرین در معنای جمله: "يُدُّ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ" که در آیه مربوط به بیعت است

مفسرین در معنای جمله "يُدُّ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ" اقوال دیگری دارند:

بعضی (۴) گفته اند: استعاره ای است تخیلیه، که به منظور تاکید مطالب قبل آمده، و این را تقریر می کند که بیعت با رسول، بیعت با خدا است، بدون هیچ گونه تفاوت، پس کانه اینطور به خیالها انداخته که خدا هم یکی از بیعت شوندگان است، آن وقت برای خدا دستی اثبات می کند که بالای دست بیعت کنندگان جای دست رسول قرار می گیرد.

ولی چنین توجیهی با ساحت قدس خدای تعالی سازگار نیست، و بزرگتر از آن است که آدمی او را به وجهی به خیالش اندازد که از آن منزّه است.

بعضی (۵) دیگر گفته اند: مراد از کلمه "يد" قوت و نصرت است، پس "يد الله" به معنای نصرت الله و قوت الله می باشد، می خواهد بفرماید قوت و نصرت خدا فوق قوت و نصرت مردم

ص: ۴۰۹

۱- هر کس رسول را اطاعت کند در حقیقت خدا را اطاعت کرده. سوره نساء، آیه ۸۰.

۲- آنان تو را تکذیب نمی کنند، بلکه ستمکاران آیات خدا را تکذیب می کنند. سوره انعام، آیه ۳۳.

۳- تو از خود هیچ اختیاری نداری. سوره آل عمران، آیه ۱۲۸. (۴ و ۵) روح المعانی، ج ۲۶، ص ۹۶-۹۷.

است، و یعنی ای پیامبر اعتمادت به نصرت خدا باشد، نه به نصرت آنان.

ولی این هم با مقام آیه جور نیست، برای اینکه مقام، مقام اعظام بیعت رسول خدا است، و اینکه بیعت مردم با آن جناب آن قدر مهم است که گویی بیعت با خود خدا است، و اعتماد از نصرت خدا هر چند کار خوبی است، لیکن اجنبی از مقام آیه است.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از کلمه "ید" عطیه و نعمت است، یعنی نعمت خدا بر مسلمین که یا ثواب است و یا توفیق بیعت، فوق نعمت و خدمتی است که آنها به تو کرده اند و با تو بیعت نمودند.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: نعمت خدا بر مردم که هدایتشان کرده عظیم تر از خدمتی است که آنها به تو کردند، و تو را اطاعت نمودند. و از این قبیل توجیه ها که ما فایده ای در بحث پیرامون آنها نمی بینیم.

بحث روایتی (روایتی در ذیل جمله: "يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ" و روایتی در باره کیفیت بیعت)

در الدر المنثور است که ابن عدی، ابن مردویه، خطیب و ابن عساکر در کتاب تاریخ خود از جابر بن عبد الله روایت کرده اند که گفت: وقتی آیه "و تَعَزَّوْهُ" بر پیغمبر نازل شد، به اصحاب خود فرمود: می دانید یعنی چه؟ عرضه داشتند: خدا و رسولش داناتر است. فرمود:

یعنی او را یاری می کنید (۱).

و در عیون الاخبار به سند خود از عبد الله بن صالح هروی روایت کرده که گفت: من به علی بن موسی الرضا (علیه السلام) عرضه داشتم: یا بن رسول الله! شما در باره این حدیث که راویان حکایتش می کنند که مؤمنین خدا را از همان منزلهای بهشتی خود زیارت می کنند، چه می فرمایی؟ فرمود: ای ابا صلت! خدای تعالی پیغمبر خود را از تمامی خلایق حتی از ملائکه و انبیاء برتری داده، و طاعت او را طاعت خود خوانده، و بیعت با او را بیعت با خود خوانده، و زیارتش در دنیا و آخرت را زیارت خود خوانده و در باره اطاعتش فرموده: "مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ"، و در باره بیعتش فرموده: "إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ" و خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده: "هر کس مرا زیارت

ص: ۴۱۰

کند، چه در حیاتم و چه بعد از مرگم، خدا را زیارت کرده"، و درجه او در بهشت بالاترین درجات است، و کسی که رسول خدا را در درجه ای که دارد در بهشت و در منزل خودش زیارت کند، خدای تبارک و تعالی را زیارت کرده (۱).

و در ارشاد مفید در حدیثی که بیعت حضرت رضا را حکایت می کند آمده: مامون نشست و برای حضرت رضا (علیه السلام) دو پشתי بزرگ گذاشت، خودش روی فرش نشست و حضرت رضا را در آن جایگاه نشانید، در حالی که عمامه ای بر سر و شمشیری حمایل داشت. آن گاه دستور داد به پسرش عباس که اولین کسی باشد که با آن جناب بیعت می کند.

حضرت رضا دست مبارک خود را طوری بلند کرد که کف دستش رو به صورت عباس و سایر مردم بود. مامون عرضه داشت دست خود را دراز کن تا بیعت کنند. فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اینطور بیعت می گرفت پس مردم آمدند، و با آن جناب در حالی که دستش بالای دست مردم بود بیعت کردند (۲).

ص: ۴۱۱

۱- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۹۳.

۲- ارشاد مفید، ص ۳۱۱.

اشاره

سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلْنَا أَمْوَالَنَا وَ أَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرّاً أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعاً بَلْ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبيراً (۱۱) يَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَ الْمُؤْمِنُونَ إِلَى أَهْلِيهِمْ أَيَّاماً وَ زَيْنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَ ظَنَّتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَ كُنْتُمْ قَوْماً بُوراً (۱۲) وَ مَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعيراً (۱۳) وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يَعْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً (۱۴) سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمٍ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا كَذَلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِنْ قَبْلُ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلاَّ قَلِيلاً (۱۵)

قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَتُدْعُونَ إِلَى قَوْمٍ أُولَىٰ بِأَسِّ شَدِيدٍ تَقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسَلِّمُونَ فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْراً حَسَناً وَ إِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَاباً أَلِيماً (۱۶) لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَ لا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَ لا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَ مَنْ يَتَوَلَّ يَعْذِْبُهُ عَذَاباً أَلِيماً (۱۷)

ترجمه آیات

از اعراب، آنهایی که از حرکت با تو تخلف کردند به زودی از در عذر خواهی خواهند گفت بی سرپرستی اموال و خانواده ما را از شرکت در جهاد بازداشت از خدا برایمان طلب مغفرت کن. ولی این سخنی است که به زبان خود می گویند و دلهایشان چیز دیگر می گوید. به ایشان بگو اگر خدا بخواهد گرفتارتان کند و یا سودی برایتان بخواهد کیست که چنین اختیار و قدرتی را دارا باشد که جلو آن را بگیرد، بلکه خدا به آنچه می کنید دانا و با خبر است (۱۱).

این بود که پنداشتید رسول و مؤمنین از این جنگ به هیچ وجه به خانواده خود برنمی گردند و همین پندار در دلتان موجه جلوه کرد و ظن سوئی بردید و مردمی هالک بودید (۱۲).

و کسی که به خدا و رسولش ایمان نیاورده بداند که ما برای کافران آتشی تهیه کرده ایم (۱۳).

ملک آسمانها و زمین از آن خدا است او هر که را بخواهد می آمرزد و هر که را بخواهد عذاب می کند و خدا همواره آمرزگار مهربان است (۱۴).

به زودی آنهایی که از شرکت در جهاد تخلف کردند وقتی که می روید که غنیمت های جنگی را بگیریید خواهند گفت بگذارید ما هم با شما بیاییم. اینان می خواهند کلام خدای را مبدل نمایند. بگو: نه، شما هرگز ما را پیروی نمی کنید و این را خدای تعالی قبلا به من خبر داده. وقتی این را بشنوند خواهند گفت: شما به ما حسد می ورزید ولی باید بدانند که جز اندکی فهم ندارند (۱۵).

بگو به اعرابی که تخلف کردند اگر راست می گوئید به زودی به جنگی دیگر دعوت خواهید شد جنگ با مردمی دلاور که باید یا مسلمان شوند و یا با ایشان بجنگند اگر در آن روز اطاعت کردید خداوند اجری نیک به شما خواهد داد و اگر آن روز هم مثل جنگ قبلی تخلف ورزیدید خداوند به عذابی دردناک معذبتان می کند (۱۶).

در مساله جهاد بر افراد نایینا و لنگ و بیمار گناهی نیست (اگر تخلف کنند) و کسی که خدا و رسولش را اطاعت کند خداوند او را در جناتی داخل می کند که از دامنه آن نهرها روانست و کسی که اعراض کند خداوند تعالی به عذابی دردناک معذبتش می کند (۱۷).

بیان آیات

اشاره

این آیات فصل سوم است از آیات سوره، و در آن متعرض حال عربهایی است که از یاری رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تقاعد ورزیدند، و در سفر حدیبیه شرکت نکردند، و به طوری که گفته اند آنها اعراب و قبائل اطراف مدینه بودند، یعنی جهینه، مزینه، غفار، اشجع، اسلم و دئل که از امر آن جناب تخلف کرده و گفتند: محمد و طرفدارانش به جنگ مردمی می روند که دیروز در کنج خانه خود به دست ایشان کشته دادند، و بطور قطع از این سفر برنمی گردند و دیگر دیار و زن و فرزند خود را نخواهند دید.

خدای سبحان در این آیات به رسول گرامی اش خبر داد که اینان به زودی تو را می بینند، و از نیامدنشان اعتذار می جویند که سرگرم کارهای شخصی و رسیدگی به اهل و به مالها بودیم، و از تو می خواهند برایشان طلب مغفرت کنی، ولی خدا آنان را در آنچه می گویند تکذیب می کند، و تذکر می دهد که سبب نیامدنشان، چیزی است غیر از آنچه که اظهار می کنند، و آن سوء ظنشان است و خبر می دهد که به زودی درخواست می کنند تا دوباره به تو پیوندند و تو نباید بپذیری، چیزی که هست به زودی دعوتشان خواهی کرد به جنگ قومی دیگر، اگر اطاعت کردند که اجری جزیل دارند و گر نه عذابی دردناک در انتظارشان هست.

عذری که تخلف کنندگان از همراهی با پیامبر (صلی الله علیه و آله) آوردند و گفتند: اشتغال به سرپرستی اموال و خانواده هایمان ما را باز داشت و جواب به آنها که سبب واقعی تخلفشان سوء ظن و ترس از کشته شدن بوده است

"سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلْنَا أَمْوَالَنَا وَ أَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرُوا لَنَا..."

در مجمع البیان گفته: "مخلف" به کسی گفته می شود که در جای کسانی که از شهر خارج می شوند باقی گذاشته شود، و این کلمه مشتق از ماده "خلف" است، و ضد آن "مقدم" می باشد (۱).

و کلمه "الاعراب" - به طوری که گفته اند- به معنای جماعتی از عربهای بادیه نشین است و بر عربهای شهرنشین اطلاق نمی گردد. و این کلمه اسم جمع است که از لفظ خودش مفرد ندارد.

"سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ" - این آیه از آینده نزدیکی خبر می دهد که متخلفین از داستان حدیبیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چنین و چنان خواهند گفت. و از عبارت آیه برمی آید که این آیات در مراجعت از حدیبیه به مدینه و قبل از ورود به آن نازل شده.

"شَغَلْنَا أَمْوَالَنَا وَ أَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرُوا لَنَا" - یعنی عاملی که ما را مشغول کرد از حرکت با اصحاب، و بازداشت از اینکه در خدمت باشیم، اموال و زن و فرزندمان بود که کسی را نداشتیم برای سرپرستی آنان بگذاریم، و بیم آن داشتیم که در نبود ما دچار حادثه ای شوند، لذا ماندیم، و تو از خدا برای ما طلب مغفرت کن که خدا ما را بیامرزد، و به جرم تخلف مؤاخذه نفرماید.

و از اینکه طلب استغفار کردند، پیداست که تخلف از جهاد را گناه می دانسته اند، و نمی خواسته اند مساله زن و فرزند و مال و منال را عذر موجهی دانسته، بگویند به خاطر این.

ص: ۴۱۴

عذر، گناه کرده ایم، بلکه خواسته اند بگویند: علت اینکه این گناه را مرتکب شده ایم، علاقه به زن و فرزند و مال بوده.

"يَقُولُونَ بِاللَّيْسِ فِي قُلُوبِهِمْ" - این جمله گفتار و اعتذار آنان را تکذیب می کند، و می فرماید: نه گرفتاری مال و اولاد آنان را بازداشت و نه اعتنایی به استغفار تو دارند، بلکه همه اینها را می گویند تا روپوشی باشد که به وسیله آن از شر عتاب و توبیخ مردم در امان باشند.

"قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا" - جوابی است حلی از اعتذاری که می جویند، و خواهند گفت مال و اولاد ما بی صاحب بود. و حاصل جواب این است که: خدای سبحان، خالق و آمر و مالک و مدبر هر چیز است، غیر او ربی نیست. پس هیچ نفع و ضرری نیست جز با اراده و مشیت او، احدی از طرف خدا مالک هیچ چیز نیست، تا قاهر بر آن باشد، و از ضرر آن - اگر بخواهد ضرر برساند - جلوگیری کند، و یا نفع آن را جلب کند، اگر خدا ضررش را خواسته باشد، و یا از خیرش جلوگیری کند، اگر این قاهر خیر آن را نخواهد، و چون چنین است پس انصراف شما از شرکت در لشکر پیغمبر برای یاری دین، و اشتغالتان به آن بهانه هایی که آوردید شما را از خدا به هیچ وجه بی نیاز نمی کند، یعنی عذرتان را پذیرفته نمی سازد، نه ضرری از شما دفع می کند اگر او ضررتان را خواسته باشد، و نه نفعی بسوی شما جلب می کند و یا در جلبش تعجیل می کند، اگر او خیر شما را خواسته باشد.

پس جمله "قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ..." جواب از تعلل آنان است، به اینکه سرگرم زندگی بودیم، تازه اگر در این دعوی راست گفته باشند. و خلاصه اش این شد که: دل بستگی شما در دفع ضرر و جلب خیر به اسباب ظاهری - که یکی از آنها اداره و تدبیر امور زن و فرزند است - و ترک یک وظیفه دینی به این منظور، شما را در دفع ضرر و جلب منفعت هیچ سودی نمی دهد، بلکه امر تابع اراده خدای سبحان است. پس آیه شریفه در معنای آیه "قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا" است.

و تمسک به اسباب و عدم لغویت آنها هر چند کاری است مشروع، و حتی خدا به آن امر فرموده که باید تمسک به اسباب ظاهری جست، ولی این در صورتی است که معارض با امری مهم نباشد، و چنانچه امری مهمتر از تدبیر امور زندگی پیش آید، - مثلا دفاع از دین و کشور - باید از آن اسباب چشم پوشید و به دفاع پرداخت، هر چند که در این کار ناملایماتی هم محتمل باشد. مگر اینکه در این میان خطری قطعی و یقینی در کار باشد، که با وجود آن خطر دیگر دفاع و کوشش مؤثر نباشد، در آن صورت می شود دفاع را تعطیل کرد.

"بَلْ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا" - این جمله تعریض و کنایه به متخلفین است، و در آن به این نکته اشاره می کند که شما در این بهانه خود دروغ می گوئید، اصلاً علت تخلف شما مساله اشتغال به امور اموال و اولاد نبود.

"بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَ الْمُؤْمِنُونَ إِلَىٰ أَهْلِيهِمْ أَبَدًا وَ زُيِّنَ ذَلِكُمْ فِي قُلُوبِكُمْ..."

این آیه علت واقعی تخلف را بیان می کند، و می فرماید تخلف شما از شرکت در جهاد برای اشتغال به امور مذکور نبود، بلکه این بود که شما پنداشتید رسول و مؤمنین هرگز از این جنگ بر نمی گردند و هر کس در این سفر شرکت کرده به دست قریش که آن همه لشکر فراهم آورده و آن همه نیرو و شوکت دارد کشته خواهد شد، این بود علت تخلف شما.

"وَ زُيِّنَ ذَلِكُمْ فِي قُلُوبِكُمْ" - و اینکه فرمود: همین بهانه در دل شما است که بدست شیطان جلوه داده شد، و شما هم طبق آن عمل کردید، و آن این بود که از حرکت به سوی جهاد تخلف کنید، تا مبادا شما هم کشته شوید و از بین بروید.

"وَ ظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَ كُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا" - کلمه "بور" - به طوری که گفته اند (۱) - مصدر و به معنای فساد و یا هلاکت است، که البته منظور از آن معنای اسم فاعلی آنست، و معنایش:

"و شما مردمی هالک و یا فاسد بوده اید" می باشد.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از "ظن سوء" همان پنداری بود که پنداشتند رسول و مؤمنین از سفر حدیبیه برنخواهند گشت. و بعید هم نیست، که مراد از آن، این پندار باشد که خدا رسولش را یاری نمی کند و دین خود را غلبه نمی دهد، که این احتمال در ذیل آیه ششم همین سوره گذشت، که می فرمود: "الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ" بلکه این احتمال روشن تر به نظر می رسد.

"وَ مَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا" در این آیات شریفه بین ایمان به خدا و ایمان به رسول جمع شده، و این برای آن است که بفهماند کفر به رسول و اطاعت نکردن از او کفر به خدا هم هست، و در این آیه لحنی است تهدیدآمیز.

در جمله "فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا" مقتضای ظاهر این بود که بفرماید "أَعْتَدْنَا

ص: ۴۱۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۱۴.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۱۴.

لهم" چون کلمه کافرین قبلا گذشته بود و ضمیر کار آن کلمه را می کرد، پس اگر به جای ضمیر، خود کلمه را تکرار کرد برای این است که اشاره کند به اینکه آماده کردن سعیر دوزخ برای آنان چه علتی داشت، چون در اصطلاح اهل ادب معروف است که تعلیق حکم بر وصف، علت آن وصف برای حکم را می رساند در نتیجه معنا چنین می شود که: اگر ما برای کفار آتش دوزخ فراهم کرده ایم، بدین علت است که آنها کافرند، لذا سعیری، یعنی آتشی، مسعر، یعنی مشتعل، برایشان فراهم کردیم. و اگر کلمه "سعیرا" را نکرده آورده برای این است که دلهره بیشتری ایجاد کند.

" وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَعْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا " معنای آیه روشن است. و این آیه مطالب قبل را تایید می کند. و اگر در ذیل آیه که راجع به مالکیت مطلق خدا است دو نام "غفور" و "رحیم" را آورده، برای این است که اشاره کند به اینکه رحمتش از غضبش پیشی دارد، تا بندگانش به این وسیله تحریک و تشویق به استغفار و استرحام شوند.

" سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَائِمٍ لِتَأْخُذُوا ذُرُونًا نَتَّبِعْكُمْ... "

در این آیه خبر از یک آینده ای دیگر می دهد، و آن این است که مؤمنین به زودی جنگی می کنند که در آن جنگ فتح نصیبشان می شود، و غنیمت هایی عائدشان می گردد، آن وقت آنهایی که تخلف کردند پشیمان شده درخواست می کنند اجازه دهند به دنبالش به صحنه جنگ آیند تا از غنیمت بهره مند شوند. و این جنگ جنگ خیر است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین از آنجا گذشتند و آن را فتح نموده غنیمت هایی گرفتند.

و خدای تعالی آن غنائم را به کسانی اختصاص داد که در سفر حدیبیه با او بودند، و غیر آنان را شرکت نداد.

و معنای آیه این است که: شما به زودی روانه جنگی می شوید که در آن غنیمت هایی به دست خواهید آورد، آن وقت این متخلفین خواهند گفت: بگذارید ما هم به شما پیوندیم.

" يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ " - بعضی (۱) گفته اند: مراد از این کلام خدا که " می خواهند تبدیلیش کنند " همان وعده ای است که خدا به اهل حدیبیه داد که به زودی

ص: ۴۱۷

غنیمت های خبیر را بعد از فتح خبیر به آنان اختصاص می دهد که به زودی داستانش در تفسیر آیه " وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ " خواهد آمد. و خدا در این آیه با جمله " إِذَا أَنْطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمٍ لِتَأْخُذُوهَا " به همان داستان اشاره دارد.

" قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا كَذَلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِنْ قَبْلُ " - در این آیه به رسول گرامی خود می فرماید:

ایشان را نگذار دنبالت بیایند. و در پاسخ جمله " ذرونا " بگو " لن تتبعونا ".

مقصود از اینکه در باره متخلفانی که در خواستشان در مورد پیوستن به مجاهدان برای غنیمت گرفتن رد شد فرمود: جز اندکی نمی فهمند

" فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا " - یعنی متخلفین بعد از اینکه این درخواستشان که به دنبال آنها حرکت کنند پذیرفته نشود خواهند گفت: شما به ما حسد می ورزید. و در جمله " بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا "، پاسخی است از اینکه گفتند شما به ما حسد می ورزید، ولی این جواب را صریحا متوجه خود آنان نکرد و فرمود: " بل لا- تکادون تفقهون... "، شما حرف به خرجتان نمی رود، بلکه فرمود ایشان حرف به خرجشان نمی رود، و این بدان جهت بوده که حرف به خرجشان نمی رفته، و در مقامی که قرآن ادعاء می کند که آنها چنین هستند، دیگر معنا ندارد روی سخن را به خود آنان کند، لذا خطاب را متوجه رسول خدا کرد و فرمود: " بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا ".

و دلیل نفهمیشان این است که این گفتارشان " شما با ما حسادت می ورزید " اصلا ربطی به کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ندارد و آن جناب از غیب خبرشان داده بود که خدا از پیش اینچنین خبر داده که شما هرگز ما را پیروی نمی کنید، و آنها در پاسخ گفته اند اولاً شما نمی گذارید ما پیرویتان کنیم و این معنا از ناحیه خدا نیست. و ثانياً جلوگیریتان از شرکت ما در غنائم برای این است که می خواهید غنائم را خودتان به تنهایی بخورید و به ما ندهید.

و این پاسخ کلام کسی است که نه ایمان دارد و نه عقل. کسی که اینقدر قدرت تشخیص ندارد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) معصوم است و در هیچ امری داخل و خارج نمی شود مگر به امر خدا، اگر بخواهیم حمل به صحت کنیم حد اقل این است که بگوییم مردمانی ساده و کم فهم بوده اند، که با ادعای اسلام و ایمان این طور با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سخن گفته اند.

از اینجا معلوم می شود که مراد از " نفهمیدنشان مگر اندک " بسیط بودن عقل و ضعف فهم آنان است، که سخن اشخاص را آن طور که باید درک نمی کنند، نه اینکه بعضی از قسمتهای کلام را می فهمند و بعضی را نمی فهمند و آنچه می فهمند کمتر و آنچه را نمی فهمند بیشتر است. و نه اینکه اقلیتی از آنان می فهمند و اکثریتی نمی فهمند، کما اینکه بعضی از مفسرین (۱) این طور معنا کرده اند.

"قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سِتْدَعُونَ إِلَى قَوْمِ بَاسٍ شَدِيدٍ تَقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسَلِّمُونَ" مفسرین اختلاف کرده اند در اینکه این قوم دارای باس شدید چه کسانیند؟ بعضی (۲) گفته اند: قبیله هوازن هستند. بعضی (۳) دیگر گفته اند: ثقیف اند. و بعضی (۴) گفته اند: هر دو طایفه اند. بعضی (۵) گفته اند: مردم روم اند که در دو جنگ موته و تبوک شرکت کردند. و بعضی (۶) گفته اند: اهل رده هستند که ابو بکر بعد از رحلت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با آنان جنگید. بعضی (۷) هم گفته اند: ایرانیان هستند. و بعضی (۸) گفته اند: عربها و کردهای ایران اند.

و از جمله "ستدعون" به نظر می رسد که منظور، بعضی از اقوامی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بعد از فتح خیبر با آنها نبرد کرد، یعنی هوازن و ثقیف و روم و موته. و اینکه خدای تعالی از پیش خبر داد که "به متخلفین بگو شما ما را پیروی نخواهید کرد" ناظر به پیروی کردن آنان در جنگ خیبر است - این طور از سیاق استفاده می شود.

و جمله "تَقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسَلِّمُونَ" جمله ای است استینافی که تنويع را می رساند، می فرماید: یا این است که با ایشان نبرد می کنید، و یا اینکه مسلمان می شوند، شق سوم که جزیه گرفتن باشد در آنان نیست، چون مشرک اند، و جزیه از مشرک قبول نمی شود و حکم - جزیه مخصوص اهل کتاب است. مشرک یا باید مسلمان شود و یا جنگ کند.

و نمی شود جمله "تَقَاتِلُونَهُمْ" را صفت قوم بگیریم، چون مسلمین دعوت می شوند که - با قومی قتال کنند، نه اینکه با قومی که قتال می کنند قتال کنند. همچنین نمی شود آن را حال از نائب فاعل در "ستدعون" دانست، برای اینکه مسلمین دعوت می شوند تا با قومی قتال کنند نه اینکه در حال قتال دعوت می شوند قتال کنند - آن چنان که بعضی (۱) از مفسرین خیال کرده اند.

خدای سبحان سپس کلام خود را با وعده و وعید خاتمه می دهد. وعده در مقابل اطاعت، و وعید در مقابل معصیت. می فرماید: "فَإِنْ تَطِيعُوا" اگر اطاعت کنید و برای قتال بیرون شوید "يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسِينًا" خدا اجر نیکی به شما می دهد "وَ إِنْ تَوَلَّوْا" و اگر روی

ص: ۴۱۹

بگردانید و نافرمانی کنید و خارج نشوید " کَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ قَبْلُ " همانطوری که بار قبلی رو گردانید، و در سفر حدیبیه خارج نشدید، آن وقت " يُعَذِّبُكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا " خدا در دنیا- به طوری که از ظاهر مقام استفاده می شود- و یا هم در دنیا و هم در آخرت شما را به عذابی الیم و دردناک معذب می کند.

" لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ " در این آیه حکم جهاد را از معلولین که جهاد برایشان طاقت فرساست به لسان رفع لازمه اش برمی دارد، یعنی نمی فرماید اینها حکم جهاد ندارند، بلکه می فرماید لازمه آن را که حرج است ندارند.

آن گاه در اینجا نیز مانند آیه قبلی کلام را با وعده و وعید خاتمه می دهد. در وعده اش می فرماید: و هر کس خدا و رسول او را اطاعت کند خدا در بهشتی داخلش می سازد که نهرها از دامنه آن جاری است. و در وعیدش می فرماید و هر کس روی بگرداند خدا به عذابی دردناک معذبش می کند.

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا (١٨) وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا (١٩) وَعَدَّكُمْ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ وَكَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنْكُمْ وَ لِتَكُونَ آيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا (٢٠) وَ أُخْرَى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا (٢١) وَ لَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوْا الْأَذْوَارَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَ لَا نَصِيرًا (٢٢)

سَنَّهُ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلُ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّهِ اللَّهُ تَبْدِيلًا (٢٣) وَ هُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا (٢٤) هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْهَدْيِ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ وَ لَوْ لَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَ نِسَاءٌ مُؤْمِنَاتٌ لَمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنْ تَطَّوُّهُمْ فَتَصِيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعْرَةٌ بَعِيرٌ عِلْمٌ لِيُدْخِلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (٢٥) إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَ أَلَزَمَهُمُ الْكَلِمَةَ التَّقْوَى وَ كَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَ أَهْلِهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (٢٦) لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤْسَكُمْ وَ مُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا (٢٧)

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا (٢٨)

خدای تعالی آن روز که مؤمنین در زیر آن درخت با تو بیعت کردند از ایشان راضی شد چون از نیات درویشان آگاه بود و به همین جهت آرامشی بر آنان نازل کرد و به عنوان پاداش، فتحی نزدیک روزیشان کرد (۱۸).

و نیز غنیمت هایی بسیار روزیشان کرد که به دست آورند و خدا همواره مقتدری شکست ناپذیر و حکیمی فرزانه است (۱۹).

خدا به شما وعده غنیمت های بسیاری داد که به دست آورید این یک غنیمت را زودرس کرد و دست شرارت مردم را از شما کوتاه کرد (برای مصالحی ناگفتنی) و برای اینکه آیتی باشد برای مؤمنین و شما را به سوی صراط مستقیم هدایت کند (۲۰).

و غنیمت دیگری که هنوز بدان دست نیافته اید خداوند به آن احاطه دارد و خدا بر هر چیزی قادر است (۲۱).

و اگر کفار با شما جنگ کنند پا به فرار خواهند گذاشت و دیگر سرپرست و یآوری نخواهند یافت (۲۲).

این سنت خدا است که تا امروز همواره جریان داشته و تو هرگز برای سنت خدا دگرگونی نخواهی یافت (۲۳).

و او همان کسی است که در درون مکه در زیر پنجه دشمن دست کفار را از شما و دست شما را از ایشان کوتاه کرد بعد از آنکه در جنگهای قبلی شما را بر آنان پیروزی داد و خدا بدانچه می کنید بینا است (۲۴).

و اما اینکه دست شما را از ایشان کوتاه کرد با اینکه اینان همانهایی هستند که کفر ورزیدند و از ورود شما به مسجد الحرام جلوگیری نمودند و نگذاشتند قربانیهای شما به قربانگاه برسند برای این بود که خون مردان و زنان مؤمن را که در بین کفار هستند و شما نمی شناسید حفظ کند و دست شما به خون آن بی گناهان آلوده نگشته، در نتیجه بدون آگاهی به آثار سوء آن گرفتار نشوید تا خدا هر که را بخواهد داخل در رحمت خود کند و الا اگر آن مؤمنین ناشناخته از بین کفار جدا شده بودند ما کفار را به عذابی دردناک گرفتار می کردیم (۲۵).

برای اینکه آنها که کافر شدند حمیت های جاهلیت را در دل پروریدند و خدا در مقابل آن نیروی درونی کفار نیروی سکینت بر رسول و بر مؤمنین نازل کرد و کلمه تقوی را نیروی جدا ناشدنی ایشان کرد، و ایشان سزاوارترین کس به آن بودند و اهلیت آن را داشتند و خدا به هر چیزی دانا است (۲۶).

و خداوند آن رؤیا را که در خواب به تو نشان داد که ان شاء الله به زودی داخل مسجد الحرام خواهید شد در حالی که از شر کفار ایمن باشید و سر بتراشید و بدون هیچ ترسی تقصیر کنید، دیدی که چگونه آن رؤیا را به حق به کرسی نشاند. آری او چیزهایی می دانست که شما نمی دانستید و به همین جهت قبل از فتح مکه فتحی نزدیک قرار داد (۲۷).

او کسی است که رسول خود را به هدایت و دین حق فرستاد تا دین حق را بر همه ادیان غالب سازد و این گواهی خدا کافی ترین گواهی است (۲۸).

بیان آیات

اشاره

این آیات فصل چهارم از آیات سوره است که در آن شرحی از مؤمنین که با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به حدیبیه رفتند ذکر نموده، و رضایت خود را از آنان که با آن جناب در زیر درخت بیعت کردند اعلام می دارد، آن گاه بر آنان منت می گذارد که سکینت را بر قلبشان نازل کرده و به فتحی قریب و غنیمت هایی بسیار نویدشان می دهد.

و نیز خبری که در حقیقت نویدی دیگر است می دهد که مشرکین اگر با شما جنگ کنند فرار خواهند کرد، به طوری که پشت سر خود را نگاه نکنند. و می فرماید آن رؤیایی که در خواب به پیامبرش نشان داد رؤیای صادقه بود، و بر حسب آن، به زودی داخل مسجد الحرام خواهند شد، در حالی که ایمن باشند و سر خود را بتراشند، بدون اینکه از کسی واهمه ای کنند، چون خدا رسول خود را به هدایت و دین حق فرستاده تا دین حق را بر همه ادیان غلبه دهد، هر چند که مشرکین کراهت داشته باشند.

اشاره به اینکه مقصود از رضا و سخط خدا ثواب و عقاب او است و آیه: "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ..." اخبار از پاداش و ثواب بیعت کنندگان است

"لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ" رضایت "حالتی است که در برخورد با هر چیز ملایم عارض بر نفس انسان می شود، و آن را می پذیرد و از خود دور نمی کند. در مقابل رضایت، کلمه "سخط" قرار دارد، و این دو کلمه وقتی به خدای سبحان (که نه نفس دارد و نه دل) نسبت داده می شود مراد از آن ثواب و عقاب او خواهد بود، پس رضای خدا به معنای ثواب دادن و پاداش نیک دادن است، نه آن هیئتی که حادث و عارضی بر نفس است، چون خدای تعالی محال است در معرض حوادث قرار گیرد. از اینجا این را هم می فهمیم که رضایت و سخط از صفات فعل خدایند، نه از صفات ذات او.

و کلمه رضا- به طوری که گفته اند (۱) - هم به خودی خود متعدی می شود و مفعول می گیرد، و هم با حرف "عن". چیزی که هست اگر به خودی خود متعدی نشود ممکن است مفعولش، هم ذات باشد مثل اینکه بگویی "رضیت زیدا- از زید خوشنودم"، و هم ممکن است معنا باشد مثل اینکه بگویی "رضیت اماره زید- من از امارت و رهبری زید خوشنودم" همان طور که خداوند فرموده: "و رَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا" (۲). و اگر با حرف "عن" متعدی شود مفعولش تنها ذات خواهد بود همان طور که خداوند فرموده: "رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ" (۳). و اگر با حرف "باء" متعدی شود مفعولش تنها معنا خواهد بود مثل این قول خداوند:

"أَرْضِيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ" (۴).

و چون همان طور که گفتیم رضایت خدا صفت فعل او و به معنای ثواب و جزاء است، و جزاء همواره در مقابل عمل قرار می گیرد نه در مقابل ذات در نتیجه هر جا دیدیم که رضایت خدا به ذاتی نسبت داده شده، و با حرف "عن" متعدی گشته، همانطور که در آیه "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ" این طور استعمال شده، باید بگوییم نوعی عنایت باعث شده که کلمه "رضا" با حرف "عن" متعدی شود و آن عنایت این است که بیعت گرفتن را که متعلق رضا است ظرف گرفته برای رضا، و دیگر چاره ای جز این نبوده که رضا متعلق به خود مؤمنین شود.

پس جمله "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ" از ثواب و پاداشی خبر می دهد که خدای تعالی در مقابل بیعتشان در زیر درخت به ایشان ارزانی داشته.

و بیعت حدیبیه در زیر درختی به نام سمره واقع شد، و همه مؤمنینی که با آن جناب بودند بیعت کردند. از اینجا معلوم می شود که ظرف "إِذْ يُبَايِعُونَكَ" متعلق است به رضایت در جمله "لَقَدْ رَضِيَ" و لام در این جمله لام سوگند است.

توضیحی راجع به تفریع جمله: "فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ" بر قلبش: "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ..."

"فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا وَ مَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا" این آیه به دلیل اینکه در آغازش "فاء" تفریع آمده نتیجه گیری از جمله

ص: ۴۲۴

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۰۷.

۲- سوره مائده، آیه ۳.

۳- سوره بینه، آیه ۸.

۴- سوره توبه، آیه ۳۸.

"لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ..." است، و مراد از "ما فِي قُلُوبِهِمْ" حسن نیت و صدق آن در بیعتشان است، چون عملی مرضی خدای تعالی واقع می شود که نیت در آن صادق و خالص باشد، نه اینکه صورتش زیبا و جالب باشد.

پس معنای آیه مورد بحث این است که: خدای تعالی از صدق نیت و خلوص آنها در بیعت کردنشان با تو آگاه است.

ولی بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "ما فِي قُلُوبِهِمْ" ایمان و صحت آن و حب دین و حرص بر آن است. بعضی (۲) دیگر گفته اند: غیرت و تصمیم بر نشان ندادن نرمی در برابر مشرکین و صلح با ایشان است. و سیاق آیه با هیچ یک از این دو وجه سازگار نیست و این بر کسی پوشیده نمی باشد.

حال اگر بگوییم: مراد از "ما فِي قُلُوبِهِمْ" مطلق آنچه در دلهایشان بوده نیست، بلکه مراد نیت صادق و خالص آنان در خصوص بیعت است، که قبلاً هم گفته شد، و علم خدای تعالی به چنین نیت صادقانه و خالصانه باعث خشنودی او شده، نه اینکه رضا و خشنودی او باعث و سبب علم او باشد، و لازمه این حرف آن است که رضایت را تفریع بر علم کرده و فرموده باشد: "لقد علم ما فِي قُلُوبِهِمْ فرضی عنهم" نه اینکه علم را متفرع بر رضایت کرده باشد همانطور که در آیه کرده است.

در پاسخ می گوییم: همان طور که مسبب متفرع بر سبب است، از این جهت که وجودش موقوف به وجود آن است، همچنین سبب هم متفرع بر مسبب هست، حال چه سبب تام و چه ناقص از این جهت که انکشاف و ظهور سبب به وسیله مسبب است، و رضایت همانطور که در سابق گفتیم صفت فعلی خدای تعالی است که از مجموع علم خدا و عمل صالح عبد منتزع می شود. باید عبد عمل صالح بکند تا رضایت خدا که همان ثواب و جزای او است محقق شود. و آنچه در مقام ما رضایت از آن انتزاع می شود مجموع علم خدا است به آنچه در دلهای مؤمنین است، و به انزال سکینت بر آن دلها، و به ثوابی که به صورت فتح قریب و مغنم کثیره به آنان داد، رضایت از مجموع اینها انتزاع شده.

پس جمله "فَعَلِمَ ما فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ..."، متفرع است بر جمله "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ" تا کشف کند حقیقت آن رضایت چیست، و دلالت کند بر مجموع اموری که با تحقق آنها رضایت متحقق می شود.

ص: ۴۲۵

۱- روح المعانی، ج ۲۹، ص ۱۰۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۹، ص ۱۰۸.

و آن گاه جمله "فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ" متفرع شده است بر جمله "فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ" و همچنین جمله معطوف بر آن، یعنی جمله "وَ أَنَابَهُمْ فَتَحَّا قَرِيْبًا..." .

و مراد از "فتح قریب" فتح خیر است- این طور از سیاق استفاده می شود- و همچنین مراد از "مَغَانِمَ كَثِيْرَةً يَأْخُذُوْنَهَا" ، غنائم خیر است. بعضی (۱) هم گفته اند: مراد از فتح قریب، فتح مکه است. ولی سیاق با این قول مساعد نیست.

و جمله "وَ كَانَ اللّٰهُ عَزِيْزًا حَكِيْمًا" به این معنا است که خدا در آنچه اراده می کند مسلط و غالب است، و نیز آنچه را اراده می کند متقن انجام می دهد نه گزافی و کدره ای.

"وَ عَدَّكُمْ اللّٰهُ مَغَانِمَ كَثِيْرَةً تَأْخُذُوْنَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ..."

مراد از این "مَغَانِمَ كَثِيْرَةً" که مؤمنین به زودی آنها را به دست می آورند اعم از غنیمت های خیر و غیر خیر است، که بعد از مراجعت از حدیبیه به دست آنان افتاد، در نتیجه جمله "فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ" اشاره است به غنیمت های مذکور در آیه قبلی، یعنی غنیمت های خیر، که از شدت نزدیکی به منزله غنیمت بدست آمده به حساب آورده.

البته این در صورتی است که آیه شریفه با آیات سابق نازل شده باشد، و اما بنا بر احتمالی که بعضی (۲) داده اند که این آیه بعد از فتح خیر نازل شده، در آن صورت معنای کلمه "هذه" روشن است. چیزی که هست معروف همین است که سوره فتح تمامی اش بعد از حدیبیه و قبل از رسیدن به مدینه نازل شده.

بعضی از مفسرین (۳) گفته اند: کلمه "هذه" اشاره است به بیعت در حدیبیه و در زیر آن درخت. لیکن خواننده به نادرستی این قول واقف است.

مقصود از ناس در جمله "وَ كَفَّ أَيْدِي النَّاسِ عَنْكُمْ"

"وَ كَفَّ أَيْدِي النَّاسِ عَنْكُمْ"

- بعضی (۴) گفته اند مراد از کلمه "ناس" دو قبیله اسد و غطفان است که تصمیم گرفتند بعد از مراجعت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از خیر به مدینه حمله نموده اموال و زن و بچه مسلمین را به غارت ببرند، و لیکن خدای تعالی وحشتی در دل آنان انداخت که از این کار بازشان داشت.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از "ناس" مالک بن عوف و عیینه بن حصین با بنی اسد و غطفان است که در جنگ خیر آمدند تا یهودیان را یاری دهند ولی خدای تعالی ترس را بر دلهايشان مسلط کرد و از نیمه راه برگشتند.

ص: ۴۲۶

بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از "ناس" اهل مکه و افراد پیرامون مکه است که دست به جنگ نزدند، و به صلح قناعت کردند.

"وَلِتَكُونَ آيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ" - این جمله عطف است بر مطالبی که در تقدیر است، و تقدیر کلام چنین است که: خدای تعالی مسلمانان را به این فتح و غنیمت های بسیار و ثوابهای اخروی وعده داد، برای اینکه چنین و چنان شود، و برای اینکه تو آیتی باشی، یعنی علامت و نشانه ای باشی، تا آنان را به حق راهنمایی کنی، و بفهمانی که پروردگارش در وعده ای که به پیغمبر خود می دهد صادق، و در پیشگوییهایش راستگو است.

اخبارات غیبی و پیشگویی هایی که در سوره فتح آمده است

این سوره مشتمل بر یک عده پیشگویی و اخبار غیبی است که همین ها هدایتی است برای مردم با تقوی، مثلاً جلوتر از آنکه مساله حرکت به سوی مکه پیش بیاید فرموده بود:

"سَيَقُولُ لِمَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلْنَا..."، و پیش از آنکه غنیمتی به دست آید، فرموده بود: "سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انْطَلَقْتُمْ...". و نیز فرموده بود: "قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَيُدْعُونَ...". و همچنین در آیات مورد بحث از به دست آمدن فتح و غنیمت خبر داده بود، و در آیات بعد فرموده: "وَأُخْرَى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا..." و باز بعد از آن می فرماید: "لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا...".

"وَيَهْدِيكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا" - این جمله عطف است بر جمله "تكون" یعنی همه اینها برای این بود که آیتی باشی برای مؤمنین، و برای این بود که شما را به سوی صراط مستقیم که طریقی است رساننده به اعلاء کلمه حق و بسط دین، هدایت فرماید.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: صراط مستقیم ثقه و اعتماد و توکل بر خدا است، در هر کاری که می کنید. ولی معنایی که ما کردیم با سیاق موافق تر است.

"وَأُخْرَى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا" یعنی: به شما غنیمت های دیگری وعده داده که خود شما قادر بر به دست آوردن آن نبودید، خدا به آن احاطه و تسلط داشت، و خدا بر هر چیزی قادر است.

پس کلمه "اخری"، مبتداء و جمله "لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا" صفت آن است، و جمله "قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا" خبر ثانی آن است، و خبر اولش حذف شده، که تقدیر کلام چنین است: "ثمه غنائم اخری" یعنی: در این بین غنیمت های دیگر نیز هست که خدا بر آن احاطه دارد.

ص: ۴۲۷

بعضی (۱) گفته اند: کلمه "اخری" در باطن منصوب است، تا عطف باشد بر کلمه "هذه" و تقدیر کلام "و عجل لکم غنائم اخری" است. بعضی (۲) دیگر گفته اند: منصوب است اما با فعلی که حذف شده، و تقدیر کلام "و قضی غنائم اخری" می باشد. بعضی (۳) دیگر گفته اند: در باطن مجرور است و عامل آن کلمه "رب-چه بسا" است که در تقدیر می باشد، و تقدیر کلام "و رب غنائم اخری" است. ولی هیچ یک از این وجوه خالی از وهن نیست.

و مراد از کلمه "اخری" در آیه- به طوری که گفته اند (۴) - غنیمت های جنگ هوازن است. بعضی (۵) هم گفته اند: مراد غنائم فارس و روم است. و بعضی (۶) گفته اند: مراد فتح مکه است، چیزی که هست موصوف آن حذف شده، و تقدیر کلام "و قریه اخری لم تقدروا علیها" است، یعنی: و قریه ای دیگر که قادر بر فتح آن نبودید.

وجه اول از میان این وجوه از همه نزدیک تر به ذهن است.

"و لَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوْا الْأَذْبَارَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا" این آیه پیشگویی دیگری است که در آن خدای تعالی از ناتوانی کفار در قتال با مؤمنین خبر می دهد، و می فرماید که: کفار هیچ ولی که متولی امورشان باشد و هیچ یآوری که نصرتشان دهد ندارند. و خلاصه اینکه: نه خودشان یارای قتال دارند و نه کمکی از اعراب دارند که یاریشان کنند. و این پیشگویی فی نفسه بشارتی است برای مؤمنین.

"سُنَّهَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّهِ اللَّهِ تَبْدِيلًا" کلمه "سُنَّهَ اللَّهِ" مفعول مطلق است برای فعلی مقدر که تقدیرش "سن الله سنه" است، و حاصلش این است که: ایمان سنتی است قدیمی از خدای سبحان که انبیاء و مؤمنین به انبیاء را در صورتی که در ایمان خود صادق و در نیاتشان خالص باشند بر دشمنانشان غلبه می دهد، و تو هرگز برای سنت خدا تبدیلی نخواهی یافت. هم چنان که در جای دیگر فرموده:

"كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِي" (۱) و آنچه صدمه و شکست که مسلمانان در جنگهای خود دیدند به خاطر پاره ای مخالفت ها بوده که با خدا و رسولش مرتکب شدند.

بیان آیاتی که راجع به جنگ نکردن با مشرکین مکه و صلح با آنان است

"وَ هُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ..."

ظاهراً مراد از نگهداری دست هر یک از دو طائفه از آزار به طائفه دیگر، همان صلحی.

ص: ۴۲۸

۱- خدا مقدر کرده که همواره من و پیامبرانم غالبیم. سوره مجادله، آیه ۲۱. [.....]

باشد که در حدیبیه واقع شد، چون محل آن را بطن مکه معرفی کرده و حدیبیه هم در نزدیکی مکه و بطن آن قرار دارد، و حتی آن قدر اتصال به مکه دارد که بعضی گفته اند یکی از اراضی مکه و از حدود حرم آن است. و چون هر یک از این دو طائفه دشمن ترین دشمن نسبت به طائفه دیگر بودند، قریش تمامی قدرت خود را در جمع آوری لشکر از داخل شهر خود و از قوای اطراف به کار برده بود، مؤمنین هم با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیعت کرده بودند که تا آخرین قطره خون خود در برابر آنان مقاومت کنند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم تصمیم گرفته بود با آنان نبرد کند، و خدای تعالی رسول گرامی خود و مؤمنین را بر کفار پیروز کرد، برای اینکه مسلمانان داخل سرزمین کفار شده، و به داخل خانه آنان قدم نهاده بودند و در چنین وضعی جز جنگ و خونریزی هیچ احتمال دیگری نمی رفت، اما خدای سبحان دست کفار را از مؤمنین و دست مؤمنین را از کفار بازداشت و در عین حال مؤمنین را بر آنان پیروزی بخشید، و خدا به آنچه می کند دانا است. "هُم الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْهَيْدَىٰ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ" کلمه "عكوف" که مصدر کلمه "معكوف" است - به طوری که در مجمع البیان (۱) گفته - به معنای اقامت در یک جا و ممنوع شدن از رفتن به این طرف و آن طرف است. اعتکاف در مسجد برای عبادت نیز به همین معنا است.

و معنای آیه این است که: مشرکین مکه همانها بودند که به خدا کفر ورزیدند و نگذاشتند شما داخل مسجد الحرام شوید، و نیز نگذاشتند قربانیهایی که با خود آورده بودید به محل قربانی برسند، بلکه آنها را محبوس کردند. چون محل ذبح قربانی و نحر شتران در مکه است که قربانیان عمره باید آنجا قربانی شوند، و قربانیان حج در منی ذبح می شوند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین که با او بودند به احرام عمره محرم شده و به این منظور قربانی همراه آورده بودند.

" وَ لَوْلَا رِجَالُ مُؤْمِنُونَ وَ نِسَاءُ مُؤْمِنَاتٌ لَمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنْ تَطَّوُّهُمْ فَتَصِيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعْرَةٌ بَغَيْرِ عِلْمٍ" کلمه "وطا" که مصدر جمله "تطوهم" است به معنای لگدمال کردن، و کلمه "معره" به معنای مکروه و ناملاّیم است. و جمله "أَنْ تَطَّوُّهُمْ" بدل اشتمال است از مدخول

ص: ۴۲۹

"لولا"، و جواب "لولا" حذف شده، و تقدیر کلام "ما کف ایدیکم عنهم" است.

و معنای آیه این است که: اگر مردان و زنان مؤمن ناشناسی در بین مردم مکه نبودند، تا جنگ شما باعث هلاکت آن بی گناهان شود، و در نتیجه به خاطر کشتن آن بی گناهان دچار گرفتاری می شدید، هر آینه ما دست شما را از قتال اهل مکه باز نمی داشتیم و اگر باز داشتیم برای همین بود که دست شما به خون آن مؤمنین ناشناس آلوده نشود و به جرمشان گرفتار ناملایمات نشوید.

"لِيُدْخِلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ" - لام در اول جمله متعلق است به کلمه ای که حذف شده، و تقدیر کلام "کف ایدیکم عنهم لیدخل فی رحمته..." است، یعنی خدا دست شما را از قتال کفار کوتاه کرد تا هر که از مؤمنین و مؤمنات را بخواهد داخل در رحمت خود کند، مؤمنین و مؤمناتی که در بین کفارند و مشخص نیستند، و نیز شما را هم از اینکه مبتلا به گرفتاری شوید حفظ کند.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: معنای آیه این است که: تا خدا داخل در رحمت خود کند هر یک از کفار را که بعد از صلح، اسلام آورند.

"لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَاباً أَلِيماً" - کلمه "تزیل" به معنای تفرق است، و ضمیر در "تزیلوا" به همه نامبردگان در قبل از مؤمنین و کفار اهل مکه بر می گردد، و معنایش این است که: اگر مؤمنین مکه از کفار جدا بودند، ما آنهایی را که کافر بودند عذابی دردناک می کردیم، و لیکن از آنجایی که این دو طائفه درهم آمیخته بودند عذابشان نکردیم.

"إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ..."

راغب در مفردات می گوید: عرب از نیروی غضب وقتی فوران کند و شدت یابد تعبیر به "حمیت" می کند، می گوید: "حمیت علی فلان" یعنی علیه فلانی سخت خشم کردم. خدای تعالی هم این کلمه را آورده و فرموده: "حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ" و به استعاره از همین معنا است که می گویند: "حمیت المکان حمی"، یعنی از مکان دفاع کردم و یا آن را حفظ کردم (۲).

و ظرف در جمله "إِذْ جَعَلَ" متعلق است به جمله قبلی، یعنی "وَصَدُّوْكُمْ". بعضی (۳)

ص: ۴۳۰

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۴.

۲- مفردات راغب، ماده "حمی".

۳- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۱۶.

هم گفته اند متعلق است به جمله "لَعَدُّنَا". و بعضی (۱) آن را متعلق دانسته اند به جمله "اذکر" تقدیری. و کلمه "جعل" به معنای القاء است، و فاعل این القاء "الَّذِينَ كَفَرُوا" است. و کلمه "حمیه" مفعول آن، و "حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ" بیان حمیت اولی است، و صفت "جاهلیه" در جای موصوف خود نشسته، و تقدیر "حمیه مله الجاهلیه" است.

و اگر کلمه "جعل" به معنای قرار دادن باشد مفعول دومش باید مقدر باشد، و تقدیر کلام "به یاد آر آن زمان که کفار حمیت را در دل خود راسخ کردند" می باشد. و اگر در جمله "إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا" با اینکه اسم "الَّذِينَ كَفَرُوا" چند کلمه قبل برده شده بود، و می توانست در جمله مورد بحث بفرماید "اذ جعلوا" مجددا کلمه "الَّذِينَ كَفَرُوا" را تکرار کرد، برای این بود که به علت حکم اشاره کرده باشد، (و خواسته بفرماید: علت فوران حمیت کفار کفرشان بود).

و معنای آیه این است که: ایشان کسانی هستند که کفر ورزیدند، و شما را از خانه خدا جلوگیر شدند، و دل‌های خود را به خاطر کفرشان پر از خشم کردند.

"فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ" - این جمله تفریع و نتیجه گیری از جمله "جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا" است، و خود نوعی از مقابله را می فهماند، کانه فرموده: آنان حمیت در دل راه دادند، خدا هم در مقابل سکینت را بر رسول و بر مؤمنین نازل کرد، و در نتیجه آرامش دل یافتند، و خشم و شجاعت دشمن سستشان نکرد، و بر عکس از خود سکینت و وقار نشان دادند، بدون اینکه دچار جهالتی شوند.

مقصود از "كَلِمَةَ التَّقْوَى" و اینکه مؤمنین احق به آن و اهل آن هستند

"وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى" - یعنی تقوی را ملازم آنان کرد، به طوری که از آنان جدا نشود. و این کلمه تقوی به طوری که به نظر بسیاری از مفسرین (۲) رسیده همان کلمه توحید است. ولی بعضی (۳) گفته اند: مراد از آن ثبات بر عهد، و وفای به میثاق است. بعضی (۴) گفته اند:

همان سکینت است. و بعضی (۵) گفته اند آن "بلی" است که در "روز أ لست" گفتند. و این از همه وجوه سخیف تر است.

و اما از نظر ما بعید نیست که مراد از آن، روح ایمان باشد که همواره آدمی را امر به تقوی می کند. و خدای تعالی در آیه "أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ" (۲) از

ص: ۴۳۱

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۱۶. (۲ و ۳ و ۴ و ۵) روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۱۸ و ۱۱۹.

۲- اینان هستند که خدا ایمان را در دل‌هایشان نوشته و به روحی از خود تاییدشان کرده. سوره مجادله، آیه ۲۲.

آن خبر می دهد. گاهی هم خدای تعالی لفظ " کلمه " را به روح اطلاق کرده، از آن جمله فرموده: " وَ كَلِمَتُهُ أَلْفَاها إِلَى مَرِيَمَ وَ رُوحٌ مِنْهُ " (۱).

" وَ كَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَ أَهْلَهَا " - اما اینکه مؤمنین احق و سزاوارتر به کلمه تقوی بودند، علتش این است که استعدادشان برای تلقی چنین عطیه ای الهی تمام بود. آری، با اعمال صالح خود استعداد خود را تکمیل کرده بودند، پس همانا سزاوارتر به کلمه تقوی بودند تا دیگران. و اما اینکه اهل آن بودند باز برای این بود که به غیر ایشان کسی اهلیت چنین دریافتی را نداشت و کلمه " اهل " به معنای خاصه هر چیز است.

بعضی (۲) گفته اند: مراد این است که آنان سزاوارتر به سکینت و اهل آن بودند. و بعضی (۳) دیگر گفته اند: در این جمله تقدیم و تاخیری به کار رفته، اصل جمله " وَ كَانُوا أَهْلَهَا وَ أَحَقَّ بِهَا " بوده. ولی خود خواننده می داند که این حرف صحیح نیست.

" وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا " - این جمله به منزله دامنه کلامی است برای جمله " وَ كَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَ أَهْلَهَا " و یا برای همه مطالب گذشته. و معنایش به هر دو تقدیر روشن است.

" لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَ مَقْصِرِينَ لَا تَخَافُونَ... "

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: فعل " صدق " و " کذب " که فعل ثلاثی مجردش تشدید ندارد، دو جور می تواند هر دو مفعول خود را بگیرد. یک جور با حرف " فی " مثل اینکه بگویی " صدقت زیدا فی حدیثه " و یا " کذبت زیدا فی حدیثه " و نیز بدون حرف مثل این که گفته می شود: " صدقت زیدا الحدیث " و " کذبت الحدیث " و اما اگر همین دو کلمه به باب تفعیل برود، و تشدید بردارد، آن وقت مفعول دومش را حتما با حرف " فی " می گیرد، مثلا می گویی " صدقت زیدا فی حدیثه " و " کذبت فی حدیثه ".

لام در اول جمله " لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ " لام سوگند است. و جمله " لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ " پاسخ آن سوگند است. کلمه " بالحق " حال از رؤیا، و حرف " بَاء " در آن باء ملابست است. و آوردن جمله " إِنْ شَاءَ اللَّهُ " به منظور این است که به بندگانش بیاموزد. و معنای آیه این است که: سوگند می خورم که خدا آن رؤیایی که قبلا نشانت داده بود، تصدیق کرد، آن رؤیا این بود که به زودی، شما ای مؤمنین داخل مسجد الحرام خواهید شد ان شاء

ص: ۴۳۲

۱- کلمه ای که خود روحی از خدا بود و بر مریم القاء نمود. سوره نساء، آیه ۱۷۱. (۲ و ۳) مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۶.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۲۰ و ۱۲۲.

اللَّهِ، در حالی که از شر مشرکین ایمن باشید، و سرها را تراشید و تقصیر بکنید بدون اینکه ترسی از مشرکین بر شما باشد.

"فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكُمْ فَتْحًا قَرِيبًا" - کلمه "ذَلِكُمْ" اشاره به همان مطلب قبل است که فرمود: به زودی در کمال ایمنی داخل مسجد الحرام می شوید. و مراد از جمله "مِنْ دُونِ ذَلِكُمْ" "اقرب من ذلک" است، و معنای آیه این است که: خدای تعالی از فوائد و مصالح داخل مسجد شدنتان چیزها می دانست، که شما نمی دانستید و به همین جهت قبل از داخل شدن شما به این وضع، فتحی قریب قرار داد تا داخل شدن شما به این وضع میسر گردد.

از اینجا این معنا روشن می شود که مراد از "فتح قریب" در این آیه، فتح حدیبیه است، چون این فتح بود که راه را برای داخل شدن مؤمنین به مسجد الحرام با کمال ایمنی و آسانی هموار کرد. اگر این فتح نبود ممکن نبود بدون خونریزی و کشت و کشتار داخل مسجد الحرام شوند، و ممکن نبود موفق به عمره شوند، و لیکن صلح حدیبیه و آن شروطی که در آن گنجانیده شد این موفقیت را برای مسلمانان ممکن ساخت که سال بعد بتوانند عمل عمره را به راحتی انجام دهند.

از اینجا این معنا هم روشن می گردد اینکه بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: "مراد از فتح قریب" در آیه فتح خیبر است، سخنی است که از سیاق آیه به دور است. و اما اینکه بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از آن، فتح مکه است" از آن قول بعیدتر است و سیاق آیه این معنا را می رساند که مراد از آن این است که شک و تردید را از بعضی مؤمنین که با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بودند بر طرف سازد، چون مؤمنین خیال می کردند اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در خواب دیده به زودی داخل مسجد الحرام می شوند، در حالی که سرها تراشیده و تقصیر هم کرده اند پیشگویی مربوط به همان سال است، و وقتی به این قصد از مدینه به سوی مکه حرکت کردند و مشرکین جلو آنان را در حدیبیه گرفتند و از ورودشان به مسجد الحرام جلوگیری نمودند، دچار شک و تردید شدند، خدای تعالی در این آیه خواست این شک و تردید را زایل سازد.

و حاصل آیه این است که: آن رؤیای حقی که خدا به رسولش نشان داد درست نشان

ص: ۴۳۳

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۲۰ و ۱۲۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۲۲.

داد، رؤیای صادقه ای بود، لیکن اینکه داخل شدن شما در مسجد الحرام و سر تراشیدن و تقصیرتان را در آن سال عقب انداخت، برای این بود که قبلاً فتح حدیبیه را نصیب شما بکند، تا داخل شدنتان به مسجد الحرام میسر گردد، چون خدا می دانست در همان سالی که رؤیا را نشان پیامبر داد شما نمی توانستید بدون ترس داخل مسجد شوید.

"هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ..."

تفسیر این آیه در سوره توبه آیه ۲۰۳ گذشت. و معنای اینکه فرمود: "وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا" این است که خدا شاهد بر صدق نبوت رسولش است. و نیز شاهد بر صدق این وعده است که دینش به زودی بر همه ادیان غلبه می کند، و یا شاهد بر این است که رؤیای او صادقانه است. پس این جمله همان طور که ملاحظه می فرمایید، ذیلی است ناظر به مضمون این آیه و یا آیه قبلی.

بحث روایتی روایاتی در باره روز شجره و تجدید بیعت مسلمانان با رسول الله (صلی الله علیه و آله)

اشاره

در الدر المنثور در ذیل آیه "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ..." آمده: ابن جریر و ابن ابی حاتم و ابن مردویه از سلمه بن اکوع روایت کرده اند که گفت: روزی در بینی که دراز کشیده بودیم تا خواب قیلوله ای کنیم منادی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فریاد زد: ایها الناس! بیعت، بیعت، که جبرئیل امین نازل شده. ما به عجله پریدیم و نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که زیر درخت سمره نشسته بود رفتیم، و با آن جناب بیعت کردیم، در باره اینجا بود که خدای تعالی می فرماید: "لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ"، و چون آن روز عثمان را به مکه فرستاده بود، خودش یک دست خود را دست عثمان حساب کرد و به دست دیگرش زد، ما گفتیم خوش به حال عثمان، هم بیعت کرد و هم در خانه کعبه طواف کرد، و ما اینجا از طواف محرومیم. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: اگر فلان مقدار صبر می کرد طواف نمی کرد مگر بعد از طواف من (۱).

و نیز در آن کتابست که عبد بن حمید، مسلم، ابن مردویه از مفضل بن یسار روایت کرده اند که گفت: بیاد دارم که در روز شجره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با مردم بیعت می کرد و من شاخه ای از درخت را بر بالای سر آنها گرفته بودم، و ما هزار و چهار صد نفر

ص: ۴۳۴

بودیم، و ما آن روز بر سر جان بیعت نکردیم، بلکه بر این معنا بیعت کردیم که فرار نکنیم (۱).

مؤلف: اینکه مسلمانان در آن روز هزار و چهار صد نفر بوده اند در روایاتی دیگر نیز آمده. و در بعضی (۲) از روایات آمده که هزار و سیصد. و در بعضی (۳) هزار و هشتصد نفر بودند. و همچنین در بعضی (۴) آمده که بیعت بر سر فرار نکردن بوده. و در بعضی (۵) دیگر آمده بر سر جان دادن بوده است.

و نیز در همان کتاب است که احمد از جابر، و مسلم از ام بشر، از خود بشر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند که فرمود: احدی از آنان که در زیر درخت بیعت کردند داخل آتش دوزخ نمی شود (۶).

باز در همان کتابست که ابن ابی حاتم از ابن عباس روایت آورده که در تفسیر آیه "فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ" گفته: این سکینت تنها به کسانی نازل شد که خدا در آنان وفای سراغ داشت (۷).

همه شرکت کنندگان در بیعت روز شجره به پیمان خود وفا نکردند

مؤلف: این روایت، روایت قبلی را تخصیص می زند، و می فرماید چنان نیست که همه آنهایی که بیعت کردند داخل آتش نشوند، بلکه تنها مشمولین سکینت چنین هستند، دلیلش هم آیه قبل است که می فرماید: "إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا" که ترجمه اش گذشت. و از آن برمی آید که بیعت کنندگان در آن روز همه بر بیعت خود وفا نکردند، و بعضی بیعت خود را شکستند، چون شرط کرده بود کسانی اجر عظیم دارند- و در نتیجه خدا هم از آنان راضی است- که وفا به عهد نموده آن را نشکستند. و قمی (۱) هم این معنا را در تفسیر خود آورده، و گویا گفتارش کلام امام باشد.

و نیز در الدر المنثور در ذیل جمله "إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا..." آمده که ابن ابی شیبه، احمد، بخاری، مسلم، نسایی، ابن جریر، طبرانی، ابن مردویه و بیهقی- در کتاب دلائل- از سهل بن حنیف روایت کرده اند که در روز جنگ صفین گفت: نفس خود را متهم بدانید (و او را مورد اعتماد قرار ندهید، چون به زودی مسیر خود را تغییر می دهد) ما در روزن حدیبیه کوشش می کردیم آن صلحی که بین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مشرکین برقرار شد برقرار نشود، و تاخیر افتد، و میل داشتیم دست به جنگ نزنیم.

ص: ۴۳۵

عمر نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد، عرضه داشت: یا رسول الله! مگر ما بر حق نیستیم، و مشرکین بر باطل نیستند؟ فرمود: آری همین طور است. عرضه داشت: مگر کشتگان ما در بهشت و کشتگان آنان در آتش نیستند؟ فرمود: بلی همین طور است. عرضه داشت: پس چرا دین خود را لکه دار کنیم، و تن به پستی دهیم، و بدون اینکه خدا بین ما و آنان حکم کند برگردیم؟ فرمود: ای پسر خطاب من فرستاده خدایم، و خدا هرگز و تا ابد مرا و انمی گذارد.

عمر برگشت و خشمش فرو نشست، تا آنکه نزد ابو بکر رفت و پرسید: ای ابو بکر مگر ما بر حق نیستیم، و مشرکین بر باطل نیستند؟ گفت: چرا. پرسید مگر کشتگان ما در بهشت و کشتگان آنان در آتش نیستند؟ ابو بکر گفت: چرا. عمر گفت پس چرا ننگی در دین خود وارد آوردیم. گفت، ای پسر خطاب! او رسول خدا است، و خدای تعالی هرگز او را و انمی گذارد. پس سوره فتح نازل شد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به دنبال عمر فرستاد، و سوره را برایش قرائت کرد. عمر گفت: یا رسول الله! آیا این صلح فتح است؟ فرمود: بله (۱) و در کتاب کمال الدین به سند خود از منصور بن حازم از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که در تفسیر آیه "لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا" فرمود: اگر خدا کفاری که در پشت پدران مؤمنند و مؤمنینی که در پشت پدران کافرند بیرون می آورد، آن وقت کفار حاضر را عذاب می کرد (۲).

مؤلف: این معنا در روایاتی دیگر نیز آمده.

چند روایت در باره مراد از "كَلِمَةَ التَّقْوَى" در جمله "وَأَلْزَمَهُم كَلِمَةَ التَّقْوَى"

و در کافی به سند خود از جمیل روایت کرده که گفت: من از امام صادق (علیه السلام) از کلام خدای عز و جل پرسیدم که می فرماید: "وَأَلْزَمَهُم كَلِمَةَ التَّقْوَى" فرمود:

کلمه تقوی همان ایمان است (۳).

و در الدر المنثور است که ترمذی و عبد الله بن احمد- در کتاب "زوائد المسند"- و ابن جریر و دارقطنی- در کتاب "الافراد"- و ابن مردویه و بیهقی- در کتاب "اسماء و صفات"- از ابی بن کعب از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند که فرمود:

منظور از "كَلِمَةَ التَّقْوَى" در جمله "وَأَلْزَمَهُم كَلِمَةَ التَّقْوَى" کلمه "لا اله الا الله" است (۴).

ص: ۴۳۶

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۷۹.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۷۰ به نقل از کمال الدین.

۳- نور الثقلین، ج ۵، ص ۷۳ به نقل از کافی.

۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۸۰.

مؤلف: الدر المنثور این معنا را به طریقی دیگر از علی (علیه السلام) و سلمه بن اکوع و ابو هریره روایت (۱) کرده. از طرق شیعه نیز روایت شده، هم چنان که در علل به سند خود از حسن بن عبد الله از آباء و از جدش حسن بن علی (علیه السلام) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که در ضمن حدیثی که "سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر" را تفسیر کرده فرموده: لا اله الا الله به معنای وحدانیت خدا است و اینکه خدا اعمال را جز با توحید قبول نمی کند. و همین کلمه، کلمه تقوی است، که کفه ترازوی اعمال در روز قیامت با آن سنگین می شود (۲).

روایاتی راجع به ماجرای جنگ و فتح خیبر

و در مجمع البیان در داستان فتح خیبر می گوید: وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از حدیبیه به مدینه آمد، بیست روز در مدینه ماند آن گاه برای جنگ خیبر خیمه زد.

ابن اسحاق به سندی که به مروان اسلمی دارد از پدرش از جدش روایت کرده که گفت: با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به سوی خیبر رفتیم، همین که نزدیک خیبر شدیم و قلعه هایش از دور پیدا شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: بایستید. مردم ایستادند، فرمود: بارها! ای پروردگار آسمانهای هفتگانه و آنچه که بر آن سایه افکنده اند، و ای پروردگار زمینهای هفتگانه و آنچه بر پشت دارند، و ای پروردگار شیطانها و آنچه گمراهی که دارند، از تو خیر این قریه و خیر اهلش و خیر آنچه در آنست را مسألت می دارم، و از شر این محل و شر اهلش و شر آنچه در آنست به تو پناه می برم، آن گاه فرمود: راه بیفتید به نام خدا (۳) و از سلمه بن اکوع نقل کرده که گفت: ما با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به سوی خیبر رفتیم شبی در حال حرکت بودیم مردی از لشکریان به عنوان شوخی به عامر بن اکوع گفت: کمی از شتر و وره‌سایت (یعنی از اشعارت) برای ما نمی خوانی؟ و عامر مردی شاعر بود شروع کرد به سرودن این اشعار:

لاهم لو لا أنت ما حجينا ولا تصدقنا ولا صلينا

فاغفر فداء لك ما اقتنينا و ثبت الاقدام ان لاقينا

و أنزلن سکینه علينا انا اذا صبح بنا اتينا

و بالصياح عولوا علينا (۴) د.

ص: ۴۳۷

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۸۰.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۷۴ به نقل از علل الشرائع.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۱۹

۴- یعنی: بارها اگر لطف و عنایت تو نبود ما نه حج می کردیم، و نه صدقه می دادیم و نه نماز می خواندیم، پس پیامر ما را، فدایت باد آنچه که ما آن را بدست آوردیم. و قدمهای ما را هنگامی که با دشمن ملاقات می کنیم ثابت فرما، و سکینت و

آرامش را بر ما نازل فرما. ما هر وقت به سوی جنگ دعوت شویم براه می افتیم، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم به همین که ما را دعوت کند اکتفاء و اعتماد می کند.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید این که شتر خود را با خواندن شعر می راند کیست؟ عرضه داشتند عامر است. فرمود: خدا رحمتش کند. عمر که آن روز اتفاقاً بر شتری خسته سوار بود شتری که مرتب خود را به زمین می انداخت، عرضه داشت یا رسول الله عامر به درد ما می خورد از اشعارش استفاده می کنیم دعا کنیم زنده بماند. چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در باره هر کس که می فرمود "خدا رحمتش کند" در جنگ کشته می شد.

می گویند همین که جنگ جدی شد، و دو لشکر صف آرایی کردند، مردی یهودی از لشکر خیبر بیرون آمد و مبارز طلبید و گفت:

قد علمت خیبر اونی مرحب شاکی السلاح بطل مجرب

اذا الحروب اقبلت تلهب (۱) از لشکر اسلام عامر بیرون شد و این رجز را بگفت:

قد علمت خیبر اونی عامر شاکی السلاح بطل مغامر (۲)

این دو تن به هم آویختند، و هر یک ضربتی بر دیگری فرود آورد، و شمشیر مرحب به سپر عامر خورد، و عامر از آنجا که شمشیرش کوتاه بود، ناگزیر تصمیم گرفت به پای یهودی بزند، نوک شمشیرش به ساق پای یهودی خورد، و از بس ضربت شدید بود شمشیرش، در برگشت به زانوی خودش خورد و کاسه زانو را لطمه زد، و از همان درد از دنیا رفت.

سلمه می گوید: عده ای از اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می گفتند عمل عامر بی اجر و باطل شد، چون خودش را کشت. من نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شرفیاب شدم، و می گریستم عرضه داشتیم یک عده در باره عامر چنین می گویند، فرمود: چه کسی چنین گفته. عرض کردم چند نفر از اصحاب. حضرت فرمود دروغ گفتند، بلکه اجرای دو چندان به او می دهند.م.

ص: ۴۳۸

۱- یعنی: مردم خیبر مرا می شناسد، که مرحبم، و غرق اسلحه و قهرمانی هستم که همه قهرمانیم را تجربه کرده اند، و در مواقعی که تنور جنگ شعله می زند دیده اند.

۲- لشکر خیبر می داند که من عامر، غرق در سلاح و قهرمانی هستم که تا قلب لشکر دشمن پیش می روم.

می گوید: آن گاه اهل خیبر را محاصره کردیم، و این محاصره آن قدر طول کشید که دچار مخمصه شدیدی شدیم، و سپس خدای تعالی آنجا را برای ما فتح کرد، و آن چنین بود که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) لوی جنگ را به دست عمر بن خطاب داد، و عده ای از لشکر با او قیام نموده جلو لشکر خیبر رفتند، ولی چیزی نگذشت که عمر و همراهانش فرار کرده نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برگشتند، در حالی که او همراهیان خود را می ترسانید و همراهانش او را می ترساندند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دچار درد شقیقه شد، و از خیمه بیرون نیامد، و فرمود: وقتی سرم خوب شد بیرون خواهم آمد. بعد پرسید: مردم با خیبر چه کردند؟ جریان عمر را برایش گفتند فرمود: فردا حتما پرچم جنگ را به مردی می دهم که خدا و رسولش را دوست می دارد، و خدا و رسول او، وی را دوست می دارند، مردی حمله ور که هرگز پا به فرار نگذاشته، و از صف دشمن بر نمی گردد تا خدا خیبر را به دست او فتح کند (۱).

بخاری و مسلم از قتیبه بن سعید روایت کرده اند که گفت: یعقوب بن عبد الرحمن اسکندرانی از ابی حازم برایم حدیث کرد، و گفت: سعد بن سهل برایم نقل کرد که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در واقعه خیبر فرمود فردا حتما این پرچم جنگ را به مردی می دهم که خدای تعالی به دست او خیبر را فتح می کند، مردی که خدا و رسولش را دوست می دارد، و خدا و رسول او وی را دوست می دارند، مردم آن شب را با این فکر به صبح بردند که فردا رایت را به دست چه کسی می دهد. وقتی صبح شد مردم همگی نزد آن جناب حاضر شدند در حالی که هر کس این امید را داشت که رایت را به دست او بدهد.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: علی ابن ابی طالب کجاست؟ عرضه داشتند یا رسول الله او درد چشم کرده. فرمود: بفرستید بیاید. رفتند و آن جناب را آوردند.

حضرت آب دهان خود را به دیدگان علی (علیه السلام) مالید، و در دم بهبودی یافت، به طوری که گویی اصلا درد چشم نداشت، آن گاه رایت را به وی داد. علی (علیه السلام) پرسید: یا رسول الله! با آنان قتال کنم تا مانند ما مسلمان شوند؟ فرمود: بدون هیچ درنگی پیش روی کن تا به درون قلعه شان در آیی، آن گاه در آنجا به اسلام دعوتشان کن، و حقوقی را که خدا به گردنشان دارد برایشان بیان کن، برای اینکه به خدا سوگند اگر خدای تعالی یک مرد را به دست تو هدایت کند برای تو بهتر است از اینکه نعمت های مادی و گرانبها داشته باشی.

سلمه می گوید: از لشکر دشمن مرحب بیرون شد، در حالی که رجز می خواند، و می گفت: "قد علمت خیر اُنی مرحب..."، و از بین لشکر اسلام علی (علیه السلام) به هم‌آوردیش رفت در حالی که می سرود:

انا الذی سمتنی امی حیدره کلیث غابات کریه المنظره

او فیهم بالصاع کیل السندره (۱) آن گاه از همان گرد راه با یک ضربت فرق سر مرحب را شکافت و به خاک هلاکتش انداخت و خیبر به دستش فتح شد (۲).

این روایت را مسلم (۳) هم در صحیح خود آورده.

ابو عبد الله حافظ به سند خود از ابی رافع، برده آزاد شده رسول خدا، روایت کرده که گفت: ما با علی (علیه السلام) بودیم که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را به سوی قلعه خیبر روانه کرد، همین که آن جناب به قلعه نزدیک شد، اهل قلعه بیرون آمدند و با آن جناب قتال کردند. مردی یهودی ضربتی به سپر آن جناب زد، سپر از دست حضرتش بیفتاد، ناگزیر علی (علیه السلام) درب قلعه را از جای کند، و آن را سپر خود قرار داد و این درب هم چنان در دست آن حضرت بود و جنگ می کرد تا آن که قلعه به دست او فتح شد، آن گاه درب را از دست خود انداخت. به خوبی به یاد دارم که من با هفت نفر دیگر که مجموعاً هشت نفر می شدیم هر چه کوشش کردیم که آن درب را تکان داده و جابجا کنیم نتوانستیم (۴).

و نیز به سند خود از لیث بن ابی سلیم از ابی جعفر محمد بن علی روایت کرده که فرمود: جابر بن عبد الله برایم حدیث کرد که علی (علیه السلام) در جنگ خیبر درب قلعه را روی دست بلند کرد، و مسلمانان دسته دسته از روی آن عبور کردند با اینکه سنگینی آن درب به قدری بود که چهل نفر نتوانستند آن را بلند کنند (۵).

و نیز گفته که از طریقی دیگر از جابر روایت شده که گفت: سپس هفتاد نفر دور آن درب جمع شدند تا نتوانستند آن را به جای اولش برگردانند (۶).

و نیز به سند خود از عبد الرحمن بن ابی لیلی روایت کرده که گفت: علی

ص: ۴۴۰

۱- من همانم که مادرم نامم را حیدر گذاشت، من چون شیر جنگلم که دیدنش وحشت است، و ضربت من مانند کیل سنده که احتیاج به دو بار وزن کردن ندارد احتیاج به تکرار ندارد.

۲- صحیح بخاری، ج ۵، ص ۱۷۱ و مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۰. [.....]

۳- صحیح مسلم، ج ۵، ص ۱۷۸.

۴- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۰ و ۱۲۱.

۵- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۰ و ۱۲۱.

۶- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۰ و ۱۲۱.

(علیه السلام) همواره در گرما و سرما، قبایی باردار و گرم می پوشید، و از گرما پروا نمی کرد، اصحاب من نزد من آمدند و گفتند: ما از امیر المؤمنین چیزی دیده ایم، نمی دانیم تو هم متوجه آن شده ای یا نه؟ پرسیدم چه دیده اید؟ گفتند: ما دیدیم که حتی در گرمای سخت با قبایی باردار و کلفت بیرون می آید، بدون اینکه از گرما پروایی داشته باشد، و بر عکس در سرمای شدید با دو جامه سبک بیرون می آید، بدون اینکه از سرما پروایی کند، آیا تو در این باره چیزی شنیده ای؟ من گفتم: نه چیزی شنیده ام. گفتند: پس از پدرت بپرس شاید او در این باب اطلاعی داشته باشد، چون او با آن جناب همراز بود. من از پدرم ابی لیلی پرسیدم، او هم گفت: چیزی در این باب شنیده ام.

آن گاه به حضور علی (علیه السلام) رفت و با آن جناب به راز گفتن پرداخت و این سؤال را در میان نهاد. علی (علیه السلام) فرمود: مگر در جنگ خیبر نبود؟ عرضه داشتم چرا. فرمود یادت نیست که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ابو بکر را صدا کرد، و بیرقی به دستش داده روانه جنگ یهود کرد، ابو بکر همین که به لشکر دشمن نزدیک شد، مردم را به هزیمت برگردانید، سپس عمر را فرستاد و لوائی به دست او داده روانه اش کرد. عمر همین که به لشکر یهود نزدیک شد و به قتال پرداخت پا به فرار گذاشت.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: رایت جنگ را امروز به دست مردی خواهم داد که خدا و رسول را دوست می دارد، و خدا و رسول هم او را دوست می دارند، و خدا به دست او که مردی کرار و غیر فرار است قلعه را فتح می کند، آن گاه مرا خواست، و رایت جنگ به دست من داد، و فرمود: بارالها او را از گرما و سرما حفظ کن. از آن به بعد دیگر سرما و گرمایی ندیدم. همه این مطالب از کتاب دلائل النبوه تالیف امام ابی بکر بیهقی نقل شده (۱).

طبرسی می گوید: بعد از فتح خیبر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مرتب سایر قلعه ها را یکی پس از دیگری فتح کرد و اموال را حیازت نمود، تا آنکه رسیدند به قلعه "وطیح" و قلعه "سلالم" که آخرین قلعه های خیبر بودند آن قلعه ها را هم فتح نمود و ده روز و اندی محاصره شان کرد (۲).

ابن اسحاق می گوید: بعد از آنکه قلعه "قموص" که قلعه ابی الحقیق بود فتح شد، صفیه دختر حی بن اخطب و زنی دیگر که با او بود اسیر شدند. بلال آن دو را از کنار کشتگان یهود عبور داد، و صفیه چون چشمش به آن کشتگان افتاد، صیحه زد، و صورت خود را خراشید

ص: ۴۴۱

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۱.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۲۱.

و خاک بر سر خود ریخت. چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) این صحنه را دید فرمود: این زن فتنه انگیز را از من دور کنید و دستور داد صفیه را پشت سر آن جناب جای دادند، و خود ردائی به روی او افکند. مسلمانان فهمیدند رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را برای خود انتخاب فرموده، آن گاه وقتی از آن زن یهودی آن وضع را دید به بلال فرمود ای بلال مگر رحمت از دل تو کنده شده که دو تا زن داغدیده را از کنار کشته مردانشان عبور می دهی؟

از سوی دیگر صفیه در ایام عروسی اش که بنا بود به خانه کنانه بن ربیع بن ابی الحقیق برود، شبی در خواب دید ماهی به دامنش افتاد، و خواب خود را به همسرش گفت.

کنانه گفت: این خواب تو تعبیری ندارد جز اینکه آرزو داری همسر محمد پادشاه حجاز شوی، و سیلی محکمی به صورتش زد، به طوری که چشمان صفیه از آن سیلی کبود شد، و آن روزی که او را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آوردند، اثر آن کبودی هنوز باقی مانده بود.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: این کبودی چشم تو از چیست؟ صفیه جریان را نقل کرد (۱).

ابن ابی الحقیق شخصی را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرستاد که در یک جا جمع شویم با شما صحبتی دارم. حضرت پذیرفت. ابن ابی الحقیق تقاضای صلح کرد، بر این اساس که خون هر کس که در قلعه ها مانده اند محفوظ باشد، و متعرض ذریه و اطفال ایشان نیز نشوند، و جمعیت با اطفال خود از خیبر و اراضی آن بیرون شوند، و هر چه مال و زمین و طلا و نقره و چارپایان و اثاث و لباس دارند برای مسلمانان بگذارند، و تنها با یک دست لباس که به تن دارند بروند. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم این پیشنهاد را پذیرفت به شرطی که از اموال چیزی از آن جناب پنهان نکرده باشند، و گر نه ذمه خدا و رسولش از ایشان بری خواهد بود. ابن ابی الحقیق پذیرفت و بر این معنا صلح کردند.

مردم فدک وقتی این جریان را شنیدند پیکی نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرستادند که به ما هم اجازه بده بدون جنگ از دیار خود برویم، و جان خود را سالم بدر ببریم، و هر چه مال داریم برای مسلمین بگذاریم. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم پذیرفت. و آن کسی که بین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اهل فدک پیام رد و بدل می کرد، محیصه بن مسعود یکی از بنی حارثه بود.

ص: ۴۴۲

بعد از آنکه یهودیان بر این صلحنامه تن در دادند، پیشنهاد کردند که اموال خیر را به ما واگذار که ما به اداره آن واردتر هستیم تا شما، و عوائد آن بین ما و شما به نصف تقسیم شود. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم پذیرفت به این شرط که هر وقت خواستیم شما را بیرون کنیم این حق را داشته باشیم. اهل فدک هم به همین قسم مصالحه کردند، در نتیجه اموال خیر بین مسلمانان تقسیم شد، چون با جنگ فتح شده بود، ولی املاک فدک خالص برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شد، برای اینکه مسلمانان در آنجا جنگی نکرده بودند.

آوردن گوسفند مسموم یک یهودیه برای رسول الله (صلی الله علیه و آله)

بعد از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آرامشی یافت زینب دختر حارث همسر سلام بن مشکم و برادرزاده مرحب گوسفندی بریان برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هدیه فرستاد، قبلا پرسیده بود که آن جناب از کدام یک از اجزای گوسفند بیشتر خوشش می آید؟ گفته بودند از پاچه گوسفند، و بدین جهت از سمی که در همه جای گوسفند ریخته بود، در پاچه آن بیشتر ریخت، و آن گاه آن را برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورد، و جلو آن حضرت گذاشت. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پاچه گوسفند را گرفت و کمی از آن در دهان خود گذاشت، و بشر بن براء ابن معرور هم که نزد آن جناب بود، استخوانی را برداشت تا آن را بلیسد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود از خوردن این غذا دست بکشید که شانه گوسفند به من خبر داد که این طعام مسموم است. آن گاه زینب را صدا زدند، و او اعتراف کرد، پرسید: چرا چنین کردی؟ گفت برای اینکه می دانی چه بر سر قوم من آمد؟ پیش خود فکر کردم اگر این مرد پیغمبر باشد، از ناحیه غیب آگاهی می کنند، و اگر پادشاهی باشد داغ دلم را از او گرفته ام، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از جرم او گذشت، و بشر بن براء با همان یک لقمه ای که خورده بود در گذشت.

می گوید: در مرضی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به آن مرض از دنیا رفت مادر بشر بن براء وارد شد بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تا از آن جناب عیادت کند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: ای ام بشر آن لقمه ای که من با پسرت در خیر خوردیم! مدام اثرش به من برمی گردد و اینک نزدیک است رگ قلب مرا قطع کند. و مسلمانان معتقدند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با اینکه خدای تعالی او را به نبوت گرامی داشته بود به شهادت از دنیا رفت (۱).

ص: ۴۴۳

اشاره

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكْعًا سِجْدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيَّمَاهُمْ فِي
وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ
يُعْجِبُ الزَّرَّاعَ لِيُغَيِّظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا (۲۹)

ترجمه آیه

محمد رسول خدا است و کسانی که با او هستند علیه کفار شدید و بی رحمند و در بین خود رحیم و دلسوزند، ایشان را می بینی که همواره در رکوع و سجودند و در طلب فضل و رضوان خدایند. علامتشان در رخسارشان از اثر سجده نمایان است، این وصف ایشان است در تورات و اما وصف آنان در انجیل این است که چون زراعتی هستند که از شدت برکت پیرامونش جوانه هایی می زند و آن جوانه ها هم کلفت می شود و مستقیم بر پای خود می ایستد به طوری که برزگران را به شکفت می آورد (مؤمنین نیز این طورند)، این برای آن است که کفار را به خشم آورد، خدا به کسانی که ایمان آورده و از آن بین به کسانی که اعمال صالح هم می کنند وعده مغفرت و اجری عظیم داده (۲۹).

بیان آیه

اشاره

این آیه خاتمه سوره است و پیامبر را توصیف می کند، و نیز آنهایی را که با اویند به اوصافی می ستاید که در تورات و انجیل ستوده. و مؤمنین را که عمل صالح انجام داده اند وعده جمیل می دهد. این آیه متصل به آیه قبل است، چون در آن آیه می فرمود که او رسول خود را به هدایت و دین حق فرستاده.

" مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ... "

ظاهراً این جمله مرکب است از مبتدا و خبر، و کلامی است تمام. بعضی (۱) گفته اند:

" محمد " خبر مبتدایی است که حذف شده و آن ضمیری است که به کلمه " رسول " در آیه سابق برمی گردد و تقدیرش " هو محمد " می باشد و " رسول الله " عطف بیان و یا صفت و یا بدل است. بعضی (۲) دیگر گفته اند: " محمد " مبتدا و " رسول الله " عطف بیان، یا صفت و یا بدل است و " الَّذِينَ مَعَهُ " هم عطف بر مبتدا و جمله " أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ... " خبر مبتدا است.

" وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ " - این جمله نیز مرکب است از مبتدا و خبر. پس کلام در این صدد است که مؤمنین به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را توصیف کند، و " شدت " و " رحمت " که دو صفت متضاد است از صفات ایشان شمرده شده. و جمله " أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ " را مقید کرد به جمله " رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ " تا توهمی که ممکن بود بشود دفع کرده باشد، و دیگر کسی نپندارد که شدت و بی رحمی نسبت به کفار، باعث می شود مسلمانان به طور کلی و حتی نسبت به خودشان هم سنگدل شوند لذا دنبال " اشدهاء " فرمود " رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ " یعنی در بین خود مهربان و رحیمند. و این دو جمله مجموعاً افاده می کند که سیره مؤمنین با کفار شدت و با مؤمنین رحمت است.

" تَرَاهُمْ رُكْعًا سُجَّدًا " - کلمه " رکع " و همچنین کلمه " سجد " جمع راکع و ساجد است. و مراد از اینکه فرمود: مؤمنین را راکع و ساجد می بینی این است که مؤمنین نماز می خوانند. و کلمه " تراهم " استمرار را می رساند. و حاصل معنای جمله این است که:

مؤمنین مستمر در خواندن نمازند. و جمله مورد بحث خبر دوم است برای مبتدای گذشته، یعنی کلمه " وَ الَّذِينَ مَعَهُ ".

" يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا " - کلمه " ابتغاء " که مصدر " یبتغون " است به معنای طلب است. و کلمه " فضل " به معنای عطیه است که در اینجا منظور از آن ثواب است. و کلمه " رضوان " به معنای خشنودی است، هم چنان که کلمه " رضا " به این معنا است، ولی کلمه رضوان در رساندن این معنا بلیغ تر است.

ص: ۴۴۵

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۲۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۲۳.

در جمله مورد بحث دو احتمال هست: یکی اینکه بیانی باشد برای نتیجه ای که از رکوع و سجود خود در نظر دارند که در این صورت مناسب تر آنست که جمله، حال از ضمیر مفعول یعنی ضمیر "هم" در جمله "تراهم" باشد. دیگر اینکه بیانی باشد برای نتیجه زندگی مؤمنین به طور کلی، هم چنان که ظاهرش هم همین است، آن وقت در این صورت این جمله نیز خبر سومی می شود برای "وَالَّذِينَ مَعَهُ".

"سَيَمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ" - کلمه "سیما" به معنای علامت است. و جمله "سَيَمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ" روی هم مبتدا و خبر، و جمله "مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ" حال ضمیری است که در باطن خبر است و به سیما بر می گردد. و یا بیان است برای سیما، و معنایش این است که: سجده آنان برای خدا به عنوان تذلل و تخشع برای او است و این سجده در چهره آنان اثری گذاشته، و آن اثر سیمای خشوع برای خداست، که هر کس ایشان را ببیند با آن سیما ایشان را می شناسد. و قریب به این معنا روایتی است از امام صادق (علیه السلام) که فرموده: "منظور شب زنده داری به نماز است". و روایت را صدوق در کتاب فقیه (۱)، و مفید در روضه الواعظین (۲) بدون ذکر سند از عبد الله بن سنان از آن جناب نقل کرده اند.

بعضی از مفسرین (۳) گفته اند: مراد از سیما، اثر خاکی است که در پیشانی دارند، چون مؤمنین همواره بر خاک سجده می کنند، نه بر فرش و جامه.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد، سیمای مؤمنین در روز قیامت است که محل سجده آنان در آن روز مانند چراغ می درخشد و نور می دهد.

"ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ" - کلم "مثل" به معنای صفت است، یعنی این توصیفی که ما از ایشان کردیم و گفتیم اشداء بر کفار و مهربانان در بین خود هستند... همان وصفی است که ما در دو کتاب تورات و انجیل ایشان را به آن اوصاف ستوده ایم.

پس جمله "و مَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ" عطف است بر جمله "مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ". ولی بعضی از مفسرین (۵) گفته اند: جمله "و مَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ" عطف بر ما قبل نیست، بلکه آغاز کلامی دیگر است، و مبتدایی است که خبرش جمله "كَرَزِعٍ أَخْرَجَ شَطَأَهُ..." می باشد، در

ص: ۴۴۶

۱- من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۷۳، ح ۳۶۶.

۲- نور الثقلين، ج ۵، ص ۷۸، به نقل از روضه الواعظین.

۳- مجمع البيان، ج ۹، ص ۱۲۷.

۴- مجمع البيان، ج ۹، ص ۱۲۷.

۵- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۲۶.

نتیجه وصف مؤمنین در تورات همان است که فرمود: "أَشَدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ" تا جمله "مِنْ أَثْرِ السُّجُودِ". و وصفشان در انجیل این است که: ایشان مانند زرع هستند که در اطرافش جوانه زده باشد...

"كَزْرَعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ" - "شطا گیاه" به معنای آن جوانه هایی است که از خود گیاه به وجود می آید و در اطراف آن می روید، و کلمه "ایزار" که مصدر "ازره" است، به معنای اعانت و یاری است. و کلمه "استغلاظ" به معنای رو به غلظت نهادن است. و کلمه "سوق" جمع "ساق" است. و کلمه "زرع" جمع "زارع" است.

و معنای آیه این است که: مثل مؤمنین مثل زراعت و گیاهی است که از کثرت برکت جوانه هایی هم در پیرامون خود رویانده باشد، و آن را کمک کند تا آن نیز قوی و غلیظ شده، مستقلاً روی پای خود بایستد، بطوری که برزگران از خوبی رشد آن به شگفت درآمده باشند.

و این آیه به این نکته اشاره می کند که خدای تعالی در مؤمنین برکت قرار داده، و روز بروز به عده و نیروی آنان اضافه می شود. و به همین جهت دنبال این کلام فرمود: "لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ" تا خداوند به وسیله آنان کفار را به خشم آورد.

وعدۀ خدا به مغفرت و اجر عظیم شامل همه کسانی که با پیامبر (صلی الله علیه و آله) بودند (صحابه) نمی شود

"وَعِدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا" - ضمیر "منهم" به "الذین معه" برمی گردد. و کلمه "من" به طوری که از ظاهر چنین کلامی برمی آید تبعیض را می رساند، و از این کلام استفاده می شود که مغفرت و اجر عظیم در حدوث و بقائش هم مشروط به ایمان است و هم مشروط است به عمل صالح. پس اگر از کسانی که با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بودند افرادی بوده باشند که در باطن ایمان نداشته اند، و مانند منافقین ایمانشان زبانی بوده، و توانسته اند نفاق خود را از دیگران پنهان بدارند، (چون بعضی از منافقین معروف به نفاق بودند، و بعضی از آنها معروف به ایمان)، چنین کسانی مغفرت و اجر عظیم ندارند، هم چنان که آیه شریفه "وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ" (۱) از وجود چنین منافقینی خبر می دهد.

و نیز اگر کسانی که با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بودند در آغاز ایمان آوردند، ولی بعداً به شرک و کفر گرائیدند، آنان نیز مغفرت و اجر عظیم ندارند، هم چنان که

ص: ۴۴۷

۱- بعضی از اهل مدینه به سوی نفاق گرائیدند، تو ایشان را نمی شناسی، ما می شناسیم. سوره توبه، آیه ۱۰۱.

آیه شریفه "إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ... وَ لَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسَيِّمَاهُمْ" (۱) از وجود آنان خبر می دهد.

و نیز اگر کسی از اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایمان آورد- و واقعا هم ایمان آورد- و به سوی کفر و شرک برنگشت، ولی عمل صالح هم نکرد، او نیز مغفرت و اجر عظیم ندارد. هم چنان که از آیات افک هم این معنا استفاده می شود، چون بعضی از کسانی که در این واقعه دست داشتند صحابی بودند، بدری هم بودند، و در عین حال خدای تعالی در باره شان می فرماید: "إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصِنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لَعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ" (۲) با این حال آنهایی که نسبت زنا به عایشه دادند، جزء مؤمنین بودند ولی در عین حال، مغفرت و اجر عظیم ندارند. و نیز از آیه "إِنْ جَاءَ كُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا- اگر فاسقی برایتان خبری آورد تحقیق کنید" که در باره ولید بن عقبه است برمی آید که در عین اینکه صحابی بود و جزء مؤمنین به شمار می رفت ولی فاسق شده، و به حکم آیه "فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَىٰ عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ" (۳) خدا از مردم فاسق راضی نمی شود.

و نظیر این اشتراط، یعنی شرط ایمان واقعی و عمل صالح، اشتراط وفاء است، که در آیه شریفه "إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَىٰ نَفْسِهِ وَ مَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا" گذشت. و ابن عباس هم در روایتی که آن نیز گذشت از آیه "فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ" این طور فهمید و گفت:

سکینت بر کسی نازل می شود که خدا در دل او وفایی سراغ داشته باشد. (۴)

باز نظیر آیه مورد بحث در اشتراط، شرایط مذکور در آیه "وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسِّرَنَّ لَهُمْ فِي الْمَأْرَضِ... وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ" (۵) است که می فرماید "خدای تعالی به کسانی که ایمان آورده، و عمل صالح

ص: ۴۴۸

۱- بدرستی، کسانی که مرتد شدند و به سوی شرک و کفر قبلی خود برگشتند، بعد از آنکه هدایت برایشان روشن گردید... و اگر می خواستیم آنان را معرفی می کردیم، ولی تو خودت ایشان را با سیمایشان شناختی. سوره محمد، آیه ۳۰.
۲- کسانی که زنان بی گناه و بی خیال از گناه را نسبت زنا می دهند، در دنیا و آخرت لعنت شده و عذابی عظیم دارند. سوره نور، آیه ۲۳.

۳- سوره توبه، آیه ۹۶. [.....]

۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۷۴.

۵- سوره نور، آیه ۵۵.

کردند، وعده داده که ایشان را در زمین جانشین کند... و هر کس بعد از ایمان آوردن کفر بورزد، آنان فاسقاند."

نقل و رد این سخن که وعده مغفرت و اجر عظیم در آیه: "وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ..." شامل همه صحابه است

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: کلمه "من" در آیه شریفه بیانیه است، نه تبعیضی، و در نتیجه "وعده" در آیه یعنی وعده مغفرت و اجر عظیم، شامل تمامی افرادی که با پیامبر بودند، یعنی شامل تمامی صحابه آن جناب، می شود، هر چند که منافق شناخته شده، یا منافق شناخته نشده و یا فاقد عمل صالح و یا فاسق بوده باشند.

این حرف صحیح نیست: زیرا به طوری که دیگران هم گفته اند کلمه "من" اگر بیانیه باشد به هیچ وجه داخل بر ضمیر نمی شود، و در کلام عرب چنین چیزی سابقه ندارد. و اگر این مفسرین به آیه "لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ" استشهاد کنند که کلمه "من" با اینکه بیانیه است بر ضمیر "هم" داخل شده، جواب می گوئیم این استشهاد وقتی درست است که ضمیر در "تزیلوا" تنها به مؤمنین برگردد، و ضمیر "منهم" به کفار برگردد، و حال آنکه در تفسیر آیه گفتیم هر دو ضمیر به مجموع مؤمنین و کفار مکه برمی گردد، و در نتیجه کلمه "من" در آنجا نیز تبعیضی است، نه بیانیه، پس استشهاد درست نیست.

و بعد از همه این حرفها اگر وعده مغفرت یا خود مغفرت شامل همه نامبردگان، به طور مطلق بشود و هیچ شرطی از ایمان و عمل صالح در کار نباشد، و همه آمرزیده باشند- چه ایمان داشته باشند، و چه مشرک باشند، چه عمل صالح کرده باشند و چه عمل فسق انجام داده باشند- باید به طور قطع و به روشنی ملتزم شویم به اینکه تمامی تکالیف دینی در باره غیر مؤمنین لغو و بیهوده بوده، و اصلاً تکلیف از آنان برداشته شده. و این مطلبی است که قرآن و سنت آن را به شدت دفع می کند.

پس اشتراط مذکور اشتراطی است صحیح که فی نفسه هر چند آیه و روایتی آن را نگفته باشد واقعیت دارد. خدای تعالی حتی در باره انبیایش فرموده: "وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" (۲) و اشتراط ایمان را حتی در مورد انبیایش با اینکه معصوم بودند اثبات کرده، آن وقت چگونه می توانیم در دیگران آن را معتبر بشماریم.

حال اگر بگوییم: اشتراط وعده مغفرت و اجر عظیم به ایمان و عمل صالح، اشتراطی است عقلی، که بیانش گذشت، و نمی شود آن را انکار کرد، و لیکن سیاق آیه

ص: ۴۴۹

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۲۸.

۲- اگر انبیاء هم شرک بورزند تمامی مساعیشان بی نتیجه می شود. سوره انعام، آیه ۸۸.

"وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ" شهادت می دهد به اینکه اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم ایمان داشته اند و هم عمل صالح، و خلاصه واجد شرط بوده اند.

مخصوصاً با در نظر گرفتن اینکه کلمه "منهم" را بعد از جمله "الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" آورد که می فهماند عمل صالح. جدای از آنان نبوده، بخلاف آیه "وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسِّرَنَّ لَهُمْ" (۱) که به قول بعضی از مفسرین (۲) چنین دلالتی ندارد. باز مؤید این حرف، مدحی است که از مؤمنین کرده، و فرموده: "تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا" چون از این تعبیر استمرار در رکوع و سجود استفاده می شود.

در پاسخ می گوییم: اما اینکه کلمه "منهم" در آیه شریفه بعد از جمله "الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" آمده، برای این نیست که دلالت کند بر اینکه عمل صالح منفک از اصحاب رسول خدا نبوده، بلکه برای این است که موضوع حکم مجموع دو طائفه "الَّذِينَ آمَنُوا" و "عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" بود، و اثر مغفرت و اجر بر صرف ایمان و بدون عمل صالح مترتب نمی شود، و کلمه "منهم" هم از آنجایی که متعلق به مجموع موضوع است، لذا جا دارد که بعد از تمام شدن موضوع یعنی بعد از ذکر "الَّذِينَ آمَنُوا" و نیز "وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" گفته شود.

و اما در آیه شریفه "وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسِّرَنَّ لَهُمْ" که ضمیر "منکم" بعد از ذکر ایمان و قبل از ذکر عمل صالحات آمده، برای این بوده که وجهه کلام و هدف آن بشارت دادن مؤمنین است، و در چنین زمینه ای مناسب تر آنست که در مخاطب قرار دادن مؤمنین شتاب شود، تا زودتر خرسند گشته و از شنیدن بشارت خوشحال گردند. پس نمی توان گفت آیه مذکور دلالت دارد بر اینکه موضوع در آن تنها ایمان است، هر چند عمل صالح نداشته باشند، ولی در آیه مورد بحث دلالت دارد بر اینکه مؤمنین مورد نظر آن منفک از عمل صالح نیستند.

و اما اینکه گفتند (۳): جمله "تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا..."، دلالت بر استمرار دارد، ما نیز در آن حرفی نداریم، اما استمرار تا روز نزول آیه، نه تا چندی که زنده اند، پس ممکن است افراد مورد نظر آیه تا روز نزول آیه، هم ایمان داشته باشند و هم عمل صالح، ولی بعداً ایمان خود و یا عمل صالح را از دست داده باشند، و اشکالی که در کار است مربوط است به لغویت احکام در آینده آنان، نه در گذشته، چون آموزش گناهان گذشته منافات ندارد با اینکه همان

ص: ۴۵۰

آمرزیدگان در آینده نیز مکلف باشند، نه تنها منافات ندارد، بلکه مؤکد آن نیز هست، بخلاف اینکه مغفرت مطلق باشد، و گناهان آینده را نیز شامل شود که دیگر با بقای تکلیف مولوی نمی سازد و دیگر معنا ندارد تکلیف باز هم معتبر باشد، ناگزیر باید بگوییم مضمولین این آیه بعد از نزول آیه، دیگر تکلیفی نداشته اند، و بطلان این حرف قطعی است. علاوه بر اینکه ارتفاع تکلیف مستلزم آنست که دیگر معصیتی نباشد، و حتی بزرگترین گناهان، معصیت و نافرمانی نباشد، چون دیگر فرمانی نیست تا مخالفتش نافرمانی باشد، و وقتی نافرمانی نبود، مغفرت معنا ندارد، پس مغفرت این طوری مستلزم عدم مغفرت است.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

یا اَیُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَیْنَ یَدِی اللّٰهِ وَ رَسُوْلِهِ وَ اتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ سَمِیْعٌ عَلِیْمٌ (١) یا اَیُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا لَا تَزْفَعُوا اَصْوَاتِكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِیِّ وَ لَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَ اَنْتُمْ لَا تَشْعُرُوْنَ (٢) اِنَّ الَّذِیْنَ یَغْضُوْنَ اَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ الَّذِیْنَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوْبَهُمْ لِتَلْمِزُوْا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ اَجْرٌ عَظِیْمٌ (٣) اِنَّ الَّذِیْنَ یُنَادُوْنَكَ مِنْ وَّرَآءِ الْحُجُرٰتِ اَكْثَرُهُمْ لَا یَعْقِلُوْنَ (٤)

وَ لَوْ اَنَّهُمْ صَبَرُوْا حَتّٰی تَخْرُجَ اِلَيْهِمْ لَكَانَ خَیْرًا لَهُمْ وَ اللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ (٥) یا اَیُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا اِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَاٍ فَتَبَيَّنُوْا اَنْ تُصِیْبُوْا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوْا عَلٰی مَا فَعَلْتُمْ نَادِیْمِیْنَ (٦) وَ اعْلَمُوْا اَنَّ فِیْكُمْ رَسُوْلَ اللّٰهِ لَوْ یُطِیْعُكُمْ فِیْ كَثِیْرٍ مِنَ الْاَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَ لَكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَیْكُمْ الْاِیْمَانَ وَ زَيَّنَّهٗ فِیْ قُلُوْبِكُمْ وَ كَرَّهَ اِلَیْكُمْ الْكُفْرَ وَ الْفُسُوْقَ وَ الْعِصْیَانَ اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُوْنَ (٧) فَضَلَّ مِنَ اللّٰهِ وَ نِعْمَهُ وَ اللّٰهُ عَلِیْمٌ حَكِیْمٌ (٨) وَ اِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ اِقْتَتَلُوْا فَاصْلِحُوْا بَیْنَهُمَا فَاِنْ بَعَثَ اِحْدَاهُمَا عَلٰی الْاُخْرٰی فَقَاتِلُوْا الَّتٰی تَبْغِی حَتّٰی تَفِیْءَ اِلٰی اَمْرِ اللّٰهِ فَاِنْ فَاَتَتْ فَاصْلِحُوْا بَیْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَ اَقْسَطُوْا اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ الْمُقْسِطِیْنَ (٩)

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَةٌ فَاصْلِحُوْا بَیْنَ اَخْوَابِكُمْ وَ اتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُوْنَ (١٠)

به نام الله که رحمان و رحیم است

ای کسانی که ایمان آورده اید در حکم کردن از خدا و رسول او پیشی مگیرید و از خدا پروا کنید که خدا شنوای دانا است (۱).

ای کسانی که ایمان آورده اید صدای خود را بلندتر از صدای رسول الله برنیاورید و با او به صوت بلند سخن مگویید آن چنان که با یکدیگر سخن می گوید تا اعمالتان ندانسته بی نتیجه نشود (۲).

به درستی آنان که صوت خود را در برابر رسول خدا آهسته برمی آورند کسانی که خدا دل‌هایشان را برای تقوی بیازموده، ایشان مغفرت و اجری عظیم دارند (۳).

به درستی آنان که تو را از پشت دیوار حجره ها بانگ می زنند بیشترشان تعقل ندارند (۴).

و اگر ایشان صبر کنند تا تو از خانه به سویشان در آیی برایشان بهتر است و خدا آمرزگار رحیم است (۵).

هان ای کسانی که ایمان آورده اید اگر فاسقی خبری برایتان آورد تحقیق کنید تا مبدا ندانسته به قومی بی گناه حمله کنید و بعدا که اطلاع یافتید از کرده خود نادم شوید (۶).

و بدانید که رسول الله در بین شما است باید که از او اطاعت کنید و اگر او شما را در بسیاری امور اطاعت کند خود شما به تنگ می آید و لیکن خدای تعالی ایمان را محبوب شما کرد و در دل‌هایتان زینت داد و کفر و فسوق و عصیان را مورد نفرتان قرار داد اینان رشد یافتگانند (۷).

رشدی که خود فضلی از خدا و نعمتی از او است و خدا دانای فرزانه است (۸).

اگر دو طائفه از مؤمنین به جان هم افتادند بینشان اصلاح کنید پس اگر معلوم شد یکی از آن دو طائفه بر دیگری ستم می کند با آن طائفه کارزار کنید تا به حکم اجبار تسلیم امر خدا شود و اگر به سوی خدا برگشت بین آن دو طائفه به عدل اصلاح کنید (و باز هم توصیه می کنم که) عدالت را گسترش دهید که خدا عدالت گستران را دوست می دارد (۹).

تنها مؤمنین برادر یکدیگرند پس بین برادران خود اصلاح کنید و از خدا پروا کنید، شاید مورد رحمتش قرار گیرید (۱۰).

بیان آیات مسائل و مطالبی که سوره مبارکه حجرات مشتمل بر آنست

اشاره

این سوره مشتمل بر مسائلی از احکام دین است، احکامی که با آن سعادت زندگی

فردی انسان تکمیل می شود، و نظام صالح و طیب در مجتمع او مستقر می گردد. بعضی از آن مسائل ادب جمیلی است که باید بین بنده و خدای سبحان رعایت شود، و پاره ای آدابی است که بندگان خدا باید در مورد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رعایت کنند، که در پنج آیه اول سوره آمده. بعضی دیگر آن، احکام مربوط به مسائلی است که مردم در برخورد با یکدیگر در مجتمع زندگی خود باید آن را رعایت کنند. قسمتی دیگر مربوط به برتری هایی است که بعضی افراد بر بعض دیگر دارند، و تفاضل و برتری افراد از اهم اموری است که جامعه مدنی انسان با آن منتظم می شود، و انسان را به سوی زندگی توأم با سعادت و عیش پاک و گوارا هدایت می کند، و با آن بین دین حق و باطل فرق می گذارد، و می فهمد کدام دین حق است، و کدام از سنن اجتماعی قومی است. و در آخر، سوره را با اشاره به حقیقت ایمان و اسلام ختم نموده، بر بشریت منت می گذارد که نور ایمان را به او افاضه فرموده است.

این سوره به شهادت مضامین آیاتش در مدینه نازل شده، به استثنای آیه "یا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى..." که بعضی در باره مدنی بودن آن حرف دارند، که به زودی خواهد آمد.

توضیح معنای جمله: "لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ" و بیان اینکه مفاد آن این است که هیچ حکمی را بر حکم خدا و رسول مقدم مدارید

"یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ" کلمه "بَيْنَ يَدَيِ" در باره هر چیز استعمال شود، به معنای جلوی آن چیز است، و این استعمالی است شایع، چیزی که هست یا مجازی است و یا استعاره ای. و اینکه این کلمه را هم به خدا نسبت داده و هم به رسول خدا، خود دلیل بر این است که منظور از آن، جلو چیزیست مشترک بین خدا و رسول و آن مقام حکمرانی است، که مختص است به خدای سبحان و- با اذنش- به رسول او هم چنان که در جای دیگر فرموده: "إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ" (۱)، و نیز فرموده:

"وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ" (۲).

و نیز شاهد بر اینکه مراد از "بین یدی" حکم است، این می باشد که آیه شریفه را با جمله "یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" آغاز، و با جمله "وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ" ختم کرده، که از ظاهر آن برمی آید مراد از "بین یدی" آن مقامی است که ارتباط به مؤمنین متقی دارد، به کسانی ارتباط دارد که هم به خدا و رسولش ایمان دارند، و هم از آن دو پروا. و آن مقام همان

ص: ۴۵۴

۱- حکم تنها از آن خداست. سوره یوسف، آیه ۴۰.

۲- ما هیچ رسولی نفرستادیم مگر برای اینکه به اذن ما اطاعت شود. سوره نساء، آیه ۶۴.

مقام حکم است که مؤمنین احکام اعتقادی و عملی خود را از آن مقام می گیرند.

با این تقریب روشن گردید که مراد از "لَا تُقَدِّمُوا" هم این است که هیچ حکمی را بر حکم خدا و رسولش مقدم مدارید، حال یا مراد این است که قبل از گرفتن کلام و دستور خدا و رسول در باره حکم چیزی سخنی نگوئید، و یا قبل از گرفتن دستور خدا عملی را انجام ندهید. لیکن از اینکه به دنبال کلام می فرماید: "إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ - خدا شنوا و داناست" مثل اینکه برمی آید مراد تقدیم قول است، نه تقدیم فعل و نه اعم از آن دو، که هم شامل قول شود و هم فعل، و گر نه اگر مراد قول و فعل هر دو بود، می فرمود: "ان الله سمیع بصیر خدا نوا و بینا است" هم سخن شما را می شنود، و هم عمل شما را می بیند، هم چنان که در بسیاری از موارد که پای فعل در کار است کلمه "بصیر" را آورده، مثلاً می فرماید: "وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" (۱). پس حاصل معنای آیه این شد: ای کسانی که ایمان آورده اید، در جایی که خدا و رسول او حکمی دارند، شما حکم نکنید - یعنی حکمی نکنید مگر به حکم خدا و رسول او - و باید که همواره این خصیصه در شما باشد، که پیرو و گوش به فرمان خدا و رسول باشید.

و لیکن از آنجایی که هر فعل و ترک فعلی که آدمی دارد، بدون حکم نمی تواند باشد.

و همچنین هر تصمیم و اراده ای که نسبت به فعل و یا ترک فعلی دارد آن اراده نیز خالی از حکم نیست، در نتیجه می توان گفت که مؤمن نه تنها در فعل و ترک فعلش باید گوش به فرمان خدا باشد، بلکه در اراده و تصمیمش هم باید پیرو حکم خدا باشد. و نهی در آیه شریفه ما را نهی می کند از اینکه هم به سخنی اقدام کنیم که از خدا و رسول نشنیده ایم و هم به فعلی و یا ترک فعلی اقدام کنیم که حکمش را از خدا و رسول نشنیده ایم، و هم نسبت به عملی اراده کنیم که حکم آن اراده را از خدا و رسول نشنیده ایم. در نتیجه آیه شریفه نظیر و قریب المعنی با آیه "بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ" (۲) می شود که در باره اوصاف ملائکه می فرماید: از کلام خدا سبقت نمی گیرند، و همواره به امر او عمل می کنند.

و این اتباعی که در جمله "لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ" بدان دعوت می کند، همان داخل شدن در ولایت خدا، و وقوف در موقف عبودیت، و سیر در آن مسیر است، به طوری که عبد در مرحله تشریح مشیت خود را تابع مشیت خدا کند، همانطور که در مرحله تکوین مشیتش تابع

ص: ۴۵۵

۱- خدا به آنچه می کنید بصیر است. سوره حدید، آیه ۴.

۲- سوره انبیاء، آیه ۲۷.

مشیت خدا است و خدای تعالی در آن باره فرموده: "وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ" (۱)، و نیز فرموده: "وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ" (۲)، و نیز فرموده: "وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ" (۳).

وجوه مختلف دیگری که مفسرین در معنای جمله فوق گفته اند

این بود نظریه ما در تفسیر آیه مورد بحث، و مفسرین وجوهی دیگر ذکر کرده اند که بعضی از آنها از نظر شما می گذرد:

(۱) "تقدیم" در این آیه به معنای "تقدم" است، یعنی اگر کلمه "تقدیم" در جاهای دیگر متعدی و به معنای جلو انداختن چیز است، در اینجا به معنای تقدم و جلو افتادن است، و معنای آیه اینست که: از خدا و رسولش جلو نیفتید، و قبل از امر و نهی خدا و رسول امر و نهی نکنید، و قبل از دستور خدا و رسول هیچ کاری را فیصله ندهید.

و چه بسا گفته باشند که "تقدیم" در آیه به همان معنای معروف کلمه است، لیکن در اینجا با صرفنظر از متعلقاتش استعمال شده، مانند آیه "يُحْيِي وَيُمِيتُ" (۲)، که معنایش متعدی است، ولی کاری ندارد به اینکه چه کسی را زنده و چه کسی را می میراند، در نتیجه معنایش همان معنای تقدم می شود، یعنی جلو قرار گرفتن چیزی از چیز دیگر. و چون لفظ آیه مطلق است تمامی انواع تقدم را می گیرد: تقدم در سخن گفتن، تقدم در عمل، و حتی تقدم در راه رفتن، و تقدم در نشستن، و تقدم در عبادتهایی که وقت معین دارد، مثل نماز ظهر خواندن در قبل از ظهر، و تقدمهای دیگر (۵).

(۳) مراد از آیه شریفه این است که مؤمنین را نهی کند از سخن گفتن قبل از رسول خدا، یعنی وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مجلس حاضر است و شخصی از آن جناب سؤالی می کند، قبل از آنکه آن جناب پاسخ بگوید، شما در پاسخ گفتن جلو نیفتید (۶).

(۴) معنای آیه این است که: ما دام که خدا و رسول دستوری به شما نداده اند، هیچ سخنی مگویید، و هیچ عملی انجام ندهید (۷).

(۴) معنای آیه این است که: سخن خود را مقدم بر سخن رسول خدا نکنید، و عمل خود را مقدم بر عمل او نسازید، و به احدی اجازه ندهید جلوتر از او راه برود (۸).

اشکالی که در سه وجه اخیر است این است که منظور از آیه را نهی از تقدم بر رسول

ص: ۴۵۶

۱- شما نمی خواهید مگر بعد از آنکه خدا خواسته باشد. سوره انسان، آیه ۳۰.

۲- زنده می کند و می میراند. سوره حدید، آیه ۲. [.....] (۵ و ۶ و ۷ و ۸) مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۰.

۳- و خدا سرپرست مؤمنان است. سوره آل عمران، آیه ۶۸.

۴- خدا سرپرست متقیان است. سوره جاثیه، آیه ۱۹.

خدا دانسته اند، و حال آنکه در آیه نهی فرموده از تقدم بر خدا و بر رسول خدا، و ظاهراً خواسته اند بگویند آوردن کلمه "الله" در آیه شریفه تنها جنبه تشریف دارد، مثل اینکه می گویی: "أعجبنى زيد و كرمه - مرا به شگفت آورد زيد و كرامت او" پس آوردن نام خدا قبل از نام رسول خدا تنها برای این است که اشاره کند به اینکه سبقت جستن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سبقت جستن بر خدا هم هست.

و شاید دقت در آنچه ما در تفسیر آیه گفتیم، خواننده را باز بدارد از اینکه یکی از این وجوه را بپذیرد.

"وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ" - در این جمله بندگان را امر به تقوی می کند، و چون موقف بنده موقف پیروی و عبودیت است، و انسان جز ظرف عبودیت ظرفی دیگر ندارد، لذا تقوی را مطلق آورد و فرمود از چه چیز بپرهیزید.

و جمله "إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ" نهی از تقدم و امر به تقوی را تعلیل می کند، می فرماید از خدا بترسید، و این امر را اطاعت و آن نهی را امتثال کنید، و با زبان سر و با زبان سر بر خدا و رسولش تقدم مجوید، که خدا سخنان شما را می شنود و از اعمال ظاهر و باطن شما خبر دارد.

مراد از اینکه فرمود: صدای خود را از صدای پیامبر بلندتر نکنید

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ ... "

منظور از اینکه می فرماید: صدای خود را بلندتر از صدای رسول الله مکنید، این است که وقتی با آن جناب صحبت می کنید، صدایتان بلندتر از صدای آن جناب نباشد، چون - به طوری که گفته اند (۱) - دو عیب در این عمل هست: یا منظور شخصی که صدای خود را بلند می کند این است که توهینی به آن جناب کرده باشد، که این کفر است. و یا منظوری ندارد و تنها شخصی بی ادب است که رعایت مقام آن جناب را نمی کند، و این خلاف دستور است، چون مسلمانان دستور دارند آن جناب را احترام و تعظیم کنند.

می فرماید: " وَ لَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ " با آن جناب آن طور که با یکدیگر صحبت می کنید داد و فریاد مکنید، چون رعایت احترام و تعظیم آن جناب اقتضاء دارد در هنگام تخاطب گوینده صدایش کوتاه تر از صدای آن حضرت باشد. پس به طور کلی، با صدای بلند صحبت کردن فاقد معنای تعظیم است، و با بزرگان به صدای بلند صحبت کردن.

نظیر مردم عادی، خالی از اسائه ادب و وقاحت نیست.

ص: ۴۵۷

توضیح راجع به جمله: "أَنْ تَحْبِطَ أَعْمَالُكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ" و جوهی که در باره ظهور آن در اینکه بدون کفر هم عمل حبط می شود گفته شده است

"أَنْ تَحْبِطَ أَعْمَالُكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ" - یعنی "لثلا تحبط، أو كراهه ان تحبط اعمالكم": به صدای بلند سخن مگویید تا اعمال شما حبط نشود. و این جمله متعلق به هر دو نهی است، معنایش این است که: اگر گفتیم به روی آن جناب فریاد زنید و اینکه گفتیم به صدای بلند صحبت نکنید، آن طور که در بین خود صحبت می کنید برای این است که اعمالتان به این وسیله و ندانسته باطل نشود، چون این دو عمل باعث حبط و بطلان اعمال صالح است. و ما در جلد دوم این کتاب بحثی پیرامون مساله حبط اعمال گذرانیدیم.

بعضی از مفسرین (۱) احتمال داده اند که جمله "أَنْ تَحْبِطَ" تعلیلی باشد برای عملی که از آن نهی شده، یعنی فریاد زدن و بلند حرف زدن، و معنا این باشد که: این عمل که به منظور حبط انجام می دهید عملی است که نهی شده، و فرق بین اینکه جمله مزبور تعلیل نهی باشد، یا تعلیل منهی عنه، این است که در اولی فعل منهی عنه تعلیل شده و در دومی فعل تعلیل شده مورد نهی قرار گرفته. و خواننده محترم می داند که دومی توجیهی تکلف آور است.

و ظاهر آیه شریفه این است که بلند کردن صدای خود از صدای رسول خدا، و بلند سخن گفتن در حضور آن جناب، دو عمل گناه و موجب حبط عمل است، پس استفاده می شود که غیر از کفر گناهای دیگر نیز هست که باعث حبط می شود.

عده ای آیه را چنین توجیه کرده اند که: مراد از حبط، ثواب نداشتن خود عمل است، نه اینکه این عمل مانند کفر، ثواب سایر اعمال را باطل می کند. در مجمع البیان می گوید:

اصحاب ما گفته اند: معنای حبط عمل در جمله "أَنْ تَحْبِطَ أَعْمَالُكُمْ" این است که همین سخن گفتن مسلمانان با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اگر با رعایت ادب و تعظیم آن جناب باشد مستحق ثواب می باشند، و اگر همین سخن گفتن را طوری انجام دهند که رعایت احترام آن جناب نشود مستحق عقاب می شوند، و آن ثواب هم از دستشان می رود، پس همین عملشان حبط شده، پس این آیه هیچ ربطی به اهل عذاب ندارد.

دلیل این گفتار ما این است که در آیه مورد بحث احباط به خود عمل معلق شده، و بعضی از مفسرین (۲) آن را مربوط کرده اند به ثوابی که در برابر عمل مستحق می شود، و این خلاف ظاهر است.

این توجیه درست نیست، برای اینکه در حبط مربوط به کفر هم که بدون هیچ شکی

ص: ۴۵۸

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۳۵.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۰.

منظور از آن حبط ثواب اعمال است نیز حبط معلق شده به خود اعمال، همان طور که در این آیه نیز چنین است. پس ناگزیریم در اینجا هم آیه را حمل کنیم به همان معنایی که آیه حبط مربوط به کفر را حمل کردیم. آنجا گفتیم که کفر، ثواب عمل را حبط می کند، اینجا نیز باید همین را بگوییم، و هیچ فرقی بین این دو مورد نیست. و این که گفتند خلاف ظاهر است قبول نداریم، برای اینکه بطلان عمل همین است که اثر مترتب بر آن باطل شود.

بعضی (۱) دیگر آیه را چنین توجیه کرده اند که: تنها کفر باعث حبط است، و اگر در این آیه فریاد زدن به روی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و بلند صحبت کردن را هم باعث حبط دانسته از این جهت نبوده که خود این رفتار باعث حبط می شود، بلکه از این جهت بوده که ممکن است گاهی این عمل باعث اذیت شدن آن جناب شود، و اذیت کردن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کفر و مایه حبط عمل است.

بعضی (۲) هم گفته اند: هر چند در آیه از مطلق بلند حرف زدن نهی شده ولی ما می دانیم که ملائک آن پرهیز از عملی است که ممکن است باعث آزار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شود و چون آزار آن جناب به اتفاق مسلمین کفر و باعث حبط عمل است، لذا به طور مطلق از عملی که گمان آزار پیغمبر در آن هست نهی کرده، چه اینکه آزار باشد و چه نباشد. و این به دو منظور بوده یکی حمایت از حرمت آن جناب، و یکی پیش گیری و از بین بردن ماده فساد.

و چون این عمل مورد نهی، دو قسم بوده، یکی به حد کفر می رسیده و آن صورتی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را آزار دهد، و یکی هم به حد کفر نمی رسیده، و نیز از آنجا که دلیلی نبوده این دو قسم عمل را مشخص کند، و اگر هم فرض کنیم بوده مردم در بیشتر مواقع توجهی به آن نداشتند لذا مکلفین باید به عنوان احتیاط از هر دو قسم، احتیاط می کردند، تا از آن هم که به حد اذیت می رسیده اجتناب کرده باشند.

و جمله "أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ" هم به همین مشخص نبودن این دو قسم اشاره می کند، و الا اگر به صدای بلند سخن گفتن با آن جناب به طور مطلق حرام می بود- چه به حد اذیت برسد و چه نرسد- دیگر جا نداشت بفرماید "ندانسته اعمالتان حبط شود" چون مورد تکلیف منحصر به یک قسم بود، یعنی بلند حرف زدن، حال اگر به حد آزار برسد کفر هم

ص: ۴۵۹

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۳۶.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۰.

بود، و اگر نرسد حد اقل حرام بود پس به طور قطع بلند حرف زدن حرام بوده، دیگر چه معنا دارد عدم شعور و عدم تشخیص را در اینجا بیاورند، با اینکه شعور بطور مطلق ثابت است- این بود خلاصه گفتار صاحب مجمع البیان. اشکال این قول این است که تکلیف مذکور در آیه "لا- تَزْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَ لا- تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ" را نهی مقدمی از باب احتیاط گرفته است در حالی که بدون هیچ تردیدی تکلیف در آن تکلیفی نفسی است. و اینکه گفته: مردم در بیشتر مواقع توجهی به هر یک از دو عمل ندارند صحیح نیست، بلکه تشخیص این دو گونه بلند حرف زدن چیز است که عقل هر عاقلی از عهده آن برمی آید، و عقل هر عاقلی قبل از نهی شرعی هم آن را تشخیص می دهد که عمل زشتی است، و تشخیص زشتی آن مانند تشخیص زشتی افتراء و افک و دروغ است.

و کسانی که در صدر اسلام این عمل را مرتکب می شدند مؤمنین بودند، به شهادت اینکه در اول آیه فرموده: "يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا". و مؤمنین با این تشخیص که این عمل، عمل زشتی است مرتکب می شدند، از باب اینکه در خیلی از گناهان مسامحه می کردند، و خیال می کردند خیلی مهم نیست، ولی نمی دانستند که این عمل باعث حبط و بطلان عبادات و اعمال صالحان می شود، و اگر می دانستند هرگز راضی به بطلان آن نمی شدند.

لذا خدای تعالی متوجهشان کرده که این عمل چنین خطری دارد، و شما نمی دانید و فرموده: "أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ" شما نمی دانید که این عمل شما اثری هولناک و خطری عظیم دارد، و آن این است که اعمالتان را حبط می کند، پس زنهار، متوجه باشید و هیچ یک از این دو قسم حرف زدن را مرتکب نشوید که اعمالتان باطل می شود و خود متوجه نیستید.

پس جمله "وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ" ناظر است به حالی که مؤمنین قبل از نهی داشتند، و آن این است که می دانستند عملشان زشت است، ولی نمی دانستند این عمل زشتشان چقدر زشت است، و زشتیش به این حد از عظمت است، و اما بعد از صدور بیان الهی فهمیدند که خطر احباط در این اعمالشان هست.

پس آیه شریفه از یک نقطه نظر شبیه آیه شریفه: "وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ" (۱) است که راجع به مساله افک است می فرماید: شما خیال می کنید افک عمل

ص: ۴۶۰

کوچکی است، در حالی که نزد خدا عملی است عظیم. و از نظر دیگر نظیر آیه " وَ بَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ " (۱) است، که راجع به قیامت است و می فرماید: در آن روز از ناحیه خدا چیزهایی برایشان ظاهر می شود که هرگز احتمالش را هم نمی دادند.

" إِنَّ الَّذِينَ يُغْضُونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى ... "

کلمه " غض صوت " معنای خلاف " رفع الصوت " را می دهد. و کلمه " امتحان " به معنای ابتلاء و اختیار است، و امتحان را وقتی به کار می برند که بخواهند وضع چیزی که تا کنون برایشان مجهول بوده معلوم کنند، و چون این معنا در مورد خدای تعالی محال است، ناگزیر باید بگوییم که امتحان در مورد خدای تعالی به معنای تمرین دادن و عادت دادن است - هم چنان که بعضی (۲) اینطور معنا کرده اند. و یا امتحان را به معنای محنت و مشقت دادن به قلب معنا کنیم، و بگوییم خدای تعالی این مشقت ها را بر دلها تحمیل می کند تا قلبها به تقوی عادت کنند.

سیاق این آیه سیاق وعده جمیلی است در برابر آهسته کردن صدا پیش روی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بعد از آنکه مؤمنین را توصیف می کند به اینکه خداوند دلهایشان را برای تقوی تمرین داده. و این خود تاکید و تقویتی است برای مضمون آیه قبلی تا مؤمنین را تشویق کند به اینکه نهی در آن آیه را عمل کنند.

و در اینکه در این آیه از پیامبر اسلام تعبیر کرد به " رسول الله " و در آیه قبلی تعبیر کرد به " نبی " اشاره ای است به ملائک حکم، خواسته بفهماند شخص رسول بدان جهت که رسول است هر قسم رفتاری که با آن جناب بشود با مرسل و فرستنده او شده است، اگر او را تعظیم و احترام کنند خدا را احترام کرده اند، پس آهسته سخن گفتن نزد او، احترام و تعظیم و بزرگداشت خدای سبحان است، و مداومت بر این سیره - که از کلمه " يغضون " استفاده می شود، چون مضارع استمرار را می رساند - کاشف از این است که این کسانی که چنین ادبی دارند تقوی خلق آنان شده، و خدا دلهایشان را برای تقوی تمرین داده.

" لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ " - این نیز وعده جمیلی است در برابر تقوایی که در دل دارند، هم چنان که فرموده: " وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى "

ص: ۴۶۱

۱- سوره زمر، آیه ۴۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۳۷.

" إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ " از سیاق آیه چنین برمی آید که از واقعه ای خبر می دهد که واقع شده، و اشخاص جفا کار بوده اند که آن جناب را از پشت دیوار حجره هایش صدا می زدند، و در حقش رعایت ادب و احترام نمی کردند، و خدای تعالی در این آیه مذمتشان می کند، و به نادانی و نداشتن عقل توصیفشان می فرماید و به حیوانات و چارپایان تشبیهشان می کند.

" وَ لَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ " یعنی اگر این جفاکاران صبر کنند و تو را صدا نزنند، تا خودت به دیدنشان از خانه در آیی برای آنان بهتر است، برای اینکه هم ادبی است نیکو، و هم تعظیم و احترام مقام رسالت است، و هم رعایت این ادب آنان را به مغفرت خدا و رحمت او نزدیک می کند، چون او پروردگاری است غفور و رحیم.

پس جمله " وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ " گویا ناظر است به همان صبری که بدان توصیه می فرمود. ممکن هم هست ناظر باشد به اینکه اکثرشان عقل ندارند. و معنای مجموع جملات این باشد که: آنچه از این افراد جفاکار صادر شد و آن جهالت و سوء ادبشان، مورد عفو قرار گرفت، برای اینکه از روی عقل مرتکب نشدند، بلکه ناشی از قصور فهمشان بوده، و خدا هم غفور و رحیم است.

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا... "

کلمه " فاسق " به طوری که گفته اند به معنای کسی است که از طاعت خارج و به معصیت گرایش کند. و کلمه " نبا " به معنای خبر مهم و عظیم الشان است. و کلمه " تبین " و نیز کلمه " استبانه " و " ابانه " - به طوری که در صحاح آمده - همه به یک معنا است، و این کلمه هم متعدی استعمال می شود و مفعول می گیرد، و هم لازم استعمال می شود، و چون متعدی شود معنای ایضاح و اظهار را می دهد، مثلاً وقتی گفته می شود: " تبین الامر " و " یا " استبته " و " یا " ابنت الامر " معنایش این است که من فلان امر را روشن و اظهار کردم. و چون به طور لازم استعمال شود، به معنای اتضاح و ظهور خواهد بود، وقتی گفته می شود " ابان الامر " و " یا " استبان الامر " و " یا " تبین الامر " معنایش این است که فلان امر واضح شد.

و معنای آیه چنین است: ای کسانی که ایمان آورده اید! اگر فاسقی نزد شما خبری مهم آورد، خبرش را تحقیق و پیرامون آن بحث و فحص کنید، تا به حقیقت آن واقف شوید، تا مبادا بدون جهت و به نادانی بر سر قومی بتازید، و بعد از رفتاری که با آنان کرده اید پشیمان شوید.

خدای سبحان در این آیه اصل عمل به خیر را که اصلی است عقلایی امضاء کرده، چون اساس زندگی اجتماعی بشر به همین است که وقتی خبری را می شنوند به آن عمل کنند، چیزی که هست در خصوص خبر اشخاص فاسق دستور فرموده تحقیق کنید، و این در حقیقت نهی از عمل به خبر فاسق است، و حقیقت این نهی این است که می خواهد از بی اعتباری و عدم حجیت خبر فاسق پرده بردارد، و این هم خودش نوعی امضاء است، چون عقلا هم رفتارشان همین است که خبر اشخاص بی بندوبار را حجت نمی دانند، و به خبر کسی عمل می کنند که به وی وثوق داشته باشند.

توضیحی راجع به نقش "خبر" در زندگی اجتماعی انسان و اقسام خبر و لزوم تبیین و تفحص در باره اخبار فاسق

توضیح اینکه: حیات آدمی حیاتی است علمی، و انسان سلوک طریق زندگی اش را بر این اساس بنا نهاده که آنچه به چشم خود می بیند، به همان عمل کند، حال چه خیر باشد و نافع و چه شر باشد و مضر. و چون ما یحتاج زندگی اش و آنچه مربوط و متعلق به زندگی او است منحصر در دیدنیها و شنیدنیهای خودش نیست بلکه بیشتر آنها از حیطة دید و علم او غایب است، ناگزیر می شود که بقیه حوائج خود را که گفتیم از حیطة علم او غایب است از راه علم دیگران تکمیل و تتمیم کند، علمی که دیگران با مشاهده و یا با گوش خود بدست آورده اند، و این همان خبر است.

پس اعتماد به خبر به این معنا است که عملاً ترتیب اثر به آن بدهیم و با مضمون آن تا حدی معامله علمی بکنیم که گویا خود از راه مشاهده بدست آورده ایم، و این همان طوری که گفتیم لازمه زندگی اجتماعی انسان است، و احتیاج ابتدایی او است، و بنای عقلا و مدار عملکرد آنان بر قبول خبر دیگران است.

حال اگر خبری که به ما می دهند متواتر باشد یعنی از بسیاری آورندگان آن برای انسان یقین آور باشد و یا اگر به این حد از کثرت نیست حد اقل همراه با قرینه هایی قطعی باشد که انسان نسبت به صدق مضمون آن یقین پیدا کند، چنین خبری حجت [\(۱\)](#) و معتبر است.م.

ص: ۴۶۳

۱- معنای اینکه می گوئیم حجت است، این است که اگر به آن خبر عمل کردیم و اتفاقاً اشتباه بود، هیچ مرجعی نمی تواند ما را مؤاخذه کند که چرا چنین کردی، می گوئیم چون همه چنین گفتند، و نمی تواند بگوید چرا به خبر همه عمل کردی چون می گوئیم یقین بدرستی گفته هایشان داشتیم. و نیز اگر ما به آن خبر عمل نکنیم و اتفاقاً خبر صحیحی بود، هر مرجعی می تواند ما را مؤاخذه کند که چرا آن عمل را انجام ندادی و نمی توانیم بگوئیم چون خودم به چشم ندیدم و بگوش نشنیدم، زیرا می گوئید خبر قطعی داشتی، پس خبر متواتر و خبر توأم با قرائن قطعی خبری است که هم من می توانم در برابر هر مرجعی به آن احتجاج کنم، و هم مراجع مربوطه می توانند علیه من به آن خبر احتجاج کنند، این است معنای حجت. مترجم.

و اما اگر خبر متواتر نبود، و همراه با قرینه هایی قطعی نیز نبود، و در نتیجه بعد از شنیدن خبر یقین به صحت آن حاصل نشد، و به اصطلاح علمی خبر واحد بود، چنین خبری در نظر عقلا وقتی معتبر است که اگر برای انسان یقین نمی آورد، حد اقل و ثوق و اطمینانی بیاورد، حال یا به حسب نوعش خبری و ثوق آور باشد، (مانند خبری که متخصص یک فن به ما می دهد) و یا به حسب شخصش و ثوق آور باشد، (مثل اینکه شخص آورنده خبر مورد و ثوق ما باشد)، عقلا بنا دارند که بر این خبر نیز ترتیب اثر دهند. و سرش هم این است که عقلا یا به علم عمل می کنند، و یا به چیزی که اگر علم حقیقی نیست علم عادی هست، و آن عبارت است از مظنه و اطمینان.

حال که این مقدمه روشن گردید، می گوئیم: اینکه در آیه شریفه دستور به تحقیق و بررسی خبر فاسق را تعلیل فرموده به اینکه "أَنْ تُصَبِّحُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ..." می فهماند که آنچه بدان امر فرموده، رفع جهالت است، و اینکه انسان اگر خواست به گفته فاسق ترتیب اثر دهد، و به آن عمل کند باید نسبت به مضمون خبر او علم حاصل کند، پس در آیه شریفه همان چیزی اثبات شده که عقلا- آن را ثابت می دانند، و همان عملی نفی شده که عقلا هم آن را نفی می کنند، و این همان امضاء است، نه تاسیس حکمی جدید.

"وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ..."

کلمه "عنت" به معنای گناه، و نیز به معنای هلاکت است. و کلمه "طوع" و اطاعت هر چند به معنای انقیاد و گردن نهادن است، و لیکن بیشتر به معنای امتثال امر و مشی بر طبق خطی است که امر برای مامور ترسیم کرده- این نظریه راغب است (۱). - لیکن چه بسا ممکن است که امر به عکس شود، یعنی ما فوق بر طبق خواسته زبردست خود عمل کند، آن طور که او دلش می خواهد، در اینجا متبوع و آمر از تابع و زبردست اطاعت کرده. و اتفاقاً در آیه مورد بحث اطاعت به همین معنا است، می فرماید "لَوْ يُطِيعُكُمْ- اگر پیغمبر شما را اطاعت کند" چون عمل رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را بر طبق دلخواه مؤمنین اطاعت آن جناب از مؤمنین خوانده.

و این آیه به طوری که از سیاقش برمی آید تتمه گفتار در آیه قبل است، می خواهد حکم در آن آیه را تعمیم دهد، و بفرماید رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نه تنها نباید خبر فاسق را بدون تحقیق بپذیرد، بلکه خواسته شما را هم نباید اطاعت کند، به همان علتی".

ص: ۴۶۴

که گفتیم نباید به خبر فساق عمل کند. در آنجا گفتیم اگر عمل کند گرفتار جهالت و بنای عمل بر اساس جهالت شده است، اطاعت کردنش از شما هم همین محذور را دارد.

مضمون این آیه روشن کردن مؤمنین است به اینکه خدای سبحان ایشان را به جاده رشد انداخته، و به همین جهت است که ایمان را محبوبشان کرده و در دل‌هایشان زینت داده، و کفر و فسوق و عصیان را از نظرشان انداخته، پس باید که از این معنا غفلت نکنند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دارند. کسی را دارند که مؤید از ناحیه خداست. کسی را دارند که از ناحیه پروردگارش بینه ای دارد که هرگز جز به راه رشد نمی برد، و به سوی چاه و گمراهی نمی کشاند، پس باید او را اطاعت کنند، و هر چه او اراده می کند اراده کنند، و هر چه او اختیار می کند اختیار کنند، و اصرار نورزند که آن جناب ایشان را در آراء و اهوائشان اطاعت کند، چون اگر او ایشان را در بسیاری از امور اطاعت کند، هلاک می شوند، و به تعب می افتند.

پس جمله "وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ" عطف است بر جمله "فَتَبَيَّنُوا" ی در آیه قبل، و اگر در جمله مورد بحث خبر را بر مبتدا مقدم داشته، و به جای اینکه بفرماید "ان رسول الله فيكم" فرموده "أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ" برای این بوده که انحصار را برساند و بفهماند این تنها شماست که چنین نعمتی در اختیار دارید. و نیز به لازمه این انحصار هم اشاره کرده باشد، و بفهماند لازمه اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تنها در اختیار شما است، این است که شما هم به رشد او چنگ بزنید، و از گمراهی اجتناب بکنید، و در امور به او مراجعه نموده، اطاعتش کنید، و دنبال راهش حرکت کنید، نه اینکه دنباله هواهای نفسانی خود را گرفته، توقع داشته باشید که آن جناب هم تابع هواهای شما شود.

پس معنای جمله این شد که: فراموش نکنید که رسول خدا تنها در بین شما است - و این کنایه است از اینکه واجب است در امور خود به او مراجعه کنند و (با سایر اقوامی که از چنین نعمتی برخوردار نیستند فرق داشته باشند) در هر پیشامدی که با آن مواجه می شوند طبق نظریه آن جناب رفتار نموده هر چه او دستور می دهد عمل کنند، بدون اینکه کمترین دخالتی به هوای نفس خود دهند.

لزوم پیروی از رسول الله (صلی الله علیه و آله) و وجه و سبب اینکه آن جناب نباید از دیگران اطاعت کند

لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ"

- یعنی اگر رسول خدا در بسیاری از امور به دلخواه شما رفتار کند به زحمت می افتید و هلاک می شوید. و این جمله تقریباً به منزله جواب از سؤالی است تقدیری، گویا کسی پرسیده: به چه دلیل در امور و حوادث به آن جناب مراجعه کنیم و او به ما مراجعه نکند، و به دلخواه ما رفتار نماید؟ در پاسخ فرموده "برای اینکه اگر به دلخواه شما عمل کند، به زحمت می افتید و هلاک می شوید."

" وَ لَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ إِلِيمَانٌ وَ زَيْنُهُ فِي قُلُوبِكُمْ " - کلمه " لکن " در ابتدای این جمله استدراک و اعراض از مطلبی است که جمله قبل آن را هم شامل می شود، یعنی جمله " لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ " این معنا را هم می فهماند که شما مسلمانان در معرض هلاکت و گمراهی هستید و کلمه " لکن " می خواهد این را استثنا کند، بفرماید: نه، شما به خاطر اینکه خدا ایمان را محبوب دلهایتان کرده، و این انعام را بر شما کرده که ایمان را در دلهایتان زینت داده، و کفر را از نظرتان انداخته، و دیگر اشتهایی به کفر و فسوق و عصیان ندارید، لذا مشرف به هلاکت و گمراهی نیستید.

محبوب کردن ایمان در دل مؤمنین به این معنا است که: خدای تعالی ایمان را به زیوری آراسته که دلهای شما را به سوی خود جذب می کند، به طوری که دلهای شما به آسانی دست از آن بر نمی دارد، و از آن رو به سوی چیزهای دیگر نمی کند. " وَ كَرَّةَ إِلَيْكُمْ الْكُفْرَ وَ الْفُسُوقَ وَ الْعِصْيَانَ " - این جمله عطف است بر جمله " حب "، و معنای مکروه کردن کفر و فسوق و عصیان این است که دلهای شما را طوری کرده که خود به خود از کفر و توابع آن تنفر دارد. و فرق بین فسوق و عصیان - به طوری که گفته اند (۱) - این است که فسوق عبارتست از خروج از طاعت به سوی معصیت، و عصیان عبارتست از خود معصیت. به عبارت دیگر عصیان عبارتست از همه گناهان. بعضی (۲) هم گفته اند: مراد از فسوق دروغ است، به قرینه آیه قبله که از خبر دروغین فساق سخن می گفت، و عصیان عبارتست از بقیه گناهان.

" أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ " - این جمله مساله محبوب کردن ایمان و مجذوب کردن دلهای مؤمنین در برابر آن، و نیز مکروه کردن کفر و فسوق و عصیان را بیان می کند، می فرماید همین سبب رشدی است که هر انسانی به فطرت خود در جستجوی آنست، و در مقابل باز به فطرت خود از گمراهی متنفر است، پس بر مؤمنین لازم است که دست از ایمان برندارند، و از کفر و فسوق و عصیان اجتناب ورزند، تا رشد یابند که اگر رشد یابند تابع رسول می شوند، و دیگر هواهای خود را پیروی نمی کنند.

و چون دوست داشتن ایمان و مجذوب شدن در برابر آن، و تنفر از کفر و توابع آن، صفت بعضی از افرادی بوده که رسول در بین آنان بوده است و تمامی اصحاب آن جناب،

ص: ۴۶۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۳.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۳.

دارای چنین صفاتی نبوده اند- همان طور که آیه قبلی هم تصریح به آن می کرد- و اگر خطاب را متوجه همه اصحاب کرده با اینکه محبت به ایمان و کراهت از کفر و فسق و عصیان در همه اصحاب نبود، هم چنان که آیه سابق بر آن شهادت می داد، برای این بود که خواست وحدتشان محفوظ باشد، و خلاصه به گردن آنهايي هم که چنین نیستند بگذارد که چنین هستید، و باید چنین باشید، و به همین جهت در آخر آیه، سیاق را تغییر داد، و خطاب را متوجه شخص رسول الله (صلی الله علیه و آله) نمود و فرمود: اینان رشد یافتگانند. و اشاره به کلمه "اینان" اشاره به خصوص آنهايي است که چنین صفاتی دارند، یعنی آنهايي که دلهايشان دوستدار ایمان و متنفر از کفر و فسق و عصیان است، تا به این وسیله، هم این افراد را مدح کرده باشد و هم آنهايي را که چنین نبوده اند تشویق نموده باشد.

این را هم باید دانست که در جمله "وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُمْ" اشعاری است به اینکه یک دسته از مؤمنین اصرار داشته اند که خبر فاسق مشار الیه در آیه قبلی، مورد قبول واقع شود و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به آن خبر ترتیب اثر دهد و اتفاقاً جریان از همین قرار هم بوده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ولید بن عقبه را (که مردی فاسق بود) به میان قبیله "بنی المصطلق" فرستاد تا زکات آنان را جمع آوری نموده بیاورد. ولید، نزد این قبیله رفت و مردم قبیله وقتی او را دیدند دلواپس شدند، و او بدون اینکه چیزی به ایشان بگوید، به مدینه برگشت و عرضه داشت که مردم بنی المصطلق از دین برگشته اند، و زکات نمی دهند. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تصمیم گرفت لشکر به سویشان بفرستد، و با ایشان کارزار کند که آیه مورد بحث نازل شد، و ایشان منصرف گردیدند و در بین مسلمانان عده ای اصرار داشتند که چه خوبست با بنی المصطلق کارزار کنیم- که به زودی اصل این داستان در بحث روایتی خواهد آمد.

"فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ" این جمله رفتاری را که در جملات قبل خدای تعالی با مؤمنین داشت تعلیل می کند، یعنی می فرماید: اگر خدای تعالی ایمان را محبوب دلهايشان کرد و کفر و فسق و عصیان را مورد نفرتشان قرار داد، صرفاً عطیه و نعمتی بود که به ایشان ارزانی داشت، نه اینکه خواسته باشد عوضی از ناحیه مؤمنین عایدش گردد، البته این عمل بیهوده و گزافی هم نبوده و بدون حکمت و علتی مؤمنین را به چنین عطیه ای اختصاص نداده، چون او علیم است، می داند عطیه خود و نعمتش را کجا مصرف کند، و حکیم است هرگز عملی را بیهوده و گزاف و بدون حکمت انجام نمی دهد، هم چنان که در سوره فتح می فرمود: "وَالَّذِينَ هُمْ كَلِمَةُ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا" (۱).

ص: ۴۶۷

۱- و اگر کلمه تقوی را صفت جدا ناشدنی آنان کرد، برای این بود که خود آنان سزاوارتر به آن بودند از دیگران، و ایشان اهل آن بودند و خدا به هر چیزی دانا است. سوره فتح، آیه ۲۶.

امر به اصلاح بین دو طائفه از مؤمنین که به جنگ با هم پرداخته اند و تعلیل آن به اینکه مؤمنان برادر یکدیگرند

"وَ إِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلُوا فَأُضِلُّوهَا بَيْنَهُمَا..."

کلمه "اقتال" و "تقاتل" به یک معنا است، هم چنان که "استباق" و "تسابق" به یک معنا است. و برگردانیدن ضمیر جمع به دو طائفه، به اعتبار معنا است (چون هر چند دو طائفه بودند، و می باید ضمیر تشبیه به آن دو برگردد، ولی چون دو طائفه چندین نفر هستند، پس از حیث نفر جمعند) هم چنان که در عبارت "فَأُضِلُّوهَا بَيْنَهُمَا" که ضمیر تشبیه به آن بر می گردد، به اعتبار لفظ "طائفتان" می باشد.

از بعضی از مفسرین (۱) نقل شده که در وجه فرق بین دو ضمیر، که چرا یک جا ضمیر جمع به طائفتان برگردانیده، و یک جا ضمیر تشبیه گفته اند: سرش این است که در اولی (که ضمیر جمع برگردانده) دو طائفه در حال جنگ، یک طائفه مخلوط به هم هستند، و چون جمعیتی هستند، ضمیر جمع به آنها بر می گردد، و در دومی که ضمیر تشبیه برگردانده، به این جهت است که در آن حال دو طائفه جدا از همند.

"فَإِنْ بَعَثَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ" - کلمه "بغی" که مصدر "بغت" است، به معنای ظلم و تعدی بدون حق است، و کلمه "فی" که جمله "نفی" از آن اشتقاق یافته، به معنای برگشتن است. و مراد از "امر الله" دستوراتی است که خدای تعالی داده. و معنای آیه این است که: اگر یکی از دو طائفه مسلمین به طائفه دیگر بدون حق ستم کرد، باید با آن طائفه که تعدی کرده قتال کنند تا به امر خدا برگردند و دستورات الهی را گردن نهند.

"فَإِنْ فَاءَتْ فَأُضِلُّوهَا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ" - یعنی اگر با قتال شما طائفه تجاوزکار سر جای خود نشست، و اوامر خدا را گردن نهاد، آن وقت در مقام اصلاح بین آن دو طائفه برآید. اما اصلاح تنها به این نباشد که سلاح ها را زمین بگذارید، و دست از جنگ بکشید، بلکه اصلاحی توأم با عدل باشد، به این معنا که احکام الهی را در مورد هر کسی که به او تجاوز شده - مثلاً کسی از او کشته شده، و یا عرض و مال او و یا حق او تضییع شده - اجراء کنید.

"وَ أَقْسَطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسَطِينَ" - کلمه "اقساط" - به کسر همزه - به معنای آن است که به هر یک، آن حقی را که مستحق است و آن سهمی را که دارد بدهی. پس عطف.]

ص: ۴۶۸

این جمله به جمله "فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ"، از قبیل عطف مطلق بر مقید به منظور تاکید است.

و جمله "إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ"، هم علت دستور به اصلاح و عدالت را تعلیل می کند، و هم آن تاکید را که گفتیم از عطف دو جمله به یکدیگر استفاده می شود، برای بار دوم تاکید می نماید، گویا فرموده: بین آن دو طائفه به عدالت اصلاح کنید، باز هم می گویم، دائما عدالت کنید، و در همه امور عدالت را رعایت نمایید، برای اینکه خداوند عدالت گستران را به خاطر عدالتشان دوست دارد.

"إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ" این جمله هر چند مطلب جدیدی را بیان می کند، لیکن باز مطالب قبلی را تاکید می نماید، و اگر ارتباط بین مؤمنین را منحصر کرد در ارتباط اخوت، برای این بود که مقدمه و زمینه چینی باشد برای تعلیلی که برای حکم صلح می آورد، و می فرماید "پس بین دو برادر خود اصلاح کنید"، و در نتیجه بفهماند این دو طائفه ای که شمشیر به روی یکدیگر کشیدند، به خاطر وجود اخوت در بین آن دو، واجب است که صلح در بینشان برقرار گردد، و اصلاحگران هم به خاطر اینکه برادران آن دو طائفه هستند، واجب است صلح را در هر دو طائفه برقرار نموده، هر دو را از نعمت صلح برخوردار سازند- نه اینکه به طرف یک طائفه متمایل شوند.

و این که در جمله مورد بحث فرمود: "فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ" با اینکه می توانست بفرماید "فاصلحوا بین الاخوین"، برای این بود که در کوتاهترین عبارت، لطیف ترین بیان را کرده باشد، چون جمله مورد بحث دو چیز را می فهماند: یکی اینکه دو طائفه ای که با هم جنگ می کنند برادر یکدیگرند، و باید صلح بین آن دو برقرار شود، دوم اینکه سایر مسلمانان هم برادر هر دو طرف جنگ هستند، و آنان باید رعایت برادری و اصلاح را در بین هر دو طائفه بنمایند.

"وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ" - و از خدا بترسید شاید مشمول رحمت خدا گردید. این جمله هر سه طائفه، یعنی دو طائفه مقاتل، و طائفه اصلاحگر را موعظه و نصیحت می کند.

گفتاری در معنای اخوت

باید دانست که جمله "إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ" قانونی را در بین مسلمانان مؤمن تشریح می کند، و نسبتی را برقرار می سازد که قبلا برقرار نبود، و آن نسبت برادری است که آثاری

شرعی، و حقوقی قانونی نیز دارد. ما در بعضی از مباحث گذشته این تفسیر پیرامون مساله ابوت، بنوت و اخوت و سایر انواع قرابت و خویشاوندی گفتیم که این نسبت ها دو قسمند: یکی حقیقی و طبیعی که عبارت از این است که دو فرد از بشر یا بدون واسطه و یا با یک یا چند واسطه بالاخره منتهی به پشت یک پدر و یا رحم یک مادر، و یا منتهی به هر دو شوند. یکی هم نسبت های اعتباری و قراردادی است، برای اینکه آثاری خاص بر آنها مترتب شود، مثلا از یکدیگر ارث ببرند، و یا نفقه یکی بر دیگری واجب باشد، و یا اینکه ازدواج آن دو با یکدیگر حرام باشد، و یا احکامی دیگر.

پس معلوم شد که قرابت و نسبت اعتباری، غیر از قرابت طبیعی است، البته گاهی می شود که هر دو با هم جمع می شوند، مثل قرابتی که بین دو برادر و یا یک زن و شوهر مشروع هست که قرابتشان هم طبیعی است و هم اینکه قانون و اعتبار این قرابت را قرابت می داند، و آثاری بر آن مترتب می کند. و گاهی طبیعی هست ولی اعتباری نیست، مانند فرزند متولد شده از زنا که از نظر طبیعت، این فرزند پدر و مادر زناکار خود هست، و اما از نظر قانون و اعتبار هیچ ارتباطی با آن دو ندارد، نه از آن دو ارث می برد، و نه آن دو از وی ارث می برند، و گاه هم می شود قرابت اعتباری هست ولی طبیعی نیست، مانند پسر خوانده که در بعضی از قوانین (مانند قانون جاهلیت عرب) پسر شمرده می شد، ولی پسر طبیعی نبود.

و معتبر شمردن امور اعتباری هر چند همانطور که گفتیم به منظور این است که آثار حقیقی بر آن امر اعتباری مترتب کنیم، مثلا یک فرد از جامعه را سر جامعه فرض کنیم تا نسبت او به جامعه نسبت سر به بدن باشد، همان طور که سر امور بدن را تدبیر می کند، او هم امور جامعه را تدبیر کند، و در بین جامعه حکم براند، همانطور که سر در بدن می راند، و لیکن این را هم باید دانست که عقل آدمی بدون جهت و بیهوده چیزی را که فاقد حقیقتی است، دارای آن حقیقت فرض نمی کند، و اگر فرض کند، حتما به خاطر مصلحتی است که وادارش کرده چنین فرضی بکند. این را بدان جهت خاطر نشان کردیم که بگوییم: وقتی به خاطر مصلحتی قرار شد چیز فاقد حقیقتی را واجد آن حقیقت فرض کنیم و آثار آن حقیقت را بر این امر فرضی هم مترتب سازیم، از آثار حقیقت آنچه که مصلحت اقتضا کند مترتب می کنیم.

اگر مصلحت اقتضا کرد همه آنها را مترتب کنیم، می کنیم، و اگر اقتضا کرد بعضی از آن آثار را مترتب کنیم همان بعض را مترتب خواهیم کرد.

مثل یک معجون که مرکب حقیقی از چند جزء است، اگر یک جزء آن نباشد

معجون، دیگر آن معجون نخواهد بود، ولی در یک معجون اعتباری به نام نماز که مرکب از چند جزء است، هم ممکن است بگوییم اگر خواندن حمد در آن نباشد نماز خوانده نشده- چه اینکه سوره عملا- ترک شود و چه سهوا- و هم می‌توانیم بگوییم اگر عمدا ترک شود نماز باطل است، چون نماز انجام نشده، ولی اگر سهوا ترک شود عیب ندارد. و شارع اسلام شق دوم را اعتبار کرده، و فرموده من نماز بی سوره را با اینکه بی سوره است، در صورتی که سوره آن سهوا فراموش شده باشد نماز دارای سوره فرض می‌کنم، و آن را صحیح می‌دانم.

و باز به همین جهت است که می‌بینیم آثار معنا به حسب اختلاف موارد، مختلف می‌شود، مثلا- اگر در نماز رکوع دو بار بیاید و یا اصلا ترک شود، چه عمدا و چه سهوا نماز باطل می‌شود، ولی قرائت حمد و سوره این طور نیست- که شرحش گذشت- پس جائز و ممکن است که آثار مترتبه بر یک معنای اعتباری به حسب اختلاف مواردش مختلف شود.

لیکن این را هم باید در نظر داشت که آثار اعتباری تنها بر موضوعات اعتباری مترتب می‌شود، نه بر موضوعات طبیعی هر چند که اعتبار نداشته باشد، مثلا اثر مالکیت انسان نسبت به خانه اش، این است که بتواند در آن تصرف کند، اما این اثر بدین جهت مترتب است که صاحب خانه مالک اعتباری آن است، یعنی در عالم اعتبار و در قانون، مالک شناخته شده، نه بدین جهت که انسان است. و همچنین برادر در عالم اعتبار اسلامی از برادر خود ارث می‌برد، نه بدین جهت که برادر طبیعی او، یعنی متولد از پدر یا از مادر و یا از پدر و مادر او است، تا برادر ولد زنا هم از پدرش ارث ببرد، چون برادر طبیعی او است بلکه از این جهت ارث می‌برد که در عالم اعتبار اسلامی برادر شناخته شده است.

"اخوت" نیز یک معنایی است که هم می‌تواند طبیعی باشد و هم اعتباری. و اخوت طبیعی در شرایع و قوانین هیچ اثری ندارد، و قوانین به صرف اینکه دو انسان دارای یک پدر و یا یک مادر و یا یک پدر و مادر باشند ارتباطی بین این دو از نظر قانون نمی‌بیند، ولی اخوت اعتباری در اسلام آثاری اعتباری دارد. و اخوت در اسلام عبارت است از نسبتی که بین دو نفر برقرار است، و در نکاح و ارث آثاری دارد، حال چه اینکه اخوت طبیعی باشد و چه رضاعی که البته اخوت رضاعی آثاری در مساله ازدواج دارد ولی در ارث ندارد- و چه اخوت دینی که آثاری اجتماعی دارد، و در نکاح و ارث اثر ندارد. و به زودی کلامی از امام صادق (علیه السلام) در باره حقوق اخوت دینی خواهد آمد که فرموده: مؤمن برادر مؤمن و چشم او و راهنمای او است، به او خیانت نمی‌کند، و ستم بر او روا نمی‌دارد و او را فریب نمی‌دهد، و اگر وعده ای به او داد خلف وعده نمی‌کند (۱).

ص: ۴۷۱

و این معنا بر بعضی از مفسرین (۱) مخفی مانده و اطلاق اخوت در آیه را در باره مؤمنین، اطلاق مجازی و از باب استعاره گرفته و گفته اند: شرکت دو نفر در داشتن ایمان، شبیه است به شرکت آن دو در اصل تولد، برای اینکه هم تولد، اصلی است برای بقاء، چون منشا حیات است، و هم ایمان منشای است برای بقاء ابدی در بهشت. بعضی (۲) هم گفته اند: این اخوت از باب تشبیه بلیغ است، از این حیث که مؤمنین همه به یک ریشه منسوبند آن هم ایمان است، که باعث بقاء ابدی است.

بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: " لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ " و " لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ "

اشاره

در مجمع البیان در ذیل آیه " یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا " می گوید: زراره از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: هنوز هیچ شمشیری در اسلام کشیده نشده، و هیچ صف نمازی وصف جنگی بر پا نشده بود، و هیچ اذانی به صدای بلند گفته نشده بود، و هیچ خطاب " یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا " نازل نشده بود که افراد قبیله اوس و خزرج مسلمان شدند (۳).

مؤلف: و از ابن عباس هم روایت شده که گفته است: هیچ خطابی به " یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا " در مکه نازل نشد، هم چنان که هیچ خطابی به " یا أَيُّهَا النَّاسُ " در مدینه نازل نشد (۵) - تا آخر حدیث - ولی بعضی (۶) در باره ذیل این حدیث تردید کرده اند. در این میان روایات دیگری در الدر المنثور (۴) و تفسیر قمی (۵) در سبب نزول آیه " لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ " نقل شده، که با مضمون آیه آن طور که باید مطابقت ندارد، و ما متعرض آنها نشدیم، اگر کسی خواسته باشد می تواند به این دو تفسیر مراجعه کند.

و در الدر المنثور است که احمد، بخاری، مسلم، ابو یعلی و بغوی - در کتاب معجم

ص: ۴۷۲

- ۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۵۱.
- ۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۵۱.
- ۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۰. (۵ و ۶) روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۳۱.
- ۴- الدر المنثور، ج ۶، ص ۸۳.
- ۵- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۱۸.

الصحابه-، و ابن منذر، طبرانی، ابن مردویه و بیهقی- در کتاب دلائل- از انس روایت کرده اند که گفته: وقتی آیه "یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ... وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ" نازل شد، ثابت بن قیس بن شماس که مردی درشت صدا بود گفت: این من بودم که صدایم را بلند کردم، و حتما اعمال صالح من حبط شده، و من اهل جهنم شده ام، و از آن به بعد غمگین در خانه خود نشستم.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روزی پرسید: ثابت بن قیس کجا است که او را نمی بینم؟ بعضی از حاضران شتابان به سراغ ثابت رفتند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) احوال تو را می پرسید مگر تو را چه شده؟ گفت: من صدایم را بلندتر از صدای رسول الله (صلی الله علیه و آله) کرده ام، و آیه شریفه در باره من نازل شده، و اینک همه اعمال صالحم بیهوده گشته، و من اهل آتش شده ام. افراد مذکور به حضور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسیدند، و جریان را باز گفتند حضرت فرمود: نه، او اهل آتش نیست، بلکه اهل بهشت است، این بود تا آنکه ثابت در حادثه جنگ یمامه به شهادت رسید (۱).

مؤلف: جمله "این بود تا آنکه ثابت در جنگ یمامه کشته شد" کلام راوی است، می خواسته بگوید شهادت او در جنگ یمامه تصدیق همان وعده ای است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) داد، و فرمود: او اهل بهشت است. البته این روایت با مختصر اختلافی به طرق مختلف دیگری نیز نقل شده.

و نیز در همان کتاب است که بخاری- در کتاب الادب- و ابن ابی الدنیا و بیهقی از داوود بن قیس روایت آورده اند که گفت: من حجره ها (ی همسران رسول خدا) را دیدم که از شاخه های بی برگ درخت خرما ساخته شده بود، و از پشت، آن را با پلاس مویی پوشیده بودند، و به گمانم عرض و فاصله بین در خانه تا در حجره چادری، حدود شش و یا هفت ذراع (۲) بود.

و آخرین نقطه خانه (که به اصطلاح فارسی پستوی خانه گفته می شود) ده ذراع بود، و من گمان می کنم بلندی سقف این حجره ها بین هفت تا هشت ذراع بود (۳).

مؤلف: نظیر صدر این روایت را از ابن سعد از عطاء خراسانی روایت کرده که

ص: ۴۷۳

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۸۴.
۲- فاصله بین آرنج و نوک انگشت وسطی را یک ذراع گویند، و بعضی از اهل لغت آن را بین پنجاه تا هفتاد سانت تخمین زده اند.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۸۷.

گفت: من حجره های همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دیدم که از شاخه های بی برگ درخت خرما ساخته شده بود، و بر در خانه ها پلاسی از موی سیاه افتاده بود (۱).

روایتی در باره شان نزول آیه: "إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا"

و نیز در همان کتاب است که احمد، ابن ابی حاتم، طبرانی، ابن منده و ابن مردویه به سند خود از حارث بن ضرار خزاعی روایت کرده که گفت: من وارد بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شدم، مرا به اسلام دعوت فرمود. پس به حضورش رفتم، و اسلام آوردم مرا دعوت کرد به دادن زکات آن را هم پذیرفتم و عرضه داشتم: یا رسول الله! به سوی قوم و قبیله ام برمی گردم، و ایشان را به اسلام و دادن زکات می خوانم، هر کس اجابت کرد زکاتش را می گیرم، و شما حدود فلان و فلان روز شخصی بفرستید تا هر چه زکات جمع آوری کرده ام بدهم بیاورد.

حارث بین قوم خود رفت و دعوتش پذیرفته شد، و زکاتها را از آنان که مسلمان شدند جمع کرد، ولی در آن تاریخی که معین کرده بود فرستاده ای از ناحیه رسول خدا نرسید. حارث پیش خود فکر کرد حتما حادثه ای رخ داده و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از دست او خشمگین شده، لذا محترمین از قوم خود را خواست و به ایشان گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تاریخی معین کرد که در آن تاریخ فرستاده ای برای گرفتن زکات نزد من می فرستد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هرگز خلف وعده نمی کند، و من خیال می کنم این تاخیر جز برای این نیست که آن جناب خشمگین شده، به راه بیفتید تا نزد آن جناب برویم.

از آن سو رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در رأس همان تاریخ ولید بن عقبه را به سوی حارث روانه کرد، تا زکاتهایی را که از اشخاص گرفته تحویل بگیرد، و ولید در بین راه وحشت می کند و برمی گردد، و به عرض رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می رساند که من نزد حارث رفتم و او از دادن زکات خودداری کرد، و می خواست مرا بکشد. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فوراً لشکری به سوی حارث و قبیله اش روانه می کند. لشکر آن جناب در بین راه به حارث و نفراتش برمی خورند که از قبیله بیرون شده و دارند می آیند.

لشکریان گفتند این خود حارث است که می آید، حارث و نفراتش را دوره کردند. حارث پرسید به سوی چه کسی ماموریت یافته اید؟ گفتند بسوی تو. پرسید: برای چه؟ گفتند رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ولید بن عقبه را نزد تو فرستاده و او برگشته و گفته که من نزد

ص: ۴۷۴

حارث رفتم، ولی او زکات را به من نداد، و خواست مرا به قتل برساند. حارث گفت به آن خدایی که محمد را به حق مبعوث کرده چنین نبوده، و من اصلاً ولید را ندیده ام، و ولید نزد من نیامده.

و بعد از آنکه حارث به حضور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسید (حضرت) پرسید: آیا زکات را ضبط کردی و خواستی فرستاده مرا به قتل برسانی؟ عرضه داشت: نه به آن خدایی که تو را به حق مبعوث فرموده من اصلاً ولید را ندیدم و او هم مرا ندیده و من نیامدم مگر بعد از آنکه دیدم در تاریخی که معین فرمودی کسی را نفرستادی. ترسیدم خدا و رسول بر من خشم گرفته باشد، لذا آمده ام که علت تاخیر را بپرسم. در اینجا بود که آیه "يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا..." حَكِيمٌ" نازل شد (۱).

مؤلف: نزول آیه مذکور در داستان ولید بن عقبه در روایات وارده از طرق اهل سنت مستفیض است، و همچنین روایات وارده از طرق شیعه. ابن عبد البر در کتاب استیعاب می گوید: در بین اهل علم آنهایی که دانای به تاویل قرآن هستند تا آنجا که من خبر دارم هیچ اختلافی نیست در اینکه آیه "إِنِ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا" در باره ولید بن عقبه نازل شده است (۲).

حب همان دین است و دین همان حب است

و در کتاب محاسن به سند خود از زیاد حذاء از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی به او فرمود: ای زیاد وای بر تو مگر دین به غیر از محبت، چیز دیگری است؟ مگر کلام خدا را نمی بینی که می فرماید: "إِن كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ" - اگر دوستدار خدا هستید مرا پیروی کنید تا خدا هم شما را دوست بدارد و گناهان شما را برایتان بیامرزد" و مگر خطاب او را به رسول گرامی اش محمد (صلی الله علیه و آله) نمی بینید که می فرماید: "حَبَبَ إِلَيْكُمْ الْإِيمَانَ وَ زَيْنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ" - ایمان را محبوب شما کرد و در دلهایتان زینت داد"، و نیز می فرماید: "يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ" - مسلمانان هر کسی را که به سوی ایشان هجرت کند دوست می دارند" و فرمود:

حب همان دین است، و دین همان حب است (۳).

مؤلف: در کافی هم به سند خود از فضیل بن یسار از امام صادق (علیه السلام) حدیثی روایت کرده که در معنای همین حدیث است. و عبارت آن حدیث این است که: مگر.

ص: ۴۷۵

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۸۷.

۲- الاصابه، حرف "واو" به نقل از ابن عبد البر.

۳- محاسن برقی، ص ۲۶۲، ح ۳۲۷. [.....]

ایمان غیر از حب و بغض است. آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: "حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ..." (۱).

و در مجمع البیان است که بعضی گفته اند: کلمه "فسوق" به معنای کذب است - نقل از ابن عباس و ابن زید، و نیز منقول از امام ابی جعفر (علیه السلام) (۲).

مؤلف: در این معنا روایات دیگری نیز هست.

و در کافی به سند خود از علی بن عقبه از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: مؤمن برادر مؤمن، و چشم او و راهنمای او است. به او خیانت و ظلم نمی کند، او را فریب نمی دهد، و اگر وعده ای به او داد خلف وعده نمی کند (۳).

مؤلف: و در معنای این حدیث روایات دیگری از آن جناب نقل شده که در بعضی از آنها به جای مؤمن فرموده: مسلمان برادر مسلمان است، او را ظلم نمی کنند، و اگر دیگران به او ظلم کنند بی یورش نمی گذارد، و نیز دنبال سر او بدگویی نمی کند (۴).

و در کتاب محاسن به سند خود از ابی حمزه ثمالی از امام ابی جعفر باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: مؤمن برادر مؤمن است، برادر پدری و مادریش، برای اینکه خدای عز و جل مؤمن را از طینت باغهای آسمانی آفریده، و از باد و بوی جنان بر او دمیده و بهمین جهت مؤمن، برادر پدری و مادری مؤمن است (۵).

چند روایت در باره اخوت ایمانی و شان نزول آیه: "وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلُوا..."

و در الدر المنثور است که احمد، بخاری، مسلم، ابن جریر، ابن منذر، ابن مردویه و بیهقی - در کتاب سنن - از انس روایت کرده اند که گفت: شخصی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عرضه داشت چه خوب بود سری به عبد الله بن ابی (وی بزرگ منافقین بود) بزنی.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بدون درنگ بر الاغی سوار شد و مسلمانان هم با او به راه افتادند، و راهی که می باید طی می کردند زمینی خشک و شوره زار بود، همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به عبد الله و همفکرانش رسید عبد الله گفت: دور شو از من، به خدا سوگند بوی الاغ ناراحتم کرد.

مردی از انصار گفت: به خدا سوگند الاغ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خوشبوتر از تو است. بعضی از یاران عبد الله به حمایت او برخاسته و بعضی از یاران رسول خدا

ص: ۴۷۶

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۱۲۵، ح ۵.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۳.

۳- اصول کافی، ج ۲، ص ۱۶۶.

٤- اصول کافی، ج ٢، ص ١٦٧، ح ١١.

٥- محاسن، باب ٤، ص ١٣٤، ح ١٢.

(صلی الله علیه و آله) به حمایت از آن جناب برخاستند، و هر دو طایفه عصبانی بودند، دست به شاخه های خرما برده، بعضی با دست و با کفش به یکدیگر زدند، اینجا بود که آیه "وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا" نازل شد (۱).

مؤلف: و در بعضی از روایات- به طوری که در مجمع البیان نقل شده- آمده: آن کسی که به عبد الله بن ابی بن سلول آن پاسخ را داد عبد الله بن رواجه بود، و زد و خوردی که رخ داد بین فامیل او از اوس و فامیل عبد الله بن ابی از خزرج بود (۲). ولی در انطباق آیه و مضمون آن و حکمی که در آن آمده با این روایات خفایی هست.

ص: ۴۷۷

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۹۰.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۲.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا- يَسِيخِرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلا- نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلا تَنَابَزُوا بِاللُّقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (١١) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلا- تَجَسَّسُوا وَلا- يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَحِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ (١٢) يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (١٣) قَالَتِ الْمَاعِرَاتُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (١٤) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَزْتَابُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (١٥)

قُلْ أَتُعَلِّمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (١٦) يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٧) إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (١٨)

ای کسانی که ایمان آورده اید هیچ قومی حق ندارد قومی دیگر را مسخره کند چه بسا که آنان از ایشان بهتر باشند، هیچ یک از زنان حق ندارند زنانی دیگر را مسخره کنند چون ممکن است آنان از ایشان بهتر باشند. و هرگز عیبهای خود را بر ملا مکنید (که اگر عیب یکی از خودتان را بر ملا کنید در واقع عیب خود را بر ملا کرده اید) و لقب بد بر یکدیگر منهدید که این بد رقم یادآوری از یکدیگر است که بعد از ایمان باز هم یکدیگر را به فسوق یاد کنید و هر کس توبه نکند همه آنان از ستمکارانند (۱۱).

هان ای کسانی که ایمان آورده اید! از بسیاری گمانها اجتناب کنید که بعضی از گمانها گناه است، و از عیوب مردم تجسس مکنید و دنبال سر یکدیگر غیبت مکنید، آیا یکی از شما هست که دوست بدارد گوشت برادر مرده خود را بخورد؟ قطعا از چنین کاری کراهت دارید و از خدا پروا کنید که خدا توبه پذیر مهربان است (۱۲).

هان ای مردم ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم و شما را تیره هایی بزرگ و تیره هایی کوچک قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید نه اینکه به یکدیگر فخر کنید و فخر و کرامت نزد خدا تنها به تقوی است و گرامی ترین شما با تقوی ترین شما است که خدا دانای با خبر است (۱۳).

اعراب بادیه نشین به تو گفتند ایمان آوردیم. بگو: نه، هنوز ایمان نیاورده اید و باید بگویید اسلام آوردیم چون هنوز ایمان در دلهای شما داخل نشده و اگر خدا و رسول را اطاعت کنید خدا از پاداش اعمالتان چیزی کم نمی کند که خدا آمرزگار رحیم است (۱۴).

مؤمنین تنها آنهایی هستند که به خدا و رسولش ایمان آورده و دیگر شک به خود راه ندادند و با اموال و جانهای خود در راه خدا جهاد کردند تنها اینان صادقند (۱۵).

بگو آیا خدا را از ایمان خود با خبر می سازید و حال آنکه خدا می داند آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، و او به هر چیزی دانا است (۱۶).

بر تو منت می نهند که اسلام آوردند بگو اسلام خود را بر من منت ننهد بلکه این خدا است که بر شما منت دارد که به ایمان هدایتان کرد اگر به راستی ایمان داشته باشید (۱۷).

آری، تنها خدا است که غیب آسمانها و زمین را می داند و خدا به آنچه می کنید بینا است (۱۸).

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ..."

کلمه "سخریه" که مبدء اشتقاق کلمه "یسخر" است، به معنای استهزاء می باشد. و استهزاء عبارت است از اینکه چیزی بگویی که با آن، کسی را حقیر و خوار بشماری، حال چه اینکه چنین چیزی را به زبان بگویی و یا به این منظور اشاره ای کنی، و یا عملاً تقلید طرف را در آوری، به طوری که بینندگان و شنوندگان بالطبع از آن سخن، و یا اشاره، و یا تقلید بخرند. و کلمه "قوم" به معنای جماعت است، که البته در اصل به معنای جماعتی از مردان است، و شامل زنان نمی شود، چون مردانند که به امور مهمه قیام می کنند نه زنان. و مراد از "قوم" در آیه مورد بحث همین معنا است چون این لفظ در مقابل "نساء" قرار گرفته.

و دو جمله "عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ" و "عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ" حکمت نهی را بیان می کند.

و آنچه از سیاق استفاده می شود این است که می خواهد بفرماید: هیچ کسی را مسخره نکنید، چون ممکن است آن کس نزد خدا از شما بهتر باشد. چیزی که هست چون غالباً مردان، مردان را، و زنان، زنان را مسخره می کنند، فرموده هیچ مردی مرد دیگری را و هیچ زنی زن دیگری را مسخره نکند، و گر نه ممکن است گاهی اوقات یعنی در غیر غالب مردی زنی را، و یا زنی مردی را مسخره کند.

" وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ" - کلمه "لمز" که مصدر "تلمزوا" است - به طوری که گفته اند (۱) - به معنای این است که شخصی را به عیبش آگاه سازی. و اگر کلمه مزبور را مقید به قید "انفسکم" - خود را" - نموده، برای اشاره به این است که مسلمانان در یک مجتمع زندگی می کنند، و در حقیقت همه از همند، و فاش کردن عیب یک نفر در حقیقت فاش کردن عیب خود است. پس باید از لمز دیگران به طور جدی احتراز جست (همان طور که از لمز خود احتراز داری، و هرگز عیب خودت را نمی گویی) و همانطور که حاضر نیستی دیگران عیب تو را بگویند. پس کلمه "انفسکم" با همه کوتاهی اش حکمت نهی را بیان

می کند.

" وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعِيدَ الْإِيمَانِ " - کلمه " نَبْر " - به فتح حرف اول و دوم - به معنای لقب است، و - به طوری که گفته اند (۱) - اختصاص دارد به لقب های زشت. پس " تنابز " که باب تفاعل و طرفینی است به معنای این است که مسلمانان به یکدیگر لقب زشت از قبیل فاسق، سفیه و امثال آن بدهند.

معنای جمله: " بئس الاسم الفسوق "

و مراد از کلمه " اسم " در جمله " بئس الاسم الفسوق " ذکر است، و از این باب است که در فارسی هم می گوئیم اسم فلانی به سخاوت در رفته، یعنی ذکرش سر زبانها است. و بنا بر این معنای " بئس الاسم "، " بئس الذکر " است، یعنی بد ذکر است ذکر مردمی که ایمان آورده اند به فسوق، و اینکه آنان را به بدی یاد کنی، چون مؤمن بدان جهت که مؤمن است سزاوارتر است که همواره به خیر یاد شود، و به او طعنه زده نشود، و باید چیزی که اگر بشنود ناراحت می شود در باره اش گفته نشود، مثلاً نگویند پدرش چنین، و یا مادرش چنان بوده.

ممکن هم هست مراد از کلمه " اسم " سمت و علامت باشد، و معنای جمله این باشد که: بد علامتی است اینکه انسانی را بعد از ایمان به داغ فسوق علامت بگذاری، و به علامتی زشت یادش کنی، مثلاً به کسی که یک روزی گناهی کرده و بعد توبه نموده، تا آخر عمرش به او بگویند فلان کاره. و یا معنا این باشد که: این بد علامتی است که تو با بدگویی مردم برای خود قرار می دهی، و همه تو را به عنوان مردی بد زبان بشناسند که همواره افراد را به زشتی یاد می کنی. و به هر یک از این معانی باشد جمله مذکور اشاره ای به حکمت نهی دارد.

" وَ مَنْ لَمْ يَتَّبِعْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ " - یعنی هر کس توبه نکند و از این گونه گناهان که سابقاً کرده بوده دست بردارد، و با این که بر آن نهی نازل شده هم چنان مرتکب شود، و از آن پشیمان نگردد، و با ترک آن به سوی خدای سبحان برگشت نکند، چنین کسانی حقا ستمکارند، چون با اینکه خدای تعالی علمشان را از معاصی دانسته و از آن نهی فرموده، با این حال عمل بدی نمی دانند.

از جمله مورد بحث یعنی جمله " وَ مَنْ لَمْ يَتَّبِعْ... " این معنا هم فهمیده می شود که در زمان نزول آیه کسانی از مؤمنین بوده اند که مرتکب چنین گناهی می شدند.

ص: ۴۸۱

مقصود از "اجتناب از ظن" و مفاد قید "کثیرا" در آیه: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ..."

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ..."

مراد از ظنی که در این آیه مسلمین مامور به اجتناب از آن شده اند، ظن سوء است، و گر نه ظن خیر که بسیار خوب است، و به آن سفارش هم شده، هم چنان که از آیه "لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَأْنفُسِهِمْ خَيْرًا" (۱) هم استفاده می شود.

و مراد از "اجتناب از ظن" اجتناب از خود ظن نیست، چون ظن، خود نوعی ادراک نفسانی است، و در دل باز است، ناگهان ظنی در آن وارد می شود و آدمی نمی تواند برای نفس و دل خود دری بسازد، تا از ورود ظن بد جلوگیری کند، پس نهی کردن از خود ظن صحیح نیست. بله، مگر آنکه از پاره ای مقدمات اختیاری آن نهی کند. پس منظور آیه مورد بحث نهی از پذیرفتن ظن بد است، می خواهد بفرماید: اگر در باره کسی ظن بدی به دلت وارد شد آن را نپذیر و به آن ترتیب اثر مده.

و بنا بر این، پس اینکه فرمود بعضی از ظن ها گناه است، باز خود ظن را نمی گوید، (چون ظن به تنهایی چه خوبش و چه بدش گناه نیست، برای اینکه گفتیم اختیاری نیست)، بلکه ترتیب اثر دادن به آن است که در بعضی موارد گناه است، (مثل اینکه نزد تو از کسی بدگویی کنند، و تو دچار سوء ظن به او شوی و این سوء ظن را بپذیری، و در مقام ترتیب اثر دادن بر آمده او را توهین کنی، و یا همان نسبت را که شنیده ای به او بدهی و یا اثر عملی دیگری بر مظنه ات بار کنی که همه اینها آثاری است بد و گناه و حرام).

و مراد از اینکه فرمود "کثیراً مِنَ الظَّنِّ" با در نظر گرفتن اینکه کلمه "کثیرا" را نکره آورده، تا دلالت کند بر اینکه ظن گناه فی نفسه زیاد است، نه با مقایسه با سایر مصادیق ظن که همان بعض ظنی است که فرموده گناه است - پس ظن گناه فی نفسه زیاد است، هر چند که بعضی، از مطلق ظن است، و نسبت به مطلق ظن اندک است.

ممکن هم هست که مراد اعم از خصوص ظن گناه باشد، مثلاً خواسته باشد بفرماید از بسیاری از مظنه ها اجتناب کنید، چه آنهایی که می دانید گناه است، و چه آنهایی که نمی دانید تا در نتیجه یقین کنید که از ظن گناه اجتناب کرده اید، که در این صورت امر به اجتناب از بسیاری از ظن ها، امری احتیاطی خواهد بود، (مثل اینکه بگوییم از مالهایی که نمی دانی حلال است اجتناب کن، چه از آنهایی که می دانی حرام است، و چه از آنها که

ص: ۴۸۲

۱- چرا مؤمنین و مؤمنات وقتی تهمت ها را می شنوند به یکدیگر حسن ظن نمی ورزند. سوره نور، آیه ۱۲.

نمی دانی حرام است یا حلال، تا در نتیجه یقین کنی که از مال حرام دوری جسته ای).

نهی از تجسس عیوب دیگران و از غیبت کردن و بیان مفسده غیبت و تجسس (و لا تَجَسَّسُوا وَ لا یَغْتَبْ بَعْضُکُمْ بَعْضاً...)

"و لا- تَجَسَّسُوا"- کلمه "تجسس"- با جیم- به معنای پی گیری و تفحص از امور مردم است، اموری که مردم عنایت دارند پنهان بماند و تو آنها را پی گیری کنی تا خبردار شوی.

کلمه "تجسس"- با حاء بی نقطه- نیز همین معنا را می دهد، با این تفاوت که تجسس- با جیم- در شر استعمال می شود، و تجسس- با حاء- در خیر به کار می رود، و به همین جهت بعضی (۱) گفته اند: معنای آیه این است که: دنبال عیوب مسلمانان را نگیرید، و در این مقام بر نیاید که اموری را که صاحبانش می خواهند پوشیده بماند تو آنها را فاش سازی. "و لا یَغْتَبْ بَعْضُکُمْ بَعْضاً أَوْ یُحِبُّ أَحَدُکُمْ أَنْ یَأْکُلَ لَحْمَ أَخِیهِ مِیْتًا فَکَرِهْتُمُوهُ"- کلمه "غیبت"- به طوری که در مجمع البیان (۲) معنا کرده- عبارت است از اینکه در غیاب کسی عیبی از او بگویی که حکمت و وجدان بیدار تو را از آن نهی کند. البته فقهاء این کلمه را به خاطر اختلافی که در مصداقش از حیث وسعت دارد، به عبارتهای مختلفی تفسیر کرده اند که برگشت همه آن عبارتها به این است که در غیاب کسی در باره او چیزی بگویی که اگر بشنود ناراحت شود. و به همین جهت بدگویی دنبال سر فردی که تظاهر به فسق می کند را جزء غیبت نشمرده اند، (چون اگر بشنود که دنبال سرش چنین گفته اند ناراحت نمی شود).

و شارع اسلام از این جهت از غیبت نهی فرموده که: غیبت اجزای مجتمع بشری را یکی پس از دیگری فاسد می سازد، و از صلاحیت داشتن آن آثار صالحی که از هر کسی توقعش می رود ساقط می کند، و آن آثار صالح عبارت است از اینکه هر فرد از افراد جامعه با فرد دیگر بیامیزد و در کمال اطمینان خاطر و سلامتی از هر خطری با او یکی شود، و ترسی از ناحیه او به دل راه ندهد، و او را انسانی عادل و صحیح بداند، و در نتیجه با او مانوس شود. نه اینکه از دیدن او بیزار باشد و او را فردی پلید بشمارد. در این هنگام است که از تک تک افراد جامعه آثاری صالح عاید جامعه می گردد، و جامعه عینا مانند یک تن واحد متشکل می شود. و اما اگر در اثر غیبت و بدگویی از او بدش بیاید و او را مردی معیوب بیندارد، به همین مقدار با او قطع رابطه می کند، و این قطع رابطه را هر چند اندک باشد، وقتی در بین همه افراد جامعه در نظر بگیریم، آن وقت می فهمیم که چه خسارت بزرگی به ما وارد آمده، پس در حقیقت عمل غیبت و این بلای جامعه سوز به منزله خوره ای است که در بدن شخص راه یابد، و اعضای او را یکی پس از دیگری بخورد، تا جایی که به کلی رشته حیاتش را قطع سازد.

ص: ۴۸۳

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۷.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۷.

و انسان که از روز ازل به حکم ضرورت، اجتماع تشکیل داد، برای این تشکیل داد که یک زندگی اجتماعی داشته باشد، و در اجتماع دارای منزلتی شایسته و صالح باشد، منزلتی که به خاطر آن دیگران با او بیامیزند، و او با دیگران بیامیزد، او از خیر دیگران بهره مند، و دیگران از خیر او برخوردار شوند. و غیبت عامل مؤثری است برای اینکه او را از این منزلت ساقط کند و این هویت را از او بگیرد. در آغاز یک فرد را از عدد مجتمع صالح کم کند، و سپس فرد دوم و سوم را، تا آنجا که در اثر شیوع غیبت تمامی افراد جامعه از صلاحیت زندگی اجتماعی ساقط شوند، و صلاح جامعه به فساد مبدل گردد، و آن وقت دیگر افراد جامعه با هم انس نگیرند، و از یکدیگر ایمن نباشند، و به یکدیگر اعتماد نکنند، آن وقت است که دواء که همان تشکیل جامعه از روز نخست بود، به صورت دردی بی دواء درمی آید.

پس غیبت در حقیقت ابطال هویت و شخصیت اجتماعی افرادی است که خودشان از جریان اطلاعی ندارند و خبر ندارند که دنبال سرشان چه چیزهایی می گویند، و اگر خبر داشته باشند و از خطری که این کار برایشان دارد اطلاع داشته باشند از آن احتراز می جویند و نمی گذارند پرده ای را که خدا بر روی عیوبشان انداخته به دست دیگران پاره شود، چون خدای سبحان این پرده پوشیها را بدین منظور کرده که حکم فطری بشر اجراء گردد، یعنی اینکه فطرت بشر او را وامی داشت تا به زندگی اجتماعی تن در دهد، این غرض حاصل بشود، و افراد بشر دور هم جمع شوند، با یکدیگر تعاون و معاضدت داشته باشند، و گر نه اگر این پرده پوشی خدای تعالی نبود، با در نظر گرفتن اینکه هیچ انسانی منزله از تمامی عیوب نیست، هرگز اجتماعی تشکیل نمی شد.

و جمله "أُيْحِبُّ أَحَدَكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ" در ضمن مثالی به همین حقیقت اشاره می کند. در این جمله نخست استفهام انکاری به کار برده، و حب منفی را به "أحد" یعنی یکی از مسلمانان نسبت داده، و نه به بعضی از مسلمانان، یعنی نفرموده: "أُيْحِبُّ بَعْضَكُمْ" و یا تعبیری دیگر تا مضمول نفی واضح تر شود. و باز به همین منظور نفی مذکور را با جمله "كَرِهْتُمُوهُ" تاکید فرمود، و با اینکه می توانست همین کراهت را به احد نسبت داده بفرماید "فَكَرِهْتُمْ".

و حاصل معنای آیه این است که: غیبت کردن مؤمن به منزله آن است که یک انسانی گوشت برادر خود را در حالی که او مرده است بخورد. حال چرا فرمود گوشت برادرش؟ برای اینکه مؤمن برادر او است، چون از افراد جامعه اسلامی است که از مؤمنین تشکیل یافته، و خدای تعالی فرموده: "إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ". و چرا او را مرده خواند؟ برای اینکه

آن مؤمن، بی خبر از این است که دارند از او غیبت می کنند.

و اینکه فرمود "فکرهتموه" و نفرمود "فتکرهونه"، اشعار دارد به اینکه کراهت شما امری است ثابت و محقق، و هیچ شکی در این نیست که شما هرگز راضی نمی شوید یک انسانی را که برادر شما است و مرده است، بخورید. پس همان طور که این کار مورد کراهت و نفرت شما است، باید غیبت کردن برادر مؤمتان، و بدگویی در دنبال سر او نیز مورد نفرت شما باشد، چون این هم در معنای خوردن برادر مرده شما است.

این را نیز بدان که همین تعلیلی که در جمله "أَيُّحِبُّ أَحَدَكُمْ أَنْ يَأْكُلَ..." برای حرمت غیبت آمده، تعلیل برای حرمت تجسس نیز هست، چون فرق غیبت با تجسس تنها در این است که غیبت اظهار عیب مسلمانی است برای دیگران - چه اینکه عیش را خود ما دیده باشیم و چه اینکه از کسی شنیده باشیم - و تجسس عبارت است از اینکه به وسیله ای علم و آگاهی به عیب او پیدا کنیم. ولی در اینکه هر دو عیب جویی است مشترکند، در هر دو می خواهیم عیبی پوشیده بر ملا شود. در تجسس برای خود ما بر ملا شود، و در غیبت برای دیگران. و به همین جهت بعید نیست که جمله "أَيُّحِبُّ أَحَدَكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا..."

تعلیل باشد برای هر دو جمله، یعنی هم جمله "وَلَا تَجَسَّسُوا" و هم جمله "وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا".

این را هم باید دانست که در این کلام اشعار و یا دلالتی هست بر اینکه حرمت غیبت تنها در باره مسلمان است، به قرینه اینکه در تعلیل آن عبارت "لَحْمَ أَخِيهِ" را آورده، و ما می دانیم که اخوت تنها در بین مؤمنین است.

"وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ" - ظاهر این عبارت این است که عطف باشد بر جمله "اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ". البته این ظهور در صورتی است که مراد از تقوی، اجتناب از همین گناهایی باشد که قبلاً مرتکب شده بودند، و بعد از نزول این دستور از آن توبه کنند، آن وقت معنای "إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ" این می شود که: خدا بسیار پذیرای توبه است، و نسبت به بندگان تائب که به وی پناهنده می شوند مهربان است.

و اما اگر مراد از تقوی اجتناب و پرهیز از مطلق گناهان باشد - هر چند که تا کنون مرتکب آن نشده باشند - آن وقت مراد از جمله "إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ" این می شود که: خدا بسیار به بندگان با تقوایش مراجعه نموده در صدد هدایت بیشتر آنان برمی آید، و هر لحظه با فراهم کردن اسباب، آنان را از اینکه در مهلکه های شقاوت قرار گیرند، حفظ می کند، و نسبت به ایشان مهربان است.

و اینکه گفتیم دو احتمال دارد، بدین جهت است که توبه از جانب خدا دو گونه است: یک توبه خدا قبل از توبه بنده است، و آن به این است که به بنده خود رجوع نموده، او را موفق به توبه می نماید، هم چنان که فرموده: "ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا" (۱)، و یک توبه دیگرش بعد از توبه بنده است، یعنی وقتی بنده اش توبه کرد، دوباره به او رجوع می کند تا او را بیامرزد و توبه اش را بپذیرد، هم چنان که فرموده: "فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ" (۲).

توضیح دلالت آیه: "يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا... بر نفی و رد تفاخر به انساب و نزادها و طبقات

"يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ...".

کلمه "شعوب" جمع "شعب" - به کسره شین و سکون عین - است و - به طوری که در مجمع البیان (۳) گفته - به معنای قبیله بزرگی از مردم است، مانند قبیله ربیع و مضر. و کلمه "قبائل" جمع "قبیله" است که جمعیتی کوچکتر از شعب است و تیره ای از آن است مانند "تیم" که یکی از تیره های "مضر" است.

بعضی (۴) هم گفته اند: مطلب به عکس است، و شعوب جمعیت های کمتر از قبائل است به طوری که چند شعب یک قبیله را تشکیل می دهد. و اگر این جمعیت ها را شعب خوانده اند چون از یک قبیله منشعب می شوند.

راغب می گوید: شعب عبارت است از قبیله ای که از یک قبیله دیگر منشعب گردد، و جمع آن شعوب می آید، در کلام خدای عز و جل هم آمده "شُعُوبًا وَقَبَائِلَ". و اما کلمه "شعب" در مورد زمین عبارت است از دامنه چند دره که اگر از طرف دامنه نگاه کنی به نظرت می رسد یک زمین است که در آخر، چند شقه شده، و اگر از طرف دره ها نگاه کنی به نظرت می رسد که چند تکه زمین است که در آخر یکی شده و لذا بعضی گفته اند: این کلمه، هم به جای کلمه اجتماع استعمال می شود، مثلاً می گویی "شعبت" یعنی من جمع شدم. و هم به جای کلمه تفرقه استعمال می شود، مثل اینکه می گویی "شعبت" یعنی من جدا شدم (۵).

ص: ۴۸۶

۱- سپس به ایشان مراجعه می کند تا ایشان توبه کنند. سوره توبه، آیه ۱۱۸.
۲- پس هر کس بعد از ظلم و گناهش توبه کند و خود را اصلاح نماید خدا هم به او برمی گردد، و توبه اش می پذیرد. سوره مائده، آیه ۳۹.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۸.

۴- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۸.

۵- مفردات راغب، ماده "شعب".

بعضی (۱) دیگر گفته اند: کلمه "شعوب" به معنای نژادهای غیر عرب از قبیل ترک و فارس و هندی و آفریقایی و امثال اینها است. و کلمه "قبائل" به معنای تیره های عربی است.

و ظاهراً برگشت این قول به یکی از همان دو قول قبلی است، و به زودی در بحث روایتی آینده تتمه این گفتار می آید- ان شاء الله تعالی.

مفسرین (۲) گفته اند: آیه شریفه در این مقام است که ریشه تفاخر به انساب را بزند. و بنا بر این، مراد از جمله "مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى" آدم و حوا خواهد بود، و معنای آیه چنین می شود: ما شما مردم را از یک پدر و یک مادر آفریدیم، همه شما از آن دو تن منتشر شده اید، چه سفیدتان و چه سیاهتان، چه عربتان و چه عجمتان. و ما شما را به صورت شعبه ها و قبیله های مختلف قرار دادیم، نه برای اینکه طائفه ای از شما بر سایرین برتری و کرامت داشت، بلکه صرفاً برای این که یکدیگر را بشناسید و امر اجتماعتان و مواصلات و معاملاتتان بهتر انجام گیرد، چون اگر فرض شود که مردم همگی یک جور و یک شکل باشند و نتیجتاً یکدیگر را نشناسند، رشته اجتماع از هم می گسلد، و انسانیت فانی می گردد. پس غرض از این که مردم را شعبه شعبه و قبیله قبیله کرد این بود، نه اینکه به یکدیگر تفاخر کنند، تفاخر به انساب، و تفاخر به پدران و مادران.

و بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: مراد از ذکر و انثی مطلق مرد و زن است، و آیه شریفه در این مقام است که مطلق تفاضل به طبقات به سفید پوستی و سیاه پوستی و عربیت و عجمیت و غنی بودن و فقیر بودن و به بردگی و مولایی و به مردی و زنی را از بین ببرد. و معنای آیه این است که: همان ای مردم، ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم، پس هر یک از شما انسانی هستید متولد از دو انسان، و از این جهت هیچ فرقی با یکدیگر ندارید، و اختلافی هم که در بین شما هست و شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله کرده، اختلافی است مربوط به جعل الهی، نه به خاطر کرامت و فضیلت بعضی از شما بر بعضی دیگر، بلکه برای این است که یکدیگر را بشناسید و نظام اجتماعتان کامل شود.

و سپس همان مفسرین (۴) اعتراض کرده اند به اینکه: آیه شریفه در این سیاق است که تفاخر به انساب را از بین ببرد، و آن را نکوهش کند، به شهادت اینکه می فرماید "وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا"، و ترتب این فرض بنا بر این وجهی که شما ذکر کردید، روشن نیست،

ص: ۴۸۷

- ۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۶۲.
- ۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۶۱.
- ۳- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۶۲.
- ۴- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۶۲.

چون بنا بر وجه شما سخن از مذمت تفاخر به حسب و نسب در بین نمی آید، شما می گوید:

آیه در صدد الغاء مطلق تفاضل است. ولی ممکن است به این معترض گفته شود که: اختلاف در انساب هم یکی از مصادیق اختلاف طبقاتی است، و بنای وجه بالا بر این اساس است که می گوید آیه در صدد نفی اختلاف طبقاتی به تمامی مصادیق آن است، و هم چنان که ممکن است تفاخر به انساب را نفی و مذمت کنیم، به این دلیل که همه انساب و دودمانها منتهی به یک مرد و زن می شوند، و تمامی مردم در این پدر و مادر شریکند. همچنین ممکن است همین مطلب را نفی و مذمت بکنیم به این دلیل که هر انسانی متولد از دو انسان می شود، و همه مردم در این جهت شریکند.

ولی حق مطلب این است که جمله " وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ " اگر بگوییم ظهور در مذمت تفاخر به خصوص انساب دارد، وجه اول وجیه تر است، و گر نه وجه دوم بهتر است، چون عمومی تر است.

توضیح اینکه تقوا تنها کرامت و امتیاز حقیقی است (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ)

" إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ " - این جمله مطلب تازه ای را بیان می کند، و آن عبارت از این است که چه چیزی نزد خدا احترام و ارزش دارد. تا قبل از این جمله می فرمود:

مردم از این جهت که مردمند همه با هم برابرند، و هیچ اختلاف و فضیلتی در بین آنان نیست، و کسی بر دیگری برتری ندارد، و اختلافی که در خلقت آنان دیده می شود که شعبه شعبه و قبیله قبیله هستند تنها به این منظور در بین آنان به وجود آمده که یکدیگر را بشناسند، تا اجتماعی که در بینشان منعقد شده نظام بپذیرد، و ائتلاف در بینشان تمام گردد، چون اگر شناسایی نباشد، نه پای تعاون در کار می آید و نه ائتلاف، پس غرض از اختلافی که در بشر قرار داده شده این است، نه اینکه به یکدیگر تفاخر کنند، یکی به نسب خود ببالد، یکی به سفیدی پوستش فخر بفروشد، و یکی به خاطر همین امتیازات موهوم، دیگران را در بند بندگی خود بکشد، و یکی دیگری را استخدام کند، و یکی بر دیگری استعلا و بزرگی بفروشد، و در نتیجه کار بشر به اینجا برسد که فسادش تری و خشکی عالم را پر کند، و حرث و نسل را نابود نموده، همان اجتماعی که دوی دردش بود، درد بی درمانش شود.

در این جمله می خواهد امتیازی را که در بین آنان باید باشد بیان کند، اما نه امتیاز موهوم، امتیازی که نزد خدا امتیاز است، و حقیقتاً کرامت و امتیاز است.

توضیح اینکه: این فطرت و جبلت در هر انسانی است که به دنبال کمالی می گردد که با داشتن آن از دیگران ممتاز شود، و در بین اقران خود دارای شرافت و کرامتی خاص گردد. و از آنجایی که عامه مردم دل بستگیشان به زندگی مادی دنیا است قهراً این امتیاز و

کرامت را در همان مزایای زندگی دنیا، یعنی در مال و جمال و حسب و نسب و امثال آن جستجو می کنند، و همه تلاش و توان خود را در طلب و به دست آوردن آن به کار می گیرند، تا با آن به دیگران فخر بفرروشند، و بلندی و سروری کسب کنند.

در حالی که این گونه مزایا، مزیت های موهوم و خالی از حقیقت است، و ذره ای از شرف و کرامت به آنان نمی دهد، و او را تا مرحله شقاوت و هلاکت ساقط می کند.

آن مزیتی که مزیت حقیقی است و آدمی را بالا می برد، و به سعادت حقیقی که همان زندگی طیبه و ابدی در جوار رحمت پروردگار است می رساند، عبارت است از تقوی و پروای از خدا. آری، تنها و تنها وسیله برای رسیدن به سعادت آخرت همان تقوی است که به طفیل سعادت آخرت سعادت دنیا را هم تامین می کند، و لذا خدای تعالی فرموده "تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ" (۱). و نیز فرموده "وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى" (۲)، و وقتی یگانه مزیت تقوی باشد، قهرا گرامی ترین مردم نزد خدا با تقوی ترین ایشان است، هم چنان که در آیه مورد بحث هم همین را فرموده.

و این آرزو و این هدفی که خدای تعالی به علم خود آن را هدف زندگی انسانها قرار داده، هدفی است که بر سر به دست آوردن آن دیگر پنجه به رخ یکدیگر کشیدن پیش نمی آید، بخلاف هدفهای موهوم مذکور که برای به دست آوردن آن مزاحمتها، جنگها و خونریزیها پیش می آید. او می خواهد بیش از دیگران ثروت را به خود اختصاص دهد، و این می خواهد قبل از دیگران به ریاست برسد. او می خواهد در تجمل دادن به زندگی از دیگران سبقت بگیرد، و این می خواهد آوازه اش همه آوازه ها را تحت الشعاع قرار دهد، و همچنین سایر مزایای موهوم، همچون انساب و غیره.

"إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ" - این جمله مضمون جمله قبل را تاکید می کند، و در ضمن اشاره ای هم به این معنا دارد که اگر خدای تعالی از بین سایر مزایا تقوی را برای کرامت یافتن انسانها برگزید، برای این بود که او به علم و احاطه ای که به مصالح بندگان خود دارد می داند که این مزیت، مزیت حقیقی و واقعی است، نه آن مزایایی که انسانها برای خود مایه کرامت و شرف قرار داده اند، چون آنها همه، مزایایی وهمی و باطل است. زینتهای زندگی مادی دنیاوند که خدای تعالی در باره آنها فرموده:

ص: ۴۸۹

۱- شما متاع دنیا رای می خواهید، ولی خدا آخرت را. سوره انفال، آیه ۶۷.

۲- برای زندگی ابدی خود توشه جمع کنید که بهترین توشه تقوی است. سوره بقره، آیه ۱۹۷.

" وَ مَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِنِّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ " (۱).

آیه شریفه دلالت دارد بر اینکه بر هر انسانی واجب است که در هدفهای زندگی خود تابع دستورات پروردگار خود باشد، آنچه او اختیار کرده اختیار کند، و راهی که او به سوی هدایت کرده پیش گیرد. و خدا راه تقوی را برای او برگزیده، پس او باید همان را پیش گیرد.

علاوه بر این، بر هر انسانی واجب است که از بین همه سنتهای زندگی دین خدا را سنت خود قرار دهد.

معنای اینکه فرمود: به اعراب بگو ایمان نیاورده اید بلکه بگوئید اسلام آورده ایم

" قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ... "

این آیه و آیات بعدش تا آخر سوره متعرض حال اعراب است که ادعای ایمان می کردند، و بر پیامبر منت می نهادند که ما ایمان آورده ایم. و سیاق این آیه که حکایت کلام آنان و مامور شدن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است به اینکه در پاسخشان بفرماید:

نه، هنوز ایمان نیاورده اید، دلالت دارد بر اینکه مراد از " اعراب " بعضی از عربهای بادیه نشین بوده، نه همه آنان، به شهادت آیه " وَ مِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ " (۲) که می فرماید:

بعضی از اعراب به خدا و روز جزا ایمان دارند.

" قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا " - یعنی به تو می گویند ایمان آوردیم و ادعای ایمان می کنند، بگو: نه، هنوز ایمان نیاورده اید، و آنان را در ادعایشان تکذیب کن. و جمله " وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا " استدراک و اعراض از آن معنایی است که جمله قبلی بر آن دلالت داشت، و تقدیر کلام چنین است: نگوئید ایمان آوردیم بلکه بگوئید اسلام آوردیم.

" وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ " - این جمله می رساند که: با اینکه انتظار می رفت ایمان داخل در دل های شما شده باشد، هنوز نشده، و به همین جهت در این جمله نفی ایمانی که در جمله قبلی بود تکرار نشده. در آن جا می فرمود: " بگو ایمان نیاورده اید " و در اینجا می فرماید " با اینکه انتظار آن هست هنوز ایمان داخل در قلوب شما نشده " پس تکرار یک مطلب نیست.

از اینکه در این آیه شریفه نخست ایمان را از اعراب نفی می کند و سپس توضیح می دهد که منظور این است که ایمان کار دل است، و دل های شما هنوز با ایمان نشده، و در

عنكبوت، آیه ۶۴.

۲- سوره توبه، آیه ۹۹.

عین حال اسلام را برای آنان قائل می‌شود، بر می‌آید که فرق بین اسلام و ایمان چیست.

ایمان معنایی است قائم به قلب و از قبیل اعتقاد است، و اسلام معنایی است قائم به زبان و اعضاء، چون کلمه اسلام به معنای تسلیم شدن و گردن نهادن است. تسلیم شدن زبان به اینست که شهادتین را اقرار کند، و تسلیم شدن سایر اعضاء به این است که هر چه خدا دستور می‌دهد ظاهراً انجام دهد، حال چه اینکه واقعا و قلباً اعتقاد به حقانیت آنچه زبان و عملش می‌گوید داشته باشد، و چه نداشته باشد، و این اسلام آثاری دارد که عبارت است از محترم بودن جان و مال، و حلال بودن نکاح و ارث او.

"وَ إِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ لَا يَلْتَكُم مِّنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئاً" - کلمه "یلتکم" از ماده "لیت" اشتقاق یافته که به معنای نقص است. وقتی گفته می‌شود "لا، یلیته، لیتا" که چیزی از مفعول فعل کم کرده باشد. و مراد از اطاعت، اطاعت خالص و واقعی است، به طوری که باطن انسان با ظاهرش مطابقت داشته باشد، نه اینکه چون منافقان تقلید اطاعت کاران واقعی را در آورد. و اطاعت خدا استجاب دعوت او است در هر چه که بدان دعوت می‌کند، چه اعتقاد و چه عمل. و اطاعت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تصدیق رسالت او و پیرویش در آنچه که بدان امر می‌کند می‌باشد، او امری که مربوط به ولایت او در امور امت است. و مراد از کلمه "اعمال"، جزای اعمال است، و مراد از نقص اعمال ناقص نکردن جزای آن است.

و معنای آیه این است که: اگر خدا را در آنچه به شما امر می‌کند - که خلاصه اش پیروی دین او بر حسب اعتقاد است - و رسول را در آنچه به شما امر می‌کند اطاعت کنید از پادشاهای اعمالتان چیزی کم نمی‌کند.

و جمله "إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ"، همان کم نکردن اعمال بندگان در صورت اطاعتشان از خدا و رسول را تعلیل می‌کند، (می‌فرماید اجر شما را کم نمی‌کند برای اینکه او آمرزگار مهربان است).

مؤمنان واقعی این چنین هستند

"إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَزْتَابُوا وَ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ" در آیه قبلی اجمالاً - تعریف کرد که ایمان داخل در دل‌هایشان شده (چون از جمله "لَمْ تُؤْمِنُوا" و "لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ" که راجع به مسلمانان بی‌ایمان بود این تعریف اجمالی استفاده می‌شد) و اینک در این آیه همان تعریف اجمالی را به طور مفصل بیان می‌کند.

پس جمله "إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ" می‌خواهد مؤمنین را منحصر در

کسانی کند که به خدا و رسول او ایمان داشته باشند. پس تعریف مؤمنین به اینکه به خدا و رسول ایمان دارند، و به سایر صفاتی که در آیه آمده، تعریفی است که هم جامع صفات مؤمن است و هم مانع، یعنی هیچ غیر مؤمنی مشمول آن نمی شود، در نتیجه هر کس متصف به این صفات باشد مؤمن حقیقی است، هم چنان که هر کس یکی از این صفات را نداشته باشد، مؤمن حقیقی نیست.

و ایمان به خدا و رسولش عقدی است قلبی بر توحید خدای تعالی و حقانیت آنچه که پیامبرش آورده، و نیز عقد قلبی بر صحت رسالت و پیروی رسول در آنچه دستور می دهد.

"ثُمَّ لَمْ يَزْتَابُوا" - یعنی مؤمنین آنهایی هستند که ایمان به خدا و رسول او بیاورند، و دیگر در حقانیت آنچه ایمان آورده اند شک نکنند، و ایمانشان ثابت و آن چنان مستقر باشد که شک آن را متزلزل نکند. و اگر در آغاز جمله کلمه "ثم" را آورد، نه کلمه "واو" را - به طوری که می گویند (۱) - برای این است که دلالت کند بر اینکه این شک نکردن آنان منحصر به یک زمان نیست، بلکه در زمانهای آینده نیز شک نمی کنند، تو گویی عروض شک چیزی است که دائماً خطرش وجود دارد، در نتیجه این کلمه می فهماند که باید استحکام اولی ایمان باقی بماند. و اگر فرموده بود "و لم يرتابوا" تنها ایمانی را شامل می شد که در آغاز مقارن با شک و تردید نباشد، ولی دیگر نسبت به ما بعد ساکت بود.

"وَ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ" - کلمه "مجاهده" که مصدر "جاهدوا" است، به معنای بذل جهد و به کارگیری تمامی توان خویش در پیشبرد راه خدا است. و کلمه "سبیل الله" به معنای دین خدا است. و منظور از مجاهده به اموال و انفس، عمل و به کار گرفتن تا آخرین درجه قدرت است در انجام تکلیف مالی الهی، از قبیل زکات و سایر انفاقات واجب، و انجام تکالیف بدنی چون نماز و روزه و حج و غیره.

و معنای آیه این است که: مؤمنین واقعی کوشش می کنند تا تکالیف مالی و بدنی اسلامی خود را انجام دهند، و در حالی انجام می دهند - و یا عملشان چنین حالی دارد - که در دین خدا و در راه او است.

"أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ" - این جمله بر ایمان مؤمنین نامبرده ما دام که آن صفات را حفظ کرده باشند صحه گذاشته و تصدیق می کند.

"قُلْ أَعْلَمُونَ اللَّهُ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"

ص: ۴۹۲

این آیه شریفه اعراب را از این جهت تویخ می کند که گفتند ما ایمان آوردیم. در حالی که لازمه این ادعاء این است که در سخن خود صادق باشند، و بر ایمان خود پافشاری به خرج داده باشند. بعضی دیگر گفته اند: بعد از آنکه آیه قبلی نازل شد، اعراب سوگند خوردند که ما مؤمن و صادق در ادعای خود هستیم، این آیه نازل شد که: شما می خواهید با دین خود به خدا چیز یاد بدهید. و معنای آیه روشن است و احتیاج به توضیح ندارد.

"يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" یعنی ای پیامبر بر تو منت می گذارند که اسلام آورده اند، و چه خطایی در این منت گذاری خود مرتکب شده اند، زیرا اولاً حقیقت آن چیزی که بر آن منت می گذارند ایمان است که کلید سعادت دنیا و آخرتست، نه اسلامی که جز فوائد صوری، از قبیل تامین جانی و شرکت با مسلمانان واقعی در جواز نکاح و ارث خاصیتی ندارد. و ثانیاً همین اسلام را هم نباید بر پیامبر منت بگذارند، برای اینکه آن جناب شخصی است که از طرف خدای تعالی مامور شده اسلام را به شما برساند (نه از اسلام آوردن آنهایی که اسلام آوردند چیزی عاید شخص او می شود و نه از اسلام نیاوردن آنها که نیاوردند چیزی از دست می دهد)، پس احدی از مسلمانان بر او منتی ندارد.

و اگر منتی باشد برای خدای سبحان است که ایشان را هدایت فرموده، چون دین، دین او است، و خود او هم از دینش بهره مند نمی شود تا هر کس دین او را پذیرفت بر او منت بگذارد، بلکه بهره مند از دین او در دنیا و آخرت مؤمنین هستند، زیرا خدای تعالی غنی علی الاطلاق است، پس منت را خدا بر آنان دارد که هدایتشان کرده، نه آنان بر خدا.

به طوری که ملاحظه می فرمایید کلمه اسلام را از دهان منت گذاران گرفته و در سخن خود آن را مبدل به ایمان کرد تا بفهماند منت همه و هر چه هست به ایمان است، نه به اسلام که تنها در ظواهر زندگی آثاری دارد.

پس جمله "قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ..." متضمن این اشاره است که خطای این منت گذاران از هر دو جهت است: اول اینکه منت گذاری خود را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کردند، با اینکه او یک رسول است و بس، و غیر از رسالت چیزی ندارد. و در این باره فرموده: "لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ - اسلام خود را بر من منت نگذارید".

و جهت دوم اینکه منت را- البته اگر منتی باشد- به اسلام خود نهند با اینکه باید به ایمان خود گذاشته باشند. و در ذیل آیه گفتیم که کلمه اسلام را بدین سبب مبدل به ایمان کرد تا اشاره به جهت دوم کند.

" إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ " این جمله خاتمه سوره است که تمامی مطالب سوره را- یعنی آنچه که نهی و امر در سوره بود، و آنچه حقایق در آن آمده بود، و آنچه که از ایمان قومی و عدم ایمان قومی دیگر خبر داده بود، همه آنها را- تعلیل می کند.

و مراد از غیب آسمانها و زمین، هر غیبی است که در خصوص آسمانها و زمین است.

و یا منظور از آن تمامی غیبهها است، چه آنچه که در این دو ظرف قرار دارد و چه آنچه خارج از این دو ظرف است.

بحث روایتی روایاتی در مورد نهی از مسخره کردن یکدیگر، بد زبانی و تنابز به القاب، غیبت و سوء ظن، در ذیل آیات مربوطه گذشته

اشاره

در الدر المنثور است که ابن ابی حاتم از مقاتل روایت کرده که در تفسیر آیه " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ " گفته: این آیه در باره عده ای از بنی تمیم نازل شد که بلال، سلمان، عمار، خباب، صهیب، ابن فهیره و سالم مولای ابی حذیفه را مسخره می کردند (۱).

و در مجمع البیان می گوید: آیه " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ " در باره ثابت بن قیس بن شماس نازل شده که گوشش سنگین بود و هر وقت وارد مسجد می شد مردم به او راه می دادند تا نزدیک رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برسد، و در آنجا بنشینند تا صدای آن جناب را بشنود.

روزی گویا برای نماز صبح وارد مسجد شد و هنوز هوا تاریک بود، و مردم از نماز فارغ شده بودند، و هر کس در جای خود نشسته بود، او شروع کرد از سر و گردن مردم رد شدن، و می گفت راه بدهید راه بدهید، تا رسید به مردی. آن مرد گفت: تو مگر بیش از یک جا می خواهی؟ خوب همین جا بنشین. قیس در حالی که سخت ناراحت بود، همانجا پشت سر آن مرد نشست، وقتی هوا روشن شد پرسید این کیست. گفت: من فلانیم. ثابت گفت آهان پسر فلان زنی! و نام مادرش را برد. و این رسم جاهلیت بود که مردم را با نام بردن از مادرشان

ص: ۴۹۴

سرزنش می کردند. آن مرد سرش را از خجالت پایین انداخت، و در اینجا بود که این آیه نازل شد- نقل از ابن عباس (۱).

و در همان کتاب است که جمله "وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَائِهِ" در باره زنان رسول خدا نازل شد، که ام سلمه را مسخره می کردند- نقل از انس. و داستان چنین بود که ام سلمه کمر خود را با پارچه ای سفید می بست و دو طرف پارچه را به هم گره می زد و آویزان می کرد، عایشه به حفصه گفت: این را نگاه کن، چطور این زبان سگ را دنبال خود می کشد، و منظور این دو نفر مسخره کردن او بود. بعضی هم گفته اند عایشه ام سلمه را در کوتاه قدی سرزنش می کرد، و با دستش اشاره می کرد که ام سلمه اینقدر است- نقل از حسن (۲).

و در الدر المنثور است که: احمد، عبد بن حمید و بخاری- در کتاب الادب- و ابو داوود، ترمذی، نسایی، ابن ماجه، ابو یعلی، ابن جریر، ابن منذر و بغوی- در کتاب معجم- و ابن قیام و شیرازی- در کتاب الالقباب- و طبرانی و ابن السنی- در کتاب عمل الیوم و اللیله- و حاکم (وی حدیث را صحیح دانسته) و ابن مردویه و بیهقی- در کتاب شعب الایمان- از ابی جبیره بن ضحاک نقل می کنند که آیه "وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ" در باره قبیله ما بنی سلمه نازل شده، و داستان چنین بود که وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وارد مدینه شد، هیچ یک از مردم ما قبیله نبود مگر آنکه دارای دو اسم و یا سه اسم بود، وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یک نفر را به یکی از این اسمها صدا می زدند، اصحاب می گفتند: یا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او از این اسم بدش می آید، اینجا بود که آیه "وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ" نازل شد (۱).

باز در همان کتاب آمده که: ابن ابی حاتم از سدی نقل کرده که وقتی سلمان فارسی با دو نفر دیگر سفری کردند، و در سفر، سلمان آن دو نفر را خدمت می کرد، و از طعام خود به آن دو می داد، روزی در بین راه سلمان خوابش برد و از آن دو نفر عقب ماند، آن دو نفر وقتی به منزل رسیدند، متوجه شدند که سلمان دنبال سرشان نیست، پیش خود گفتند: او مرد رندی کرده، خواسته است وقتی می رسد که چادر زده شده باشد و غذا حاضر باشد، مشغول شدند چادر را زدند، همین که سلمان رسید، او را فرستادند نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تا خورشتی از آن جناب برایشان بگیرد، سلمان به راه افتاد و نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

ص: ۴۹۵

رفت. عرضه داشت: یا رسول الله رفقایم مرا فرستاده اند تا اگر خورشتی داری به ایشان بدهی. حضرت فرمود رفقای تو خورشت می خواهند چه کنند، آنها خورشت خوردند.

سلمان برگشت و پاسخ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به آن دو باز گفت.

آن دو نفر نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمدند و سوگند خوردند به آن خدایی که تو را به حق مبعوث کرده، ما از آن ساعتی که پیاده شده ایم طعامی نخورده ایم. فرمود: چرا شما سلمان را با آن حرفها که دنبال سرش زدید خورشت خود کردید. اینجا بود که آیه "أَيُّحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا" نازل شد (۱).

و در همان کتاب است که ضیاء مقدسی از انس روایت کرده که گفت: عرب را رسم چنین بود که در سفرها به یکدیگر خدمت می کردند، و با ابو بکر و عمر مردی همراه بود که آن دو را خدمت می کرد، روزی آن دو به خواب رفتند، و چون بیدار شدند طعامی آماده نیافتند، به یکدیگر گفتند: این مرد چقدر خوابش سنگین است، او را بیدار کردند که برو نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و بگو ابو بکر و عمر سلام می رسانند و از تو خورشتی می خواهند. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود ابو بکر و عمر خورشت خوردند. آن مرد نزد ابو بکر و عمر آمد و کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را باز گفت. آن دو نزد رسول خدا آمدند که یا رسول الله، ما چه خورشتی خورده ایم؟ فرمود: گوشت برادران را. به آن خدایی که جانم به دست او است، گوشت او را بین دندانهایتان می بینم. گفتند: یا رسول الله پس برایمان استغفار کن. فرمود به همان برادران که گوشتش را جویدید بگوید برایتان استغفار کند (۲).

مؤلف: چنین به نظر می رسد که این دو داستان که در این دو روایت آمده یک داستان باشد، چیزی که هست در روایت اول نام سلمان را برده، و آن دوی دیگر را به عنوان دو نفر یاد کرده، و در روایت دوم نام آن دو نفر را که ابو بکر و عمر باشد برده و نام همسفرشان را به عنوان مردی همسفر یاد کرده. مؤید این احتمال روایتی است که از جامع الجوامع نقل شده که گفته است: روایت شده که ابو بکر و عمر، سلمان را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرستادند که از آن جناب طعامی بگیرد، و برای آن دو بیاورد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را نزد اسامه بن زید که نگهبان بار و بنه اش بود فرستاد، اسامه به سلمان گفت نزد من هیچ طعامی نیست. سلمان نزد ابو بکر و عمر برگشت، آن دو گفتند: اسامه بخل

ص: ۴۹۶

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۹۴.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۹۴.

ورزیده، ما اگر سلمان را به چاه پر آبی هم بفرستیم آن چاه خشک می شود.

بعد خودشان نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفتند. حضرت فرمود: من اثر خوردن گوشت را در دهان شما می بینم. عرضه داشتند: یا رسول الله ما امروز اصلا لب به گوشت نزده ایم، فرمود: مدتی طولانی گوشت سلمان و اسامه را می خوردید. آن گاه آیه نازل شد (۱).

و در عیون به سند خود از محمد بن یحیی بن ابی عباد، از عمویش روایت کرده که گفت: روزی از حضرت رضا (علیه السلام) شنیدم که شعری می خواند، با اینکه ایشان خیلی کم شعر می خواند و آن شعر این بود:

كلنا نامل مدا فی الاجل و المنایا هن آفات الامل

لا یغرنک أباطیل المنی و الزم القصد و دع عنک العلل

انما الدنیا کظل زائل حل فیہ راکب ثم رحل (۲)

من پرسیدم: خدا عزت امیر را زیاد کند، این شعر از کیست؟ فرمود از عراقی خودتان است. عرضه داشتم: من آن را از ابو العتاهیه (۳) شنیده ام که برای خودش می سرود. حضرت فرمود اسم اصلیش را ببر، و هیچ وقت او را به این کنیه یاد مکن.

که خدای عز و جل می فرماید "وَلَا تَنَابَرُوا بِاللَّقَابِ" و شاید- صاحب این شعر از این اسم خوشش نیاید (۴).

و در کافی به سند خود از حسین بن مختار از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: امیر المؤمنین (صلوات الله علیه) در یکی از کلماتش فرمود: همواره کار برادر مسلمانان را حمل بر صحت و بلکه بر بهترین وجهش کن، تا وقتی که دلیلی قطعی وظیفه ات را تغییر دهد، و دلت را از او برگرداند. و هرگز کلمه ای را که از برادر مسلمانان می شنوی حمل بر بد مکن، ما دام که می توانی محمل خیری برای آن کلمه پیدا کنی (۵).

ص: ۴۹۷

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۹۵. به نقل از جوامع الجامع. [.....]

۲- یعنی: همه ما اینطوریم که وظائف روزمره خود را به این امید که حالا وقت بسیار است تاخیر می اندازیم، و همین امیدها است که آفت رسیدن به مقصد است. زنهاری که امیدهای باطل فریبت ندهد، و همواره به سوی هدف بکوش، و بهانه ها را کنار بگذار، برای اینکه عمر دنیا بسیار اندک و زودگذر است و مثل سایه ای زودگذر می ماند که مسافری لحظه ای در آن نیاساید، و سپس به راه خود ادامه دهد.

۳- پدر سفاقت، یا کم عقلی.

۴- عیون اخبار الرضا (علیه السلام)، ج ۳، ص ۱۷۵.

۵- اصول کافی، ج ۲، ص ۲۱۴.

و در نهج البلاغه فرموده: وقتی صلاح بر روزگار و اهل روزگار مسلط باشد، در چنین جوی اگر یک نفر سوء ظنی به کسی پیدا کرد که از او خطایی ندیده، نباید آن ظن بد را از دل خود بپذیرد و اگر بپذیرد ظلم کرده. و اگر فساد بر زمان و اهل زمان مسلط شد، در چنین جوی اگر یک نفر نسبت به کسی حسن ظن پیدا کند، خود را فریب داده (۱).

مؤلف: این دو روایت تعارضی با هم ندارد، برای اینکه روایت دومی ناظر به خود ظن است، و روایت اولی راجع به ترتیب اثر دادن عملی بر ظن است.

چند روایت دال بر اینکه غیبت از زنا شدیدتر است

و در کتاب خصال از اسباط بن محمد به سندی که به رسول الله (صلی الله علیه و آله) دارد از آن جناب روایت کرده که فرمود: غیبت از زنا شدیدتر است. پرسیدند: یا رسول الله چرا چنین است؟ فرمود: زنا کار می تواند توبه کند، و خدا هم توبه اش را بپذیرد، چون سر و کارش تنها با خدا است، ولی مرتکب غیبت می خواهد توبه کند، اما خدا توبه اش را نمی پذیرد مگر وقتی که شخص غیبت شده از او درگذرد (۲).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از ابن مردویه، و بیهقی از ابی سعید، و جابر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده، به این عبارت که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: غیبت از زنا شدیدتر است. گفتند: یا رسول الله چطور غیبت از زنا شدیدتر است؟ فرمود: برای اینکه ممکن است مردی زنا کند و بعد توبه کند، خدا هم توبه اش را بپذیرد، ولی مرتکب غیبت آمرزیده نمی شود، مگر وقتی که شخص غیبت شده او را ببخشد (۳).

و در کافی به سند خود از سکونی از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود:

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: غیبت در تباه کردن دین مسلمان سریعتر از خوره ای است که اندرون او را بخورد (۴).

و در همان کتاب به سند خود از حفص بن عمر، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرد که فرمود: شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: کفار گناه غیبت چیست؟ فرمود: برای آن کس که غیبتش کرده ای، به تلافی غیبتش استغفار کن (۵).

ص: ۴۹۸

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۹۲، به نقل از نهج البلاغه.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۹۳، به نقل از خصال.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۹۷.

۴- اصول کافی، ج ۲، ص ۳۵۶.

۵- اصول کافی، ج ۲، ص ۳۵۷.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ " فرمود: شعوب، ملت‌های غیر عرب است و قبائل به معنای طوائف عرب (۱).

مؤلف: این روایت را صاحب مجمع البیان به امام صادق (علیه السلام) نسبت داده (۲).

روایاتی در باره اینکه تنها ملاک فضیلت تقوا است

و در الدر المنثور است که ابن مردویه و بیهقی از جابر بن عبد الله روایت آورده اند که گفت: در وسط ایام تشریق (یازدهم و دوازدهم و سیزدهم ذی الحجه که روز وسطش دوازدهم می شود) رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برای ما خطبه وداع را ایراد کرد و فرمود: ایها الناس! آگاه باشید که پروردگارتان یکی است، پدرتان یکی است و هیچ فضیلتی برای عربی بر غیر عرب نیست، و هیچ غیر عربی بر عرب فضیلتی ندارد و هیچ سیاهی بر سرخی، و هیچ سرخی بر سیاهی، فضیلت ندارد مگر به تقوی. و گرامی ترین شما نزد خدا با تقوی ترین شما است. با شما هستم آیا ابلاغ کردم؟ همه گفتند بله یا رسول الله. فرمود: پس حاضرین به غائبین برسانند (۳).

و در کافی به سند خود از ابو بکر حضرمی از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ضباعه دختر زبیر بن عبد المطلب را (که دختر عموی خودش بود) برای مقداد بن اسود تزویج کرد، و این کار را نکرد مگر برای اینکه امر ازدواج را آسان کند، و مردم به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تاسی کنند، و بدانند که گرامی ترین آنان نزد خدا با تقوی تریشان است (۴).

و در روضه کافی به سند خود از جمیل بن دراج روایت کرده که گفت: به امام صادق (علیه السلام) عرضه داشتم بفرمایید " کرم چیست؟ فرمود کرم تقوی است (۵).

و در کافی به سند خود از یونس از یعقوب از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی فرمود: اسلام قبل از ایمان است، بر مدار اسلام است که مسلمانان با هم ازدواج می کنند و از یکدیگر ارث می برند، و بر مدار ایمان است که در آخرت اجر می برند (۶).

و در خصال از أعمش از جعفر بن محمد (علیه السلام) روایت کرده که در ضمنی.

ص: ۴۹۹

۱- تفسیر قمی، ج ۹، ص ۳۲۲.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۸.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۹۸.

۴- نور الثقلین، ج ۵، ص ۹۷، به نقل از کافی.

۵- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۰۰، به نقل از روضه کافی. [.....]

۶- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۰۱، به نقل از کافی.

حدیثی فرمود: اسلام غیر از ایمان است، و هر مؤمنی مسلمان هست، لیکن هر مسلمانی مؤمن نیست (۱).

و در الدر المنثور در ذیل آیه "قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا" می گوید: ابن جریر از قتاده روایت کرده که گفت: آیه "قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا" در باره بنی اسد نازل شده (۲).

مؤلف: این روایت از مجاهد و غیر او نیز نقل شده (۳).

و نیز در همان کتاب است که ابن ماجه و ابن مردویه و طبرانی و بیهقی - در کتاب شعب الایمان - از علی بن ابی طالب روایت کرده اند که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: ایمان عبارت است از معرفت به قلب، اقرار به زبان و عمل به ارکان (۴).

و نیز در همان کتاب آمده که نسایی و بزاز و ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده اند که گفت: بنی اسد نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمدند و عرضه داشتند: یا رسول الله! ما بدون اینکه با تو جنگ کنیم مسلمان شدیم، در حالی که عرب با تو جنگ کرد. اینجا بود که آیه "يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا" نازل شد (۵).

مؤلف: در این معنا روایاتی دیگر نیز هست (۶).

ص: ۵۰۰

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۰۳، به نقل از خصال.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۰.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۹۹. (۴ و ۵ و ۶) الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۰.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ (۱) بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ (۲) أِذَا مِثْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ (۳) قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ وَ عِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ (۴)

بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَرِيجٍ (۵) أَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَ زَيَّنَّاهَا وَ مَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ (۶) وَ الْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَ أَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَ أُنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ (۷) تَبْصِرَةً وَ ذِكْرًا لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ (۸) وَ نَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَبَاتٍ وَ حَبَّ الْحَصِيدِ (۹)

وَ النَّخْلَ بِاسْتِمَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ (۱۰) رِزْقًا لِلْعِبَادِ وَ أَخَيْنَا بِهِ بَلَدَهُ مَيْتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ (۱۱) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَ أَصْحَابُ الرَّسِّ وَ ثَمُودُ (۱۲) وَ عَادٌ وَ فِرْعَوْنُ وَ إِخْوَانُ لُوطٍ (۱۳) وَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ وَ قَوْمُ تُبَّعٍ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ (۱۴)

ترجمه آیات

به نام الله که هم رحمان است و هم رحیم

. ق. به قرآن مجید سوگند (۱).

تو را ما فرستادیم لیکن کفار تعجب کردند که از جنس خودشان کسی به عنوان بیمرسان از ناحیه خدا آید، لذا کفار گفتند این چیز عجیبی است (۲).

آیا وقتی مردیم و خاک شدیم؟ این برگشتن بعیدی است (۳).

با اینکه ما می دانیم که زمین از ایشان چه مقدار کم می کند و نزد ما کتابی است که (از خطر اشتباه و یا حوادث) محفوظ است (۴).

بلکه اینان با حق دشمنی دارند و آن را هر چه باشد تکذیب می کنند پس ایشان در امری حیرت آورند (با اینکه حق را تشخیص می دهند باز انکار می کنند) (۵).

مگر تا کنون سر بلند نکرده و به آسمان بالای سر خود نگاهی نینداخته اند که چگونه آن را بنا کردیم و آن را با ستارگان زینت دادیم (۶).

و مگر زمین زیر پای خود را ندیدند که گسترده اش کردیم و کوه های ریشه دار در آن جایگزین کردیم و در آن از هر صنف گیاه مسرت انگیز رویاندیم (۷).

تا مایه بصیرت و تذکر هر بنده ای باشد که دائما به سوی ما توبه می آورد (۸).

و از آسمان، آبی پر برکت نازل کردیم و به دنبالش باغها و دانه های درو کردنی رویاندیم (۹).

درختان خرمای بلند با میوه های روی هم چیده (۱۰).

تا رزق بندگان باشد، هم چنان که با آن آب پر برکت شهری مرده را زنده کردیم زنده کردن انسانها نیز این طور است (۱۱).

قبل از این کفار، قوم نوح و اصحاب رس و ثمود تکذیب کردند (۱۲).

و همچنین عاد و فرعون و مردم لوط (۱۳).

و اصحاب الایکه و قوم تبع که همه آنان رسولان را تکذیب کردند و تهدید خدا در باره شان محقق شد (۱۴).

بیان آیات محتوای سوره مبارکه ق

اشاره

این سوره مساله دعوت اسلام را بیان می کند. و به آنچه در این دعوت است اشاره می کند، یعنی انذار به معاد و انکار مشرکین به معاد، و تعجیبی که از آن داشتند که بعد از مردن و بطلان شخصیت آدمی و خاک شدنش چگونه دوباره زنده می شود و به همان صورت و وضعی که قبل از مرگ داشت برمی گردد؟ آن گاه تعجب آنان را رد می کند به این که علم الهی محیط به ایشان است، و کتاب حفیظ که هیچ یک از احوال خلقت و هیچ حرکت و سکون آنها - چه خردش و چه کلانش - از قلم آن کتاب نیفتاده نزد او است. آن گاه این منکرین را تهدید می کند به اینکه اگر به راه نیایند بر سرشان همان خواهد آمد که بر سر امت های گذشته و هلاک شده آمد.

و آن گاه برای بار دوم باز به علم و قدرت خدای تعالی پرداخته از راه تدبیری که در خلقت آسمانها و آراستن آن با ستارگان بی حرکت و با حرکت و تدابیر دیگری که به کار برده و نیز تدبیری که در خلقت زمین به کار برده و آن را گسترده و کوه های ریشه دار در آن جایگزین ساخته گیاهان نر و ماده در آن رویانیده و نیز به اینکه آب را از آسمان فرستاده و ارزاق بندگان را تامین نموده و زمین را با آن آب زنده کرده است، علم و قدرت او را اثبات می کند.

و نیز به همین منظور به بیان حال انسان می پردازد که از اولین روزی که خلق شده و تا زنده است در تحت مراقبت شدید و دقیق قرار دارد، حتی یک کلمه در فضای دهانش نمی آورد، و از این بالاتر یک خاطره را در دلش خطور نمی دهد، و نفسش آن را وسوسه نمی کند، مگر آنکه همه اش را ثبت می کنند. و آن گاه بعد از آنکه مرد با او چه معامله می شود و بعد از زنده شدنش برای پس دادن حساب، هم چنان در تحت مراقبت هست تا آنکه از حساب فارغ شود، یا به آتش در آید اگر از تکذیب کنندگان حق باشد، و یا به بهشت و قرب پروردگار اگر از متقین باشد.

و کوتاه سخن آنکه: زمینه گفتار در این سوره مساله معاد است، و یکی از آیات برجسته آن آیه "لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ" و یکی دیگر آیه "يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" و یکی هم آیه "لَهُمْ مَا يَشَاؤُنَ فِيهَا وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ" است.

و این سوره به این دلیل گفتیم مکی است که سیاق آیاتش بر آن گواهی می دهند. اما بعضی گفته اند که آیه "وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ..."، و یا این آیه و آیه بعدش در مدینه نازل شده. ولی در لفظ آیه هیچ شاهی بر آن نیست.

و در این آیاتی که نقل کردیم به طور اجمال به مساله معاد و اینکه مشرکین آن را امری بعید می پنداشتند اشاره شده، و نخست جوابی اجمالی با تهدید می دهد، و سپس به طور مفصل از آن جواب داده، باز برای بار دوم تهدید می کند.

"ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ" در مجمع البیان می گوید: کلمه "مجد" که کلمه "مجید" از آن اشتقاق یافته به معنای شرف وسیع است، وقتی گفته می شود "مجد الرجل و مجد" - به فتح و ضم جیم - که بزرگوار و کریم باشد و در اصل این کلمه از این قول گرفته شده که می گویند: "مجدت الإبل مجودا" یعنی شتر آن قدر علف بهاری خورده که شکمش بزرگ شده (۱).

ص: ۵۰۳

جمله " وَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ " سوگندی است که پاسخش حذف شده، چون جمله بعدی می فهماند که پاسخ چیست، و تقدیر کلام " وَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ انِ الْبَعْثِ حَقٌّ " و "یا" و الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ انِ الْاِنْذَارِ حَقٌّ " می باشد، یعنی " به قرآن مجید سوگند که قیامت حق است " و "یا" تو از انذار کنندگانی " و "یا" انذار حق است " .

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: جواب قسم ذکر شده و آن جمله " بَلْ عَجِبُوا... " است. و بعضی (۲) دیگر گفته اند: جمله " قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ... " است. و بعضی (۳) گفته اند " مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ... " ، و بعضی (۴) گفته اند " إِنَّ فِي ذَلِكَ لَمَذَكْرٍ... " و بعضی (۵) گفته اند " مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ... " است. ولی همه اینها سخنانی بیهوده است که نباید دنبال شود.

" بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكَاْفِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ " این آیه اعراض از مضمون جواب قسمی است که گفتیم حذف شده. پس گویا فرموده: به قرآن مجید سوگند که ما تو را به عنوان نذیر فرستادیم، لیکن به تو ایمان نیاورده تعجب کردند که یک نفر از خود آنان به عنوان بیم رسان به سويشان گسیل شود. و یا فرموده: به قرآن مجید سوگند که آن بعثی که از آن انذارشان کردی حق است، اما به آن ایمان نیاورده بلکه تعجب کردند و از آن به شکفت در آمده بعیدش دانستند.

و ضمیر " منهم " در جمله " بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ " به کفار برمی گردد، اما نه از این جهت که کافرنند (تا خدای نخواستہ چنین معنا دهد که شخص منذر هم از همان قماش ایشان است) بلکه از این جهت که انسانند، آن وقت معنایش " منذری از جنس خود آنان و از نوع بشر " خواهد بود. و این که گفتیم " کفار بدان جهت که انسانند " از این جهت است که به طور کلی مذهب و ثنیت و بت پرستی منکر این هستند که انسان بتواند پیامبر شود، که ما در این کتاب مکرر در این باره سخن گفته ایم. ممکن هم هست ضمیر به کفار بر گردد، از این جهت که عربند، آن وقت معنا چنین می شود: بلکه تعجب کردند از اینکه بیم رسانی از قوم خودشان و به زبان خودشان به سويشان بیاید و حق را برایشان به زبانی وافی تر بیان کند. و بنا به احتمال دوم آیه شریفه در سرزنش عرب بلیغ تر می شود.

" فَقَالَ الْكَاْفِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ " - در این جمله منکرین نبوت را به وصف " کافرون " توصیف کرده- با اینکه می توانست بفرماید " و قال المشركون " و یا عبارتی دیگر مثل آن- و این بدان منظور بوده که دلالت کند بر اینکه مشرکین می خواسته اند با این تعجب

- ۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷۲.
- ۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷۲.
- ۳- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷۲.
- ۴- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷۲.
- ۵- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷۲.

خود حق را پوشیده بدارند، چون کفر به معنای پنهان کردن است. و اشاره در جمله "هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ" به مساله بعث و بازگشت به سوی خدا است، می گویند مساله معاد امری است عجیب، هم چنان که آیه بعدش همین را تفسیر می کند و از قول آنان می فرماید: "أَ إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا...". "أَ إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ" کلمه "رجع" و "رجوع" هر دو یک معنا دارند. و مراد از بعید بودن، بعید بودن از جهت عقل است.

و جواب کلمه "اذا" در جمله "أَ إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا" حذف شده، چون جمله "ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ" بر آن دلالت می کرد و تقدیر کلام "اذا متنا و کنا ترابا نبعث و نرجع ذلك رجع بعید- آیا وقتی مردیم و خاک شدیم مبعوث می شویم و برمی گردیم، این چه برگشتن بعیدی است" می باشد، و استفهام در آن به اصطلاح استفهام تعجیبی است، یعنی استفهامی که منظور از آن به شگفت واداشتن شنونده است.

و اگر جواب "اذا" حذف شده برای این است که اشاره کند به اینکه آن قدر عجیب است که اصلاً گفتنی نیست، چون عقل هیچ صاحب عقلی آن را نمی پذیرد، و این آیه همان مضمونی را افاده می کند که آیه "وَقَالُوا أَ إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ" (۱) آن را افاده می کند.

و معنای آیه این است که: مشرکین تعجب می کنند و می گویند: آیا وقتی که ما مردیم و خاک شدیم و ذات ما آن چنان باطل و نابود شد که دیگر اثری از آن به جای نماند دوباره مبعوث می شویم و برمی گردیم؟ آن وقت گویا گوینده ای به ایشان می گوید: از چه چیزی تعجب می کنید؟ در پاسخ می گویند: آخر این برگشتن برگشتنی باور نکردنی است، و عقل آن را نمی پذیرد، و زیر بار آن نمی رود.

مفاد آیه: "قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ..." که در مقام رد سخن مشرکین مبنی بر استبعاد معاد است

"قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ" این آیه سخن آنان و استبعادشان نسبت به بعث و رجوع را رد می کند، چون آنان استناد جستند به اینکه بعد از مردن به زودی متلاشی می شویم و بدنهایمان خاک می شود، و با خاکهای دیگر مخلوط می گردد، خاک هم که با خاک فرقی ندارد تا مشتی از آن، خاک

ص: ۵۰۵

۱- گفتند: آیا بعد از آنکه در زمین گم شدیم آیا دوباره خلقتی جدید به خود می گیریم؟ سوره الم سجده، آیه ۱۰.

من باشد و مшти دیگرش خاک یک فرد دیگر، و یا مشتی از آن سر و گردن من باشد و مشتی دیگرش دست و پای من. آیه مورد بحث جواب می دهد که: ما دانا هستیم به آنچه که زمین از بدنهای شما می خورد، و آنچه از بدنهایتان ناقص می سازد، و علم ما چنان نیست که جزئی از اجزاء شما را از قلم بیندازد تا برگرداندن آن به خاطر نامعلوم بودن دشوار و یا نشدنی باشد.

ممکن هم هست معنایش چنین باشد: ما می دانیم چه کسی از آنان می میرد و در زمین دفن می شود، و در نتیجه از جمع آنان یک انسان کم می گردد. در احتمال اول کلمه "من" تبعیضی و در احتمال دوم بیانیه خواهد بود.

"وَ عِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ" - یعنی و نزد ما کتابی است که حافظ هر چیز است، بلکه آثار و احوال هر چیزی را هم ضبط می کند. و یا معنایش این است که: نزد ما کتابی است که خود آن کتاب محفوظ است و حوادث، آن را دچار دگرگونی و تحریف نمی کند. و آن کتاب عبارت است از لوح محفوظ که تمامی آنچه بوده، و آنچه هست و آنچه تا قیامت خواهد بود در آن کتاب محفوظ است.

و اینکه بعضی از مفسرین (۱) گفته اند که "مراد از کتاب نامه های اعمال است" سخن درستی نیست، اولاً از این جهت که خدا این کتاب را حافظ آنچه زمین از مردم کم می کند معرفی کرده و آنچه زمین از مردم کم می کند ربطی به اعمال که کتاب اعمال حافظ آن است ندارد.

و ثانیاً خدای سبحان این کتاب را در کلام مجیدش به لوح محفوظ توصیف کرده نه به نامه اعمال. پس حمل این کتاب که مورد بحث است بر نامه اعمال آن هم بدون شاهد قرآنی حمل صحیحی نیست.

و حاصل جوابی که خدای تعالی به کفار و منکرین معاد می دهد، این است که کفار خیال کرده اند مردن و خاک شدن و تلاشی شدن ذرات وجودشان، به طوری که دیگر اجزای آن تمایزی از هم نداشته باشند، آنان را برای ما هم مجهول الاجزاء می کند، و دیگر نمی توانیم آن اجزاء را جمع آوری نموده، دوباره برگردانیم. و لیکن این خیال، خیالی است باطل، برای اینکه ما می دانیم چه کسی از ایشان مرده، و اجزای بدنش که قبلاً به صورت گوشت یا خون یا استخوان بود فعلاً به چه صورتی درآمده و کجا رفته؟ همه را می دانیم، و نزد ما کتابی حفیظ است که هر چیزی در آن ثبت است و آن عبارت است از لوح محفوظ.

ص: ۵۰۶

مقصود از اینکه فرمود تکذیب کنندگان قیامت حق را تکذیب کرده در " امر مریج " هستند

" بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَّرِيحٍ " کلمه " مرج " که کلمه " مریج " از آن مشتق شده به معنای اختلاط و اشتباه است، و در آیه شریفه از آنچه که آیه قبلی اشاره ای به آن داشت اعراض کرده. توضیح اینکه از آیه قبلی این معنا به ذهن می رسد که کفار به این حقیقت جاهلند که خدا عالم است، و اگر از مساله بعث و رجوع تعجب می کنند بدین جهت است که نمی دانند خدا دانا است و چیزی از احوال و آثار خلقش از او پنهان نیست، و نمی دانند که تمامی این جزئیات در لوح محفوظ نزد او نوشته شده، به طوری که حتی ذره ای از قلمش نیفتاده.

و چون از آیه قبلی بوی چنین توهمی می آمد، آیه مورد بحث با کلمه " بل " می خواهد آن را رد کند، و بفرماید: انکار کفار نسبت به قیامت از جهلشان به مقام پروردگار و به علم او به جزئیات نیست، و حتی تجاهل هم نمی خواهند بکنند، بلکه اینان به طور کلی منکر حقند و چون فهمیده اند مساله معاد حق است آن را هم انکار می کنند، پس اینان از این جهت منکر حقند که با آن معاند و دشمن اند، نه اینکه جاهل محق باشند، و از ادراک حق قاصر باشند، پس ایشان در وصفی مریج بسر می برند، و با وضعی نامنظم و گیج کننده حق را درک می کنند، و در عین حال تکذیب هم می کنند، با اینکه لازمه درک حق و علم به حقایق هر چیز این است که آن را تصدیق نموده به آن ایمان بیاورند.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: منظور از اینکه فرمود " در امری مریج هستند " این است که بعد از انکار حق دچار تحیر و سرگردانی شده اند، و معطل مانده اند که چه بگویند. یک وقت می گویند: پیامبر به خدا دروغ می بندد، یک وقت دیگر می گویند او ساحر است، یا می گویند شاعر است، یا می گویند کاهن است، و یا می گویند مضرت دیده (یعنی آنچه به او لطمه زده اند).

و به همین جهت دنبال این کلام، آیات و نشانه های علم و قدرت خودش را آورده تا سرزنشی به ایشان باشد، و سپس به عنوان تهدید سرنوشت امت های گذشته را نقل می کند که به جرم تکذیب حق چگونه هلاک و منقرض شدند.

" أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ " کلمه " فروج " جمع " فرجه " یعنی سوراخ و شکاف است. و اگر کلمه " سماء " را مقید کرد به کلمه " فوقهم " - بالای سرشان " به این منظور بوده که بفهماند هر چیز را انکار

ص: ۵۰۷

کنند این آسمان را نمی تواند انکار کنند، چون جلو چشمشان و بالای سرشان است. و منظور از اینکه فرمود: آسمان را زینت دادیم، این است که ستارگان درخشان را با آن جمال بدیعی که دارند در آسمان آفریدیم، پس خود ساختمان این بنای بدیع با آن جمال خیره کننده اش، و با اینکه هیچ ترک و شکافی در آن نیست، صادق ترین شاهد بر قدرت قاهره، و علم محیط او به تمامی خلایق است.

" وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ " مد زمین " به معنای گستردن آن است. و خدای تعالی زمین را طوری گسترده آفریده که با زندگی انسانها سازگار باشد، (و اگر مانند کره ماه بود این سازگاری را نداشت). و کلمه " رواسی " جمع " راسیه " و به معنای هر چیز ثابت است. و در اینجا به معنای کوه است. و این کلمه صفتی است که موصوفش حذف شده (تقدیر آن " و أَلْقَيْنَا فِيهَا جبالاً رواسی " است). و کلمه " بهیج " از ماده بهجت است. صاحب مجمع البیان (۱) " بهجت " را به معنای آن حسنی گرفته که مانند گلها و درختان خرم و باغهای سبز دیدنش لذت آور است.

بعضی (۲) هم گفته اند: مراد از " بهیج " مبهوج است یعنی چیزی که هر کس با آن اظهار مسرت و خوشحالی می کند.

و مراد از " رویاندن هر جفتی بهیج " رویاندن هر نوعی از گیاهان خوش منظر است.

پس خلقت زمین، و تدابیر الهی که در آن جریان دارد، بهترین دلیل است که می تواند عقل را بر کمال قدرت و علم صانع آن رهنمون شود.

" تَبْصِرَةٌ وَذِكْرٌ لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ " کلمه " تبصره " مفعول له است، و چنین معنا می دهد که: اگر انجام دادیم آنچه را که انجام دادیم، و اگر آسمان را بنا و زمین را گسترده کردیم، و اگر عجائبی از تدبیر در آن جاری ساختیم، همه برای این بود که تبصره ای باشد تا انسانها بصیرت یابند و ذکرایبی باشد تا آنان تذکر یابند. البته معلوم است تنها از انسانها، بصیرت و تذکر آن افرادی بکار می افتد که زیاد به سوی خدا رجوع می کنند.

" وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ " کلمه " سماء " به معنای جهت بالا است، و منظور از " ماء مبارک " بارانست. و اگر آن را مبارک خوانده بدین جهت است که خیرات آن به زمین و اهل زمین عاید می شود. و

ص: ۵۰۸

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۴۲.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۴۲.

منظور از "حب الحصيد" حبه و دانه درو شده است. و اضافه کلمه "حب" بر کلمه "حصید" از باب اضافه موصوف به صفت است، و معنای آیه روشن است.

"وَ النَّخْلَ بِاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ" کلمه "باسقات" جمع "باسقه" است، که به معنای طویل و بلند بالا است و "نخل باسق" یعنی درخت خرماى بلندقامت. و کلمه "طلع" به معنای خرما در اولین اوان پیدایش آن است. و کلمه "نضید" به معنای "منضود" است، یعنی چیده شده و ردیف شده روی هم، چون خرما بر درخت به همین صورت است که گویی دانه دانه روی هم چیده شده اند. و معنای آیه روشن است.

"رِزْقًا لِلْعِبَادِ وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلَدَهُ مَيِّتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ" کلمه "رزق" به معنای هر چیزی است که بقاء موجودی بدان ادامه یابد. و کلمه "رزقا" مفعول له است، یعنی علت را بیان می کند، می فرماید: ما این باغها و این دانه های درو شده و نخلهای بلند بالا با طلعهای روی هم چیده را رویاندیم، برای اینکه رزقی باشد برای بندگان. پس کسی که این نباتات را آفرید، تا بندگان را روزی دهد، با آن تدابیر وسیع و محیر العقولی که در آنها به کار برده، دارای علمی بی نهایت و قدرتی است که از زنده کردن انسانها بعد از مردن- هر چند اجزایشان متلاشی و جسمشان در زمین گم شده باشد- عاجز نمی باشد.

اشاره به برهانی که جمله: "وَ أَحْيَيْنَا بِهِ بَلَدَهُ مَيِّتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ، در رد استبعاد معاد توسط مشرکین متضمن است

و جمله "وَ أَحْيَيْنَا بِهِ بَلَدَهُ مَيِّتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ" برهانی دیگر برای مساله بعث و معاد است، غیر از برهان قبلی. بلکه برهانی است که علیه ادعایی اقامه می شود که منکرین معاد صریحا آن ادعاء را نکرده بودند، بلکه از طی کلامشان استفاده می شود، و آن این است که اصلا زنده شدن مردگان امکان ندارد. و در این جمله با اثبات امکان آن از راه نشان دادن نمونه ای که همان زنده کردن گیاهان بعد از مردن آنها است اثبات می کند که پس چنین چیزی ممکن است، زیرا زنده کردن مردگان عینا مثل زنده کردن گیاهان در زمین است، بعد از آنکه مرده و از رشد افتاده اند. ولی برهان قبلی معاد را از راه اثبات علم و قدرت خدای تعالی اثبات می کرد، و استبعاد و تعجب کفار را رد می نمود.

و ما این برهان را در ذیل همه آیاتی که از راه زنده کردن زمین بعد از مردنش معاد را اثبات می کرد مکرر بیان کرده ایم. بر خواننده محترم لازم است که به سایر مجلدات این کتاب مراجعه کند.

"كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ... كُلُّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ" این آیه تهدید و اندازی است برای کفار، به خاطر اینکه حق را بعد از اینکه در

دسترسشان قرار گرفت و آن را شناختند، از در عناد و لجاجت انکار کردند- که قبلا هم صحبتش شد. و همچنین سرگذشت اصحاب رس، در تفسیر سوره فرقان و اصحاب ایکه- که همان قوم شعیب باشند- در سوره حجر و سوره شعراء و سوره ص، و داستان قوم تبع در سوره دخان گذشت.

و در اینکه فرمود: "كُلُّ كَذَّبِ الرُّسُلِ فَحَقَّ وَعِيدِ" اشاره ای است به اینکه اصولا وعید و تهدید به هلاکت همیشه هست، ولی وقتی در باره قومی منجز و حتمی می شود که رسولان را تکذیب کنند، خدای تعالی می فرماید: "فَسَيَرُوْا فِي الْأَرْضِ فَأَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ" (۱) یعنی این سرنوشت سرنوشتی است عمومی، هر قومی چنین باشد چنان سرنوشتی دارد.

بحث روایتی (روایاتی در باره کوه قاف و بیان اینکه این روایات غیر قابل اعتماد و مردودند)

در الدر المنثور است که ابن ابی حاتم از ابن عباس روایت کرده که گفت: خدای تعالی در ورای این زمین دریایی خلق کرده محیط به زمین، و در پشت آن دریای محیط، کوهی است که به آن کوه قاف آسمان دنیا می گویند، که آن دریا را پوشانده. و در ما ورای آن کوه زمین دیگری مثل همین زمین، ولی هفت برابر آن آفریده. و در ما ورای آن زمین دریای محیطی به آن و در ورای آن دریا کوهی دیگر به نام قاف آسمان دوم و محیط به آن دریا آفرید.

و همچنین شمرد تا به هفت زمین و هفت دریا و هفت کوه و هفت آسمان رسید. آن گاه گفت: و این است معنای آیه "وَ الْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ" (۲).

و نیز در آن کتاب آمده که ابن منذر، ابن مردویه، ابو الشیخ و حاکم از عبد الله بن بریده روایت کرده اند که گفت: "ق" کوهی است از زمرد که محیط به دنیا است که دو طرف آسمان روی آن قرار دارد (۳).

باز در همان کتابست که ابن ابی الدنیا- در کتاب عقوبات- و ابو الشیخ- در کتاب العظمه- از ابن عباس روایت کرده اند که گفت: خدا کوهی آفریده که نامش قاف است و سراسر عالم را فرا گرفته و ریشه هایش تا آن صخره ای که زمین روی آن است فرو رفته، و چون

ص: ۵۱۰

۱- در زمین سیر کنید بنگرید که عاقبت تکذیب کنندگان چگونه است. سوره نحل، آیه ۳۶.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۱.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۱.

خدا بخواهد شهر و قریه ای را دچار زلزله کند، به آن کوه دستور می دهد تا ریشه های خود را تکان دهد- البته آن ریشه ای را که از کنار این قریه عبور کرده- کوه هم آن ریشه خود را تکان می دهد، و آن محل را می لرزاند، از این جهت است که یک جا زلزله می شود، و جای دیگر نمی شود (۱).

مؤلف: قمی هم به سند خود از یحیی بن میسره خثعمی، از امام باقر (علیه السلام) نظیر آن روایت را از عبد الله بن بریده، و روایت دیگری را که در معنای آن است بدون ذکر سند، و بدون ذکر نام امام نقل کرده و فرموده: کوهی محیط به دنیا است که در ورای آن یاجوج و ماجوج قرار دارند (۲).

و به هر حال این روایات به هیچ وجه قابل اعتماد نیستند، و امروز بطلان آنها یا ملحق به بدیهیات است و یا خود بدیهی است.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله " فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ " گفته: این آیه در باره ابی بن خلف نازل شد که به ابی جهل گفت: نزدیک من بیا تا تو را از محمد (صلی الله علیه و آله) به شگفت آورم. آن گاه یک تکه استخوان در دست گرفت آن را خرد کرد، بعد گفت: ای محمد تو معتقدی که این استخوان زنده می شود؟ اینجا بود که خدای تعالی فرمود:

" بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَرِيجٍ " (۳).

ص: ۵۱۱

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۲. [.....]

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۳.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۳.

أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ (١٥) وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (١٦) إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَ عَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ (١٧) مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ (١٨) وَ جَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ (١٩)

وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ (٢٠) وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ (٢١) لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ (٢٢) وَ قَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَى عَتِيدٍ (٢٣) أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ (٢٤)

مَنَاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ مُرِيبٍ (٢٥) الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَالْقِيَاءُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ (٢٦) قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطَعْتَهُ وَ لَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (٢٧) قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَدَى وَ قَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ (٢٨) مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلُ لَدَى وَ مَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (٢٩)

يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ (٣٠) وَ أُرْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ (٣١) هَذَا مَا تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ (٣٢) مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَ جَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ (٣٣) ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ (٣٤)

لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ فِيهَا وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ (٣٥) وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ (٣٦) إِنَّ فِي ذَلِكَ لَمَذْكَرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ (٣٧) وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَ مَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ (٣٨)

مگر ما از آفریدن بار نخست عالم خسته شدیم؟ نه همه این حرفها را می دانند ولی نسبت به خلقت جدید در قیامت شك دارند (۱۵).

با اینکه ما انسان را آفریدیم و می دانیم چه چیزهایی را دلش وسوسه می کند و ما از رگ گردن به او نزدیکتریم (۱۶).

(کافی است به یاد آری این معنا را که) دو مامور ما در طرف راست و چپ او نشسته اعمال او را می گیرند (۱۷).

هیچ سخنی در فضای دهان نمی آورد مگر آنکه در همانجا مراقبی آماده است (۱۸).

و سكرات مرگ که قضاء حتمی خدا است می آید و به انسان گفته می شود این همان بود که برای فرار از آن حيله می کردی (۱۹).

و چون در صور دمیده می شود به او می گویند این است آن روزی که بدان تهدید می شدی (۲۰).

و هر فرد که به عرصه قیامت می آید یک نفر از پشت سر او را می راند و یک نفر هم گواه با او است (۲۱).

به او گفته می شود این وضع که می بینی در دنیا هم بود اما تو از آن در پرده ای از غفلت بودی ما امروز پرده ات را کنار زدیم اینک دیدگانت امروز تیزبین شده است (۲۲).

فرشته موکل بر او می گوید اینک نامه عمل او نزد من حاضر است (۲۳).

(به آن دو خطاب می رسد) به دوزخ اندازید هر کافر معاند را (۲۴).

و هر منع خیر و متجاوز و هر کس که مردم را در راه هدایت متحیر می کرد (۲۵).

همانی که با خدا، خدایی دیگر گرفته پس داخل عذاب شدید بیفکنیدش (۲۶).

قرین او (شیطان) می گوید پروردگارا من او را به طغیان و نداشتنم و لیکن او خودش در ضلالتی بعید بود (۲۷).

(خطاب می رسد) نزد من مخاصمه مکنید که من قبلا همه شما را هشدار داده بودم (۲۸).

نزد من هیچ سخنی تبدیل نمی پذیرند و من نسبت به بندگان، ستمکار نیستم (و این عذاب مولود عمل خود آنان است) (۲۹).

روزی که به دوزخ می گوییم آیا پر شدی و می گوید آیا باز هم هست (۳۰).

روزی که بهشت را به نزدیک متقین می آورند به فاصله ای که دور نباشد (۳۱).

این است آنچه وعده اش را به شما و به هر توبه کاری که احکام او را حفظ می کند داده (۳۲).

به هر کسی که به غیب از خدای رحمان بترسد و با قلبی بیاید که همواره به سوی خدا مراجعه می کرده (۳۳).

او را به سلامت داخل بهشت کنید امروز روز جاودانه است (۳۴).

و ایشان نه تنها هر چه بخواهند در اختیار دارند بلکه چیزهایی در اختیارشان خواهد بود که از حیطة خواستشان بیرون است (۳۵).

و چه بسیار از امت ها که قبل از اینان هلاک کردیم با اینکه از اینان نیرومندتر بودند و به داعی فرار از نیستی در بلاد دیگر رخنه می کردند (۳۶).

به درستی که در این معنا تذکری است برای هر کس که فهم داشته و گوش فرا دهد و حاضر باشد (۳۷).

و چگونه تذکر نباشد با اینکه ما آسمانها و زمین و آنچه را بین آن دو است در شش روز بیافریدیم و دچار خستگی هم نشدیم (۳۸).

بیان آیات

اشاره

آیه اولی از این آیات تتمه حجتی است که در آخر آیات قبلی بر علم و قدرت خدای تعالی اقامه کرده بود. و آن حجت عبارت بود از خلقت آسمانها و زمین و آنچه در آن دو از خلائق و تدابیر است. آن تدبیرهایی که کاملترین تدبیرها و تمام ترین تدبیرها است. همه این مذکورات مربوط می شد به خلقت نخستین و نشاء نخستین، آن گاه این حجت را تکمیل کرد با اشاره به این جهت که: آیا مگر ما از آن خلقت نخستین خسته شدیم؟ و از آن نتیجه می گیرد که آن خدایی که قادر بود عالم را بدون الگو و برای اولین بار خلق کند، قادر است که در نشاء ای دیگر با خلقتی جدیدش بیافریند، و همان علمی که در خلقت نخستین داشت، در خلقت دوم نیز دارد، چون هر دو در خلقت مثل همه، وقتی برایش یکی از این دو خلقت ممکن باشد، دومی هم ممکن است، و برای خلقت دومش مانند اولش نمونه ای نمی خواهد، جز اینکه بگوید "باش" و همین کافی است که عالم بار دیگر موجود شود، "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ" آن گاه از بیان گذشته اعراض می کند و می فرماید: با اینکه هر دو خلقت مثل هم

است، باز هم در باره خلقت جدید در شک اند. و سپس اشاره می کند به خلقت نخستین انسان، و اینکه خدا حتی خطورات قلبی او را می داند، و رقبایی بر او گمارده تا با دقیقترین وجه مراقبتش کنند، آن گاه سكرات مرگ او را می گیرد، و بعد از آن یا داخل بهشت می شوند و یا داخل آتش. بعد برای بار دوم به سرگذشت اقوام گذشته که آیات خدا و معاد را تکذیب کردند و دچار خشم الهی و عذاب انقراض گشتند، با اینکه از شما مردم نیرومندتر بودند، اشاره نموده، می فرماید: همان خدایی که آنان را آن طور کیفر داد قادر است شما را نیز کیفر کند.

رد استبعاد اعاده خلقت و بیان امکان آن با استناد به وقوع خلقت نخستین

" أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ " کلمه "عی" که مصدر "عینا" است- به طوری که راغب می گوید- به معنای ناتوانی و کسالتی است که بعد از انجام کاری و یا سخنرانی عارض می شود. وقتی می گوییم: "أعیانی کذا" و یا "عییت بکذا" معنای اولی این است که فلان کار مرا خسته کرد، و دومی این است که من از فلان کار خسته شدم (۱). و مراد از خلق اول، خلقت این نشاه طبیعت با نظامی است که در آن جاری است، و یکی از انواع موجودات آن خلقت همانا انسان است، البته انسان دنیایی. پس وجهی نیست در اینکه ما نیز مانند فخر رازی (۲) خلق اول را منحصر در خلقت آسمانها و زمین بدانیم. هم چنان که وجهی نیست که مانند بعضی دیگر از مفسرین (۳) آن را منحصر در خلقت انسان بدانیم و بگوییم چون در ذیل آیه آمده که "کفار در اشتباهی از خلقت جدیدند" و خلقت جدید مربوط به انسانها است لذا خلقت اول هم منحصر در انسان است، برای اینکه خلقت جدید شامل آسمان و زمین نیز می شود، هم چنان که فرموده:

"يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ" (۴)، و خلقت جدید به معنای خلقت نشاه جدید است که منظور از آن، نشاه آخرت است. و استفهام در آیه انکاری است.

و معنای آیه این است که: مگر خلقت نخستین، ما را عاجز و ناتوان کرد که نتوانیم برای بار دوم خلق کنیم؟ یعنی: نه، ما از خلق اول عاجز نشدیم، با اینکه خلقت اول آفریدن از هیچ و بدون الگو است، پس چگونه خلقت دوم که اعاده همان خلق است ما را عاجز می کند.

ص: ۵۱۵

۱- مفردات راغب، ماده "عی".

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۸، ص ۱۶۲.

۳- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷۷.

۴- روزی که زمین و آسمان مبدل به زمینی دیگر و آسمانی دیگر می شود، و مردم همگی برای خدای واحد قهار آشکار می شوند. سوره ابراهیم، آیه ۴۸.

این معنا در صورتی است که کلمه "عی" را به معنای عاجز شدن بگیریم، و اگر به معنای تعب و خستگی بگیریم، هم چنان که بعضی آن را ترجیح داده اند، معنا چنین می شود که: مگر ما از خلقت نخستین خسته شده ایم که دیگر بار نتوانیم خلقتی جدید کنیم؟ که در حقیقت صاحبان این پندار خدای تعالی را با خود قیاس کرده اند، چون انسان- و همچنین سایر حیوانات- وقتی کاری انجام می دهد، و زیاد هم انجام می دهد سرانجام دچار خستگی و کوفتگی بدن می شود، و همین کوفتگی نمی گذارد به کار خود ادامه دهد، و از سر گیرد، ولی اگر از سر می گرفت همان کاری را که از او برمی آمد انجام می داد، لیکن اگر از سر نگرفت چون توانایی نداشت و خسته شده بود، اما چنین نیست که انجام دادن برایش محال باشد، نه، باز هم ممکن است، چون آنچه می کند با آنچه کرده مثل همند.

و این معنای بدی نیست، و لیکن بعضی (۱) گفته اند استعمال کلمه "عی" در معنای عجز فصیح تر است.

علاوه بر این، سوق دادن حجت از طریق عجز محال بودن عمل و نفی آن را هم می رساند و مطلوب هم همان است. آیه شریفه می خواهد محال بودن را نفی کند، به خلاف اینکه حجت را از راه خستگی سوق دهیم، چون تنها دشواری عمل را می رساند نه محال بودنش را. و آنهایی که منکر معاندند نمی خواهند بگویند این عمل دشوار است، بلکه می خواهند بگویند محال است، و چنین چیزی ممکن نیست.

"بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ" - کلمه "لبس" به معنای التباس و اشتباه است، و مراد از خلق جدید، تبدیل نشاه دنیا به نشاه ای دیگر و دارای نظامی دیگر غیر از نظام طبیعی است که در دنیا حاکم است، برای اینکه در نشاه اخری- که همان خلق جدید است- دیگر مرگ و فنایی در کار نیست، تماش زنگی و بقاء است. چیزی که هست اگر انسان اهل سعادت باشد نعمتش خالص، نعمت است و نعمت و عذابی ندارد. و اگر از اهل شقاوت باشد بهره اش یکسره نعمت و عذاب است و نعمتی ندارد، بخلاف نشاه اول، و نظام در خلق اول که درست بر خلاف آن است (چون هم نعمتش آمیخته با ناگواریها است و هم عذابش آمیخته با لذت است، چیزی که هست در اول لذت بیشتر از الم، و در دوم الم بیشتر از لذت است).

و معنای جمله مورد بحث این است که: اگر ما عالم را از آسمان و زمینش گرفته تا همه موجودات در آن را خلق کردیم و به بهترین نظامی تدبیرش نمودیم، با قدرت و علم خود

ص: ۵۱۶

کردیم، این قدرت و علم ما هنوز باقی است و چیزی از آن کم نشده، پس ما عاجز از خلقتی جدید و اینکه خلقت دنیایی عالم را به خلقتی دیگر مبدل کنیم نیستیم، پس دیگر در قدرت ما نباید شک کرد، ولی کفار در همین شک دارند و با داشتن شک نمی توانند به آخرت و خلقت جدید ما ایمان بیاورند.

احتجاج به علم شامل و فراگیر خدای تعالی در خلقت اول و نزدیک بودن او به انسان

" وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعَلَّمْ مَا تُوسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ " راغب می گوید: کلمه " وسوسه " به معنای خطور افکار زشت در دل است، و اصل آن از " وسواس " است که به معنای صدای زیور آلات زنان، و نیز به معنای آهسته سخن گفتن است (۱).

و مراد از خلقت انسان، وجود تدریجی او است که مدام تحول می پذیرد و وضع جدید به خود می گیرد، نه تنها تکوین در اول خلقتش. هر چند که تعبیر در آیه تعبیر گذشته است، چون فرموده " وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ - ما انسان را خلق کردیم " ولی از آنجایی که انسان - و همچنین هر مخلوق دیگر که حظی از بقاء دارد - همان طور که در ابتدای به وجود آمدنش محتاج به پروردگار خویش است، همچنین در بقاء خود نیز محتاج به عطای او است.

و به خاطر همین نکته ای که گفته شد، جمله " وَ نَعَلَّمْ مَا تُوسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ " - که علم خدا در آن به صیغه مضارع آمده که مفید استمرار است - عطف شده بر جمله " وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ " که به صیغه ماضی آمده لیکن مفید استمرار است. و همچنین جمله " وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ " که آن نیز مفید ثبوت و دوام و استمرار است به استمرار وجود انسان. و معنایش این است که: ما انسان را خلق کردیم و ما همواره تا هستی او باقی است از خاطرات قلبیش آگاهیم، و نیز همواره از رگ قلبش به او نزدیکتریم.

و این آیه شریفه از این جهت که بر علم و قدرت خدای تعالی در خلقت اول احتجاج می کند به اینکه پس بر خلقت جدید هم قادر است، متصل به آیه قبل است که می فرمود: " أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ... " و نیز از جهتی دیگر که سخن از وسوسه قلبی انسان دارد، اتصالی هم به آیه قبل دارد که می فرمود: " بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ ". پس آیه مورد بحث در سیاقی قرار دارد که می فهماند خدای تعالی قادر بر خلقت انسان و عالم به وضع او است حال یا بدون واسطه یا با وساطت فرشتگان حفیظ و نویسنده. "

ص: ۵۱۷

۱- مفردات راغب، ماده " وسوس ".

پس جمله " وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ " با در نظر داشتن اینکه لام در آن لام سوگند است دلالت می کند بر اینکه او قادر است خلق را ثابت بدارد.

" وَ نَعَلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ " - در این جمله خفی ترین اصناف علم را ذکر کرده که عبارت است از حضور نفسانی خفی، تا اشاره کند به اینکه علم خدای تعالی همه چیز را فرا گرفته است، گویا فرموده: ما از ظاهر و باطن انسان و حتی از خاطرات قلبی اش و از آن وسوسه ای که در امر معاد دارد خبر داریم و می دانیم که در دل خود می گوید: چگونه انسان بعد از مردن و خاک شدن و متلاشی گشتن اجزاء و درهم و برهم شدن بدنش دوباره مبعوث می شود؟

پس از آنچه گفته شد به دست آمد که کلمه " ما " در جمله " ما تُوَسْوِسُ بِهِ " موصوله است، و ضمیر " به " به انسان برمی گردد، و حرف " باء " در آن، باء آلت، و یا سببیت است.

و اگر وسوسه را به نفس آدمی نسبت داده، نه به شیطان با اینکه منسوب به شیطان نیز هست، برای این بوده که سخن پیرامون علم خدای سبحان و احاطه اش به احوال آدمی بود، و می خواست بفرماید: حتی به آنچه در زوایای دلش می گذرد آگاه است.

" وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ " - کلمه " ورید " به معنای رگی است که " از قلب جدا شده " و در تمامی بدن منتشر می شود، و خون در آن جریان دارد. بعضی (۱) هم گفته اند: به معنای رگ گردن و حلق است. و به هر معنا که باشد در آیه شریفه آن را طناب خوانده، چون شبیه به طناب است. و اضافه حبل به ورید اضافه بیانیه است.

و معنای جمله این است که: ما به انسان از رگ وریدش که در تمامی اعضایش دویده و در داخل هیكلش جا گرفته نزدیک ترین، آن وقت چگونه به او و به آنچه در دل او می گذرد آگاه نیستیم؟

این جمله می خواهد مقصود را با عبارتی ساده و همه کس فهم اداء کرده باشد و گر نه مساله نزدیکی خدا به انسان مهم تر از این و خدای سبحان بزرگتر از آن است، برای اینکه خدای تعالی کسی است که نفس آدمی را آفریده و آثاری برای آن قرار داده، پس خدای تعالی بین نفس آدمی و خود نفس، و بین نفس آدمی و آثار و افعالش واسطه است، پس خدا از هر جهتی که فرض شود و حتی از خود انسان به انسان نزدیکتر است، و چون این معنا معنای دقیقی است که تصورش برای فهم بیشتر مردم دشوار است، لذا خدای تعالی به اصطلاح دست

ص: ۵۱۸

کم را گرفته که همه بفهمند، و به این حد اکتفاء کرده که بفرماید: "ما از طناب ورید به او نزدیک تریم". و یا در جای دیگر قریب به این معنا را آورده بفرماید: "أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ - خدا بین انسان و قلبش واسطه و حائل است".

مفسرین در معنای این آیه وجوه زیادی ذکر کرده اند که چون فائده ای در نقل آن ندیدیم از نقلش صرفنظر نموده خواننده را به مراجعه کتب آنان توصیه می کنیم (۱).

علم خدا به انسان از طریق فرشتگان کاتب اعمال

"إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ" کلمه "تلقى" و "تلقن" به معنای گرفتن است. و مراد از "متلقیان" به طوری که از سیاق استفاده می شود دو فرشته ای است که موکل بر انسانند، و عمل او را تحویل گرفته آن را با نوشتن حفظ می کنند.

و جمله "عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ" در تقدیر "عن اليمين قعيد و عن الشمال قعيد" است یعنی دو فرشته ای که یکی در سمت راست نشسته و یکی در سمت چپ نشسته.

و منظور از سمت راست و سمت چپ، راست و چپ آدمی است. و کلمه "قعيد" به معنای قاعد، یعنی نشسته می باشد.

و حرف "اذ" در جمله "إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ" ظاهراً متعلق به محذوف است، و تقدیر آن "اذکر اذ يتلقى المتلقيان" است، یعنی به یاد آر و متوجه باش این را که دو فرشته عمل انسان را می گیرند. و منظور از این دستور این است که به علم خدای تعالی اشاره کند و بفهماند که خدای سبحان از طریق نوشتن اعمال انسانها توسط ملائکه به اعمال انسان علم دارد، علاوه بر آن علمی که بدون وساطت ملائکه و هر واسطه ای دیگر دارد.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند که: ظرف مذکور متعلق به کلمه "أقرب" در آیه قبل است، و معنای آن این است که: ما از رگ ورید به او نزدیک تریم زمانی که فرشتگان موکل او اعمالش را برای نوشتن می گیرند. ولی به نظر می رسد که وجه قبلی با سیاق موافق تر باشد، برای اینکه در این وجه بر این اساس ظرف را متعلق به کلمه "أقرب" دانسته که غرض عمده بیان اقریب خدای تعالی به انسان و علمش به اوضاع و احوال او باشد، و بقیه جزئیات مقصود اصلی نیستند، بلکه پیرامون همان غرض عمده دور می زنند، در حالی که ظاهر سیاق و مخصوصاً با در نظر گرفتن آیه بعدی این است که هر دو قسم علم مقصود اصلی و مستقل

ص: ۵۱۹

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۴۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۷۹.

هستند، هم علم از طریق اقریبیت و هم علم از طریق گرفتن ملائکه و نوشتن اعمال بندگان.

بعضی دیگر از مفسرین (۱) کلمه "اذ" را اصلاً ظرفیه ندانسته اند بلکه آن را تعلیلی و به معنای "زیرا" گرفته و گفته اند: علمی را که از مفاد جمله "وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ" استفاده می شود، با مفاد مدخول خودش تعلیل می کند (که معنای آن و مدخولش چنین می شود: زیرا دو فرشته گیرنده که در راست و چپ هر انسان نشسته اند اعمال او را می گیرند).

در رد این نظریه می گوئیم: این از مذاق قرآن کریم بدور است که علم خدای تعالی را با علم ملائکه یا حفظ و نوشتن آنها تعلیل کند.

و جمله "عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ" می خواهد موقعیتی را که ملائکه نسبت به انسان دارند تمثیل کند، و دو طرف خیر و شر انسان را که حسنات و گناهان منسوب به آن دو جهت است به راست و چپ محسوس انسان تشبیه نماید، (و گر نه فرشتگان موجوداتی مجردند که در جهت قرار نمی گیرند).

"مَا يُلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَمَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ" - کلمه "لفظ" به معنای پرت کردن است، و اگر سخن گفتن را لفظ نامیده اند، به نوعی تشبیه است. و کلمه "رقیب" به معنای محافظ، و کلمه "عتید" به معنای کسی است که فراهم کننده مقدمات آن ضبط و حفظ است، خلاصه یکی مقدمات را برای دیگری فراهم می کند تا او از نتیجه کار وی آگاه شود.

و این آیه شریفه بعد از جمله "إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ" که آن نیز در باره فرشتگان موکل است، دوباره راجع به مراقبت دو فرشته سخن گفته با اینکه جمله اول تمامی کارهای انسان را شامل می شد و جمله دوم تنها راجع به تکلم انسان است، از باب ذکر خاص بعد از عام است که در همه جا می فهماند گوینده نسبت به خاص عنایتی بیشتر دارد، (مثل اینکه شما به پسر بزرگ خود وصیت کنی ارحام و خویشاوندان را پاس بدار، فلان پسر عمویت را پاس بدار، که می رساند در باره آن شخص عنایتی بیشتر داری).

"وَ جَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ" کلمه "حید" که مصدر فعل "تحید" است به معنای عدول و برگشتن به عنوان فرار است، (کسی که به منظور فرار دارد راه خود را کج می کند، این حالت را عرب "حید" می گوید) و مراد از سکره و مستی موت، حال نزع و جان کندن آدمی است، که مانند مستان

ص: ۵۲۰

مشغول به خودش است، نه می فهمد چه می گوید و نه می فهمد اطرافیانش در باره اش چه می گویند.

معنای اینکه فرمود: سکره موت " به حق " آمد

و اگر آمدن سکره موت را مقید به قید " حق " کرد، برای این است که اشاره کند به اینکه مساله مرگ جزء قضایای حتمی است که خدای تعالی در نظام عالم رانده، و از خود مرگ غرض و منظور دارد، هم چنان که از آیه " كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَ نَبَلُوكُمْ بِالْسَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَ اِلَيْنَا تُرْجَعُونَ " (۱) که تفسیرش در همان سوره گذشت- نیز این معنا استفاده می شود، چون می فهماند منظور از میراندن همگی شما آزمایش شما است. و مردن عبارت است از انتقال از یک خانه به خانه ای که بعد از آن و دیوار به دیوار آن قرار دارد، و این مرگ و انتقال حق است، همانطور که بعث و جنت و نار حق است. این معنایی است که از کلمه " حق " می فهمیم ولی دیگران اقوالی دیگر دارند، که فائده ای در نقل آنها نیست.

و جمله " ذَلِكُمْ مَا كُنْتُمْ مِنْهُ تَحِيدُونَ " اشاره است به اینکه انسان طبعاً از مرگ کراهت دارد، چون خدای تعالی زندگی دنیا را به منظور آزمایش او در نظرش زینت داده و خودش فرموده:

" اِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْاَرْضِ زِينَةً لَهَا لِيَبْلُوَهُمْ اَيُّهُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا وَ اِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا " (۲).

" وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكُمْ يَوْمَ الْوَعِيدِ " این انتقال دومی است که مردگان را به عالم قیامت و جاودانه منتقل می کند، هم چنان که نفخه اول مردم را می میراند و به عالم برزخ می برد. و مراد از نفخ صور در اینجا یا نفخه دوم است و یا مجموع هر دو نفخه است، و خواسته است از مطلق نفخه یاد کند.

و مراد از روز وعید، روز قیامت است که خدای تعالی تهدیدهایی را که در دنیا به مجرمین از بندگانش می کرد، منجز می سازد.

" وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ " کلمه " سیاقه " که مصدر " سائق " است، به معنای وادار کردن حیوان به راه رفتن است، که در این صورت راننده در عقب حیوان قرار دارد، و حیوان را می راند. به عکس " قیادت " که به معنای کشیدن حیوان از جلو است..]

ص: ۵۲۱

۱- سوره انبیاء، آیه ۳۵.

۲- ما زندگی زمینی را به وسیله آنچه که در روی زمین است در نظر شما زینت داده و دلفریبش کردیم تا شما را بیازماییم که کدام یک بهتر عمل می کنید و ما به زودی همین زینتها را از نظرتان می اندازیم آن چنان که خاک خشک در نظرتان بی جلوه است. سوره کهف، آیه ۷ و ۸. [.....]

و این که فرموده: " وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ " معنایش این است که هر نفسی به سوی خدا می آید، و در محضر او برای فصل قضاء و پس دادن حساب حضور به هم می رساند. به دلیل اینکه در جای دیگر فرموده: " إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ " (۱).

مقصود از سائق و شهیدی که در قیامت همراه هر کسی می آیند و بیان اینکه مخاطب آیه: " لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا... " کیست و مفهوم آن چیست

و معنای آیه این است که: هر کسی در روز قیامت به محضر خدای تعالی حاضر می شود، در حالی که سائقی با او است که او را از پشت سر می راند و شاهی همراه دارد که به آنچه وی کرده گواهی می دهد. ولی در آیه شریفه تصریح نشده که این سائق و شهید ملائکه اند یا همان نویسندگانند و یا از جنس غیر ملائکه اند، چیزی که هست از سیاق آیات چنین به ذهن می رسد که آن دو از جنس ملائکه اند، و به زودی روایاتی در این باب خواهد آمد.

و نیز تصریح نشده به اینکه در آن روز شهادت منحصر به این یک شاهی است که در آیه آمده. و لیکن آیات وارده در باره شهدای روز قیامت عدم انحصار آن را می رساند. و نیز آیات بعدی هم که بگومگوی انسان را با قرین خود حکایت می کند دلالت دارد بر اینکه با انسان در آن روز غیر از سائق و شهید کسانی دیگر نیز هستند.

" لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ " وقوع این آیه در سیاق آیات قیامت و قرائنی که پیرامون آن است، اقتضا دارد که این آیه نیز از خطابات روز قیامت و خطاب کننده در آن خدای سبحان، و مورد خطاب در آن همان انسانی باشد که در جمله " وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ " سخن از او به میان آمده، و این معنا را دست می دهد که خطاب در آن خطابی است عمومی و متوجه به تمامی انسانها.

الا اینکه توییخ و عتابی که از آن استشمام می شود چه بسا اقتضا کند که بگوئیم خطاب در آن تنها متوجه منکرین معاد باشد، علاوه بر این، سیاق این آیات اصلاً سیاق رد منکرین معاد است که گفته بودند " إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ ".

و اشاره به کلمه " هذا " به آن حقایقی است که انسان در قیامت با چشم خود معاینه می کند و می بیند که تمامی اسباب از کار افتاده، و همه چیز ویران گشته، و به سوی خداوند واحد قهار برگشته است، و همه این حقایق در دنیا هم بود. اما انسان به خاطر رکون و اعتمادی که به اسباب ظاهری داشت از این حقایق غافل شده بود، (و خیال می کرد سببیت آن اسباب از خود آنها است، و نمی دانست که هر چه دارند از خداست و خدا روزی سببیت را از آنها

ص: ۵۲۲

خواهد گرفت)، تا آنکه در قیامت خدای تعالی این پرده غفلت را از جلو چشم او کنار زد، آن وقت حقیقت امر برایش روشن شده فهمید، و به مشاهده عیان فهمید، نه به استدلال فکری.

و به همین جهت این طور خطاب می شود: "لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا" تو در دنیا از اینهایی که فعلا مشاهده می کنی و به معاینه می بینی در غفلت بودی، هر چند که در دنیا هم جلو چشمت بود و هرگز از تو غایب نمی شد، لیکن تعلق و دل بستگی ات به اسباب، تو را از درک آنها غافل ساخت و پرده و حائل بین تو و این حقائق افکند، اینک ما آن پرده را از جلو درک و چشمت کنار زده ایم، "بصرک" در نتیجه بصیرت و چشم دلت "الیوم" امروز که روز قیامت است "حدید" تیزبین و نافذ شده، می بینی آنچه را که در دنیا نمی دیدی.

از این آیه دو نکته استفاده می شود: اول اینکه روز قیامت را به روزی معرفی می کند که در آن روز پرده غفلت از جلو چشم بصیرتش کنار می رود در نتیجه حقیقت امر را مشاهده می کند، و این نکته در آیاتی بسیار دیگر نیز آمده، مانند آیه "وَ الْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ" (۱)، و آیه "لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ" (۲) و آیاتی دیگر نظیر اینها.

و دوم اینکه آنچه خدا برای فردای قیامت انسان تهیه دیده، از همان روزی تهیه دیده که انسان در دنیا بوده، چیزی که هست از چشم بصیرت او پنهان بوده است و مخصوصا از همه بیشتر این حقیقت برای او پنهان بوده که روز قیامت روز کنار رفتن پرده ها، و مشاهده پشت پرده است.

برای اینکه اولاً- غفلت وقتی تصور دارد که در این میان چیزی باشد و ما از بودنش غافل باشیم. از سوی دیگر تعبیر به غطاء (پرده) کرده، و این تعبیر در جایی صحیح است که پشت پرده چیزی باشد و پرده آن را پوشانده و بین بیننده و آن حائل شده باشد. و از سوی سوم تعبیر به حلت و تیزبینی در جایی صحیح است، و چشم تیزبین در جایی به درد می خورد که بخواهد یک دیدنی بسیار دقیقی را ببیند و الا احتیاجی به چشم تیزبین پیدا نمی شود.

و یکی از سخیف ترین و بی پایه ترین تفسیرها این است که گفته اند: خطاب خدای تعالی در این آیه، به پیامبرش است، و معنای آیه این است که: ای پیامبر تو قبل از رسالتت از این حقایقی که امروز به تو وحی می شود در غفلت بودی، و ما پرده ات را کنار زدیم، و حالا چشم تیزبین شده، وحی را درک می کند و یا فرشته وحی را می بیند و وحی را از او

ص: ۵۲۳

۱- امروز کار و امر همه به دست خدا است. سوره انفطار، آیه ۱۹.

۲- امروز ملک و حکمرانی از آن کیست؟ تنها از آن خدای واحد قهار. سوره مؤمن، آیه ۱۶.

سخافت و بی پایه بودن این تفسیر از این جهت است که با هیچ چیز آیه درست در نمی آید، نه با لفظ آن و نه با سیاقش.

معنای آیه: "وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَىٰ عَتِيدٍ"

"وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَىٰ عَتِيدٍ" سیاق آیه خالی از چنین ظهوری نیست که مراد از این "قرین" همان ملک موکلی باشد که در دنیا با او بود، حال اگر سائق هم همان باشد معنا چنین می شود: خدایا این است آن انسانی که همواره با من بود و اینک حاضر است. و اگر مراد از کلمه "قرین" شهید می باشد که او نیز با آدمی است، معنا چنین می شود: این است- در حالی که به نامه اعمال آن انسان اشاره می کند، اعمالی که در دنیا از او دیده- آنچه من از اعمال او تهیه کرده ام.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از قرین، شیطانی است که یک عمر با او بوده و گمراهش می کرده. و معنای کلام خدای سبحان بنا بر این چنین می شود: این است آن انسانی که من متصدی گمراهی اش بودم، و زمام نفسش را به دست داشتم، اینک برای رفتن به دوزخ حاضر است.

"أَلْفِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ مَنَاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتِيدٍ مُرِيبٍ" کلمه "کفار"- به فتح کاف- اسم مبالغه از کفر و به معنای بسیار کفرانگر است. و کلمه "عنید" به معنای معاند حق است که از در عناد حق را مسخره می کند. و کلمه "معتدی" به معنای کسی است که از حد خود تجاوز و از حق تخطی کند. و کلمه "مریب" به معنای کسی است که دارای شک است، و یا کسی است که مردم را به شک می اندازد، و در آیه که صحبت از قیامت است مردم را در امر قیامت به شک می اندازد.

در بین این چند صفت که در آیه شمرده شده یک نحوه استلزام و ارتباطی هست، برای اینکه وقتی کسی کفار- یعنی بسیار کفرانگر- شد همین صفت، او را و او می دارد هر حقی که به آن برخورد کند رد نماید، و ثمره این کار قهرا این است که با حق دشمنی شود، و بر این دشمنی اصرار ورزد، و اصرار بر دشمنی هم باعث می شود که آدمی از بسیاری از خیرات محروم گردد، چون پر واضح است که هیچ خیری نیست مگر آنکه حق هم هست، و اصلا خیر بودن هر چیزی از ناحیه حق بودن آن است، چون در باطل هیچ خیر نیست. و این هم مستلزم

ص: ۵۲۴

۱- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۸۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۸۵.

آن است که آدمی همواره از حد حق (که خود نیز مصداقی از حق است) خارج شود، و به طرف باطل برود، و از حد عبودیت خارج گشته به طرف استکبار و طغیان رود، و چنین کسی قهرا مردم را نسبت به دین حق که بالفطره دنبالش می گردند به شک می اندازد. پس کفار، عنید هم هست و عنید، مناع خیر نیز هست و مناع خیر، معتدی هم هست، و معتدی، مریب نیز می باشد.

خطاب در آیه شریفه از خدای تعالی است، و ظاهر سیاق آیات چنین می نماید که مورد خطاب در آن همان دو فرشته سائق و شهید باشد که موکل بر انسانند. ولی بعضی (۱) احتمال داده اند که خطاب به دو فرشته دیگر از فرشتگان موکل بر آتش و از خازنان دوزخ باشد.

"الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ" در این آیه با اینکه می توانست با یک کلمه "مشرک" صفت پنجم آن انسان را بیان کند، چنین نکرد، بلکه مطلب را طول داد و فرمود: همان کسی که با خدا خدایی دیگر قرار داد، و این برای آن بود که اشاره کند به اینکه صفت پنجم از همه گناهان مزبور مهم تر و عظیم تر است، و در حقیقت مادر همه جرائمی است که مرتکب شده، و ریشه همه صفات پستی است که کسب کرده، یعنی کفر و عناد و منع خیر و اعتداء و ارابه.

"فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ" - این جمله تاکید همان امر قبلی است که می فرمود "أَلْقِيَاهُ فِي جَهَنَّمَ"، و از آن چنین استشمام می شود که می خواهد امر خود را به خاطر شرک، تاکید و تشدید کند، و به همین منظور هم دنبالش فرموده: "فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ" او را در عذابی شدید بیندازید.

پاسخ خدای تعالی به عذری که قرین شیطانی مشرک دوزخی می آورد

"قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطَعَيْتُهُ وَ لَكِن كَان فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ" مراد از قرین در اینجا مسلما قرین شیطانی است که در کلام مجید خدای تعالی مکرر نامش آمده، و آن عبارت است از همان شیطانی که همواره با آدمی هست و غوایت و ضلالت را به آدمی وحی می کند. از آن جمله قرآن در باره اش فرموده: "وَمَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُفَيْضُ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ وَإِنَّهُمْ لَيَصِيَّدُونَ لَهُمْ مِنَ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ أَنََّّهُمْ مُهْتَدُونَ حَتَّى إِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ" (۲).

ص: ۵۲۵

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۴۷.

۲- و کسی که از یاد خدای رحمان اعراض کند شیطانی برایش قرار می دهیم تا همواره با او باشد، این شیطانها بطور مسلم این گونه افراد را از راه بدر می برند، آن وقت خیال می کنند که راه یافتگانند تا آنکه یکی از ایشان نزد ما آید، آن وقت است که به حسرت می گوید ای کاش بین من و آن قرین به فاصله مشرق و مغرب دوری بود، که چه بد قرینی بود. سوره زخرف، آیه ۳۶-۳۸.

پس معنای جمله "قال قرینه" این است که: آن شیطانی که یک عمر با او بود و گمراهش می کرد، گفت: "ربنا" ای پروردگار ما، یعنی پروردگار من و این انسان که من قرینش بودم (چون مقام مقام احتجاج و اختصام است)، "ما أَطَعْتَهُ" من او را مجبور بر طغیان نکردم، "وَلَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ" لیکن خودش آماده و مستعد بود که دعوت‌های مرا بپذیرد، هر چه به او پیشنهاد می کردم او به اختیار خود قبولش می کرد، پس من مسئول گناهان و طغیان او نیستم.

در سوره صافات شرح مفصلی از اختصام و احتجاج ستمگران با همسرانشان در ذیل آیه "اخْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ" (۱) تا آخر آیاتش گذشت.

"قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَمْ دِي وَ قَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ" گوینده این پاسخ خدای تعالی است، و خطابش عمومی است، گویا روی سخنش با عموم مشرکین طاغی و قرینان ایشان است. خطابی است که قهرا منحل به خطابهایی جزئی می شود، و هر انسانی را با قرینش شامل می گردد، مثل این است که به هر یک از انسان و قرینش فرموده باشد "لا تختصما لدی - نزد من بگو مگو مکنید".

و اینکه فرمود "وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ" جمله ای است حالیه که حال از فاعل در جمله "لا تختصموا" است، و کلمه "بالوعید" مفعولی است برای جمله "قدمت" و بآ آن به اصطلاح بآ وصلت است.

و معنای آیه این است که: نزد من بگو مگو مکنید که هیچ سودی برایتان ندارد، چون من تهدید و وعید خود را به همه مشرکین و ستمکاران ابلاغ نمودم. و تهدیدهای مذکور از قبیل آیات زیر است که به ابلیس فرموده "أَذْهَبَ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاءُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا" (۲) و نیز فرموده "فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ لِلْمَلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ" (۳)، و یا فرموده

ص: ۵۲۶

۱- سوره صافات، آیه ۲۲.

۲- برو که هر کس از انسانها، تو را پیروی کند، جهنم جزای تو و همه آنان خواهد بود. سوره اسری، آیه ۶۳.

۳- پس حق است و حق را می گویم که جهنم را از تو و از هر کس که تو را پیروی کند از همگیتان پر خواهم کرد. سوره ص، آیه ۸۴ و ۸۵.

"لَأْمَلْنَا جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ" (۱).

"مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ" آنچه از سیاق برمی آید این است که این آیه مطلبی نو و جدید را بیان می کند، و به منزله جوابی است از سؤالی تقدیری و فرضی. گویا کسی پرسیده است: خدایا گیرم که قبلا تهدید خود را ابلاغ کرده ای، آیا آن را تغییر نمی دهی، و تهدید شدگان را عفو نمی فرمایی؟

پاسخ داده است: "مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ"، در درگاه من هیچ سخنی تغییر نمی کند. و منظور از "قول" مطلق قضاهای حتمی است که خدا رانده، و خدای تعالی چنین حکم کرده که هر کس با حال کفر بمیرد داخل جهنم شود، و قهرا و به حسب مورد با آن وعیدی که خدا ابلیس و پیروانش را تهدید به آن کرده منطبق می شود.

پس روشن شد که جمله مورد بحث استینافی است، و منظور از مبدل نشدن قول، دگرگون نشدن قضاء حتمی است. کلمه "لدى- نزد من" ظرفی است متعلق به تبدیل- ما از سیاق اینطور می فهمیم، ولی بعضی از مفسرین در اعراب و مفردات جمله مورد بحث چیزهایی دیگر گفته اند، و احتمالاتی بسیار دور از فهم داده اند که اگر بخواهیم آن را نقل کنیم خواننده در فهمش دچار سردرگمی می شود، و به همین جهت از ایرادش صرفنظر کردیم.

و جمله "وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ" متمم معنای جمله قبلی است، و معنای مجموع آن دو این است که: سخن در درگاه من دو تا نمی شود، و هیچ قضاء رانده شده و حتمی شده ای مبدل نمی گردد، و شما عذاب خواهید شد، و این من نیستم که در باره بندگان خود ستم نموده طبق وعیدی که قبلا اعلام کردم، بلکه این خودشان هستند که خود را بعد از اتمام حجت و در عین انکار کردن حق، مستحق عذاب نمودند.

و به وجهی دیگر: این من نیستم که بندگان خود را با عذاب مجازات می کنم، بلکه این جزای اعمالشان است، اعمالی که قبلا کرده بودند. پس در حقیقت این همان عمل ایشان است که در این عالم به این صورت درآمده و به خودشان برمی گردد، هم چنان که از ظاهر آیه "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ إِنَّكُمْ تَجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" (۲) نیز همین معنا استفاده می شود، چون می فرماید: ای کسانی که کفر ورزیدید، امروز دیگر عذر نیاورید، برای اینکه ما که به شما کاری نکردیم، و این عذاب که می بینید برگشت اعمال خود شما است.

ص: ۵۲۷

۱- بطور قطع جهنم را از جنیان و انسیان پر خواهیم کرد. سوره سجده، آیه ۱۳.

۲- سوره تحریم، آیه ۷.

و اینکه از جمله "وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ" نفی ظلم کثیر استفاده می شود، مستلزم آن نیست که بگوییم ظلم کم می کند، چون ظلمی که تصور کنیم خدای تعالی بکند، هر قدر هم ناچیز باشد به خاطر زیاد بودن افرادش باز ظلمی بسیار می شود، و خطاب در آیه هم خطاب به یک نفر نیست، بلکه خطاب به تمامی انسانهای مشرک در عصر نزول آیه و در آینده است، با قرینهایی که با خود همراه دارند. و معلوم است که اینگونه افراد بسیار زیادند و خدای سبحان اگر در جزا دادن به ایشان کمترین حد ظلم را به آنها بکند، باز هم ظلام و بسیار ستمگر خواهد بود (۱).

وجوهی که در باره سؤال و جواب در آیه: "يَوْمَ نَقُولُ لِحَبَشَةٍ هَلْ أَمْتَلَأْتِ وَ نَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" و مفاد آن گفته شده است

"يَوْمَ نَقُولُ لِحَبَشَةٍ هَلْ أَمْتَلَأْتِ وَ نَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" خطابی است از خدای تعالی به جهنم، و پاسخی است که جهنم به خدا می دهد.

مفسرین در حقیقت این گفتگو اختلاف کرده، بعضی (۲) گفته اند: هم سؤال و هم جواب زبان حال است. ولی این حرف، صحیح نیست، به دلیل اینکه اگر زبان حال بود اختصاص به خدای تعالی نداشت، و هر کس جهنم را بدان حال می دید و آن سؤال را می کرد، آن جواب را می فهمید، پس بطور مسلم در اختصاص یافتن خدای تعالی به این سؤال نکته ای هست که توجیه مذکور نمی تواند آن را بیان کند.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: خطاب در حقیقت به خازنان جهنم است، جواب هم جواب ایشان است، هر چند که به ظاهر آن را به جهنم نسبت داده. ولی این خلاف ظاهر است، و حمل بر خلاف ظاهر وقتی صحیح است که قرینه و دلیلی در کلام باشد، و انسان مجبور شود مرتکب آن گردد.

بعضی (۴) هم گفته اند: خطاب و پاسخش به همان معنای ظاهری است، و دلیلی هم نداریم که این خطاب و جواب را جائز نداند، چطور ممکن است جائز نباشد با اینکه خدای سبحان در کلام مجیدش از سخن گفتن دستها و پاها و پوست بدنها خبر داده. و این وجه وجهه.

ص: ۵۲۸

۱- ولی به نظر احتمالی مترجم، معنایی دیگر از این کلمه که صیغه مبالغه است منظور بوده، و آن این است که می خواهد شدت عذاب قیامت را بفهماند، و بفرماید عذاب دوزخ عذابی است که اگر شخصی خالی الذهن بیند که خدایی بنده خود را با چنان عذابی شکنجه می کند، بدون درنگ حکم می کند به اینکه خدایی است بسیار ظالم و بیرحم، و او نمی داند که این شکنجه بیرحمانه اصلاً از ناحیه خدا نیست بلکه از ناحیه خود بنده است، خودش درست کرده، چون عین عمل دنیایی او است که در اینجا به این شکل در آمده (۲ و ۳ و ۴) روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۸۷. [.....]

صحیحی است، و ما در تفسیر سوره فصلت هم گفتیم که علم و شعور در تمامی موجودات جاری و ساری است.

جمله "هَلِ امْتَلَأَتْ" استفهامی است تقریری و اثباتی، و همچنین این جمله که از جهنم نقل کرده که می گوید "هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" و گویا با ایراد این سؤال و جواب می خواهد اشاره کند به اینکه قهر خدای تعالی و عذاب او از اینکه به همه مجرمین احاطه یابد و جزای آنچه را که استحقاق دارند ایفا کند قاصر نیست، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ" (۱).

بعضی از مفسرین (۲) به این وجه اشکال کرده اند که این با صریح آیه "لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ" منافات دارد، چون این آیه صریحا دلالت دارد بر پر شدن جهنم، و آیه مورد بحث صریحا می گوید: جهنم پر شدنی نیست. و بعضی (۳) هم در پاسخ می گویند: پر شدن یک ظرف و یا مکان، همه جا به معنای این نیست که دیگر ظرفیتی ندارد. بعضی از جاها پر شدن به این معنا است که همه طبقاتش دارای سکنه هست، و هیچ یک از آن طبقات از سکنه خالی نیست، هم چنان که وقتی می گویند شهر از سکنه پر است، معنایش همین است. علاوه بر اینکه ممکن هم هست این پاسخ جهنم، قبل از داخل شدن تمامی دوزخیان در دوزخ باشد.

و بعضی (۴) هم اصل استفهام در جمله "هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" را استفهام انکاری گرفته و گفته اند معنایش این است که: نه، دیگر جایی زیادی در من نیست که افرادی دیگر را در آن بیندازی، چون پر شده ام. آن وقت اشاره ای است به همان حکمی که در آیه "لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ" (۲) رانده، و فرموده: از جنیان و مردمان آن قدر در دوزخ می اندازم تا پر شود. و سؤال "هَلِ امْتَلَأَتْ" هم سؤال از این نیست که آیا باز جا داری یا نه؟ بلکه سؤال از محقق شدن آن قضایی است که رانده بود، می پرسد: آیا اینکه گفتم و قضا راندم که جهنم را پر می کنم محقق شده یا خیر؟ و جمله "هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" پاسخ به این سؤال است، و معنایش این است که: بله، پر شده ام و آن وعده ات محقق شد.

و چه بسا این وجه را بتوان با آیه "مَا يَدَّبُّ الْقَوْلُ لَدَيْ" نیز تایید کرد، البته در صورتی که منظور از قول همان وعده "لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ" باشد.

ص: ۵۲۹

۱- جهنم به کفار احاطه دارد. سوره توبه، آیه ۴۹. (۲ و ۳ و ۴) روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۸۷.

۲- سوره سجده، آیه ۱۳.

"وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ" از این آیه شروع می شود به توصیف حال متقین که در روز قیامت چه وصفی دارند. و کلمه "ازلاف" که مصدر فعل "ازلفت" است، به معنای نزدیک کردن است. و کلمه "غَيْرَ بَعِيدٍ" - به طوری (۱) که گفته اند- صفت ظرفی است تقدیری، و تقدیر کلام "فی مکان غیر بعید" است.

و معنای آیه این است که: در آن روز بهشت برای مردم با تقوی نزدیک می شود، در حالی که در جای دوری قرار نگیرد، یعنی در پیش رویشان باشد، و داخل شدنشان در آن زحمتی نداشته باشد.

"هَذَا مَا تُوَعَّدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ" کلمه "هذا" اشاره به ثوابی است که قبلاً وعده اش را داد. و کلمه "أَوَّابٍ" از ماده "اوب" است که معنای رجوع را می دهد، و اگر آن را به صیغه مبالغه آورد و فرمود "این بهشتی که وعده داده شده اید، برای هر کسی است که بسیار رجوع کند" منظورش بسیار رجوع کردن به توبه و اطاعت است. و کلمه "حَفِيظٍ" به معنای آن کسی است که در حفظ آنچه خدا با او عهد کرده مداومت دارد، و نمی گذارد عهد خدا ضایع و متروک شود. و جمله "لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ" خبر دومی است برای کلمه "هذا" و یا حال است.

"مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَ جَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ" این آیه جمله "لِكُلِّ أَوَّابٍ" را بیان می کند، و منظور از "خشیت به غیب" ترس از عذاب خدا است، در حالی که آن عذاب را به چشم خود ندیده اند. و کلمه "منیب" از مصدر "انابه" است که آن نیز به معنای رجوع است. و منظور از اینکه فرمود "جاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ" - با دلی رجوع کننده بیاید "این است که عمر خود را با رجوع به خدا بگذرانند، و در نتیجه هنگام مرگ با قلبی به دیدار پروردگارش رود که انابه و رجوع به خدا در اثر تکرار شدنش در طول عمر، ملکه و صفت آن قلب شده باشد.

"ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ" این آیه خطاب به متقین است، و معنایش این است که: به متقین گفته می شود با سلامت داخلش شوید در حالی که از هر مکروه و ناملایمی ایمن باشید. و یا این است که:

داخل شوید در حالی که خدا و ملائکه بر شما سلام می دهند. "ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ" این جمله

بشارتی است که متقین با شنیدن آن خرسند می گردند.

معنای اینکه در باره بهشت متقین فرمود: "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ"

"لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ" ممکن است کلمه "فِيهَا" در این آیه متعلق باشد به کلمه "يشاءون" یعنی هر چه را در بهشت می خواهند در اختیار دارند. و ممکن هم هست متعلق باشد به موصول، و تقدیرش "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ هَالِكُونَ هُمْ فِيهَا" آنچه را بخواهند در اختیار دارند در حالی که در بهشتند" و اولی با سعه کرامت و احترامی که متقین نزد خدای سبحان دارند مساعدتر است.

و حاصل معنایش این است که: اهل بهشت در حالی که در بهشتند مالک و صاحب اختیار در هر چیزی هستند که مشیت و اراده شان به آن تعلق بگیرد. و خلاصه هر چه را بخواهند در اختیارشان قرار می گیرد، بدون هیچ قیدی و استثنایی. پس هر چیزی که ممکن باشد اراده و مشیت انسان به آن تعلق بگیرد، آن را دارند.

"وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ" - یعنی نزد ما از این بیشتر هم هست - از سیاق اینطور استفاده می شود.

و وقتی قرار شد که اهل بهشت آنچه را که ممکن است مشیت و خواست آدمی به آن تعلق گیرد، و آنچه از مقاصد و لذائد که علم آدمی سراغش را داشته باشد در اختیار داشته باشند، قهرا زیادتر از آن امری است که عظیم تر از آن است که علم و مشیت انسان آن را درک کند، چون کمالاتی است ما فوق آنچه که دست علم بشر بدان می رسد.

بعضی (۱) هم گفته اند: مراد از کلمه "مزید" زیادتر از آن مقداری است که از جنسی می خواهند مثلا اگر رزقی بخواهند بیشتر از یکی و بهتر و عجیب تر از آن در اختیارشان قرار می دهند، هم چنان که از بعضی (۲)، روایت شده که گفته اند: ابر، از پیش رویشان می گذرد، و می پرسد چه می خواهید؟ هر چه بخواهند برایشان می بارد، پس اهل بهشت هر چه را بخواهد برایشان باریده می شود.

ولی این وجه صحیح نیست، زیرا بدون هیچ دلیلی اطلاق کلام را مقید کرده است، چون ظاهر جمله "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا" این است که آنچه را که برایشان ممکن باشد بخواهند می توانند بخواهند، نه این که آنچه را بخواهند به ایشان داده می شود، تا در نتیجه معنای زیادتر از آن، زیادی عددی از آن چیزی باشد که مثلا یکی یا دو تا از آن خواسته اند. بلکه معنای زیادتر از آن، زیادتری از هر چیزی است که ممکن باشد مورد خواست آنها قرار گیرد. به عبارت

ص: ۵۳۱

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۴۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۶، ص ۱۹۰.

ساده تر: چیزی است که اصلاً خود آنها آن را نخواستند، چون عقلشان نمی رسیده که چنان چیزی را بخواهند.

بعضی (۱) هم گفته اند مراد این است که خداوند حسنه آنان را ده برابر می کند. اشکال این وجه هم همان اشکال وجه قبلی است.

" وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ " کلمه "تنقیب" که مصدر فعل ماضی "نقبوا" است، به معنای سیر است. و کلمه "محیص" به معنای پناهگاه و گریزگاه است.

این آیه شریفه بعد از آیات قبل که به خلقت انسان و علم خدا به آن و سیر به سوی خدایش را بیان می کرد، ناگهان مساله انذار و تخویف را پیش می کشد. و عین این جریان در اول سوره بود، که داشت بر مساله معاد احتجاج می کرد، و ناگهان به تخویف و انذار پرداخت فرمود " كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَأَصْحَابُ الرَّسِّ وَ ثَمُودُ... "

و معنای آیه این است که: چه بسیار از اقوام که قبل از این مشرکین فعلی بودند، و خیلی هم از ایشان نیرومندتر بودند، و با نیروی خود به سرزمین ها رفته، آنجاها را فتح کردند، آیا توانستند از عذاب و هلاک کردن خدا گریزگاهی بیابند؟ اگر آنها توانستند این مشرکین هم خواهند توانست.

" إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ " کلمه "قلب" به معنای آن نیرویی است که آدمی به وسیله آن تعقل می کند و حق را از باطل تمیز می دهد، و خیر را از شر جدا می کند و بین نافع و مضر فرق می گذارد. و اگر تعقل نکند و چنین تشخیص و جداسازی نداشته باشد، در حقیقت وجود او مثل عدمش خواهد بود، چون چیزی که اثر ندارد وجود و عدمش برابر است. و معنای القاء سمع همان گوش دادن است، گویا انسان در هنگام گوش دادن به سخن کسی گوش خود را در اختیار او می گذارد، تا هر چه خواست به او بفهماند. و کلمه "شهد" به معنای حاضر و مشاهده کننده است.

و معنای آیه این است که: در آنچه از حقائق که از آن خبر دادیم، و آنچه از داستانهای امت های هلاک شده که بدان اشاره نمودیم تذکری است که هر کس تعقل کند با آن متذکر می گردد، و آنچه خیر و نفعش در آن است انتخاب می نماید و هر کس که گوش

ص: ۵۳۲

بدهد و آن را بشنود، و اشتغالات غیر حق، او را از شنیدن حق مشغول نکرده باشد، و در عین حال حاضر به شنیدن و فرا گرفتن شنیده های خود باشد، از آن متذکر می شود.

در این آیه بین کسی که قلب دارد و کسی که گوش دهد در حالی که شاهد هم باشد، تردید شده، فرموده یا آن باشد یا این، و این تردید بدین جهت است که مؤمن به حق دو جور است، یا کسی است که دارای عقل است، و می تواند حق را دریابد و بگیرد، و در آن تفکر کند و بفهمد حق چیست، و به آن اعتقاد بیابد، و یا کسی است که تفکرش نیرومند نیست، تا حق و خیر و نافع را از باطل و شر و مضر تمیز دهد، چنین کسی باید از دیگران پرسد و پیروی کند. و اما کسی که نه نیروی تعقل دارد و نه حاضر است از گواهان، سخن حق را بشنود، هر چند آن گواه و شاهد رسالت داشته باشد، و او را انذار کند، چنین کسی جاهلی است لجباز، نه قلب دارد و نه گوش، هم چنان که در جای دیگر قرآن می بینیم که می فرماید:

" وَ قَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ " (۱).

" وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَ مَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ " کلمه " لغوب " به معنای تعب و خستگی است، و معنای آیه روشن است.

بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: " أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ... " و در باره دو فرشته نویسنده حسنات و سیئات

اشاره

در کتاب توحید به سند خود از عمرو بن شمر، از جابر بن یزید روایت کرده که گفت: من از امام ابی جعفر (علیه السلام) پرسیدم: آیه شریفه " أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لُبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ " چه معنا دارد؟ حضرت فرمود: ای جابر، تاویل این آیه چنین است که وقتی این عالم و این خلقت فانی شود، و اهل بهشت در بهشت و اهل آتش در آتش جای گیرند، خدای تعالی دست به خلقت عالمی غیر این عالم می زند، و خلقتی جدید می آفریند، بدون اینکه مرد و زنی داشته باشند، تنها کارشان عبادت و توحید خدا است، و برایشان سرزمینی خلق می کند غیر از این زمین تا آن خلایق را بر دوش خود بکشد، و آسمانی برایشان خلق می کند غیر از این آسمان، تا بر آنان سایه بگستراند.

و شاید تو خیال می کردی خدا تنها همین یک عالم را خلق کرده، و یا می پنداشتی

ص: ۵۳۳

۱- و گفتند اگر از عقلاء می شنیدیم و یا اگر خود تعقل می کردیم در زمره مردم دوزخ نمی بودیم. سوره ملک، آیه ۱۰.

که غیر از شما دیگر هیچ بشری نیافریده. به خدا سوگند هزار هزار عالم، و هزار هزار آدم آفریده که تو فعلا در آخرین آن عوالم هستی، و در دودمان آخرین آن آدمها قرار داری (۱).

مؤلف: و در کتاب خصال، قسمت اول این حدیث را به سند خود از محمد بن مسلم از آن جناب نقل کرده (۲). و چه بسا مراد از اینکه فرمود "تاویل این آیه چنین است" این باشد که این مطلب نیز بر آیه منطبق است، نه اینکه آیه تنها می خواهد این را بگوید.

و از جوامع الجامع از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود:

نویسنده حسنات در طرف راست آدمی، و نویسنده سیئات در طرف چپ آدمی قرار دارند و دست راستی بر دست چپی فرماندهی دارد، و دست چپی به فرمان او کار می کند. بنا بر این، اگر انسان عمل نیکی انجام دهد، دست راستی ده برابرش را می نویسد، و اگر عمل زشتی مرتکب شود به دست چپی می گوید: هفت ساعت مهلتش بده، شاید تسیحی گوید و استغفاری کند، (اگر نکرد آن وقت گنااهش را بنویس) (۳).

و در معنای این حدیث روایات دیگری هست، و به جای هفت ساعت، شش ساعت هم روایت شده.

مؤلف: و در نهج البلاغه در معنای آیه "وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ" فرموده: سائقی که او را به سوی محشر می برد، و شاهدهی که علیه او به آنچه کرده است شهادت می دهد (۴).

روایتی دال بر اینکه خطاب "أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ" به پیامبر و علی (علیهما الصلاه و السلام) می شود

و در مجمع البیان است که ابو القاسم حسکانی به سند خود از اعمش روایت کرده که گفت: ابو المتوکل تاجر (۵)، از ابی سعید خدری روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: چون روز قیامت شود، خدای تعالی به من و به علی فرمان می دهد: هر کس شما را به خشم آورده در آتش افکنید، و هر کس (خوشنودتان کرده) دوستتان داشته داخل بهشت سازید، این است معنا (و یا تاویل) آیه "أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ" (۶).

مؤلف: این حدیث را شیخ الطائفه شیخ طوسی (علیه الرحمه) نیز در امالی خود به.

ص: ۵۳۴

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۰۸ به نقل از توحید صدوق.

۲- خصال، ج ۲، باب السبعه، ح ۴۵.

۳- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۱۱ به نقل از جوامع الجامع.

۴- نهج البلاغه، خطبه ۸۵.

۵- در مجمع البیان "ابو المتوکل الناجی" می باشد.

سندی که به ابی سعید خدری دارد از آن جناب روایت کرده (۱).

و در الدر المنثور است که ابن ابی الدنیا- در کتاب ذکر الموت- و ابن ابی حاتم، و ابو نعیم- در کتاب حلیه- از جابر بن عبد الله روایت کرده که گفت: من از رسول خدا شنیدم که فرمود: فرزند آدم، از آن آینده ای که برایش مقدر شده چقدر غافل است. خدای تعالی وقتی می خواهد این بنده را بیافریند به فرشته می گوید: رزق او را بنویس، آثارش را بنویس، اجلش را هم بنویس، این را هم که آیا سعید است یا شقی ثبت کن. آن گاه این فرشته بالا می رود، و خدای تعالی فرشته دیگری روانه می کند تا او را حفظ کند، آن فرشته نیز همواره مراقب او است، تا وی به حد رشد برسد، او نیز بالا می رود. و خدای تعالی دو فرشته دیگر را موکل بر او می کند، تا حسنات و گناهانش را ثبت کنند، و این دو فرشته هم چنان هستند تا آنکه مرگ آن بنده فرا رسد، آن وقت این دو فرشته نویسنده بالا می روند، فرشته موت می آید تا جان او را بگیرد، و چون او را داخل قبر کنند، دوباره جانش را به کالبدش برگرداند، و دو فرشته قبر آمده او را امتحان می کنند سپس بالا می روند.

و چون روز قیامت شود، دو فرشته نویسنده حسنات و گناهان، دوباره به سراغش می آیند، و نامه عمل او را باز کرده به گردنش می افکنند، و هم چنان با او هستند، یکی به عنوان سائق و دیگری به عنوان شهید (تا به عرصه اش برسانند). آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود به درستی در پیش رو، امری عظیم دارید، امری ما فوق قدرتان، از خدای عظیم استقامت بجویید (۲).

چند روایت در ذیل آیه: "يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ... و راجع به اینکه در باره متقین در بهشت فرموده: "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَ لَدُنَا مَزِيدٌ" و...

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ" می گوید: این استفهام از این جهت شده که خدای تعالی وعده داده بود جهنم را پر کند و جهنم مالا مال آتش شود. از او می پرسد آیا پر شده ای؟ او می پرسد: مگر باز هم هست؟ و منظورش این است که دیگر جای خالی ندارم (۳).

مؤلف: همان طور که ملاحظه می کنید بنای این معنا که در این حدیث برای آیه شده، بر این اساس است که استفهام در آن انکاری باشد.

و در الدر المنثور است که احمد، بخاری، مسلم، ترمذی، نسایی، ابن جریر، ابن مردویه و بیهقی- در کتاب اسماء و صفات- از انس روایت کرده اند که گفت: رسول خدا

ص: ۵۳۵

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۱۳، به نقل از امالی شیخ طوسی.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۶.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۶.

(صلی الله علیه و آله) فرمود: پیوسته در جهنم ریخته می شود و او هم چنان داد " هَيْلٌ مِنْ مَزِيدٍ " ش بلند است، تا آنکه رب العزه پای خود را در آن بگذارد، آن وقت است که اجزایش از هم جدا شده، و می گوید بس است بس است، تو را به عزت و کرم سوگند.

و همیشه در بهشت هم جای زیادی هست، تا آنکه خدا مخلوقی دیگر بیافریند، و آنان را در قصرهای بهشت جای دهد (۱).

مؤلف: " پانهادن خدا در آتش " و اینکه آتش بگوید " بس است بس است " در روایات زیادی آمده. اما همه از طرق اهل سنت است.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ " گفته: منظور از " مزید " نظر کردن به رحمت خداست (۲).

و در الدر المنثور است که بزاز و ابن منذر و ابن ابی حاتم و ابن مردویه و لالکائی - در کتاب السنه - و بیهقی - در کتاب البعث و النشور - از انس روایت کرده که در تفسیر جمله " وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ " گفته: " مزید " این است که خدای تعالی برایشان تجلی می کند (۳).

و در کافی از بعضی از علمای امامیه، بدون ذکر بقیه سند از هشام بن حکم روایت کرده که گفته: ابو الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) فرمود: ای هشام خدای عز و جل در کتاب عزیزش می فرماید: " إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَمَذَكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ " و منظورش از قلب عقل است (۴).

و در الدر المنثور است که: خطیب در تاریخ خود از عوام ابن حوشب روایت کرده که گفت: من از ابو مجلز در باره مردی پرسیدم که می نشیند و پاهای خود را رویهم می اندازد این چطور است؟ گفت: عیبی ندارد، یهودیان این را بد می دانند، و خیال می کنند که این گونه نشستن، مخصوص خدا است، چون خدای تعالی بعد از آنکه عالم را در ظرف ششش روز خلق کرد، و از خلقت آسمانها و زمین فارغ شد برای رفع خستگی این طور نشست، و اینجا بود که خداوند این آیه را نازل کرد: " وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَ مَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ " که هر چند ما آسمانها و زمین را در شش روز آفریدیم اما خسته نشدیم (۵).

ص: ۵۳۶

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۷.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۷.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۰۸.

۴- اصول کافی، ج ۱، کتاب العقل و الجهل، ص ۱۶.

۵- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۰.

مؤلف: این معنا از ضحاک (۱) و قتاده نیز نقل شده، و مفید هم چنین معنایی در روضه الواعظین (۲) در روایتی ضعیف نقل کرده. و سند اصلی اینکه خلقت موجودات در شش روز از ایام هفتگانه هفته تقسیم شده تورات و قرآن است و هر چند قرآن مکرر سخن از خلقت اشیاء در شش روز گفته، و لیکن فرموده این شش روز از چه روزهایی است، آیا از روزهای هفته است یا نه. و حتی اشاره ای هم به آن نکرده.

و اگر به خاطر داشته باشید در آغاز تفسیر این سوره گفتیم که: بعضی از مفسرین، آیه " وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ... " را مدنی دانسته اند، اینکه می گوئیم: عاملی که ایشان را به این نظریه وادار کرده همین روایات است که پنداشته اند بر حسب این روایات، آیه شریفه پاسخ به یهود است (و یهودیان در مدینه بودند نه در مکه) ولی در آیه هیچ دلالتی نیست که اگر می خواهد کلام یهود را رد کند، در مدینه نازل شده باشد، برای اینکه در آیات مکی هم سخن از یهود به میان آمده، هم چنان که در سوره اعراف چنین است.ن.

ص: ۵۳۷

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۰.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۱۶، به نقل از روضه الواعظین.

اشاره

فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ (۳۹) وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَارَ السُّجُودِ (۴۰) وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِ مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ (۴۱) يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمَ الْخُرُوجِ (۴۲) إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَإِنَّا الْمَصِيرُ (۴۳)

يَوْمَ تَشَقُّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ (۴۴) نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكَرَ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ (۴۵)

ترجمه آیات

پس در برابر آنچه می گویند خویشتن داری کن و به حمد پروردگار خود تسبیح گوی، هم قبل از طلوع خورشید و هم قبل از غروب (۳۹).

و پاره ای از شب را، و به دنبال سجده ات او را تسبیح گوی (۴۰).

و بگوش باش روزی که منادی از مکانی نزدیک ندا برمی آورد (۴۱).

روزی که همه آن صیحه را که قضائش حتمی است می شنوند که روز خروج از قبرها است (۴۲).

به درستی این ماییم که زنده می کنیم و می میرانیم و بازگشت به سوی ما است (۴۳).

بازگشت در روزی که زمین به زودی از روی آنان می شکافد و آن حشری است که برای ما آسان است (۴۴).

ما به آنچه می گویند داناییم و تو نمی توانی مردم را به آنچه می خواهی مجبور کنی پس تنها با قرآن کسانی را تذکر بده که از تهدید خدا بیمناکند (۴۵).

بیان آیات بیان آخر سوره که پیامبر (صلی الله علیه و آله) را امر به صبر و تسبیح خدا می کند و روز قیامت را به یاد می آورد

این آیات خاتمه سوره است، که در آن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد که در برابر آنچه می گویند و نسبتهایی که می دهند- مثلاً می گویند سحر و جنون و شعر است- صبر کن.

و نیز در مقابل لجبازیها و استهزایی که نسبت به معاد و برگشتن به سوی خدای تعالی دارند، حوصله به خرج ده، و پروردگار خود را با تسبیح عبادت کن، و منتظر روز قیامت باش که با یک صیحه آغاز می شود، و کسانی را که از خدای ندیده می ترسند با قرآن تذکر بده.

"فَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ" این آیه تفریع و نتیجه گیری از همه مطالب گذشته است که از آن جمله است مساله انکار معاد از ناحیه مشرکین، و سخن از جزئیات معاد و استدلال بر آن، و تهدید منکرین و مکذبین نبوت خاتم الانبیاء، و تهدیدشان به این که سرنوشت همان است که مکذبین از امت های گذشته بدان مبتلا شدند.

"وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ..."- این جمله رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد که خدای تعالی را از آنچه در باره اش می گویند تسبیح کند و منزله بدارد، تنزیهی که توأم با حمد او باشد. و حاصلش این است که می خواهد تا برای او فعل جمیل اثبات نموده، هر نقص و ننگی را از او دور بدارد. و تسبیح قبل از طلوع آفتاب می تواند با نماز صبح منطبق شود، یعنی می شود گفت مراد از آن، نماز صبح، و مراد از تسبیح قبل از غروب، نماز عصر و یا ظهر و عصر باشد.

"وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَ أَدْبَارَ السُّجُودِ" یعنی در پاره ای از شب، تسبیح گو، که این نیز می تواند با نمازهای مغرب و عشاء منطبق باشد.

"وَأَدْبَارَ السُّجُودِ"- کلمه "ادبار" جمع "دبر" است، و در عبارت است از منتهی الیه هر چیز، البته منتهی الیه آن و ما بعدش. و گویا مراد از آن، تسبیح بعد از همه نمازها باشد، چون سجده، در آخر هر رکعت از نماز است، و قهراً با تعقیبات نمازهای پنجگانه منطبق

می شود. بعضی (۱) گفته اند: مراد از آن نافله هایی است که هر نمازی دارد. و بعضی (۲) گفته اند:

مراد دو رکعت و یا چند رکعت نماز بعد از نماز مغرب است. و بعضی (۳) گفته اند: مراد از آن نماز وتر است که در آخر نافله های شب قرار دارد.

" وَ اسْتَمِعَ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ " در این آیه "استماع" را به معانی مختلفی تفسیر کرده اند، و از همه به ذهن نزدیکتر این است که متضمن معنای انتظار باشد، یعنی منتظر روزی باش که در آن روز بشنوی ندای منادی را از مکانی نزدیک. و جمله " يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ " روی هم مفعول " و استمع " است، و مراد از ندای منادی همان نفخه صور است که مسئول آن به طوری که از آیه بعد استفاده می شود در آن می دمدم.

و اینکه فرمود: " ندا از مکانی نزدیک است " بدین جهت است که ندا آن چنان به خلایق احاطه دارد که به نسبت مساوی بگوش همه می رسد، و افراد نسبت به آن دور و نزدیک نیستند، چون ندا- همانطور که گفتیم- نفخه بعث و کلمه حیات است.

" يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ " این آیه بیان آن روزی است که منادی ندا می دهد. و اگر فرمود: صیحه ای است به حق، برای این است که قضایی است حتمی، همان طور که در تفسیر جمله " وَ جَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ... " گفتیم.

و معنای اینکه فرمود " ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ " این است که امروز روز خروج از قبرها است، هم چنان که در جای دیگر فرموده " يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا " (۱).

" إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي وَ نُمِيتُ وَ إِلَيْنَا الْمَصِيرُ " مراد از " احیاء " افاضه حیات بر جسدهایی است که در دنیا مرده اند. و مراد از " اماته " همان میراندن در دنیا است، که عبارت است از منتقل شدن به عالم قبر. و مراد از جمله " وَ إِلَيْنَا الْمَصِيرُ " به طوری که از سیاق برمی آید احیاء در روز قیامت است.

" يَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ " کلمه " تشقق " در اصل " تشقق " و از باب " تفاعل " است که به معنای شکافته شدن است، و معنایش این است که: زمین از روی ایشان شکافته می شود، و ایشان به سرعت به

ص: ۵۴۰

سوی دعوت کننده بیرون می شوند.

"ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ" - یعنی آنچه گفتیم (که از قبور شکافته شده به سرعت بیرون می شوند) حشری است که انجامش برای ما آسان است.

"نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكَرَ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ" این جمله در مقام تعلیل جمله "فَاصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ" است، می فرماید در برابر آنچه می گویند صبر کن، برای اینکه ما می دانیم که چه می گویند، و تو که نمی توانی مجبورشان سازی، پس تنها وظیفه ات این است که با قرآن تذکرشان دهی تا آنان که از تهدید خداوندشان می ترسند متذکر شوند. و کلمه "جبار" در این آیه به معنای تسلطی است که بتواند مردم را بر اجرای خواسته های خود مجبور سازد.

و معنای آیه این است که: تو بر آنچه می گویند صبر کن، و به حمد پروردگارت تسبیح گوی، و منتظر بعث باش که ما می دانیم چه می گویند، و به زودی سزایشان را در برابر و مطابق آنچه کرده اند کف دستشان می گذاریم، و تو مسلط بر آنان نیستی که بتوانی بر اجرای خواسته خود مجبورشان سازی، و در نتیجه آنچه را دعوتشان می کنی انجام دهند- یعنی به خدا و روز جزا ایمان بیاورند- و وقتی حال و وضع آنان چنین است پس تو وظیفه خودت را انجام ده، و کسانی را با قرآن تذکر ده که از تهدید من می هراسند.

بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: "وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ" و مراد از "أَذْبَارِ الشُّجُودِ")

در الدر المنثور است که طبرانی - در کتاب اوسط - و ابن عساکر از جریر بن عبد الله از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند که در معنای آیه شریفه "وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ" فرمود: قبل از طلوع شمس، نماز صبح، و قبل از غروب شمس، نماز عصر است (۱).

و در مجمع البیان است که از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که در پاسخ شخصی که پرسید منظور از آیه "وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ" چیست، فرمود: صبح که شد ده مرتبه می گویی "لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملك و له الحمد و هو علی کل شیء قدير" و همین ده مرتبه را در عصر هم می گویی (۲).

ص: ۵۴۱

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۰.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۶. [.....]

مؤلف: امام این معنا را از اطلاق تسییح در آیه استفاده کرده اند، هر چند که موردش خاص نماز صبح و عصر باشد، پس منافاتی بین این دو روایت نیست، چون مورد مخصص نمی شود.

و در کافی به سند خود از حریز از زراره از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که گفت: به حضورش عرضه داشتم معنای جمله " وَ أَذْبَارَ السُّجُودِ " چیست؟ فرمود: چند رکعت بعد از مغرب است (۱).

مؤلف: این روایت را قمی هم در تفسیر خود به سندی که به ابن ابی بصیر دارد از حضرت رضا (علیه السلام) نقل کرده، و عبارت آن چنین است: چهار رکعت بعد از مغرب است (۲).

و در الدر المنثور است که مسدد در مسند خود، و ابن منذر و ابن مردویه از علی بن ابی طالب (علیه السلام) روایت کرده اند که فرمود: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) معنای " أَذْبَارَ السُّجُودِ " را پرسیدم، فرمود: منظور دو رکعت بعد از مغرب است، و منظور از " ادبار النجوم " دو رکعت قبل از نماز صبح است (۳).

مؤلف: نظیر این روایت از ابن عباس و عمر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده (۴). و در مجمع البیان آن را مستند به حسن بن علی (علیه السلام) نیز کرده که آن جناب از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده است (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " فَذَكَرَ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعَبِدَ " آمده که امام فرمود: یعنی ای محمد! با آن وعده های عذابی که در قرآن داده ایم ایشان را تذکر بده (۴).

ص: ۵۴۲

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۱۸، به نقل از کافی.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۷. (۳ و ۴) الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۰.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۰.

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۷.

(۵۱) سوره ذاریات مکی است و شصت آیه دارد (۶۰)

سوره الذاریات (۵۱): آیات ۱ تا ۱۹

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَ الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا (۱) فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا (۲) فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا (۳) فَالْمُتَقَسِّمَاتِ أَمْرًا (۴)

إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ (۵) وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ (۶) وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْجُبُكِ (۷) إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ (۸) يُؤْفِكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ (۹)

قَتَلَ الْخَرَّاصُونَ (۱۰) الَّذِينَ هُمْ فِي عَمْرِهِ سَاهُونَ (۱۱) يَسْئَلُونَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ (۱۲) يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ (۱۳) ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ (۱۴)

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ (۱۵) آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ (۱۶) كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ (۱۷) وَ بِالْأَشْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ (۱۸) وَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلْسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (۱۹)

ترجمه آیات

به نام خدا که هم رحمان است و هم رحیم.

سوگند به بادهایی که ذرات سر راه خود را به اطراف می پراکند (۱).

و پس از آن سوگند به ابرهای سنگین بار از آب (۲).

و سپس سوگند به کشتی هایی که به آسانی در دریاها در حرکتند (۳).

و آن گاه به فرشتگانی سوگند که امر خدا را در بین خود تقسیم می کنند (۴).

که آنچه بدان تهدید شده اید صادق و آمدنی است (۵).

و محققا روز جزا واقع شدنی است (۶).

به آسمان آراسته سوگند (۷).

که شما در سخنانی مختلف سرگردانید (۸).

سخنانی که هر کس از کتاب خدا منحرف می شود به وسیله آن منحرف می شود (۹).

خدا بکشد کسانی را که بی دلیل و برهان در باره روز جزاء سخن می گویند (و مردم را منحرف می کند) (۱۰).

آنهايي که در جهلی عمیق غرق در غفلتند (۱۱).

و در چنین ظلمت و غفلتی می پرسند روز جزاء کی است (۱۲).

روزی است که همین خراصان در آتش گداخته می شوند (۱۳).

و به ایشان گفته می شود بچشید ان عذابی را که می خواستید در آمدنش عجله شود (۱۴).

محققا مردم با تقوی در بهشت ها و چشمه سارهایی وصف ناپذیرند (۱۵).

در حالی که به آنچه پروردگارشان به ایشان می دهد راضی اند، چون در دنیا از نیکوکاران بودند (۱۶).

آری، اندکی از شب ها را می خوابیدند (۱۷).

و در سحرها استغفار می کردند (۱۸).

و در اموال خود برای سائل و محروم حقی قائل بودند (۱۹).

بیان آیات بیان غرض و مفاد این آیات شریفه

اشاره

دعوت پیامبر اسلام همواره لبه تیزش به طرف وثنیت بود، که ایشان را به توحید در ربوبیت می خواند، و می خواست به آنها بفهماند که خدای تعالی تنها رب آنان و رب تمامی عالم است. و این دعوتش از دو طریق بود، یکی از راه بشارت و نوید، و یکی از راه انذار و تهدید که مخصوصا بر این انذار بیشتر تکیه داشت. و انذارش به دو چیز بود: یکی عذاب دنیا که اقوام و ملل گذشته را به جرم تکذیب منقرض ساخت. و یکی هم عذاب آخرت که عذابی است جاودانه. و در پیشبرد دعوت همین انذار مؤثر و عمده بود، چون اگر حساب و جزای روز قیامت نباشد، ایمان به وحدانیت خدا و نبوت انبیاء لغو و بی اثر است.

هم چنان که مشرکین به همین منظور خدای آسمان و زمین را با خدایان دروغین معاوضه کردند، و شدیداً با اصول سه گانه توحید و نبوت و معاد مخالفت و انکار می ورزیدند.

ص: ۵۴۴

آری می خواستند با انکار معاد و اصرار در اینکه چنین چیزی نیست و مسخره کردن آن به هر راهی که ممکن باشد خود را از قید و بند آزاد کنند، چون آنها هم این قدر می فهمیدند که اگر بتوانند اصل سوم یعنی معاد را باطل کنند آن دو اصل دیگر خود به خود باطل می شود.

و این سوره متعرض مساله معاد و انکار مشرکین نسبت به آن است. و با این مساله ختم می شود. اما نه از این جهت که خود معاد را اثبات کند، هم چنان که در مواردی از کلام مجیدش، معاد بدان جهت که معاد است مورد نظر قرار گرفته، بلکه از این جهت متعرض آن شده که روز جزاء است، و کسی که وعده آن را داده خدای تعالی است، و خدای تعالی هم یگانه رب ایشان است، و وعده او صدق است، و در آن شکی نیست. و به همین منظور وقتی رشته کلام به احتجاج بر مساله معاد می کشد، بر مساله توحید احتجاج می کند، و آیات بیرونی- از زمینی و آسمانی- و آیات درونی را به رخ می کشد. و عذابهایی که با آن عذابها امت های گذشته را به دنبال دعوت به توحید عقوبت کرد- وقتی دعوت انبیا را نپذیرفتند، و نبوتشان را تکذیب کردند- ذکر می کند، و این نیست مگر برای همین منظور که با اثبات توحید، روز جزاء را که خدای واحد وعده داده اثبات کند، خدایی که هرگز خلف وعده نمی کند، از سوی دیگر روز جزاء را اثبات کند که دعوت نبویه از آن خبر داده، (دعوتی که هرگز دروغ و فریب در آن وجود ندارد)، تا در نتیجه راهی برای انکار معاد برایشان باقی نماند، و نتوانند از راه انکار معاد مساله توحید و نبوت را هم لغو جلوه دهند، که بیانش گذشت.

این سوره به شهادت سیاق آیاتش، در مکه نازل شده، و احدی هم در این معنا اختلاف ندارد. و هر چند همه آیاتش برجسته است، اما یکی از برجسته ترین آیاتش آیه شریفه "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" است.

و این نوزده آیه ای که از اول سوره در اینجا آوردیم، در حقیقت آغاز گفتار است، و در آن خاطر نشان می سازد این وعده ای که داده شده اند وعده ای است حق و صدق، و انکارشان نسبت به آن و لجبازیشان در انکار آن به جز تخمین و احتمال دلیلی ندارد، آن گاه به توصیف روز جزاء می پردازد که متقین در آن روز چه وصفی دارند، و منکرین چه حالی.

"وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا فَالْمَقْسَمَاتِ أَمْرًا" کلمه "ذاریات" جمع "ذاریه" است، و ذاریه از "ذرو" گرفته شده. وقتی می گویند "ذرت الريح التراب" و یا می گویند "تذور الريح التراب ذروا" معنایش این است که باد، خاکها را پراکنده کرد، و به پرواز درآورد. و کلمه "وقر" - به کسره واو و سکون قاف- به معنای سنگینی بار در پشت و یا شکم است.

اشاره به اینکه سوگندهای چهار گانه در آیات: " وَ الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا... " سوگند به همه اسباب مؤثر در تدبیر سراسر جهان است

و اینکه در این آیات پشت سر هم سوگند خورده، برای این بوده که مطلبی را که بر سر آن سوگند می خورد تاکید کند، و آن مطلب عبارت است از آمدن روزی که در آن روز جزای اعمال داده می شود. در جمله " وَ الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا " سوگند می خورد به نسیم هایی که خاک را بلند می کند و به هوا می برد، و جمله " فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا " با فایبی که در آغازش دارد و تاخیر و ترتیب را می فهماند، جمله ای است که عطف بر جمله " الذاریات " شده، و سوگندی است به ابرهای حامله و باردار از باران، و جمله " فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا " که باز عطف به جمله قبلی است، سوگندی است به کشتی هایی که به سهولت در دریا روانند.

و جمله " فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا " که عطف بر جمله قبلی است سوگندی است به ملائکه ای که کارشان این است که به امر پروردگار عمل می کنند، و اوامر خدا را در بین خود به اختلاف مقامهایی که دارند تقسیم می کنند.

آری، امر پروردگار صاحب عرش، در خلقت و تدبیر، امری است واحد، ولی وقتی این امر واحد را ملائکه ای حمل می کنند که پست های مختلف و ماموریت های گوناگون دارند، قهرا همان امر واحد بر طبق اختلاف مقامات ایشان تقسیم و تکه تکه می شود، و همچنین این تقسیم ادامه دارد تا به دست فرشتگانی برسد که مامور پدید آوردن حوادث جزئی عالمند، در آنجا دیگر بیشتر تکه تکه می شود و تکثیر می پذیرد.

و این آیات چهار گانه به طوری که ملاحظه می فرمایید تمامی تدابیر عالم را در زیر پوشش خود می گیرد، و به همه اشاره دارد، چون هم نمونه ای از تدبیر امور خشکیها را که همان " وَ الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا " باشد آورده و هم نمونه ای از تدابیر امور دریاها را در جمله " فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا " ذکر کرده، و هم نمونه ای از تدابیر مربوط به فضا را در عبارت " فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا " خاطر نشان ساخته، و هم تدابیر مربوط به تمامی باقی ماندگان زوایای عالم، و بالآخره مجموع عالم را در عبارت " فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا " اشاره کرده که گفتیم منظور از آن ملائکه است که واسطه های تدبیر هستند، و اوامر خدای تعالی را تقسیم می کنند.

پس این آیات چهار گانه در این معنا است که فرموده باشد: سوگند می خورم به تمامی اسبابی که در تدبیر سراسر جهان مؤثرند که مطلب چنین و چنان است. در روایاتی که از طرق شیعه (۱) و سنی (۲) از علی (علیه افضل الصلوات و السلام) نقل شده آیات مزبور به همان معنایی

ص: ۵۴۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۳.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۱.

که گذشت تفسیر شده.

ولی از فخر رازی حکایت می کنند که در تفسیر کبیر (۱) خود گفته: این به ذهن نزدیکتر است که هر چهار آیه را حمل کنیم بر همان بادها، چون بادها، هم ذاریاتند، و خاک را بالا می برند، و هم حاملاتند، چون به بارانها آبستند، و هم جاریاتند که به سهولت در فضا جریان دارند، و هم مقسماتند برای اینکه ابرها را در بین اقطار مختلف زمین تقسیم می کنند.

ولی حق مطلب این است که آنچه که وی آن را نزدیک به ذهن خواننده از ذهن دور است، و آنچه ما گفتیم منبع تر از توجیه او است.

تاکید بر صدق و وقوع معاد و جزا

"إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ" کلمه "ما" موصوله است و ضمیر در "توعدون" به آن برمی گردد، چیزی که هست ضمیر حذف شده، و تقدیر آن "ان الذی توعدونه" است. البته ممکن است "ما" مصدریه، و جمله "توعدون" از وعده باشد، نه از وعید، هم چنان که وقوع جمله "إِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ" این معنا را تایید می کند، چون کلمه دین به معنای مطلق جزا است، چه وعده باشد و چه وعید. بعضی (۲) هم گفته اند: جمله "توعدون" از "ایعاد" مصدر "وعید" است، و تنها شامل عذاب می شود، نه مطلق جزاء هم چنان که آیه "فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ" (۳) نیز مؤید آن است.

و اگر وعده "و یا وعید" را صادق خوانده، با اینکه در حقیقت صادق، وعده و وعید دهنده است، از باب مجاز در نسبت است، همان طور که این مجاز در جمله "فِي عَيْشِهِ رَاضِيَةٌ" (۴) نیز به کار رفته، چون در حقیقت صاحب عیش راضی است نه خود عیش. و یا از باب این است که مضافی از آن حذف شده و تقدیرش "وعده ذو صدق" است، یعنی وعده کسی که دارای صدق می باشد، هم چنان که نظیر این را در جمله "فِي عَيْشِهِ رَاضِيَةٌ" گفته اند، و کلمه "دین" به معنای جزاء است.

و به هر حال جمله "إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ" جواب قسم است، یعنی همان مطلبی است که برای اثبات و تاکید ثبوتش آن سوگندها را خورد. و جمله "وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ" عطف است بر آن، و به منزله تفسیر آن است. و معنای مجموع کلام این است که: به چه و چه سوگند می خورم که آنچه وعده داده شده اید (یعنی آن وعده هایی که در قرآن هست و یا رسول خدا

ص: ۵۴۷

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۸، ص ۱۹۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۴.

۳- سوره ق، آیه ۴۵.

۴- سوره الحاقه، آیه ۲۱.

(صلی الله علیه و آله)، به وسیله وحی به شما وعده می دهد که روز جزایی هست و به زودی در آن روز به سزای اعمالتان می رسید، اگر اعمالتان خیر است، به جزای خیرش و اگر شر است به سزای شرش می رسید) صادق است، و روز جزاء آمدنی است.

معنای آیه: "وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ" و مقصود از اینکه کفار در "قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ" هستند

"وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ" کلمه "حُبُك" به معنای حسن و زینت است، و به معنای خلقت عادلانه نیز هست، و وقتی به "حُبُك" یا "حُبَاك" جمع بسته می شود معنایش طریقه یا طرائق است، یعنی آن خطها و راههایی که در هنگام وزش باد به روی آب پیدا می شود.

و معنای آیه بنا بر معنای اول چنین می شود: به آسمان دارای حسن و زینت سوگند می خورم. در این صورت این آیه به آیه "إِنَّا زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ" (۱) شباهت خواهد داشت. و بنا بر معنای دوم چنین می شود: به آسمان که خلقتی معتدل دارد سوگند. و در این صورت به آیه "وَ السَّمَاءِ بَيْنَاهَا بِأَيْدٍ" (۲) شباهت دارد. و بنا بر معنای سوم چنین می شود: به آسمانی که دارای خطوط است سوگند. در این صورت به آیه "وَ لَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ" (۳) نظر دارد.

و بعید نیست که ظهورش در معنای سوم بیشتر باشد، برای اینکه آن وقت سوگند با جوابش مناسب تر خواهد بود، چون جواب قسم عبارت است از اختلاف مردم و تشت آنان در طریقه هایی که دارند. هم چنان که ظهور قسم های سه گانه قبل، یعنی ذاریات و حاملات و جاریات، در معنای جری و سیر با جوابش که جمله "انما توعدون..." است، در معنای جری مشترک است، چون جواب قسم نیز متضمن معنای رجوع و سیر به سوی خدا می باشد.

"إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ يُؤْفِكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ" قول مختلف سخن متناقضی را گویند که ابعاضش با یکدیگر نسازد، و یکدیگر را تکذیب کنند. و از آنجایی که زمینه کلام اثبات صدق قرآن و یا دعوت و یا صدق گفتار آن جناب در وعده هایی است که از مساله بعث و جزاء می دهد، ناگزیر مراد از قول مختلف - البته این که می گوییم قطعی نیست لیکن از احتمالات دیگر به ذهن نزدیک تر است - سخنان مختلفی است که کفار به منظور انکار آنچه قرآن اثبات می کند می زدند، اینک فهرستی از سخنان ایشان: [

ص: ۵۴۸

۱- سوره صافات، آیه ۶.

۲- سوره ذاریات، آیه ۴۷.

۳- سوره مؤمنون، آیه ۱۷. [.....]

(۱) می گفتند: این کتاب سحر است، و آورنده اش ساحر.

(۲) می گفتند: جن به او صدمه زده و دیوانه اش کرده.

(۳) می گفتند: القاءهای شیطانهای جنی است و خود او مردی کاهن و رمال است.

(۴) این کتاب شعر و آورنده اش شاعر است.

(۵) می گفتند: دروغهایی است که به خدا می بندد.

(۶) می گفتند: فردی از بشر او را درس می دهد.

(۷) همه اینها که می گوید خرافات کهنه ای است که از جایی پیدا کرده، و از روی آن نوشته است.

وجه مختلف در معنای جمله: "يُؤْفِكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ"

يُؤْفِكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ

- کلمه "افک" به معنای صرف و منحرف کردن است. و ضمیر "عنه" به کتاب برمی گردد، اما از این جهت که مشتمل بر وعده به آمدن قیامت، و اثبات جزاء است. و معنایش این است که: منحرف می شود از قرآن هر کس که منحرف می شود. و بعضی (۱) ضمیر "عنه" را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برگردانیده، گفته اند: معنای جمله این است که منحرف می شود از ایمان به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هر کس که می شود. ولی خواننده محترم توجه دارد که معنای قبلی با سیاق موافقت است، هر چند که برگشت هر دو به یک معنا است.

و از بعضی از مفسرین (۲) حکایت شده که گفته اند: ضمیر "عنه" به کلمه "ما توعدون" و یا به "دین" برمی گردد زیرا خدای تعالی اول سوگند خورد به "ذاریات" و آن چند چیز دیگر که بعث و جزاء حق است، سپس سوگند خورد به آسمان که کفار در باره وقوع بعث در قولی مختلف هستند، بعضی شک دارند و بعضی منکرند، آن گاه می فرماید "منحرف می شوند از اقرار به امر قیامت و جزاء، اشخاصی که به دست دیگران منحرف شده اند. و این وجه هم قریب به همان وجه سابق است.

و از بعضی (۳) دیگر حکایت شده که گفته اند: ضمیر در "عنه" به قول مختلف بر می گردد، و کلمه "عن" تعلیل را می رساند، هم چنان که در آیه "وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ" (۱) علت را افاده می کند، و در نتیجه جمله مورد بحث صفتی می شود برای قول، و معنایش این است که: شما در قولی مختلف هستید، قولی انحرافی که به سبب اشخاص

۱- ما دست از خدایان خود برنمی داریم به علت اینکه تو می گویی دست بردارید. سوره هود، آیه ۵۳.

منحرف کننده، انحرافی شده است. و این وجه خوبی است.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: ضمیر در "انکم" به مسلمان و کافر، هر دو برمی گردد، و در نتیجه منظور از قول مختلف قول مسلمین است که می گویند بعث و جزاء واقع شدنی است، و قول کفار این است که می گویند: واقع شدنی نیست. و شاید سیاق آیه با این وجه خیلی سازگار نباشد. و بعضی دیگر وجوهی دیگر ذکر کرده اند، که خیلی بی اساس است و فایده ای در نقل آنها نیست.

"قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرِهِ سَاهُونَ يَسْتَلُونَ أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ" اصل کلمه "خرص" عبارت است از سخنی که با گمان و تخمین و بدون علم زده شود، و چون چنین سخنی در خطر این هست که دروغ در آن رخنه کرده باشد، لذا کذاب دروغپرداز را هم "خراص" گفته اند. و اما اینکه منظور از خراصان چه کسانی هستند، از هر احتمالی به ذهن نزدیک تر این احتمال است که بگوییم مراد همان کسانی هستند که بدون علم و بدون دلیل علمی در باره بعث و جزاء داوری می کردند، و در آن از روی مظنه و تخمین شک و تردید نموده، منکر آن می شدند.

و جمله "قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ" نفرینی است بر آنان که کشته شوند. و این کنایه ای است از نوعی طرد و محروم کردن کسی از رستگاری. و آن مفسری (۲) هم که کلمه "قتل" را به معنای "لعن" گرفته برگشت سخنش به همین معنا است.

"الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرِهِ سَاهُونَ" - کلمه "غمره" به طوری که راغب (۳) می گوید: آب بسیار زیادی است که بستر خود را پوشانده باشد، یعنی ته آب پیدا نباشد. و این کلمه مثلی شده است برای جهاتی که صاحبش را پوشانده باشد. و مراد از سهو - به طوری که گفته اند (۴) - مطلق غفلت است.

و معنای آیه با در نظر داشتن اینکه در وصف خراصون است، این است که: این خراصان در جهالتی عمیق قرار دارند، آن چنان جهل بر آنان احاطه دارد که از حقیقت آنچه به ایشان خبر می دهند غافلند.

"يَسْتَلُونَ أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ" - ضمیر جمع در جمله "یسألون" - می پرسند "به همان

ص: ۵۵۰

۱- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۶.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۳.

۳- مفردات راغب، ماده "غمز".

۴- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۶.

خراصان برمی گردد. آنها بودند که به عنوان استهزاء عجله می کردند که باید بگویی روز جزاء چه وقت است، هم چنان که در جای دیگر از ایشان حکایت کرده که پرسیدند "مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" (۱).

توضیحی در مورد جمله: "أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ" که سؤال "خراصون" از زمان روز قیامت است

کلمه "ایان" وضع شده برای پرسش از زمان وقوع چیزی که این کلمه بر سر آن در آمده، و پرسش کفار با این کلمه از "یوم الدین" - که ظاهر در زمان است - بدین عنایت بوده که بر آن وعده داده شده و ملحق به زمانیات است و لذا با این کلمه سؤال شده، زیرا قیامت شؤنی دارد که آن شئون ملحق به زمانیات است. همان طور که از زمانیات با کلمه "ایان" و "متی" سؤال می شود. مثلاً گفته می شود: "متی یوم العید - روز عید چه زمانی است" - برخی از مفسرین چنین گفته اند (۲).

ممکن هم هست استعمال این گونه کلمات از باب مجاز و توسعه دادن در معنای ظرفیت و زمان باشد، به اینکه اوصاف مخصوص ظرف زمان را هم مجازاً زمان بخوانند آن وقت پرسند زمان این زمان، یعنی زمان رخ دادن این اوصاف کی است، بعد از چه زمانی واقع می شود، و یا قبل از چه زمانی بوده، مثل اینکه می پرسند: روز عید کی است؟ و جواب می دهند: ده روز دیگر. و یا می پرسند: روز عید کی بود؟ می گویند ده روز جلوتر بود، در حالی که اصل این سؤال مجازی است، چون روز عید خودش روز و زمان است زمان که در زمان قرار نمی گیرد، بلکه اوصاف مختص به آن است که در زمان واقع می شود، و این گونه سؤالات مختص به کلام عرب نیست. و در قرآن کریم نیز بسیار آمده.

"يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ" ضمیر جمع به خراصان برمی گردد، و کلمه "فتن" در اصل به معنای این عمل بوده که طلا را در آتش کنند تا خوبی و بدیش معلوم شود، آن وقت استعمالش را توسعه داده داخل کردن هر چیز در آتش و یا سوزاندنش را فتنه خوانده اند. و ظرف "یوم" متعلق به فعلی است که در کلام نیامده. و یا متعلق است به مبتدایی که در کلام نیامده، و تقدیرش این است که: "یوم الدین در روزی واقع می شود که خراصان در آتش معذبند و یا می سوزند".

و این آیه جواب از سؤال آنان بود که می پرسیدند "أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ"، چیزی که هست به جای اینکه تاریخ آن را در پاسخ معین کند صفت آن را بیان کرد، و اشاره کرد به اینکه کفار در آن روز چه حالی دارند، و این بدان جهت بود که وقت قیامت جزء مسائل غیبی

ص: ۵۵۱

۱- چه وقت است این وعده اگر راست می گویند. سوره یس، آیه ۴۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۶.

است، آن غیب‌هایی که احدی از آن اطلاع ندارد، و جز خدا کسی را بدان آگاهی نیست، چون خدای تعالی بعضی از مسائل غیبی را به بعضی از انبیایش اطلاع می‌دهد، ولی قیامت از آن حوادثی است که علمش مخصوص به خود اوست، هم چنان که فرموده: "لَا يُجَلِّئُهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ".

"ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ" این آیه حکایت می‌کند آن خطابی را که خدای تعالی و یا ملائکه اش به امر او در روز قیامت به خراسان می‌کنند، در حالی که در آتش افتاده می‌سوزند.

و معنای آن این است که: به ایشان گفته می‌شود بچشید عذابی را که مخصوص شما است، این عذاب همان بود که عجله می‌کردید، و به عنوان استهزاء می‌گفتید: چه وقت می‌رسد.

"إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ" این جمله حال متقین را بیان می‌کند، آن حالی را که در قیامت دارند.

و اگر جنات و عیون را نکره (بدون الف و لام) آورده برای این است که به عظمت مقام و منزلت آن اشاره نموده، بفهماند وضع بهشت طوری نیست که اشخاص بتوانند با زبان، توصیف کنند. در اینجا این سؤال پیش می‌آید که قرار گرفتن متقیان در بهشت درست است، چون بالآخره بهشت منزلگاهی است، ولی چشمه‌ها که قرارگاه نیستند، چرا فرموده: متقیان در چشمه‌ها هستند؟ جواب این است که این تعبیر از باب توسعه و مجاز است، و معنای تحت اللفظی منظور نیست. "أَخَذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ" یعنی آنها قابلیت آنچه را که پروردگار مهربان به آنها اعطاء کرده دارند در حالی که از خداوند و از آنچه به آنها داده راضی اند. این معنا از تعبیر به "آخذین" و "ایتاء" و از نسبت ایتاء به پروردگارشان فهمیده می‌شود. این آیه مطالب قبل خود را تعلیل کرده می‌فرماید: اگر متقین چنین وضعی دارند به خاطر این است که قبلاً یعنی در دنیا در اعمالشان نیکوکار بودند، و اعمال نیکو داشتند.

"كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ" این آیه و آیات بعدش توضیح می‌دهد که چگونه نیکوکار بودند، مگر چه می‌کردند.

کلمه "هَجوع" که مصدر فعل "یهجعون" است، به معنای خواب در شب است. بعضی (۱) هم گفته اند اصلاً به معنای خواب اندک است.

ممکن است کلمه "ما" زائده باشد و کلمه "یهجعون" خبر باشد برای کلمه "کانوا"، و کلمه "قلیلاً" ظرفی باشد متعلق به "یهجعون" و ممکن هم هست کلمه "قلیلاً" صفت باشد برای مفعول مطلق که در کلام نیامده، که تقدیر آن "یهجعون هجوعاً قلیلاً"

ص: ۵۵۲

باشد. و کلمه "من اللیل" در هر حال متعلق است به کلمه "قلیلاً"،

معنای اینکه در وصف متقین فرمود: "كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ"

و معنای آیه این است که: متقین در دنیا زمان اندکی از شب را می خوابیدند. و یا: می خوابیدند خوابیدنی اندک.

همه اینها در صورتی بود که: کلمه "ما" زائده باشد، ممکن هم هست آن را موصوله گرفت، و ضمیری که باید به آن برگردد حذف شده باشد، و کلمه "قلیلاً" خبر کلمه "کانوا" و موصول، فاعل آن باشد، که بنا بر این معنایش چنین می شود: کم بود از شب که در آن می خوابیدند.

و باز احتمال دارد "ما" مصدریه باشد، و مصدری که این کلمه از آن و از مدخولش به دست می آید فاعل "قلیلاً" و خود کلمه "قلیلاً" خبر باشد، برای "کانوا".

و به هر حال باید دید اندکی از شب چه معنا دارد، اگر آن را با مجموع زمان همه شبها قیاس کنیم، آن وقت معنایش این می شود که "متقین از هر شب زمان اندکی را می خوابند، و بیشترش را به عبادت می پردازند" و اگر با مجموع شبها مقایسه کنیم، آن وقت معنایش این می شود که: "ایشان در کمترین شبی می خوابند، بلکه بیشتر شبها تا به صبح بیدارند".

"و بِاللَّيْلِ حَارٍ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ" یعنی در سحرها از خدای تعالی آمرزش گناهان خود را می طلبند. بعضی (۱) هم گفته اند: مراد از استغفار، نماز است ولی این قول بی اشکال نیست.

"و فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ" آن دو آیه که گذشت سیره متقین نسبت به درگاه خدای سبحان را بیان می کرد و می فرمود شب زنده دارند و در سحرها استغفار می کنند، ولی این آیه سیره آنان را در برابر مردم بیان می کند، و آن این است که به سائل و محروم کمک مالی می کنند. و اما اینکه فرمود:

در اموال آنان حقی است برای سائل و محروم، با اینکه حق مذکور تنها در اموال آنان نیست، در اموال همه هست، برای این بوده که بفهماند متقین با صفایی که در فطرتشان هست این معنا را درک می کنند، و خودشان می فهمند که سائل و محروم حقی در اموال آنان دارد، و به همین جهت عمل هم می کنند، تا رحمت را انتشار داده، نیکوکاری را بر امیال نفسانی خود مقدم بدارند.

"سائل" عبارت است از کسی که از انسان چیزی بخواهد و نزد انسان اظهار فقر کند. ولی "محروم" به معنای کسی است که از رزق محروم است، و کوشش او به جایی نمی رسد، هر چند که از شدت عفتی که دارد سؤال نمی کند.

ص: ۵۵۳

در تفسیر قمی است که پدرم از ابن ابی عمیر از جمیل از امام صادق (علیه السلام) روایت کرد که در معنای آیه " وَ الذَّارِيَاتِ ذَرْوًا " فرمود: ابن الکواء از امیر المؤمنین (علیه السلام) پرسید: این آیه چه معنا دارد؟ حضرت فرمود: منظور از " ذاریات " باد است. و از " فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا " پرسید. فرمود: ابر است. و از " فَالْجَارِيَاتِ يُشْرَبْنَ " پرسید. فرمود: کشتیها است. از " فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا " پرسید. فرمود: ملائکه است (۱).

مؤلف: این حدیث از طرق اهل سنت هم روایت شده، و روح المعانی آن را آورده (۲).

و در الدر المنثور است که عبد الرزاق، فاریابی، سعید بن منصور، حارث ابن ابی اسامه، ابن جریر، ابن منذر، ابن ابی حاتم و ابن انباری - در کتاب المصاحف - و حاکم (وی حدیث را صحیح دانسته) و بیهقی - در شعب الایمان - از چند طریق از علی ابن ابی طالب روایت کرده اند که فرمود: " وَ الذَّارِيَاتِ ذَرْوًا " بادها است، " فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا " ابرها است، " فَالْجَارِيَاتِ يُشْرَبْنَ " کشتیها است، " فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا " ملائکه است (۳).

و در مجمع البیان می گوید: امام باقر و امام صادق (علیه السلام) فرمودند: برای احدی جایز نیست سوگند بخورد مگر به خدا. و خدا به هر یک از مخلوقاتش بخواهد می تواند سوگند بخورد (۴).

و در الدر المنثور است که ابن منیع از علی بن ابی طالب روایت کرده که شخصی از آن جناب از آیه " وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ " سؤال کرد، فرمود: یعنی دارای خلقتی زیبا است (۵).

مؤلف: نظیر این روایت را صاحب مجمع البیان نیز آورده، به این عبارت که بعضی گفته اند: یعنی دارای حسن و زینت است - نقل از علی (علیه السلام) (۶) - و در جوامع الجامع اینطور آورده: و از علی (علیه السلام) نقل شده که فرمود: منظور حسن و زینت آسمان است (۷).

و در بعضی از اخبار، آیه " إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ يُؤَفِّكُ عَنْهُ مَنْ أَفَكَ " بر مساله ولایت تطبیق شده (۸).

ص: ۵۵۴

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۲.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۱.

۴- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۳. [...]

۵- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۲.

- ۶- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۳.
- ۷- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۲۲، به نقل از جوامع الجامع.
- ۸- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۹.

روایاتی در معنای "و السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ"، "قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ"، "و بِالْأَشْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ" و مراد از "سائل" و "محروم"

و در مجمع البیان در ذیل آیه "كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ" می گوید: بعضی گفته اند معنایش این است که: کمترین شبی است که بر آنان بگذرد، مگر آنکه مشغول نمازند- این معنا از امام صادق (علیه السلام) نقل شده (۱).

و در همان کتاب در ذیل کلام خدای تعالی که می فرماید: "و بِالْأَشْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ"، می گوید: امام صادق (علیه السلام) فرموده: منظور این است که در نماز وتر، که آخرین نماز شب است، و در نزدیکهای صبح انجام می شود، هفتاد بار استغفار می کنند (۲).

و در الدر المنثور است که ابن مردویه از انس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: برای شب زنده داری و نماز شب، آخر شب را بیشتر از اول شب دوست دارم چون خدای تعالی فرموده: "و بِالْأَشْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ" (۳). و در همان کتابست که ابن مردویه از ابن عمر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که در پاسخ کسی که از معنای جمله "و بِالْأَشْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ" پرسید، فرمود: یعنی نماز می خوانند (۴).

مؤلف: شاید تفسیر استغفار به نماز از این جهت است که استغفار جزئی از نماز شب، یعنی نماز وتر است، هم چنان که در آیه "و قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا" (۱) منظور از "قرآن فجر" همان نماز است.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "و فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ" فرموده: سائل کسی است که سؤال می کند، و محروم کسی است که از تلاشش جلوگیری شده است (۲).

و در تهذیب به سند خود از صفوان جمال از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در معنای همان آیه فرموده: محروم، آن اهل حرفه ای است که مزد روزانه اش کفاف خرید و فروشش را نمی دهد (۷).

و نیز می گوید: در روایتی دیگر آمده که امام باقر و امام صادق (علیه السلام) فرمودند: محروم مردی است که در عقلش کمبودی نیست، و اهل حرفه هم هست، ولی تنگ روزی است (۸). ب.

ص: ۵۵۵

۱- سوره اسری، آیه ۷۸.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۳۰. (۷ و ۸) نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۲۳، به نقل از تهذیب.

وَ فِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ (۲۰) وَ فِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ (۲۱) وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوَعِّدُونَ (۲۲) فَو رَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ (۲۳) هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ (۲۴)

إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ (۲۵) فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ (۲۶) فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ قَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ (۲۷) فَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ وَ بَشَّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ (۲۸) فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِي صِرِّهِ فَصَكَتْ وَ جَهَّزَتْهَا قَالَتْ عَبُورٌ عَقِيمٌ (۲۹)

قَالُوا كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ إِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ (۳۰) قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ (۳۱) قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُجْرِمِينَ (۳۲) لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ (۳۳) مُسَوِّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُسْرِفِينَ (۳۴)

فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۳۵) فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۳۶) وَ تَرَكْنَا فِيهَا آيَةً لِلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ (۳۷) وَ فِي مُوسَى إِذِ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ (۳۸) فَتَوَلَّى بِرُكْنِهِ وَ قَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ (۳۹)

فَأَخَذْنَاهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ وَ هُوَ مُلِيمٌ (۴۰) وَ فِي عَادٍ إِذِ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ (۴۱) مَا تَدْرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلَتْهُ كَالرَّمِيمِ (۴۲) وَ فِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ (۴۳) فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَ هُمْ يَنْظُرُونَ (۴۴)

فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَ مَا كَانُوا مُتْتَصِرِينَ (۴۵) وَ قَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (۴۶) وَ السَّمَاءَ بَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ (۴۷) وَ الْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ (۴۸) وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (۴۹)

فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ (۵۰) وَ لَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ (۵۱)

هم در زمین آیاتی هست برای اهل یقین (۲۰).

و هم در درون وجود خودتان چرا آن آیات را نمی بینید (۲۱).

و در آسمان، هم رزق شما هست و هم آنچه که وعده داده شده اید (۲۲).

پس به رب آسمانها و زمین سوگند که آنچه وعده داده شده اید عینا مثل اینکه شما سخن می گوید حق است (۲۳).

آیا هیچ داستان میهمانان محترم ابراهیم را شنیده ای؟ (۲۴).

آن گاه که بر او وارد شده سلام کردند و او هم سلام گفت در حالی که زیر لب می گفت:

ناشناسند (۲۵).

و سپس محرمانه نزد اهل خود شده گوساله ای چاق و بریان حاضر کرد (۲۶).

گوساله را نزدیک آنان گذاشت و وقتی دید نمی خورند پرسید چرا نمی خورید (۲۷).

در اینجا بود که در باطن احساس ترس کرد. گفتند مترس، و او را به فرزندی دانا بشارت دادند (۲۸).

همسرش در حالی که جمعی با او بودند نزدیک آمد و به روی خود می زد و می گفت: آیا من بچه دار می شوم در حالی که عجوزی نازا هستم (۲۹).

گفتند: آری، پروردگارت این چنین خواسته و او حکیم و علیم است (۳۰).

ابراهیم پرسید برای چه مهمی آمده اید ای فرستاده شدگان؟ (۳۱).

گفتند ما به سوی قومی مجرم فرستاده شده ایم (۳۲).

تا سنگی از گل بر سر آنان رها کنیم (۳۳).

سنگهایی که همه نزد پروردگارت برای اسرافگران نشان شده (۳۴).

پس ما از مؤمنین هر که در آنجا بود بیرون کردیم (۳۵).

و به غیر از یک خانوار مسلمان کسی در آنجا نیافتیم (۳۶).

و از آن قریه چیزی باقی نگذاشتیم مگر نشانه ای، تا آنها که از عذاب الیم می ترسند از آن عبرت گیرند (۳۷).

و در موسی هم آیتی است آن وقت که با برهانی محکم او را به سوی فرعون فرستادیم (۳۸).

فرعون که همه اعتمادش به لشکرش بود گفت وی یا ساحر است یا جن زده (۳۹).

پس او و لشکریانش را گرفتیم و در دریا پرت کردیم در حالی که خود را ملامت می کرد (۴۰).

و در عاد نیز آیتی است آن وقت که بادی خشک و بی فایده به سویشان روانه کردیم (۴۱).

هیچ چیزی سر راه خود نیافت مگر آنکه چون جسمی پوسیده به صورت پودر درآورد (۴۲).

و در ثمود هم آیتی است آن زمان که به ایشان گفته شد تنها چند روز دیگر مهلت خوشگذرانی دارید (۴۳).

در آن چند روز هم به سوی پروردگار خود برنگشتند و هم چنان از امر پروردگارشان طغیان ورزیدند پس صاعقه ایشان را گرفت در حالی که خود تماشا می کردند (۴۴).

حتی نتوانستند از آنجا که نشسته بودند برخیزند و کسی را هم نیافتند که به یاری خویش بطلبند (۴۵).

و در قوم نوح هم که قبل از همه نامبردگان بودند آیتی است و آنان مردمی فاسق بودند (۴۶).

در آسمان هم آیتی است که ما با قدرت خود بنایش کردیم و روز بروز وسعتش می دهیم (۴۷).

و در زمین آیتی است که آن را گسترده و قابل زیست کردیم (۴۸).

و از هر چیزی جفت خلق کردیم باشد که شما متذکر شوید (۴۹).

پس به سوی خدا بگریزید که من شما را بیم رسانی روشنگرم (۵۰).

و با الله هیچ اله دیگری مگیرید که من برای شما نذیری آشکارم (۵۱).

بیان آیات

اشاره

این آیات به تعدادی از نشانه های دلالت کننده بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت، و نیز برگشت امر تدبیر در آسمان و زمین و مردم و ارزاق آنان به خدای سبحان، اشاره می کند که لازمه آن این است که چنین خدایی می تواند از طریق رسالت، دینی را بفرستد، و نه تنها می تواند بلکه واجب است که بفرستد. و لازمه این وجوب آن است که بر خلاق هم لازم است که

دعوت نبوی را در آنچه که دین او متضمن آن است از وعده بعث و جزا تصدیق کنند، و قبول کنند که آنچه آن حضرات وعده می دهند صدق است. و دین که همان روز جزا است

ص: ۵۵۸

واقع شدنی است. در سابق هم گفتیم که خصوصیت این سوره همین است که در سلوک احتجاج بر اثبات معاد، به توحید نیز می پردازد.

" وَ فِي الْمَآرِضِ آيَاتٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ " از نتیجه ای که در آخر این آیات یعنی در آیه " فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ... وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ " گرفته، فهمیده می شود که اصلاً سیاق این آیات و دلائلی که در آنها برای اثبات وحدانیت خدای تعالی آمده، همه برای اثبات یکتایی او در ربوبیت است، نه اینکه بخواهد با آن ادله اصل وجود خدای تعالی را اثبات نموده و یا خلقت عالم را منتهی به او بداند، و یا چیزی نظیر این از مسائل توحید را اثبات کند.

و در آیه مورد بحث اشاره ای است به آن عجائب و نشانه های روشنی که در زمین هست، و بر یکتایی تدبیر دلالت می کند، و معلوم است که یکتایی تدبیر، قائم به یکتایی مدبر است. پس مدبر در خشکی و دریا و کوه ها و تله ها و چشمه ها و نهرها و معادن و منافع که دارند یکی است، منفعی که به یکدیگر متصل و به نحوی با هم سازگارند، که منفعی که موجودات جاندار، از نبات و حیوان گرفته (تا انسان) از آن بهره مند می شوند، نظامی که هم چنان ادامه دارد و به صرف تصادف و اتفاق پدید نیامده، و آثار قدرت و علم و حکمت از سرپایش هویداست، و می فهماند که خلقت و تدبیر امرش منتهی به خالقی است مدبر و قادر و علیم و حکیم.

پس به هر سو از جوانب عالم که توجه کنیم، و به هر حیث از جهات تدبیر عام جاری در آن روی آوریم، می بینیم آیتی است روشن و برهانی است قاطع بر وحدانیت رب آن، و اینکه رب عالم شریکی ندارد. برهانی که در آن حق و حقیقت برای اهل یقین جلوه می کند، پس در این عالم آیتی است برای اهل یقین.

اقسام آیتی که در انفس انسان ها هست و بر یکتایی خداوند در ربوبیت دلالت می کند

" وَ فِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ " این جمله عطف است بر جمله " فِي الْأَرْضِ " می فرماید: و در انفس خود شما آیات روشنی است برای کسی که آن را ببیند و به نظر دقت در آن بنگرد، آیا نمی بینید؟! و آیات و نشانه هایی که در نفوس خود بشر هست چند جور است. یک عده آیات موجود در خلقت انسان مربوط به طرز ترکیب بندی اعضای بدن، و قسمتهای مختلف اجزای آن اعضا و اجزای اجزا است، تا برسد به عناصر بسیط آن. و نیز آیتی در افعال و آثار آن اعضا است که در همه آن اجزا با همه کثرتش اتحاد دارد، و در عین اتحادش احوال مختلفی در بدن پدید می آورد. بدن انسان یک روز جنین است، روز دیگر طفل، یک روز نارس، و روزی دیگر جوان، و روز آخر پیر می شود.

آیاتی دیگر در تعلق نفس، یعنی تعلق روح به بدن است که یکی از آن آیات پدید آمدن حواس پنجگانه بینایی و شنوایی و چشایی و لامسه و بویایی است که اولین رابطه ای است که انسان را به محیط خارج خود آگاه می سازد، و به وسیله این حواس خیر را از شر و نافع را از مضر تمیز می دهد، تا پس از تمیز به سوی آنچه که کمالش در آن است به حرکت افتاده آن کمال خود را به دست آورد، و از آنچه شر و مضر است دور شود.

تازه در هر یک از این حواس پنجگانه نظامی حیرت انگیز و وسیع است، نظامی که ذاتا هیچ ربطی به نظام دیگری ندارد. چشم، هیچ خبری از نظام گوش و طرز عمل او ندارد، و گوش هیچ اطلاعی از نظام موجود در چشایی و عمل کرد او ندارد، و همچنین سایر حواس، با اینکه این حواس پنجگانه بیگانه از هم در عین اینکه جدای از همند، در تحت یک تدبیر اداره می شوند، و مدبر همه آنها یکی است، آنهم نفس آدمی است، و خدای تعالی در ورای نفس محیط به آن و به عملکرد آن است.

و بعضی دیگر از آیات نفوس، که آن نیز از قبیل آیات قبلی است، سایر قوایی است که از نفوس منبعث می شوند، و در بدنها خود را نشان می دهند، مانند قوه غضب و نیروی شهوت و لواحق و فروع این دو نیرو، که این قوا و فروع آنها هم هر یک با دیگری از نظر نظامی که دارد جدا است، در عین اینکه هر دو قوا در تحت یک تدبیر اداره می شوند، و فروع هر یک دست به دست هم می دهند، تا خدمتگزاران آن نیرو باشند.

و این نظام تدبیر که برای هر یک از این قوا هست از همان اولین روزی که وجود یافت موجود بود، بدون حتی یک لحظه فاصله، و چنین نبود که در آغاز وجودش آن نظام را نداشته و بعدا بر حسب سلیقه خودش برای خود ایجاد کرده باشد، یا خودش به تنهایی نشسته و فکر کرده باشد که چگونه خودم را اداره کنم، و یا با کمک دیگری این کار را کرده باشد.

پس، از اینجا می فهمیم و یقین می کنیم که نظام تدبیر هر یک از این قوا، همانند خود آن قوا، از صنع صانع او است، و نظام عام او و تدبیرش اقتضاء می کرده که چنین نظامی به این قوا بدهد.

و یک دسته آیات نفوس، آیات روحی است که کسانی به آن اطلاع می یابند که به نفوس مراجعه نموده، آیاتی را که خدای سبحان در آنها قرار داده آیاتی که هیچ زبانی نمی تواند آن را وصف کند، ببینند، آن وقت است که باب یقین برایشان گشوده می شود، و چنین کسانی در زمره اهل یقین قرار می گیرند، آنان که ملکوت آسمانها و زمین را خواهند دید، و خدای تعالی

در باره یکی از آنان، یعنی ابراهیم (علیه السلام) می فرماید: " وَ كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ " (۱).

وجه مختلف در معنای اینکه فرمود: " وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ "

" وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ " بعضی از مفسرین گفته اند: مراد از کلمه " سماء " جهت بالا است، چون هر چیزی که بالای سر ما باشد و ما را در زیر پوشش خود قرار داده چنین چیزی را در لغت عرب " سماء " می گویند. و مراد از رزق، باران است که خدای تعالی آن را از آسمان یعنی از جهت بالای سر ما بر زمین نازل می کند، و به وسیله آن انواع گیاهانی که در مصرف غذا و لباس و سایر انتفاعات ما صرف می شود بیرون می آورد. هم چنان که فرموده: " وَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا " (۲) به طوری که ملاحظه می فرمایید همان باران را نیز رزق خوانده. پس مراد از رزق در این آیه هم که می فرماید " رزق شما از آسمان است " سبب رزق است، البته ممکن است همین کلمه سبب را در تقدیر گرفته گفت مضاف رزق از آیه حذف شده، و تقدیر آن " وَ فِي السَّمَاءِ سَبَبُ رِزْقِكُمْ " است.

بعضی (۳) هم گفته اند: منظور از رزق مذکور در آسمان، باران نیست بلکه سایر اسباب رزق است، یعنی خورشید و ماه و ستارگان و اختلافی که در طول سال در نقطه های طلوع و غروب آنها هست، که همین اختلاف باعث پدید آمدن فصول چهارگانه و پشت سر هم قرار گرفتن شب و روز است، و همه اینها اسباب رزقند. پس در آیه شریفه یا مضاف کلمه رزق حذف شده که تقدیر آن " وَ فِي السَّمَاءِ اسباب رِزْقِكُمْ " است و یا مجاز گویی شده، بدین معنی که وجود سبب رزق در آسمان را وجود خود رزق خوانده.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: منظور از اینکه فرمود " رزق شما در آسمانست " این است که اندازه گیری رزق شما در آسمان می شود، در آنجا است که معین می کنند هر کسی چقدر رزق دارد. و یا منظور این است که ارزاق شما در آسمان یعنی در لوح محفوظ که در آسمان است نوشته شده.

ممکن هم هست بگوییم اصلاً منظور از آسمان معنای لغوی کلمه - که جهت بالا

ص: ۵۶۱

۱- و ما این چنین ملکوت آسمانها و زمین را به ابراهیم نشان دادیم (تا چنین و چنان شود) و تا وی از موقنین گردد. سوره انعام، آیه ۷۵.

۲- و آنچه از رزق که خدا از آسمان نازل کرده، و به وسیله آن رزق زمین را بعد از مردنش زنده کرده است. سوره جاثیه، آیه ۵. (۳ و ۴) مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۶.

باشد- نیست، بلکه منظور از آن، عالم غیب باشد، چون همه اشیاء از عالم غیب به عالم شهود می آیند، که یکی از آنها رزق است که از ناحیه خدای سبحان نازل می شود. مؤید این معنا آیات زیر است که همه موجودات را نازل شده از ناحیه خدا می داند: "وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ" (۱) و "وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ" (۲)، و آیه "وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَ مَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ" (۳) که به طور کلی همه موجودات را نازل شده از ناحیه خدا می داند. و مراد از رزق هم تمامی موجوداتی است که انسان در بقائش بدانها محتاج و از آنها بهره مند است، از خوردنیها و نوشیدنیها و پوشیدنیها و مصالح ساختمانی و همسران و فرزندان و علم و قوت و سایر اینها از فضائل نفسانی.

"وَ مَا تُوْعَدُونَ" - این جمله عطف است به کلمه "رزقکم"، یعنی: آنچه که وعده داده شده اید نیز در آسمان است. حال بینیم منظور از آن چیست؟ ظاهراً مراد از آن، بهشتی است که به انسانها وعده اش را داده، و فرموده "عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى" (۴) و اینکه بعضی (۵) گفته اند که مراد از آن، بهشت و دوزخ و ثواب و عقاب هر دو است، با آیه شریفه "إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ اسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَ لَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ" (۶) نمی سازد، (چون می فرماید: چنین کسانی درهای آسمانی برویشان گشوده نمی شود، پس معلوم می شود جهنم در آسمانها نیست).

بله، در قرآن کریم مکرر نازل شدن عذاب دنیوی را، به آسمان نسبت داده و مثلاً فرموده: "فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ" (۷) و آیاتی دیگر نیز این معنا را می رساند.

و از بعضی از مفسرین نقل شده که در ترکیب جمله "وَ مَا تُوْعَدُونَ" گفته اند: عطف

ص: ۵۶۲

- ۱- از چارپایان هشت جفت برایتان نازل کرد. سوره زمر، آیه ۶.
- ۲- ما آهن را که در آن قوتی شدید است نازل کردیم. سوره حدید، آیه ۲۵. [...]
- ۳- هیچ چیز در عالم نیست جز آنکه منبع و خزینه آن نزد ما است و ما از آن (به عالم خلق) نمی فرستیم مگر به مقدار معلوم. سوره حجر، آیه ۲۱.
- ۴- سوره نجم، آیه ۱۵.
- ۵- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۶.
- ۶- کسانی که آیات ما را تکذیب کردند، و از پذیرفتن آن استکبار ورزیدند، چنین کسانی درهای بهشت به رویشان گشوده نمی شود، و داخل شدنشان در بهشت، امری است مانند رد شدن طناب از سوراخ سوزن. سوره اعراف، آیه ۴۰.
- ۷- پس ما بر آنان که ستم کردند عذابی از آسمان نازل کردیم. سوره بقره، آیه ۵۹.

به "رزقکم" نیست، بلکه مبتدایی است که خبرش جمله "فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ" است، و او در اول جمله مورد بحث اصلاً عاطفه نیست، بلکه استینافیه است که در آغاز جمله می‌آوردند، هر چند جمله مربوط به ما قبل نباشد، و در نتیجه معنای جمله مورد بحث این می‌شود: و آنچه شما وعده داده شده اید، به پروردگار آسمان و زمین سوگند که آن حق است. لیکن این توجیه دور از فهم است.

"فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ" کلمه "نطق" به معنای تکلم و سخن گفتن است. و ضمیر در "انه" به مطالب قبل بر می‌گردد که می‌فرمود "رزق شما و آنچه وعده داده شده اید در آسمان است". و کلمه "حق" به معنای ثابت و نیز به معنای قضایی است که خدای تعالی رانده، و آن را حتمی کرده باشد، نه اینکه امری تبعی و یا اتفاقی باشد.

و معنای آیه این است که: پس به پروردگار آسمان و زمین سوگند که آنچه ما گفتیم که رزقتان است و آنچه که وعده داده شده اید که همان بهشت باشد- که خود رزقی دیگر است- در آسمان است. و این مطلبی است ثابت، و قضایی است حتمی، مثل حق بودن سخن گفتن خودتان، همان طور که در سخن گفتن خود شکی ندارید، در این گفته ما هم شک نداشته باشید. و اما اینکه گفتیم بهشت هم رزقی است، دلیلش قرآن کریم است که در آیه شریفه "لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ" (۱) بهشت را رزقی کریم خوانده.

بعضی از مفسرین (۲) احتمال داده اند که ضمیر در "ایه" به جمله "ما توعدون" به تنهایی، و یا به کلمه "رزق" به تنهایی، و یا به رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و یا به قرآن، و یا به "دین" در جمله "وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ"، و یا به کلمه "یوم" در جمله "أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ"، و یا به همه آنهاست که از اول سوره تا اینجا ذکر شده برمی‌گردد. و به نظر ما همانطور که قبلاً گفتیم بعید نیست که برگرداندن آن، به آنچه در جمله "وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ" ذکر شده از سایر وجوه موجه تر باشد، و معنایش این است که: آنچه وعده داده شده اید حق است.

کفтары در کافی بودن رزق برای روزی خواران

کلمه رزق (به معنای مصدري اش عبارت است از روزی دادن و به معنای اسم

ص: ۵۶۳

۱- سوره انفال، آیه ۷۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۱۰.

مصدریش) عبارت است از هر چیزی که موجودی دیگر را در بقای حیاتش کمک نماید، و در صورتی که آن رزق ضمیمه آن موجود و یا به هر صورتی ملحق به آن شود، بقائش امتداد می یابد، مانند غذایی که حیات بشر و بقائش به وسیله آن امتداد پیدا می کند که غذا داخل بدن آدمی شده و جزء بدن او می گردد. و نیز مانند همسر که در ارضاء غریزه جنسی آدمی او را کمک نموده و مایه بقاء نسل او می گردد. و به همین قیاس هر چیزی که دخالتی در بقاء موجودی داشته باشد رزق آن موجود شمرده می شود.

و این معنا واضح است که موجودات مادی بعضی از بعضی دیگر ارتزاق می کنند، مثلا انسان با گوشت (و شیر حیوانات) و نیز با گیاهان ارتزاق می کند (و نیز حیوانات با گیاهان، و گیاهان با آب و هوا). پس آنچه از رزق که منتقل به مرزوق و ضمیمه آن می شود، و آن مقداری که در بقای آن دخالت دارد، و به صورت احوال و اشکال گوناگون آن موجود درمی آید، همانطور که اشکالی است از عالم کون که ملحق به مرزوق شده، و فعلا به او نسبت می دهیم، همچنین خود آن مرزوق نیز اشکالی از عالم کون است که لاحق به رزق و منسوب به آن می شود، هر چند که چه بسا اسماء تغییر کند. پس همان طور که انسان از راه خوردن غذا دارای اجزایی جدید در بدن خود می شود، همچنین آن غذا هم جزء جدیدی از بدن او می شود که نامش مثلا فلان چیز است.

این نیز روشن است که قضایی که خدای تعالی در جهان رانده، محیط به عالم است و تمامی ذرات را فرا گرفته، و آنچه در هر موجودی جریان دارد، چه در خودش و چه در اشکال وجودش همه از آن قضاء است. و به عبارتی دیگر: سلسله حوادث عالم با نظام جاری در آن تالیف شده از علت‌های تامه و معلول‌هایی است که از علل خود تخلف نمی کند.

از اینجا روشن می شود که رزق و مرزوق دو امر متلازمند، که به هیچ وجه از هم جدا شدنی نیستند، پس معنا ندارد موجودی با انضمام و لاحق شدنش به وجود چیزی دیگر در وجودش شکلی جدید به خود بگیرد، و آن چیز منضم و لاحق در این شکل با او شرکت نداشته باشد. پس نه این فرض معنا دارد که مرزوقی باشد که در بقاء خود از رزقی استمداد جوید، ولی رزقی با آن مرزوق نباشد. و نه این فرض ممکن است که رزقی وجود داشته باشد ولی مرزوقی نباشد. و نه این فرض ممکن است که رزق مرزوقی از آنچه مورد حاجت او است زیادتر باشد، و نه این فرض ممکن است که مرزوقی بدون رزق بماند. پس رزق داخل در قضاء الهی است، و دخولش هم اولی و اصلی است، نه بالعرض و تبعی، و این معنای همین عبارت است که می گوئیم "رزق حق است".

هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ "

داستان وارد شدن ملائکه مامور به هلاک ساختن قوم لوط بر ابراهیم (علیه السلام) و آنچه بین میزبان و میهمانان گذشت

این آیه شریفه به داستان وارد شدن ملائکه بر ابراهیم اشاره می کند که بر آن جناب در آمدند، و او و همسرش را بشارتی داده گفتند: آمده ایم تا قوم لوط را هلاک کنیم. و در این داستان آیتی است بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت، هم چنان که قبلا نیز اشاره ای به آن شد.

و در جمله " هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ " تعظیمی از امر این قصه شده است. و منظور از کلمه " مکرمین " ملائکه ای است که بر ابراهیم وارد شدند، و این کلمه، وصف است برای کلمه " ضیف ". و اگر این کلمه را مفرد آورده، با اینکه میهمانان ابراهیم چند نفر بودند، (به شهادت اینکه در وصف آنان فرمود " مکرمین " یعنی محترمین) برای این است که در اصل کلمه " ضیف " مصدر است، و مصدر تشبیه و جمع ندارد.

" إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ " ظرف " اذ " متعلق به کلمه " حدیث - داستان " در آیه قبلی است. و کلمه " سلاما " مقول قول (حکایت سخن) ملائکه است، و عامل آن حذف شده و تقدیرش " قالوا نسلم علیک سلاما " می باشد.

" قَالَ سَلَامٌ " - این کلام ابراهیم حکایت پاسخی است که وی به فرشتگان داد. و کلمه " سلام " مبتدایی است که خبرش حذف شده، تقدیر آن " سلام علیکم " است. و اگر ابراهیم پاسخ خود را در قالب جمله ای اسمیه آورد، برای این بود که پاسخ بهتری به آنان داده باشد، چون ملائکه سلام خود را در قالب جمله فعلیه آورده و گفتند " نسلم علیک سلاما "، و جمله فعلیه تنها بر حدوث فعل دلالت دارد، و دیگر دوام و ثبوت آن را نمی رساند، به خلاف جمله اسمیه که دوام را می رساند. در حقیقت آنان گفته اند یک سلام بر تو، و وی فرموده همیشه سلام بر شما.

" قَوْمٌ مُنْكَرُونَ " - از ظاهر کلام برمی آید که این جمله نیز حکایت کلام ابراهیم (علیه السلام) باشد، اما نه کلامی که به گوش میهمانان هم رسانده باشد، بلکه کلامی است که خودش با خود گفته، و معنایش این است که: وقتی ایشان را دید، به نظرش ناشناس آمد، در دل با خود گفت اینها چه کسانی هستند من اینها را نمی شناسم. و این با آیه هفتاد سوره هود که می فرماید " فَلَمَّا رَأَى أَنَّهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ - و چون دید دست به سوی طعام دراز نمی کنند، فهمید غریبه و ناشناسند " منافات ندارد تا بگویی در آیه مورد بحث فرموده: به محض دیدن، فهمید غریبه اند. و در آیه هود فرموده: در سر سفره فهمید غریبه اند و بدش آمد،

برای اینکه در آیه مورد بحث سخن دل او را حکایت می کند، و در آیه سوره هود آثار دلخوری از ایشان را که در رخساره اش هویدا شده بود نقل می کند.

و این توجیه ما بهتر از توجیهی است که جمعی از مفسرین (۱) کرده اند که جمله "قَوْمٌ مُنْكَرُونَ" سخن زبانی ابراهیم بوده، و تقدیر آیه چنین است: "انتم قوم منکرون" (برای اینکه میزبان کریم و بزرگواری چون ابراهیم هرگز به میهمان تازه وارد خود نمی گوید: علیکم السلام شما مردمی ناشناخته هستید).

"فَرَاغَ إِلَىٰ أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجَلٍ سَمِينٍ" کلمه "روغ" که مصدر فعل ماضی "راغ" است - به طوری که راغب گفته (۲) - به معنای این است که انسان طوری از حضور حاضران برود که نفهمند برای چه می رود، و خلاصه با نوعی حيله برود. دیگران گفته اند به معنای رفتن پنهانی است. ولی برگشت معنای اولی هم به همان معنای دوم است.

و مراد از "عجل سمین" گوساله چاقی است که بریان کرده باشند، هر چند ظاهر - لفظ همان گوساله چاق است، چون دنبالش آمده "فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ" بعد از آنکه آن را نزد میهمانان آوردند، ابراهیم آن را نزدیک ایشان برد. ممکن هم هست حرف "فاء" را فصیحه بگیریم و بگویم تقدیر کلام "فجاء بعجل سمین فذبحه و شواه و قربه الیهم" است، یعنی پس گوساله ای چاق آورد، و آن را ذبح کرد، و سپس کباب نموده نزدیک میهمانان گذاشت.

"فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ قَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ" طعام را نزدیک ایشان برد، و گفت چرا نمی خورید. چون میهمانان را بشر پنداشته بود.

"فَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ..."

در این جمله کلمه "فاء" فصیحه است، و از حذف جزئیاتی از کلام خبر می دهد و تقدیر کلام چنین است: "فلم یمدوا الیه آیدیهم، فلما رأى ذلك نكرهم، و أوجس منهم خيفة - میهمانان دست به سوی آن طعام دراز نکردند، و ابراهیم چون این را بدید بدش آمد و از ایشان احساس ترس کرد" و کلمه "ایجاس" که مصدر فعل ماضی "اوجس" است به معنای احساس در باطن قلب می باشد. و کلمه "خیفه" به معنای نوعی ترس است، و معنای جمله این است.

ص: ۵۶۶

۱- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۱۰.

۲- مفردات راغب، ماده "روغ".

که: ابراهیم در باطن خود احساس نوعی ترس کرد، (که با ترسهای دیگر فرق داشت).

"قَالُوا لَا تَخَفْ" - این جمله بدون واو عاطفه آمده، و به اصطلاح ادبیات به فصل آمده نه وصل، و این بدان جهت است که در حقیقت در معنای جواب از سؤالی است تقدیری، گویا کسی پرسیده: خوب، بعد از آنکه احساس ترس کرد چه شد؟ در پاسخ می گوید: فرشتگان گفتند مترس، و او را به فرزند دانا مژده دادند، و ترسش را مبدل به امنیت و سرور کردند. و مراد از "بِعْلَامِ عَلِيمٍ" اسماعیل و یا اسحاق است که اختلاف در آن در جلدهای دیگر این کتاب نقل شد.

"فَأَقْبَلَتْ امْرَأَتُهُ فِي صَيْرِهِ فَصَيَّرَتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ" در مجمع البیان می گوید: کلمه "صره" به معنای فریاد شدید است، و از "صریر" دروازه گرفته شده، که هنگام باز و بسته شدن صدا می کند، و این کلمه در مورد جماعت هم به همین شکل استعمال می شود. و کلمه "صک" زدن با اعتماد شدید است (۱).

و معنای آیه این است که: (در این میان) همسر ابراهیم - که بشارت را شنیده بود - با فریاد و زاری آمد در حالی که سیلی به صورت خود می زد، و می گفت: آخر من پیر زنی هستم که در جوانی ام نازا بودم چگونه حالا که پیر شده ام بچه می آورم؟ و یا معنایش این است که:

آیا هیچ سابقه دارد که زنی عجوز و عقیم بچه بزاید.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از کلمه "صره" جماعت است، و همسر ابراهیم با جماعتی نزد فرشتگان آمد، و به صورت خود زده و گفته است آنچه را که گفته. ولی معنای اول با سیاق موافقتر است.

"قَالُوا كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ إِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ" اشاره با کلمه "كذلك" اشاره است به بشارتی که ملائکه به این زن و شوهر با این وضعی که دارند دادند. به زن و شوهری بشارت فرزنددار شدن دادند که زن آن وقتی که جوان بود زنی نازا بود، تا چه رسد به امروز که پیر هم شده. و مرد، پیر مردی است که کهولت و پیری بر او مسلط شده است. و پروردگار ابراهیم حکیم است، یعنی هیچ اراده ای نمی کند مگر بر طبق حکمت، و علیم است یعنی هیچ امری نیست که علت و یا جهتی از جهاتش بر او پوشیده باشد.

"قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ... لِلْمُشْرَفِينَ" کلمه "خطب" به معنای امری عظیم و مهم است. و کلمه "حجارة من طين" به

ص: ۵۶۷

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۶ و ۱۵۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۱۲.

معنای کلوخی که چون سنگ محکم شده باشد. و کلمه "تسویم" به معنای علامت نهادن بر هر چیز است، چون از مصدر "سومه" اشتقاق یافته، که به معنای علامت است.

و معنای آیه این است که: "قال" ابراهیم گفت "فَمَا خَطْبُكُمْ" پس بدنبال چه کار مهمی آمده اید "أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ" ای فرستاده شدگان خدا. "قالوا" ملائکه به ابراهیم گفتند:

"إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ"، ما را به سوی مردمی مجرم فرستاده، که همان قوم لوط باشند، "لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ" تا رها کنیم بر سرشان سنگی از گل، گلی که چون سنگ سفت باشد. و خدای سبحان در کتاب مجیدش این گل را "سجیل" هم خوانده. "مسومه" در حالی که آن سنگها، نزد پروردگارت نشان دارند، و برای نابود کردن همان قوم نشان گذاری شده اند. و ظاهرا الف و لام در کلمه "الْمُرْسَلُونَ" الف و لام عهد باشد، و چنین معنا دهد "پس برای چه کاری آمده اید، ای کسانی که قبلا گفتید ما فرستاده شده ایم". "فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ... الْعَذَابَ الْأَلِيمَ" حرف "فاء" که بر سر آیه آمده، فصیحه است، یعنی می فهماند جزئیاتی از داستان در اینجا حذف شده، تا با اتکاء به فهم خواننده رعایت کوتاه گویی شده باشد، و آن جزئیات این است که: ملائکه بعد از بیرون شدن از محضر ابراهیم به سوی قوم لوط رفتند، و به خانه خود او درآمده. مردم لوط که جوانانی زیباروی دیده بودند، به خانه لوط حمله ور شدند، تا آنجا که فرشتگان، اهل خانه را از قریه بیرون بردند- تفصیل این داستان در چند جای قرآن آمده- "فاخرجنا"- ملائکه در این جمله مقدمات کار را شرح می دهند. و ضمیر در کلمه "فیها" به قریه برمی گردد، هر چند که کلمه "قریه" قبلا در آیه نیامده بود، و لیکن از مفهوم سیاق فهمیده می شود. و منظور از جمله "بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ" خانه لوط است که در آن قریه تنها این خانه مسلمان بودند. "و تَرَكْنَا فِيهَا آيَةً" بعد از بیرون کردن اهل آن یک خانه، یک آیت در آن قریه به جای گذاشتیم. و این جمله اشاره است به هلاکت همه اهل قریه و زیر و رو شدن سرزمینشان و مراد از جمله "ترکنا" بطور کنایه این است که آثاری از این عذاب را در آن قریه باقی گذاشتیم.

آیتی که خداوند با عذاب قوم لوط و هلاکتشان بر جای گذاشت

و معنای آیه این است که: وقتی فرشتگان به قریه لوط رسیدند، و آن حوادث در آنجا پیش آمد "فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ". خواستیم هر چند نفری که دارای ایمان بودند از قریه بیرون کنیم، و غیر از یک خانوار "مِنَ الْمُسْلِمِينَ" از مسلمانان در آنجا نیافتیم، و آن خانواده لوط پیغمبر بودند، "و تَرَكْنَا فِيهَا" و ما در سرزمین ایشان با زیر و رو کردن آن سرزمین، و نابود کردن مردم "آیه" یک آیت و نشانه ای از ربوبیت خود و از بطلان شرکاء، در آنجا باقی گذاشتیم، یک آیت "لِلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ" برای مردمی که از عذاب الیم

بیمناکند، و ایشان را به ربوبیت ما رهنمون می‌شود.

" وَ فِي مُوسَى إِذْ أَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ " این جمله عطف است بر جمله " وَ تَرَكْنَا فِيهَا آيَةً " و تقدیر کلام چنین است " و در داستان موسی هم آیتی است " (که ما او را از نظر ظاهر با دست خالی به سراغ فرعون فرستادیم) اما با سلطانی آشکار و برهانی قاطع، و معجزات خیره کننده.

" فَتَوَلَّىٰ بُرْكَنَهُ وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ " کلمه " تولى " از مصدر " تولى " است، که به معنای اعراض است. و حرف " باء " در جمله " برکنه " بای مصاحبت است. و منظور از " رکن فرعون " جنود او است، هم چنان که آیه بعدی نیز این معنا را تأیید می‌کند. و معنای آیه این است که: فرعون با لشکریانش از موسی روی گردانده دعوتش را نپذیرفتند. بعضی (۱) هم گفته اند: حرف باء در اینجا معنا نمی‌دهد، و تنها به منظور متعدی کردن فعل لازم آمده، چون " تولى " فعل لازم است، حرف باء را آورده تا معنای واداری به اعراض را برساند، و در نتیجه معنای آیه چنین شود: فرعون لشکر خود را وادار کرد به اینکه از موسی اعراض کنند.

" وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ " - یعنی فرعون یک بار گفت که موسی مجنون است، که حکایت این گفتارش در آیه " إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ " (۲) آمده، و یک بار دیگر گفت که وی ساحر است، و حکایت این تهمت در آیه " إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ " (۳) آمده است.

اشاره به هلاکت فرعون و لشکریانش و هلاکت عاد، ثمود و قوم نوح (علیه السلام)

فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ وَهُوَ مُلِيمٌ

کلمه " نبذ " که فعل " نبذناهم " از آن گرفته شده، به معنای پرت کردن و دور انداختن چیزی است به طوری که از بی اعتنایی به آن حکایت کند. و کلمه " یم " به معنای دریا است. و کلمه " ملیم " به معنای ننگ آور، و یا به عبارت دیگر کسی است که کاری کند که مستحق ملامت شود، و این کلمه از کلمه " آلام " گرفته شده، مانند کلمه " أغرب " که به معنای کسی است که امری غریب انجام دهد.

و معنای آیه شریفه این است که: ما او و لشکریانش را که رکن و مایه اعتماد او بودند، گرفتیم و به دریا ریختیم، و این بعد از آن بود که وی از کفر و لجبازی و طغیان، به مرحله ای رسیده بود که مستحق ملامت بود. و اگر تنها فرعون را ملامت کرده با اینکه تمامی. [

ص: ۵۶۹

۱- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۱۳ و مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۹.

۲- این رسولی که به سوی شما ارسال شده قطعاً دیوانه است. سوره شعراء، آیه ۲۷.

۳- این مرد محققاً ساحری زبردست است. سوره شعراء، آیه ۳۴. [.....]

لشکریانش شریک با او بودند، بدین جهت است که فرعون امام و رهبر آنان به سوی هلاکت بود، هم چنان که در باره او صریحا فرموده: "يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ" (۱).

و در این آیه اشاره ای به عظمت قدرت و هول انگیزی عذاب خدا نیز شده، می فهماند که خدا چگونه فرعون و لشکریانش را خوار کرد، و این اشاره بر کسی پوشیده نیست.

"وَ فِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ" این آیه شریفه عطف است بر ما قبل که می فرمود "و فی موسی" و معنایش این است که: در داستان قوم عاد هم آیتی است که ما بادی عقیم به سوی آنان رها کردیم، (توجه داشته باشید که کلمه "أرسلنا" در این آیه به معنای رها کردن است).

و باد عقیم- به طوری که می گویند- آن بادی است که از آوردن فایده ای که در بادها مطلوبست، مانند حرکت دادن ابرها، تلقیح درختان، باد دادن خرمنها، پرورش حیوانات و تصفیه هوا امتناع دارد و از آن عقیم است، و چنین بادی تنها اثرش هلاک کردن مردم است، هم چنان که آیه بعدی بدان اشاره دارد.

"مَا تَدْرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلْتَهُ كَالرِّمِيمِ" ما تدر- یعنی هیچ چیز را رها نمی کند، مگر آنکه چون استخوان پوسیده آردش می سازد. و کلمه "ریمیم" به معنای هر چیزی است که هلاک و پوسیده شده باشد، مانند استخوان پوسیده پودر شده. و معنای آیه روشن است.

"وَ فِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ... مُتَّصِرِينَ" این آیه شریفه نیز عطف است بر ما قبلش که می فرمود "و فی عاد" یعنی و در داستان قوم ثمود هم آیتی است که به ایشان گفته شد: "تا چند روزی خوش باشید" و گوینده این تهدید پیغمبرشان صالح (علیه السلام) بود که به ایشان فرمود: "تا سه روز دیگر در خانه هایتان خوش باشید که این وعده ای است تکذیب ناشدنی" (۲) و این تهدید را وقتی به ایشان گفت که ماده شتری را که به معجزه از شکم کوه بیرون شد کشتند. صالح (علیه السلام) سه روز مهلتشان داد، تا در این سه روز از کفر و طغیان خود برگردند، ولی این مهلت سودشان نبخشید، و کلمه عذاب بر آنان حتمی شد.

"فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَ هُمْ يُنظَرُونَ" - کلمه "عتو" - به طوری که راغب گفته (۳) - به معنای امتناع ورزیدن و شانه خالی کردن."

ص: ۵۷۰

۱- فرعون قوم خود را در روز قیامت دنبال سر خود می آورد، تا همه را در داخل آتش کند. سوره هود، آیه ۹۸

۲- سوره هود، آیه ۶۵.

۳- مفردات راغب، ماده "عتو".

از اطاعت است که قهرا با ترمذ منطبق می شود. و مراد از این ترمذ و عتو، ترمذ از امر خدا و رجوع به سوی خدا در آن سه روزه مهلت است، پس اشکال نشود که ترمذشان از امر خدا (به طوری که از تفصیل داستان برمی آید) مقدمه ای بود برای خوشگذرانی در ایام مهلت، و حال آنکه آیه شریفه بر عکس این دلالت دارد (تاریخ می گوید: ترمذ قوم ثمود باعث آن تهدید شد که بیش از سه روز مهلت ندارند و آیه شریفه می فرماید در همان سه روز از بازگشت به سوی خدا ترمذ کردند).

"فَأَخَذْتَهُمُ الصَّاعِقَةَ وَ هُمْ يَنْظُرُونَ" - اینکه در اینجا عذاب قوم صالح را صاعقه خوانده، منافات با آیه شریفه "وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ" (۱) ندارد، که عذاب آن قوم را صیحه دانسته، برای اینکه ممکن است در عذاب آنان هم صاعقه دخالت داشته باشد و هم صیحه.

"فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَ مَا كَانُوا مُنْتَصِرِينَ" - بعید نیست که کلمه "استطاعوا" در اینجا متضمن معنای تمکن باشد، چون کلمه استطاعت برای گرفتن مفعول "من" نمی خواهد، و در اینجا با "من" مفعول گرفته، فرموده "من قیام" پس معنایش این می شود که: متمکن از برخاستن از آنجا که نشسته بودند نشدند، و خلاصه مهلت نبود که از عذاب خدا فرار کنند. و این تعبیر کنایه است از اینکه خداوند این قدر به ایشان مهلت نداد که از جای خود برخیزند.

"وَ مَا كَانُوا مُنْتَصِرِينَ" - این جمله عطف است بر جمله "فَمَا اسْتَطَاعُوا" و معنای دو جمله این است که: نه خودشان توانستند برخیزند، و نه کسی دیگر یاریشان کرد و عذاب را از ایشان برگردانید.

"وَ قَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ" این جمله عطف است بر داستانهای سابق، و اگر کلمه "قوم" منصوب شده به خاطر این است که مفعول فعلی تقدیری است، که تقدیرش "و أهلکنا قوم نوح" است. می فرماید ما قبل از قوم عاد و ثمود، قوم نوح را هلاک کردیم که مردمی فاسق و روی گردان از امر خدا بودند.

پس معلوم می شود که در زمان نوح هم امر و نهی از ناحیه خدای سبحان به مردم می شده، و مردم مکلف بودند دستورات خدا را که پروردگار ایشان و پروردگار هر موجودی است اطاعت کنند. خداوند مردم هر عصری را به زبان پیامبر آن عصر به سوی این حق دعوت می کرده، پس آنچه انبیاء گفته اند، حق و از ناحیه خداست، و یکی از گفته های آنان مساله وعده و وعید و پاداش و کیفر قیامت، و اصل قیامت است (و همین خود برهانی است بر مساله معاد، و حاجت به برهانی دیگر نیست).

معنای آیه: "وَ السَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ"

"وَ السَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ" از این آیه به بعد، به سیاق سابق سوره که می فرمود: "وَ فِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ..."

ص: ۵۷۱

برگشته. و کلمه "اید"، هم به معنای قدرت می آید و هم به معنای نعمت، ولی اگر به معنای قدرت باشد کلمه "موسعون" یک معنا می دهد و اگر به معنای نعمت باشد معنایی دیگر می دهد.

بنا بر معنای اول آیه چنین می شود که: ما آسمان را با قدرتی بنا کردیم که با هیچ مقیاسی توصیف و اندازه گیری نمی شود، و ما دارای وسعتی در قدرت هستیم، که هیچ چیز آن قدرت را مبدل به عجز نمی کند.

و بنا بر معنای دوم آیه چنین می شود که: ما آسمان را بنا کردیم در حالی که بنا کردنش مقارن با نعمتی بود که آن نعمت را با هیچ مقیاسی نمی توان تقدیر کرد، و ما دارای نعمتی واسع هستیم، و دارای غنائی مطلق می باشیم، و خزانه های ما با اعطاء و رزق دادن پایان نمی پذیرد، و از آسمان هر که را بخواهیم و به هر جور بخواهیم رزق می دهیم.

احتمال هم دارد که کلمه "موسعون" از این اصطلاح گرفته شده باشد که می گویند:

"فَلاَنٍ اَوْسَعُ فِى النِّفْقَةِ - فِلاَنِى دَر نَفْقَه تَوْسَعَه دَاد" یعنی خیلی خرج کرد، در نتیجه منظور توسعه دادن به خلقت آسمان خواهد بود، که بحث های ریاضی امروز هم آن را تایید می کند.

"وَ الْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ" کلمه "فرش" به معنای گستردن است، و همچنین کلمه "مهد". و معنای آیه این است که: ما زمین را گسترديم و مسطحش کردیم تا شما بتوانید روی آن قرار گیرید، و در آن ساکن شوید، پس ما چه خوب گسترنده ای هستیم. البته باید دانست که این مسطح کردن زمین با کروی بودن آن منافات ندارد.

"وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ" کلمه "زوجین" به معنای هر دو چیزی است که مقابل هم باشند، یکی فاعل و مؤثر باشد، دیگری منفعَل و متاثر، از آنکه فاعل است عملی سرزند، و بر آنکه منفعَل است واقع شود، مانند زن و شوهر. بعضی (۱) گفته اند: این کلمه به معنای مطلق هر دو چیز متقابل است، مانند زن و شوهر، زمین و آسمان، شب و روز، خشکی و دریا، و انس و جن. و بعضی (۲) گفته اند: اصلا این کلمه به معنای زن و شوهر است نه به معنای دو چیز متقابل.

"لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ" - یعنی اگر از هر چیزی جفت خلق کردیم برای این است که شاید شما متذکر شوید و بفهمید که خالق آن، خودش زوج ندارد و منزله از داشتن زوج و شریک است، بلکه واحدی است که سراسر جهان شاهد بر یکتایی او است.

"فَقَرُّوا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ"

ص: ۵۷۲

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۶۰.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۶۰.

در این دو آیه تفریعی شده است بر حجت‌هایی که قبلاً بر وحدانیت خدا در ربوبیت و الوهیت اقامه شده بود، و داستانهای متعددی از امت‌های گذشته که به خدا و رسولان او کفر می‌ورزیدند، و سرانجام کارشان به انقراض انجامید، در آن آمده بود.

در این دو آیه نتیجه می‌گیرد: حال که چنین است پس به سوی خدا فرار کنید. و مراد از فرار کردن به سوی خدا، انقطاع به سوی او است به دست برداشتن از کفر، و گریزان بودن از عقابی که کفر به دنبال دارد، و متوسل شدن به ایمان به خدای تعالی به تنهایی، و اینکه او را یگانه معبودی بی شریک برای خود بگیرند.

جمله "وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ" به منزله تفسیری است برای جمله "فَقَرُّوا إِلَى اللَّهِ" و معنایش این است: این که گفتیم به سوی خدا بگریزید، و دست از غیر او بردارید، مرادمان این است که به خدای یکتا برگردید، به خدایی که شریکی در الوهیت و معبودیت ندارد.

و خدای تعالی جمله "إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ" را مکرر آورده تا انداز را تاکید کند.

و این دو جمله از زبان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حکایت شده است.

بحث روایتی (روایاتی در باره آیات انفسی، رزق، ید داشتن خدا، و خلق زوجین از هر چیز و...)

در تفسیر قمی در ذیل آیه "وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ" می‌گوید: امام فرمود: آیتی که خدا در خود تو دارد، این است که تو را شنوا و بینا کرده، یک بار خشم می‌کنی و یک بار راضی می‌شوی، گاهی گرسنه می‌شوی و گاهی سیر، و همه اینها آیت‌های خدا است (۱).

مؤلف: در مجمع البیان این تفسیر را به امام صادق (علیه السلام) نسبت داده (۲).

و در کتاب توحید به سند خود از هشام بن سالم روایت کرده که گفت: اشخاص از امام صادق سؤالاتی می‌کردند، از آن جمله شخصی پرسید: پروردگار خود را با چه چیزی شناختی؟ فرمود: به اینکه تصمیم قطعی بر عملی می‌گیرم، ولی چیزی نمی‌گذرد که تصمیم سست می‌شود، و بر کاری همت می‌گذارم ولی آن کار نمی‌شود، پس معلوم شد که من تصمیم می‌گیرم و او آن را فسخ می‌کند، من همت می‌گذارم و او آن را نقض می‌کند (۳).

مؤلف: این روایت را صاحب خصال از آن جناب از پدر و جد بزرگوارش از امیر

ص: ۵۷۳

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۳۰.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۶.

۳- توحید صدوق، ص ۲۸۹، ح ۸.

المؤمنين (عليه السلام) نقل کرده (۱).

و در الدر المنثور است که خرائطی - در کتاب مساوی الاخلاق - از علی بن ابی طالب روایت آورده که در تفسیر جمله " وَ فِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ " فرموده: آیتی که خدا در خود انسان قرار داده مجرای بول و غائط است (۲).

مؤلف: این روایت مانند دو روایت قبلی در مقام بیان مصداقی از راه های معرفت است، نه اینکه آیت نفسی تنها اینها باشند.

و نیز در آن کتاب آمده که ابن نقور و دیلمی از علی (علیه السلام) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده که در ذیل آیه " وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ " فرموده:

منظور از این رزق که در آسمان است، باران می باشد (۳).

مؤلف: نظیر این روایت را قمی هم در تفسیر خود بدون ذکر سند و بدون ذکر نام امام نقل کرده (۴) و در ارشاد مفید از علی (علیه السلام) روایت آمده، که در ضمن حدیثی فرمود: به طلب رزق برخیزید، که رزق تنها برای طالب رزق ضمانت شده (۵).

و در کتاب توحید به سند خود از ابی البختری روایت کرده که گفت: جعفر بن محمد از پدرش از جدش از علی بن ابی طالب (علیه السلام) برایم حدیث کرد که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: یا علی به درستی که یقین این است که احدی را با خشم خدا خشنود نسازی، و احدی را به سبب آنچه خدا به تو داده نستایی، و احدی را به سبب آنچه که خدا به تو نداده مذمت نکنی، که رزق نه با حرص حریص به دست می آید، و نه کراهت اکراه کننده می تواند آن را برگرداند... (۶).

و در مجمع البیان در ذیل جمله " فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِي صَرْوِهِ " گفته: بعضی گفته اند:

یعنی با جماعتی آمد نقل از امام صادق (علیه السلام) (۷).

و در الدر المنثور است که فاریابی و ابن منذر از علی بن ابی طالب (علیه السلام) روایت کرده اند که فرمود " ریح عقیم " عبارت است از (۸) نکباء (۹).

ص: ۵۷۴

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۲۴ نقل از خصال.

۲- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۴.

۳- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۴.

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۳۰.

۵- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۲۵، به نقل از ارشاد.

۶- توحید صدوق، ص ۳۷۵، ح ۲۰.

۷- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵۷. [.....]

۸- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۵.

۹- "نکباء" بادی است که از جهت وزش بادهای چهارگانه منحرف شود و میان دو باد وزد و آن باعث هلاکت مواشی است.
(لغتنامه دهخدا).

و در کتاب توحید به سند خود از محمد بن مسلم روایت کرده که گفت: من از امام باقر (علیه السلام) پرسیدم: معنای اینکه خدای عز و جل فرموده: "يا اِئِيسُ ما مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ بِيَدَيَّ" چیست؟ فرمود: منظور از کلمه "يد" در کلام عرب نیرو و نعمت است، مثلاً در آیه "وَ اذْکُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْاَیْدِ" و آیه "وَ السَّمَاءَ بَنَيْنَا بِاَیْدٍ" و آیه شریفه "وَ اَیَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ" به معنای قوت است. و در اینکه عرب می گوید: "لفلان عندی ید بیضاء- فلانی نزد من دستی سفید دارد" به معنای نعمت است (۱).

و در توحید به سند خود از ابی الحسن، حضرت رضا (علیه السلام) روایت کرده که در خطبه ای طولانی فرمود: خدای تعالی با این که شعور را شعور کرد به این معنا شناخته شد که کسی او را دارای شعور نکرده، و با اینکه جوهرها را جوهر کرده شناخته شده به اینکه خودش جوهر ندارد، و با اینکه بین موجودات ضدیت برقرار کرد، شناخته شده به اینکه خودش ضد ندارد، و با اینکه بین بسیاری از موجودات مقارنه قرار داده شناخته شده به اینکه خود قرین ندارد. او بود که بین نور و ظلمت، خشکی و تری، خشونت و نرمی و سرد و گرم ضدیت برقرار کرد، و باز او بود که بین دو چیز ناسازگار الفت و بین دو چیز نزدیک به هم جدایی انداخت، و با همین جدایی انداختها فهماند که جدا کننده ای در کار است، و با این الفت اندازها فهماند که الفت دهنده ای در بین است، و در همین مقام فرموده: "وَ مِنْ کُلِّ شَیْءٍ خَلَقْنَا زَوْجینَ لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ".

بین قبل و بعد جدایی انداخت تا معلوم شود خودش قبل و بعدی ندارد، غریزه هایی که در موجودات هست شهادت می دهد به اینکه پدید آورنده و سازنده غریزه ها، خود غریزه ندارد. و با اینکه وقت را وقت کرد فهمانید که وقت کننده وقت، خود وقت ندارد، و با اینکه بعضی از موجودات حجاب بعضی دیگر شد، فهماند بین خود او و خلقتش حجابی نیست (۲).

و در مجمع البیان در ذیل جمله "فَفِرُّوا اِلَى اللّٰهِ" می گوید: بعضی گفته اند معنایش این است که: برای فرار از گناهان به حج بروید- نقل از امام صادق (علیه السلام) (۳).

مؤلف: این روایت را کافی (۴) و معانی الاخبار (۵) هم به سند خود از ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) نقل کرده اند، و بعید نیست که از باب تطبیق باشد.

ص: ۵۷۵

۱- توحید صدوق، ص ۱۵۳.

۲- توحید صدوق، ص ۳۴.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۶۰.

۴- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۳۰ به نقل از کافی.

۵- معانی الاخبار، ط جامعه مدرسین قم، ص ۲۲۲.

اشاره

كَذَلِكَ مَا آتَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا- قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ (۵۲) أ تَوَاصَوْا بِهِ يُبْلِ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ (۵۳) فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَا أَنْتَ بِمَلُومٍ (۵۴) وَ ذَكَرْنَا فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ (۵۵) وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (۵۶)

مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ مَا أُرِيدُ أَنْ يُطِيعُونِ (۵۷) إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ (۵۸) فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ (۵۹) فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ (۶۰)

ترجمه آیات

این چنین بود که هیچ رسولی به سراغ کفار قبل از این کفار نیامد مگر اینکه گفتند یا ساحر است و یا جن زده (۵۲).

آیا یکدیگر را به آن سفارش می کردند، نه، مساله سفارش نیست بلکه همه طاغی اند (۵۳).

پس تو هم از آنان روی بگردان که هیچ سرزنشی بر تو نیست (۵۴).

و تذکر بده که تذکر به حال مؤمنین نافع است (۵۵).

و من جن و انس را نیافریدم مگر برای اینکه عبادتم کنند (۵۶).

و من از آنان نه رزقی می خواهم و نه می خواهم چیزی به من بچشانند (۵۷).

بدرستی یگانه رزاق و دارای قوت و متانت خداست (۵۸).

پس به درستی آنهایی که در این امت ستم کردند همان نصیبی را دارند که هم مسلمانان در امت های گذشته داشتند پس خیلی به عجله وادار مکنید (۵۹).

پس وای بر کسانی که کفر ورزیدند از آن روزی که وعده اش به ایشان داده شده (۶۰).

بیان آیات

اشاره

این آیات خاتمه سوره است، و در آن به همان مطالبی که سوره با آن آغاز شده بود برگشت شده، که همان انکار معاد مشرکین و معارضه با مقام رسالت با سخنانی مختلف بود، و سپس ایشان را به روز موعود تهدید می کرد.

"كَذَلِكَ مَا أَتَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ" یعنی: مطلب از این قرار است که قبل از این قوم هم هیچ رسولی به سوی مردم نیامد، مگر آنکه یا گفتند ساحر است، و یا گفتند مجنون است. و بنا بر این، کلمه "كذلك" نظیر خلاصه گیری از مطالب قبل است که گفتیم معاد را انکار می کردند، و با رسالت رسولان با سخنانی مختلف مقابله می نمودند.

و جمله "ما أتى الذين من قبلهم" بیان است برای کلمه "كذلك".

"أَتَوَصَّوْا بِهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ طَٰغُونَ" کلمه "تواصی" به معنای این است که مردمی یکدیگر را به امری سفارش کنند. و ضمیر "به" به قول برمی گردد و استفهام تعجبی است و معنای آیه چنین است که: آیا این امت ها به یکدیگر سفارش کرده بودند، و هر امتی که قبلا بوده به امت بعدی خود یاد داده و سفارش کرده که او هم همین حرفها را بزند؟ نه، و لیکن همه این اقوام طاغی بودند، و این حرفها زائیده طغیان است.

طغیان و استکبار، علیت مشترک تکذیب اقوام مکذب بوده است

"فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَا أَنْتَ بِمَلُومٍ" این جمله تفریع بر طغیان و استکبار و اصرار آنان بر عناد و لجابت و نتیجه گیری از آن است.

و معنای آیه چنین است. حال که وضع چنین است، و مردم دعوت تو را اجابت نمی کنند مگر به مثل همان اجابتی که امت های گذشته کردند، و پیغمبر خود را ساحر و یا مجنون خواندند و اگر دعوت تو بیش از عناد در آنان اثر نگذاشت روی از آنان بگردان، و مجادله مکن که حق را به آنان بقبولانی، که اگر چنین کنی سرزنش نمی شوی، برای اینکه تو معجزه را به ایشان نشان دادی و حجت را بر آنان تمام کردی.

" وَ ذَكَرَ فَإِنَّ الذُّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ " این جمله تفریع و نتیجه گیری از دستوری است که قبلا داد و فرمود: از کفار روی بگردان. پس در حقیقت امری است به تذکر بعد از نهی از جدال با آنان، و معنایش این می شود که: تو دست از تذکر دادن خود بر مدار، و هم چنان که تا کنون ایشان را با مواعظت تذکر می دادی تذکر ده، چون تذکر، مفید به حال مؤمنین است، و ربطی به استدلال و جدال با آن طاغیان ندارد. استدلال و جدال به جز زیادتیر شدن طغیان و کفر اثر دیگری در آنان ندارد.

بررسی مفاد آیه: " وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ " و توضیحاتی در باره اینکه غرض از خلقت انس و جن عبادت خدا است

" وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ " در این آیه، سیاق کلام از تکلم با غیر به متکلم وحده تغییر یافته. و این تغییر سیاق برای آن بوده که کارهایی که در سابق ذکر می شد و به خدا نسبت می داد، مانند خلقت و ارسال رسل و انزال عذاب، کارهایی بود که واسطه برمی داشت، و مثلا ملائکه و سایر اسباب در آن واسطه بودند، بخلاف غرض از خلقت و ایجاد- که همان عبادت باشد- که امری است مختص به خدای سبحان و احدی در آن شرکت ندارد.

و جمله " إِلَّا لِيَعْبُدُونِ " استثنایی است از نفی، و شکی نیست که این استثناء ظهور در این دارد که خلقت بدون غرض نبوده، و غرض از آن منحصرآ عبادت بوده، یعنی غرض این بوده که خلق، عابد خدا باشند، نه اینکه او معبود خلق باشد، چون فرموده " الا ليعبدون " یعنی:

تا آنکه مرا پرستند، و نفرموده: تا من پرستش شوم یا تا من معبودشان باشم.

علاوه بر این، غرض هر چه باشد پیداست امری است که صاحب غرض به وسیله آن استکمال می کند، و حاجتش را برمی آورد، در حالی که خدای سبحان از هیچ جهت نقص و حاجتی ندارد. تا به وسیله آن غرض نقص خود را جبران نماید و حاجت خود را تامین کند.

و نیز از جهتی دیگر فعلی که بالآخره منتهی به غرضی که عاید فاعلش نشود لغو و سفیهانه است، لذا نتیجه می گیریم که خدای سبحان در کارهایی که می کند غرضی دارد، اما غرضش ذات خودش است، نه چیزی که خارج از ذاتش باشد، و کاری که می کند از آن کار سود و غرضی در نظر دارد، ولی نه سودی که عاید خودش گردد، بلکه سودی که عاید فعلش شود.

اینجاست که می گوئیم خدای تعالی انسان را آفرید تا پاداش دهد، و معلوم است که ثواب و پاداش عاید انسان می شود، و این انسان است که از آن پاداش منتفع و بهره مند می گردد، نه خود خدا، زیرا خدای عز و جل بی نیاز از آن است. و اما غرضش از ثواب دادن خود ذات متعالیش می باشد، انسان را بدین جهت خلق کرد تا پاداش دهد، و بدین جهت

پاداش دهد که الله است.

پس پاداش کمالی است برای فعل خدا، نه برای فاعل فعل که خود خدا است، پس عبادت غرض از خلقت انسان است، و کمالی است که عاید انسان می شود، هم عبادت غرض است و هم توابع آن- که رحمت و مغفرت و غیره باشد. و اگر برای عبادت غرضی از قبیل معرفت در کار باشد، معرفتی که از راه عبادت و خلوص در آن حاصل می شود در حقیقت غرض اقصی و بالاتر است، و عبادت غرض متوسط است.

بیان اینکه الف و لام در "الجن و الانس" الف و لام جنس، و لام در "لیعبدون" لام غرض است

حال خواهی گفت: حمل کردن لام در جمله "لیعبدون" بر لام غرض معارض است با آیه شریفه "وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَ لِمَنْ لَكَ خَلْقُهُمْ" (۱) و با آیه شریفه "وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ" (۲) برای اینکه ظاهر آیه اول این است که غرض از خلقت اختلاف است، و ظاهر آیه دوم این است که غرض از خلقت رفتن بسیاری از افراد جن و انس به جهنم است ناگزیر ما باید از حمل لام بر لام غرض صرف نظر نموده بگوییم لام غایت است (در این صورت معنای هر سه آیه این می شود که: خدای تعالی انسان را نه برای عبادت و نه برای اختلاف و نه برای جهنم آفرید بلکه انسانی آفریده که بعضی او را عبادت می کنند و بعضی از خلقت خود اختلاف را نتیجه می گیرند و بعضی جهنمی شدن را).

در پاسخ می گوئیم: اما آیه اول که اشاره "و لذلک" و برای همین هم خلقشان کرده ایم" اشاره به رحمت است، نه به اختلاف. و اما آیه دوم هر چند لام در آن لام غرض است، می فرماید به منظور ریختن در دوزخ و یا اختلاف خلقشان کرده ایم، و لیکن این غرض، غرض اصلی نیست، بلکه تبعی و به قصد ثانوی است، که گفتار مفصل ما در تفسیر این دو آیه گذشت.

حال اگر بگویی در صورتی که لام در جمله "لیعبدون" لام غرض باشد این اشکال متوجه می شود که اگر غرض از خلقت، عبادت بندگان باشد، با در نظر داشتن اینکه تخلف مراد او از اراده اش امری محال است، باید تمامی بندگان او را عبادت می کردند و حال آنکه می بینیم که بسیاری از آنان او را نمی پرستند، و این خود بهترین دلیل است بر اینکه لام در آیه، لام غرض نیست، و اگر هم لام غرض باشد مراد از عبادت، عبادت تشریعی و دینی نیست، بلکه عبادت تکوینی است، که در آیه "وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ" (۳) از آن خبر

ص: ۵۷۹

۱- و بشر با هم اختلاف می کنند مگر آن افرادی که پروردگارت به آنان رحم کرده باشد که برای همین هم خلقشان کرد. سوره هود، آیه ۱۱۸ و ۱۱۹.

۲- ما برای جهنم بسیاری از جن و انس را تهیه دیده ایم. سوره اعراف، آیه ۱۷۹.

۳- هیچ موجودی نیست مگر آنکه خدا را با تسبیحش حمد می گوید. سوره اسری، آیه ۴۴.

می دهد.

و یا مراد از خلقت بندگان برای عبادت، این باشد که: ما آنان را طوری آفریده ایم که صلاحیت برای عبادت داشته باشند، و هر کس بخواهد او را عبادت کند بتواند، چون آنان را دارای اعتبار و عقل و استطاعت کردیم. و این توجیه خیلی هم دور نیست چون استعمال کلمه و نام یک عمل در صلاحیت و استعداد برای انجام فعلی که معنای آن کلمه است، استعمالی مجازی و شایع است، مثلاً می گوئیم "گاو برای شخم زدن خلق شده" و معنایش این است که صلاحیت و استعداد شخم را دارد، و یا می گوئیم "خانه برای سکنی ساخته شده" که باز معنایش این است که استعداد برای سکنی دارد.

در پاسخ می گوئیم: مبنا و اساس این اشکال این است که الف و لام در دو کلمه "الجن" و "الانس" الف و لام استغراق باشد، و معنای آیه این باشد که "ما تمامی افراد جن و تمامی افراد انس را تنها به غرض عبادت آفریدیم" آن وقت تخلف این غرض در بعضی افراد منافی با این غرض می شود، و اشکال می شود که تخلف مراد از اراده خدای تعالی محال است.

و اما اگر ما این دو الف و لام را الف و لام جنس بدانیم، نه استغراق در آن صورت وجود عبادت در دو نوع جن و انس و لو در بعضی از افراد آن دو کافی است، که این تخلف محال پیش نیاید، چون وجود افرادی که خدا را عبادت نمی کنند ضرری نمی زند، بله، اگر به طور کلی در جنس جن و بشر عبادت و رمی افتاد، و حتی یک نفر هم خدا را عبادت نمی کرد، با غرض خدای سبحان منافات داشت، و آن وقت می شد بگوئیم غرض خدای سبحان تخلف شده، و همان طور که خدای تعالی در خلقت افراد غرض دارد، در خلقت نوع هم غرض دارد، و ممکن است غرضش از خلقت این دو نوع وجود افرادی عابد در این دو نوع باشد.

و اما این احتمال که مراد از عبادت، عبادت تکوینی باشد نه دینی، احتمالی است ضعیف، برای اینکه در این صورت مطلب منحصر به جن و انس نمی شود، بلکه خلقت تمامی عالم برای عبادت تکوینی است. علاوه بر این، سیاق آیه سیاق توییح کفار است، که چرا عبادت تشریحی ندارند. و می خواهد کفار را به خاطر اینکه قیامت و حساب و جزاء را منکر شده اند تهدید کند، و معلوم است که حساب و جزاء مربوط به عبادت تشریحی است، نه تکوینی.

و نیز اینکه عبادت را حمل کردند بر استعداد و صلاحیت عبادت، و گفته اند: غرض

از خلقت جن و انس این است که صلاحیت و استعداد عبادت را داشته باشند، و یا مورد امر و نهی عبادی قرار بگیرند، احتمالی است ضعیف، برای اینکه این معنا بسیار واضح است که اگر کسی از چیزی استعداد و صلاحیت فعلی را می خواهد، برای این می خواهد که آن فعل را انجام دهد، و به فرضی هم که به گفته شما غرض از خلقت صلاحیت عبادت باشد، باز غرض اصلی و اولی عبادت است، و صلاحیت و استعداد مقدمه آن است.

پس نمی توانیم عبادت در آیه را حمل کنیم بر صلاحیت و استعداد عبادت، و اگر حمل کنیم در حقیقت اعتراف کرده ایم به اینکه غرض اولی و بالذات، خود عبادت است، و اینجاست که دوباره اشکال- البته اگر اشکالی باشد- برمی گردد.

پس حق همین است که بگوییم الف و لام در دو کلمه "الجن" و "الانس" الف و لام جنس است، نه استغراق، و مراد از عبادت، خود عبادت است نه صلاحیت و استعداد آن.

و اگر غرض به استعداد هم تعلق گرفته باشد غرض ثانوی و جزئی است تا مقدمه باشد برای غرض اولی و اعلا- که همان عبادتست، هم چنان که خود عبادت یعنی اعمالی که عبد با اعضاء و جوارح خود انجام می دهد، برمی خیزد، می ایستد، رکوع می کند، به سجده می افتد، غرض به همه اینها تعلق گرفته، و لذا می بینیم به آنها امر فرموده، اما این غرض برای مطلوب دیگر و غرض بالاتر است، و آن این است که بندگی و ذلت عبودیت بنده را در برابر رب العالمین نشان دهد، ذلت عبودیت و فقر مملوکی محض خود را در قبال عزت مطلق و غنای محض مجسم و ممثل سازد، هم چنان که چه بسا این معنا از آیه شریفه "قُلْ مَا يَعْبُوا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ" (۱) نیز استفاده شود، چون در این آیه "عبادت" را "به دعاء" مبدل کرده است.

پس معلوم می شود که حقیقت عبادت این است که بنده، خود را در مقام ذلت و عبودیت واداشته، رو به سوی مقام رب خود آورد. و همین، منظور آن مفسر است که عبادت را به معرفت تفسیر کرده، می خواهد بگوید: حقیقتش آن معرفتی است که از عبادت ظاهری به دست می آید.

پس غرض نهایی از خلقت همان حقیقت عبادت است، یعنی این است که بنده از خود و از هر چیز دیگر بریده، به یاد پروردگار خود باشد، و او را ذکر گوید.

این بود آنچه با تدبیر در آیه مورد بحث استفاده می شود، و اگر "جن" را در آن جلوتر از

ص: ۵۸۱

۱- بگو پروردگار من اعتنایی به شما و سرنوشت شما ندارد، اگر دعایتان نبود. سوره فرقان، آیه ۷۷.

"انس" آورده، برای این است که سخن از خلقت است و خلقت جن قبل از خلقت انس بوده، به شهادت اینکه می فرماید: "وَ الْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلِ مَنْ نَارِ السَّمُومِ" (۱). و عبادت غرض و نتیجه ای است که عاید فعل خدا می شود، نه عاید فاعل که خود خدا باشد، به همان بیانی که گذشت.

و از اینکه در آیه شریفه به وسیله نفی و استثناء، غرض را منحصر در عبادت کرده فهمیده می شود که خدای تعالی هیچ عنایتی به آنان که عبادتش نمی کنند ندارد، هم چنان که گفتیم آیه شریفه "قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ" به آن تصریح می کند.

معنای اینکه فرمود: "ما أَرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ مَا أَرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونَ"

"ما أَرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ مَا أَرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونَ" کلمه "اطعام" به معنای دادن طعام به کسی است که آن را بچشد و بخورد، در قرآن کریم فرموده: "وَ الَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَ يَشْقِيَنِي" (۲) و نیز فرموده: "الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ" (۳) و بنا بر این، ذکر اطعام بعد از رزق، از قبیل ذکر خاص بعد از عام است که معمولا در جایی به کار می رود که گوینده نسبت به خاص عنایتی بیشتر دارد. و در اینجا خدای تعالی خواسته است در بین همه انحاء رزق عنایت بیشتر خود را نسبت به طعام بفهماند و این بدان جهت است که احتیاج به طعام خوردن و سوخت بدن را تامین کردن، از سایر حوائج انسان وسیع تر است، و سایر حوائجش به آن اهمیت نیست، زیرا بدن همواره سوخت و سوز دارد، هر طعامی که می خورد وقتی می خورد که گرسنه است، و بعد از خوردن هم آن را دفع نموده، دوباره گرسنه می شود.

بعضی از مفسرین (۴) گفته اند: منظور از رزق، روزی دادن بندگان به بندگان است، می خواهد بفرماید: من از بندگانم نه می خواهم که بندگان را روزی دهند، و نه اینکه به خود من چیزی اطعام کنند.

بعضی (۵) دیگر گفته اند: مراد از اطعام تقدیم طعام به درگاه خدا است، آن طور که یک برده طعامی را نزد مولایش، و یک خدمتکار طعامی را نزد مخدوم خود می برد، می خواهد بفرماید: من نمی خواهم بندگانم برای من رزقی تحصیل کنند، و نیز از ایشان نمی خواهم که

ص: ۵۸۲

۱- جن را قبل از این از نار سموم آفریدیم. سوره حجر، آیه ۲۷.

۲- خدایی که به من اطعام می کند و مرا سیراب می گرداند. سوره شعراء، آیه ۷۹.

۳- خدایی که به آنان که همه گرسنه بودند طعام داد. سوره ایلاف، آیه ۴. [...]

۴- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۲۲.

۵- روح المعانی، ج ۲۷، ص ۲۳.

طعامی برایم درست کنند و به من پیشکش کنند تا من با آن رزق ارتزاق کنم، و آن طعام را بخورم.

"إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ" این جمله آیه قبلی را که می فرمود "مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ..." تعلیل می کند. و در این آیه التفاتی به کار رفته، چون در آیه قبلی سیاق، سیاق تکلم وحده بود، می فرمود "من نمی خواهم چنین و چنان کنند" و در آیه مورد بحث خدای تعالی غایب فرض شده می فرماید "خدا چنین و چنان است" و این بدان منظور است که تعلیل مذکور مستقیماً مستند به اسم جلاله شود که هر موجودی آغازش از آن اسم، و انجامش نیز به سوی آنست، گویا فرموده: من از ایشان رزقی نمی خواهم، چون رزاق منم، زیرا من الله هستم.

و اگر از رازق بودن خود با صیغه مبالغه "رزاق- بسیار روزی دهنده" تعبیر کرد، با اینکه ظاهر سیاق اقتضاء داشت که اکتفاء کند به این که بفرماید: خدا خودش رازق همه است، برای این است که وقتی تنها خدای تعالی رازق باشد، رزاق هم خواهد بود. برای اینکه روزی خوارانش بی حساب و بسیارند، پس این آیه نظیر آیه شریفه "وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ" است که نظیر این بیان در تفسیر آن نیز گذشت.

و کلمه "ذو القوه" یکی از اسماء خدای تعالی و به معنای "قوی" است، با این تفاوت که این کلمه از کلمه "قوی" رساتر است. و کلمه "متین" نیز یکی از اسماء خدای تعالی است که به معنای نیرومندی است که هیچ کاری ناتوانش نمی کند.

و تعبیر به این سه اسم برای این است که بر انحصار روزی دادن در خدای تعالی دلالت کند، و بفهماند که خدا در رساندن رزق به روزی خواران- با همه کثرتی که دارند- ناتوان و ضعیف نمی شود.

"فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِّثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ" کلمه "ذنوب" به معنای سهم و نصیب است، و کلمه "استعجال" به معنای این است که از دیگری بخواهی عجله کند، و او را بر انجام خواسته ات تحریک کنی. این آیه شریفه متفرع بر لازمه معنایی است که جمله "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" آن را افاده می کند، چون این جمله غرض از خلقت جن و انس را عبادت معرفی کرده و لازمه این معنا آن است که هر کس او را عبادت نکند ستمکار باشد، آیه مورد بحث هم می فرماید:

ستمکاران این امت نیز نصیبی از عذاب دارند، مثل نصیب هم مسلکانشان در امت های دیگر.

و معنای آیه چنین می شود: حال که این ستمکاران خدا را عبادت نمی کنند، و خدا

عنایتی به هدایت آنان ندارد، و در نتیجه از ناحیه خدا سعادت نمی‌دارند، و هیچ سعادت‌تی شامل ایشان نمی‌شود، قهرا نصیبی از عذاب دارند، مثل نصیب هم مسلکانشان در امت‌های گذشته که هلاک شدند، پس با این حال این چه عجله‌ای است که دارند، و به تو می‌گویند که زودتر عذاب ما را بیاور، و می‌گویند: "مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ - پس وعده چه وقت می‌رسد اگر راست می‌گویید" و "أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ - روز قیامت چه وقت است"؟.

در این آیه شریفه التفاتی از غیبت به تکلم به کار رفته، (در آیه قبلی خدا را غایب فرض کرده بود، و او را به اوصاف ذو القوه و رزاق و متین توصیف می‌کرد، و در آیه مورد بحث خود خدای تعالی گوینده به حساب آمده، می‌فرماید آنهایی که از این امت ستمکارند، چنین و چنان هستند، و در حقیقت می‌توان گفت این التفات جدیدی نیست، بلکه برگشتن به سیاق قبلی است، که باز در آن خدای تعالی گوینده بود، و می‌فرمود: من جن و انس را خلق نکردم (مگر برای...)، چون سخن در آیه مورد بحث از شاخه‌های آن آیه است.

"فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ" این آیه تفریع و نتیجه‌گیری از جمله "فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا..."، و هم هشدار است به اینکه این ذنوب و نصیب در روز قیامت برای آنان محقق و حتمی است، هر چند که زودرس شدن قسمتی از آن در همین دنیا ممکن باشد، و قیامت روزی است که برای آنان به غیر از ویل و هلاکت چیزی نیست، و آن همان روزی است که وعده اش داده شده.

و اگر تعبیر "لِلَّذِينَ ظَلَمُوا" که در آیه قبلی بود، در این آیه به "لِلَّذِينَ كَفَرُوا" تبدیل شده، برای این بود که توجه دهد، به اینکه مراد از ظلم در آنجا ظلم کفر است نه ظلم به مردم.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: "وَذَكَرْنَا فَإِنَّ الذُّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ" و آیه: "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" و در باره طلب روزی)

در مجمع البیان می‌گوید: با اسنادی از مجاهد روایت شده که گفت: روزی علی بن ابی طالب (علیه السلام) با عمامه بیرون آمد، در حالی که پیراهنش را به خود پیچیده بود، پس فرمود: وقتی جمله "فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَا أَنْتَ بِمَلُومٍ" نازل شد، احدی از ما نماند مگر آن که یقین کرد که عذاب خواهد آمد، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مامور شده بود از بین امت بیرون شود، ولی همین که این جمله نازل شد: "وَذَكَرْنَا فَإِنَّ الذُّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ" دل‌هایمان آرام گرفت، چون معنای این جمله این است که: با قرآن، کسانی را که از بین قومت به تو ایمان آورده‌اند موعظه کن، که موعظه به حال مؤمنین سود می‌دهد - نقل از کلبی (۱).

ص: ۵۸۴

مؤلف: این روایت را الدر المنثور از کلبی و نیز نظیر آن را از ابن راهویه و همچنین ابن مردویه، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده (۱).

و در توحید به سند خود از ابن ابی عمیر روایت کرده که گفت: به حضرت ابی الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) عرضه داشتیم: معنای این حدیث رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که فرموده: "اعملوا فکل میسر لما خلق له- عمل کنید که هر کس برای هر چه خلق شده، رسیدن به آن غرض را برایش آسان کرده اند" چیست؟ فرمود: خدای عز و جل جن و انس را آفرید برای اینکه بندگی اش کنند، و نیافریده که نافرمانی اش کنند، چون خودش فرموده: "وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" پس وقتی خدای تعالی همه را برای این غرض مقدس خلق کرده، قطعاً هر کس می تواند به آن هدف برسد، پس وای بر کسی که کوری را بر هدایت ترجیح داده، آن را انتخاب کند (۲).

و در علل الشرائع به سند خود از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود:

روزی حسین بن علی (علیه السلام) بین اصحابش آمد و فرمود: خدای عز و جل خلق را نیافرید مگر برای اینکه او را بشناسند، چون اگر او را بشناسند، عبادتش هم می کنند، و اگر عبادتش کنند، به وسیله عبادت او از پرستش غیر او بی نیاز می شوند (۳).

و نیز در همان کتاب به سند خود از ابی بصیر روایت کرده که گفت: من از امام صادق (علیه السلام) از کلام خدای عز و جل پرسیدم که می فرماید "وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ"، فرمود: آنان را آفرید تا امر به عبادتشان کند (۴).

مؤلف: قمی هم در تفسیر خود این حدیث را آورده، اما نه سندش را ذکر کرده و نه نام مبارک امام را (۵). و در تفسیر آیه شریفه، بیانی گذشت که معنای این روایات را روشن می سازد، زیرا در آنجا گفتیم غرضهایی که در خلقت است- یعنی تکلیف و عبادت و معرفت- اغراضی است که هر یک از دیگری حاصل می شود.

ص: ۵۸۵

۱- الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۱۶.

۲- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۳۲، به نقل از توحید.

۳- علل الشرائع، باب ۹، ص ۹، ح ۱.

۴- علل الشرائع، باب ۹، ص ۱۳، ح ۱۰.

۵- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۳۱.

و در تفسیر عیاشی از یعقوب بن سعید از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که گفت: از آن جناب از معنای این کلام خدا پرسیدم که می فرماید " وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ " فرمود: بندگان را برای عبادت آفریدم. پرسیدم آخر در آیه " وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ وَ لِمَذَلِكِ خَلَقَهُمْ " می فرماید آنان را برای رحمت آفریدم فرمود این که تو خواندی بعد از آن آیه نازل شد (۱).

مؤلف: یعنی آیه " وَلَا يَزَالُونَ... "، بعد از آیه " وَ مَا خَلَقْتُ... " نازل شده، و امام خواسته است بفرماید آیه " وَ مَا خَلَقْتُ... " نسخ شده. و در تفسیر قمی، در حدیثی دیگر نیز آمده که آیه مذکور با آیه " وَلَا يَزَالُونَ... " نسخ شده (۲). و مراد از این نسخ، بیان و رفع ابهام است، نه نسخ اصطلاحی، چون نسخ در کلام ائمه (علیه السلام) به معنای بیان و رفع ابهام بسیار آمده، هم چنان که در تفسیر آیه " مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئُهَا... " (۳) به این معنا اشاره کردیم.

و مراد امام (علیه السلام) این بوده که غرض اعلائی از خلقت، رحمت خاص الهی است که تنها به وسیله عبادت حاصل می شود، و سعادت است خاص که از راه معرفت بدست می آید.

و در تهذیب به سند خود از سدید روایت کرده که گفت: به امام صادق (علیه السلام) عرضه داشتم: انسان در طلب رزق چه مقدار وظیفه دارد؟ فرمود: همین که در مغازه ات را باز کنی، و بساطت را پهن نمایی وظیفه ات را انجام داده ای (۴).

الحمد لله رب العالمين

ص: ۵۸۶

۱- نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۳۲ به نقل از تفسیر عیاشی.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۳۱.

۳- سوره بقره، آیه ۱۰۶.

۴- تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۲۳، ح ۸۸۶.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریان‌های اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می‌نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

